SAMUEL HARINGHOUK.

EEN MAN VAN BETEEKENIS IN BOLSWARD,

in de 17de Eeuw.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

SAMUEL HARINGHOUK.

Een man van beteekenis in Bolsward in de 17de eeuw.

Wij verplaatsen ons in het midden en de 2de helft der 17de eeuw. Alles tintelt van gloed en leven in Nederland. De tachtigjarige krijg is geëindigd. De handel bloeit, op de scheepstimmerwerven worden tal van binnenlandsche schepen en zeekasteelen gebouwd. Degelijke, prachtige burgerhuizingen, sommige aan paleizen gelijk, verrijzen, openbare gebouwen werden en worden gesticht.

Reeds in het begin der eeuw getuigt een Fransch edelman, de hertog de Rohan, nadat hij eene reis door Europa gemaakt heeft en 't laatst ons land bezocht: „Dat kleine Holland heeft mij zooveel wonderen te zien gegeven als geen enkel land, waar ik op mijn reis geweest ben. Wanneer ik bedenk, dat het slechts een omtrek van 60 mijlen heeft en 29 fraaie steden bezit, waaronder de voornaamste, Dordrecht, Middelburg, Haarlem, Leiden, Delft, Rotterdam en Amsterdam, (men bemerkt uit het Noorden wordt geen enkele genoemd) bij de schoonste steden in de wereld kunnen vergeleken worden, zoo wat haar rijkdommen als bevolking en bouwpracht betreft, en 400 dorpen, dan heb ik van zulk eene grootheid geen begrip. Na Venetië weet ik niets verwonderlijkers dan Amsterdam. Het is ongeloofelijk voor wie het niet gezien heeft, dat een enkele stad bij wijlen 3000 of 4000 schepen laat zien en tweemaal 's jaars vloten ontvangt van 400 of 500 vaartuigen, sommige van Dantzig, komende met koren, andere van

Wumkes.nl

Frankrijk of Spanje met wijn of zout beladen, en een menigte, bovendien uit de Indiën en andere sints kort ontdekte landen." 1) Had hij het land bereisd in den tijd waarin wij ons verplaatsen, zijne verbazing zou ten toppunt gerezen zijn.

Het is mijn plan evenwel niet den lezer in dit bloeitijdperk van handel en nijverheid rond te leiden, evenmin te wijzen op de staatkunde van dien tijd, op den stijgenden invloed van den lichamelijk zwakken, maar geestelijk zoo sterken Willem III, op de spanning die bestond tusschen Frankrijk, Engeland en Nederland. Maar ik stip dit toch aan, omdat men verwachten zou, dat er te midden van zooveel woeling en drukte op zoo menig gebied, geen tijd en geen lust zou zijn voor, aan de eene zijde strijd op het gebied van het godsdienstig en godgeleerd leven en streven en aan de andere zijde voor een rustig en ernstig inkeeren in zichzelf.

Toch is niets minder waar dan dat men aan de dingen des geestes geen of minder aandacht zou wijden. Denkt maar, om iets te noemen, aan het feit door Kruseman 2) medegedeeld in zijne zoo belangrijke: „Aanteekeningen betreffende den Boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw, bl. 77": dat Everardus van der Hooght, predikant te Nieuwendam, een college hield, om zoowel vrouwen als mannen te onderwijzen in het latijn en in het hebreeuwsch. Een paar boeken die hij schreef: *Janua linguae sanctae* en *Merg der Hebreeuwsche Tael-Konsten*, droeg hij op „Aan alle de Messieurs en Joffrouwen die aan het Latijnsch en Hebreeuwsch College participeeren." Als onderwijzer deed hij zulke meesterstukken, gelijk hij zelf vermeldt, dat hij zijn leerlingen in dertig lessen zoo-

1) Van Lennep, Geschiedenis des Vaderlands II, 229.

2) In de „Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel."

Wumkes.nl

ver bracht, dat zij den bijbel taalkundig konden verklaren, terwijl hij met naam en toenaam een reeks van „Joffrouwen" opnoemt, die na het bijwonen van vrij wat minder lessen in staat bleken, de psalmen in het oorspronkelijke op te zeggen en geheel te begrijpen."

Denkt voorts aan het tijdperk, dat doorleefd was, aan de ja helaas! onzalige twisten in en door de zoogenaamde Nationale Synode van Dordt van 1618 en 1619 gewekt, maar toch ook aan het zoo schoone standaardwerk, de Statenvertaling des Bijbels, die, al stellen wij nu andere eischen, wat taal en vertaling betreft, een reuzenwerk verdient geheeten te worden, dat door de natie terecht als een kostelijke schat werd en wordt vereerd. Welk eene zuiverheid van taal in eenen tijd dat ons Nederlandsch zoo jammerlijk verbasterd was! Met hoeveel liefde werd deze vrucht van nauwelijks twintigjarigen arbeid door het volk ontvangen, met hoeveel ijver, 't moge dan soms geweest zijn een ijver zonder het rechte verstand, maar toch met hoeveel belangstelling werd zij onderzocht. In heel de volkstaal is hij doorgedrongen en opmerkelijk is het zeker, hoe zelfs in onze dagen niet weinigen, die het boek zelf wellicht nooit ter hand nemen, nochtans in hunne geschriften en redevoeringen de kernachtige gezegden, die bijna spreekwoordelijk zijn geworden, bewust of onbewust aanhalen.

Helaas! die liefde tot en die belangstelling in de dingen van den geest uitte zich vaak in een zeer onverkwikkelijk twistgeschrijf. In dit opzicht rust een groote schuld op de voorgangers der gemeenten. 't Was tal van predikanten meer te doen om het leerstelsel van Calvijn, dan om den geest van Christus en ook bij Remonstranten, Lutheranen en Mennisten werd vaak onheilig vuur gebracht op het altaar, waar het liefdevuur alleen moest ontbranden.

In de jaren der eeuw waarin ik u straks binnenleiden zal op dit gebied, was weer een nieuwe strijd ontstaan,

Wumkes.nl

de bekende tusschen de Coccejanen en Voetianen. Ook daarin mengde zich aanstonds de gemeente. In twee hoofdgroepen werd zij verdeeld, maar allengs weer zoo in ondergroepjes gesplitst, dat wij lezen van Utrechtsche, Leidsche, heele, halve, ernstige, heldere, kordate, draaiende, groene, dorre, vrije en stijve Coccejanen; van oude, nieuwe, levende, doode, brakelsche, marckiaansche, lampiaansche Voetianen. 1)

Zeker, terecht klaagde Ds. Amesius, een meer vrijzinnig predikant: „Onze studenten achten zich helaas tot hun bediening volledig toegerust, bijaldien zij slechts de leervakken hebben gevat, die aan de orde van den dag, het meest worden besproken en betwist. Vandaar dat alleen die plaatsen der H. S. door hen worden nagegaan, die ze bij anderen ter beslissing van een vraagstuk vonden aangehaald. Het steunt alles op verklaringen en verzinsels van menschen. Diep rampzalig, die zulken tot herders verlangt. 2)

Men zou echter ons volk verkeerd beoordeelen, als men meende dat het bij voorkeur zijn welgevallen vond in allerlei haarkloverijen op geestelijk gebied. In menig gezin las men met heiligen ernst in de H. Schrift. De navolging van Christus van Thomas à Kempis werd ook onder Protestanten nog altijd gelezen en evenals de S. zelf, koos menigeen het zich tot spreuk: in een hoekske met een boekske. De werken van Teeling en Tauler, Bunyan's „reize naar de Eeuwigheid" werden verslonden. Kruseman haalt aan, dat Hellenbroek's *voorbeeld der Goddelijke waarheden* in 1797 den 24sten druk kreeg, à Brakel's *Redelijke Godsdienst* in 1795 den 20sten, wel een bewijs, hoe zulke boeken aan de godsdienstige behoeften voldeden.

Met preken werd het land overstroomd. Stelt u voor

1) Schotel Maatschappelijk leven bl. 369.

2) Kruseman t. a. p. bl. 149.

Wumkes.nl

dat Smijtegelt niet minder dan 150 predikatiën uitgaf alleen *Over het gekreukte riet* en 80 over *Een woord op zijn tijd.* Dit zal in onze dagen wel ongelooflijk klinken, maar men vergete niet dat de zondvloed van dag- en weekbladen en tijdschriften nog niet over onze arme hoofden losgebroken was. Hoeveel vellen papier krijgen wij elken dag te doorworstelen, welke bergen tijdschriften liggen elke maand vóór ons en waarlijk ook op godsdienstig gebied geeft één *Kuyper* zijn gelooviger, zooveel geestelijk manna elken dag, dat de vromen, die in hem gelooven geen behoefte hebben zullen aan de dikke boekdeelen, die voor twee eeuwen de voorraadschuren waren voor geestelijke spijs.

't Is waar, er was toen ook andere lectuur. *Floris en Blanchefleur* werden in deze eeuw nog wel 6 malen herdrukt, *Het vroolijk Gezelschap* genoot die eer zevenmaal, *De Amsterdamsche kermisvreugde* tien keer, *Het vermaakelijke vrouwe-tuyntje* vijf keer, wij hadden *de Friesche Lusthof, het Leydsche Sijsje*, enz. enz., zooals Kruseman verhaalt en al waren onze voorvaderen en moeders en dochters, ook de godvreezenden, niet afkeerig van dergelijke mopjes, gelijk Vader Cats overal als huisboek werd gevonden, toch voldeed dit alles niet aan de meer degelijke behoeften van den in den grond der zaak vromen zin van ons voorgeslacht.

Ik had echter niet gedacht dat ook in dit opzicht Bolsward zulk een belangrijk en belangwekkend aandeel heeft gehad in het verspreiden van werkelijk gezonde stichtelijke lectuur in deze eeuw, als mij in de laatste maanden gebleken is, dat is geschied.

Terwijl ik bezig ben in het archief onzer stad een onderzoek in te stellen naar het maatschappelijk en huiselijk leven onzer burgerij in de 17de eeuw, kwam de naam van *Samuel Haringhouk* mij onder de aandacht. Het is bekend dat hij een boekdrukker en boekverkooper te dier stede is

Wumkes.nl

geweest. *Dr. G. D. J. Schotel* maakt in *van der Aa's* woordenboek melding van hem, grootendeels met de woorden van *J. Hiddes Halbertsma* in zijn Hulde aan *Gybert Japiks*, 2e stuk bl. 381 en 382. 1) Schotel heeft dus waarschijnlijk niet meer van hem geweten dan 't geen hij aan Halbertsma ontleent. Van dezen weten wij dat hij Engelsche predikatiën heeft gedrukt en uitgegeven, die voor het grootste deel ook door hem zelven vertaald werden. Voorts dat hij gewoond heeft op de Appelmarkt bij de zuuppost No. 120, waar de Bijbel uithing. Het blijkt dat Halbertsma voornamelijk doelt op de uitgave van *Gysbert Japiks' Friesche Rymlerye*, die hij ten zeerste roemt, terwijl hij zegt dat Haringhouk zich noemt: „Boeckdruwcker *ynne Wierheyt*, 2) want overigens geeft hij steeds werken uit in het Hollandsch en zijn *gewone* manier van schrijven is: „boekdrucker in de waarheyt".

Nog vernemen wij van hem dat Haringhouk „volgens de overlevering een Engelschman van geboorte moet geweest zijn", dat hij een groot vriend was van Gysbert Japix, met wien hij in den herfst „een beesje" slachtte, dat hij gehuwd is geweest met Lamcke Siersma en dat „dit geslacht thans geheel uitgestorven is."

Dit een en ander prikkelde mij om meer van Haringhouk te weten, kon het zijn van zijn persoon, maar vooral van zijne omgeving en van zijn werk.

Allereerst moet ik de opmerking maken, dat Halbertsma op zeer verklaarbare wijze de dwaling heeft verkondigd, dat onze Samuel Haringhouk in 1656 is gehuwd met

---

1) Uitgegeven ten voordeele der Maatschappij van Weldadigheid door de Commissie met de oprichting van een gedenkstuk voor Gysbert Japiks belast geweest. Dit „gedenkstuk" is het wit marmeren borstbeeld, geplaatst in de St. Martini-kerk te Bolsward, onthuld den 7de Juli 1823.

De „Hulde" is uitgegeven bij H. C. Schetsberg te Leeuwarden.

2) 1668.

Wumkes.nl

Lamcke Siersma. Zulk een huwelijk toch heeft werkelijk plaats gehad, maar 't was de gelijknamige zoon, ook boekverkooper, in plaats van den vader. De naam heeft Halbertsma misleid en daardoor is eene tweede fout ingeslopen als zou *Matthaeus* de latere predikant van Beetgum, de zoon zijn van Samuel Haringhouk en Lamcke Siersma. Deze Mattheus was werkelijk de zoon van *onzen* Haringhouk gelijk uit het doopboek blijkt. En ten slotte is het geslacht volstrekt niet geheel uitgestorven, al is de naam verdwenen, want een zijner nazaten, de heer D. Bartstra, oud-hoofdonderwijzer, thans te Bolsward woonachtig, had om persoonlijke redenen er belang bij de geslachtslijst zijner voorouders zoo nauwkeurig mogelijk na te sporen en door dit onderzoek is gebleken, dat hij een afstammeling is uit de vrouwelijke linie en wel van Jeltje Haringhouk, kleindochter van onzen Samuel en Foppe Goslix. Dit onderzoek heb ik met ernst nagegaan en ik ben verzekerd dat er niets op af te dingen is. Het geslacht leeft dus, al ware het alleen uit dezen tak van den stamboom wel degelijk voort, want onze Bartstra behoort tot een geslacht dat zich voortplant in plaats van uit te sterven.

Zijn nakroost is dus bekend, doch nu zijn voorgeslacht.

Ja, dan staat hij voor ons als een Melchizedek, zonder vader en zonder moeder. Alle mijne nasporingen zijn vruchteloos geweest, nergens heb ik iets kunnen vinden, niemand heeft mij eenig licht omtrent zijne ouders kunnen doen opgaan. 1) Hij moet na 1639 zich in Bolsward ge-

1) Voor eenigen tijd hoopte ik tot eenige zekerheid te zullen komen. Dr. T. J. de Boer, de biblothecaris van het Friesch Genootschap had de vriendelijkheid mij mede te deelen, dat in het jaar 1884 te Lymington verscheen: The Mariage, Baptismal and Burial Registers, 1571 to 1874, and Monumental Inscriptions, of the Dutch Reformed Church, Austin Friars, London. With a short account of the Strangers and their Churches. Edited by William John Charles Moens. Daaruit haalt hij aan dat 20 Jan. 1601 huwden *Daniel van Haringckoek* van Sandwyts (Sandwich) met

Wumkes.nl

vestigd hebben, toen reeds gehuwd zijn geweest, met eene vrouw, die wij evenmin kennen, maar wier voornaam wel *Hesther* zal geweest zijn, want deze naam komt aanstonds en dikwerf onder de vrouwelijke afstammelingen voor en hij is toen zeker reeds in het bezit geweest van zijn straks genoemden zoon Samuel, want deze is de eenige zijner kinderen die niet voorkomt in de doopboeken en die zijn sints 1639 zonder gapingen aanwezig. Toch moet hij spoedig na 1640 zich te dier stede hebben gevestigd, want reeds in 1648 woont hij als boekverkooper en drukker op de „groote Dijl-Acker" en geeft een werk uit dat bewijst, gelijk ik straks aantoonen zal, hoe hij op de hoogte is van zijn vak en in de provincie met geleerden en kunstenaars bekend.

Op de vraag waarom hij juist *Bolsward* tot zijn woon- en werkplaats gekozen heeft is geen beslist antwoord te geven. Gelijk ik elders aangetoond heb, 1) was in de 17de

Elisabeth Godtschalk van Londen en dat negen kinderen, uit dat huwelijk geboren, in de doopboeken staan opgeteekend. De naam wordt, zooals toen en later dikwerf plaats had verschillend opgegeven: *Haringkhouck*, *Haringhoeck* enz., maar het is, dunkt mij, aan geen twijfel onderhevig, of wij treffen hier denzelfden geslachtsnaam aan, als dien onzen *Haringhouk* droeg. Ik hoopte, nu ik op het spoor was van het geslacht, ook nog iets van onzen Samuel en diens ouders te vinden en ik wendde mij tot *mijn ambtgenoot*, *den heer A. D. Adama van Scheltema*, *predikant bij de* Hollandsche gemeente te Londen. Mijn brief reisde naar Lymington, waar Ds. Scheltema juist eenigen tijd doorbracht bij den heer Moens, den uitgever van bovengenoemd werk. Deze heeft afschriften van alle registers der Hollandsche gemeente te Londen; samen hebben zij deze nagepluisd, *nergens is een spoor van Samuël of zijne ouders te vinden*. Ik blijf dus omtrent zijne afkomst in dezelfde onzekerheid verkeeren, maar als er verwantschap bestaan heeft tusschen hem en de tijdelijk (want in de sterfteregisters komen de namen niet voor) in Engeland wonende naamgenoten, dan kan *Daniel* zijn oom geweest zijn en diens zoon *Pieter Petrus* in 1661 diaken, in 1673 ouderling, zal hem waarschijnlijk de Engelsche werken verschaft hebben, die hij vertaalde of liet vertalen en die hij drukte.

1) Zie: Bolsward's Kunst- en Kunstgeschiedenis. Sneek H. Pijttersen Fz. 1888, bl. 68.

Wumkes.nl

eeuw Bolsward de trek- en verzamelplaats van vele vreemdelingen. Al werd, zonderling genoeg, *Gysbert Jacobs* er stellig niet genoeg gewaardeerd, daar was toch opgewekt leven op menig gebied. Het voor eenigen tijd nieuw gebouwde stadhuis, waarvoor gelijk nu gebleken is, de kunstwerken door Bolswarder werklieden geleverd zijn, bewijst dit, wat het handwerk betreft. *Sibrandus Siccama*, de Stadssecretaris, was de eerste uitgever der oude Friesche wetten. Van „*Johannes Knyf*, onlangs Mede-Lid ter Vergadering der H. Moogende Heeren de *Algemeene Staeten* der Vereenigde Nederlanden, wegens de Heerlijkheyd Frieslandt, tegenwoordig Burgemeester der stad Bolswart", schrijft Haringhouk, — in de opdracht van een werk: „dat U. A. onder veelvuldige buytenlandse Taelen, *d' Engelsche* insonderheid kundig zijt", en spreekt hij later nog van diens „ongemeene Letterlust." Door predikanten in den omtrek der stad en in de Provincie werd veel studie vooral ook van het Engelsch gemaakt. Zoo zijn voor hem aan het werk geweest en wellicht door hem daartoe opgewekt: *Petrus Theodori*, Predikant op 't Nieuw-Landt, *Theodorus Paludanus*, Dienaer des Woords tot Pingjum en Surig 1659, *Nollius Hajonides*, Bedienaer des H. Evangelii tot Belkum later te Embden, *Regnerus Reen*, Bedienaer des Godlijken Woords tot Franeker. Misschien had hij van dit een en ander bij geruchte en onderzoek kennis gekregen, toen hij besloten had zich in Friesland en wel te Bolsward te vestigen. In elk geval, hij bewoog zich te midden van een kring van zeer ontwikkelde mannen, wier degelijke opleiding voor velen in onze dagen, tot een misschien wel beschamend voorbeeld kan strekken.

Hij zelf is voorzeker een man geweest met groote gaven van verstand en hart, die eene werkzaamheid openbaarde en eene werkkracht, welke Paludanus met recht deed schrijven van den „onvermoeiden Haringhouk."

Wumkes.nl

Het was zeer juist gezien van den Voorzitter van het Friesch Genootschap Mr. W. B. S. Boeles, dat hij, als bibliothecaris, met zijne bekende scherpzinnigheid het belang heeft beseft, om de werken bij Haringhouk gedrukt, op te sporen en voor de bibliotheek van het Friesch Genootschap te verzamelen, en ik ben zeer dankbaar dat ze mij een tijdlang ten gebruike zijn afgestaan.

Met ernst ben ik gaan zoeken of ik hier of daar ook nog een en ander kon ontdekken. Met belangstelling greep ik naar het reeds genoemde werk van Kruseman. In eene geschiedenis van den boekhandel van *Noord*-Nederland, hoopte ik over Haringhouk en zijne uitgaven iets te vinden. Ik werd teleurgesteld. Zelfs de naam komt er niet in voor, ja, onder al de titels die op de bl. 259—269 voorkomen van stichtelijke werken uit de 17de eeuw, staat niet één vermeld, door Haringhouk in het licht gegeven.. En met beminnelijke eenvoudigheid schrijft mij de zoo kundige schrijver: „Hoe wenschte ik dat ik U omtrent Samuel Haringhouk meer licht kon geven." Op de „Naamlijst" van Boekdrukkers en Boekhandelaars van Dr. Ledeboer, gevonden onder de nagelaten papieren van Fred. Muller, staat voor de jaren 1650—1674 een —, ten teeken, dat voor die ruim 20 jaren geen boekdrukker of boekverkooper *te Bolsward bij hem bekend was.* 1)

In het magazijn van *Frederik Muller en Co.*, was nog een exemplaar van Seb. Franck's Wereld-Spiegel, thans ook door het Friesch Genootschap aangekocht, maar bij *M. Lobo*, *Wristers* e. a. heb ik niets kunnen vinden. *Fisscher* in Utrecht heeft in zijn Catalogus 4 Deelen van de „Uytgelese Engelsche Boet-Predikatiën", maar deze zijn dezelfde als die het Genootschap reeds bezit. Doch er bleek uit, bij vergelijking, dat de laatste deelen, waarvan het

1) Zie Kruseman, bl. 497.

Wumkes.nl

Genootschap de uitgave heeft van 1668, in 1672 nog eens zijn herdrukt. In de *Provinciale Bibliotheek van Friesland* zijn vijf werken voorhanden en wel: „De Ruyter op het Faelpaerd", de „Uitgelesene Engelsche Boet-Predikatiën", „Gysberts Japiks, Friesche Rymlerye", de „Konst van Goddelike Vernoeging, door Thomas Watson" en „Th. Thaylor, Christi overwinninge over de draeck."

Is misschien Haringhouk een onbeteekenend boekdrukker en boekhandelaar geweest? Heeft zijn letterkundige arbeid weinig of geen waarde?

Ik aarzel niet op deze vragen beslist ontkennend te antwoorden.

Met overleg en wijsheid heeft hij zich een pad afgebakend dat hij wilde bewandelen.

Allereerst heeft hij begrepen dat hij voor goed materiëel en voor goede werkkrachten moest zorgen en ieder die nu na omstreeks 240 jaren het werk beziet dat hij op zijne voor dien tijd zekerlijk zeer goede persen liet drukken, die let op het papier dat hij gebruikte, op den inkt waarmee hij drukte, op de scherpte waarmee de letters afgedrukt zijn, op de letters zelve hetzij het Hollandsche, cursieve of gothische zijn, die vooral opmerkt hoe nauwkeurig alles is nagezien, zoodat drukfouten tot de zeldzaamheden behooren, moet bekennen dat wij hier te doen hebben met drukwerk, dat grooten lof verdient en de vergelijking kan doorstaan met het beste wat op de persen van Plantyn te Antwerpen en andere beroemde drukkers in ons vaderland werd geleverd.

Veel titelplaten leverde hij niet, doch wat hij leverde was zeer goede kopergravure.

Zoo staat in 't eerste werk, dat zoover wij weten zijne pers verliet en wel in 1648, een keurig uitgevoerd portret van den Schrijver *Fokko Johannes*, volgens een bijschrift de vader van Prof. *Joh. Phocilides Holwarda*, gegraveerd door *S. Salvrij*.

Wumkes.nl

Een tweede, uitnemend gegraveerd portret van *Thomas Taylor*, over wien later, staat voor een werk in 1656 uitgegeven.

In zijn: „Werelt-Spiegel door Sebast. Frank", anno 1649 door hem uitgegeven staat eene kopergravure, waarop in het midden de wereldbol, links en rechts twee vrouwenbeelden: Historia en Memoria en aan de vier hoeken zinnebeeldige voorstellingen uit de vier werelddeelen, Europa, Asia, Africa en America.

In 1660 geeft hij vóór het 1e en 2e Deel zijner „Uitgeleesen Engelsche Boetpredikatiën voor 't Parlament van Engellant gedaen", eene plaat die bij uitnemendheid prachtig is. Zij stelt voor het middenschip eener gothieke kerk, waar op een eenvoudigen kansel een prediker staat te spreken tot een talrijk gehoor. Het gebouw zelf met zijn zijbeuken, zijn gewelven, zijn licht en perspectief is uitmuntend, evenals de figuren tot in de bijzonderheden van houding, kleeding en gelaatstrekken.

In het laatste werk, mij bekend, dat bij hem uitgegeven is, nam. in 1671, getiteld: „De Koning aan syn tafel" staat nog een titelplaat, voorstellende, nu op óéne plaat, het bovengedeelte van de zooeven besproken gothieke kerk en het benedengedeelte: Jezus aan het avondmaal. Het oogenblik is gekozen, dat de leerlingen vragen: „ben ik het Heer?" en Judas met een gevulden geldbuidel den disch verlaat. De uitvoering is goed, maar niet zoo schoon, als die op de andere plaat. Men krijgt den indruk, alsof op de wat afgesleten koperplaat het benedengedeelte is weggemaakt en vervangen door de voorstelling van het avondmaal. Deze laatste is veel scherper en donkerder van tint.

De graveurs van de laatste drie platen zijn niet bekend. Misschien is hij spoedig na 1671 gestorven. Althans het was volstrekt zijn voornemen niet, om zijn werk te eindigen, zijn levenstaak als afgedaan te beschouwen. In zijn:

Wumkes.nl

„Aan den leeser" toch van dit laatste werk schrijft hij: „dat hij bidt van den Heere, ten eynde het pand ons toevertrouwd gezegende woeker en winst doe, aangewackert te worden, om te vrymoediger en vaerdiger aen 't licht te brengen de lang verwachte THEOLOGIA PRACTICA, off *Onderwijsingen in de oeffeningh der Godgeleerdheyd*, deur den vermaerden Godgeleerden Heer SIMON OMIUS: welckers Eerste deel wy binnen weynige weeken, deur Gods genade, hoopen uyt te geeven, en de overige, die alle volgeschreven zijn, van jaer tot jaer, ten eynde toe, te laten volgen."

Van dat *groote plan schijnt intusschen niets gekomen* te zijn, althans ik heb zelfs het eerste deel, dat blijkbaar gereed was voor de pers nergens kunnen ontdekken. Intusschen blijkt uit dit zijn voornemen, hoe hij onophoudelijk bezig was en dat zijne uitgaven eene welwillende ontvangst genoten.

In het begin koos hij zich een houtsneevignet van zinnebeeldige voorstelling met een randschrift er om heen, de aangenomen handelsspreuk van den drukker en uitgever. 't Is een landschap met eene kerk, doelende blijkbaar op de godsdienstige richting die hij aan zijn arbeid wilde geven, een berg op den achtergrond, de berg der heiligheid, dien wij bestijgen moeten. Het randschrift luidt: „Integritas assecla invidiae" en als verklaring staat in 't midden een weelderige boom, een soort van palmboom, waarop slangen hun vergif spuwen en waar omheen padden kruipen. De opgerichte boom, de oprechtheid, verzeld van den nijd.

Slechts voor de eerste uitgaven plaatst hij dit zinrijk vignet, later heeft hij telkens verschillende houtsneevignetten, een paar trekkebekkende duifjes, een gevleugeld Engelenkopje enz., die geen kunstwaarde bezitten en geen bepaalde zinnebeeldige beteekenis hebben.

Aan de titels der bij hem verschijnende werken besteedde hij veel zorg. Het gewicht van wat wij „réclame" noemen,

Wumkes.nl

begrepen de mannen dier dagen evengoed, als het nu wordt ingezien. „Niet buytenspoorigh, heeft eertijds eender geseght, zoo schrijft hij 1), dat De Naam van een Boek sekere aentockelende bevalligheyd heeft ons tot het leesen van diens inhoud belust te maecken ..... Dit bewoog ons op het voorhoofd deser vertaalde *Avondmaels Predicatien* te stellen den Koning aen syn taefel, ten eynde, dat, op des selfs gesichte, de Christelijke Yveraars moghten ontsteeken werden tot nauwer navorsschingh van dese verhandelde stoffen, de gantsch gewightigh en van groot belangh is.

Zoo gaf hij een werkje uit, dat heet: „Kleyn kudde Troost" en dan weer luidt het: „Christi Strijdt ende overwinninge ofte De Leeuwe uyt den Stamme *Judah*, *verwinnende den briesschenden Leeuwe in sijne drie helsche en vierighe Tentatien.*

Toen Haringhouk zich te Bolsward als vreemdeling vestigde is hij begonnen in 1648 een *Hollandsch* werk ter perse te leggen, de „*Proef-Praedicatien ofte Voorbereydinge tot het H. Avontmael des Heeren, voorgestelt in XXX Praedicatien door Fokko Johannes oude Bedienaer des godlijcken woorts, binnen Franeker.* Daarin komt nog geen woord voor van zijne hand. De in die dagen gewone Eere-verzen, waarin meestal de Schrijver en zijn werk verheerlijkt worden zijn gedicht, zoover het poëzij kan heeten, door *C. Schotanus* S. S. Theol. Prof. en *Hayo Johannes Walckens*, Ecclesiastes, beide van Franeker. 2)

Het volgend jaar begint hij reeds zijne Engelsche predikers te laten optreden. De eerste is *Thomas Thaylor*, Doctor der H. Theologie en Prediker tot *Reeding* in 't Graafschap *Barck* en namaals tot *London.* Als vertaler

1) Zie: „*Aan den Christlievenden Leeser*" in zijn: Koning aen syn Tafel.

2) In 1649 verscheen het reeds genoemde werk van Sebastiaan Franck, „verbetert en vermeerdert door Joh. Phocylides Holwarda, der Philosophie Professor binnen Franeker".

Wumkes.nl

treedt op *Petrus Theodori* Predikant op 't *Nieuw-Landt*.

Helaas! het heeft „Godt behaagt Theodori te nemen in sijn eeuwigheyt, eer dat hy het vernoegen van de vruchten syner moeite heeft konnen genieten, ende verdere toesicht nemen op sijn begonnen en byna geyndicht werck", zoo meldt ons zekere B. L. S. aan 't eind eener voorrede van $7^1/_2$ bl.

Na eene „opweckinge" op rijm van Ds. Walckens treedt Haringhouk hier voor 't eerst op als dichter. En 't is alsof hij breken wilde met de gewoonte dier dagen, die de beteekenis van 't geen men schreef vooral scheen te zoeken in de lengte en breedte. Althans Ds. Walckens had voor zijne „opmerckinge" bijna twee bladzijden noodig, Haringhouck had aan twaalf regels genoeg. Zij luiden aldus:

Het tonghen menghel-moes, dat Babels bouw ontbouwde,
En steen voor kalck, en kalck voor steen ten steyger stouwde
Omschouw'de Thaylors leer';
Doch *Petri* tael-bericht verdreef dien nevel weer
Voor Ne'erland; toen hy 't werck self Neerlandsch dede worden,
Gedreven door den Geest, die ziel en lichaem porden,
Tot nut van Christi schaer.
God geev' het overvloedt van heylige vruchten baer.
Soo moet 's Geruchts-Basuyn des *Thaylors* God-weet melden;
Soo moet een staelen lof des *Petri* vlijt vergelden.
Soo moet het suyver saedt,
In heyl ghesegent zijn soo langh de Werelt staet.

Straks zal ik u nog eene betere proeve geven, hoe hij de gave bezat, om ook in gebonden stijl, in zeer weinige woorden zeer veel saam te vatten.

Dat hij geen vriend is van de woordenrijkheid der meeste schrijvers van zijn tijd, blijkt ook uit de korte opdracht, waarmede hij in 1656 zijne „Eerstelingen", een nieuw werk

Wumkes.nl

van Dr. Thaylor, versierd met het bovenvermeld portret, door hem vertaald, „opdraagt aan de toenmalige predikanten van Bolswart: *Henricus Daventraeus* en *Everhardus Bornaeus*. Ook de „Voor-reden" is betrekkelijk kort en doet ons een blik slaan in zijn vroom en nederig gemoed. Het werk is een vrucht van zijne „ledige uyren" en hij hoopt op een „beter gevolg van deze beginselen." Het is een boekdeel van ongeveer 650 bladzijden, en met recht schrijft *W. Eekhoff* 1) dat hier reeds blijkt: „dat hij de Nederlandsche taal en stijl goed meester was", en is op dit werk reeds van toepassing wat *Halbertsma*, vooral met 't oog op zijne latere werken, getuigt van „de meesterlijke proeven, welke hij van Haringhouk's stijl gezien heeft en de gelecrdheid, welke hij in zijne vertalingen ten toon spreidt."

Waarlijk Haringhouk is gelukkiger geweest, met zijne „Eerstelingen", dan Gijsbert Jakobs, die hier ook zijne eerstelingen geeft van een vers in 't Nederlandsch, gelijk hij er later verscheidene geschreven heeft in de werken van den vreemdeling, die toen reeds blijkbaar zijn vriend geworden was. 2) Niet ten onrechte roept *Eekhoff* uit: „Welk een verschil bij zijne zoetvloeijende Friesche verzen! Hoe stijf, gewrongen en gekunsteld zijn deze regels en die verzen, zoodat men ze niet ten einde kan lezen en nog minder den zin en de bedoeling kan vatten."

Veel gelukkiger is onze *Jakobs* in de coupletten van een gedicht, dat hij plaatst voor een klein werkje, dat te Leeuwarden en te Bolsward verscheen in 1659, 3) maar te Bolsward gedrukt is bij Haringhouk. Het is getiteld: „Konst van Goddelike Vernoeginge, in 't Engelsch beschre-

1) Op een nieuw ingeplakt schutblad.

2) Elders in „Klioo's Kraam' geeft Gysbert Jacobs meer verzen in 't Hollandsch, zie Halbertsma, Hulde II, 130 vv.

3) Tot Leeuwarden voor Lambertus Dronrijp en Thomas Luiertsma en tot Bolsward bij Samuel Haringhouk.

Wumkes.nl

ven door *Thomas Watson*, M. A. Lid van Emanuels Genootschap te *Kambridg*, en Predikant van *Stephens Walbroak* te Londen: vertaalt door *Theodorus Paludanus*, Dienaar des Woords tot *Pingjum* en *Surig*.

't Is een kostelijk werkje en zou haast een nieuwe uitgaaf verdienen in onze dagen. 't Is geestig geschreven en goed vertaald. „De Onderdaan", zoo schrijft Watson, „beklaagt zijn onderworpenheid, swarigheden, tollen en schattingen, de knecht acht dienstbaarheid elende en haakt na vriheid en eigen staat, de daglooner vind stoffe van weklage wegens sijn beswete de stroffe leden en na gedane arbeid gering aandeel en hard rustleger te huis." Heel de wereld is ontevreden, er is geen tijd geweest, die zooveel reden van klagen gaf, zoo vernemen wij — en dat let wel, in die dagen van zegepraal en weelde.

Jacobs maakt zich dan ook ernstig boos op al die:

Onvernoegers, Strandeploegers,
Vreckewroegers, Self-sins ach!
Spinn'-kops van zielwerrend' ragh,
Eyge opla'ende quellast Swoegers,
Beulen van herts vreugd en vree,
Blaesbalgs in Uw' dormsuchtzee.

Knorremorres, Inborst-pesten,
Kreauwers, Knibb'lers, Bang-bewust',
Herssen pijnders, Staeg ontrust'.

Het volgende werk, dat bij hem verscheen Anno 1660, is: „Israëls Gebedt in Tijd van benaudtheyd ende Gods genadig Antwoord op hetselfde, ofte een verklaering van het 14 Capittel des Propheets Hoseae." 1)

1) Haringhouk deelt in zijn: „*Tot den Leeser*" mede, dat hij van „denselfden Schrijver nog ter hand genomen heeft, Syne DRIE TRACTAETEN,

Wumkes.nl

Dit werkje, in klein 8°. 433 bl. groot, is merkwaardig om de betrekking welke de Schrijver bekleedt. *Eduard Reynolds* nam. is: „tegenwoordig Hofprediker van Karel de Twede, Koning van Groot Brittangjen" enz. en dat in 1660, dus in het jaar dat de Koning na den 26sten Mei te Dover geland te zijn, den 29sten dier maand onder luid gejubel des volks te Londen zijn intocht hield. Toen was Reynolds Hofprediker en *Reynolds* heeft een deel dezer predikatiën, zoo schrijft *Haringhouk*, voor de *Rijksvergadering* gehouden. Hij behoorde dus tot de richting van Cromwell, de strengpuriteinsche, die der Independenten, welke de ernstige predikatiën hield voor het Parlement, tijdens Cromwell's republiek. Gelijk wij weten was Karel een tijdlang in ons land geweest, bij zijn Oom den Prins van Oranje. Is het daaraan misschien toe te schrijven, dat hij een hofprediker aanstelde, terstond na zijne terugkomst in Engeland en dat hij uit staatkunde om de nu gevallen partij aanvankelijk te zijnen gunste te stemmen, een man van hare richting koos? Lang heeft het hofpredikschap niet geduurd, want niet alleen dat de Episcopaalsche partij spoedig weer haar gezag herkreeg, maar de geestige, weelderige, verkwistende Vorst, die later zelfs tot de Roomsch-Katholieke Kerk overging, zal wel nooit heel veel opgehad hebben met de ernstige boetpredikatiën over Hosea 14.

Het verschijnen der vertaling van dit werkje zoo spoedig na Karel's troonsbestijging, bewijst zeker dat Haringhouk goed op de hoogte is van 't geen er op dit gebied in Engeland geschiedt, en als ik u meedeel dat in datzelfde jaar het 1e Deel verschijnt van de „*Uytgelesene Engelsche Boet-*

---

van *Schepsels ydelheid*, *zonden*, *zondelijkheyd*, en het *Leven Christi*." Of deze in het licht verschenen zijn is mij niet bekend, maar het is niet waarschijnlijk, omdat in de volgende jaren zooveel andere boekdeelen in het licht zijn verschenen en ik van het bestaan van deze nergens eenig spoor ontdekken kan.

Wumkes.nl

predikatiën" voor het Eerw. Parlament van Engelland gedaen, een deel in kl. 4°. 421 bl. groot, ook door *Haringhouk* vertaald, dan blijkt daaruit, dat het hem ernst is, als hij elders schrijft 1) „dat het niet raedsaem is onzen Drukpers te laten roesten", en als wij voorts uit zijne „Voorreden" vernemen, „dat deze predikatiën sodanig by velen zijn onthaald geweest, dat Deze voor de twede mael gedrukt zijn", en dus de 1e druk reeds uitverkocht is, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand dat Haringhouk eene verbazende werkkracht openbaarde en dat het publiek deze boeken met groote belangstelling ontving.

Het is een belangrijk verschijnsel, dat werken als deze predikatiën, 4 deelen met ruim 1600 bladzijden, gedrukt en herdrukt werden en dat terwijl er tusschen door nog steeds andere werken Haringhouk's nimmer rustende pers verlieten als de *„Ruyter op het Faelpaerd, dertig uitgeleesene Lyckpredikatiën"*, ook weer door Haringhouk vertaald en gedrukt in 1662. Hiervan verscheen weliswaar alleen het 1e deel, maar dit bevat toch weer het respectabele cijfer van 742 bl. in kl. 4°. Voorts nog het reeds vroeger genoemde: *„Kleyn Kudde-Troost, deur Wilhelmus Schotanus Rinckema, in leven Bedienaer des H. Euangeliums in de Gemeynte Jesu Christi tot Amsterdam*, dat in 1668 verscheen.

Het feit dat in eene tusschenruimte van ruim 20 jaren zóóveel van de Engelsche letterkunde op godsdienstig gebied in ons land verschenen is, verdient opgeteekend te worden. Vooral omdat althans op deze werken nog nooit, zoover mij bekend is, de aandacht is gevestigd. Toch verdienen zij het in hooge mate, want er blijkt uit, dat er onder het groote publiek velen gevonden werden, die warsch waren van het Godgeleerd gekibbel, dat eene menigte vlugschriften het licht deed zien, maar aan de wezenlijke

1) In zijn „Voorwoord voor het 4e deel van dit werk.

Wumkes.nl

behoeften der vromen niet voldeed. Er kan geen sprake van zijn, dat we hier te doen hebben met een plaatselijk verschijnsel. Buiten Bolsward niet slechts, ook buiten Friesland moeten deze werken lezers hebben gevonden, want anders is het onverklaarbaar, hoe zoovele werken, in zoovele drukken voortdurend in het licht konden verschijnen en daarom is het des te bevreemdender dat zij zoo zeldzaam zijn geworden en zelfs de naam van *Samuel Haringhouk*, slechts aan eenige navorschers bekend is.

Waarlijk hij verdient in eere hersteld te worden, ook omdat hij doordrongen is van het besef dat men „onze moedertael" niet met „vremde en vergesochte bastaertwoorden mag beswalken." In tegenstelling met zoovele schrijvers van zijn tijd, is zijn taal gekuischt en geeft hij den indruk van school gegaan te hebben bij mannen als Hooft, Huygens, Vondel e. a.

Dit van zijn proza en . . . . . dichter heeft hij nooit beweerd te zijn en ook wellicht niet begeerd, maar in tegenstelling met het breedsprakige en gezwollene van de verzen die we in deze werken aantreffen, maakt hij eene loffelijke uitzondering.

Vergun mij ééne aanhaling, waarin hij den inhoud van 12 preeken in 24 regels teruggeeft, dus voor elke preek twee regels.

I. Ik dien voor Tuchtschool by de *Groten;*
Ik dring tot *Boet* en waer *Berouw.*
II. Ik poog het *Ydel* uyt te stoten,
Dat graeg in 't *Hert vernachten* souw.
III. Ik *zing verheugd* de *Lof* des *Heeren;*
Ik roem de *kracht* des groten Gods.
IV. Ik soek het *onderscheid* te leeren,
Van Jacobs en Esaus *Rotz.*
V. Ik toon de *Naektheid aller dingen*

Wumkes.nl

Voor 't *oog* van *Hem* die alles siet.
VI. Een *Glimp* sijn's *Heerlikheids* te dringen
In 't donker hert versuym ik niet.
VII. Ik wijs' een *voorbeeld* aen de *Riken*
Van *ware dankbaarheid* en deugd.
VIII. Ik doe, deur ISRAELS tranen, bliken,
In BABEL, ZIONS *ongeneugd.*
IX. Ik dreig de *wortel* deur te *kerven*,
Indien de Boom is sonder vrucht.
X. Ik preek dat elk *sal recht verwerven*
Die rustloos tot den *Rechter sucht;*
XI. Dat alles sal sijn *Deel* ontfangen,
Na *Doed*, voor *Christi Rechterstoel;*
XII. En die sijn *Boete* wil verlangen
Moet vallen in *Gods toornepoel.*

Twee malen is Haringhouk afgeweken van den gewonen weg dien hij bewandelde. Eens misschien uit galanterie, als ik dit Fransche woord gebruiken mag, omdat er sprake is van een Fransch werk, toen Catharina van Mellinga hem de vertaling aanbood van: *Faramond of Historie van Frankrijk*, een werk waarvan 2 Deelen bij hem zijn uitgegeven. „De overige die zij in 't korte zou laten volgen" zijn denkelijk niet verschenen, althans er zijn geene uitgaven van bekend. Het is te begrijpen, dat Haringhouk, al zal deze historische roman of deze romantische historie van den Mythischen stamvader van het Merovingische huis, wel waarschijnlijk niet in overeenstemming zijn geweest met zijn vromen zin en zijn wetenschappellijke richting, nochtans deze uitgave niet heeft willen weigeren. De opdracht was vooreerst aan haren „beminden vader" *Theodorus Scheltinga*, Raedt Ordinaris in den Hove van Frieslandt, een man dien Haringhouk hoogachtte en aan wien hij, met *Jetso van Sminia* ook reeds het 4e deel zijner

Wumkes.nl

„Engelsche Boet-Predikatien" had opgedragen. En dan zal het hem wel bekoord hebben dat deze vrouw in die voordracht blijken gaf van eene algemeene ontwikkeling op het gebied der geschiedenis. In elk geval hij heeft ook aan deze uitgave bijzondere zorg besteed, zij is op zeer helder papier gedrukt en met twee aardige, hoewel niet bijzonder verdienstelijk uitgevoerde titelplaten versierd.

Catharina van Mellinga schrijft haar „Opdracht" uit Bolsward „den VII van Herfst-maent 1669". Zij is gehuwd geweest met Dr. Fredericus van Alema en de moeder geworden van een talrijk kroost.

De tweede afwijking waarmede ik mijne mededeelingen omtrent Samuel Haringhouk ga besluiten, bestond in de uitgave van een Friesch werk en wel van: *Gysbert Japix*, Friesche Rymlerye; yn trye delen forschaet.

Deze uitgave doet zijn hart en zijne taalkennis evenzeer eer aan. Twee jaren na den dood zijns vriends verscheen zij. „De bedenking", zoo schrijft Halbertsma, 1) „dat de dichter overleden en zijn werk een verlaten weeskind was, waarvoor noch hij, noch vrouw, noch zoon meer zorgen kon; het hachelijke van den uitslag dezer onderneming, die zonder voorbeeld was; inzonderheid (en als ten spijt van het ongewone der correctie) de critische waarde van dezen druk, met wien geen der nadrukken zich eenigzins in zuiverheid of nauwkeurigheid meten mag; dit alles verheft dezen arbeid van Haringhouk tot een offer aan de schimmen des dichters, dat meer waarde alleen heeft, dan de bemoeijingen der overige vereerders van Gijsbert met elkander."

Halbertsma schreef 70 jaren geleden eene: „Hulde aan *Gysbert Japiks*", een gedenkteeken werd toen opgericht in de St. Martini-kerk te Bolsward, waarin het borstbeeld van den grooten dichter prijkt.

1) Zie Hulde enz. bl. 381 en 382.

Wumkes.nl

Zelfs het graf van *Samuel Haringhouk* is niet bekend, in geen lijkgesteente is zijn naam, zoover ik weet, vereeuwigd.

Toch heb ik gemeend een plicht der dankbaarheid te vervullen, door in deze kleine schets u *Samuel Haringhouk* voor te stellen als „een man van beteekenis in Bolsward" en niet voor Bolsward alleen.

Hij zocht zijne eere niet, hij zal het wel geweest zijn, die *Franciscus Junius* 1) uit Engeland overreedde om eenigen tijd in *Bolsward* te komen toeven, ten einde uit *Gysbert Jacobs* mond de kennis der Friesche taal op te doen. Hij was het die aan *Jacobs* het eerst den weg des roems bereidde. Daarom verdient hij het dat zijn naam, vooral ook in dit Genootschap, met eere wordt genoemd.

Hij was het die begreep, dat tegenover de wufte letterkunde die uit Frankrijk in ons land al te gereeden aftrek vond, tegenover het Godgeleerd twistgeschrijf, door een deel des volks geliefd of althans gezocht, naast de oplevende Nederlandsche letterkunde op meer wereldsch gebied, ook het gezonde voedsel van het ware brood des levens, van eigen bodem of uit den vreemde, den volke kon worden aangeboden.

Terwijl een Vondel e. a. soms naar een uitgever zoeken moesten, stelde hij zijne persen voor dit schoone doel onophoudelijk beschikbaar, hij doorploegde het nog in vele opzichten onontgonnen veld onzer zoo schoone moedertaal, om, in vereeniging met anderen, in juiste woorden de ernstige gedachten te kleeden en hij verdient daarom evenzeer dat ook door Nederland zijn naam en werk gekend, geëerd en gewaardeerd worden, wat tot heden nog niet is geschied.

Halbertsma heeft *Gysbert Jacobs* der vergetelheid ontrukt; Eekhoff heeft getracht Starter, die een kwart eeuw

1) Zie: „Hulde aan Gysbert Japiks" 1e stuk bl. 22.

Wumkes.nl

vóór Haringhouk zich eenige jaren in Nederland en Friesland vooral, verdienstelijk gemaakt heeft, verdedigd tegen in zijn oog miskenning en onverdienden blaam. „Den geestigen, soet-vloeijende ende sin-rycken Frieschen Poëet" van „*de Friesche Lusthof*", heeft hij als minnedichter in eere willen herstellen, al is hij hierin slechts ten deele geslaagd.

Moge het mij gelukt zijn in *Samuel Haringhouk* een man geschetst te hebben, die om zijn vromen zin, zijn helder hoofd, zijn verbazende werkzaamheid, als drukker, uitgever, vertaler en taalkundige, de nederige hulde verdient die ik aan zijne nagedachtenis wijd.

Bolsward, 1894. M. E. VAN DER MEULEN.

Wumkes.nl

LIJST

der werken bij Samuel Haringhouk gedrukt en uitgegeven. Deze zijn alle in het bezit van het Friesch Genootschap, en daar ik, gedurende geruimen tijd en op verschillende wijze bij den boekhandel onderzocht en gevraagd heb, of iemand ook nog eenig werk kende of in zijn bezit had en niets meer gevonden is, meen ik met eenigen grond te kunnen verzekeren, dat deze lijst zoo volkomen mogelijk is.

---

1. PROEF-PRAEDICATIEN, | ofte | Voorbereydinge | tot het H. Avontmael des Heeren. | Voor-gestelt | in XXX Praedicatien, | in welcken aen-gewesen wert/ hoe wy waer- | dighlijck tot stercking onses Geloofs/ ende tot troost | onser Zielen communiceren sullen. | Door FOCCO JOHANNES, | Oude Bedienaer des Godlijcken Woorts, binnen Franeker. | Levit. 10. vers. 3. | In de gene, die tot my naderen, sal ick gheheylight | werden, spreeckt de Heere. | [Vignet.] Tot BOLSWAERT, | Voor SAMUEL van HARINGHOUCK, Boeckverkoper/ | woonende op de groote Dijl-Acker/ Anno 1648.

4°. (XX) 638 pp. (6 pp.)

Met portret van den Schrijver (S. Savry schulp.) Pagineering: 55—57. voor 53—55; 111. 114. 115. 114. 115. 118. 119. 118 v. 113—120; 743 v. 359; 392 v. 393; 441 v. 414; 544 v. 554; 642 v. 624.

Wumkes.nl

2. SEBASTIAEN FRANCK | WERELT-SPIEGEL, | ofte | beschryvinge | des | gehelen Aert-bodems, met sijn vier gedeel- | ten, Europa, Asia, Africa, America, &c. | Verbetert / vermeerdert / verrijckt met verscheydene ghe- | denckweerdighe annotatien | ende sommaire geogra- | phische beschryvingen achter yeder deel des Aerd-cloots in 't besonder. | Door | D. JOH. PHOCYLIDES Holwarda, | der Philosophie Professor binnen Franeker. | [Vignet.]Tot BOLSWART, | Voor SAMUEL van HARINGHOUCK, Boeckverkoper / | woonende op de groote Dijl-Acker / Anno 1649.

4°. (VI) 652 pp. (12 pp.)

Het Friesch Genootschap bezit hiervan 2 Exx., het één met titelplaat, het andere met wereldkaart. Pagin.: 182, 183. 180. 181 v. 180—183; 265 v. 285; 418 v. 417; 547 v. 561.

3. CHRISTI STRIIDT | ende | OVERWINNINGE: | ofte | de Leeuwe uyt den stamme Judah, verwin- | nende den briesschenden Leeuwe in syne drie helsche | en vierighe tentatien. | Verclaert door | THOMAS THAYLOR, | doctor der H. Theologiae ende Prediker des Godt- | lijcken Woordts tot Reeding in 't Graef-schap van Barck | en namaels tot London in Engelandt. | Ende nu overgeset in de Nederlandsche Spraecke | door | PETRUS THEODORI | Predikant op 't Nieu-Landt. | [Vignet.] Tot BOLSWART, | Voor SAMUEL van HARINGHOUCK, Boeckverkoper / | Anno 1650.

4°. (XII.) 612 pp. (12 pp.)

Met tabel tegenover p. 2. Pagin.: 21 v. 23; 255—357 v. 257—359; 643 v. 343.

4. Des Jaers 1629 | roepende | STEMME | tot de | Vereenighde Nederlanden, | de selve lieffelijck op-weckende / |

Om { blijde te zijn, / Godt te bidden, / ende te dancken, } sonder ophouden.

Wumkes.nl

Waer by gevoeght is een verma- | ninghe tot danckbaerheydt/ | getrocken uyt den Lof-sangh Moysis, | Exod. XV. I. | door DIONISIUM SPRANCKHUYSEN. | Tot BOLSWARDT, | Voor SAMUEL HARINGHOUCK, Boeckver- | koper/ in de Waerheyt Anno, 1653.

12°. (XIV.) (XXXII.) 112 pp. (XVI.) 64 pp. (VIII.) 52 pp.

Zie 35e verslag der Handel. van het Friesch Genootschap 1862/3, p. 7 voor de ondertitels. Deze uitgave is belangrijk om de bijgevoegde „vermaninghe tot danckbaerheydt" (laatste, 4e stuk), die elders ontbreekt. Zij is „gedaen by ghelegentheydt van een gheluckighe Zeevictorie, voor desen Staet op den 8. Septemb. des Jaers 1628. bevochten, onder het beleydt van P. Pietersz Heyn".

5. CHRISTI | OVERWINNINGE | OVER DE DRAECK: | ofte | des Satans nederval: | vertoonende | de heerlijcke veroveringen van onsen | Saligmaker voor sijn arme kerck, | tegen de grootste vervolgers. | In een | duydelijcke en bondige verklaringe van het twaelfde | capittel der Openbaringe Johannis. | Zijnde | het laetste werck in 't | Engelsch beschreven van den hoogverlichten | THOMAS THAYLOR, | doctor der H. Godgeleertheyt en Predikant | tot Londen. | Vertaelt en gedruckt | [Vignet] tot BOLSWART, | by SAMUEL van HARINGHOUCK, | Boeckverkoper in de Waerheyt. 1656.

4°. (XII.) 639 pp. (9 pp.)

Met portret van den schrijver en een tabel over pag. 1.

6. ISRAELS | GEBEDT | in tijd van | benaudtheyd, | ende | Gods genadig antwoord op het selfde. | Ofte een | verklaering van het 14. | Capittel des propheets | Hoseae, | in seven Predikatien op so veele | Vastendagen gedaen | deur | EDVARD REYNOLDS, | tegenwoordig Hofprediker van Karel de | Twede, Koning van Groot | Brittangjen, & c. | Vertaeld en gedrukt | [Vignet] tot BOLSWARDT, |

Wumkes.nl

by SAMUEL van HARINGHOUCK, in | de Waerheydt Anno 1660.

8°. (LXXVI.) 433 pp. (19 pp.)

Pagin.: 107 v. 170.

7. UYTGELESENE | ENGELSCHE | BOET-PREDIKATIEN | over sonderlinge texten, | op hun ingestelde maendelikse | Vasten | deur verscheydene treffelike | Godgeleerden, | voor het Eerw. | Parlament | van Engelland | gedaen. | Eerste deel. | [Vignet] Tot BOLSWARD, | by SAMUEL van HARINGHOUCK, in de | Waerheyd, Anno 1660. . . . Tweede deel, | vertaeld | door | Nollius Hajonides, | Bedienaer des H. Evangelii tot Belkum. | [Vignet] . . . . , | Boekverkoper, Anno 1663 . . . . Derde deel. | [Vignet] . . . . Anno 1661. . . . . Vierde deel. | Vertaeld en gedrukt | [Vignet] . . . . . Boekverkooper . . . . Anno 1668.

4°. (XLII.) 421 pp. (33 pp.) (LXII.) 459 pp. (15 pp.) (LXIV.) 390 pp. (34 pp.) (LII.) 412 pp. (16 pp.)

Dl. 1 en 2. met (gelijke) titelplaat. Pagin.: I, 103 v. 203; II, 26 v. 62; 123 v. 135; 195 v. 295; 354 v. 352; IV, 465 v. 165; 166 v. 176.

8. RUYTER | OP HET | PAEL | PAERD. | ofte | doen en bedrijf van den koning | der verschrickingen. | In dertig uytgeleesene Lijckpredikatien / over welgepaste texten / | deur | verscheydene vermaerde Godgeleerden op sonderlinge tijden | en plaetsen in Engelse tael voorgesteld. | Eerste [eenige] deel. Vertaeld / [Vignet.] tot BOLSWARD, | by SAMUEL van HARINGHOUK. | Boekverkoper in de Waerheyd. Anno 1662.

4°. (LXXVI) 744 pp. (28 pp.)

Pagin.: 142—742 v. 144—744; 247 v. 237 (239); 260 v. 262 (264); 184 v. 284 (286).

9. KLEYN- | KUDDE- | TROOST. | ofte | Meditatien over de troostlijke | leer' onses Saligmakers | Jesu Christi. |

Wumkes.nl

Opgetekent van den Evangelist Lucas, | in sijn Evangelio cap. 12. vers 32. | Deur | WILHELMUS SCHOTANUS | RINCKEMA, in leven Bedienaer | des H. Evangeliums in de Gemeynte | Jesu Christi tot Amsterdam | [Vignet.] Tot BOLSWARD, | by SAMUEL van HARINGHOUK, | Boeckverkooper in de Waerheyd. 1668.

12°. (XXIV.) 450 pp. (18 pp.)

Pagin.: 262 v. 226.

10. GYSBERT JAPIX | FRIESCHE RYMLERYE; | yn trye delen forschaet; | d'eerste binne | ljeafd in bortlycke | mingel-deuntjes: | 't oorde sinte | gemiene aef huwzmanne | petear, in ore katerye: | 't efterste iz | hymmelsch harp-luwd. | Dat iz to sizzen, ytlycke fen | Davids Psalmen. | [Vignet.] To Bôalsert, | by SAMUEL fen HARINGHOUK, | Boeckdruwcker ijnne Wierheyt. 1668.

4°. (II.) 230 pp. (6 pp.)

11. FARAMOND | of | historie | van | Frankryk. | Eertse (sic) deel. | Uyt het Eransch vertaeld | door | Catharina van Mellinga. | [Vignet.] Gedruckt tot BOLSWARD, by SAMUEL van HARINGHOUK, | Boeckverkoper in de Waerheyd. 1669.... Twede deel....

8°. (XII.) 368 pp. 420 pp.

Beide deelen met (verschillende) titelplaat.

12. ROUW-STAETS EERBEWYSINGE, | van het ontzielde lichaam van den Wel- | Edelen, Godtvruchtigen en in Deugd- | Uytmuntenden, | Matrone, Juffr. | JEL van GALAMA: | naagelatene Vrouw-Weduwe van wijlen den Ed. | Heere, Joncker | AESGE van POPMA, | in 't leven gewesene Reecken-meester; en | Vroetsman der stede Ylst. | Seer christelijck in den Heere ontslapen op den 13. Septem- | bris 1669. Oudt zijnde 93 Jaer. Ende in den 27.

Wumkes.nl

van | Herfst-maandt door een seer statelijcke begravenisse | ter aerden bestelt. | [Vignet,.] Gedruckt tot BOLSWARD, | by SAMUEL van HARINGHOUK, | Boeckverkooper in de Waerheyd. Anno 1669.

4°. (VIII.)

Van Elconius Elcoma, Schoold. in Oosthem

13. KONING | AEN SYN | TAEFEL, | ofte XXXIII. | Avond-maels | Predicatien; | deur verscheydene God-geleerde in de Engelse Taele | beschreven; en meerendeel vertaeld | deur Regnerus Reen, | Bedienaer des Godlijken Woords tot Franeker. [Vigget.] Tot BOLSWARD, | by SAMUEL van HARINGHOUK, | Boekverkooper in de Waerheyd. Anno 1671.

4°. (XVI.) 496 pp. (6 pp.)

Met titelplaat; zie boven. Aan het eind (Register) defect. Pagin.: 23 v. 32; 337 v. 437.

14. KONST | VAN GODDELIKE | VERNOEGINGE, | in 't Engelsch beschreven | door THOMAS WATSON, | M. A. Lid van Emanuels Genootschap te | Kambridg, en Predikant van Stephens | Walbrook te Londen: | vertaalt door | Theodorus Paludanus, | Dienaar des Woords tot Pingjum | en Surig. | [Vignet.] Tot Leeuwarden; | voor Lambartus Dronrijp, en | Thomas Luiertsma. 1659.

8°. (XX.) 346 pp. (2 pp.)

Op de laatste bl. staat: Tot BOLSWARD, | by SAMUEL HARINGHOUK, Boekverkoper in de Waerheyd. 1659.

Wumkes.nl

OUDE DRUKWERKEN,

BETREFFENDE

FRIESLAND EN GRONINGEN.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Oude Drukwerken,

BETREFFENDE

FRIESLAND EN GRONINGEN.

Van de door mij bedoelde werkjes zal ik eerst de titels vermelden, om er daarna eenige opmerkingen aan vast te knoopen.

I.

Een vreemde en woder- || lijcke prophecie, die welcke, genomen is wtveel goede oude || prophecien gelijc Uincetius, Theophilus en Antonius, || Theodorus, Joachim, Cyrillus, ghemaect hebben, en die || ook wt Joannes Lichtenbergers prophetien hier toe int || translateren eens deels gedaen is, en betuyghe vander toe || coemst ons heeren Jesu Christi, ende van Antichrist || toecoemst en sijn verdoemenisse, met den grooten || dach des oordeels, dye welcke prophecien in || vele ouercomen met der heyligher schrif || tueren. || (Houtsnede). Tot den Leser. || Leest ende merct wel. || Aan het slot: Gheprent Thantwerpen in den Mol, by mi Henric Peetersen va middel. En me vintse te cope te leeuwaerde bi thielma de boec vercoper. Int. iaer. M. CCCCC. XXIIII. Zes bladz. in 4°. Goth. letter.

Wumkes.nl

II.

Een corte Cronike wt || voele Croniken toe samen mit groter neersticheyt || vn̄ arbeyt gebracht tracterende de oorspronck vn || crijch der Vreisen wente to dessen dach to, van || Westvreislant Groningherlant vnde Oestvreislant vn̄ wat daer omlandes ghesche || en is seer ghenuechlick om toe lesen.

Datum Gron̄inge Anno 1536.

(Houtsnede, voorstellende mijns erachtens keizer Maximiliaan, aan wien door twee personen geld betaald wordt, alle drie aan een tafel gezeten, twee aan deze, Maximiliaan aan de overzijde.)

Gheprent tot Campe in die Geertstrate van der A || Bi mi Jan Euertssoon En me salse to coop vin || den to Gron̄inge bi Teilma Boeckuercoper. 4°. Goth. letter.

(Op de keerzijde van den titel het portret van Keizer Maximiliaan in houtsnede.)

III.

Vanden vresen preuilegien hem van Karolo gegeue en van de Paeu || wes Gregorio gheconfirmiert. (In houtsnede: het wapen van de stad Groningen, nl. de adelaar omhangen met het schild, gedekt door de keizerlijke kroon.) Op het laatste blad: Gheprent tot Campen By Sunt Niclaes Kercke in || die Geert strate va der A. by mi Jan Euertssoon.

En men salse to coep vijnden to Groningen || Bi Tyelman Boeckuercoper.

(Daaronder he zelfde portret van Keizer Maximiliaan als op de keerzijde van den titel van II.) 4 blz. 4°. Goth.

Wumkes.nl

IV.

Een cleyn Cronike daer || mittten corsten begrepen wordt, wo ende mit wat manier die || Gelreschen den Dam vastgemaket, ende wederom neder ge || worpen, en hoe Wedde Couerden Diepnū ēn den Kynchorst bi Meppel ghewonnen bint.

(Houtsneeportret van Maximiliaan, hetzelfde als bij II en III)

Aan het slot: Dem guetwilligen leser toe dienste geschreuen haestelick in Groningen. 8 blz. 4°. Goth.

V.

Prophetie ofte bedudinge || der hemelscher Teykene, ghedurende van den Jare XXXIX. tot ēn mit den Jare L. Gepractisiert op || dē meridae, der getrouder Stede Franiker in || West vrieslant, bij Lodouicus de vogele, in || die vrie consten Doctor ende Licentia || tus Medicine.

(Zes figuren in houtsnee): Luna Mercurius Sonne Mars Saturnus Venus.

(Aan het slot eene peroratie, eindigende): Ex Franikar postridie Joānis Anno 1538.

Lodouicus de Voghele.

Gheprent te Campen bi mi Jan Euertsen. Ende men sal se te coop vijnden bi Teilman boeckuercoper. 8 blz. 4°. Goth.

Vier van deze werkjes vermelden den naam van een boekverkooper Teilman, die blijkens I in 1534 te Leeuwarden, volgens II in 1536 of iets later te Groningen woonde, terwijl V zijne woonplaats niet aanduidt. Meer boekjes zijn naam dragende zijn mij tot dusver niet voorgekomen. Hij is zeker dezelfde, die volgens Eekhoff in

Wumkes.nl

de Leeuwarder Burgerboeken van 1543 en 1544 voorkomt als Thylman, boekverkooper uit het land van Kleef.

Het eerste boekje is voorhanden in het magazijn van nu wijlen den heer Mart. Nijhoff en o. a. vermeld als n°. 14 van diens Catalogue d'un choix de Pièces Historiques curieuses et rares du XVIe siecle, waaraan ik den titel ontleende. Vroeger ontmoette ik een exemplaar, tegelijk met V, op eene auctie te Utrecht, en mocht slagen in den aankoop alleen van het laatste voor de bibliotheek van het Friesch Genootschap. N°. II heb ik het eerst gezien in de geschied- en letterkundige verzameling van de Sitter, die ten jare 1861 te Groningen verkocht is. Met dit Kronijkje is aan het slot nog vereenigd »Een kleyn Cronica."

Een tweede exemplaar berust op de provinciale bibliotheek van Friesland in den oorspronkelijken band gevolgd door III en IV, en voorafgegaan door Dye Cronijcke van Zeelandt van Jan Reygersberch, de eerste uitgave, gedrukt bij de weduwe van Henrick Peetersen te Antwerpen (die I heeft gedrukt) in 1551. Kennelijk aan hunne zelfstandige titels met houtsneefiguren zijn III en IV afzonderlijk verschenen, niet als met II een geheel vormende. Achter het ex. van de Sitter kwamen zij dan ook niet voor, zoo mijn geheugen mij niet bedriegt. Waartoe deze opmerking gemaakt? zal iemand misschien vragen. Wel, omdat II en het vermeld »Kleyn Cronica", met III en IV te zamen, onder den titel van II, in kl, 8° wederom zijn: »Gheprent toe Campē, in die Broeder straet by my Steuen Joessen.Anno M.D.LIII." Van deze laatste uitgave bezitten wij een ex. in de bibliotheek van ons Genootschap.

Ofschoon van die kronijkjes dus twee uitgaven in de zestiende eeuw te Kampen verschenen waren, schijnen zij toch onbekend te zijn gebleven aan M. Brouërius van

Wumkes.nl

Nidek, die ze in zijne Analecta medii aevi, Amst, 1725, opnam, en wel in orde na Sicke Beninga's Chronickel der Vriescher Landen en der stadt Groningen Hij maakt ons ook bekend met de namen der schrijvers, nl. Sybe Jarichs van II, terwijl hij het in de vroegere uitgaven daarmede vereenigd »Kleyn Cronica", in de derde plaats afzonderlijk geeft als »eens onbekenden schrijvers cleyne Cronica van de Gronningher Omlanden", waarna IV en III volgen, het eerste onder den naam van Tjalling Aykema's »Cronyxke van die Ommelanden."

In het Voorbericht noemt hij ze »nooit voorheen gedrukte Kronyken van Vrieslant en Groningen", welke hij in handschriften van zijn neef Johannes Aykema te Leegkerk en van de akademie-bibliotheek te Groningen te leen had ontvangen. Volledigheidshalve zij hier ten slotte nog bijgevoegd, dat in de bibliotheek van ons Genootschap een zeer fraai handschrift aanwezig is van II en IV, te zamen, afkomstig uit de bibliotheek van Meerman, doch dat achter II niet het in de gedrukte exemplaren voorkomende »cleyn Cronica", evenmin ergens de sub III vermelde privilegien voorkomen, — De onderling afwijkende spelling bewijst dat dit handschrift niet ten grondslag heeft gelegen aan een der genoemde uitgaven.

BOELES.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

LAATSTE STUK

DER

Friesche Klokke-Opschriften,

met andere van elders vergeleken,
en met aanteekeningen, vertaling, registers en
platen voorzien,

DOOR

G. H. VAN BORSSUM WAALKES.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Woord vooraf.

Bij het verschijnen van het derde en laatste stuk der Friesche klokke-opschriften, hierbij den geachte leden van het Friesch Genootschap aangeboden, heb ik maar weinig te zeggen.

Ik heb gemeend eenige bijzonderheden, onder den naam van „merkwaardigheden ten aanzien van klokken", vooraf te moeten laten gaan.

De Maria-klokken, en die waarop de bekende opschriften „O Rex gloriae etc." en „Vox mea etc." voorkomen, heb ik wederom in elke eeuw waarin zij voorkomen bijeen gevoegd. Gelijkluidende opschriften zijn telkens aangewezen.

Voorts heb ik het van belang geacht, aan het einde van elke eeuw een besluit ten aanzien van de opschriften in Friesland te moeten mededeelen. Daarbij zijn niet alleen in rekening gebracht de in dit laatste stuk medegedeelde, maar ook die gevonden worden in de twee vroeger uitgegevene stukken. Zoo verkrijgen wij een overzicht over het geheel, wat taal, lettervormen, beeldwerk enz. betreft.

Voor ik eindig, heb ik nog twee dingen te zeggen. — Vooreerst betuig ik dank aan die velen, van welken stand en godsdienst ook, die mij vriendelijk en volgaarne hebben geholpen in het afnemen en verkrijgen der in Friesland aanwezige opschriften op klokken. En ten anderen spreek ik openlijk mijne erkentelijkheid uit tegenover het Bestuur van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en

Wumkes.nl

Taalkunde, dat mij telkens zoo bereidwillig in de Vrije Fries gelegenheid schonk, om te openbaren wat ik verzameld had.

Het is aangenaam van geachte zijde, bij eenig werk waardeering te vinden.

Het Friesch Genootschap bloeie steeds meer, tot vreugde van het bestuur, en tot eer van het Vaderland en het geliefd Friesland.

G. H. VAN BORSSUM WAALKES.

's GRAVENHAGE, den 25 Maart 1895.

Wumkes.nl

LAATSTE STUK

DER

Friesche Klokke-Opschriften,

met andere van elders vergeleken,
en met aanteekeningen, vertaling, registers en
platen voorzien,

DOOR

G. H. VAN BORSSUM WAALKES.

Wumkes.nl

Merkwaardigheden ten aanzien van klokken.

Eigenaardig is het, het een en ander mede te deelen uit het geschrift van Angelus Roccha, bisschop van Tagasta, over de klokken. Zie de Sallengre, Novus *Thes.* antiquitatum Romanarum. Pars II. Ik laat hierbij den inhoud voor rekening van den ouden schrijver.

In Cap. I vinden wij, dat de klokken, door de Christenen gebruikt, bij de Turken gehaat zijn. Zij *roepen* uit hunne torens de menschen te samen. De Grieken gebruikten, onder de Turksche heerschappij, het Simandrum of Hagiosidèron. De ketters zijn, volgens R., aan de Turken gelijk. De Calvinisten b. v. willen het klokgelui niet bij de begraving der dooden. Het gebruik der klokken, reeds lang bij de Heidenen bekend, wordt op kerkelijk terrein het eerst toegekend aan Paulinus van Nola.

Cap. II bevat de onderscheidene namen der klokken. *Tintinnabulum* naar de klank *tin*, *tin*. *Petasus* voor groote klokken, a galeri vel pilei latioris forma et similitudine. *Codon*, een grieksch woord, *κώδων* voor tintinnabulum. De klokken worden zoo genoemd, omdat zij, bij beweging, geluid en als het ware gezang geven. *Nola*. Sommigen brengen dezen naam met Paulinus van Nola in verband; maar reeds voor Paulinus werd eene klok *Nola* genaamd. De oorzaak is niet duidelijk. — *Lebes* d. i. een metalen vat, waarin iets in het vuur geplaatst wordt, opdat het smelte. Eene klok wordt *Lebes* genoemd, omdat de Lebetes en klokken in vorm overeenkomen. — *Aes* heet eene klok, omdat het aes van Dodona helder klonk. — *Aeramentum* heet eene klok, omdat het aeramentum uit aes gegoten wordt. — *Squilla* worden in Italie de kleine klokken ge-

Wumkes.nl

noemd. *Crotalum* komt van het Grieksche κρόταλον, crepitaculum, van crepitus. — *Signum* heet eene klok, omdat door haar geluid het teeken gegeven wordt, om iets in de kerk of op andere plaatsen, waar zij geluid wordt, te doen. — *Cloca* is een Germaansch woord voor klok, zooals blijkt uit het bevel van Karel den Groote „clocae non sunt baptizandae." De Franschen noemen de klokken ook *Cloches*. — *Campana* heet eene klok, omdat het Campanisch metaal, waaruit men klokken vervaardigde, voor het beste gehouden werd.

Cap. III. De Heidenen gebruikten de klokken bij de baden; om de markt aan te kondigen, vooral de vischmarkt; bij triumphen en terechtstellingen van tot den dood veroordeelden; bij lijkplechtigheden, om de Daemonen af te keeren; bij de godsdienstplechtigheden; bij de wachten des nachts; in huis om de familie te wekken; en bij uurwerken om de uren te onderscheiden. R. brengt van alle deze bijzonderheden voorbeelden bij.

Cap. IV. De Christenen hebben vele dingen, van de Heidenen afkomstig, aangewend tot hun godsdienstig gebruik en geheiligd. Zoo heeft Nolinus met de klokken gedaan.

Cap. V. De klokken te wijden is een oud en vroom gebruik in de kerk. Alcuinus, 770 n. Chr., een leerling van Beda den presbyter, den leermeester van Karel den Groote, heeft geschreven „het wijden en zalven der klokken, en haar namen te geven, moet niet als iets nieuws beschouwd worden"; en in de ordo Romanus wordt de gansche vorm dier wijding beschreven. Roccha geeft er een uittreksel van.

Cap. VI. R. geeft op, dat de klokken gewijd worden, opdat zij zullen dienen voor den H. dienst. Ten onrechte noemt Stephanus Durant deze wijding *doop*. De wijding was, volgens Alcuinus, reeds eenige honderde jaren voor Johannes XIII in gebruik. Vele klokken heeten *Maria*,

Wumkes.nl

omdat zij des middags, 's morgens en 's avonds ten eere van de Maagd Maria luiden. — Vele klokken hebben ook namen van Heiligen, om ze onderling te kunnen onderscheiden, en tot devotie voor het volk. — Vooral heeft het woord „verbum caro factum est" eene beschermende macht tegen de booze geesten. Jacobus Sprenger verhaalt van drie mannen die op weg waren. Twee werden door den bliksem getroffen, maar de derde, hoewel verschrikt door stemmen in de lucht „laat ons ook hem treffen", bleef echter bewaard. Hij had toch de Mis dien morgen gehoord, en daarin de beschermende woorden „verbum caro factum est", d. i. het Woord is vleesch geworden. Daarom plaatst men dit woord ook op klokken. — Op de kleine klok van de Basilica St. Petr. te Rome leest men „mentem sanctam spontaneam, honorem Deo, et Patriae liberationem. Ave Maria gratia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus, et benedictus fructus ventris tui." Een Engel zou de woorden van *mentem* tot *liberationem* op een bord geplaatst hebben op het lijk van de H. Agatha, maagd en martelares, toen de vromen, haar ter eer, lijkplechtigheden verrichtten. Zij zullen beteekenen *mentem sanctam spontaneam obtulit*, *honorem Deo dedit*, *et patriae liberationem impetravit*, namelijk Agatha. De inwoners van Catana op Sicilie zouden dan ook, bij eene uitbarsting van de Aetna, wonderbaarlijk bewaard zijn, toen zij naar het graf van Agatha vloden. Deze inscriptie staat dan ook op klokken om den bliksem en vuur door het gelui te weren.

Cap. VII. Men doet eeden boven de klokken. Silvester Giraldus zegt, dat zij van meer kracht zijn, dan die over de Evangeliën worden afgelegd. Ook bezweert men de klokken. Er is b.v. te Lagenia eene klok, die op de vlucht gaat. Als haar bewaker haar niet sommige nachten bezweert en bindt, dan is zij 's morgens in Media bij Clu-

Wumkes.nl

nerech in de kerk van den H. Finnani, van waar zij gekomen is. — Op het gelui van de Campana Senonensis vlucht de vijand. Surius verhaalt dit in het leven van den H. Lupus. Koning Clotarius wilde haar naar Parijs brengen. Afgenomen zijnde gaf zij geen geluid. Op bevel des Konings weer naar hare plaats gebracht, gaf zij wederom geluid. De wegvoering behaagde toch niet aan den bisschop, die haar, bij hare terugkomst met psalmen en groote vreugde terug ontving. — Antonius Augustinus, episcopus Tarraconencis, deelt van de klok te Viliglia, in Spanje, het van zelve luiden mede. Zij duidde daardoor de toekomst aan. Zoo voorspelde zij de plundering en ontvolking van Rome ten tijde van Clemens VII in 1527, en de pest in 1564. — De klok in Monasterio Bodkensi luidt van zelf, als er eene van de nonnen sterven zal. — Sigebertus Gemblacensis verhaalt in de Chronieken anno 1081, dat de kloktoren te Maldenburg in Vlaanderen door storm dreigde om te vallen. Menschelijke macht was vruchteloos. Op 1 Januari echter werd de kerk met helder licht vervuld; door Goddelijke macht werd de toren recht gezet, en de klokken begonnen te luiden. — In Aldenburg luidden de klokken ook van zelf, bij de begrafenis van een man, die daar van honger gestorven was, toen, bij heerschenden hongersnood in Vlaanderen, velen naar die plaats waren gevlucht. De priester Godobertus had het klokgelui geweigerd, omdat de man onbekend was. Zoo schrijft Jacobus Meijerus in Balduino Pio libr. III Annalium Flandriae op het jaar 1062.

Te Valentia luidde, in de kapel van Maria, onder den grond eene klok, anno 1490. Men groef ze op, en onder haar vond men een houten beeld van Maria, met goud versierd, dat door de Christenen daar begraven was gedurende de invallen der barbaren.

Te Broek in Groningen luidden de klokken ook van zelf,

Wumkes.nl

en toen kwam er eene groote sterfte onder de menschen.

Cap. VIII handelt over de klokken der Hebreën. Tubae, Num. 10.

Cap. IX over de overeenkomst van de tubae en de klokken.

Cap. X over het verschil van beiden.

Cap. XI over het verschillend geluid der klokken. Het hangt af van den vorm en klepel.

Cap. XII over de klokke-spelen en torens.

Cap. XIII. De campanarii behooren tot de geestelijken van minderen rang. De klokken zijn toch gewijd, en worden geacht als praedicatores Euangelii. Ook luiden de Ostiarii wel, en de Janitores, maar superpelliceis induti. Een leekenkleed past niet.

Cap. XIV. Het gebruik der klokken in de kerk wordt uitgedrukt in deze twee versen:

Laudo Deum verum, Plebem voco, congrego Clerum,
Defunctos ploro, nimbum fugo, festaque honoro.

Zij heeten *Leonini*, omdat zij door eenen zekeren Leo zijn gemaakt.

Cap. XV. Paus Sabinianus beval dat op de Canonieke uren en bij de bediening der Mis de klokken der kerk zouden geluid worden. Zoo schrijft Panvinius. Maar Hieronimus, die voor Sabinianus leefde, kende het gebruik der klokken al voor de heilige verrichtingen. Men zal daarom dit gebruik der klokken eer aan Paulinus moeten toeschrijven, den tijdgenoot van Hieronimus. Maar misschien was het ten tijde van Sabinianus niet algemeen ingevoerd, of verontachtzaamd, zoodat hij het opnieuw beval.

De divina officia worden saamgevat in onderscheidene uren, officium *nocturnum*, *matutinum*, *prima*, *tertia*, sexta et nona, vesperae et completarium. Dit is aldus om de zeven leeftijden des menschen, infantia, pueritia, adolescentia, juventus, virilitas, senectus et decrepitus;

Wumkes.nl

of ook om Ps. 118 „Septies in die laudem dixi tibi"; of ook om Spreuk. 24 „Septies in die cadet justus, et resurget.

Cap. XVI—XXIII handelen over het gebruik der klokken bij de mis, 's morgens, 's avonds, 's middags; tot lof van God en de Heiligen op heilige dagen en bij processies; voor de dooden; om vloeden en onweer te betemmen; om de uren aan te wijzen voor Universiteiten, Colleges, Scholen, Kloosters en Magistraat; om de komst te eeren van kerkelijke en andere gezalfde wereldsche autoriteiten.

Cap. XXIV betreft het overige gebruik der klokken; ook in de huizen der Cardinalen enz.

Cap. XXV. Drie dagen voor Paasch luiden de klokken niet, maar tabulae malleo ferreo pulsantur campanarum loco, daar het gelui de prediking beteekent, en de apostelen bij Jezus in Gethsemane van droefheid sliepen en zwegen. Bij de mis op het Paaschfeest luiden de klokken weer, maar dan gaat de klok der Cathedraal- of Moederkerk voor, volgens bepaling van het Lateraan Concilie onder Leo X. — Ook bij het interdict zwijgen de klokken. Verrichten de Geestelijken kerkelijke plechtigheden, dan geschiedt dit met gesloten deuren. Alleen mag des morgens, middags en avonds, voor des Engels groet tot eer van Maria de klok geluid worden. Ook mag bij den dood van een monnik de kloosterklok luiden. — Sommige Pausen hebben wel aan sommige vorsten toegestaan, dat zij, in onder het interdict begrepen streken, voor zich de mis met gezang en luider stem konden vieren, maar dan was het klokgelui toch verboden.

Cap. XXVI. Daar men over het geoorloofde getal der klokken in de kerk gestreden heeft, zegt Sanctus Carolus Borromeus, Cardinaal en Bisschop van Milaan, „indien de kerk een Cathedraal is, is het geoorloofd zeven of op het minst vijf klokken te hebben; een Collegiaal-kerk heeft drie, eene groote, middelste en kleine; een Parochiaal-

Wumkes.nl

kerk moet even zoo vele, of althans twee hebben, en wel met onderscheiden geluid, dat toch te samen stemt, naar de verschillende wijze en betcekenis der heilige diensten. De klokken zijn noch in den toren noch op eene andere plaats te hangen, voor zij gewijd zijn met plechtige zegening en gebed, naar kerkelijk voorschrift.

Zij mogen geene profane dingen in opschrift bevatten, maar alleen het beeld van den patroon der kerk, of eenig ander van eenen Heilige, of eene vrome inscriptie.

Volgaarne neem ik, met dankzegging aan den vriendelijken toezender, hier op het grootste deel van het belangrijk stuk van den Heer F. G. H. Luyten, in de Maas- en Roerbode, van 14 April 1894, 2de blad:

Uit de geschiedenis der oude wereld blijkt, dat reeds lang voor Christus' geboorte, zoowel in het Oosten als in het Westen de klokjes in kleinen vorm bestonden. 't Is bekend dat de Joodsche vrouwen en bizonder de Arabische zich sierden met kleine klokjes of schelletjes. Het plechtgewaad van den Hoogepriester der Joden was met kleine schellen omzet, en de Egyptenaren maakten er gebruik van bij hunne godsdienstige feesten.

Te Athene waren de wachten op de stadsmuren voorzien van kleine klokjes, met welke zij de nadering van den vijand aankondigden.

In de vierde eeuw komen in de Westersche kerk eenige sporen van het gebruik der klokken, bij de godsdienstoefeningen der Christenen voor. Daar zijn er, die beweren dat Constantijn de Groote reeds eene klok aan eene kerk van Rome heeft geschonken; anderen willen het eerste gebruik van eene klok voor het aankondigen der godsdienstfeesten toegeschreven hebben aan den H. Paulinus, bisschop van Nola in Campanie.

Ook vinden wij nog melding gemaakt van eene klok in

Wumkes.nl

de geschriften van den H. Gregorius van Tours, die van een *Signum* (de gewone kerkelijke uitdrukking voor het woord *klok*, welke veelvuldig *Signum ecclesiæ* genoemd wordt) gewaagt, voor den aanvang van de godsdienstoefeningen en tot aankondiging der canonische uren. Te Rome vindt men voor het eerst in het jaar 708 eene klok vermeld, welke gebruikt werd om het begin der godsdienstoefeningen aan te kondigen.

Walafried Strabo, abt uit Reichenau, verklaart uitdrukkelijk dat *Italië het vaderland der klokken* is geweest; dat deze het eerst in de stad *Nola* in *Campanië* vervaardigd werden en dat daarvan ook de naam *Campana* voor de *grootere* en *Nola* voor de kleinere klokken herkomstig is. Beide benamingen gebruikt de kerk om klokken aan te duiden.

De etymologie van het woord *Campana* door den abt Strabo aangegeven, schijnt juist te zijn; daar anders, gelijk *Otte* in zijn werk „Glockenkunde" terecht aangeeft, dezelfde beteekenis in de beide namen *campana* en *nola* aan een hoogst zeldzaam toeval zou moeten worden toegeschreven. Bovendien was het zoozeer vermaarde koperserts uit Campanië zeer geëigend voor klokkenspijs, terwijl ook de bewoners van Campanië bij de ouden reeds gunstig bekend stonden door hunne kunstvaardigheid in het vormen uit aarde en in het gieten van metaal.

In het midden der 7de eeuw vinden wij de kerkklokken in Frankrijk, doch nog niet algemeen. In de oorkonden der 8ste eeuw wordt van het kerkelijk gebruik der klokken reeds als eene gewone zaak gesproken, een bewijs dat dezelve algemeen bekend waren.

Merkwaardig is het, dat reeds tegen het einde der 6de eeuw, zooals de abt *Cumeneus Albus* in *vita S. Columbæ* vermeldt, op het afgelegen Schotsche eiland *Hy* de *klokken*, *campanae*, in gebruik waren. Men kan alzoo gerust het

Wumkes.nl

eerste kerkelijk gebruik der klokken in een aanmerkelijk vroeger tijdperk en wel in de vijfde eeuw verplaatsen.

Uit *Engeland* kwamen dan ook tegelijk met het Christendom de eerste klokken naar Duitschland. Zoo lezen wij dat *Geisbertus*, een leerling van *Beda*, aan den bisschop *Lullus* van Mainz eene klok *(clocam)* ten geschenke had gezonden. Hier komt het woord *klok* in latijnschen vorm het eerst voor. Als Duitsch woord treffen wij het niet aan voor de 9de eeuw. Het Engelsche woord *clock* en het Fransche *cloche* heeft klaarblijkelijk denzelfden stam. Het oud Hoogduitsche woord *clocha* zou van *clochen*, slaan of kloppen afgeleid zijn, Angelsachsisch *clugga*, IJslandsch *clucka*.

Ten tijde van Karel den Groote, schijnen de klokken reeds op het platteland te zijn ingevoerd. Zoo wordt in het Traditieboek van St. Emeranus over de in de Bovenpfaltz liggende dorpskerk Purbach gemeld dat zij reeds een bronzen klok (campana aerea) bezat. Ook bevatten de pontificaalboeken der achtste eeuw reeds den ritus der klokkenwijding.

De oude klokkenspijs bestond, even als die welke ook thans nog voor goede, duurzame klokken gebruikt wordt, uit eene legering van koper en tin. Men heeft langen tijd in den waan verkeerd dat in sommige klokken zilver gebruikt werd, om haar een welluidender toon te doen geven; maar deze meening schijnt òf uit het verhaal van een monnik van St. Gallen in Zwitserland te zijn voortgekomen, die van een klokkengieter verhaalt dat hij van Karel den Groote 100 pond zilver gevraagd en gekregen had, om die aan eene klok te gebruiken, welk zilver hij evenwel voor zich behield; òf uit de omstandigheid dat in de middeleeuwen adellijke personen door de vervaardigers der klokken werden uitgenoodigd om eenig zilver in den oven te werpen, voor welke gift zij alsdan het recht van

Wumkes.nl

peter- of meterschap bij den plechtigen doop eener klok verkregen. Tot dat einde was, naar het heette, eene opening in den oven aangebracht, waardoor gemelde personen dan eigenhandig hunne gift daarin konden werpen, maar deze opening wel verre van met de klokkenspijs in verband te staan, kwam op de stookplaats uit, waar het zilver vergaderd en onder de werklieden verdeeld werd. Het toevoegen van zilver is naar de ervaring geleerd heeft, eerder nadeelig dan voordeelig aan den reinen klank der klokken.

De HoogEerw. Heer Canonicus Böckeler uit Aken, schrijft in een zijner verdienstelijke brochures over het gieten der klokken, de volgende technische bizonderheden:

„Wil men het klokkenmetaal onderzoeken, dan slaat men een stukje van de kroon af en beschouwt dan daarvan de doorsnede. Houdt nu dat stukje metaal 22 % tin in, dan is de bronsvlakte mat en zilverkleurig; brengt men het aan de lucht, bizonder bij vochtige lucht, dan is het meer grauw getint. Is de breekvlakte glad en glazerig, dan is de specie te hard en bevat zij te veel, is zij te ijzerachtig dan bevat het klokkenmetaal te weinig tin.

In 't eerste geval is de breekvlakte helder, in 't laatste donker.

Is er te veel ijzer en lood in de klokkenspijs dan heeft de breekvlakte een grijs uitzicht. Het tingehalte heeft in 't klokkenmetaal een grooten invloed op den toon. Hoe meer tin, hoe fijner toon, — maar ook hoe harder metaal, waardoor het gevaar van springen grooter wordt.

Dikwijls vindt men ook de bijvoeging van lood in plaats van tin in de klokkenspecie; en, om alle bedrog te voorkomen, moet men dan een stuk der klok chemisch analyseeren, daar zulks niet anders of heel moeielijk te erkennen is.

In lateren tijd zien wij, dat de *staalklokken*, omdat

Wumkes.nl

zij goedkooper zijn, de bronsklokken trachten te verdringen.

Het is echter te betwijfelen, of die gieters van klokken uit gegoten staal, door hunne industrie de Kerk en de Kunst een dienst bewezen hebben, en wel om deze redenen:

1°. Omdat bij de staalklokken, wegens de buitengewone hardheid van 't metaal, de toon veel zwakker en korter is dan bij de bronsklokken.

Bij gelijke grootte en hoogte duurt de toon der staalklok nauwelijks een derde gedeelte van den tijd als bij de laatste, terwijl toch juist de volheid en de duur van den toon een wezenlijke eigenschap eener goede klok is.

2°. Omdat de staalklokken veel brozer zijn, springen zij eerder.

3°. Omdat als eene staalklok gesprongen is, zij geene waarde meer heeft, terwijl eene gesprongen bronsklok nog altijd aan metaal circa $^3/_4$ van de vroegere waarde behoudt.

Over de verhouding, waarin het koper en tin in de middeleeuwen samengebracht werden om eene klok van goeden toon te verkrijgen, heeft men tot nog toe niet veel gevonden.

Zoo werden in de 13de eeuw voor drie klokken voor de kerk van Dover in Engeland, 1050 ponden koper en 500 ponden tin gesmolten; terwijl in de 16de eeuw in Italië bij iedere 100 ponden koper slechts van 23 (voor grootere) tot 26 ponden tin (voor kleinere) gevoegd werden.

De verhoudingen zijn in het algemeen zeer uiteenloopend, zoo zelfs dat men op 100 deelen koper van 12 tot 15 deelen tin voegt; meestal echter neemt men 4 deelen koper en 1 deel Engelsch tin als maatstaf aan."

Het gieten van kerkklokken vereischt een aantal voorafgaande bewerkingen, die veel zorg en oplettendheid, zoowel als kennis van de juiste proportiën vorderen.

De voorbereidende werkzaamheden bestaan in het ver-

Wumkes.nl

vaardigen van de *kern* of de *ziel*, van het *model* en van den *helm* of de *kap*.

De kern bestaat uit een gemetselden hollen vorm, wiens buitenzijde goed rond wordt gemaakt; deze vorm wordt bestreken met een laag cement, samengesteld uit klei, paardemest en korte haren, goed gemengd en gekneed. Naarmate men den vorm bestrijkt, wordt deze laag met een compas gelijk gemaakt, waarmede men zoolang voortgaat tot alle oneffenheden weggenomen zijn. Is deze eerste laag op de vereischte dikte gebracht, dan vult men den gemetselden vorm met houtskool, die men aansteekt, om zoo den vorm door een regelmatig onderhouden vuur te drogen, waarvoor men een tijdsbestek van 12—24 uren noodig heeft.

Zoodra de eerste laag genoegzaam gedroogd en gehard is, doet men er eene tweede van dezelfde stof over, waarbij dezelfde bewerking als bij de eerste herhaald wordt; daarna wordt de vorm nog met eene laag, uit asch en zeep samengesteld, bestreken. Deze laatste wordt niet door het vuur gedroogd, en dient om den tweeden vorm of het *model* der klok, dat om de kern wordt vervaardigd, gemakkelijk af te kunnen nemen.

Bevorens men tot de vervaardiging van het model overgaat, onderzoekt men nauwkeurig of de kern den vereischten vorm bezit en zonder gebreken is, daar deze anders op het *model* overgaan, waardoor de klok zelve gebrekkig worden zou.

De aarde, waaruit het *model* vervaardigd wordt, bestaat uit een vloeibaar mengsel van fijn gezift zand, paardemest en fijne haren. Zij wordt evenals de eerste lagen om den vorm gestreken, en deze bewerking herhaalt men zoo dikwijls, tot dat het model volkomen de dikte van de klok verkregen heeft.

Iedere laag wordt met het compas glad gemaakt en

Wumkes.nl

met het vuur gedroogd, terwijl telkens tusschen de lagen een bekleedsel van hennep gevoegd wordt, om het scheuren te beletten. Op het model worden de verschillende ornamenten, welke op de klok moeten gegoten worden, aangebracht; daartoe bestrijkt men het met een compositie van kaarsvet, zeep en een weinig was, waarna de figuren en de wapens in was er op worden geplaatst.

De *helm* of de *kap* wordt aldus genoemd omdat hij de kern en het model beiden bedekt; deze moet bizonder sterk gemaakt worden, omdat hij bijna onophoudelijk aan het vuur moet blootgesteld zijn, geheel met vast gestampte aarde bedekt wordt en aan de gloeiende hitte van het gesmolten metaal moet kunnen weerstaan.

Men vervaardigt den *helm* op dezelfde wijze bij verschillende lagen als de twee voorgaande, maar uit eene fijnere kleiaarde, die te voren gezift en met goed gereinigd haar en paardemest gemengd wordt. Hiermede bedekt men zeer voorzichtig, om de ornamenten niet te beschadigen, de uiterste laag van het model en laat het langzaam maar zonder vuur drogen; dan volgt eene tweede laag, waarbij men het compas wederom aanwendt, en ook het vuur, maar dit laatste slechts zoover als noodig is om de ornamenten van was te doen smelten, waardoor de indrukken hiervan in de eerste laag van den helm geprent blijven. Hierna brengt men nog meerdere lagen aan, maar altijd van eene vastere stof, (waar tusschen men van boven naar beneden hennep voegt) die telkens met het compas goed glad gemaakt worden. Is de helm tot de vereischte dikte en sterkte gebracht, dan wordt hij van het model afgenomen en van alle gebreken ontdaan; nu kan het model van geen dienst meer zijn, het wordt dus verbrijzeld en uit den kuil, waarin al deze voorbereidingen hebben plaats gehad, verwijderd. De helm wordt nu in zijne vereischte positie boven de kern geplaatst en de kuil met vastge-

Wumkes.nl

stampte aarde gevuld, terwijl slechts eene enkele opening boven door den helm blijft, waardoor het gesmolten metaal wordt geleid. Dit laat men nu langzamerhand in den helm vloeien; er komt eene vlam uit de opening, gelijk aan die van brandenden spiritus, die zoolang aanhoudt tot de helm gevuld en de klok gegoten is.

„Bij eene goede keuze van klokkenspecie", zegt voornoemde HoogEerw. Heer Böckeler, „blijft toch nog de smelting een zeer gewichtig werk voor den gieter, omdat de daarbij gemaakte of ontstane fouten, slechts door een nieuwe gieting kunnen verholpen worden.

Verkrijgt het gietsel den noodigen hittegraad niet, en dit is wel de grootste fout, dan wordt daardoor de duurzaamheid der klok zeer benadeeld; de voor de volheid van den toon zoo noodzakelijke scherpe randen aan den krans der klok, zijn niet dan gebrekkig voorhanden, en men kan zulks bij 't doorbreken van een stuk gietsel zien aan de onreine, grauwe en poreuze breekvlakte.

Verder moet bij 't smelten vooral acht gegeven worden dat de metaalmassa in den oven behoorlijk geroerd worde, opdat de spijs reiner en de geheele massa gelijkmatiger vermengd worde. Door het specifiek mindere gewicht van tin, zoude anders de bovenste laag van het klokkenmetaal tinrijker worden.

Dat bij het smeltingsproces de inrichting van den oven en de wijze van stoken eveneens grooten invloed hebben is gemakkelijk in te zien.

De beste ovens zijn de vlamovens, waarbij het metaal niet direct met de brandstof in aanraking komt; de beste brandstof is hout of houtskool, omdat daarbij de vlammen en de producten der verbranding reinigend werken.

Een gewichtige zaak, die men in onzen tijd al te weinig nakomt, bestaat hierin, dat iedere klok moet afgeleverd worden, gelijk ze uit de groeve komt, zonder dat noch

Wumkes.nl

vijl, noch beitel, eenige verandering aan het stuk brengen.

Het is immers een feit dat de beroemdste klokken steeds zoo afgeleverd werden, gelijk ze uit de groeven kwamen, nadat slechts de grootste oneffenheden en metaalslakken verwijderd waren.

Deze klokken nu zijn voor een groot deel alle meesterstukken, wat vorm en schoonheid van toon betreft, en de vraag is daardoor wel gerechtigd: hoe komt het dat het meerendeel der hedendaagsche klokkengieters zulke meesterwerken niet meer kunnen leveren? En het antwoord luidt dan: omdat de klokkenspecie evenals de vormen dezelfde zijn, zoo moet men met recht de hoofdoorzaak daarvan zoeken in de behandeling, *na* dat de klokken gegoten zijn.

Hoe dikwijls gebeurt het niet, dat, als men den juisten toon niet getroffen heeft, de klok moet worden uitgedraaid of afgevijld, zeer ten nadeele van hare waarde.

De volheid en reinheid van den toon schaadt zulke nabewerking zeer, maar ook de soliditeit der klok. De huid der klok is beduidend harder dan het innerlijke; wordt aan die huid gevijld, dan wordt zij meestal geheel of gedeeltelijk weggenomen."

Klokken waren in onze streken reeds vroeg bekend. De diaken Godeschalcus, die in 730 te Luik vertoefde, verhaalt, dat toen de H. Lambertus te Stavelo verblijf hield (674—681) de monniken van dat sticht door eene klok, *pulsato signo*, naar het koor werden geroepen.

In het jaar 1130 verklaarden de kanunniken van St. Servaas, dat zij de klokken zouden luiden onder den plechtigen dienst voor hunne overledene medebroeders. In den toren der St. Janskerk te Maastricht, die den 8 Juni 1373 instortte, bevond zich eene klok die de uren sloeg. In 1464 was ook de torenklok van Beek, bij Meerssen, met een uurwerk voorzien. De oudste torenklok van

Wumkes.nl

ons bisdom bevindt zich in den kerktoren te Buchten; zij is zonder inschrift en dagteekent uit het Romaansche tijdperk.

Zooals zoovele andere kunstmatige en wetenschappelijke verrichtingen werd ook het klokkengieten in de Middeleeuwen oorspronkelijk door de monniken uitgeoefend; echter waren er toen reeds rondreizende klokkengieters. In de 13de eeuw ging die tak van nijverheid meer in de handen der leeken over, en bleef eindelijk geheel en al aan hen overgelaten; maar ook deze bleven rondreizende kunstenaars, zoowel om het moeielijke vervoer der zware klokken over dikwijls ontoegankelijke wegen, als om het meerdere gemak, waarmede de soms te recht wantrouwende schepenen en poorters der steden het aanwenden van de besproken metalen konden nagaan, wanneer de klokken op de plaats zelve gegoten werden.

De kunst van 't klokkengieten ging over van vader op zoon en de traditioneele kunstregels werden met veel strengheid toegepast en geheim gehouden.

Onder de voornaamste klokkengieters neemt de familie *Van Trier* eene eerste plaats in. Zij heeft gedurende 300 jaren (1410—1761) te Aken geleefd en, wat gieterij betreft, een naam verworven, waardoor zij eene eereplaats inneemt onder de klokkengieters aller eeuwen.

Het eerste werk leverde zij in Duitschland voor de St. Adelbertuskerk te Aken en in ons vaderland voor 't Limburgsche dorpje Hoensbroek. Jan van Trier verstond 't best de kunst en goot klokken voor de kerken te Noordbeek, Bemelen en Tegelen.

Gregorius van Trier leverde eene klok voor de kerk van Buchten; zij was versierd met 7 medaillons, waaronder een Christusbeeld, een beeld van de H. Barbara en een van den H. Martinus.

Nederland en niet het minst Limburg heeft in vroegere

Wumkes.nl

eeuwen steeds uitgemunt in het gieten van de schoonste en welluidendste klokken. Zoo meldt het Tijdschrift, die „Deutsche Wissenschaft" dat de eerste klokkengieters „welche — wie es heutiges tages häufig vorkommt — ein Kompagnie Geschäft hatten." — En wie waren die kunstenaars? „Johann und Gerhard van *Venlo*, und Johann von *Straelen*, welche in Holland, im sogenannten *Limburgerlande*, eine giesserei hatten."

Nog hooger opklimmende, heeft men gevonden dat er in ons land eene andere klokkengietersfamilie te *Veghel* heeft gebloeid. De Dom van Keulen verkondigt ook heden nog Neerlands roem in klokkenklank, daar zijne derde klok het werk is van Johan van Veghel.

Het glanspunt, de gouden eeuw der kunst van klokkengieten in Nederland, valt samen met de eerste helft der gouden eeuw van Neerlands overheersching in Europa door de toonkunst, nl, de eerste helft der zestiende eeuw, waarin leefde een der grootste klokkengieters *Gerardus de Wou* of *Geert van Wou* uit Kampen. Toen destijds Duitschland de schoonste klok van Europa wilde hebben, zond het naar onzen held, en *Geert van Wou* ging naar Thuringerland en goot de *Gloriosa*-Lieve-Vrouweklok van Erfurt, eene klok, die een heele litteratuur heeft *en tot op den huidigen dag nog niet is overtroffen.* Meesterstukken van Geert van Wou weêrgalmen om maar eenige te noemen, in de St. Maarten's Dom te Utrecht, in de St. Pieterskerk te Hamburg, in St. Bavo te Haarlem, in den St. Blasius-Dom te Brunswijk, in de St. Martinikerk te Munster, in St. Plechelmus te Oldenzaal, in St. Michael te Luneburg, in den grooten St. Pieter van Recklinghausen, in de kerk te Arnhem, enz. enz.

In de zeventiende eeuw treffen wij aan in Nederland de gebroeders Frans en Petrus Hemonij, die uit Lotharingen gekomen, te Zutphen hun verblijf hielden en onder de

Wumkes.nl

beroemste klokkengieters kunnen worden gerangschikt. 't Was Venraij, een Limburgsch dorp, dat die kunstenaars naar Nederland riep; 't was te Venraij waar Petrus Hemonij zijn eerste kunstwerk in de Nederlanden heeft gewrocht. Toen zij ons vaderland eens gezien en gekend hadden, zijn zij er verbleven en werden na een glorierijk leven door den grooten Vondel schitterend bezongen.

Immers bij het bespelen van het klokkenspel der Oude kerk te Amsterdam, dat door Frans Hemonij was gegoten en in 1660 was voltooid, dichtte Vondel o. a.:

Ik verhef mijn toon in 't zingen
Aan den Amstel en het Y,
Op den geest van Hemonij,
D'eeuwige eer van Lotheringen,
Die 't gehoor verlekkren kon
Op zijn klokspijs en zijn noten,
Ons zoo kunstrijk toegegoten;
't Lust ons op de klokketon,
Om doorluchte torentransen,
Eenen klokkendans te dansen,
enz.

Van af 1655 tot in de laatste jaren der 17de eeuw, goten deze meesters in de stads-klokkengieterij van Amsterdam niet minder dan 33 klokkenspelen, terwijl de meeste groote klokken der Hollandsche steden door hen gegoten of hergoten zijn. Zij zijn nog altijd beroemd wegens de schoonste harmonie, de juiste mengeling der metalen en den afgemeten vorm hunner klokken. Evenwel zijn ook zij hier en daar tot hoogeren of lageren vorm dan de harmonie wel scheen te eischen, afgeweken.

Toen te Maastricht in de 17de eeuw het stadhuis nog in aanbouw was en de toren er van nog slechts op papier

Wumkes.nl

bestond, snelde de burgemeester reeds naar Amsterdam en sloot eene overeenkomst met Petrus Hemonij voor het gieten van het klokkenspel, dat ten huidigen dage nog wordt bespeeld. Het schippersgilde óf het gild der *batelliers* bood zich aan, om zonder vergoeding van onkosten naar Dordrecht te varen en die schare van klokken af te halen. Bij de terugkomst was heel Maastricht op de been. Uit dankbaarheid bood de stad den vroeden gildebroeders een feestmaal aan.

De toren was nog niet voltooid, doch om niet langer de muzieklievende ingezetenen verstoken te laten van het klokkenspel, richtte de stadsregeering een provisore houten *beffroi* op. De klokken speelden en de stad was in gloria. Ook de aloude St. Servaaskerk bezit nog een klokkespel. De heer Charles Smulders, een ingezetene van Maastricht, heeft vóór eenige jaren eene nieuwe vinding gedaan, waardoor het vuistklavier is vervangen door eene inrichting waarbij het zwoegende, slavenwerk van den klokkenist tot de historie behoort.

De familie *Petit* stamt uit Frankrijk en vestigde zich 't eerst in ons land te *Aarle-Rixtel*. Van de gebroeders Jan en Alexius ging de eerste naar Duitschland en richtte daar eene gieterij bij Emmerich op; Alexius bleef te Aarle-Rixtel waar hij den 5 September 1801 stierf, drie zoons achterlatende: Everard, Hendrik en Alexius. Deze laatste maakte het meest naam; zijn werkkring begon in 1762. Hij woonde aanvankelijk te Eindhoven. In 1783 ging hij naar Dinslaken en in 1787 naar Gescher bij Coesfeld. Alexius huwde in 1806 met Theodora Edelbrok uit Horstmar; daar dit huwelijk kinderloos bleef, nam hij de weeskinderen van zijn zwager aan. In 1823 kwamen de gebroeders Jozef en Willem Edelbrok in zijn zaak, welke Alexius hun later overdroeg. Hij stierf in 1843. Uit dankbaar-

Wumkes.nl

heid voor hun oom en weldoener zetten de gebroeders de zaak voort onder den naam: „Petit en gebroeders Edelbrok", totdat, door den dood van Willem, den jongste, de zaak alleen in handen van Jozef kwam.

Tot heden behoort deze klokkengieterij tot de vermaardste in Duitschland, en trots zijn hoogen ouderdom, zien wij den hoofdvertegenwoordiger dezer firma, met zijn zoon Rudolf, de zaak met het beste gevolg exploiteeren.

De voornaamste klokken, welke deze firma leverde, waren:

Vier klokken te Dusseldorp, waarvan de grootste, *si*, met M. 1.59 diameter, 4500 pond woog.

Domklok te Munster, (*sol*) met M. 2.17 diameter en een gewicht van 12600 pond.

De Mariaklok te Aken, *(sol)* met M. 2.07 diameter en wegende 5800 ko.

Vijf klokken te Kevelaar, waarvan de grootste (*la*) met M 1.81 diameter, en eene zwaarte van 3750 ko.

In Aarle-Rixtel bleven intusschen de beide broeders Everard en Hendrik Petit; ongehuwd zijnde, namen zij een zoon van hun zuster, die met Fritsen in Aarle-Rixtel gehuwd was, in de zaak op. Deze zette haar later onder den naam van *Petit en Fritsen* in Holland voort.

De firma bestaat nog en hare gieterij is wel de grootste van ons land. Zij leverde vele klokken.

Nog is in ons land zeer gunstig bekend de firma *A. H. van Bergen* te Heiligerlee.

In Belgie werkt met veel succes de klokkengieterij der firma *van Aerschot* te Leuven. Zij is eene der meest beroemde in België en goot o. a. de klokken der kathedraal van Mechelen.

Ook bestaat bij onze naburen eene gunstig bekende firma *Causard* te Tellin in Luxemburg, die voor Limburg de

Wumkes.nl

klokken van Meerssen en Doenrade en ook voor de stad Luik verschillende klokken gegoten heeft.

De hoogte of diepte van den klokketoon hangt af van de wijdte, die aan den mond der klokken is gegeven. Dunne klokken klinken in de nabijheid luider dan dikke; daarentegen worden de laatste verder gehoord.

De grootste van alle klokken der wereld is de *Tzar kolokol* (klokkenkeizer), welke aan den voet van den Kremlin te Moskou ligt en eene hoogte heeft van 21 voet bij eene doorsnede van 23 en een gewicht van 12327 Pud à 36 pond, alzoo meer dan 4437 centenaars of ruim 200000 kilo's. Zij werd onder keizerin Anna gegoten en houdt veel goud en zilver in, hetwelk vrome ingezetenen gedurende het gieten in den smeltoven wierpen. Het verhaal dat zij vroeger in een toren heeft gehangen en bij een brand is afgevallen, behoort tot de vele fabelen, die in Rusland onder 't volk verspreid zijn. Deze klok heeft nooit hare reuzenstem laten hooren, want zij was reeds in den beginne mislukt. Nog ten huidigen dage ligt het stuk er naast, dat bij het gieten ervan is gesprongen en is zoo groot dat men uit hetzelve een duchtige klok zou kunnen vervaardigen. Buiten deze monsterklok heeft Moskou nog de grootste klok, die genoemd wordt *Bolshoi* (de *dikke*), die ruim 1000 centenaars of ongeveer 100000 kilo's weegt en in den toren van St. Iwan hangt. De klok genaamd de H. Drievuldigheid, te Moskou, weegt 67,083 kilo's; een andere te Moskou genaamd „la Métropolitaine" weegt 65000 kilo's. Ook hangt te *Troizkoi* bij Moskou eene klok, die 80000 kilo's weegt.

In China heeft men reuzenklokken o. a. te Peking, eene van 50000 en te Nanking eene van 25000 kilo's. Deze echter worden niet geluid en er wordt met houten knuppels op geslagen, zij dienen meer voor burgerlijk- dan voor godsdienstig gebruik.

Wumkes.nl

De om hunne zwaarte meest bekende klokken in Europa zijn :

De klok te Erfurt in Saksen, gegoten door Gerard van Wow in 1497; zij heeft een gewicht van 14000 kilo's en is een der welluidendste klokken van de wereld. De toon dezer klok wordt in Gotha en Weimar gehoord.

De groote klok in den St. Stephanusdom te Weenen werd in 1711 door Johann Aichames gegoten en weegt 16000 kilo's.

De *Keizersklok* in den Dom te Keulen, eenige jaren geleden gegoten, weegt 28000 kilos. Verder de klok te Olmütz (Oostenrijk) 17030 kilos; te Sens (Frankrijk) 14000; te Londen (West-Minster abdij) 14000; te Parijs (Notre Dame) 12000; Lissabon 11000; Keulen, de 2de klok van den Dom 9500; Rome (St. Pieter) 7500; Straatsburg 7500; Utrecht (dom) 7000; Maastricht (St. Servaas) 6800; Antwerpen (Notre Dame) 6500; Aken (Munster) 5200; Rome (capitool) 5000; Arnhem 5000; Londen (St. Paulus) 5000; Frankfort 5000; Keulen (3e klok van den dom) 4700; Luik 4500.

De groote steden in Nederland hebben alle meest klokken van vier tot vijfduizend kilo's, zooals Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Middelburg, Nijmegen enz.

De zwaarste klok, die thans in Frankrijk bestaat, weegt ongeveer 17000 kilo's. Om de kosten te dekken werd in Savooie eene nationale inschrijving geopend en werd zij aldaar gegoten. Hieraan heeft zij den naam van *„la Savoyarde"* ontleend en is zij bestemd voor de kerk van het H. Hart op Montmartre te Parijs. Zij heeft eene hoogte van 3 M. 60 en eene doorsnede van 3 M. 30.

De „Savoyarde" weegt zuiver 16888 kilo's, de klepel 847, de klokkebalk 3500, de assen of hangers alsmede 't ijzeren beslag 3000 en kleinere nevenzaken 265 kilo's,

Wumkes.nl

zoodat de klokketoren aan een dreun van 24500 kilo's zal moeten weerstand bieden.

Wil eene klok aan de haar gestelde eischen voldoen, dan moeten als neven- of bijtonen in de toonladder opwaarts, de groote- of kleine terts van den hoofdtoon en als neventonen in de toonladder afwaarts, de octave van den hoofdtoon en van één der twee hoogere neventonen medeklinken. De hoofdtoon van de „Savoyarde" moest, gelijk te voren bepaald was, *Do* klinken.

De uitkomst heeft de verwachting niet teleur gesteld; de *Do* klinkt volmaakt zuiver.

Bij open weer en volkomen windstilte, kan men de klok op een afstand van 14 kilometer hooren luien; bij noordenwind zal men haren klank nog op 21 kilometer best kunnen waarnemen.

Naar men zegt, zal de „Savoyarde" niet voor het jaar 1900 te Parijs aankomen en zal zij eerst bij de opening der wereldtentoonstelling voor de eerste maal de Do zingen van het klokkespel, dat de geboorte der twintigste eeuw aan de wereld zal verkondigen.

Het is een voorschrift der Katholieke Kerk de wijding der klokken met groote plechtigheid te omgeven: 1°. omdat daarbij gebruik wordt gemaakt van wijwater en heilige olie; 2°. omdat ten einde ze als leden van een godgewijd gezin te onderscheiden, haar een naam wordt gegeven in tegenwoordigheid van peter en meter; 3°. omdat daarbij een gedeelte van de plechtigheden bij het heilig doopsel in zwang aangewend wordt. Daarom wordt bij eene verkeerde woordspeling, die wijding klokken-doop genoemd.

Dat doopsel is evenwel geen doopsel van *rechtvaardiging*, zooals aan de menschen toegediend wordt, maar enkel een doopsel van *toewijding*, waardoor een levenslooze zaak Gode toegeheiligd wordt. Dat dit gebruik oud is, bewijst *Alcuin*, die vóór meer dan negen honderd jaar leefde en

Wumkes.nl

in zijn werk „over de Goddelijke diensten" dezelfde uitdrukking bezigt en daartoe het Roomsche Ceremonieboek aanhaalt.

Slechts eenmaal in deze eeuw en wel 22 November 1876 waren wij in de Munsterkerk te Roermond, getuigen van eene plechtige klokkenwijding.

De Munsterkerk te Roermond, in den jare 1218 door Gerardus III van Nassau, zesden graaf van Gelderland en Zutphen met zijne gemalin Magaretha, dochter van den Hertog van Brabant en zijnen zoon Otto, op verzoek van 's Graven moeder Richardis van Nassau, geboren Hertogin van Gulick, gebouwd en in 1220 door Engelbert, aartsbisschop van Keulen, ingewijd, werd op het einde der vorige eeuw, den 24 Juli 1797, op last der Fransche Republiek van hare vier klokken beroofd.

In het lot der oude Munsterabdijkerk deelden ook verschillende andere kerken onzer stad, die schoone, welluidende klokken hadden, doordien de storm der Fransche omwenteling er het grootste deel van deed verdwijnen.

Den 22 November 1876 mocht de Munsterkerk te Roermond zich verheugen in 't bezit van drie nieuwe klokken, die echter op welluidendheid geen aanspraak mogen maken en weldra voor betere bronzen torenzangers de vlag zullen strijken.

De grootste klok zwaar 1005 kilogrammen, draagt als opschrift het chronicon:

LÆTor MarIa VoCor eXCeLsI DeI gLorIÆ InserVIo.

Daaronder: Vicecomes Albertus van Aefferden.

Prænob. Baronnissa vidua Maria Michiels van Kessenich.

De tweede klok weegt 506 kilogr. chronicon:

Ioseph VoCor PareDIs epIsCopUs JUbILarIus Me saCrabat.

Inschrift: Paulus Baro De Bieberstein Rogalla Zawadzky.

Prænob. Dna vidua Rosalia van der Renne de Daelenbroeck.

Wumkes.nl

Op de derde klok, die een gewicht heeft van 296½ leest men het chronicon:

VoCat Vos bernarDUs, ferVentes aCCUrIte teMplo.

Vervolgens: J. H. Schreurs, consul urbis et provinciæ. Prænob. Dalla Maria Petit de Oudenborgh.

Op den 22 November 1876, den feestdag der H. Cecilia, patronesse der muziek, werd de plechtige wijding voltrokken door Z. D. Hoogw. Mgr. Joannes Augustinus Paredis, Bisschop van Roermond, Huisprelaat van Z. H. Pius IX, assistent-Bisschop bij den Pauselijken Troon, Palatijnsch graaf en Commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw; Z. D. H. Mgr. P. M. Vrancken, oudbisschop van Colophon i. p. i. en oud-Apostolisch-Vicaris van Batavia, Aartsbisschop van Athalia i. p. i., Commandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw, Ridder van het H. Graf en Commandeur der Orde van de IJzeren Kroon; Z. D. H. Mgr. A. K. Claessens, Bisschop van Trianopolis i. p. i., Apostolisch-Vicaris van Batavia, Kamerheer van Z. H. Pius IX, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Ook schijnt de aloude parochiekerk van Roermond, toegewijd aan de Heiligen Lambertus en Christophorus, „ecclesia parochialis sanctorum Lamberti en Christophori", in 1659 tot kathedraal verheven onder Bisschop Eugenius Albertus d'Allamont, reeds vroeg in 't bezit van fraaie klokken te zijn geweest.

Immers omstreeks het jaar 1410 werden de eerste grondslagen gelegd van het statige gebouw met slanken toren, die eerst bij het einde der vijftiende eeuw hunne voltooiing *naderden. Ruim eene halve eeuw later werd de kerk* grootendeels vernield. De groote, vreeselijke brand op 16 Juli 1564, die het voornaamste, rijkste en beste gedeelte der stad in de asch legde en zoo snel en onstuimig voortwoedde, dat men de kinderen en bejaarde lieden ter

Wumkes.nl

nauwernood uit de vlammende huizen kon redden, terwijl dertien personen levenloos van onder de nog smeulende puinhoopen werden opgehaald, verwoestte ook een deel der parochiekerk. De hooge toren en de klokken bleven echter gespaard. 't Is echter te betreuren, dat ons geene authentieke bescheiden over de klokken voor 1620 bekend zijn. De magistraat van Roermond, zoo lezen wij in de archieven der stad, maakte den 23 Maart 1620 een accoord met Conrard Janssen, klokkengieter te Venlo, wegens *hergieten* eener klok voor de moederkerk.

Deze klok droeg het volgend inschrift: Jesus heit ick. Die doode roep ick. Die levende vergaeder ick." Deze klok schijnt in latere jaren wederom hergoten te zijn.

Den 28 April 1622, sloot de magistraat van Roermond met François Raclé en Simon Brochar eene overeenkomst tot het hergieten der groote klok „die zoo onlangs geborsten is." Het loon werd bepaald op zes gulden Roermondsche munt voor iedere honderd pond, terwijl voor dat hergieten 7762 ponden beschikbaar gesteld werden.

Dat was de „groote klok" *(do)* van St. Christoffeltoren, die bijna tweehonderd jaren met hare metalen stem tot in de verte de lucht onder het geluid harer wijdstrekkende galmen deed trillen. Zij werd in September 1714 hergoten in den ouden vestingtoren op het kerkhof achter de groote kerk. Met haar werden tegelijkertijd nog vier andere klokken gegoten, waaronder waarschijnlijk de O.L. Vrouwklok, de Venerabelklok en de Ave Mariaklok, die met de groote klok in den kerktoren hingen in een klokkengalg, die voor zes klokken was ingericht, en welke alle smolten bij den hevigen brand op 20 Mei 1892.

Op de groote klok van 1714 stond het wapen van den achtsten Bisschop van Roermond Angelus graaf d'Ongnies en d'Estrées en daaronder:

F. Angelus Comes d'Ongnies et d'Estrée episcopus Ru-

Wumkes.nl

ræmundensis, primas Geldriæ, Canonicus Thornensis etc.

MDCCXIII

Op den anderen kant stond:

DD (dono dederunt)
J. J. de Wagener, consul.
Scabini.

J. B. Cruijsancker, C. Knop, L. Baenen, G. Bongaerts, A. Warmers, A. G. van Laer, M. Kroonenbroeck, J. Coolen, Senatores, C. de Bors, C. Kox, M. V. van Thoor, Secretarius A. E. Baenen.

Onder stond: *Julien me fecit.*

Deze Julien was een leerling van Hemonij.

Zij werd den 14 October 1714 met vier andere klokken gedoopt door Z. D. H. Mgr. d'Ongnies.

De felle brand, die in den avond van 20 Mei 1892 de daken en de torenspits met bronzen Christoffelbeeld, alsmede het sierlijk orgel onzer aloude domkerk in de asch legde, vernielde ook deze klokken.

Witgloeiend stonden zij daar in den vuurgloed, die door een snerpenden wind werd aangewakkerd, vielen uit hunne stoelen en smolten tot een vormloozen klomp. Roermonds trouwe bewoners staarden met droeve blikken naar deze verwoesting en treurden toen zij niet meer de harmonische tonen hoorden hunner eeuwenoude verkondigers van lief en leed. En terecht het gaat met de kerkklokken evenals met zoovele zaken, die men eigenlijk eerst naar waarde weet te schatten, wanneer men dezelve moet ontberen. Door ons gansch leven heen, van de wieg tot aan het graf, klinkt het statig klokgelui en geen toon zal er ooit gevonden worden, die zoo natuurlijk met de aandoeningen onzes harten medetrilt als die der klokken.

Het kerkbestuur der kathedraal van Roermond beijverde zich dan ook om zoo spoedig mogelijk de vervaardiging van zes nieuwe klokken aan de bovengenoemde gunstig

Wumkes.nl

bekende firma Petit en Gebr. Edelbrok te Gesscher in Westphalen op te dragen.

Met groote belangstelling werd onlangs de tijding vernomen dat men met het gieten der klokken uitmuntend was geslaagd en dat deze door deskundigen waren goedgekeurd.

De nieuwe klokken werden jl. Donderdag-namiddag, onder klokkenklank en de opbeurende tonen der Harmonie, van het station in plechtigen optocht naar de kathedraal gevoerd.

De zwaarste klok, gegoten den 6 Maart ll., weegt 4612 kilo's, draagt de beeltenis van Maria met het Kindje Jezus, en heeft een doorsnede van 1.92 M.

De tweede klok, ook dien dag gegoten, draagt de beeltenis van den H. Joseph, weegt 2071½ kilo's en heeft een doorsnede van 1.50 M.

De derde klok, gegoten 8 Maart ll., voert het beeld van den H. Christophorus, weegt 1170 kilo's en heeft een diameter van 1.25 M.

De vierde klok, dienzelfden dag gegoten, is gewijd aan den H. Rochus, weegt 827 kilo's, heeft een doorsnede van 1.11 M. en is geschonken door de broedermeesters van deze confraterniteit.

De vijfde klok, gegoten 10 Maart 1894, gewijd aan de HH. Petrus en Paulus, patroonheiligen der voormalige Cathedraal, weegt 569 kilo's en heeft eene doorsnede van 0.99 M.

De zesde klok, gegoten denzelfden dag, draagt de beeltenis van den H. Wiro, weegt 478½ kilo's en heeft een diameter van 0.93 M. Zij werd geschonken door twee edele weldoensters onzer stad, de dames Josephina en Catharina Corsten.

Aanstaanden Dinsdag zal de plechtige inwijding der klokken plaats hebben door de handen van Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid Mgr. F. A. Boermans.

Roermond, 14 April 1894.

F. G. H. LUIJTEN.

Wumkes.nl

DE KLOK.

Mijn plaats is tusschen Aard en Hemel mij bescheiden
Maar 'k raak niet een van beiden,
In balken sluit men mij, men bindt mij vast door touw
Dat ik mijn plaats behouw.
De tong hangt uit mijn mond, die nimmer wordt gesloten,
Ik spreek door slaan en stooten
Dan hoort men mij van ver; maar houdt men af van slaan
Dan 's ook mijn spraak gedaan.
'k Verkondig vreugd en wee, en ik vermaan de kwaaden
Te soeken met haar hart d' Heilland der genaade.

Zie Mengeldichten van H. S. v. S(MINIA ?) Leeuwarden 1683, bl. 39. Een zeldzaam voorkomend boek; maar aanwezig in de Bibliotheek van Mr. J. Dirks, die het bovenstaande vers mij vriendelijk mededeelde.

Lutkepost heeft geen klok.
Bericht van 23 Juni 1890.

Elahuizen bij Nijega, heeft noch klokkentoren noch klok, sinds 's menschen heugenis. Dus H.H. Kerkvoogden door J. S. de Jong, 2 Juni 1893.

Makkum. Volgens bericht van den Eerw. Heer J. B. Groenhage, Pastoor, is in den toren der R. C. Kerk geen luiklok.

Dr. H. Otte vermeldt in een door hem nagelaten stuk (zie „Zur Erinnering an Heinrich Otte von Dr. Julius Schmidt Halle a. d. S., 1891" s. 18 u. w.) eene merkwaardige klok, bewaard in het Aegyptologisch Museum te Berlijn, die

Wumkes.nl

men beweert afkomstig te zijn uit een paleis in Nineve en uit den tijd van Salmanassar II, (860—824 v. Chr.) Zij is van brons, heeft den vorm van een bijenkorf, en is 4,50 c.m. in m.-lijn en 8 cm. hoog. Zij bevat figuren van Assyrische Demonen. Het bovenste deel der klok bevat in relief twee schildpadden en hagedissen. Zij heeft gehangen aan twee knoppen, boven ter weerszijden aangebracht, waarin gaten en waardoor twee sterke, uit bronsdraad bestaande, beugels, wier einden slangenkoppen zijn, waren aangebracht. Ook is het onderste eind van den klepel een slangenkop. Dr. Otte merkt hierbij op, dat het algemeen aangenomen is, dat de klokken niet uitgevonden zijn door Paulinus von Nola (400 na Chr.), maar dat de Christenen de bellen, die reeds bij de Romeinen en Grieken in gebruik waren, hebben overgenomen en voor hun gebruik vergroot; dat de klok, bovenvermeld, wijst op een veel ouder gebruik; dat de vorm der latere klokken reeds zeer vroeg bekend was, gelijk uit deze klok blijkt; dat hare versiering terugwijst op eene lange ontwikkelingsreeks, met de eenvoudigste vormen aanvangende; en dat de klokken reeds in den vroegsten tijd van het Heidendom met de Demonen in verband werden gebracht, gelijk uit deze klok blijkt, en de Christenen in de Middeleeuwen deze zienswijze derhalve vroeger gevonden en van vroegeren tijd ontleend hebben 1).

Op de tentoonstelling van oudheden te Düsseldorf in 1880 was een Misschel, uit brons, 12 c.m. in m.-lijn, 14 c.m. hoog, met de symbolen der vier Evangelisten, eigen aan Prins George van Pruissen, vermoedelijk uit het begin der 13de eeuw 2).

Dr. Julius Schmidt a. w. s. 44, 18 en s. 20.

1) Dr. O. geeft in a. w. eene afbeelding der klok. — Zou die klok werkelijk zoo oud zijn?

2) Behalve de kleine klokjes uit brons, bezaten de ouden voor Chr. nog primitiever schellen uit blik. Zij werden tot veeklokjes gebruikt, en later

Wumkes.nl

In het Provinciaal Museum te Cordova is een groote schel, die bij Espiel, 3 uren van Cordova, in eene bron gevonden werd, ter plaatse, waar eertijds een klooster van St. Sebastiaan gestaan had. Zij is van het jaar der Spaansche Aera 963, naar onze tijdrekening 925, uit brons, 19 c.m. m.-lijn en 15 c.m. hoog, en heeft den koepelvorm. Het opschrift, in inelkander zeer karakteristieke Majuskels, op de helft der hoogte van de schaal rondom aangebracht, luidt:

„† Offert hoc munus Samson abbatis in domum sancti Sebastiani martiris Christi 1) aera DCCCCLXIII."

Dr. Jul. Schmidt a. w. s. 22.

De oudste werkelijke luiklokken waren uit blikplaten saamgevoegd. Haar vaderland is op de Britsche eilanden, waar zij in Schotland en Ierland nog bestaan en aan de 7de tot de 9de eeuw worden toegekend.

Dr. Jul. Schmidt a. w. s. 22.

Klooster Laubiens bij *Charleroi.*

„Harberti imperio componor ab arte Paterni Nec Musis docta en cantus modulabor amoenos. Nocte dieque vigil depromam carmina Christi." 2)

Dr. Jul. Schmidt a. w. s. 22.

---

tot in de 13de eeeuw als handklokjes in de kloosters en kerken. — De klokjes der kleine handklokken-spelen, die in de kerken tot ondersteuning van het Koorgezang gebruikt werden, waren uit klokkenspijs a. w. s. 20, u. 21 u. 45, am 19 u. 20. Op s. 21 en 45 zijn afbeeldingen van zulke klokjes. Die klokkenspelen bestonden uit 3 tot 5 klokjes zonder klepels. Zij waren nevens elkander aan een horizontale stang bevestigd, en er werd met een hamer of stokje op geslagen. Het klokje op s. 45 is afgebeeld met een klepel.

1) Samson brengt dit geschenk in het huis van den abt van St. Sebastian.

2) Op bevel van Harbertus ben ik door de kunst van Paternus vervaardigd, *niet door de Musen geleerd zal ik liefelijke zangen spelen, nacht* en dag waakzaam zal ik Christelijke liederen voortbrengen.

De abt Harbertus leefde 835—864.

Wumkes.nl

Klooster Laubiens bij *Charleroi*.

De abt Folkuin, 965—990, liet twee klokken gieten. Op de grootste stond:

„Jussu Fulcuini me condidit artificis manus
Danielis ad laudem Triadis." 1)

Op de tweede:

„Fulcuinus Deo et patrono suo S. Ursmaro." 2)

D. Jul. Schmidt a. w. s. 23.

Hersfeld. Lullusklok.

In het a. w. van Dr. Jul. Schmidt s. 24 u. w., komt eene beschrijving met teekening van klok en opschrift voor. Slechts enkele woorden zijn, volgens Dr. Otte, van dit laatste te lezen. Duidelijk komt er op voor: de naam van *Meginhar*, die van 1036—1059 abt van het klooster Hersfeld was. Vergoot men de klok later niet, met behoud van het oude opschrift — en hiervoor zijn wel eenige gronden, — dan zou zij uit de elfde eeuw zijn. Het opschrift bestaat uit letters, die *in* de klok, en niet er *op* zijn. Voorts heeft de klok, onder het opschrift, vier trechtervormige gaten, die hoogstwaarschijnlijk eerst later *na* het gieten zijn aangebracht, om den klank te verbeteren. 3)

Een of meer kenmerken van hoogen ouderdom, afgeleid

1) Op bevel van Fulcuinus heeft de kunstenaarshand van Daniel mij gemaakt tot eer van de Drieëenheid.

2) Fulcuinus (wijdt deze klok) aan God en zijn patroon den H. Ursmar. Zie P. Canisius Martyrologium fol. 79 en 99.

3) Verdiepte letters, d. zijn de zoodanige die *in* de klok zijn aangebracht, *niet* door latere insnijding, maar reeds bij het gieten, en vier *driehoekige* gaten, rondom den hals der klok aangebracht, zijn bewijzen dat de klokken zeer oud zijn, en uit den tijd voor het midden der 12de eeuw. Dit blijkt uit het werk van den in de 12de eeuw levenden Priester en Monnik Theophilus, *diversarum artium schedula*. Zie Dr. Schmidt a. w. s. 24 en 46 anm. 26.

Wumkes.nl

uit de *diversarum artium schedula* van Theophilus (zie blz. 76 noot 3) doen zich voor te:

Graitschen, waar de klok, vermeld Vrije Fries XVIII, blz. 4 en Overdruk, den vorm van een bijenkorf heeft, 54 cM. hoog en onder 40 c.m. in m.l. is, en in de kroon twee driehoekige gaten heeft, waarvan een een potlood niet doorlaat, maar het ander 1 c.m. wijd is;

in den dom te *Augsburg* bij twee klokken, ieder met vier driehoekige gaten om de kroon;

te *Halle* bij eene klok in het Provinciaal Museum aanwezig, maar die afkomstig is uit het bisdom Walbeck a. d. Aller. Zij is 51 c.m. in m.-lijn, en 48 c.m. hoog, en heeft in *in* de klok aanwezige Majuskels het opschrift „† in honore sce trinitatis in AE . . .", en voorts boven in de kroon geene gaten, maar twee driehoekige *holten*, die misschien door den gieter bestemd waren om *gaten* te worden;

te *Merseburg*, in het Domkapittel, waar eene klok bewaard wordt, 45 c.m. in m.-lijn en 46 c.m. hoog, met een *in* de klok aanwezig opschrift „† in nomine domini amen";

te *Canino* in Italie, waar eene klok uit den grond gegraven is, 39 c.m. in m.-lijn en 37 c.m. hoog, die beneden het opschrift heeft, *in* de klok, „(in honore) *Dni N*(ostri Jesu) *Christi et Sci* (Michael) *is Archangeli* (offert) *Viventius*", en op de kroon aan beide zijden een driehoekig gat. De Rossi meent, dat deze klok gebracht moet worden tot de 7de, 8ste of 9de eeuw, maar Dr. Otte toont op goede gronden aan, dat zij niet ouder kan zijn dan het einde der 11de eeuw. Zij bevat onder de driehoekige gaten nog een kruis, welks lijnen in krullen eindigen, en boven gat en kruis, lijnen, die een soort van gevel vormen.

Dr. Jul. Schmidt a. w. s. 27 u. s. w. met afbeeldingen.

Klokken met lijnen tot versiering (zie hierbij de oude klok van Deersum in Vrije Fries XVI, blz. 146, Nalez.

Wumkes.nl

en afbeelding. Overdruk blz. 8, en te Gersloot, zie beneden), die wel niet ouder zijn dan de 12de eeuw, komen voor te:

Köchtstedt en *Unterröblingen*. Beider hals is glad, en bevat de Alpha en Omega, die door verdieping aan te brengen in den vormmantel der klok, dus op eene manier door Theophilus niet vermeld, op de klokken zijn aangebracht. Beneden dit gladde deel is de versiering van ruiten aangebracht door loodrechte en waterpasloopende lijnen, die elkander snijden. De onderste rand dezer klokken is weer glad;

Ellrich, waar de geheele vlakte der kleine klok, die 50 c.m. in m.-lijn en zonder eenig opschrift is, met ruiten, als te Deersum, is bedekt, en die denken doet aan het *opus rarum*, door Theophilus vermeld;

Wedderslehen, van welke klok gezegd wordt, dat zij in de aarde gevonden is, maar die met twee grootere aldaar in den toren hangt. Zij is 48 c.m. in m.-lijn en 47 c.m. hoog. Haar kroon heeft niet den vorm van een koepel, maar is plat en heeft een m.-lijn van 18 c.m. Haar hals vormt met de kroon eenen stompen hoek. Het veld is bedekt met lijnen en figuren, waarbij de gieter zijne phantasie vrij spel gegeven heeft. De onderrand heeft deze versiering niet.

Dr. Jul. Schmidt a. w. s. 32—35 met afbeeldingen.

De klokken, die den vorm hebben van een bijenkorf of van een suikerbrood, (zie de afbeeldingen in Dr. Otte Handb. d. Kirchl. Kunst-archäologie I s. 355) dagteekenen uit den tijd vóór de 13de eeuw.

Eigenaardig zijn de opschriften op de klokken te *Ulm*, in Majuskels, „Flos 1) ego campana nunquam denuncio

1) In andere opschriften van dezen aard staat *En* in de plaats van *Flos*. Was men het toen vergeten, dat men aleer betrekking stelde tusschen *klok* en *bloem*?

Wumkes.nl

vana" uit de 14de eeuw, zoo het schijnt, en te *Borgloon* van 1405, „Flos sum formata nec non benedicta vocata, sit me pulsata cunctis benedictio lata" 1), waarbij men de klokken in verbinding bracht met de bloemen, hetzij dan de klok van de bloem haar vorm, hetzij de bloem van de klok haar naam ontleende.

Dr. Jul. Schmidt a. w. s. 38.

Lühnde. De klok van 1278 aldaar, die in 1859 omgegoten is, bevatte, behalve het opschrift, de Alpha en Omega en twee Heiligenbeelden en daarenboven den naam van den gieter *Tidericus* en dien van den geestelijken schrijver en teekenaar *den plebaan Hermann.*

Te *Warder*, waar de klok, uit de 13de eeuw, een opschrift heeft, bestaande uit gedeeltelijk met caricaturen versierde Majuskels, heeft de schrijver zich niet alleen genoemd in het opschrift, maar ook geportretteerd. Onder een manshoofd, met een baard, staat toch „*Hoc scripsit Johannes Mildenberc*", welke woorden in omgekeerde richting gelezen moeten worden 2).

Dr. Schmidt a. w. s. 41.

Merseburg. De Domklok bevat een Christusbeeld, dat met de *linker*-, in plaats van met de *rechter*hand, den zegen geeft. Dezelfde onachtzaamheid, die bij de letters spiegelschrift tengevolge had, deed zich ook voor bij het *teekenen.* Van daar de verwisseling van *rechts* en *links.* 3)

Dr. Schmidt a. w. s. 41.

---

1) Als bloem ben ik gevormd, gezegende heet ik; door mijn gelui zij allen zegen gebracht.

2) Zeker hebben de gieters, voordat zij tot het daarstellen van de opschriften op klokken *letterstempels* gebruikten, *geestelijken* gebruikt, ten einde de letters in den mantel te graveeren. Zie a. w. s. 40 u. 41.

3) Te Huizum in de kerk zijn op een schilderijtje aan het verwulfsel de doorboorde handen en voeten aangebracht. Maar de handen zijn beide *rechterhanden.*

Wumkes.nl

Iggensbach. De klok aldaar, 35 c.m. in m.-lijn en 43 c.m. hoog, in den vorm van een bijenkorf, is van 1144 en heeft het opschrift: „† Anno MCXLIIII ab incar. Dni fusa e capa." 1)

De klok te *Gilching*, 41 c.m. in m.-lijn en 45 c.m. hoog, is uit den tijd van Priester Arnold 1162—1194. Deze toch liet haar gieten. 2)

Dr. Schmidt a. w. s. 49, anm. 56. Otte a. w. I s. 355. Vr. Fries XVI blz. 157. Overdruk blz. 19.

Sittard. De oude klok ging verloren 2 Sept. 1677, toen bij een strooptocht der Franschen, het stadhuis afbrandde. Zij had tot opschrift:

„Hoc vas format Zittart, quod Maria Vocator dum scribo anno M C bis quadrageno" 3).

Zie F. A. Hoefer, Het klokkenspel van Sittard blz. 9 noot 2.

Oude klokken, uit de 13de en 14de eeuw, waren of zijn nog te:

Giebichenstein van 1264, maar omgegoten in 1788;
Boppard van 1247;
Uetgenbach van 1290;
Gonna bij Merseburg van 1290;
Seligenstadt van 1296;
Klopschen van 1300;
Doberan van 1301;
Markgröningen van 1272, nu niet meer bestaande;

---

1) In het jaar 1144 van de geboorte des Heeren is de klok gegoten.

2) Bij het gieten van deze klok heeft men voor een deel de letters op den mantel zóó gezet, dat zij, als bij de klok te Austernijega (zie Vr. Fries XVIII blz. 34. Overdruk II blz. 34) van 1340, spiegelschrift vormen. De letters zijn Majuskels, die van Austernijega Minuskels.

3) Deze klok, die Maria heet, maakt Zittart, terwijl ik schrijf in het jaar 1180, Misschien moet gij het woordje *bis* niet voegen bij *quadrageno* maar bij C. Dan krijgt gij niet het jaartal 1180, maar 1240.

Wumkes.nl

Dätzingen van 1242 1).
Dr. Jul. Schmidt a. w. s. 49, anm. 58.

Een klok-opschrift luidt in een Latijnschen Hymnus uit de Middeleeuwen:

Mater Mater gratiae
Mater miserecordiae
tu nos ab hoste principe
in hora mortis eripe." 2)

Opgave van Mr. J. Dirks uit Anzeiger 1880.

Op 27, 28 en 29 Nov. 1892 werd te *Leuven* in de Sinte Geertruiparochie de herstelling van klok en beiaard plechtig gevierd met klokkenspel, een mis van dankbaarheid, gelui der groote klok, en verlichting van den toren. Het feestprogramma, mij vriendelijk toegezonden door den Heer J. Fred. Klein te Middelburg, eindigt met de volgende regels:

HeeL sInte GeertrVIparoChIe VIert VerheVgD
De geLVkkIge hersteLLIng Van kLok, Van beLaarD.

Ik vermoed, dat de klok, die hersteld moest worden, uit 1392 was.

In de Ned. Staats-courant van 31 Mei 1894 wordt medegedeeld, dat de Heer F. Uldall, in Denemarken, bij onderzoek bevonden heeft, dat in genoemd land 31 klokken zijn, door Nederlandsche gieters gegoten, voor het grootste deel in Nederland, maar ook voor een ander deel in Denemarken zelven. De oudste dezer klokken is van 1368 en de jongste van 1757. De plaatsen waar deze klokken zijn, de jaartallen en de gieters, zijn als volgt:

1) Zie verder ook de opgave van Dr. Otto, Handb. d. Kirchl. Kunst. Arch. I, s. 356.

2) Moeder, Moeder van genade, Moeder van ontferming! bevrijd Gij ons in de ure des doods van den voornaamsten vijand!

Wumkes.nl

NAMEN.	JAARTAL OP DE KLOKKEN.	OORD, WAAR DE KLOKKEN ZICH BEVINDEN.
Daniel van Cortrijk,	1368	Saeby.
Joris Gillis,	1393	Vellev.
Daniel en Michiel,	1406	Esbonderup.
	1418	Herlufmagle.
Meester Daniel,	1412	Jersie.
Gerard van Wou,	1503	Gjerung.
Arnoldus van Wou,	1504	Gladstrup.
Schonenborch, Johannes en Arnold van Wou,	1506	Husum.
Henrick van Lupke,	1513	Staby.
Henrick van Borch,	1513	Alsynderup.
	1511	Asminderod.
Johannes van Vastenove,	1514	Lille-Lyngby.
	1516	Skaevinge.
Henrick van Campen,	1521	Nestved.
Heerman Loots,	zonder jaar	Finderup.
Gerard van Mervelt,	1557	Assens.
Claus van Dam,	1652	Herfolge.
Assuerus Koster van der Hart	1687	Snoldelev.
Jan Albert de Grave, (Amsterdam),	1710	Sonder-Bork.
	1730	Veirup.
Pieter Seest (Amsterdam),	1757	Skjorping.

Die van Gadstrup is reeds vroeger door mij vermeld in Vrije Fries XVI blz. 200 en Overdruk blz. 62.

De Heer Jhr. Mr. F. J. J. van Eijsinga te Leeuwarden vestigde welwillend mijne aandacht op dit bericht in de Staats-Courant.

In de verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst zullen, volgens bericht d.d. 31 Juli '94 van den Heer Obreen, hoofddirecteur van 's Rijks-Museum, de opgaven omtrent deze klokken worden afgedrukt.

Wumkes.nl

Nieuwe Methode Klokken-luiden.

In den nieuwen toren te Beets (Friesland) zijn onlangs de klokken volgens een nieuwe methode van luiden ingericht in ijzeren klokstoelen van nieuwe constructie, waardoor het luiden der klokken uiterst gemakkelijk gaat en heeft de toren daarbij niet te lijden, omreden deze nieuwe constructie van ijzeren stoelen geen schudding veroorzaakt. — Eene klok waar *vier* man vereischt worden bij gewone inrichting, kan volgens dit nieuwe systeem *één* man gemakkelijk luiden.

Een en ander *eene nieuwe vinding* en levering uit de Torenklok-, Metaalgieterij-, Torenuurwerk en nieuwe constructie Brandspuiten-fabriek van den Heer A. H. van Bergen te Heiligerlee, verdient voorzeker algemeene attentie en toepassing.

Inlichtingen en teekeningen op aanvraag franco te verkrijgen aan genoemde fabriek. Lectorum Salutem.

Besluit met betrekking tot Friesland.

Volgens deze boven medegedeelde bijzonderheden toonen drie klokken in Friesland, namelijk die te Deersum, Austernijega en Gersloot 1) verschijnselen van overeenkomst met deze oude klokken.

---

3) Zie beneden blz. 84; en Vrije Fries XVI en XVIII.

Wumkes.nl

Klokken zonder opschrift.

Engwier. De klok aldaar heeft noch opschrift noch jaartal.
Opgave van den Heer H. Pasma, H. d. S. te Wons.

Wier. Zie Vrije Fries XVIII, blz. 3 en Overdruk blz. 3 en hierachter de afbeelding der klok op Pl. V.

Sondel. De klok aldaar bevat niets.
Opgave van den Heer Nijdam aldaar.

Indyken bij Woudsend. De klok bevat niets.
Opgave van J. J. Osinga te Ypecolsga.

Gersloot. De Noorderklok aldaar bevat nauwelijks merkbare, van boven naar beneden, groote kruisen, aldus:

XXX

Vergelijk hierbij de oude klok van Deersum.
Volg. Bote Westerkamp d.d. 16 Septemb. 1892.

Fochtelo. Daar zijn twee kleine klokken, oogenschijnlijk even groot, zonder *opschriften* of *versieringen.* Beide echter hebben boven *drie* randen. Aan den ondersten van de drie randen der Oosterklok is een ring 1), dus:

1) Deze rand met ring is *misschien* eene zinnebeeldige voorstelling van de Moeder (Maria) met het kind (Jezus.)

Wumkes.nl

Op den klokstoel staat anno 1837, maar de klokken zijn zeker veel ouder.
Opgave van den Heer B. Westerkamp.

Hartwerd. De klok in het klokhuis, die 5-maal daags geluid wordt, heeft geen opschrift.
Opgave van D. Bartstra te Bolsward.

Herbaijum. De torenklok heeft noch opschrift noch figuren. Aldus opgegeven, namens H.H. Kerkvoogden, door den Secr. G. E. Feringa, 18 Juni 1893.

Sloten. De kleine klok aldaar bevat niets.
Opgave van den Heer Kerkvoogd R. v. Dijk, 21 Juli 1893.

Blessum. Hoewel er niets op de klok staat, is zij toch niet oud.
Opgave van Ds. A. C. W. ter Meulen.

Enkhuizen. St. Gomaruskerk.
Eene der torenklokken heeft geen opschrift.
N.-Holl. Oudh. Amsterd. 1891, blz. 96.

Garding (Sl. Holstein.)
Aldaar is eene oude klok zonder opschrift.
R. Haupt a. w.

St. Beatenberg. Daar hing tot 1891 een zeer oud, ruw gegoten, klokje, zonder jaartal of opschrift, van 45 c.m. wijd en hoog. Het werd voor 800 jaren uit Italie gebracht in de kapel bij den Beatenhöhle
Anzeiger fur Schweiz. Alterthumskunde 1891 s. 584, waar men de historie van dit oude klokje verhaald vindt.

Latdorf heeft 2 klokken. Eene er van, 80 c.m. in mdl., heeft geen opschrift.
Dr. Büttner Pfänner a. w. IV. 173.

Wumkes.nl

a. in Anhalts Bau- und Kunst-Denkmäler. Dessau. 1892.

Bernburg op het kasteel de 2de klok, 64 c.m. diameter a. w. Heft II s. 93. *Waldau* 68 c.m. m.-lijn, a. w. III, s. 127. *Aderstedt* 50 c.m. in m.-lijn a. w. III, s. 132 met afbeelding. *Altenburg* 60 c.m. m.-lijn a. w., III, s. 134.

b. Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungs-bezirks Köslin. Stettin 1889.

Altstadt de kleinste klok. Zij heeft naar boven een weinig spitsen vorm, en is 0,78 m. hoog en onder 0,78 m. wijd a. w. Heft I, s. 8.

Neubelz, meer dan eene klok, a. w., Heft I, s. 10.

Kerstin, 2de klok, van slanken vorm, a. w., Heft I, s, 55.

Konikow de groote klok, a. w., Heft I, s. 86.

Nerese de kleine klok, van zeer langen vorm, a. w., Heft I, s. 96.

Ramelow. Een klok, a. w., Heft I, s. 100.

Sternin, eene der 2 klokken, a. w., H. I., s. 106.

Tessin eene der 3 klokken, a. w., H. I., s. 113.

Zernin eene der 3 klokken a. w. H. I, s. 122.

Zwielipp de oudste der 2 klokken, a. w., H. I., s. 123.

Damen de groote klok, a. w., Heft II, s. 26.

Pumlow eene der 2 klokken, a. w., H. II, s. 37.

Standemin twee klokken, a. w., H. H. II, s. 45.

Damitz de kleine klok, a. w., Heft II, s. 62.

Trienke de groote klok, a. w., H. II., s. 64.

Cummerow eene klok, a. w,, Heft III, s. 21.

Damshagen eene klok, a. w., H. III, s. 26.

Evertin de derde klok, a. w., H. III, s. 30.

Ereetz de drie klokken, a. w., H. III, s. 31.

Grupenhagen, de kleinste van de drie klokken, a. w., H. III, s. 36.

Alt-Järshagen eene van de drie klokken, a. w., H. III, s. 40.

Karnhewitz, de kleine klok, 33 c.m. hoog, en onder 31 c.m. breed, a. w., H. III, s. 41.

Alt-Krakow een van de 3 klokken, a. w., H. III, s. 44.

Alt-Kugelwitz een klok, a. w., H. III, s. 46.

Lanzig de kleinste van de 3 klokken, a. w., H. III, s. 53.

Malchow een van de 3 klokken, a. w., H. III, s. 55.

Wumkes.nl

Paulow de kleine klok, a. w., H. III, s. 60.
Deutsch-Puddiger de 2de klok, a. w., H. III, s. 69.
Schlawe, de 4de klok, a. w., H. III, s. 116.
Alt-Schlawe een van van de 2 klokken, a. w., H. III, s. 120.
Suckow een van de 2 klokken, a. w., H. III, s. 133.
Wusterwitz de derde klok, a. w., H. III, s. 140.
Zizow twee klokken, met eenvoudige strepen versierd, a. w., H. III, s. 148.

Besluit met betrekking tot Friesland.

Tellen wij nu alle klokken in Friesland, die opschrift noch jaartal hebben, te samen 1), dan verkrijgen wij 22 zulke oude klokken. Een belangrijk aantal, derhalve. Die van Blessum is hierbij niet geteld, omdat zij niet oud is.

Klokken zonder jaartal.

Midlum. Kleine klok.

„Nicolaus bin ic ghehieten dat kerspel van Midlum hevet mi laten ghieten."

Volgens vriendelijke opgave van den Heer H. Goinga, H. d. School, d.d. 11 Nov. '93.

Elsloo. In Goth. Minuskels.

„Ave maria gracia plena."

Door vriendelijke bezorging van Mr. P. A. Bergsma te Leeuwarden.

Hoorn. St. Antonius of Oosterkerk. 0,61 M. m.-lijn, „ave Maria, ricoldus butendiic 2) me fecit."

N. Holl. Oudh., Amst. 1891, blz. 63.

Bast. „Ave Maria gracia plena d (ominus) tecum." — 1,30 M. hoog, 0,97 M. wijd.

1) Zie ook Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

2) Zie leden zijner familie in de lijsten der gieters. Vr. Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

Wumkes.nl

Ludw-Böttger. Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungs-bezirks Köslin. I., s. 8.

De klok te Alt-Marrin heeft hetzelfde opschrift. Eveneens de groote klok te Gross-Möllen. Te Nerese komt het voor zonder de woorden *dominus tecum*. Te Tessin met BNDI achteraan.

Pfäffikon. De kleine klok is meer dan 500 jaar oud, en heeft tot opschrift in het latijn: „Wees gegroet Maria, de Heer zij met U Jezus", dus: „Ave Maria, dominus tecum Jesu!"

Anz f. Schweiz. Alterthumskunde 1890, s. 335.

Drohndorf 1ste klok. 1 M. m.-lijn.

„+ A. V. B. St. A. R. T. A. R. A. ()(). R." 1)

Voorts drie crucifixen, waaraan de gekruisigde de voeten nevens elkander heeft.

Dr. Buttner Pfänner, a. w. III, s. 141.

Waldau. St. Stephanuskerk. Groote klok 0,85 M. m.-lijn in Goth. Min.

„Sit in honorem dei genitricis Mariae." 2)

Dr. Buttner Pfänner, a. w. III, s. 127.

Bulgrin. In Goth. Majuskels:

„Help uns. ut. aller. not. Maria."

Deze klok werd omgegoten. De gieter trachtte de oude letters wederom op de nieuwe klok te plaatsen. Maar dit gelukte hem zoo slecht, dat ze allen door elkander kwamen te staan.

Zie Ludw. Böttger a. w. II, s. 23, 24.

Sydow. In Goth. Min.

„g. m. g. m. g. 3) ave + maria. +."

Ludw. Böttger a. w. III, s. 135.

---

1) Dr. B. Pf. houdt dit voor eene verknoeing van de Engelengroete „Ave Maria enz." Ik vraag of de beteekenis ook deze is:

Ave virgo beata sancta. Ave Regina Tutela? Ave Regina. Ave Maria Regina? — Boven de A's in het opschrift staan kruisen. De voorlaatste figuur ()( ) schijnt mij toe het Monogram van Maria te zijn, gelijk het ook voorkomt te Goënga. Zie Vr. Fries XVI blz. 163 en Overdruk blz. 25.

2) Zij (de klok) zij tot eer van Maria de Moeder Gods.

3) Deze letters vormen een tooverformulier, als Agla en dergelijke, volgens Böttger.

Wumkes.nl

Utrecht. Banklok der Buurtkerk.

„Anxt lyef noch lede, en laet nyt mede, int rechte komen
Mer recht te doen, daer op weest koen, het sal u vromen,
Neemt aff die koren, dict verboren, ende nijt te laten
Het stercket die guede, die quade krijcht hode, en moet he saté
Dat hoert ten recht, dat laet al slecht, ten rechte gaen
Dat u toe hoert, bescheit dat voert, dats wael ghedaen."

Nav. 1893, Afl. 8, 9, blz. 467.

Winkel. 0.68 M. midd.-lijn. Raadhuis. — „jan. van. ophem. umbrecht. van. aelst. godevaert. de vos. jan. hulshoft, dit. sin. die. doune. rentmesters. varen." Daaronder een medaillon met de boodschap aan Maria.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 21.

Gemrode. Eene klok uit de 14de eeuw bevat in groot Monnikschrift:

„Horis. do. signum, fugiat. procul. † 1)

De O in *do* bevat het gezicht van eenen Monnik met tonsuur. Op de eene zijde bevindt zich in eenen gothischen troonhemel een relief van de Moeder Gods met het Christuskind op den schoot. Ter linkerzijde daarvan is een A met een kruis er op, ter rechterzijde een dubbele Grieksche O met een kruis er op. Dit herinnert aan de Alpha en Omega uit Openb. 1: 8. Een ander relief stelt den H. Cyriacus voor, eveneens in een gothischen troonhemel, met den naam boven het hoofd. Een derde relief stelt de kruisiging voor. Boven deze is het Lam Gods aangebracht in een rond relief. Daaronder, en boven de kruisiging, staat *pendens in cruce* 2). Aan de zijden staan Maria en Johannes, met de namen boven de hoofden.

Zie Anhalts Bau- und Kunst-Denkmäler von Büttner Phänner zu Thal. Dessau 1892, I. s. 32. Dit werk bevat ook de afbeeldingen.

---

1) Achter *procul* moet in de gedachten aangevuld worden *malignum*, en dan beteekent het opschrift „ik geef aan de uren het teeken; het kwaad wijke ver."

2) Hangende aan het kruis.

Wumkes.nl

Kiekow. Groote klok in Goth. Maj.

„O Here und Heiland Ihesu Criste kom mit dinen frede." — Daaronder „Anna."

Ludw. Böttger a. w. II, s. 27.

Zitzmin heeft eene klok, waarop de achtmaal herhaalde gothische Majuskel A voorkomt tusschen een roos en eene andere figuur 1).

Ludw. Böttger a. w. III, s. 144.

Rotzenhagen. In Goth. Min.

„Der . barmedi . over . uns . ihs . von. naseen. ein akningk. der . juden." 2.)

Ludw. Böttger a. w. III, s. 76.

Wartekow. In Goth. Min., alleen de A in den naam *Anna* is een Majuskel.

„† rex † judeorum † unde † sunte † Anna."

Ludw. Böttger a. w. II, s. 65.

Rosyow. Een middeleeuwsche klok met het opschrift, zoover leesbaar:

„help : Godt : ano : dni : L m o (quinquagesimo tertio of quinquagesimo) iacob . oste . iost . tomes . me . brant, maria . ??. help.

Ludw. Böttger a. w. I, s. 100.

Alerstedt. 2de klok, 1.10 M. midd.-lijn: In Goth. Min.

„†Sit tempestatum per me genus omne fugatum." 3)

Dr. Büttner Pfänner a. w. III, s. 132.

Klokken zonder jaartal te:

Wernigerode;

Alsleben

Op deze klokken zijn de Majuskels met lijnen, tot sieraad aangebracht, voorzien.

Dr. Schmidt a. w. s. 40.

1) Kan deze figuur ook het monogram van Maria zijn, zoodat de inhoud van het opschrift het telkens herhaalde *Ave Maria* zou beteekenen? Wijst daar de roos ook niet op? v. B. W.

2) Derbarme die over uns Ihesus von naszen (nazareth) ein Kuningh der Juden."

3) Alle soort van onheil vliede door mij.

Wumkes.nl

Besluit met betrekking tot Friesland.

Uit de vergelijking van de niet gedateerde klokken 1), die in Friesland zijn, met de zoodanige van elders, blijkt, dat behalve aan God, Jezus, de Apostelen en overige Heiligen vooral ook aan Maria in Friesland eer bewezen werd, gelijk elders; dat, evenals buiten ons gewest, oude lettervormen, die aan de 12de eeuw herinneren, of groote latijnsche letters, of gothische minuskels op sommige dezer niet gedateerde klokken voorkomen; dat de opschriften, wat den inhoud betreft, meestal ook elders worden aangetroffen; en, wat de taal aangaat, veelal in het latijn zijn gesteld, hoewel de oude Nederl. taal hier en daar ook voorkomt, en dan de inhoud van het opschrift ook eenigzins anders is, gelijk te Schillaard. Enkele oude klokken in Friesland bevatten alleen beeldwerk.

Klokken uit de 14de eeuw.

Verbetering van de Vrije Fries XVI, blz. 165, (Overdruk I, blz. 27.)

Ferwerd. Lees voor *ructˉ* het woord *tucˉ* = toen. De Heer Jac. Eringa, pred. te Oostrum, heeft mij deze betere opgave verstrekt. De conjectuur van mij tot verklaring van de opgave van wijlen Ds. Thoden van Velzen, vervalt hiermede.

Langedijke. In Goth. Minuskels:

„a d c c c e m n e c u r t e v o c o n (d)ª v g n e"

Ik meen hieruit te moeten lezen:

1) Zie ook Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

Wumkes.nl

„anno domini c c c et m nomine ecclesiae curati te voco nostram (dominam amatam) virginem."

In onze taal:

In het jaar des Heeren driehonderd en duizend roep (of noem) ik, in naam van den priester der kerk, U onze (koningin beminde) maagd."

Volgens vriendelijke bezorging van den Heer Mr. P. A. Bergsma te Leeuwarden, en den Heer B. Westerkamp te Kortezwaag.

Nijkerk (Ferwerderadeel.)

Groote klok in Gothische letters:

„† Te ⁝ colo. ⁝ Virgo ⁝ pia ⁝ vocorque ⁝ postea ⁝ ergo ⁝ Maria ⁝ a. d. m. c c c. l x x x. v." 1)

Volgens vriendelijke opgave van Ds. P. Flieringa, d.d. 21 Sept. 1893.

Schlönwitz. In Goth. Min.

„† hilf maria . ista campana est fusa anno domini milesimo tricentessimo XXX sexto." 2)

Ludw. Böttger a. w. III, s. 123.

Bernburg. Mariakerk. De groote klok van 1368 is er niet meer. Zij had het opschrift:

„Vigilia assumcionis sante matris Marie Virginis anno dni MCCCLXVIII." 3)

Zij bevatte een crucifix.

Dr. Büttner Pfänner a. w. II, s. 107.

Neundorf. Klok van 120 c.m. in m.-lijn, zonder opschrift, uit de 14de eeuw.

---

1) U vereer ik, vrome Maagd! en verder word ik daarom genoemd Maria. In het jaar des Heeren 1385.

Uit dit opschrift blijkt zeker, dat Nijkerk niet, zooals Prof. Reitsma zegt, Oostergo Register enz. blz. 68 noot 1, een patroon had, misschien S. Oswaldus, maar eene patrones, namelijk S. Maria.

2) Deze klok is gegoten in het jaar des Heeren 1336.

3) Den avond voor de Hemelvaart van de H. Moeder, de maagd Maria, in het jaar des Heeren 1368.

Wumkes.nl

Te *Klein-Mühlingen* is er eene van 110 c.m. in m.-lijn, uit de 15de eeuw.

Dr. Büttner Pfänner a. w. s. 180 u. 182.

Ilberstedt. Klok uit de 14de eeuw, 110 c.m. in m.-lijn, heeft het opschrift in Goth. Min.:

„Dum Trahor audite voco vos ad sacra venite."

Voor *ad* en achter *venite* staan figuren met een heiligenschijn en lange kleederen.

Dr. Büttner Pfänner a. w. IV, 168.

Drohndorf. 2de klok, 60 c.m. m.-lijn.

„I-CISDMAꝧBS ⌜ MIIIO{OI M⌢VA+'. 1)

Dr. Büttner Pfänner a. w. III, s. 141.

Krommenie. Klok 1,02 m. m.-lijn. Goth. lett.

„Anno . domini . m . ccc . xcvi . me fecit . rodolphus . de . montigny."

Dan een Maria-beeldje.

Colberg. De oudste en grootste der zes klokken in den Dom bevat eene schoone voorstelling der kruisiging, en voorts:

„O Rex Gloriae Chr. veni cum pace 2) Amen." — Deze klok zal uit de 14de eeuw zijn. 3)

Ludw. Böttger u. w. I, s. 40.

---

1) Dr. B. Pf. verklaart alleen MIIIO{OI als Millesimo trecentesimo primo (1301). Kunnen de voorgaande letters ook beteekenen „Ch. Jesus, stirpis. Davidis . rex . aeternus . et . beatorum . salvator", terwijl dan de figuur ⌜ een interpunctie is? — De teekens, die *na* het jaartal 1301 volgen, kunnen beteekenen „Markgraf von Anhalt."

2) *De tweede klok te Cratzig*, van 1498 heeft ook dit opschrift tot hiertoe. Eveneens die te *Garrin* van 1473, en de tweede klok te *Grüss-Möllen.* Te *Parnow* met het woord *nobis* na *veni.* Te *Varchmin* wordt het gevolgd door de namen *Lucas*, *Marcus*, *Johannes*, *Matheus*, *Maria.* Te *Wusseken* door de woorden *Pacem pacem;* deze klok is gegoten in 1662 door *George Kökeritz.* Te *Erentin* heeft de klok van 1447 het opschrift als te *Colberg.* Ook die te *Lanzig*, te *Malchow* en te *Marsow.* Te *Alt-Schlawe* als te *Colberg*, behalve het woord *Amen.* Zie ook Vrije Fries XVIII, blz. 11—14, en Overdruk.

2) De uurklok heeft „o . rex . glorie . chre . veni . cum . pace . anno . dni . m . ccc . lxxxvii †." Voorts was in 1333 nog eene klok gegoten met het opschrift „o Rex gloriae Christe veni cum pace. Moesta ordior, gaudia pango, dulce melos canto, Alpha et O. †". Deze klok barstte vijfmaal, en werd het laatst in 1747 omgegoten.

Wumkes.nl

Besluit in betrekking tot Friesland.

In deze eeuw komt ook in Friesland, gelijk elders, de vereering wel voor een deel toe aan de Heiligen, b.v. Martinus, Nicolaus, Gregorius, Bartolomeus, Laurentius, Katarina, maar vooral aan Maria.

Het opschrift „o rex gloriae etc", komt ook voor, evenals het „dum trahor etc." Slechts een enkele keer vond ik, b.v. te Wijckel, de eer van God vermeld.

De taal is meestal latijn. Een paar malen vond ik oud-Nederlandsch, b.v. te Wijckel en te Boijl.

Wat de lettervormen betreft, er komen Majuskels, Minuskels maar ook latijnsche letters voor. Op ééne klok vond ik spiegelschrift, in oude lettervormen, op meerdere verkortingen, op enkele beeldwerk of monogrammen.

Zie ook Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

Klokken van de 15de eeuw.

Britswerd. Zie Vrije Fries XVI, blz. 205 en Overdruk blz. 67. Eene latere opgave van H. Sijbrandij geeft als jaartal op deze klok op MCCCC LXXXV (1485), en bericht, dat op 6 April 1866 beide klokken te Britswerd uit den toren genomen zijn, om plaats te maken voor eene nieuwe. De grootste had geen kenmerk van ouderdom noch opschrift; op de kleine las men, wat opgegeven is, met verschil van het jaartal.

Verbetering van de Vrije Fries XVI, blz. 208, (Overdruk I, blz. 70.)

Oostrum. De klok aldaar is niet groot, maar heeft tot opschrift:

Wumkes.nl

„defunctos † plango † vivos voco fulgura frango † vox mea † vox † vite † voco † vos † ad † sacra † venite † help † God † dominus † Wibo † mello ripkama 1) † Sapke rinkama 1) † henricus kokenbacker fecit me †."
Dit staat onder rondom de klok. Boven vindt men op de klok twee randschriften, aldus:

S. agnita	S. dorotea	S. barbara
maria ben	ik ghehete	dat kerspel
S. Urcula	S. anplonia	S. katerina
to aestrem	heft mi	laten gheten
margareta		
m cccc lvii		

Waar ik streepjes heb gezet bevinden zich opengelaten vakjes, waarin de beelden zijn der vermelde H. vrouwen.
Op de westzijde der klok is de beeldtenis van S. Maria met het kind Jezus, waarboven staat „ave Maria", en op de oostzijde het beeld van den H. Nicolaas met het opschrift „S. Nicolaus."
Volgens vriendelijke opgave van Ds. Jac. Eringa, d.d. 20 Oct. '93.

Nijkerk. (Ferwerderadeel.)
Kleine klok, in gothische minuskels, evenals op de groote klok:
„† . A . d . m . cccc . v ⁝ dum . trahor . audite . voco . vos . ad . gaudia . vite." 2)
Volgens vriendelijke opgave van Ds. P. Flieringa, d.d. 21 Sept, 1893.

1) De familien komen voor in Benef. boek blz. 164 en 165.
2) In het jaar des Heeren 1405. Als ik getrokken word, hoort! Ik roep U tot de vreugde des levens. — *Vite* staat voor *vitae*, gelijk zoo dikwijls.

Wumkes.nl

Witmarsum. In gothisch schrift:

„In dat jar uns hēn dusuent CCCC funf V Julii inne erne Godes ende sunte Bonefiacius."

Vriendelijke opgave van H.H. kerkvoogden, d.d. 13 Oct. 1892.

Rottum (bij Heerenveen). In Gothische letters (minuskels).

„Ano . dm . m . cccc . xiiii . ihesus exoro te sis semper nobiscum i n i mis, veni c gloria et pace." Voluit „Anno domini m cccc xiiii jhesus exoro te sis semper nobiscum in nomine immaculatae matris, veni cum gloria et pace." 1)

Door vriendelijke bezorging van den Heer R. E. Rommerts, H. d. School.

Swichum 1ste klok. In Goth. Majuskels.

„ † ihs̄ . 3) maria . nicolaus . Katherina . if 4) ida d unye . 5) m . cccc . xxx . viii ." 6).

Afgenomen door J. Bethlehem te Huizum.

Doniaga. In Goth. Minuskels.

---

1) In het jaar des Heeren 1414. Jesus! ik bid U, dat Gij altijd met ons zijt, in naam van de onbevlekte Moeder; kom met heerlijkheid en vrede!

Op deze klok bevinden zich nog *1* het Christelijk zinnebeeld *het kruis op de wereldbol* en *2 het Monogram van Maria.* Zie in Vrije Fries XVI. plaat I, fig. 11 en 12, de afbeeldingen van de oude klok te Warga, die precies er mede overeenkomen

3) ihs̄ = Jezus.

4) Ik meen dat *if* = juffer of jonkvrouw in het opschrift staat. De graveur leest *f* = fecit, wat dan beteekenen moet, dat Ida d' unye de klok deed maken.

5) Deze *Ida van Unya*, zeker een bewoonster van Unya-State te Wirdum, was de schenkster van de klok. Daarom staat haar naam nevens die van Jezus, Maria, Nicolaus (volgens Dr. Reitsma de patroon van Swichum. Zie Oostergo, Reg. enz. blz. 42 n. 1.) en Katherina.

6) Tusschen het opschrift staan eigenaardige scheidingsteekens. Zie plaat I.

Wumkes.nl

„O andrea dignos tuis meritis fac item nos . anno MCCCCLX ." 1) Dan een fraai kruis, en vervolgens „aernt butendiic." 2)

Scharnegoutum, In Gothische Minuskels.

„† Laudo deū verū, voco plebem, congrego clerū + defunctos ploro, fugo pestem, festa decoro . m . cccc . lxi . 3)
steven butendiic." 4)

Vriendelijke opgave van Ds. P. J. Romijn.

Makkinga. Groote klok. In Gothische Minuskels.

„† In . na . dnī . amc̄ . hec . cāpana . ē facta . macckinghe . ab . Houccto . Gherarda . in . honorem . sanctissime . marie . i v b . cū-hōnorem ludo . anno . dni . m . cccc . lxiii . ihesus . maria . iohannes."

Voluit is dit: „In nativitate domini amici haec campana est facta Macckinghae ab Hauccto Gherarda in honorem sanctissimae Mariae immaculatae virginis beatae, cujus honorem ludo . anno domini m cccc lxiii . Ihesus . Maria . Johannes." 5)

1) O! Andreas maak ook ons waardig door Uwe verdiensten.

2) De familie van dezen gieter komt voor Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken; hij zelf echter niet.

3) Ik prijs den waren God, ik roep het volk, ik verzamel de geestelijkheid. Ik beween de dooden, ik verdrijf de pest, ik versier de feesten. 1461.

4) Zie dezen gieter in de lijsten van Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

5) Op het geboortefeest van den Heer (onzen) vriend is deze klok gemaakt te Makkingha door Houct Gherarda tot eer van de allerheiligste Maria, de onbevlekte zalige maagd, wier eer ik luid. In het jaar des Heeren 1463. Ihesus . Maria . Johannes."

Houct Gherarda heeft de klok niet *gemaakt*, maar *doen maken*, dus geschonken. Op de klok komen voor de beeldtenissen waarschijnlijk van Paulus, Johannes, Catharina en Maria met het kind, zie Pl. II, 1, 2. 3. 4, en van de klok Plaat III. Johannes heeft den giftbeker in de hand. Volgens de overlevering toch zou hij, onder keizer Domitianus, tot den giftbeker veroordeeld zijn.

Wumkes.nl

Door vriendelijke bezorging van Mr. P. A. Bergsma te Leeuwarden.

St. Nicolaasga. Herv. Kerk.). Goth. Minuskels.

„† m cccc lxvii (2 klaverblaadjes) defuntos plango vivos voco . fulgura frango . Steven butendiik." 1) Voorts nog een onduidelijk zegel.

Opgave van den Heer S. H. Sijtstra te Doniaga.

Marssum. Oude klok. Gothische majuskels.

„Laudes . n p e o l b o . concinnat . hec . concio . M CCCC LXXII." — Voluit is dit „Laudes n(ominis) p(atris) c(oelorum) o(mnium) l(auda)bo . concinnat haec concio . MCCCCLXXII." — of in onze taal „Ik zal den lof verheffen van den naam des Vaders van alle hemelen; deze gemeente stemme er mede in . 1472.

Volgens opgave van Ds. A. Jentink.

Midlum. Groote klok; Goth. letters:

„Vox mea vox vite . voco vos ad sacra venite . vivos voco defunctos plango fulgura frango †." 2)

Meer onder: „Anno Dei 1473. . Boldevinus curatus . focko . Sibada . tierick teventers advocati . reineros me fecit." 3)

Volgens vr. opgave van den Heer H. Goinga, hoofd d. school d.d. 11 Nov. '93.

---

1) 1467 de dooden beween ik; de levenden roep ik; de bliksems verbreek ik. Steven butendiic. — Zie over hem Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

2) Mijne stem is de stem des levens, ik roep U tot het heilige, komt! Levenden roep ik, dooden beween ik, bliksems breek ik.

3) In het jaar des Heeren 1473. Boldewijn priester . Fokke Sybada . Tjierk Teventers kerkvoogden . Reinerus heeft mij gemaakt.

De naam Sybada en Groot Sijbada-goet in Midlum. Zie Reg. v. Aanbreng III, blz. 280, 281 enz.

De naam Treijnter Staten of Trenta saete, zie a. w. III, blz. 280 en 290.

Wumkes.nl

Nes. (Westdongeradeel). Groote klok, in Gothische minuskels:

„Ano doi m cccc lxxvii do vart ik gemaket Gert v m 1) heef mich val geraket . Maria bi ich geheten dat kerspel van Nesh hef mi laten geten."

Op het midden der klok staat een Maria-beeld en daarboven in een boog „ave Maria grata" en er onder „tuere me S. Lutgeri." 2)

Aldus vriendelijk opgegeven door H.H. Kerkvoogden *en den Heer W. P. de Vries,*

Zuid-Scharwoude. 1,08 M. m.-lijn.

„ave . maria . gratia . plena . dominus . tecum . benedicta . tu . in . mulieribus . riicout . maectte . mi . tot . utrecht . so . woent : hi . anno . m . ccccxlviii."

De letters tusschen *riicout* en *maectte* kunnen, door de wijze waarop de klok is opgehangen, niet gelezen worden. Misschien staat er *butendiic.*

N.-Holl. Oud. Amst. 1891, blz. 31.

Hoym. De doopklok is uit de 15de eeuw en bevat „Ave Maria."

Dan heeft van de drie overige klokken één het opschrift „Anno dom. M . CCCC . LV."

Dr. Büttn. Pfänner a. w. I, s. 46.

Egmond aan Zee. Klok 0,93 M. m.-lijn.

„Maria . vocor . anno . dm . m . cccc . lvi." in Goth. letters.

N.-Holl. Oudh. II, 17.

Bernburg. Mariakerk. De 2de klok, met het opschrift: „Anno

1) Dit zal beteekenen *van Mechelen*, en op den bekenden gieter *Gerth Klinghe* wijzen. Op de klokken door hem gegoten, komen deze opschriften althans voor.

2) „Bescherm mij H. Ludger" — Ludger hield zich een tijdlang op te Wierum, en was een voorstander van de vereering van Maria. Vandaar de bede der klok om bescherming tot Hem. Zie over Ludger W. Moll, Kerkgesch. v, Ned. v. d. Herv. I, blz. 183 en ook aldaar noot 1.

Wumkes.nl

D. MCCCC LXV in Marie semper virginis honorem cum pace." is er niet meer.

Dr. Büttner Pfänner a. w. II, s. 108.

St. Jurjen (een dorpje in het stift van Bremen, nabij de zee). Er zijn drie klokken. *Eene* van den oudsten vorm. *Twee groote*, waarvan eene van het jaar 1474 met het opschrift „Maria ik hete", en de andere van 1477, met het opschrift „Katrina ik hete."

Deze klokken zijn prachtige voorbeelden van middeneeuwsche gietkunst. Het beeldwerk er op is zeer karakteristiek. De Heilige Jonkvrouw staat met het kind onder dezelfde Aureool, waaronder ook St. Jurjen, op de klok van 1474, terwijl Dancker de Koning met het Verdinsche kruisschild, den scepter en nog een teeken is afgebeeld. Aldus:

1.	2.	3.
St. George met den draak	Ave Maria met het kind	Koning met klein kruis en wapen in de handen, staande op een kop of kapiteel..

Maria † ik † hete † dat carspel in Sunte jurgen † mi † laten ghet. Anno dni † M CCCC LXXIIII †.

Volgens Mr. J. Dirks te vinden in Daheim 1891, s. 872, met afbeelding.

Krukenbeck. 30 cm. hoog en 36 cm. breed.

„Anno dni m cccc xciii . Maria.

Ludw. Böttger a. w. I, s. 86.

Dronrijp. Oude klok. In gothische minuskels.

„† salve . pr̄ . salvi . ripēses . nō . sine . calici . in . te . sint . salvi . q̄ . te . colaudāt . qsi . balbi . dodo . pibonis . curatᵒ . me . firi . fecit . gherardus . de . wou . me . fecit . anno . dm . m . cccc . xciii,"

Voluit: salve pater! salvi Ripenses non sine calici in te sint salvi, qui te colaudant quasi balbi. Dodo Pibonis

Wumkes.nl

curatus me fieri fecit. Gherardus de Wou me fecit anno domini m . cccc xciii."

In onze taal: „heil Vader! de behoudene inwoners van de Rijp prijzen U stamelende, omdat zij niet zonder den beker (des heils) in U zijn behouden. De priester Doede Pibes 1) heeft mij laten maken. Gherardus van Wou heeft mij gemaakt in het jaar des Heeren 1493."

Volgens vriendelijke opgave van H.H. Kerkvoogden en Ds. Huisenga.

Bernburg. Klooster. De oude klok, 0,60 M. in m.-lijn, bevat een opschrift, dat met naar links voortgaande leeuwen begint, en dan staat in Goth. Min.

„anno dn̄i millio CCCC VI die st̄i Kiliaī." 2) Aan het slot een zegel, waarschijnlijk van het klooster, bestaande uit zes rondbogen, welker einden elk in een vaas met bloemen uitloopen. In het midden staat een V 3) met een kroon er boven.

Dr. Büttner Phänner a. w. III, s. 116.

Sillenstede in Jeverland.

Op de kleine klok staat:

„MCCCCXI . Anna Maria bin ik geheten de van Cillenstede hebbet mi laten geten. St. Januarius . St. Peter . St. Paul . St. Catharina . St. Cecilia . God geve siner Sele rad de mi ghoten hat."

Bericht ü. die Thätigk. d. Old. Landesvereines f. Alterthumskunde. V, s. 17.

Kolhorn. 1,12 M. m.-lijn.

„in . honor̄e . sct . martini . an̄o . dm . m cccc xviii . d . n̄i .

1) In het Beneficiaal-boek blz. 333, wordt deze priester bij vergissing *Douwe* Pibes genoemd. Uit het opschrift op de klok blijkt, dat hij *Doede* Pibes heette. Uit beide berichten, dat hij een, voor zijnen tijd, vermogend man geweest moet zijn.

2) In het jaar des Heeren 1406 op den dag van St. Kilianus.

3) Deze V beteekent *Virgo* = maagd.

Wumkes.nl

simonis . de . wouderiche . curati . in . oldewarde . willam . butendiic . fecit."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 20.

Colberg. Dom. Zilverklok *Anna* met een teruggaand opschrift dus:

„† III . XX . CCCC . m . anna †"

Ludw. Böttger a. w. I, s. 41.

Alkmaar. (Zie Vrije Fries XVI, 205 en Overdruk 67). St. Laurenskerk. Klok 1,46 M. m.-lijn. Het opschrift is in het Latijn met Goth. letters aldus:

Sum . salvator . ego . dum . pulsor . funera . plango . ac . pello . resolvans . demonis . insidias . ad . majora . pium . vocito . solemnia . clerum . me . wormer . natus . meynardus . dedit abbas.

anno . domini . m . cccc . xxv . jasper . moer me fecit- 1)

N.-Holl. Oudh. II, 22.

Kesteren. In Gothische letters:

„ A D MCCCCXLIIII. Salvator mundi Ihesus Maria. Wilhelmus fecit."

Nav. 1893, afl. 10, blz. 560.

Hattem (Groote klok.) Haar bovenrand is voorzien van medaillons met borstbeelden dragende de opschriften: „S. Johannes", „St. Jacobus", „Cimonius", „S. Antonius", „S. Andreas", en „Paulus." Tusschen deze beeldtenissen in staan met Gothische letters de woorden:

„S. Ghertrudis + S. Margaretha + Maria + Jacobus + Maria Maddalena + S. Lucia + Apollonia + Elisabet + 'o + rex + gloriae + veni + cum + pace."

terwijl eveneens met Gothische maar grootere letters hieronder en tusschen de medaillons staat:

1) In den toren dezer kerk is nog een carrillon van 30 klokken, waarop staat:

„Melchior . de . Haze . me . fecit . Antverpiae." — Zij hebben de jaartallen 1688 en 1689.

Wumkes.nl

Katerina + bin + ic + ghehete + de stad + va + hatte + en kerspel + let + mi + ghiet 1) + anno dm m cccc Lv."

Hieronder en midden op de klok staan ten voeten uit drie groote beelden, elk van onderen voorzien van een schild, waarop het wapen van de stad *Hattem* staat. Het eene beeld heeft het opschrift „aue maria gracia", het andere „sanctus Andreas" en het derde aan de andere zijde der klok staande tegenover het midden der beide eersten „sancta Katerina." De beide eerste beelden zijn van onderen door een slinger verbonden, waaraan een klok hangt.

Het onderste randschrift luidt:

„Vake + op + mensche + dat + vil + ic + di + raden + ganck + du + to + kercken + drade + unde + hor + de misse + mit + vlite + so + vil + di + got + vorlenen + sin + evighe + rike + dus rodolfus + pastor + Johan + van + oldeniele + matis + stert + wesel + de + muser 2) + ghert + klinghe 3) + mi + ghegoten + heat + got + gheue + siner + sele + raet + sancte + spiritus + defunctos + plango + vivos + voco + fulgura + frango + vox + mea + vox + vite + voco + vos + ad + sacra + venite-"

Zie F. A. Hoefer, het klokkenspel te Hattem.

Veenhuizen. 0,76 M. m-lijn.

„dyonisius . is . myn . naem . myn . gheluyt . sy . gode . bequaem . int . jaer . ons . heren . m . cccc Lx."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 28.

Rotterdam. Hoofdkerk. Oudste klok.

„Laurentius is minen naem,
myn geluyt is Gode bequaem,
Jan Boerke en Willem Boerke hebbe mij gemaekt
en wel te pointe geraect,
bij toedoe, ic secgt u ombelet,
van de eerbare Jan die Vet,
Jan Fijck, Cornelis Anszoen,

1) Misschien „gheten."

2) Deze drie waren kerkmeesters.

3) Zie lijst der gieters Vrije Fries XVI en XVIII en overdrukken.

Wumkes.nl

Jan Damszoen, kerkmeester koen.
God wil he alle haestelike gheve,
nad' doet dat euwige leve.
Anno domini M CCCC LXI."

Tusschen iedere lettergreep staat een roosje.
Rott. Jaarboekje 3de jaarg., 1892, blz. 144.

Grossalsleben. 1ste klok. In grof Monnikschrift:
„Ecce . crucem . domini . lugite . (lugete?) partes . adverte . vicit . leo . de . tribu . juda . radix . Davyd." 1)
Daaronder: Ik . hete . osana . un . vordroten . hinrik . beker . het . mek . ghe . goten . anno . domini . m . cccc . LXIII.',
Verder hieronder de Heiligen St. Petrus, St. Olricus en St. Cyriacus en eenige wapens.
Dr. Büttner Pfänner a. w. I, s. 34.

Heemskerk. In den ouden toren hangt eene klok, 1,10 M. m.-lijn, met Goth. letters.
„Om . die . hoctiden . te . vieren . en . zwaer . tempest . van . weren . en . doden . te . bescreiden . selmen . mi . luden . sonder . beiden . anno . dm . m . cccc . LXIIII . steven . butendiic - fecit."
N.-Holl. Oudh. II, 91.

Wadway. 0,88 M. m.-lijn.
„andreas . et . thomas . fres . filii . thome . eggairt . me . fecisse . fect . per . manus . vra." 2)
En voorts „et . sit . nomen . ei . magelalena . anno . dm . m . cccc LXVI." 3)
N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 56.

---

1) Zie het kruis des Heeren, treurt landen! Merk op! de Leeuw uit Judasstam, de wortel Davids, overwint.

2) Andreas en Thomas, gebroeders, zonen van Thomas Eggairt hebben mij doen maken door de handen van .... *era*. Dit laatste woord geeft den gieter aan, maar kan ik niet verklaren. Moet het ook *wou* zijn? of *cra* d. i. curati priester, zoodat die voor Andr. en Thom. het gieten bestelde en verzorgde.

3) En haar naam zij Magdalena . in het jaar des Heeren 1466.

Wumkes.nl

Zwaag. 0,98 M. m.-lijn.

„dum trahor . audite . voco . vos . ad . gaudia . vite . m c ccc lxviii . steven butendiic." 1)

Dunkeld bij Perth (Schotland.) Klok van 1469, hergoten in 1688.

„Dulce melos tango
Sanctorum gaudia pango
Vox mea, vox grata
Quia tempora signo grata."

Volgens Mr. J. Dirks in Blocks Picturesque tourist of Scotland. Edinburgh 1871 . p. 310.

Bernburg. Osanna-klok. 1,35 M. hoog en 1 M. wijd. In Goth. Min.

„† Osanna filio david benedictus qui veni(t) in s. nomine a. d. M CCCC L XXIII." 2)

Zij bevat voorstellingen, die niet meer te onderscheiden zijn. Viermaal heeft zij een relief, voorstellende eene figuur die op een bank zit, misschien de vier Evangelisten. Dan Christus aan het kruis; het kruis is een T. Voorts nog in een cirkel eene voorstelling van Chr. aan het kruis, met twee vrouwen, de beide Maria's, aan elke zijde eene. Dan een knielende Engel. Voorts is nog op de klok een crucifix, waarop Jezus de voeten nog neven elkander heeft. Eindelijk nog een biddende zwevende figuur, waarvoor een lint met een opschrift, dat misschien beteekent „Hermanus de einbek."

Dr. Buttner Pfänner a. w. II s. 108.

Opmeer. 1,04 M. m.-lijn.

„Wilhelmus . hoerke . 3) me . fecit peterus . et . paulus . vocor . anno dm. m cccc l xx iii."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 38.

1) Zie over hem lijsten van gieters in Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

2) Hosanna den Zoon van David; gezegend is hij, die komt in zijnen naam.

3) Er staat zeker *Boerken.* Zie lijst der gieters Vr. Fries XVI en Overdruk.

Wumkes.nl

Kampen. Nicolaikerk.

De eene klok bevat een beeld van St. Maarten, aan een arme een aalmoes gevende, en het opschrift:

„nomen sum nacta martini sorte patroni
illius facta cunctis sint vivere gnomi
vita sic acta deus ut det culmine troni
gherardus de wou me fecit anno dni
M CCCC LXXXII." 1)

De andere heeft het opschrift:

„petrus cum paulo sancti prestāt michi nomen
hy duo nos velint precibus coiūgere celis
gherardus de wou me fecit M CCCC LXXXII." 2)

Verslag van de Hand. der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en gesch. 1894 blz. 8.

Goes. Stadhuistoren.

De groote klok *Merten* is gegoten door *Symoen Waghevens* te Mechelen (binnen) in 1484. Zijne gieterij was eerst te Mechelen (buiten). Zij bevat zes medaillons met voorstellingen uit de H. Schrift; voorts twee wapens, waarvan een dat van Goes is; verder eene voorstelling van St. Hubertus. Het randschrift is van de zuiverste en prachtigste bewerking. De heer J. Frederik Klein merkte dat een en ander op, toen onder zijn toezicht in 1888 zes nieuwe klokken voor het klokkenspel gegoten werden door *van Oerschodt* te Leuven, opvolger en familie van de *Van den Gheijns* aldaar.

De naam *Waghevens* is eene afwisseling van *Waghenens*, *Wagheneus* en *Waghenevens*.

Volgens brief van den Heer F. Frederik Klein, organist en klokkenist te Middelburg, d.d. 10 Dec. 1892.

---

1) Ik heb mijn naam gekregen door het lot van Martinus, den patroon. Dat zijn werk moge zijn aan allen, dat zij verstandig leven; God gove van zijn hoogen troon dat het leven zoo geleid worde. Gherardus de Wou heeft mij gemaakt in het jaar des Heeren 1482.

2) De heiligen Petrus en Paulus gaven mij mijn naam. Dat deze twee ons door hunne gebeden met den hemel willen verbinden! Gher. enz.

Wumkes.nl

Callantsoog. Klok van 1,10 M. m.-lijn. Goth. lett.
„Sanctus . Johannes . Baptista . is . myn . naem . myn . gheluyt . sy . Gode . bequaem . Gherardus , de . Wou . me . fecit . anno . domini . m . cccc . xci .
N.-Holl. Oudh. II 3.

Lambertschaag. 1,05 M. m.-lijn.
„ihesus . maria . iohannes . gerhardus . de . wou . me . fecit . anno . domini . m. cccc xcv."
N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 42.

Zug. Kleine klok „M CCCC + LXXXXVIIII" en een kleine crucifix voor en achter.
Anzeiger für Schweiz. Altertumskunde 1884, s. 31.

Besluit in betrekking tot Friesland.

Ook in deze eeuw werden de Heiligen in grooten getale op de Friesche klokken geëerd b. v. Thomas, Johannes, Martinus, Patianus of Fabianus, Sebastianus, Margaretha, Johannes de Dooper, Lubertus, Catharina, Jacobus de oudere, Andreas, Anna, en alle Apostelen; Maria echter wederom het meest, en nevens haar Jezus nu en dan. De eer Gods vond ik maar wederom een paar malen genoemd. — Nevens de opschriften „o rex etc." en „dum trahor etc." vond ik de opschriften „vox mea etc", en die eindigen met het „dat kerspel te . . . liet my geten."

De taal der opschriften is meestal nog latijn, maar het gebruik der Ned. taal is veel menigvuldiger dan in de vorige eeuw.

De letters zijn nu eens latijnsche, dan weder Goth. Minuskels en soms ook nog *Majuskels*. *Zeer fraai beeld*werk komt op sommige klokken voor, veel meer en beter dan te voren.

Zie ook Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

Wumkes.nl

Klokken uit de 16de eeuw.

Goingarijp.

Zie het opschrift op de klok in Vrije Fries XVI, blz. 206 en Overdruk 68.

Eigenaardig is het, het onderstaande er nog bij te voegen.

Boven den ingang der kerk staat:

Jr. Johan Vegelin van Claerbergen Grietman over Doniawerstal a° 1770 aet 80.

Op het klokhuis staat een schip met zeil en fok; op de kerk een haan.

In de kerk zijn zes beschilderde glazen met de wapens van:

No. 1. De Edelmogende Heeren rekenmeesters van Friesland 1770.

No. 2. De Edelmogende Heeren deputeerde Staten van Friesland 1770.

No. 3. Willem de 5e, door Gods genade prins van Oranje en Nassau erfstadhouder Capitein en Admiraal-Generaal der vereenigde Nederlanden etc. etc. etc. 1770.

No. 4. De edelmogende Heeren Staten in mindergetal van Friesland 1770.

No. 5. De edelmogende Heeren raden 's Hofs van Friesland 1770.

No. 6. Jonkheer Johan Vegelin van Claerbergen Grietman van Doniawerstal en Dijkgraaf van de seeven Grietenijen en Sloten seedykscontributie 1770.

Aan de kerk zit een steen, hierop staat letterlijk:

Toen predikant was de Heer C. J. Bruinings, En kerkvoogden waren Sipke Jelles Bosma en Gerke Idses, is de

Wumkes.nl

eerste steen deser Nieuwe Kerke gelegt Door Jr Frans Julius Johan van Eisinga aet. 18, Kleinsoon van de Heer Grietman Vegelin.

Een jongeling van Eel geslagt,
Sloeg hier de hand aan 't werk,
En heeft een nutte zaak volbragt,
Tot opbouw deser kerk.
Soo spoort men voedstervadren na,
En vraagt gij wien ik meen,
't Was Jonkheer Frans van Eisinga,
Die hier lag d' eerste steen.

J. WIARDA.

Het vorenstaande medegedeeld, door P. G. Bleeksma, tijdelijk Hoofd der School te Goingarijp.

Warns. Zie Vrije Fries XVIII en Overdr. blz. 59.

Op de klok aldaar bevinden zich nog twee cirkelvormige bas-reliefs, die een middellijn hebben van ruim 1 d.M. Op een dezer wordt het H. Avondmaal voorgesteld. Er zijn 13 personen, geschaard om een tafel, waarop een schaal en een paar bekers. — Op het tweede komen ook personen voor, zonder dat men weet op te geven, wie het zijn. Evenmin weet men het wapen te verklaren, dat op de klok voorkomt.

Opgave van H.H. Kerkvoogden in Juli 1893.

Goutum. In Gothische letters:

„† . Virginea . a . sanctis . Agnes . sum . nomine . dicta ● fusa . a . Gherardo . Wou . et . Schoneborch . Johannis ● anno . salutis . millesimo . quingentesimo . undecimo ● ● 1).

1) Door de Heiligen ben ik de maagd Agnes genaamd; gegoten ben ik door Gherardus Wou en Joh. Schoneborch, in het jaar des heils 1511.

Wumkes.nl

Burgwerd. Kleine klok. Gothische letters.

Boven: „Johannes byn ick gheheten . Johannes personne . Heere Ockynge en Feitse (?) Lolla 1) mijt de meente hebben my laeten gheten . anno dm. m. cccc xii."

Wat lager: „Johannes de Bremensi me fecit . fusa sum in hon. myrrum." 2)

Opgave van D. Bartstra te Bolsward.

Sneek. De kleine klok.

„† Vox mea vox viae . voco vos ad sacra . venite. Johannes ter Steghe me fecit anno domini m cccc xiiii." 3) Tusschen de woorden staan schoone roosfiguren.

De klok weegt 1000 à 2000 kilogr., en is 1,02 hoog en van onderen 1,16 M. wijd in diameter.

Het opschrift doet ons denken, dat de klok, in 1514 gegoten, eene oudere heeft vervangen. Sneek zal toch wel vroeger dan 1514 eene klok bezeten hebben. En dit opschrift komt voor in de 14de en 15de eeuw. In de 16de niet meer. Hierop is, voor zoo ver mij bekend, slechts eene enkele uitzondering. Maar daar zal dan, evenals te Sneek, ook eene nieuwere eene oudere klok hebben vervangen. Bij het gieten der nieuwe klok behield men als opschrift wat op de oudere klok stond.

Voorts lezen wij op de Sneeker klok *viae*, terwijl overal

---

1) *Feitse*, ik vermoed, dat deze naam er zal staan. *Feitse Lolla* is dan de man, die met Hero Ockinga en de gemeente de klok liet gieten.

2) Johannes van Bremen heeft mij gemaakt, ik ben gegoten tot eer der martelaren. (myrrum = martyrrum.)

3) Mijn stem is de stem des wegs. Ik roep U tot het heiligo. Komt! Johannes ter Steghe heeft mij gemaakt in het jaar des Heeren 1514. — Men vergelijke voorts omtrent dit opschrift *Greonterp* en *Ulrum* z. jaartal, *Klein Borssum* 1312, *Wirdum* 1338, *Wöhrden* 1453, *Emden* 1453, *Ferwerd* 1457, *Groot Borssum* 1471, *Finkum* 1477, *Frankena* 1488, *Oosterwolde in Fr.* 1492. Voor zoo ver mij bekend, komt het in de 16de eeuw voor te *Tharbürgel* 1512, en in de 19de te *Fürstenau* 1826.

Wumkes.nl

elders, waar dit opschrift voorkomt *vitae* staat. Het een is even goed als het ander, want beide lezingen herinneren aan den tekst: „Ik ben de weg, de waarheid, en het leven."

Volgens opname van den Gemeente-architect J. Ph. Hogendijk, en vriendelijke opgave van den Burgemeester Mr. D. Alma.

Raard. Groote klok in Goth. minuskels.

„Anno dm. M CCCCC vicesimo tertio hoc opus factum est sub dm. 1) Frederico curato per mag. 2) Valterum Norimberghe." 3)

Door vriendelijke opgave van den Heer M. v. d. Molen, H. d. Sch., en den Heer M. de Jong, theol. stud.

Oldeboorn. De groote klok is in doorsnee 1,35 el; hoog 1,25 el; terwijl hare dikte 13 cM. bedraagt. Het Goth. randschrift is:

Jhezus, Maria, Johannes. Gerhardus de Wou me fecit anno domini m. cccc xxvi † 4).

Opgave van den Heer Bote Westerkamp.

---

1) dm. = domino.

2) mag = magistrum.

3) In het jaar des Heeren 1523 is dit werk gemaakt, ten tijde van den Heer Fredericus, pastoor, door Meester Valter van Neurenberg.

4) Beru. Furmerius (*in peroratione ad Apol. Suffr. Petr.*) deelt de volgende aanteekening mede: „Ten tijde van het Geuzendom is de klok uyt Oudeborn naar Leeuwarden gevoert; op welke klok haar ouderdom met deeze letteren uytgedrukt stond. A. D. CCCCCCC (dat is, in 't jaar des Heere seven hondert). Waar uyt dan blijkt, dat het Christen geloof op dien tijd hier al verkondigt was." — Klaarblijkelijk hebben wij hier met een onwaar bericht te doen. Vooreerst *goot men zoo vroeg geene klokken in ons land*, althans geene klokken met opschriften. Ten anderen hangt de oude klok, die voor de Hervorming gegoten is, blijkens het opgegevene in den tekst, nog te Oldeboorn. Ten derde heeft men, als het bericht niet geheel uit de lucht gegrepen is, m cccc gelezen als ccccccc, en de m voor cc aangezien.

Wumkes.nl

Lollum.

„1330 1) Gerardus de Wou me fecit."

Opgave van J. Bouma.

Hantum. In Gothische letters staat op de klok aldaar: „Anno domini m°. cccc°. xxx°. Syvert 2) Jaulma. Tezeme Hillingen 3). Yemete Tzalineze 4). Fouke Ona 5) ve. 6). Irene. Gert van Wou me fecit. Dum trahor audite, voco vos ad gaudia vite." 7)

Lager staat aan de eene zijde het beeld van een geestelijke met een muts op het hoofd en den kromstaf in de hand; aan den voet een kleine jongen, die de hand uitsteekt 8). Daaronder staat „Heer. Taco. pastor." — Aan de andere zijde staat op dezelfde hoogte een vrouwenbeeld met een zwaard; zij houdt een boek met hare hand op de borst vast 9). Daaronder staat „Heer Ipma. vicarius."

Volgens vriendelijke opgave van Ds. H. de Jong.

---

1) Ik vermoed, dat dit jaartal wel 1530 zal moeten zijn, om den naam des gieters. Zie de lijst in Vrije Fries XVI en XVIII.

2) Zie Reg. v. Aanbr. I, 130.

3) Reg. v. Aanbr. I, 130 en Benef. boek, bl. 185.

4) Benef. boek bl. 185. Een Poppa Tzalinge komt voor Reg. v. Aanbr. 130.

5) Een Edie Oenez komt voor Benef. boek bl. 185.

6) Verkorting voor *vocor*.

7) Het opschrift beteekent „in het jaar des Heeren 1530. Sivert Jaulma. Tezeme Hillingen. Yeme Tzalineze. Foeke Oena, ik heet Irene. Geert van Wou heeft mij gemaakt. Als ik getrokken word, hoort! ik roep U tot de vreugde des levens.

8) Misschien eene afbeelding van Willebrord. Hij wordt voorgesteld met een kind, maar gewoonlijk echter op den arm.

9) Zeker eene afbeelding van Irene of van Katharina. Het zwaard is het teeken van martelaarsschap; het boek van eene leerares. Zie Canisius Martyrologium fol. 120, 121.

Wumkes.nl

Luinjeberd. Noorderklok. Oud gothisch schrift:

„Sancts nicolaus ende bonifacius is min name anno m . cccc . xxxvîii daer bi - der goeten geert van Wou ende jan ter Stege my †."

Opgave van den Heer B. Westerkamp, d.d. 25 Nov. 1892.

Janum. In Gothische letters:

„Anno dni m cccc xxxix . Dns Hinricus . Cidce Bottinge capitanus . Ludergis Enitae . Viciaus Alya †." 1)

Volgens vriendelijke hulp van den Heer O. v. d. Wijk, H. d. School te Birdaard.

Nijemirdum. In Goth. Min.

„Maria ben ic ghegoten van jacop waghevens 2) te Mechelen bynnen 3) int jaer ons heeren MCCCCCXLI.

De klok bevat vier medaillons. Westzijde, Maria met het kind; zuidzijde, Maria staande nevens een boom; 4) oostzijde, een gekroond vorst, 5) houdende in de rechterhand een hellebaard, en in de linker een scepter; en noordzijde een wapenschild. 6)

Opgave van den Heer J. Stap, H. d. Sch.

---

1) Dominus Hinricus was de pastoor.

Sijtse Bottinga, de hoofdeling of edelman, wiens familieleden zeker vermeld worden in Visser en Amersfoordt, Archief III. Verz. van vroegere Charters blz. 9 en 11.

Ludger Enitae of Enthes was zeker een lid van dit geslacht.

En Wijtse Alya of Aliva behoorde zeker wel tot de familie Aluwa of Alwa te Bornwerd. Zie Reitsma, *Oostergo*, blz. 164 en 165.

2) Zie de lijst der Gieters Vr. Fries XVIII.

3) Zie op Goes in 1484, blz. 106.

4) Misschien eene voorstelling van de aankondiging, waarbij Maria in een tuin voorkomt. Misschien ook Maria de patrones der bosschen. Zie Mensinga, de vereering van Maria II, 94.

5) Wellicht Karel V, die toen Heer van Mechelen was.

6) Wellicht van Mechelen.

Wumkes.nl

Parrega. In Gothische Minuskels staat *vermoedelijk* op de klok:

„† Anno . dni . inarn. 1) m . ccc ??? I . D . ARNT . D . HARMA 2) D . IARINVICH TSANILOVIS . ILKIN DOVNIIS . IO⊥(." dat zou dan voluit zijn:

„Anno domini nostri MCCC ??? I. Dominus Arnt. Dominus Harma . Dominus Jarinvich Tsanilovis . Ilken Douniis . Johannes." of in onze taal: „In het jaar van de geboorte des Heeren I ??? . Heer Arent . Heer Harma . Heer Jaring Tjallings . Eelke Douwes . Johannes."

Heer Arent was circa 1543 pastoor te Parrega. De overigen waren zeker aanzienlijke ingezetenen. Johannes, zóó werd de klok genoemd, terwijl deze misschien de patroon der kerk was.

Het opschrift is echter zeer moeilijk te lezen, en daarom is vergissing mogelijk. De opgave ontving ik van den Heer G. de Groot, H. d. O. S.

Swichum. 2de klok in Goth. minuskels.

„† Vasit in omnem terram sonus earum . gherhardus de wou me fecit 1548." 3)

Afgenomen door J. Bethlehem te Huizum.

Tjerkgaast. In Gothische Minuskels:

„† Augustinus ✶ petri ◯ curatus ✶ in ✶ tzergeest ◯ Wilhelmus ✶ wegewart ◯ me ✶ fudit ✶ Anno ✶ domini XVe ✶ L XXVII." 4)

---

1) *inarn* verkort voor incarnationis.

2) In den tijd van pastoor Arent woonde te Parrega een Harsma. Zie Benef. boek blz. 286.

3) Over de gansche aarde is haar (namelijk der klokken) klank gegaan. Gherardus de Wou heeft mij gemaakt, 1548.

4) Aug. Petri priester in Tjerkgaast. Wilhelmus Wegewart heeft mij gegoten in het jaar des Heeren 1577,

Zie over den gieter Vr. Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

Wumkes.nl

Wons.

„Henrick. Wegewaert . maeckte . mi . in . der . stadt . Campen . Anno . 1597."

Opgave van den H. Pasma, H. d. S.

Scharl, bij Warns, heeft een klokhuis met klok, die alleen bij begrafenissen en bij overlijden van een lid der Koninklijke familie geluid wordt, en tot opschrift heeft:

„Henrick . Wegewaert. — Heft . mi . Ghegoten . in der . Stadt . Campen . A°. 1597."

Gegraveerde bloemkransen zijn boven en beneden om de klok.

Opgave van H.H. Kerkvoogden en H. W. v. d. Zijp.

Venhuizen. 1,05 M. m-lijn.

„O . mater . dey . memento . mey . o . sancta . emerensiana, ora . pro . nobis 1) . gerhardus . de . wou . me . fecit m cccc."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 126.

Zug. Groote klok, zonder beelden.

„Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum. Anno Domini M CCCCC und H Yar.

Anzeiger f. Schw. Alterth. 1884 s. 31.

Bovenkarspel. 1.35 M. m.-lijn.

„Maria . is . min . naem . min . gheluit . si . gode . be-

De figuren tusschen de woorden zijn gewone leesteekens. Achter *Petri* echter staat vermoedelijk het zegel van dien priester; achter *tzergeest* dat der parochie; en achter *Wegewaert* het gietersmerk van dien gieter. Duidelijk zijn deze zegels echter niet.

1) O! Moeder Gods wees mijner gedachtig; o! heilige Emerentiana bid voor ons! — Emerentiana was met de H. Agnes gezoogd, en bad bij het graf van Agnes om bescherming tegen het geweld der Heidenen, waarom zij in 304 door dezen gesteenigd werd, en in haar eigen bloed gedoopt. Zie P. Canisius, Martyrologium fol. 26, en Alt, Die Heiligenbilder s. 173.

Wumkes.nl

quaem . wou . fudere . gherardus . Schonenborgh . que . iohannes . anno . domini . m cccccc xviii." 1)

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 86.

Fritzow. Kleine klok. In Goth. Minuskels.

„Sancta + maria + ora + pro + nobis + god + lates + em + geneten + myster + ludeke + heft + my + laten + vleten + anno + dni + m vc xx †." 2)

Broek op Langendijk. 1 M. m.-lijn.

„Sanctus . poncianus . vocor . gerhardus . de . wou . me . fecit . anno . domini . m cccccc iiii."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 31.

Enkhuizen. 1,55 M. m.-lijn.

„Salvator . is . myn . naem , myn . gheluit . sy gode . bequaem . gherardus . de . Wou . me . fecit . Anno . Domini . m cccccc ix.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891.

Pennekom. In Goth. Min.

„Hellighe . ihs̄ . maria . sunte anna sulf drudde m vc xii."

Ludw. Böttger a. w. III, s. 64.

Woldisch-Tychow. Groote klok.

„Help . got . unde . maria . o . hilge . jacob . bidde . vor . uns . anno . dni. XVc XII."

Ludw. Böttger a. w. II, s. 48. 3)

Balm. De klok heeft kleine relieffiguren, die de Madonna, staande, met het kind, S. Sebastiaan, S. Petrus en S. Theodulphus 4) voorstellen. Het Minuskel-opschrift is:

---

1) Dit dikwijls voorkomende opschrift beteekent, wat het latijn betreft Gherardus Wou en Johannes Schonenborgh hebben (mij) gegoten." — Er staat nergens *ludere* maar *fudere*.

2) Bedoeld zal zijn de gieter, die in de lijst Vrije Fries XVIII en Overdruk *Meister Lutke* wordt genoemd, en te Munster woonde.

3) Zie ook a. w. I s. 95.

4) Zie over dezen P. Canisius, Martyrologium, fol. 114, 115, 173 u. 174.

Wumkes.nl

„o rex glorie (Christe?) veni nobis cum pace anno domini m cccccc xiiii." 1)

J. R. Rahn, die Mittelalterlichen Kunstdenkmäler des Cantons Solothurn. Zurich 1893, s, 14.

Nicholaston in Wales. De klok aldaar, hangende in het torentje van eene kerk uit den Romaanschen bouwtijd, in welke kerk zich eene doopvont bevindt uit de 12de eeuw en een grafsteen uit de 13de eeuw, heeft een Hollandsch opschrift:

„Ic ben chegoten int jaer ons Heeren 1518", en daarenboven de volgende zegels: *1* Maria met het kind, waarboven Engelen en Christus aan het kruis, en *2* het Christuskind met het kruis.

Zij is *misschien* gegoten door een lid van de familie *de Wou* uit Campen, gelijk opgemaakt kan worden uit hare overeenkomst met de klok te Stiens van 1517, die door *Arent van Wou* vervaardigd is.

Zie in het Nieuws v. d. Dag van 7 Aug. 1893, 5de blad, het door mij geschrevene.

Harencarspel. 0,86 M. m.-lijn.

„ihesus . ben . ic . ghegoten . van . peter . waghenens . te . mechlen 2) . int jaer . ons . heeren . m ccccc xix."

Daaronder twee medaillons met Jezus en Maria. Voorts het wapen van Mechelen.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 25.

Spanbroek. 1,10 M. m.-lijn.

„Bonifacius . is . mynen . name . myn . gheluyt . sy . gode . bequame . also . verre . als . men . my . horen . sal . wilt . god . bewaren . overal . peter . waghenens 3) . goot . my . int jaer . m ccccc xix."

---

1) Hetzelfde opschrift komt voor op twee klokken te *Deitigen*. Op de eerste klok in Min. precies gelijk, en ook met het jaar 1514 en de reliefiguren der Madonna en S. Theodulphus; op de tweede zonder jaartal, in Maj., met *Amen* aan het slot. Zie Rahn a. w. s. 43.

2) Zie onderscheidene leden van dit geslacht in de lijsten van gieters in Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

3) Zie de familieleden van hem in de lijsten der gieters Vr. Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

Wumkes.nl

Daaronder de beelden van Bonifacius en Maria, benevens twee wapenschilden.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 36.

Binnenwijzend. 0,90 M. m.-lijn.

„Salvator . es . myne . name . myn . gheluyt . sy . gode . bequame . alsoe . verre . als . me . my . hoore . sal . wilt . god . beware . overal . m. cccc xix."

Daaronder „ego . sum . via . veritas . et , vita."

Nog lager: „ghegoote . te . mechelen va georgius . waghenens . in . sinte . katharine . strate."

Aan de eene zijde het beeld van Christus met den wereldbol; aan de andere het wapen van Mechelen.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 84.

Bast. 1,07 M. hoog, 1,06 M. wijd.

„O Rex glorie Christe veni cum pace amen . sonoro ad honorem dei omnipotentis beateque virginis Marie matris ejus et sanctorum Laurencii et Stephani et omnium sanctorum . hec campana fabricata est . Anno domini m d xix die xx iii mensis Maij."

Voorts: H. Anna, Christus; Maria Anna, Ihs, Maria.

Ludw. Böttger a. w. I s. 8.

Hoorn. Raadhuis. 0,52 M. m.-lijn.

„ihesus . maria . anno . dm . m cccccc xxii."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 68.

Enkhuizen Het klokkenspel bestaat uit 35 klokken. De heeluursklok, 1,65 M. in m.-lijn, heeft het opschrift:

„Ick . ihesus . waerachtig . seg . u . heren . machtig . ghi . sult . bliven . eendrachtich . ende . folget . de reden . doe . di . dat . soe . sal . u . stat . wal . staen . in vreden . gerhardus . de . wou . me . fecit . anno domini . m cccccc xxiii."

Op de halfuursklok: „Reger . Burgem . tot . Einchuis . H. Mooskooker . H. Noortland . J. Guldenarm . Cornelis . Haack . si . deus . pro . nobis . quis . contra . nos."

Wat lager: „F et . P. Hemony . me . fec. Zutphaniae."

Wumkes.nl

De opschriften op de overige klokken komen veelal overeen met die te Haarlem (zie Vr. Fries XVIII). N°. 3—15 werden gegoten door F. en P. Hemony in 1648.

N°. 16—18 door Franciscus Hemony in 1662.

N°. 19 door Petrus Hemony in 1664, en N°. 20 in 1668.

N°. 21 door P. Hemony te Amsterdam, in 1668. N°. 22—27 door denzelfden in 1674.

N°. 28 door Claudi Fremy te Amsterdam, in 1697.

N°. 29 door Claes Noorden en Albertus de Grave te Amsterdam, in 1701.

N°. 30 door Cyprianus Crans te Enkhuizen, in 1734. N°. 31 door Borchhard te Enkhuizen, in 1765; N°. 32 en 33 goot deze ook. N°. 34 goot *Andreas van den Ghein* te Leuven, in 1794.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 89 en 90.

Petten. Klok 0,54 M. m.-lijn in Lat. letters.

„Datū . est . michi . nomē . Johannes . Baptista . per . Georgiū. Waghevens . A°. dn . XV°. XXIII."

N.-Holl. Oudh. II 6.

Enkhuizen. Dromedaris. 0,93 M. in m.-lijn. — „ihesus . maria . iohannes . gerhardus . de wou . me . fecit . anno . domini m cccc xx iiii." 1)

Benningbroek. 1,08 M. in m.-lijn.

„ihesus . maria . iohannes . gherardus . de . wou . me . fecit . anno . domini . m cccc xxv."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 54.

Pfäffikon. 2de klok.

„1526 Ehre sei Gott in der Hohe und Friede auf Erden. Früh und spat ruf ich Euch christen nach dem Himmelreich. Betet wenn die Glocke klinget Ernstlich dass zu Gott es dringet. Heinrich Hofman, Glockengiesser in Kirchuster."

Anz. f. Schweitz. Alterthumskunde 1890, s. 335.

1) Twee andere klokken van 0,57 en 0,50 M. in m.-lijn hebben hetzelfde randschrift, a. w. in loco.

Wumkes.nl

Twisk. 1,06 M. in m.-lijn.

„ihesus . maria . iohannes . wou . fudere . gherardus . Schonenborch . que . johannes 1) . anno . domini . m cccc ende XXVI."

Op de klok nog:

„Ick . roep . tot . Godts . leer . alle mensch .
Ick . deyl . dagh . en . nacht . na . wensch .
Ick . donder . vreucht . met . myn . geluyt
In . droefheyt . kryt . ick . klagend . vyt."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 43.

Schellinkhout. 1,34 M. in m.-lijn.

„Marthinus . ys . myn . name . myn . ghelut . si . voer . gode . bequame . gherardus . de . wou . me . fecit . ano . dm . m . vc . XXVI."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 129.

Nieuwe Niedorp. Raadhuis. 0,62 M. m.-lijn.

„ic . ben . ghegoten . int . jaer . ons . heren . m . cccc XXVII."

Voorts een engel, met den doek van Veronica, en de boodschap aan Maria.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 22.

Opperdoes. 1,02 M. m.-lijn.

„ihesus . maria . iohannes . gherardus . de . wou . me . fecit . anno . domini m cccc XXVII."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 44.

Köslin. Mariakerk. In Minuskels:

„Ludeke + rose + anno + domini + m + vc + XXVIIII †."

Voorts een kruis en het Lam met de vaan. De klok is 39 cM. wijd en 36 cM. hoog.

Ludw. Böttger a. w. I, s. 83.

St. Maarten. Klok 0,74 M. in m.-lijn.

„Salvator . heet . ick . den . levendychen . roep . ick . den . doeden . overluy . ick . goebel . zael . heeft . my . ghegoten . int . jaer . m . cccc XXXV."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 18.

---

1) Zie lijsten der gieters Vr. Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

Wumkes.nl

Westerblokker. 0,97 M. in m.-lijn.

„salvator . heet . ick . den . levendighen . roep . ick . den . dooden , overluy . ick . ghoebel . sael . heeft . my . ghegoten . m cccccc xxxvi." 1)

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 81.

Huisduinen. Klok van 0,79 M. m.-lijn. Lat. letters.

„Nicolaas . heet . ick . den . levendichchen . roep . ick . den . dooden . overluy . ick . Goebel . Sael . goet . my . int . jaer . M . CCCCC . XXXVII."

N.-Holl. Oudh. II, 3.

Hauwert. 1,01 M. m.-lijn.

„Sanctus . nicolaus . is . minen . naem . myn gheluit . si . voer . gode . bequaem . int . jaer . ons . heeren, m cccccc xxxx . Gobel . Sael . me . fe(cit)." Aan de eene zijde is het wapen van Amsterdam, aan de andere een beeldje van St. Nicolaas.

Latdorf. De tweede klok, 1,10 in m.-lijn, heeft in minuskels:

„Anno doī m cccccc IIIL Sta anna hilf self u rette verbu caro fc̄t est." En voorts „Sts . Laurencius.."

Dr. Büttner Pfänner a. w. IV, 173.

St. Pancras. 0,68 M. m.-lijn.

„sunte . Pancraes . is . myn . naem . myn . ghelwt . is . voer . God . bequaem . Jan Tolkws 2) . me . fecit . 1550."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 33.

Lutzig. 2de klok:

„Jochim Karstede. Helpt godt anno d. m cccccc LVII." 3)

Ludw. Böttger a. w. II, s. 30.

Alkmaar. Accijnshuis. 2 klokken.

1 . 0,42 M. m.-lijn.

---

1) Zie lijst der gieters in Vrije Fries XVIII en Overdruk.

2) Zie lijsten van gieters Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

3) Te *Muttrin* op de kleinste klok komt die naam des gieters voor in 1716. Hoe stemmen deze jaartallen overeen?

Wumkes.nl

„verbum . domini . manet . in . aeternum . Anthoni . de . Borch . me fecit . anno . 1565.

N.-Holl. Oudh. II, 40.

Hoorn. St. Maria of Noorder kerk. 0,44 M. m.-lijn.

„Peeter . van . den . Ghein 1) . heft . mi . Ghegoten . in . 't . jaer . M CCCCC LXIX."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 62.

Kowalk. Groote klok:

„Christus + est Servator + mundi + 1574 — Diderick + Beckmann."

Kleine: „Verbum + domini + manet + in + aeternum + 1574. Diderick + Beckman."

Op beide klokken is een crucifix.

Ludw. Böttger a. w. II, s 27.

Zernin. Derde klok.

„Verbum + domini + manet + in + aeternum + Anno + 1580 + Bartholomaeus + Keller +" 2)

Ludw. Böttger a. w. I, s. 122.

Freckleben. 2de klok. 1,10 M. m.-lijn. Behalve eenige namen behelst zij:

„Anno 1581 Heinrich Borstelman me fecit.

Ad pompas, ad sacra, preces, ad funera cives voce sua Christus quos vocat ipsa voco." 3)

Voorts de kruisiging, waarbij zon en maan zijn afgebeeld. Onder aan het kruis staan twee vrouwen.

Dr. Büttner Pfänner a. w. III, s. 143, 144.

Reinfelde. Kleine klok in Goth. Min.

„God + die + here + schop + mi + hans + monnick + godt + mi +" en dan namen en het jaartal 1581.

Ludw. Böttger a. w. II, s. 39.

---

1) Zie lijst der gieters Vr. Fries XVIII en Overdruk.

2) De tweede klok heeft in Goth. Minuskels een opschrift van kabbalistischen inhoud.

3) Vergelijk Gross—Alsleben.

Wumkes.nl

Giersleben. Groote klok 1,15 M. m.-lijn, heeft aan den bovenrand twee Engelenkoppen, en dan:

„Selig seint die Gottes Wort hören und bewaren. Luc. XII cap."

Daaronder namen, en dan:

„Ick bin in Gottes Namen durchs feuer geflossen. Hans Olemann von Magdeburg hat mich gegossen. V. D. M. I. E. 1) Anno 1584.

De klok bevat ook de kruisiging met twee vrouwengedaanten en boven zon en maan.

Dr. Bütnner Pfänner a. w. III, s. 148.

Mehringen. Klok 130 cM. in m.-lijn. met het opschrift in unciaal-letters.

„Gegossen 1586 von Hans Olemann. Heinr. Phau Pfarrherr. Claus Duderstedt, Altermann. Zersprungen 1822, umgegossen 1823 von Heinrich Engelke in Halberstadt." 2)

Dr. Büttner Pfänner a. w. IV, 177.

Grupenhagen. Tweede klok in lat. Maj.

„Ut . dem . feur . bein . ik . geflaten . Bartolomeus . Koeler . heft . mi . gegaten . D. Petrus . Pretor . 1588."

Ludw. Böttger a. w. III, s. 36.

Gonna (bij Merseburg.)

De derde klok is 100 cm. in m,-lijn, heeft een gewicht van 550 kilo, is kunstig versierd met eene Renaissance kroonlijst en heeft aan de eene zijde een crucifix, en aan de andere het beeld van de H. Margaretha met het opschrift *St. Margaretha;* zij is van 1589, en heeft het opschrift:

„Anno 1589 da Gos mich Hieronimus Moerinck zu Erffurdt, im namen Gottes."

De onderrand heeft:

„In Gonna hang ich . Meinen klanck geb ich . allen Christen

1) Deze letters beteekenen „Verbum Domini manet in eternum = Gods woord blijft in eeuwigheid."

2) Er is ook eene klok van 1 M. in m.-lijn, zonder opschrift, uit de 13de eeuw.

Wumkes.nl

ruf ich . das gemeinlandt Bezäldt mich . sh. zu dieser zeit war der ehrwirdige her Joann Hillmann pfarher . sh. Lorentz Sachse . S. sh."

Mitteillungen des Geschichts- und Altertumsvereins von Sangerhausen und Umgegend II, s. 201.

Wieringerwaart. 2de klok. 0,50 M. m.-lijn.

„Yn Cinbalis bene sonantibus."

„Fray Francysco de Hiruno . Ano . De . 1591."

Op een Renaissance-schild:

P. Lopez. D.
Quiroga
Me Hizo
Aº 1575."

Verder staat op de klok een rijk versierd kruis en een beeld van de H. Maagd met de maan onder zich. De klok is waarschijnlijk van een Spaansch schip afkomstig.

In N.-Holl. Oudh. Amst. 1891.

Stolzenberg.

„Gasper . Frisger . heft . mi . gegoten . uttem . vire . bin . ick . gefloten.

Im . namen . der . hilgen . Drifoldicheit . godt . si . gelawet . in . ewickeit . 1591."

Ludw. Böttger a. w. I, s. 106.

Bietzicker.

„Godt der here schop mi Henninck grape got mi anno LXXXXIII." 1)

Ludw. Böttger a. w. s. 10.

Pualow. Groote klok in Lat. Maj.

„En ego Campana nunquam denuncio vana. Laudo Deum verum, plebem voco congrego (clerum). Didrik † Beckman 1593."

Ludw. Böttger a. w. III, s. 60.

1) De naam van dezen gieter komt ook voor te Muttrin in het jaar 1603. Ik vermoed, dat dit jaartal daarom 1593 zal beteekenen. — Te *Gross-Tychow* komt het opschrift precies als te Bietzicker voor, behalve dat er 94 in plaats van 93 staat. — Te *Carwitz* staat op de klok van 1601 de naam van dezen gieter.

Wumkes.nl

Warmenhuizen. 1.19 M. m.-lijn.

„Tot . dienste . der . gemeinten . is . min . geluit . komen . en . horen . wat . Godt . ons . verbuit 1) . wilm. . wegewart . got . mi . in . Deventer . A° 95. 2)

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 27.

Akersloot. Klok 0,66 M. m.-lijn.

„Wibe . Epes . Einga . Jacop . Everts . Yenke . Ruiers . Henricus . Both . me . fecit . 1596.

N.-Holl. Oudh. II, 87.

Hollandsche klokken in het buitenland.

De Heer Th. Voges te Wolfenbuttel deelde mij onlangs mede, dat hij in de plaats zijner inwoning een drietal klokken gevonden had met de volgende opschriften:

1. „Dominus . godefridus . arnim . abbas . 31 . in . adewart . me . fieri . fecit . Ano 1554 . Gerrit van den Dam.

2. Ghegoten van Adriaan Steijlaert . Lof God van Al.

3 Anna es myne name dies zeker zyt.

De eerste klok heeft dus eens geluid in de beroemde abdij Aduard bij Groningen. Abt Godefridus van Arnhem (1549—1561) had haar laten maken. In 1553 goot dezelfde Gerrit v. d. Dam met Harmen van Oldensael de klok te Dongjum (De Vrije Fries 1885, p. 209.)

Het is merkwaardig hier in herinnering te brengen, dat te Wolfenbuttel reeds vroeger eene door Adr. Steijlaert gegotene klok te voorschijn is gekomen (Nav. 1857 p. 168.)

De klokken van onze gesloopte kloosters zijn dus niet alle tot geschut omgesmolten.

Amsterdam, E. W. Moes. Nav. 1892. 3, bl. 163.

---

1) Staat er ook *verluit?*

2) Dit is 1595. Zie maar lijsten van gieters in Vr. Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

Wumkes.nl

Besluit in betrekking tot Friesland.

Ook in deze eeuw worden wederom vele Heiligen op de klokken in Friesland vermeld b.v. Agnes, Johannes, Bartholomeus; het drietal Jezus, Maria, Johannes; dit drietal een enkele keer, zooals te Weidum, met bijvoeging van God; Nicolaus; Bonifacius; Gabriel; Salvator; Ihezus; Maria; Johannes de Dooper; Petrus; Juliana; Geertruida; Ursula.

Na de opkomst der Hervorming komen, in plaats der Heiligen, de Edelen en invloedrijke personen voor b.v. te Huizum. Ook wordt dan God wel alleen genoemd.

Wat den inhoud der opschriften betreft, voor de Hervorming vinden wij nog het „Voco vos", of „Dum trahor etc.", of „Rex venit etc." Een enkele keer „Verbum domini manet in aeternum, b.v. te Oosterwierum, met toevoeging van een Heilige.

Na de Hervorming komt het „Verbum domini etc." voor, maar natuurlijk zonder Heilige. Historische aanteekeningen vindt men op sommige klokken, b.v. te Kimswerd, Harlingen en Tjummarum. Eene herinnering aan den doodsdag komt een enkele keer voor.

De letters zijn meestal Gothische Minuskels; hier en daar Latijnsche; op eene enkele plaats komen ook nog Majuskels voor. De taal is nog wel veel Latijn, maar het Nederlandsch heeft reeds de meerderheid verkregen. Ook komen in sommige opschriften beide talen voor.

Het beeldwerk is schoon, waar het voorkomt, b.v. te Cornwerd, Stiens, Hallum, Rijperkerk, Beers, Huizum, Hantum. *Voor* de Hervorming bevat het Heiligen, *na* de Hervorming wapens van Edelen. Eigenaardig is de voorstelling van het Avondmaal te Warns.

Zie ook Vrije Fries XVI en XVIII.

Wumkes.nl

Klokken uit de 17de eeuw.

Klokken te Bozum. Zie Vrije Fries XVI blz. 240, Overdruk blz. 102.

Daaromtrent komt in het Kerkeboek, aanvangende 1593, het volgende voor:

1°. „Ophuyde de XXIe Decemb. a 1601 is van de ge„meente op de rekendach besloete dat de Kerckfoechde „tegenst de tijt een nyewe clock sulle copen."

„Actú ut Supra. Orconde onse handen."

(get.) Jelle Benedixsz
pastor in Bosu.

2°. „Copia Copiae."

„Anno 1603 de 18 novemb. heeft Regoris Regoris gele„uert aen de Volmachte van Bosu de groete clock, weget „1708 pont, het welcke ende botterwaeg gewege is. Tselve „ut het Waegboeck gecopieert. Orconde mijn hant:

Douwe Douwesz waegschrijver."

Er onder staat:

„De hondert pont van clockman gecoft voor 54 Car g „luijt de contracte daer van sijnd. Ergo bedraegende „1708 pont 922 Car g 6 st 3 penn."

3°. Den 28 april 1603 waren de Kerkelanden verhuurd en daarbij was tevens bepaald:

„oeck wat sy „(de huurders)" tot een geschenck tot „húlp van een clock sullen geeve"; en het „geschinck „sullen sij geheel opbrenge als de clock gecoft is."

De geschenken stonden gelijk met één jaar huur.

Wumkes.nl

4°. In de Uitgaafreken: van 1603 komen o. a. deze posten voor:

.. „aen Douwe voor oly tot de clock . . . 15 stuiv.

.. „voor een tonne (hollands?) bijer welcke toe .... Gerlifs húys gedronke is, doen de clock in de toern is gebrocht . . . 11 g g 12 stuiv.

.. „Item noch ... voor bijer op die tyt betaelt 6 g g

. „Item aen de Clockman voor sijn eerste termijn 500 fl.

.. „It: de clockmans timmerman voor 1 haed te maecken daer de clock aen hangt betaelt . 23½ st.

.. „It de clockmans knechte tot dranckgelt gegewe . . . . . 47 st.

.. „It de luyders t samen gegew . . . . 42 st.

.. „It Wytze Wytzesz voor dat hij de clockman met syn twe knechte vijff daege heeft onderhoude gegewe . . . . . 5 g g

... „It aen Hilbrant Smid voor de clock dwi(n)gel dye hy gemaeckt heeft, voor spycker en ysserwerck in de thoern betaelt t samen mit die dwigel hem weder toestaen . . . . 19 g g 8 st,

De bovenbedoelde groote klok is echter in 1633 door twee andere vervangen, die, behalve de opschriften, vroeger opgegeven, de wapens der genoemden bevatten.

Vreemd genoeg blijkt omtrent deze beide klokken niets uit het Kerkeboek.

In de rekening over 1596 komen reeds uitgaven voor het *uurwerk* in den toren voor.

Vriendelijk medegedeeld door Notaris S. Haagsma.

Irnsum. De klok van Terwispel, vermeld in de Vrije Fries XVI, bl. 249, en Overdr. 111, is volgens den Heer B. Westerkamp in 1864 aan de R. Cath. Gemeente te Irnsum verkocht.

Wumkes.nl

Broek. (Doniawerstal.)
Volgens opgave van den Heer R. de Haan, hoofd der school, is het opschrift op de klok aldus: ANNO 1600. HENRICK . WEGEWART . GOOT . MI . OP . DAT . PAS . ALS . FXEGXYS. 1)

Teroele. In Lat. letters.
„1614 . Soli . Deo . Gloria . Jan . Burgerhuys 2) me . fecit."

Smallebrugge. In Lat. letters.
„Soli Deo Gloria * Henricus Meurs Me Fecit 1617 *." 3)
Opgave van J. J. Osinga te Ypecolsga.

Gersloot. Op de zuiderklok is een Gothisch randschrift aldus: „In 't jaer ons heeren duisendt zes honderdt ende

---

1) Ik vermoed dat FX zal moeten zijn Elt. Is dat vermoeden juist, dan zal EREGXYS beteekenen *Elardus Reynalda Edele* (of Eerenfeste) *Grietman was.* In 1600 was deze toch Grietman over Doniawerstal. Zie N. Naaml. der Grietmannen door Jhr. Mr. H. Baerdt v. Sminia, blz. 347. Vergelijk er voorts bij het opschrift op de klok te Nieuwveen in Drenthe van 1613, door denzelfden gieter vervaardigd, Vrije Fries XVI, blz. 256.
Ook heb ik er een oogenblik aan gedacht, of FX ook foutief afgenomen was voor ICK, en dan zou ICKEGXYS kunnen beteekenen *ick eerst gebarsten* (of gebroken) *was.* Men kan dan daarbij vergelijken het opschrift op de klok te Workum, door denzelfden gieter vervaardigd, van 1616, Vrije Fries XVI, blz. 229. Maar als wij aan dit laatste te denken hadden *dan zouden er, gelijk te voren in het opschrift, punten staan achter ICK* en E en G.

2) Zie Vrije Fries XVI, lijst van gieters.

3) Gelijkluidende opschriften zijn te *Oude-Niedorp*, 1601, gieter Cornelis Ammeroy; *Hoorn*, 1606, gieter Cornelis Ammeroy; *Schagerbrug*; 1607, gieter Henricus Muers; *Driehuizem*, 1617, (zie echter Bruinvis in Vrije Fries XVIII, en Overdruk 112); *Wormer*, 1620, gieter Henricus Muers; *Marken Binnen*, 1620, gieter Arent v. d. Put te Rotterdam, *Bloemendaal*, 1637, gieter Assuerus Koster te Amsterdam; *Zaandam*, (Westerkerk) 1640, gieter Ass. Koster; *Gerbin*, 1642; *Enkhuizen*, (St. Gomaruskerk) 1657, gieter Antoni Wilkens; en de *Nieuwe-Niedorp*, 1690 z. g.

Wumkes.nl

achtien heeft mi hans Falck van Neurenburg gegoten in Leeuwarden." Op de voorzijde staat in gewone drukletters „Attie Idzes in Gersloot"; aan de achterzijde „Hendrik Harmens in Luxwolde."

Volgens Bote Westerkamp d.d. 16 Febr. 1892.

Huins. In Duitsche letters:

„Int jaer ons heeren duijsent zes honderd negentien heeft mij hans Falck van nueremberg ghegoten in leeuwarden." 1)

Volgens opgave van den Heer H. R. Gorter, namens H.H. Kerkvoogden.

Nijland. Kleine klok, in Rom. letters, boven aan:

„Vive memor lethi . fugit hora . cavete gehennam 2) . als ghi mi hoort smaeckt godes woort en denckt om sterven."

Wat lager:

„Ihp 3) posuit . — Henrick Wegewart geet mi todt Campen. A° 1619 . wr 4) gaet voort . dus niet versmoort tot v 5) verderven."

Volgens opname van D. Bartstra te Bolsward.

Oudega (Wijmbritseradeel.)

„MFS AO DLOREIN OLDEGAE 1623" 6)

Zonder figuren.

---

1) achter de woorden *mij*. *Falck* en *Leeuwarden* zijn schoone bladfiguren geplaatst.

2) Leef gedachtig aan den dood . de tijd vliegt om . wacht u voor de hel.

3) Ik vermoed dat wij hier de initialen hebben van den gever der klok. Mochten wij lezen Ihp, dan zou misschien de toenmalige predikant aangeduid zijn, Johannes Hichtumanus p'etri posuit = heeft daargesteld. Zie T. A. Romein Naaml. d. pred. blz. 282 en 386.

4) wr = uur. — 5) v = u.

6) Dit opschrift beteekent Me fecit Andreas Obertin uit Lotharingen voor Oudega 1623.

Wumkes.nl

Volgens vriendelijke opgave van den Heer J. de Jong, Hoofd der school.

Stavoren. In Gothische letters:

„anno domini m vic xxviiii heeft my hans Falck van nueremberg in Leeuwarden ghegoten." — Voorts bevinden zich op deze klok nog een paar figuren, die slechts ornamenten zijn en geene verdere beteekenis hebben.

Namens H.H. Kerkvoogden afgenomen door Douwe Alberts 19 Juni 1893.

Marrum. Groote klok. In Latijnsche letters:

„Jr. Douwe van Walta, 1) Johan van Aisma, 2) Wicke Gerribberts, Willem Gerbens, van Marrum . 1630."

Volgens vriendelijke opgave van Ds. P. Flieringa d.d. 21 Sept. 1893.

Marrum. Kleine klok. In Latijnsche letters:

„D. Viglius Cornelii Pastor. 3) Sioucke Siouckes, Hilcke Liewes, Kerckvoochden van Marrum, 1630." 4)

Volgens vriendelijke opgave van Ds. P. Flieringa, d.d. 21 Sept. 1893.

---

1) Hij woonde op Ponga State, en was gehuwd met Tjets van Holdinga. Zijn wapen staat op de klok. Zie Fr. V. Almanak 1885, blz. 26.

2) Hij was een afstammeling van Doeke van Aysma, die van 1582 tot 1592 grietman van Ferwerderadeel was, en te Marrum woonde. Zie nieuwe naamlijst van Grietmannen door Jhr. Mr. H. Baerdt van Sminia, blz. 48, 49. — In de Naamlijst der Heeren Grietslieden enz. Leeuw. bij Johannes Seijdel 1785, komt onder de Secretarissen van Ferwerderadeel voor, in 1619, Focco Aysma, zeker een zoon van Doeke bovengenoemd, en de vader of broeder van Johan. Zie ook de Haan Hettema, Stamb. v. d. Fr. Adel.

3) Zie over hem T. A. Romein, Naamlijst enz, blz. 115. Hij was te Marrum predikant van 1628—1639, en vertrok naar Sneek.

4) Het blijkt dat de beide klokken van Marrum van hetzelfde jaar zijn. Op de groote komen de namen voor van invloedrijke inwoners van Marrum in dien tijd, en op de kleine die van predikant en kerkvoogden.

Wumkes.nl

Sandfirden (Wijmbritseradeel.)

Op de klok staat „Anno 1633, (dan volgt een engelkopje en daarna een tweede figuur, zie plaat IV) M. Andreas Obertin ut Francrik me fecit (dan volgen weer twee engelen-kopjes) Santfoot 1) Tomes Tiercs soon Sibolt Jans." 2)

Volgens opgave van den Heer J. de Jong, H. d. S.

Oldeholtpade. Groote klok.

„Het dorp Oldeholtpade heeft deze klocke laten maken als Mijnheer Rink van Lijklema grietman was van Stellingwerf westeinde . 1636." — Deze klok is echter gebarsten.

Volgens Bote Westerkamp.

Nes (Westdongeradeel). Kleine klok.

Anno 1636 (of 1686) petrus Overney me fecit Leovardiae."

Opgave van H.H. kerkvoogden en den Heer W. P. de Vries.

Munnekeburen (Weststellingwerf.)

Op de oude klok stond:

„Si . Deus . pro nois . quis . contra . nos 3) . Anno 1638." 3)

Zij werd echter in 1889 door eene nieuwe vervangen, waarop staat:

„Petit . et . Fritsen me fuderunt . 1889."

Vriendelijke opgave van den Heer A. Winter, H. d. S.

---

1) Dit is de naam voor Sandfirden.

2) Deze personen waren zeker de kerkvoogden toen ter tijde. Onder den naam des eersten staat een wapen, afgebeeld op plaat IV, en onder dien des tweeden evenccns een wapen, afgebeeld op plaat IV.

3) Hetzelfde opschrift te *Oostwoud* 1616, gieter Henricus Nieman van Enkhuizen; *Wijdenes* 1617, gieter Henricus Nieman; *Alkmaar* (accijnshuis) 1628, gieter Kilianus Wegewart van Campen.

Wumkes.nl

Noordwolde. „Int jaer onses Heeren CIↃ IↃ CXLI heeft mij Jacob Noteman gegoten voor dorp Noortwolde." Voorts aan de voorzijde „Dirk van Baerde Grietman over Stellingwerf westeinde ende Medegedeputeerde Staten van Frieslandt." Verder nog een wapen, waarin een liggende halve maan, met twee sterretjes boven, en een onder.

Vroeger waren hier twee klokken. De grootste is echter verkocht en opgehangen te Ruinerwold.

Volgens Bote Westerkamp, d.d. 16 Febr. 1892.

Sonnega.

In't jaer CIↃ IↃ CXLVI heeft mij Jacob Noteman in Leeuwarden gegoten." Op de voorzijde is een figuur, waarin een liggende halvemaan, en waar boven staat „Dirk van Baerde Grietman over Stellingwerf westeinde." Nog is onder het randschrift, klein maar duidelijk, in de klok gesneden „T. Dopp in Sonnega."

Opgave van den Heer B. Westerkamp, d.d. 25 Nov. 1892.

Luinjeberd. Zuiderklok:

„In't jaer ons heeren CIↃ IↃ CXLV heeft mij Jakob Noteman in Leeuwarden gegoten voor Terbant." 1)

Op de voor- en achterzijde staan dezelfde figuren, waarin twee sterretjes en waaronder staat „Hypolythus van Crack in tyden Grietman over Angwirden ende medeGedeputeerde Staat van Vrieslandt."

Opgave van den Heer B. Westerkamp, d.d. 25 Nov. 92.

Abbega. Twee klokken.

1. Heeft tot omschrift: „In't jaer onses Heeren CIↃ IↃ CXLVII heeft mij Jacob Noteman gegoten in Leeuwarden."

1) De klokken van Terband zijn in 1843 naar Luinjeberd overgebracht.

Wumkes.nl

Verder het opschrift: „Jr. Duco Martna van Burmania „door goetwillighe resignatie van mijn vader nu tegenwoor- „dighe Grietman ende ontvanger over Wymbritzeradeel „Aetat. 20. Juff. Eduardt van Juckema syn wyff aetat. 20."

Hieronder zijn geplaatst: onder 2 helmen, die rechts omgewend, en met het helmteeken van Martena, die links met het helmt: Burmania, — de beide wapens van genoemde echtelieden. Het manswapen is Burmania gedeeld met Martena, het vrouwenwapen is dat van Juckema.

Afgenomen door den Heer Heerke Wenning, volgens opdracht van den Hoogwelgeb. Heer I. F. van Welderen Baron Rengers te Ysbrechtum.

Minnertsga Groote klok.

Bovenaan rondom: „In't jaer onses Heeren CIↃ IↃ CXLVIII heeft my Jacob Noteman gegoten in Leeuwaerden."

In het midden rondom wapens, met de volgende namen er onder:

Jor Julius van Eysinga 1) ende Juffr Fockel van Botina 2) syn Huysvrouw.

Jor Goffe van Camstera Juffr Aeltie van Juckema syn Huysvrou.

Jor Douwe van Sixma Grietman over Franekeradeel ende Dyckgraaff door vijf Deelen Dycken soo binnen als buiten Dycks ende Juffr Sjouck van Aylva syn Huysvrou.

Jor Valerius van Dambits. 3)

Wopke van Wygara.

Claes Dircks Doma Kerckvooghd toe Minderscha ende Aeghtie Everts dr.

Volgens opgave van den Heer A. Algra H. d. school.

1) Hij was reeds in 1647 gestorven. Zie Stamboek.

2) Op de klok staat werkelijk aldus. Het moet echter *Botnia* zijn.

3) Geb. te Lichtaard 10 Febr. 1602, † te Minnertsga 15 April 1657. Zie Stamb. II, 214.

Wumkes.nl

Akkerwoude. De klok, 88 cM. in doorsnede en 75 cM. wat de hoogte betreft, heeft een tweeregelig opschrift, in gebloemden rand met bladeren, en in Romeinsche letters, aldus:

„Jelte Pier ende Johan Riemers Gravius fan Hoeitema M. S. Klockgieters tot Sneeck 1655. Ik roep u al te saem Om tee gaen int huis des Heeren En horet daer Gods woort t Welk men aldaer sal leeren."

De klok heeft een helderen klank.

Namens H.H. Kerkvoogden, A. Mulder, 20 Juni 1893.

Burgwerd. Groote klok. Bovenaan in Lat. letters.

„Johannes (misschien Jurjen) Balthasar heeft mij ghegoten a° 1656."

In het midden:

„Jr. Gerrolt van Ockinga Capitain over een Compagnie te voet ende Lieuwe Igles toe Cromwalle, kerckvoog van den dorpe Burghert."

Iets lager: „Siurd Agges."

Volgens opname van D. Bartstra te Bolsward.

Witmarsum. Groote klok.

„Jurjen Balthasar me fecit in Leeuwarden, 1656."

Op de westzijde staat het volgende versje:

„Tot Witmarsom hangh ick in de toorn
Mijn geluit kan men verre hooren
Een ieder uier maeck ick bekent
Als 't uierwerck mij den hamer brenckt
Dooden te beluden is mijn werck
De leewendich roep ick tot Gods kerck
Ick roeps om Godt te bidden aen
Doch hert en stem moet verder gaen."

Wumkes.nl

De klok is sierlijk bewerkt, en van smaakvol lofwerk voorzien. Zij heeft 235 Car. gulden en 15 stuivers gekost, volgens het kerkeboek.

Opgave van H.H. Kerkvoogden van 6 Oct. 1892.

Ypecolsga. Op de beide klokken staat:

„Anno 1 + 6 + 6 + 4 + Jr. + Duco + Martena + van + Birmania + Gritman + over Wijmbritseradeel.

Vrouw + Edvardt + Luts + van + Juckama + op + Camminga + Burgh + + + + +

M R S + I + P + en + J + G + F + H +. 1)

Opgave van J. J. Osinga.

Loënga. Boven om de klok.

„Anno 1670 . petrus . overney . heeft . mij . gegooten . in . Lerwaerden."

Voorts bevat de klok drie wapens. Het een is verdeeld in twee gedeelten, en heeft in het bovenste deel een paardekop, waarop een speer gericht is. Daaronder staat „De Heer Cornelis Haubois Ridder . Tegenwoordich Rekenmees . en kerck-vooght tot Loyenga . 1670." Het tweede wapen is verdeeld in twee gedeelten, waarvan het linker deel een halven arend bevat, terwijl het rechter, in twee gedeelten verdeeld, boven de letters A O, en beneden drie klavers heeft. Er staat onder: „Abrahamus . Overney . Eccles . in . Hoc . et . Annexo . pago." 1) Het derde wapen, verdeeld in twee gedeelten, heeft in de linker helft den halven arend, en in de rechter boven een ster en onder klavers met een roos er voor. Er staat onder: „Simen . Doedes . kerckvooght."

Opgave van J. Koopmans te Goënga.

---

1) Deze letters zijn zeker de initialen van de namen van personen uit dien tijd te Y., of van modewaardigheidsbekleeders in de Gemeente Wijmbritseradeel.

2) predikant in dit en het gecombineerde dorp (Scharnegoutum.)

Wumkes.nl

Tjalleberd. Randschrift. „Petrus Overney heeft mij gegoten in Leeuwarden 1670." Aan de eene zijde een wapen, waarbij „Dominikus Ensius . Dº Pastor in Aangwirden"; aan de voorzijde „Dr. Jacobus Bouricius, Grietman over Aangwirden ende Staedt Generael, Medegecommitteerde Admiraliteit tot Amsterdam 1670", waarbij eveneens een wapen; aan de andere zijde een wapen waarin twee klavers met „Ybele Minkes Kerkvoogdt in Tjallebirdt" er onder.

In 1829 is een der klokken naar Bovenknijpe overgebracht.

Volgens Bote Westerkamp, d.d. 16 Febr. 1892.

Sloten. Groote klok. In Latijnsche letters:

Petrus Overney me fecit Leovardiensis . 1681.

Door order van de Magistraedt van Sloten ben ick gegot(en)."

Voorts staat op fraaie wijze het Gemeentewapen van Sloten op deze klok, zijnde een kasteel, waaruit aan weerszijden een sleutel steekt.

Opgave van den Heer Kerkvoogd R. v. Dijk, 21 Juli 1893.

Drachten. „Den 14 Juni 1684 is de grootste clock op t zuiden vergoten op Pieter Gaelekes heem door twee Fransche meesters Monsr. Spronne en Weery. . . . 1)

N.B. een half jaer daerna is zij gescheurt."

Aldus schreef Ds. Jacobus Duursma in het oudste kerkeboek, te Drachten aanwezig.

De Heer R. N. de Haas gaf mij dit vriendelijk op.

Nijland. Groote klok. Romeinsche letters:

„Menschen comt ende hoort dat godlicke wort . met des klocks geslach so denckt op stervens dach."

1) Bedoeld zijn hier de gieters *Franciscus Spronneaux* en *Hugo Weri*. Zie Vrije Fries XVI, blz. 299 en Overdr. 161. De comte de Marsy is, in het Journal de la Société d'archéologie Lorraine, Janvier 1886, van oordeel, dat deze Franschen tot de uitgewekene Protestanten zullen hebben behoord.

Wumkes.nl

Iets lager: „Henrick Wegewart maeckte mi in die stadt Campen a° 1698." 1)

Ter weerszijden zijn de wapens aangebracht van Botnia en Douwma v. Oenema. 2)

Volgens opname van D. Bartstra te Bolsward.

Scharwoude. 0.74 M, in m.-lijn.

„Ameroy . me . fecit . Anno . 1601."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891 . blz, . 59.

Oosterblokker. 1.20 M. m.-lijn.

„Henrick . Wegewart . heft . mi . gegooten . in der stadt . Campen . anno , 1601 . Osterblocker."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891 , blz. 82.

Wervershoof. 0.82 M. m.-lijn.

„Henrick . Muers . me . fecit . anno . 1602 . Wervershoof."

Daaronder: „als . Ghi . hoort . luiden . dat . sal . beduiden . compt . te kercken . men . sal . daer . leeren . het . woort . des . Heeren . wilt . het . aenmercken."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891 , blz. 84.

Alkmaar. (Raadhuis). Eerste klok. 0.56 M. m.-lijn.

„Hendrick . Wegewart . Goot . mi . anno . 1602."

Tweede klok 0.39 M. m.-lijn. „Anno domini MDC XLV."

N.-Holl. Oudh. II , 38.

Castricum. Klok 0.90 M. m.-lijn. In Lat. letters.

„Anno . 1604 . fri . doe . got . Gert . Powel . mi . to . Embden."

N.-Holl. Oudh. II , 18.

Noordschermer. Klok 1.29 M. m.-lijn.

---

1) Dit jaartal zal om den gieter wel 1598 moeten zijn, en door D. B. verkeerd gelezen zijn.

2) In 1598 was Sijds van Botnia te Nijland grietman over Wijmbritseradeel. Hij was getrouwd met Thet van Douwma.

Wumkes.nl

„Wt . bevel . der . Heeren . van . Alckmaer . anno . 1604 . Henrick . Wegewart . goot . mi . tot . Campen." 1)

N.-Holl. Oudh. II, 52.

Wognum. 1.20 M. m.-lijn.

„Vigilate . et . orate . Deo . confidentes . Pieter . Vermaten . 2) in . Amsterdam . 1605." 3)

Verder eenige namen van ingezetenen.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 55.

Dirkshorn. 0.62 M. m.-lijn.

„Arryen . Klasen . Cornelis . Maulus . Kerckmeester . Anno . 1608 . Gheraert . Koster . 4) got . my . tot . Amstelredam.."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 26.

Pfäffikon. Groote klok:

„1610 . Us hitz und Fur bin ich geflossene, Peter Füssli vo Zurich hat mich gosse . Zum Wort des Herrn rufen ich, zu Christo gonst vernan ich euch."

Anzeiger f. Schweitz. Alterthumskunde 1890, s. 335.

Hoogwoud. 0.95 M. m.-lijn.

„Videas . cui . fidas . 5) Johannes . Ovwerock . 6) fecit . Amstelredam . 1614." 7)

Aldus in N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 39.

Arnhausen. De groote klok bevat, behalve namen: „Godt der Here schop mi . Jochim Karstede ghodt mi . 8) De segen

1) Zie echter Bruinvis in Vrije Fries XVIII en Overdruk. blz. 76. Hoe is het mogelijk, dat de opgaven zoo verschillen?

2) Zie lijsten van gieters Vr. Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

3) Ik vermoed, dat dit jaar, om den gieter, 1695 moet zijn.

4) Zie ook Nijeholtpade 1611. Vr. Fries XVI, 297. Overdruk blz. 159.

5) In plaats van „vide cui fides."

6) Het zal moeten zijn *Ouwerkerk*. Zie lijst van gieters in Vr. Fries XVIII en Overdruk.

7) In dit jaartal heeft men zich zeker vergist. Er zal wel 1714 staan.

8) Tot hiertoe ook te *Lutzig* met het jaar 1576. Te *Retzin* komt het voor met het toevoegsel „im Namen der hilligen Drefoldicheit godt si gelavet in ewicheidt. Amen. Anno domini 1617." Te *Zuchen* volgt na *Drefoldicheit* nog *in gottes ehre klinge ich vor schaden gott behoite mich 1602.*"

Wumkes.nl

des Heren si bi mi . Anno 1616." 1) Dan Christus met de stralenkroon, de rechterhand omhoog houdende, in de linker den wereldbol hebbende; aan de andere zijde de kruisiging.

Ludw. Böttger a. w. II, s. 2, 3.

Aartswoud.

Gods . stem . Aertswout . alleen . betrout . Albert . Jansz. Wagenaer . Burgemeister . en . Tijs . Glasz . Kerckmeisters . ende . Jelis . Gerbrantzoon . predikant . Henricus . Nieman. 2) Me . fecit . Enchusae . Anno . Domini . 1620."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 40.

Klaaswaal.

„Willem — Wegewart — heft — myn — gegooten — yn — des — Graven — hagen — Anno — 1622."

Nav. 1893, afl. 7, blz. 394.

Pennekow. Tweede klok in Lat. Maj.

„Von feur bin ich geflossen Mertin Freger hat mich gegossen 1623."

Ludw. Böttger a. w. III, s. 64.

Köslin. De groote klok, in 1625 door Christoph Kökeritz in Stettin gegoten, bevat behalve eenige namen:

„Jesu Christe Salvator
Hanc tibi devota campanam mente dicamus
Convocat et coetus ad tua templa pios
Dum tonat aes auris, sacra des ut cordibus aura
Insonet . Hic bonus est clangor in aure Dei. 3)

Jacobus Volsius
Rect. Sch.

---

1) Zoo komt het voor in 1612 te *Alt-Schlawe.*

2) Is deze naam ook *Muers* of *Meurs?* In dien tijd was er te Enkhuizen een gieter Henricus Meurs of Muers. Zie lijst van gieters Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

3) Jezus Chr. Zaligmaker! aan U wijden wij met vromen geest deze klok; dat zij de vrome gemeente tot uwe tempelen roepe; als de klok klinkt door de lucht, roept zij, dat Gij de harten heilige schatten geeft. Deze klank is goed in het oor van God.

Wumkes.nl

Psallam Deo meo, quam diu fuero
Ps. 146 in S. S. et individuae Trinitatis honorem."
Ecclesiae Cösslinensis decorem, cultusque divini amorem, hoc opus feliciter inceptum, arteficialiter refectum, et insigniter effectum est." 1)
Ludw. Böttger a. w. I, s. 84.

Valkoog. Klok 0.76 M. m.-lijn.
„int . jar . ons . heeren . m vc xxv 2) . heeft . my . jacob . noteman . in . Leeuwarden . ghegoten."
N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 18.

Zitzmin. 2de klok.
„A°. 1625 . Im monat September / hat die Kirche zu Zitzmin / diese Glocke umgiessen lassen / durch Christof Kökeritz." En dan op de eene zijde: „erhalt uns Gott bei deinem worte", en aan de andere het Wapen van Pommeren."
Ludw. Böttger a. w. III, s. 144.

Krommeniedijk. Klok 0.82 M. m.-lijn.
„D. G. anno . 1628 . Henrick . ter . Horst . me . fecit . Daventriae."
N.-Holl. Oudh. II, 87.

Barzwitz. De eerste klok heeft het wapen van de Hertogin Elisabeth van Stettin-Pommeren en den naam des gieters Franciscus Dubois Lotringius 1632.
Ludw. Böttger a. w. III, s. 7.

Hattem. Klokken van het klokkenspel.
Het mocht ons gelukken op haar te lezen:

---

1) Zoolang ik leef, zal ik mijnen God psalmen, Ps. 146, tot eer der H. Schrift en de ondeelbare Drieëenheid. Tot eer van de kerk te Köslin, en tot liefde voor den godsdienst, is dit werk gelukkig begonnen, kunstig gemaakt en uitstekend volbracht.

2) Dit jaartal kan niet juist zijn. Het moet niet als 1525, maar als 1625 gelezen worden. Zie Vrije Fries XVI, blz. 298, (Overdruk I blz 160) en XVIII, blz. 178, (Overdruk II, blz. 178.)

Wumkes.nl

1°. „Jan Albert de Grave Amsterdam."
2°. „M. F. S. Hattem. 1636."
Verder voorzien van een merk in den vorm van een waaier.
3°. Onder het wapen der stad Zwolle staat:
„M. F. S. 1636."
en verder het merk onder 2° genoemd.
4°. „Petit & Fritsen me fuderunt."
5°. „Jan Albert de Grave me fecit Amsterdam 1723."
6°. „Jan Albert de Grave Amsterdam."
7°. „Jan Albert de Grave me fecit 1727."
8°. Opschrift als onder 1°.
9°. „Jan Albert de Grave 1723."
10°. „Jan Albert de Grave 1722."
11°. „1631."
12°. Opschrift, als onder 1°.
13°. Opschrift als onder 9°.
14°. „De kerck tot Hattem 1636 M. F. S."
Verder een wapen, waarin een pelikaan.
15°. Opschrift als onder 10°.
16°. Opschrift als onder 9°.
17°. „Jan Albert de Grave."
18°. „Jacob Gruinert en Gosen Gruinert Secretaris Kercke tot Hattem."
19°. „Deo gloria M. F. S."
Verder het merk onder 2°. vermeld.
20°. „De Kercke tot Hattem 1635. Corda metalli recre pelloque tristes pectore."
Deze klok maakt deel van het speelwerk uit, en is tevens halfuursklok.
21°. „De Kercke tot Hattem 1635. Dico sonoro verbere psalmos vos grati labra movete."
Verder heeft deze klok het merk onder 1°. genoemd.
22°. Opschrift als onder 10°.
F. A. Hoefer a. w.

Hensbroek. 1.08 M. m.-lijn.

Wumkes.nl

„Ten . dienste . van . Christi . kercke . in . de . heerlickheyt . van . Hensbroek . is . dese . klocke . gegooten . in . den . jaere . onses . Heeren . 1637 . Everhardus . Splinter . 1) me . fecit . Enchusae."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 35.

Harzgerode. 2de klok.

„1643 Gos mich Johann Berger, Fuerstlicher Sechsischer Glockengiser in Weymar.

Wo Got zum Haus nicht giebt seine Gunst
so arbeit der Mann umsonst."

Op den mantel staan 4 Engelenkoppen en aan den rand:

„Ach Herr, Du bist alleine Got, Du kannst erreten mich in Tot, mein hofnung steht allein zu Tir, Bins auch gewis wirst helfen mir."

Dr. Büttner Pfänner a. w. I, s. 39.

Oostknollendam. Klok 0.63 M. m.-lijn.

„Henricus . Vestrinck . me . fecit . Campis . Anno . 1645."

N.-Holl. Oudh. II, 76.

Hoorn. Raadhuis. 1.03 M. in m.-lijn.

„Sit . nomen . domini . benedictum . F . et . P . Hemony . me . fec . Zutphaniae . Anno . Domini . 1646.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 68.

Uitgeest. (Zie Vrije Fries XVIII en Overdruk blz. 113). Het opschrift der kleine klok wordt zeker in de N.-Holl. Oudh. II, 89 beter opgegeven dan door den Heer Bruinvis. Het is aldus:

„Soli . Deo . Gloria . Dese . clocke . is . gestelt . ten . dienste . van . Uitgeest . die . tit . en . stondt . aenwist . Eppe . van . der . Arck . heft . mi . gegoten . tot Uitgeest . Anno . 1648 . voor . de . minste . en meest."

Enkhuizen. 0.90 M. m.-lijn.

„Benedicat . terra . dmn . 2) laudet . superexaltet . eum .

1) Zie lijsten van gieters Vr. Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

2) *dmn* = dominum.

Wumkes.nl

in . saecula . F . e . P. Hemony . me . fec . 1) Aº 1648."
N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 88.

Wusterbarth. Groote klok:
„Deo Ter Opt. Max. Propitio. Patronis Nobilissimis Ecclesiae Wursterbardiensis Marco Andrea — Casparo Laurentz — Georg Alexandro — Andrea Georgio von Wolden — Haec campana fusa anno domini 1649." 2)
Ludw. Böttger a. w. II, s. 51.

Medemblik. 1.50 M. m.-lijn.
„Laudate . dominum . cymbalis . benesonantibus . F . et . P. Hemony . me . fec . Zutphaniae . Aº . 1649." 3)
N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 46.

Roon.
„Den WelEdel Geboore Heer Pieter van Roode, heer van Rhoon en Pendrecht en de WelEdelGeboore vrouwe Elizabeth de Voogt van Reineveld, Vrouwe ut Supra. Anno 1650. Paris fecit."
Nav. 1893, afl. 7, blz. 394 en 395.

Limmen. Klok 1 M. m.-lijn, in Lat. letters:
„Sit . nomen . domini . benedictum . F . et . P. Hemony . me . fec . Zutphaniae . Aº . domini . 1650.
N.-Holl. Oudh. II, 18.

Hoogwoud. 1.35 M. m.-lijn.
„Chaerle . de . Soocke . van . Laeken . Heer . van . Hoochtwove . Aertswove . Lammertschagen . ende . St. Pietersdam . de . Hovtin . Pieter . Jansz . Maertsz . ende . Cornelis . Pie-

1) *fec.* = fecerunt.
2) Ter eere van den driewerf besten, grootsten, genadigen God, is voor de edele kerkvoogden van de kerk te Wusterbarth Marcus Andrea enz. deze klok gegoten in het jaar d. H. 1649.
3) Zie de twee overige klokken in Vr. Fries XVI en Overdruk.

Wumkes.nl

ters . Drooch . Kerckm. F . et . P . Hemony . me . fec . Zutphaniae . Anno . domini . 1650.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 39.

Parnoe. De groote klok heeft eene voorstelling van Chr. aan het kruis met Engelenkoppen omgeven, en dan een medaillon, een wapenschild met een klok, en het opschrift:

„Franciscus Dubois 1) Lotringius me fecit." — En het jaar 1652.

Ludw. Böttger a. w. I, s. 98.

Rotterdam. Hoofdkerk. Behalve de oudste klok zijn er nog twee klokken, met de volgende opschriften:

1. „Kerckmeesters waren Willem van Couwenhove Paulus Timmers en Pieter Blanckert . F. et P. Hemony me fec. Zutphaniae Aª 1654."

2. Hetzelfde, maar zonder jaartal.

Rott. Jaarb. 3de jaarg. 1892, bl. 145.

Zuchen. Kleine klok.

„Lobe den Herrn mit hellen Cymbeln. Ps. 150.
Gerdt Henninck gos mich zu Dantzigk anno 1654.
Caspar Rüdiger und Joachim Heidebrecke. 2)

Ludw. Böttger a. w. I, s. 123.

Numansdorp.

„Antony — Wilres 3) — me — fecit — Enchusae — Anno — 1665."

Nav. 1893, afl. 7, blz. 394 en 395.

Wijk aan Zee en Duin. Klok 0.82 M. m.-lijn.

„Cantabo . Domino . qui . bona . tribuit . mihi . et . psal-

1) Deze naam komt ook voor op eene klok te Dammlong (Westpruissen) uit 1630. Ook te Barzwitz. — Zie Jean Dubois in de lijst der gieters Vr. Fries XVIII en Overdruk.

2) De grootste klok is van 1600 met den naam Susanna; de middelste, van 1723, heeft een onleesbaar opschrift.

3) De naam van dezen gieter komt ook voor op de klokken te *De Rijp*, en luidt daar zeker nauwkeuriger Antoni Wilkes. Zie Vrije Fries XVIII, blz. 118 en 181.

Wumkes.nl

liam . nomine . altissimi . F . Hemony . me . fec . Amstelod. A° . 1658."

N.-Holl. Oudh. II, 98.

Fritzow. Groote klok.

„Alto Solique Potenti Deo Laus Honor et Gloria nunc et in Saecula Saeculorum . Amen.

Anno Partus Salutiferi Christi 1659
Glucks Wuntsch
Unser Kirchen Klang und zier
Unser Herzen Lust und Begier
Kling und Schall ohn allen Feil
Forder unser Aller Heil
Bisz uns rufet die Ewigkeit
Und die letzt Posaune schreyt
Einfaltig aufgesetzet
Durch Martinen Schaf Budissa Lusat
Eccl . Fritzow Pastorem."

Op de andere zijde staat:

„Durch Gottes Hülfe goss mich Conradt Scheil in Colberck."

Ludw. Böttger a. w. I, 47 en 48.

Parsow. Klok van 1659 met het opschrift:

„Durch Gottes Hulf goss mich Conradt Scheel in Colberck."

Ludw. Böttger a. w. I, s. 99.

Rotterdam. Klokkenspel. Beurstoren.

Vijftien klokken zijn uit hout vervaardigd en van houten klepels voorzien. Zij zwijgen, en alleen is haar looden bekleeding oorzaak, dat de tijd haar schijnleven niet reeds afsneed. Voorts staat op:

1. „Duin Campana sonor properantem advertite mortem. F. Hemony me fecit Amstelodami A° 1660."
   Deze klok is tevens slagklok voor het heel uur.
2. „Laudate dun omnes gentes, laudate eum omnes populi. F. Hemony me fecit A° 1660."
   Tevens slagwerk voor het half uur.
3. „Soli deo gloria. Cornelius Ammeroy me fecit 1596."
   Zij is alleen luiklok voor de beurs.

Wumkes.nl

4. „Cantate domino canticum novum, cantate dnō omnis terra dnī . 1660."
5. „Psallite dnō qui habitat Sion, annunciate inter gentes st. tia ejus (misschien *judicia ejus*) . A" 1660."
6. „Sit nomen Domini benedictum . F. Hemony me fecit Amstelodami A° 1660."
7. „Laudabo dei (deum?) cum cantico et magnificabo eum in laude A° dmn 1660."
8. „Benedicite omnia opera dni dnō, laudate et superexaltate eum in saecula . 1660."
9. „Laudate pueri dominum, laudate nomen domini . Anno 1660."
10. „Laudate nomen ejus quoniam suavis est dns, in aeternum miserc . ejus . 1660."
11. „Cantate dnō canticum novum, laus ejus in ecclesia sanctorum . A° 1660."

12—27. „Franciscus Hemony me fecit Amstelodami (anno) domini 1660."

28—31. „Petit et Fritsen fuderunt."

32. heeft geen opschrift.

Klokken 1—27 hebben het wapen van Rotterdam.

Rott. Jaarb. 3de jaarg. 1892, bl. 163—165.

Rotterdam. Klokkenspel in den Grooten toren.

1. Tevens uurklok.
   „Dum Campana sonans ex aequo divido tempus, temporis extremi tum memor esto tui, A° 1660. F. Hemony me fec. Amstelodami."
   Deze klok is evenals alle volgende van het wapen van Rotterdam voorzien.
2. Tevens halfuurklok.
   „Grata est angelicis mea musica mixta Choraeis; Franciscus Hemony me fecit Amstelodami A°. 1660."
3. „Quamvis lingua deest lingua resonantior omni persono, et in nostris luditur arte sonis . A° dn 1660."
4. „Et fidium modulos, et acuti carmina phoebi, vin (c) imus. F. Hemony me fec. Amstodami A°. 1660."

Wumkes.nl

5. „Evoco voce sacra, luteas ad sidera mentes. Franciscus Hemony me fecit Amstelodami A' 1660."
6. „Laudate dn̄m in cymbalis bene sonantibus, laudate eum in cymbalis jubilationis, omnis spiritus laudet dn̄m A° 1660."
7. „Dum laudat vox nostra deum, socia agmina jungunt astra homines q¯ sacris repletur cantibus aether. A' 1660."
8. „Benedicite omnia opera domini domino, laudate superexaltate eum in saecula. A° 1660."
9. „Dulcior nostris resonat tinnibus aer. Franciscus Hemony me fecit Amstelodami A' 1660."
10. „Cantate domino canticum novum, quia mirabilia fecit. Amstelodami A' 1660."
11. Laudate pueri dominum, laudate nomen domini. fec. Amstelodami A' 1660."
12. Cantate dn̄o canticum novum, laus ejus in ecclesia sanctorum. A' 1660."
13. „Cantabo dn̄o qui bona tribuit mihi, et psallam nomini domini altissimi. fecit Amstelodami A° 1660."
14. Laudate dominum cymbalis benesonantibus. F. Hemony me fecit Amstelodami A' 1660."
15. = 14.
16. „Laudate nomen ejus quoniam suavis est dn̄s, in aeternum misericordia ejus. A° 1660."
17. „Cantate dn̄o canticum novum, laus ejus in ecclesia sanctorum. A° 1660."
18. = 11.

Verder nog 21 kleinere klokken, die, op drie na zonder eenig opschrift, alleen vermelden, dat F. Hemony ze in 1660 te Amsterdam goot.

Rott. Jaarb. 3de jaarg. 1892, bl. 161—168.

Burgerbrug. De klok is in m.-lijn 0.76 M.

„Jurien . Balthasar . heeft . my . ghegooten . A° 1660." En dan voorts eenige namen van toenmalige inwoners.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 17.

Wumkes.nl

Egmond Binnen. Klok 0.49 M. m.-lijn.

„Cantate . dominum . canticum . novum . laus . ejus . in . Aecclesia . sanctorū . A° . 1661.

N.-Holl. Oudh. II, bl. 11.

Wormerveer. Klok 0.82 M. m.-lijn.

„Door . J. H. Smit . en J. G. de Wit . Kerkmrn . is . dese . clock . alhier . gebrogt . F. Hemony . me . fec . Amstel. A° . 1662."

N.-Holl, Oudh. II, 77.

Bulgrin. Kleine klok.

„Conveniant populi et reges in Unum ut serviant Domino. 1) Anno 1662." — Op de klok is een relief van Maria en het kind, en daaronder: „Joachimus Bremerus Pastor Bulgrinensis . George Kökeritz me fecit."

Ludw. Böttger a. w. II, s. 24.

Grossalsleben. Kleine klok:

„Cives voce sua Christus quos vocat, ipsa voco ad pompas ad sacras preces ad funera." 2)

Daaronder: „Aus dem Feuer bin ich geflossen, mit Gottes Hülfe hat mich gegossen M. Joachim Müller in Magdeburg anno 1663."

Dr. Büttner Pfänner a. w. I, s. 34.

Hem. 1.10 M. m.-lijn.

„Voor . 3) de . weduwe . van . Antoni . Wilkes . me . fecit . Enchusae . anno . 1666."

---

1) Dat de volkeren en koningen zich vereenigen om den Heer te dienen.

2) De burgers die Chr. met zijn stem roept, roep ik zelve tot de feesten, tot de heilige gebeden, tot de begrafenissen.

3) Het woord *voor* moet zeker gelezen worden achter *C. Wits.* Deze zal voor de Wed. A. Wilkes de klok gegoten hebben.

Wumkes.nl

Lager staat:

„Anna . heet . ick . als . te vooren
Myn . Gheklanck . had . ick . verlooren
Doen . ick . mee . met . groot . geluyt
Bromde . Neerlandts . blytschap . uyt
Als . haer . Zeevloot . d . overhand
Had . gehadt . van . Engelandt
Den . 30 . Juny . 1666.
Dat . ik . weer . geef . nieu . gheklanck
Weet . ick . d . Hemmer . Heeren . danck
Enchuysen . ick . als . moeder . ken .
Want . ick . daer . gegoten . ben.
Op . den . 24 . Augustus . anno . 1666 1)
C. Wits."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 127.

Obdam. 0.93 M. in m.-lijn.

„Voor . 2) de . weduwe . van . Antoni . Wilkes . 3) me . fecit . Enchusae . Anno . 1668."

Daaronder: „Jacob . Baron . van . en . tot . Wassenaer . heere . van . Obdam . Hensbroeck . Spierdyck . Wochmeer . etc . laten . maecken . dese . clock . Cornelis . Pieters . Schraep . en . Taemis . Marcusz . Backer . Kerckmeesteren . van . Obdam."

Nog lager is het wapen van den gever.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 36.

Schagen. Klok in de spits van den toren, 0.82 M. m.-lijn.

„Cornelis Cornelisz. Plaets en Cornelis Koninck hebben mij doen gieten door P. Hemony tot Amsterdam . A°. 1670. 4)

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 9.

---

1) Wij hebben hier een voorbeeld van eene omgegotene klok, die den ouden naam behouden heeft.

2) Dit woord *voor* behoort gelezen te worden bij *Jacob Baron* enz.

3) Zie den naam van haren man in de lijst der gieters Vr. Fries XVIII en Overdruk.

4) Zie de opschriften van de twee overige klokken te Schagen in Vr Fries XVIII, blz. 80, en Overdruk.

Wumkes.nl

Enkhuizen. Dromedaris.

In het koepeltje hangt een klokkenspel, bestaande in 20 klokken, gegoten door P. Hemony in 1674 en 1675.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 109.

Enkhuizen. Dromedaris. 0.40 M. m.-lijn.

„Et . fidium . modulos . et . acuti . carmina . Phoebi . vincimus . 1) P . Hemony . me . fec . 1675."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 109.

Belyard a Persante. Maria-kerk. Derde klok: „Was uns genommen Krieg und Brand, erstatte Gott mit milder hand. Gos mich Ernst Kridewitt in Colberg Anno 1677." 2)

Ludw. Böttger a. w. II, s. 21.

Zuchen.

„Deus verbi evangelici sonitum in infinitos servet annos." 3) Dan de naam van den pastor . Ernst Kridewidt in Colberg goot deze klok in 1683.

Ludw. Böttger a. w. II, s. 53.

St. Maartensbrug. Klok 0.70 M. m.-lijn.

„Laudate nomen eis (ejus) quoniam suavis est Deus in aeternum . miserecordia eis (ejus) manet . Claudy Fremy fe(cit) A°. 1683."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz- 17.

Abbekerk. 1.05 M. m.-lijn.

„Fecit . me . Fremius . 4) A° 1684 . Amstelodami."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 42.

---

1) Wij overtreffen snarenspel en dichtkunst.

2) de vierde klok is van denzelfden gieter van 1678.

3) God beware de klank van het Euangelie-woord tot in eeuwigheid.

4) Zie over de familie Fremy lijsten van gieters in Vr. Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

Wumkes.nl

Westwoud. 0.95 M. m.-lijn.

„Consulis . auspiciis . Adriani . nomine . Schagen . Civibus . Alckmariae . ludo sonoque . meis . Claudy . Fremy . me . fecit . Amstelodami . 1784."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 83.

Hattem. Kleine klok,

Vlak naast de groote klok hangt de kleine luiklok met het opschrift:

„Wilhelm van Haersolte Heere toe yrst Hoogscholtis ende Burgemeyster Gerhard Jan van Galen. Dr. Samuel Quintin. Dr. Jacob Muys Engelbert Cruiner. Pauel Rengers. Johan Greve. Johan van Heerde. Hardenberch Burgemeysteren. Frans Auercamp Secretaris. Aelt Holleman Kerckmeysteren."

„Gerhard Schimmel heeft mij gegoten in Deventer." Hieronder staat het stadswapen met het onderschrift: „De stadt Hattem anno 1686."

F. A. Hoefer. a. w.

Velsen. Kleine klok. 0.88 M. m.-lijn.

„Jan . Pietersen . en . Pieter . Clasen . Kerkmeesteren . tot . Velsen . hebben . myn . doen . gieten . Anno . 1687."

N.-Holl. Oudh. II, 100.

Sijbecarspel. 1.05 M. m.-lijn.

„Lovrens . Brinck . Hvysen . me . fecit . Enchusae . Anno . 1687. — S. Kos . Secrts . A. Koomen . B. M."

Verder de wapens van den Secretaris Kos; burgemeester Koomen; en van Sijbecarspel.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 54.

Wieringerwaard. Eerste klok. 0.85 M. m.-lijn.

„Sumtibus . Gisberti . van . den . Ende . Vigilate . et . orate . deo . confidentes . 1693."

Daaronder staan de wapens van de Wieringerwaert; Johan Brederoe, secretaris van de Wieringerwaert; Jhr. Cornelis van

Wumkes.nl

Egmont van den Nijenburg, Bailye, Dyckgraef en kerckmeester van de Wieringewaert; en van Johan Roocker, Hooftingelant en Kerckmeester van de Wieringerwaert.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891.

Zaandam. Kleine klok 0:63 M. m.-lijn.

„Iubilate . Deo . omnis . terra . servite . Domino . in . lætitia . Claudy . Fremy . me . fecit . Amstelodami . A'. 1695."

N.-Holl. Oudh. II, 79.

Besluit in betrekking tot Friesland.

In deze eeuw zijn de namen der Heiligen op de klokken in Friesland verdwenen. Zij hebben plaats gemaakt voor die der adellijke en invloedrijke personen. De klok in de R. C. Kerk te Irnsum, hing vroeger te Terwispel, en is eerst in 1864, toen zij door de R. C. Gemeente te Irnsum werd aangekocht, van beeldwerk voorzien overeenkomstig den R. C. eeredienst.

Het beeldwerk, dat in deze eeuw op de klokken in Friesland voorkomt, bestaat uit de wapens der Edelen. Te Molkwerum, Hindeloopen en Sloten duidt het de wapens dier plaatsen aan.

Wat den inhoud der opschriften betreft, komt hier en daar eene eigenaardige herinnering voor aan den dood. Op eene enkele plaats een roepstem om op te gaan tot het huis des Heeren, die ons het oude „voco vos etc." weer te binnen brengt. Merkwaardig zijn de opschriften, b. v. te Birdaard, Ee, Morrha, en Witmarsum.

De lettervormen zijn nu eens Gothisch, maar zeer dikwijls Latijnsche. Te Wijnaldum komen beurtelings kleine en groote lettervormen voor.

De taal, waarin de opschriften staan, is op verre weg

Wumkes.nl

de meeste plaatsen de Nederlandsche. Op sommige klokken zijn de Nederlandsche en Latijnsche talen beiden gebruikt. Het Latijn alleen komt ook nog nu en dan voor, zelfs in dichtmaat b. v. te Harich en te Makkum.

Zie ook Vrije Fries XVI en XVIII.

Klokken uit de 18de eeuw.

Verbetering van de Vrije Fries XVI, blz. 263 en 264; en Overdruk 125 en 126.

Op de klok van *Wirdum in Friesland*, daar vermeld, komen nog de volgende namen voor:

Jelle Sybrandi, Bizitter van Leeuwarderadeel;

Sybrandus Pruissen, oud Scheepen en Vroetsman der stadt Leeuwarden ontfanger van Wirdum, met wapen;

Hoogh Welgeboren Heer Tiallingh Homme van Camstra Grietman over Ydaerderadeel en Mede Gedeputeerde Staet van Vryslandt. met wapen;

Jr. Ulbo Aylva van Burmania Subst. Grietman en Ontfanger Generaal over Leeuwarderadeel en Vrou Boudina Lutzia van Hysinga;

Jr. Hobbo van Burmannia Grytman over Leeuwarderadeel, met wapen;

Jor Fi Heringa van Eysinga Grytman over Rauwerderhem enz. enz. en Vrouw C. L. van Hiemstra syn Edele Huisvrouw Anno 1727;

Doekke Albertsma Kerkvoogd en Huisman tot Wirdum, met wapen;

Wumkes.nl

Valerius Asperen Pastor in Wirdum, met wapen;
Marcus Luxwolda Organist en schoolmeester tot Wirdum;
HoogEdelGeboren Heer Jonker Pier Gaienus van Sytzama Heer van Camstra State, met wapen;
Hoog Edel Geboren Heer Jonker Watze Andries van Sytzama Heer Toe Camstra State, met wapen.
Volgens opgave van den Heer Dokter, H. der School, d.d. 23 Oct. 1893.

Legemeer. In Lat. letters:
„Anno . 1722 . Jan . Crans . Me . fecit . Enchusae."

Rottevalle. In Romeinsche letters:
„† Jan Albert de Grave fecit Amstelodami anno domini 1722."
Opgave van den Heer J. Kuipers H. d. S.

Heerenveen. Torenklok der Herv. Kerk. Randschrift tusschen loofwerk. „Jan Albert de Grave Amsterdam me fecit anno MDCCXXVII." Voor op de klok staat: „De WelEdelGeb. Heer Menno Coehoorn van Scheltinga Grietman over Schoterlandt Medegecommitteerde Raad ter Rekenkamer van de provincie van Frieslandt enz. enz. enz. anno 1727;" achter, een wapen, waarin twee rozen.
Volgens Bote Westerkamp d.d. 19 Febr. 1892.

Wolvega. De oude klok in den toren der R. K. Kerk heeft tot opschrift:
„Jan Albert de Grave me fecit
Amstelodami anno Domini 1728."
Opgave van den Heer Ph. W. Weber.

Nyhuizum.
„Anno 1729 me fecit Cyprianus Crans Enchusae." Daar-

Wumkes.nl

onder: „J. Kr. Duco Gerolt Martena, 1) Grytman over Wymbytseradeel Heer van Camminghaburg."

Volgens vriendelijke opgave van Ds. O. Norel te Gaastmeer d.d. 20 Dec. 1893.

Oldeholtpade. Kleine klok.

„Ciprianus Crans Jansz. Amstellodami 1738. Deze klocke is gegoten 1738 door decretie van de Hoog Welgeb. Heer Jh. Duco van Haren Grietman over Stellingwerf westeinde medegecommiteerde in het minder getal, van de Edelm. Heeren Staten van Friesland en monstercommand. wegens derzelver provincie etc. etc. etc. zijnde predicant tot Oldeholtpade cum anexis de Heer H. H. Lemke en Stelling Eise Joh. Jan Rommert Jan Roels sampt Kerkvoogden, Jan Rommer Veenhouwer." Aan de voorzijde is een wapen.

Volgens Bote Westerkamp.

Longerhouw. Eene vrij groote klok, waarop: „Joan Nicolaus Deyck me fecit hornae Anno 1742."

Aan de eene zijde is een wapen, waarvan in de eene helft een halve arend voorkomt, terwijl de andere helft in tweeën is verdeeld, boven staat een gans of eend, beneden een omgekeerde 4 met een sterretje in de naar beneden verlengde lijn, zie plaat V. Hieronder staat „Haye Mensonides, dorprechter ontfanger en kerkvoogd tot Longerhouw."

Aan de andere zijde komen de wapens voor van van Aylva en van Schwartzenberg en Hohenlansberg met het onderschrift: „Hoogwelgeborene heer de heer Cornelis

1) Zie over hem v. Sminia, N. Naaml. van Grietm. — Wat daar echter van een gedenkteeken in de kerk te Ysbrechtum vermeld wordt, geldt niet *hem*, maar Duco Martena van Burmania † 14 Dec. 1692.

Wumkes.nl

baron van Aylva, Grietman over Wonseradeel, Gecommitteerde Staat in het Mindergetal etc. etc." — en „de Hoogwelgeborene vrouwe Juliana Johanna van Aylva geboore baronesse van Schwartzenberg en Hohenlansberg."

Volgens opname van D. Bartstra te Bolsward.

Heerenveen. Klok van Crack-State.

„Me fecit Cornelis Crans Enchusae . 1743."

N. Adv. Blad v. d. Heer Hepkema te Heerenveen d.d. 13 Febr. 1892.

Sijbrandahuis. „Soli Deo Gloria . Steen et Borchhardt fudunt enchusae 1756.

Spanga. „Steen en Borchhardt fudunt Enchusae 1761. Dirk Roelofs Oosten, Peter Wubben kerkmeesters tot Spange."

Door vriendelijke bezorging van de Heeren Ph. W. Weber te Wolvega, en N. B. de Weerd te Munnekeburen.

Minnertsga. Kleine klok.

„I. Borchhard Enchusae Anno 1765." Dan aan de voorzijde: „De Hoog Ed. Geboren Heer Rutger van Haarsolte Grietman over Barradeel en meede gedeputeerde Staat van Friesland ee&."

En aan de achterzijde: „Dirk Klasen administrerende Kerkvoog met zijn adjunkt Jelle Gerrits Orsma, kerkvoogden te Minnertsga."

Opgave van den Heer A. Algra, H. d. S.

Oldeboorn. De tweede klok, in doorsnede 1 M. heeft tot opschrift, beneden den gekartelden bovenrand:

„Dese klok gegoten voor den dorpe Oldeborne in den jare 1767 door J. Borchhard te Enchuijsen."

Opgave van den Heer B. Westerkamp.

Wumkes.nl

Sneek. De groote klok:

„J. Borchhard fudit Enchusae A°. 1767."

Deze klok weegt 3273 kilogr., is hoog 1.36, en wijd van onderen in diameter 1.67.

Volgens opname van den Gemeente-architect J. Ph. Hogendijk, en vriendelijke opgave van den Heer Burgemeester Mr. D. Alma.

Mirns. Op de klok in het klokhuis staat:

„Anno 1767 me fecit Pieter Seest Amstelodami."

Volgens vriendelijke opgave van den adm. kerkvoogd Tuinenburg d.d. 1 Juli 1893.

Makkinga. Kleine klok. In Latijnsche letters.

„Graviore . lapsu . corruptam . haucce . campanam providus . praetor V. A. Glinstra . refundi . curavit . per . Claudium Fremij . fusorem . Anno domini . MDCCLXXVI." 1)

Volgens vriendelijke bezorging van Mr. P. A. Bergsma te Leeuwarden.

Wouterswoude. In Romeinsche letters:

„Anno 1780 me fecit Pieter Seest Amstelodami."

Opgave van den Heer J. Reijenga, H. d. S.

Terband. Op het kleine klokje aldaar staat:

„L. Haverkamp me fecit Hornae A°. 1785."

Opgave van den Heer B. Westerkamp, d.d. 15 November 1892.

Oldeholtwolde. De klok van daar werd in 1875 naar Ter-Idzardt overgebracht. Er staat op:

---

1) De zorgvuldige Grietman V. A. Glinstra heeft gezorgd, dat deze klok, die door een zwaren val gebroken was, hergoten werd door den gieter Claudius Fremij, in het jaar des Heeren 1776.

Vincentius van Glinstra was Grietman over Ooststellingwerf, van 1773 tot 1780. Zie over hem N. Naaml. v. Grietm. blz. 398.

Wumkes.nl

Taeke Hendriks
Sake Wijbes

Kerkvoogden van Oldeholtwolwolde den 5 May anno 1798."

Opgave van den Heer B. Westerkamp, d.d. 25 November 1892.

Zaandam. Groote klok 1.02 M. m.-lijn.

„Offerte . Deo . gratias . et . altissimo . promissa . vestra . Claes . Noorden . et . Albartus . de Grave . me . fec . Amstelodami . anno . 1700."

N.-Holl. Oudh. II, 79.

Köslin. De bidklok, in 1701 door Ernst Kridewit in Colberg gegoten, bevatte, behalve namen,

„In Jovae laudes resonet campana sonoras Aevaque Rex vivat Fridericus in omnia felix."

Ludw. Böttger a. w. I, s. 84.

Abtshagen. Derde klok is omgegoten

„ob scissuram quae campanae hujus impediverat sonum, sub Regimento felicissimo Friderici Borussorum Regis Primi." 1)

Ludw. Böttger a. w. III, s. 5.

Belgard a Persante. St. Petrikapel.

„Gloria in excelsis Deo . Johann Heinrich Schmidt goss mich in Stetin 1702."

Ludw. Böttger a. w. II, s. 7.

Medemblik. Klok in den toren van het Slot.

„Temporis . entremitum . memor . esto . tui . Claes . Noorden . et . Jan . Albert . de . Grave . me . fecit . Amstelodami . A° . 1703." 2)

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 49.

1) om een scheur, die den klank dezer klok verhinderd had, onder de gelukkige Regeering van Frederik, Pruissens eersten konings. 1701—13.

2) De klok te Grosthuizen heeft hetzelfde opschrift, maar is gegoten door F. en P. Hemony te Amsterdam in 1664.

Wumkes.nl

Bernburg. Slotkerk St. Aegidii. Groote klok 1.80 M. m.-lijn.

Deze klok werd gegoten in 1707 door Johan Jacob Hofmann uit Halle, in het 51ste jaar der Regeering van Victor Amadeus, Vorst van Anhalt, volgens het opschrift.

Dr. Büttner Pfänner a. w. II, s. 93.

Bernburg. 2de klok 1.42 M. in m.-lijn.

„A°. 1707 im 52 jahre der Christ. Furstl. regiering des Durchl. Fursten und Herrn, Herrn Victoris Amadei . Ältesten . F . Z . A . H . Z . S . E . V . W . G . Z . A . H . Z . B . V . Z . ist diese Glocke die Gemeine Gottes zum öffentl . Gottes und . liebesdienst zu versammeln, hier zu Bernburg gegossen worden."

Daaronder „Ps. C. ¼ . Jauchzet dem Herrn alle welt, dienet dem Herrn mit freuden, kommt für sein angesicht mit freuden."

Dan namen. En onder:

„Durchs feuer floss ich Johann Christian Bachmann aus Halle goss mich."

Deze klok werd gegoten in de plaats van eene die in 1583 gegoten was onder de regeering van Joachim Ernst, en het opschrift had: „Jeremias Cap . VII . II . Ekhard Kuehger aus Erfurth goss mich in Cönnern MDLXXXIII."

Dr. Büttner Pfänner, a w II, s 108, 109.

Enkhuizen. Wester- of Koepoort. 0.60 M. m.-lijn.

„Sit nomen . Domini . benedictum 1) Amstelodami . 1708."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 111.

Gross-Tychow. Kleine klok.

„Anno 1711 den 10 Julius umbgegossen . Gott bewahre dieses haus . G . M . Conradt Scheill"

Ludw. Böttger a. w. II, s. 47.

Colberg. H. Geest Kerk.

„Durch das Feuer bin ich geflossen
Conradt Scheel 2) hat mich gegossen

1) De naam des Heeren zij geprezen.

2) Hij goot te Colberg omstreeks 1718 en 1719.

Wumkes.nl

Im Namen der heiligen Dreifaltigkeit
Gelobt sei Gott in Ewigkeit."
Ludw. Böttger a. w. s. 19.

Colberg. Dom. Vesperklok; werd dikwijls omgegoten, in 1719 door Conrad Scheel te Colberg 1) Thans heeft zij het opschrift:
Gebeth VnD bItte VVIrD gott Ia so LAnge erhören
so LAnge In zVVersICht VVIr DIesen Vater ehren."
Ludw. Böttger a. w. I, s. 41.

Schlawe. 5de klok.
„Sit semper trino ac Gloria in altis
In terris quaeque porrigit ipse Deus. 2)
J. G. Schmidt Nürenb. 1725."
Ludw. Böttger a. w. III, s. 116.

Kiekow. Kleine klok:
„Anno 1731 me fecit Joh. Heinrich Scheel Colbergh" en daaronder „Soli Deo Gloria" en een paar namen.
Ludw. Böttger a. w. II, s. 27.

Beverwijk. Klok 1.09 M. m.-lijn.
„Nicolaus . Muller . Amsterdam . me . fecit . Anno . 1733.
Mŷn . yzre . tong . gebeukt .
op . schel . metale . kaken,
roept . elkeen . tot . syn . pligt .
om . God . hier . groot . te . maken."
En dan voorts namen.
N.-Holl. Oudh. II, 95.

Ursem. 1.10 M. m.-lijn.
„Joan . Nicolaus . Derck . me . fecit . Hornae . Anno . Domini . nostri . Jesu . Christi . MDCCXXXIII."

1) Hij goot ook de kwartiersklok in 1718.
2) God zelf verlangt, dat de Drieëenige ook in den hemel de eere hebbe, die op aarde bewezen wordt.

Wumkes.nl

Lager: „Tymen . Oly . schoot . Jacob . de . Boer . Klaas . Trypelaar . Nanning . Omis . Cornelis . Ariens . Zevers . Pieter . Jans . Mienus . scepenen . Jan . Jansz . Braam . secretaris . tot . Ursem.

Ick . ben . vyt . eygen . stof . op . nievws . alweer . gebooren . Ick . roep . se . tot . Gods . woort . al . wie . daarna . wil . hooren . Meester . Adriaen . Kraak . en Jan . Lvyties . Kerkmeesters."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 58.

Schmenzin. Kleine klok:

„Durch gottes Gnade goss mich Johann Meger in Colberg anno 1735. Hauptmann Berndt v. Kleist und Hedwig Magdalena von Kleisten haben mich und diese Kirche erdacht und Alles in diesen stand gebracht."

Ludw. Böttger a. w. II, s. 41.

Velsen. Groote klok 1.02 M. m.-lijn.

„Ciprianus . Crans . Jansz . Amstelodami . me . fecit . anno . 1745.

Per . munificentiam . amplissimi . domini . Gerardi . Corveri . Toparchae . Velsensis . etc . Consulis . Amstelaedamensis . etc . vicepraesidis . hoc . 1) campana . renovata . A°. MDCCXLV."

N.-Holl. Oudh. II, 100.

Obdam. 0.68 M. m.-lijn.

„Joan . Nicolaus . Derck . 2) me . fecit . Hornae . Anno . MDCCLII."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 36.

Enkhuizen. Dromedaris. Op het klokje, dat vroeger bij het afvaren der beurtschepen geluid werd, staat:

„Labor . vincit . omnia . 3) Jan . Verbruggen . Me . fecit . Anno . 1755."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 109.

1) Lees *hec* = *haec*. Hoc is een fout.

2) Zie lijsten van gieters in Vr. Fries XVI en XVIII en Overdrukken.

3) Vlijt overwint alles.

Wumkes.nl

Oostzaan. Klok 1.12 M. m.-lijn.

„De . erve . Alewyn . Crombosch . Amsterdam . Anno . 1760."

N.-Holl. Oudh. II, 78.

Alkmaar. Heiligegeest- of Kapelkerk (Bruinvis noemt die St. Jans-kapel, zie Vrije Fries XVIII en Overdruk blz. 47). Groote klok 1.25 M. m.-lijn.

„Joan . Nicolaus . Derck . me . fecit . Hornae . anno . 1760." Dan namen, en voorts:

„Illa . ego . quae . supra . tria . jam . per . secula . turris . pax . et . honor . posset . monstro . quid . una . dies . corripiunt . aedes . flammae . dum . tecta . voraces . labor . et . officio . reddor . inepta . meo . perdor . anus . flamma . artificis . sed . flamma . juventam . his . mihi . consulibus . reddere . jussa . fuit." 1)

Eindelijk: „nimirum fusa A° CIↃ CCCCXLIII A. D. XXI. Aug. 1760 . CIↃ IↃ CCLX ." 2)

N.-Holl. Oudh. II, 36.

Zutphen.

Het poortklokje in de Broederenkerk aldaar goot Christian Wilhelm Voigt en zijn zoon Christian, in 1761.

Nav. 1893, Afl. 8, 9, blz. 467 enz.

Andijk. 0.74 M. m.-lijn.

„Soli . Deo . Gloria . Steen . en . Borchhardt . 3) fudunt . Enchusae . 1761."

---

1) Ik, die meer dan 3 eeuwen reeds des torens vrede en eer was, toon wat een dag vermag. Terwijl de vraatzieke brand huis en dak verwoest, val ik en word ongeschikt voor mijn werk gered. Ik oude sloof word door het vuur verdorven, maar des kunstenaars vuur heeft mij, op bevel van deze bestuurders, de jeugd vernieuwd.

2) gegoten namelijk in het jaar 1443 op den 21sten Aug. (vernieuwd) 1760."

De kleine klok is, volgens N.-Holl. Oudh. in 1630, volgens Bruinvis in 1439 gegoten door Kylianus Wegewart te Campen.

3) Zie de lijst van gieters Vr. Fries XVIII en Overdruk.

Wumkes.nl

Daaronder: „Komt . Andijks . burgers . wilt . u . tempelwaarts . begeven . de . Heer . gebiedt . aldaar . den . zegen . en . het . leven. Deze . tooren . is . in . het . jaar . 1761 . door . de . Burgery . gebouwt."

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 85.

Jamund. De groote klok is meermalen omgegoten. Het laatst in 1767 door Johannes Meger. Tot 1693 had zij het opschrift:

„Gott wold aller Menschen Herzen röreu, de disser Klocken Klanck hören, dat se sick schicken thor Bassunen schal de uns wert fordern althomal", en was gegoten door „Meister Bartholomaeus Köller in 1588."

Ludw. Böttger a. w. I, s. 53.

Aalten.

Eene der klokken aldaar is gegoten door de gebroeders Christiaan en Rutgerus Voigt te Isselburg in 1768.

Nav. 1893, Afl. 8, 9, blz. 467 enz.

Giersleben. Kleine klok, 0.62 M. in m.-lijn, heeft aan de eene zijde „Goss mich C. G. Ziegner in Magdeburg 1770", en aan de andere namen.

Dr. Büttner Pfänner, a. w. III, s 148.

Tietzow. Een klok heeft: 1)

„Sit nomen domini benedictum" J. M. Meger in Neustettin goot die in 1780.

Ludw. Böttger a. w. II, s. 45.

Schoorl. Klok van 0.89 M. m.-lijn.

„L. Haverkamp . me . fecit . Hornae . A° . 1783.

N.-Holl. Oudh. II, 7.

Oudedijk. 0.87 M. in m.-lijn.

„L. Haverkamp . Me . fecit . Hornae . A° . 1787." — Verder namen van toenmalige ingezetenen.

N.-Holl. Oudh. Amst. 1891, blz. 60.

---

1) De andere heeft de letters J. C. L.

Wumkes.nl

Zeddam.

De klok in den toren der R. C. Kerk aldaar goot Johannes Rutgerus Voigt te Emmerik in 1788.

Nav. 1893, Afl. 8, 9, blz. 467 enz.

Zuidschermer. (Kerk). Klok 0.42 M. m.-lijn.

„Skeppet . Kosten . Byggd . På . Skeppswarfuet . Kosten . Vid . Göteborg . År . 1798 . Guten . af . Johannes . Blörkmen . I . Göteborg . 1798." — Deze klok is waarschijnlijk van een Zweedsch schip afkomstig.

N.-Holl. Oudh. II, 87. 1)

Besluit in betrekking tot Friesland.

Even als in de vorige eeuw komen ook in de 18de op de klokken in Friesland geene Heiligen voor. De namen der edelen en invloedrijke personen worden echter op zeer vele plaatsen vermeld. Het beeldwerk bestaat, waar het voorkomt, dan ook uit de wapens dier personen. Te Oldeouwer drukt het beeldwerk op de klok, het bedrijf der bewoners uit.

Wat den inhoud der opschriften aangaat, deze is hier en daar eigenaardig of zeer zonderling, b.v. te Blija, Warga, Burum, Franeker en Kooten.

Jorwerd wijst op eene historische bijzonderheid.

De lettervormen zijn meestal de Latijnsche.

Wat de taal betreft, waarin de opschriften zijn uitgedrukt, deze is op een deel der klokken de Nederlandsche; op een ander deel de Latijnsche; maar aan deze eeuw is het vooral eigen, dat de vermelding van den gieter in het Latijn wordt opgegeven, maar het overige deel van het

1) Zie ook Vr. Fries XVIII en Overdruk blz. 114.

Wumkes.nl

opschrift in het Nederlandsch is vervat. Te Schiermonnikoog vindt men nevens het Latijn een Fransche spreuk. Te Poppingawier doet het geval zich voor, dat dezelfde gieter aldaar in hetzelfde jaar twee klokken leverde, van welke de eene een Nederlandsch en de andere een Latijnsch opschrift heeft.

Zie ook Vrije Fries XVI en XVIII.

Klokken van de 19de eeuw.

Suameer. Op de klok staat:

„Johannes Hedzes, Kerkvoogd.

Fokke Jacobs, Johannes Klases, Gecommitteerden. 1802."

In Latijnsche, duidelijke, fraaie letters.

Volgens vriendelijke opgave van den Heer K. L. de Vries, H. d. Sch., d.d. 27 Sept. 1893.

Idzega (Wijmbritseradeel).

Vooraan staat een blad van een boom. Dan volgt het opschrift: „Vernieuwd toen Ulbe Jans Wynia, Marten Hylkes Hylkema en Harmen Sietzes Glyza Kerkvoogden van Idzega (waren). A. H. van Bergen en M. Fremy me fecerunt te Midwolde Anno 1826."

Opgave van den Heer J. de Jong, H. d. S.

Elsloo. Kleine klok:

„Hergoten Anno 1849 voor het dorp Elsloo, toen H. W. Bruggen, J. A. Flokstra en J. J. Prakken Kerkvoogden waren. H. van Bergen en Comp. Me fecerunt te Midwolde."

Volgens vriendelijke bezorging van Mr. P. A. Bergsma te Leeuwarden.

Wumkes.nl

Roodhuis. R. C. Kerk.

De klok aldaar, uit de oude Kerk, was gegoten in 1850 door de Heeren van Bergen te Heiligerlee. Behalve den naam van den gieter stond er op de naam van den patroon der kerk, namelijk *H. Martinus.*

Opgave van den Heer Notaris H. Fennema te Sneek.

Terhorne. De klok heeft in Latijnsche letters het volgende opschrift:

„Gegoten voor de kerk van Terhorne . W. H. Lycklama a Nyeholt Burgemeester van Utingeradeel . T. T. Rypkema President Kerkvoogd, M. H. Zylstra H. O. v. d. Hoop mede Kerkvoogden, W. J. Meyer predikant, J. S. de Vries onderwijzer der jeugd, L. J. Elsinga & Zoon hebben my gegoten in de Schrans bij Leeuwarden anno 1854."

Opgave van den adm. Kerkvoogd W. P. Ploegsma 12 Juni 1893.

Ysbrechtum. Boven aan rondom de klok onderscheidene attributen, als: 't Nederlandsch Wapen; Globe; Mercurius; harp en vaas met krans; Mercuriusstaf met twee gekruiste ankers; een door twee paarden getrokken ploeg met landman; spade, zeis, hark, byenkorf en korenschoof; de eendracht; hamer, beitel, winkelhaak en passer; gevleugelde zandlooper, zeis en omgekeerde fakkel.

Verder het omschrift op 3 regels:

1e rand: „Deze nieuwe klok van Ysbrechtum is in 1865 gegoten door A. H. van Bergen te Heiligerlee toen hier Kerkvoogden waren

2e rand: „Sytze Hilbrands Boschma . Anne Gerkes Schaafsma en Mr. Sjuck van Welderen Baron Rengers en Predikant was

Wumkes.nl

3e rand: „Pieter van Borssum Waalkes . G. T. E." 1)

Afgenomen door Heerke Wenning, Concierge R. H. B. S. volgens opdracht van den Hoog Welgeb. Heer J. F. van Welderen Baron Rengers te Ysbrechtum.

Britswerd.

„Gegoten door A. H. van Bergen te Heiligerlee Anno 1866, toen te Britswerd Kerkvoogden waren S. J. Palsma, P. K. Bosma en T. E. Heeg en D. Riemersma onderwijzer."

Verder zijn om den bovenrand aangebracht de attributen van handel, scheepvaart, landbouw en nijverheid, het wapen van Nederland en gerechtigheid en hoop. Voorts een globe, en een zinnebeeld met randschrift „Concordia, dat koophandel en landbouw bloeie."

Opgave van den Heer H. Sijbrandij.

Tjalhuizum. Omschrift in gothische letters:

1e rand van boven: „gegoten te Heiligerlee, Anno 1871 . door A. H. van Bergen voor Tjalhuizum . toen Kerkvoogden waren

2e rand: „S. P. Poelstra, J. F. van Welderen Rengers en A. S. Rusticus. = en de toren werd gebouwd door K. Reidsma."

Afgenomen door den Heer Heerke Wenning, volgens opdracht van den Hoogwelgeb. Heer J. F. van Welderen Baron Rengers te Ysbrechtum.

Waaxens (Hennaarderadeel). Op beide klokken staat:

„De Heeren Klaas T. Schuringa, Jacob P. Ringnalda, en Klaas J. Heeg, kerkvoogden te Waaxens, hebben deze

1) G. T. E. = Gode ter eere.

Op de klok, die vroeger te Ysbrechtum in den koepeltoren der oude, nu afgebrokene, kerk hing, stond niets.

Wumkes.nl

klokken laten gieten, in het jaar 1878, door A. H. van Bergen te Heiligerlee." 1)

Vriendelijke opgave van den Heer Jac. Eringa, te Cubaard.

Abbega. Tweede klok.

Voert het jaartal 1879 en in gothische letters: „gegoten door A. H. van Bergen, te Heiligerlee."

Afgenomen door den Heer Heerke Wenning, volgens opdracht van den Hoogwelgeb. Heer J. F. v. Welderen Baron Rengers, te Ysbrechtum.

Wolvega.

„Door middel van vrijwillige bijdragen is deze klok hergoten na den brand in den toren op 7 Mei 1894. Gebr. van Bergen, Midwolde, me fecerunt.

Kerkvoogden van Wolvega,
Mr. Jacob Sickenga
Pieter Koopmans
Roelof van der Veen.

Opgave van den Heer Ph. W. Weber.

Wolvega. In den toren der R. C. Kerk zijn op het gouden feest van den Heer Pastoor twee klokken opgehangen, die beide tot opschrift hebben:

„Geschenk der R. C. Parochianen van Wolvega aan hunnen Herder, Deken en Kanunnik B. Mulder op zijn gouden Priesterfeest 1894.

A . M . D . G . 2)

In honorem S. Francisci Ass . 3)

Petit et Fritsen me fuderunt." 4)

Opgave van den Heer Ph. W. Weber.

1) De Heer van Bergen heeft mij vriendelijk bericht, dat de opschriften der vroegere oude klokken helaas! niet zijn bewaard.

2) Deze letters beteekenen: ad majorem Dei gloriam.

3) Tot eer van den H. Franciscus van Assise.

4) Petit en Fritsen hebben mij gegoten.

Wumkes.nl

Nieuwe Klokken zijn voorts te:

Haulerwijk	1830	gegoten	door	v. Bergen.	
Knijpe	1831	„	„	Fritsen.	
Oostermeer	1835	„	„	v. Bergen.	
Woudsend	1837	„	„	„	„
Arum	1837	„	„	„	„
Nijehaske	1841	„	„	„	„
Metslawier	1842	„	„	„	„
Tirns	1842	„	„	„	„
Oudwoude	1845	„	„	„	„
Drachten	1846	„	„	„	„
Westergeest.	1857	„	„	„	„
Gerkesklooster . . .	1858	„	„	„	„
Baijum	1864	„	„	„	„
Nijega Hem. Old. .	1864	„	„	„	„
Zurich bij Pingjum	1864	„	„	„	„
Appelscha	1872	„	„	„	„
Bakkeveen.	1873	„	„	„	„
Heeg.	1876	„	„	Fritsen.	
Irnsum.	1877	„	„	v. Bergen.	
Schingen	1877	„	„	„	„
Echten.	1879	„	„	„	„
Warstiens	1882	„	„	Fritsen.	
Bergumerheide . . .	1887	„	„	v. Bergen.	
Dedgum	1890	„	„	„	„

(Zie ook Vr. Fries XVI, 247 en Overdr. blz. 109.)

R. Cath. Kerken.

Joure	1837	gegoten	door	v. Bergen.	
St. Nicolaasga	1841	„	„	„	„
Leeuwarden Speelmstr.	1865	„	„	„	„
Franeker	1865	„	„	„	„
Blaauwhuis . .	1869 en 1870	„	„	„	„
Sneek	1872 en 1882	„	„	„	„
Wijtgaard	1875	„	„	Fritsen.	
Bolsward	1885	„	„	v. Bergen.	

Wumkes.nl

Besluit in betrekking tot Friesland.

In deze eeuw komen op de klokken der Protestanten de namen der Edelen of invloedrijke personen dikwijls voor, meestal echter zonder hunne wapens. Een enkele keer vindt men echter ook deze nog b.v. te Wijnjeterp.

Op sommige klokken der R. C. Gemeenten komen, gelijk van zelven spreekt, de Heiligen weer voor.

In vergelijking van de vorige eeuw is de sierlijkheid van het beeldwerk toegenomen. Ook komt het menigvuldiger voor. Het bevat soms symbolen van onderscheidenen aard, b.v. te Ysbrechtum, Britswerd en Lippenhuizen; ook wel eene jachtvoorstelling b.v. Ureterp, Hijdaard, Wetzens, Oldetrijne en Drachster Compagnie; fraai is het op de klok der R. C. Gemeente te Irnsum, en in den geest van den R. eeredienst.

De inhoud der opschriften bepaalt ons nu eens bij dorpsbijzonderheden b.v. te Murmerwoude en Munnekezijl; dan weder bij geschiedkundige bijzonderheden, b.v. te Nes op Ameland R. C. Kerk, te Koudum, te Sneek R. C. Kerk; ook een enkele keer bij eene kerkelijke plechtigheid b.v. te Harlingen R. C. Kerk. Het opschrift op de klok der R. C. Kerk te Irnsum getuigt van de geschiedenis en roeping dier klok; dat te Heerenveen R. K. herinnert aan het oude „vivos voco etc", terwijl de klok in den toren der Prot. Kerk te Tzum ook het „vivos voco, mortuos plango" heeft, maar het „fulgura frango" niet bevat. De klok der R. C. Kerk te Bakhuizen verkondigt Gods lof, en te Wijnaldum is op de klok der Prot. Kerk een aardig versje.

De taal is Latijn, Latijn en Nederlandsch samen, maar op de meeste klokken Nederlandsch.

De lettervormen zijn nu en dan eens Gothische, maar meest Latijnsche.

Zie ook Vrije Fries XVI en XVIII.

Wumkes.nl

Onder het afdrukken werd mij nog medegedeeld door den Heer K. H. Laagland te Bolsward, het opschrift op de kleine klok van het Raadhuis te B., namelijk: „Petrus Overney heeft mi gegooten 1680"; voorts het wapen van Bolsward, en dan S. P. Q. B. (senatus populus que Bolswardiensis = de regeering en het volk van Bolsward). Boven en beneden heeft de klok prachtig lofwerk. De groote klok van genoemd Raadhuis is van 1619, en gegoten door Hans Falck van Neuremberg. Het opschrift echter scheen moeilijk te lezen te zijn.

Dr. T. de Boer deelde mij nog het volgende mede:

Volgens de (onbetrouwbare, in elk geval sterk opgesierde) overlevering, reisden in 't jaar 518 n. Chr., drie geestelijken uit Wales naar Jerusalem. Daar werden ze tot Bisschoppen gewijd en ontvingen vóor hun terugkeer naar 't vaderland geschenken, die een engel voor hen overbracht. Onder deze geschenken nu bevond zich ook een klok, die in verschillende berichten nola ... campana baiula etc. genoemd wordt. Er wordt in één der berichten het volgende van verhaald:

Beato autem Theliao cymbalum dederunt magis famosum, quam sit magnum, magis pretiosum, quam pulchrum, quia dulci sono organum omne videtur excellere, periuros damnat, infirmos curat; et singulis horis nullo movente sonabat, donec peccatis hominum exigentibus, qui illud pollutis manibus temere tractabant, a tam dulci obsequio cessaret: sicut enim cymbalum à torpore somni et inertiae cunctos ad ecclesiam invitat, ita s. Theliaus, Christi praeco factus, incessanter praedicando, subiectos ad coelum verbo & exemplo incitabat.

(Anonymus, Vita s. Teliai, c. 2. AA. SS. Boll., Febr., II, p. 309).

Wumkes.nl

LIJST VAN GIETERS.

(Bij de Gieters die voorkomen in Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken, is dit aangeduid.)

A.

Aerschot (familie van) blz. 64.
Ameroy blz. 138. (Cornelis) blz. 129, 146 + XVI.
Arck (Eppe van der) blz. 143. + XVI en XVIII.

B.

Bachmann (Johann Christian) blz. 160.
Balthasar (Jurjen of Johannes) blz. 135, 148. + XVI en XVIII.
Beckman (Diderick) blz. 122, 124.
Beker (Hinrik) blz. 104.
Bergen (de Heeren van) blz. 167. (Gebr.) blz. 169, 170 + XVI en XVIII.
Bergen (H. van) en Comp. blz. 166. + XVI.
Bergen (A. H. van) blz. 64, 83, 167, 168, 169 + XVI en XVIII.
Bergen (A. H.) en Fremy (M.) blz. 166 + XVI.
Berger (Johann) blz. 143. + XVIII.
Blörkmen (Johannes) blz. 165.
Boerke (Jan en Willem) blz. 103, 105. + XVI.
Borch (Anthoni de) blz. 122. + XVIII.
Borch (Henrick van) blz. 82. + XVIII.
J. Borchhard btz. 157, 158. + XVI en XVIII.
Borstelman (Heinrich) blz. 122. + XVIII.
Both (Henricus) blz. 125.
Bremen (Johannes van) blz. 110. + XVI.
Burgerhuijs (Jan) blz. 129. + XVI.
Butendiic (Aernt) blz. 97.
Butendiic (Ricoldus) blz. 87, 99.
Butendiic (Steven) blz. 97, 98, 104, 105, + XVI en XVIII.
Butendiic (Willam) blz. 102.

C.

Campen (Henrick van) blz. 82. + XVIII met een K.
Causard (firma) blz. 64.
Cortrijk (Daniel van) blz. 82.
Crans (Cornelis) blz. 157. + XVI en XVIII.
Crans (Cyprianus) blz. 119, 155, 156, 162 + XVI en XVIII.
Crans (Jan) blz. 155. + XVI en XVIII.

D.

Daniel blz. 76, (Meester) blz. 82.

Wumkes.nl

Daniel en Michiel blz, 82.
Dam (Claus van) blz. 82.
Dam (Gerrit van den) blz. 125. + XVI.
Derck (Joan Nicolaus) blz. 161, 162, 163. + XVIII.
Deyck (Nicolaus) blz. 156.
Dnbois (Franciscus) blz. 141, 145.

E.

Edelbrok (gebrs.) blz. 64, 72.
Elsinga (L. J.) en zoon blz. 167. + XVI.

F.

Falck van Neuremberg (Hans) blz. 130, 131, 172. + XVI en XVIII,
Freger (Martin) blz. 140.
Fremius blz. 151.
Fremy (Claudi) blz. 119, 151, 152, 153, 158. + XVI en XVIII.
Frisger (Gasper) blz. 124.
Fritsen blz. 170.
Füssli (Peter) blz. 139.

G.

Gert v. M. blz. 99.
Ghein (Andreas van den) blz. 119.
Ghein (Peeter van den) blz. 122. + XVIII.
Gillis (Joris) blz, 82.
Grape (Henninck) blz. 124.
Grave (Jan Albert de) blz. 82, 142, 155. + XVI en XVIII,
Grave (Albertus) en Noorden (Claes) blz. 119. + XVI en XVIII.
Gravius van Hoeitema (Jelte Pier en Johan Riemers) blz. 135.

H.

Hart (Assuerus Koster van der) blz. 82.
Haverkamp (L.) blz. 158, 164. + XVI en XVIII.
Hemony (F.) blz.) 146, 147, 148, 149. + XVI en XVIII.
Hemony (P.) blz. 150, 151. + XVIII.
Hemony (Frans en Petrus) blz. 61, 118, 119, 143, 144, 145, 159. + XVI en XVIII.
Henninck (Gerdt) blz. 145.
Hofmann (Johan Jacob) blz. 160.
Hofman (Heinrich) blz. 119.
Horst (Henrick ter) blz. 141.
Huysen (Lourens Brinck) blz. 152.

J.

Janssen (Conrard) blz. 70.
Julien blz. 71. + XVI.

K.

Karstede (Jochim) blz. 121, 139.
Keller (Bartholomaeus) blz. 122.
Klinghe (Ghert) blz. 103, + XVI.
Koeler (Bartolomeus) blz. 123.
Köller (Bartholomeus) blz. 164.
Kokenbacker (Henricus) blz. 95. + XVI.
Kökeritz (Christoph.) blz. 140, 141.
Kökeritz (George) blz. 149,
Koster (Assuerus) blz. 129.
Koster (Gheraert) blz. 139. + XVI.
Kridewitt (Ernst) blz. 151, 159.

L.

Loots (Heerman) blz. 82.
Ludeke of Lutke (Meester) blz. 116. + XVIII.
Lupke (Hendrik van) blz. 82.

Wumkes.nl

M.

Meger (Johann) blz. 162, 164.
Meger (J. M.) blz. 164.
Mervelt (Gerard van) blz. 82.
M, F. S. blz. 142. + XVI.
Moer (Jasper) blz. 102. + XVI en XVIII.
Moerinck (Hieronimus) blz. 123. + XVIII.
Monnick (Hans) blz. 122.
Montigny (Rodolphus de) blz. 93.
Muers (Henricus) blz. 129, 138. + XVI en XVIII.
Muller (Nicolaus) blz. 161. + XVI en XVIII.
Müller (Joachim) blz. 149.

N.

Nieman (Henricus) blz. 132, 140.
Noorden (Claes) en Grave (Albertus de) blz. 119, 159. + XVI en XVIII.
Noteman (Jacob) blz. 133, 134, 141. + XVI en XVIII.

O.

Obertin (Andreas) blz. 130, 132. + XVI en XVIII.
Olemann (Hans) blz. 123.
Overney (Petrus) blz. 132, 136, 137, 172. + XVI en XVIII.
Ouwerkerk (Johannes) blz. 139. + XVIII.

P.

Paris blz. 144.
Petit (familie) blz. 63.
Petit en gebrs. Edelbrok blz. 64, 72.
Petit en Fritsen blz. 64, 132, 142, 147, 169. + XVIII.
Powel (Gert) blz. 138 + XVI.
Put (Arent v. d.) blz. 129. + XVI.

R.

Reineros blz. 98.
Rose (Ludeke) blz. 120.

S.

Scheel (Conradt) blz. 146, 160, 161.
Scheel (Joh. Heinrich) blz. 161.
Scheil (Conradt) blz. 146, 160.
Schimmel (Gerhard) blz. 152. + XVI.
Schmidt (Johann Heinrich) blz. 159.
Schmidt (J. G.) blz. 161.
Schonenborch (Johannes) blz. 82, en Wou (Gherardus) blz. 109, 116, 120 + XVI en XVIII.
Seest (Pieter) blz. 82, 158. + XVI.
Splinter (Everhardus) blz. 143. + XVI en XVIII.
Spronneaux (Franciscus) blz. 137. + XVI.
Steen en Borchhardt blz. 157, 163. + XVIII.
Steghe (Johannes ter) blz. 110, en Wou (Geert van) blz. 113. + XVI en XVIII.
Steijlaert (Adriaan) blz. 125 + XVIII.
Straelen (Johann von) blz. 61.

T.

Tidericus blz. 79.
Tolhws (Jan) blz. 121. + XVI en XVIII.
Trier (Gregorius van) blz. 60.
Trier (Jan van) blz. 60. + XVI en XVIII.

V.

Valter Norimberghe bl. 111.

Wumkes.nl

Veghel (Johan) blz. 61.
Venlo (Johann en Gerard van) blz. 61.
Verbruggen (Jan) blz. 162.
Vermaten (Pieter) blz. 139. + XVI en XVIII.
Vestrinck (Henricus) blz. 143.
Voigt (Christian Wilhelm) blz. 163.
Voigt (Christiaan en Rutgerus) blz. 164.
Voigt (Johannes Rutgerus) blz. 165.

W.

Waghenens (Georgius) blz. 118, 119. + XVI.
Waghevens (Jacop) blz. 113 + XVI en XVIII.
Waghenens (Peter) blz. 117 + XVIII.
Waghevens (Sijmon) blz. 106.
Wegewart (Henrick) blz. 115, 129, 130, 138, 139. + XVI en XVIII.
Wegewart (Wilhelmus) blz. 114, 125, 140. + XVI en XVIII.
Wegewart (Kilianus) blz. 132, 163. + XVI en XVIII.
Weri (Hugo) blz. 137. + XVI.
Wilhelmus blz. 102.
Wilkens (Antoni) blz. 129. + XVIII.
Wilkes (Antony) blz. 145. + XVIII (Weduwe van) blz. 149, 150.
Wits (C.) blz. 150.
Wou (Gerardus de) blz. 61, 82, 100, 106, 107, 111, 112, 114, 115, 116, 119, 120. + XVI en XVIII.
Wou (Arnoldus van) blz. 82, 117. + XVI.
Wou (Gherardus) en Schoneborch (Johannes) blz. 109, 116, 120. + XVI en XVIII.
Wou (Geert van) en Steghe (Jan ter) blz. 113 + XVI en XVIII.

Z.

Zael (Goebel) blz. 120, 121. + XVIII.
Ziegner (C. G.) blz. 164.

Wumkes.nl

LIJST VAN PLAATSEN.

Bij de plaatsen, die ook in Vrije Fries XVI en XVIII en Overdrukken voorkomen, is dit in het Register aangeduid.

A.

Aalten blz. 164.
Aartswoud blz. 140.
Abbega blz. 133, 169.
Abbekerk blz. 151.
Abtshagen blz. 159.
Aderstedt blz. 90.
Aken blz. 60, 64, 66. + XVI.
Akersloot blz. 125.
Akkerwoude blz. 135.
Aldenburg blz. 48.
Alkmaar blz. 102, 121, 132, 138, 163. + XVI en XVIII.
Alsleben blz. 90.
Alsynderup blz. 82.
Alt-Schlawe blz. 93, 140.
Amsterdam blz. 66.
Andijk blz. 163.
Antwerpen blz. 66.
Arnhausen blz. 139.
Arnhem blz. 61, 66.
Asminderod blz. 82.
Assens blz. 82.
Austernijega blz. 83 + XVIII.

B.

Balm blz. 116, 118.
Barswitz blz. 141.
Bast blz. 87.
Beatenberg (St.) blz. 85.
Beek blz. 59.
Belgard a Persante blz. 151, 159.
Bemelen blz. 60.
Benningbroek blz. 119.
Berlijn blz. 73.
Bernburg blz. 92, 99, 101, 105, 160.
Beverwijk blz. 161.
Binnenwijzend blz. 118.
Bietzicker blz. 124.
Blessum blz. 85, 87.
Bloemendaal blz. 129.
Bolsward blz. 172. + XVIII.
Boppard blz. 80.
Bovenkarspel blz. 115.
Bozum blz. 127. + XVI.
Boyl blz. 94 + XVIII.
Britswerd blz. 94, 168. + XVI.
Broek blz. 129.
Broek in Groningen blz. 48.
Broek op Langendijk blz. 116.
Brunswijk blz. 61. + XVI.
Buchten blz. 60.
Bulgrin blz. 88, 149.
Burgerbrug blz. 148.
Burgwerd blz. 110, 135.

C.

Callantsoog blz. 107.
Canino blz. 77.
Carwitz blz. 124.

Wumkes.nl

Castricum blz. 138.
Colberg blz. 93, 102, 160, 161.
Cordova blz. 75.
Cratzig blz. 93.

D.

Dätzingen blz. 81.
Deersum blz. 83, 84. + XVI.
Dirkshorn blz. 139.
Doberan blz. 80.
Doniaga blz. 96.
Drachten blz. 137. + XVI en XVIII.
Driehuizen blz. 129. + XVIII.
Drohndorf blz. 88, 93.
Dronrijp blz. 100 + XVI.
Dunkeld blz. 105.
Düsseldorf blz. 74.
Dusseldorp blz. 64.

E.

Egmond Binnen blz. 149.
Egmond aan Zee blz. 99.
Elahuizen blz. 73.
Ellrich blz. 78.
Elsloo blz. 87, 166. + XVI.
Engwier blz. 84.
Enkhuizen blz. 85, 116, 118, 129, 143, 151, 160, 162.
Erfurt blz. 61, 66. + XVI en XVIII.
Esbonderup blz. 82.
Eventin blz. 93.

F.

Ferwerd blz. 91. + XVI.
Finderup blz. 82.
Fochtelo blz. 84.
Freckleben blz. 122.
Fritzow blz. 116, 146.

G.

Garding blz. 85 + XVIII.
Garring blz. 93.
Gemrode blz. 89.
Gerbin blz. 129.
Gersloot blz. 83, 84, 129.
Giebichenstein blz. 80.
Giersleben blz. 123, 164.
Gilching blz. 80.
Gjerung blz. 82.
Gladstrup blz. 82.
Goënga blz. 88, n. 1. + XVI.
Goes blz. 106.
Goingarijp blz. 108 + XVI.
Gonna blz. 80, 123.
Goutum blz. 109.
Graischen blz. 77. + XVIII.
Groningen blz. 66 + XVI.
Grossalsleben blz. 104, 149.
Grössmollen blz. 93.
Gröss-Tychow blz. 124, 160.
Grupenhagen blz. 123.

H.

Haarlem blz. 61. + XVI en XVIII.
Halle blz. 77.
Hamburg blz. 61.
Hantum blz. 112.
Harencarspel blz. 117.
Hartwerd blz. 85.
Harzgerode blz. 143.
Hattem blz. 102, 141, 152.
Hauwert blz. 121.
Heemskerk blz. 104.
Heerenveen blz. 155, 157. + XVIII.
Hem blz. 149.
Hensbroek blz. 142.
Herbaijum blz. 85.
Herfolge blz. 82.
Herlufmagle blz. 82.
Hersfeld blz. 76.
Hoensbroek blz. 60.
Hoogwoud blz. 139, 144.
Hoorn blz. 87, 118, 122, 129, 143. + XVI.
Hoym blz. 99.

Wumkes.nl

Huisduinen blz. 121.
Huins blz. 130.
Huzum blz. 82.
Hij blz. 52.

I. en J.

Jamund blz. 164.
Janum blz. 113.
Idsega blz. 166.
Jersie blz. 82.
Iggenbach blz. 80 + XVI.
Ilberstedt blz. 93.
Indijken blz. 84.
Irnsum blz. 128. + XVI en XVIII.
Jurjen (St.) blz. 100.

K.

Kampen blz. 106.
Kesteren blz. 102.
Keulen blz. 66. + XVIII.
Kevelaar blz. 64.
Kiekow blz. 90, 161.
Klaaswaal blz. 140.
Klein-Mühlingen blz. 93.
Klokken zonder opschrift in het buitenland blz. 86 en 87.
Klopschen blz. 80.
Köchstedt blz. 78.
Kolhorn blz. 101.
Koslin blz. 120, 140, 159.
Kowalk blz. 122.
Krommenie blz. 99.
Krommeniedijk blz. 141.
Krukenbeck blz. 100.

L.

Lagenia bl. 47.
Lambertschaag blz. 107.
Langedijke blz. 91.
Lanzig blz. 93.
Latdorf blz. 85, 121.
Laubiens blz. 75, 76.
Legemeer blz. 155.
Leuven blz. 81.
Lille-Lyngbij blz. 82.
Limmen blz. 144.
Lissabon blz. 66.
Loënga blz. 136.
Lollum blz. 112.
Londen blz. 66.
Longerhouw blz. 156.
Luik blz. 66.
Luinjeberd blz. 113, 133.
Lühnde blz. 79 + XVI.
Luneburg blz. 61.
Lutkepost blz. 73.
Lutzig blz. 121, 139.

M.

Maarten (St.) blz. 120.
Maartensbrug (St.) blz. 151.
Maastricht blz. 59, 62, 66.
Makkinga blz. 97, 158.
Makkum blz. 73.
Malchow blz. 93.
Maldenburg blz. 48.
Marken-Binnen blz. 129.
Margröningen blz. 80 + XVI.
Marsow blz. 93.
Marrum blz. 131.
Marssum blz. 98. + XVI.
Medemblik blz. 144, 159.
Media blz. 47.
Mehringen blz. 123.
Merseburg blz. 77, 79.
Middelburg blz. 66.
Midlum blz. 87, 98.
Minnertsga blz. 134, 157.
Mirns blz. 158.
Moskou blz. 65.
Munnekeburen blz. 132.
Munster blz. 61, 64.
Muttrin blz. 121, 124.

N.

Nes blz. 99, 132.

Wumkes.nl

Nestved blz. 82.
Neundorf blz. 92.
Nicolaasga (St.) blz. 98.
Nicolaston blz. 117.
Nieuwe klokken blz. 170.
Nijemirdum blz. 113.
Nieuwe Niedorp blz. 120, 129.
Nijkerk (Ferwerderadeel) blz. 92, 95.
Nijland blz. 130, 137.
Nijmegen blz. 66.
Noordbeek blz. 61.
Noordschermer blz. 138 + XVIII.
Noordwolde blz. 133.
Numansdorp blz. 145.
Nyhuizum blz. 155.

O.

Obdam blz. 150, 162.
Oldeboorn blz. 111, 157.
Oldeholtpade blz. 132, 156.
Oldeholtwolde blz. 158.
Oldenzaal blz. 61 + XVI.
Olmutz blz. 66.
Oosterblokker blz. 138.
Oostknollendam blz. 143.
Oostrum blz. 94. + XVI.
Oostwoud blz. 132.
Oostzaan blz. 163.
Opmeer blz. 105.
Opperdoes blz. 120.
Oudega blz. 130.
Oudedijk blz. 164.
Oude-Niedorp blz. 129.

P.

Paalow blz. 124.
Pancras (St.) blz. 121.
Parijs blz. 66.
Parnow blz. 93, 145.
Parrega blz. 114.
Parsow blz. 146.
Peking blz. 65.
Pennekow blz. 116, 140.
Petten blz. 119.
Pfäffikon blz. 88, 119, 139.

R.

Raard blz. 111.
Recklinghausen blz. 61.
Reinfelde blz. 122.
Retzin blz. 139.
Roermond blz. 68 enz.
Rome blz. 47, 66 + XVIII.
Roodhuis blz. 167.
Roon blz. 144. + XVI.
Rosgow blz. 90.
Rotterdam blz. 66, 103, 145, 146, 147.
Rottevalle blz. 155.
Rottum blz. 96.
Rotzenhagen blz. 90.

S.

Saeby blz. 82.
Sandfirden blz. 132.
Schagen blz. 150. + XVI en XVIII.
Schagerbrug blz. 129.
Scharl blz. 115. + XVIII.
Scharnegoutum blz. 97.
Scharwoude blz. 138.
Schellinkhout blz. 120.
Schlawe blz. 161.
Schmenzin blz. 162.
Schönwitz blz. 92.
Schoorl blz. 164. + XVI.
Seligenstadt blz. 80.
Sens blz. 66.
Servaas (St.) blz. 59.
Sillenstede blz. 101.
Sittard blz. 80.
Skaevinge blz. 82.
Skjorping blz 82.
Sloten blz. 85, 137.
Smallebrugge blz. 129.
Sneek blz. 110, 158. + XVI en XVIII.

Wumkes.nl

Snoldelev blz. 82.
Sondel blz. 84.
Sonder-Bork blz. 82.
Sonnega blz. 133.
Spanbroek blz. 117.
Spanga blz. 157.
Stabij blz. 82.
Stavelo blz. 59.
Stavoren blz. 131.
Stolzenberg blz. 124.
Straatsburg blz. 66 + XVI.
Suameer blz. 166.
Swichum blz. 96, 114.
Sybecarspel blz. 152.
Sybrandahuis blz. 157.
Sydow blz. 88.

T.

Tegelen blz. 60.
Terband blz. 133, 158.
Terhorne blz. 167.
Teroele blz. 129.
Tietzow blz. 164.
Tjalhuizum blz. 168.
Tjalleberd blz. 137.
Tjerkgaast blz. 114.
Troizkoi blz. 65.
Twisk blz. 120.

U.

Uetgenbach blz. 80.
Uitgeest blz. 143. + XVIII.
Ulm blz. 78.
Unterröblingen blz. 78.
Ursem blz. 161.
Utrecht blz. 61, 66, 89. + XVI.

V.

Valentia blz. 48.
Valkoog blz. 141.
Varchmin blz. 93.
Veenhuizen blz. 103.
Venhuizen blz. 115.
Veirup blz. 82.
Vellov blz. 82.
Velsen blz. 152, 162.
Viliglia blz. 48.

W.

Waaxens (Hennaarderadeel) blz. 168.
Wadway blz. 104.
Waldou blz. 88.
Warder blz. 79.
Warmenhuizen blz. 125.
Warns blz. 109. + XVIII.
Wartekow blz. 90.
Weddersleben blz. 78.
Weenen blz. 66. + XVIII.
Wernigerode blz. 90.
Wervershoof blz. 138.
Westerblokker blz. 121.
Westwoud blz. 152.
Wier blz. 84. + XVIII.
Wieringerwaart blz. 124, 152.
Winkel blz. 89.
Wirdum blz. 154. + XVI.
Witmarsum blz. 96, 135.
Wognum blz. 139.
Woldisch Tychow blz. 116.
Wolfenbuttel blz. 125.
Wolvega blz. 155, 169 + XVI.
Wons blz. 115.
Wormer blz. 129.
Wormerveer blz. 149.
Wouterswoude blz. 158.
Wusseken blz. 93.
Wusterbarth blz. 144.
Wijckel blz. 94 + XVI.
Wijdenes blz. 132.
Wijk aan Zee en Duin blz. 145.

Y.

Ypecolsga blz. 136.
Ysbrechtum blz. 167.

Wumkes.nl

Z.

Zaandam blz. 129, 153, 159.
Zeddam blz. 165.
Zernin blz. 122.
Zitzmin blz. 90, 141.
Zuchen blz. 139, 145, 151.
Zug blz. 107, 115.
Zuidscharwoude blz. 99.
Zuidschermer blz. 165 + XVIII.
Zutphen blz. 163.
Zwaag blz. 105.

Naschrift tot blz. 28 v.

Bij het onder 4. genoemde werk wordt verwezen naar 't 35e Verslag van het Friesch Genootschap. Daar ontbreekt echter de ondertitel van het eerste der 4 stukjes. In plaats daarvan is geteld de afzonderlijk gebrocheerde Inleiding tot alle 4 preeken. Hier volge dus de beschrijving van de eerste preek, die ik juist vóor het afdrukken van het laatste vel dezer Aflevering in de Bibliotheek van het Friesch Genootschap vind.

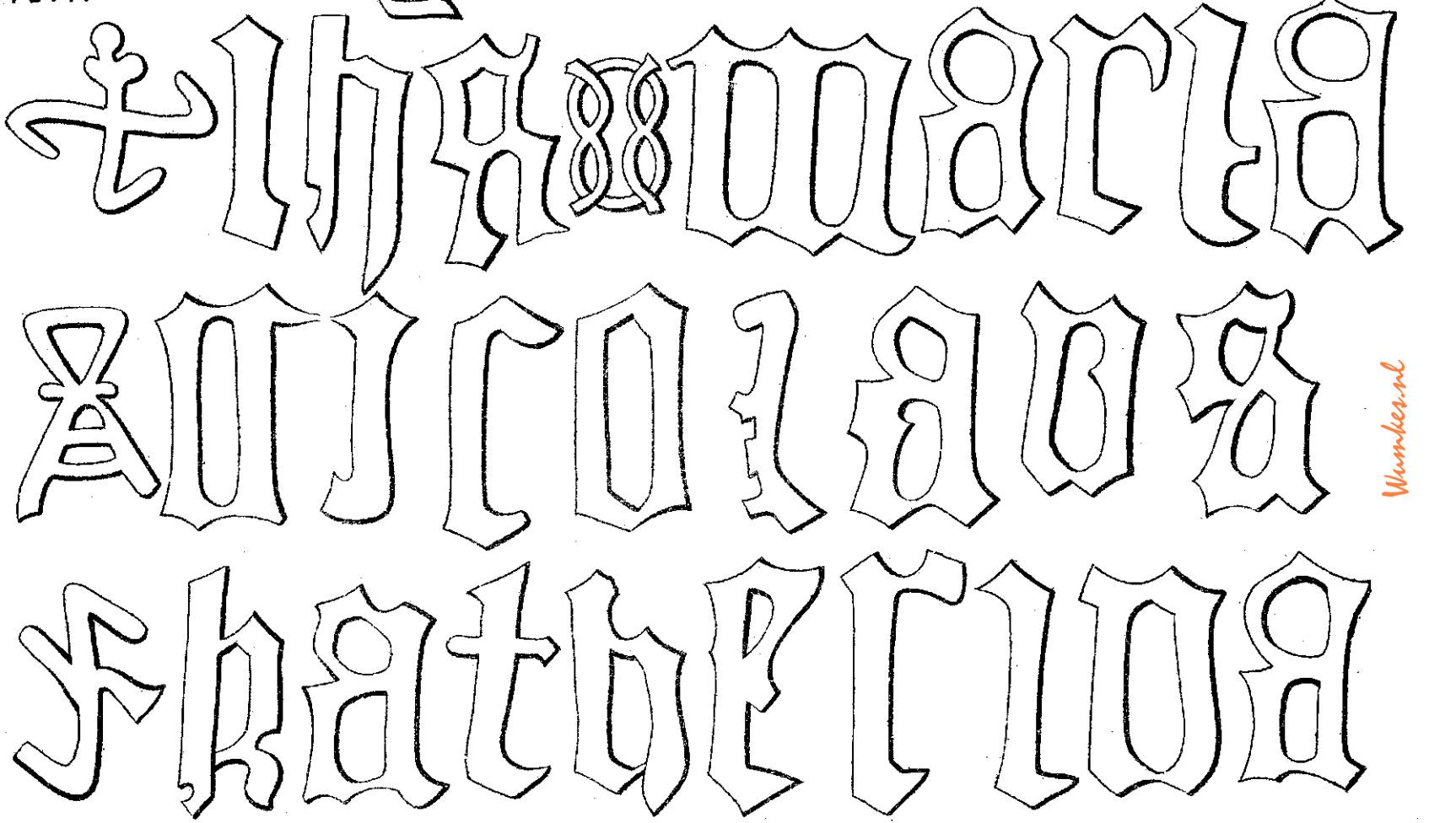
DION. SPRANCKHUYSEN | van | BLYDSCHAP. | ofte | Verklaringhe | over de Woorden Pauli | Weest altijdt blijde. | Aen | de Illustre Hoogh-Mogende Heeren, | de | Staten Generael | der Vereenighde Neder-Landen, | [Vignet] Tot BOLSWARDT, voor SAMUEL HARINGHOUCK, Boeckver- | koper / in de Waerheyt / Anno, 1653.

12°. (XXIV). 70 pp.

Ook vind ik vóor het werk van den Bolswarder Predikant Everhardus Bornaeus: DE GETROUWE HARDER .... VOORGESTELT OVER DE WOORDEN PAULI ACTOR. 20 vs. 28 een berijmde verklaring van de titelplaat, geteekend S. v. H., zonder twijfel Samuel van Haringhouck te lezen. Het werk is te Leeuwarden in 1669 bij Hendrik Rintjes en Hauke Egberts in 4° gedrukt.

T. DE BOER, *Bibliothecaris.*

Wumkes.nl

Wunder.nl

Hoera!
Hoera!
Hoera!

Fig. 1.

Fig. 2.

Wumkes.nl

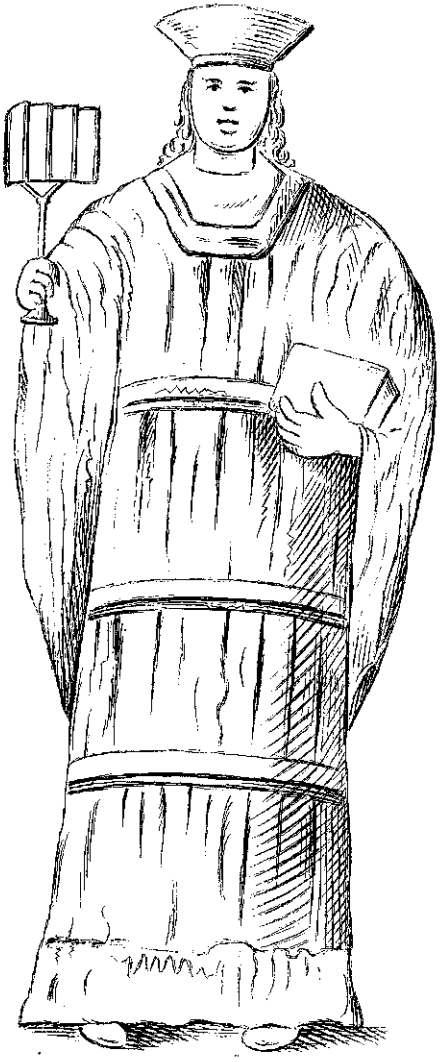

Fig. 3.

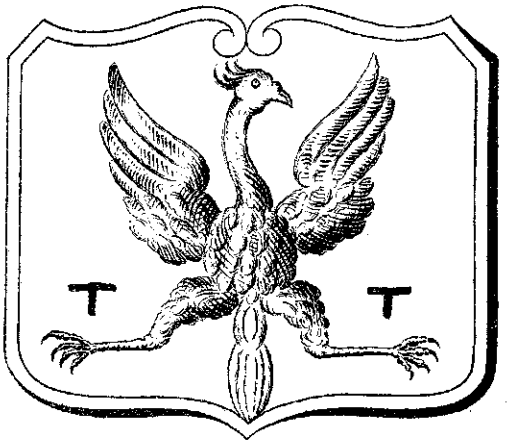

Fig. 4.

Wumkes.nl

ANNO 1633 M ANDREAS OBERTIN

TOMES TIERCRS SOON

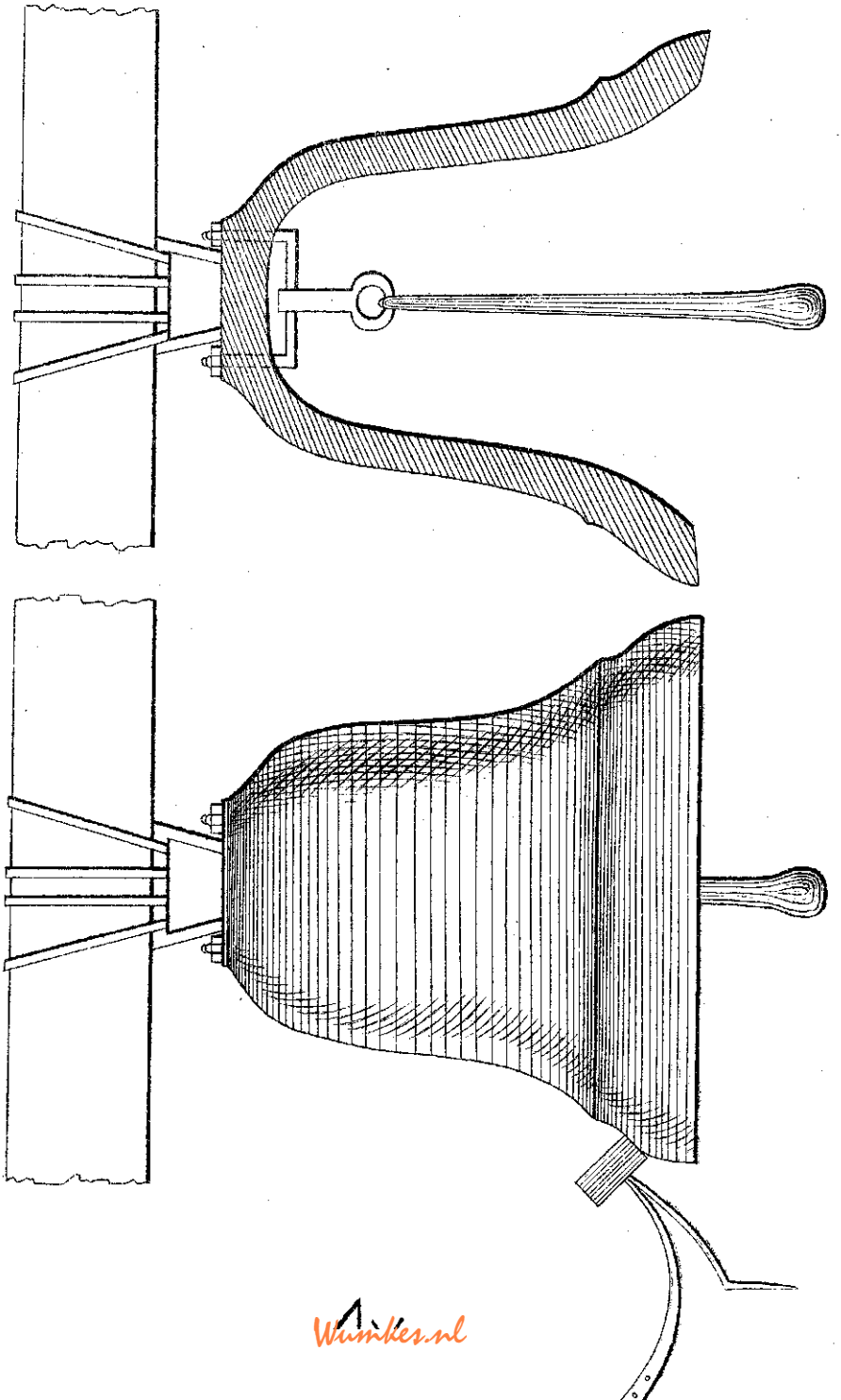

F T FRANCRIK ME FECIT SANTFOOT

SIBOLT IANS.

Wumkes.nl

Wunkes.nl

TREKKINGSLIJST

VAN EEN LOTERIJ IN 1606

Wumkes.nl

Wumkes.nl

TREKKINGSLIJST
VAN EEN LOTERIJ IN 1606.

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. T. J. DE BOER.

Hetzelfde doel dat wij met onze bazars en liefdadigheidsconcerten beoogen, trachtten onze vaderen van de 16e en 't begin der 17e eeuw met hun loterijen te bereiken. Het waren openbare vermakelijkheden, die dagen, soms weken duurden, en waarvan de opbrengst wees-, armhuizen, enz. ten goede kwam. Of er toen reeds twijfel omtrent het geoorloofde van dit goed bedoeld vermaak bestond? Het is niet onwaarschijnlijk. Althans de op de volgende lijst onder nos. 10 en 21 voorkomende rijmpjes schijnen uitingen te zijn van de bedenkelijke neiging om te rechtvaardigen of te verontschuldigen wat men doet. Maar over het geheel ligt toch een waas van naieve vroolijkheid, waardoor de gulle lach ons tegenklinkt.

Later dan in 't Zuiden, in Holland, en in Gelderland, vond de loterij in Friesland ingang. Volgens een octrooi van 9 Juni 1558, waarbij Koning Philips, Heer van Friesland, aan de Voogden van het St. Anthony-Gasthuis te Leeuwarden toestond, een loterij van juweelen, zilverwerken, enz. te houden, zou dit de eerste loterij in Friesland en Groningen [1]) zijn. Dit octrooi werd den 10 Febr. 1565 met eenige wijziging vernieuwd. [2]) Of de loterij heeft plaats gehad, is onbekend.

[1]) *Oork. v. h. St. Anth.-Gasthuis*, Leeuwarden 1876, p. 421.
[2]) Ibid. p. 613.

Wumkes.nl

Ook in andere steden van Friesland volgde men het voorbeeld van Leeuwarden. Den 8 April 1589 werd aan Evert Thijsz. van Dokkum toegestaan, in Holland en Westvriesland van zijn loten te plaatsen. Een dergelijk verzoek werd, 18 Jan. 1591, den magistraat der stad Harlingen afgeslagen. [1])

De hier medegedeelde lijst bevat geen aanwijzing van plaats en doel der gehouden loterij. Maar met enkele uitzonderingen (nos. 11, 27 (38), 65, 75) zijn de prijswinnaars in Friesland woonachtig. En volgens een sedert omsteeks 1680 meermalen gedrukt werk [2]) heeft de loterij in Leeuwarden plaats gehad. Waarschijnlijk met een liefdadig doel. Dat was toen de regel, en daarop wijzen ook sommige van de gebruikte rijmpjes.

Het origineel van het hier medegedeelde bevindt zich, op 6 folio-bladen, onder de papieren van het Archief-Gabbema in het Museum van het Friesch Genootschap. [3]) Twee handen hebben het geschreven, waarvan de eene (nos. 1—38, 48—64, 86, 93 en 94) zeer vluchtig, en moeilijk te lezen is. Het stuk is dus misschien onder de trekking neergeschreven, waarbij de twee schrijvers elkander aflosten.

In meer dan één opzicht is het van belang. We zien eruit, dat vooral jonge lieden uit den aanzienlijken stand hun geluk beproefden. De bijgevoegde rijmpjes, voorzoover ze iets meer dan de hoop op winst uitdrukken, geven een

[1]) Zie *Mr. G. A. Fokker, Gesch. d. Loterijen in de Nederlanden*, 1862, p. 96.

[2]) *Koddige en ernstige opschriften* enz. te *Amsterdam bij Jeroen Jeroense* 1709; in 4 deeltjes. Dl I p. 99—101 deelt Jeroense 27 van de hier gebruikte adviezen mede: 2—6, 10, 11, 34, 36, 37, 39, 40, 73, 75, 76, 86—88, 91, 94, 100, 29, 32, 33, 69, 71, 72. Zie over dit werk *Eekhoff, Geschiedk. Beschr. van Leeuwarden*, II p. 434 vv.

[3]) Het laatste stuk in Pak G III; zie *Vrije Fries*, XI p. 329.

Wumkes.nl

aardig beeld van den tijd. Maar het merkwaardigst zijn de ten getale van 100 getrokken prijzen. Jammer slechts dat de aanduiding ervan zoo onvolledig, soms onduidelijk is. Vooral, omdat er vermoedelijk schilderijen en platen van en naar David Vinckeboons bij zijn. (Zie aant. op 75).

Eer ik de lijst geef, nog een korte toelichting. Loten als briefjes aan toonder kende men toen niet. Elk die „inleide", schreef zijn naam of voorletters op een inteekenlijst met een rijmpje (*advies*, *prose*, *devies*) erachter.

Vóór de loterij werden er in één korf zooveel briefjes met namen en adviezen gedaan, als er loten waren genomen, en in een anderen korf de briefjes met prijzen of nieten. De trekker trok uit elken korf een briefje, gaf dat met naam en advies aan den *lezer*, het andere aan den *nieter* (*nietzegger*, omdat het meest *nieten* waren). Het verband tusschen advies en prijs of niet was soms heel komiek en maakte de voorlezing tot een feest. Aan een goed advies hechtte men veel, en daar werd dan ook moeite aan besteed. [1])

[1]) Men vergel. het bovengenoemde werk van Mr. G. A. Fokker en *Ter Gouw*, *De Volksvermaken*, p. 382—392.

Wumkes.nl

ANNOTATIE van de vtgetrockene Lotten met de adwijsen ende naemen daerop zij getrocken zijn, begonnen den 22 Octobris anno 1606 des namiddachs.

---

1. *Luts Meckema* — *een tafereel.*
2. *Wopck Gerryts* tot *Gerryt Garncopers* op adwijs:
Laet haeten ende nijden;
Wat Godt mij gunt moeten de menschen lijden —
een spiegel genoemt pallette.
3. *Gerryt Friesma* met adwijs:
Trecker, ik segt u met adwijs:
Ick had wel gern de beste prijs —
een lampet sonder schuttel.
4. *Joannes Syberns* met adwijs:
Fris vroem met eren Is mijn begeren —
een silveren pijck.
5. *Here Lyuwes* per *Worckum* adwijs:
Is de mensche tot salicheyt oft verdoemenisse gepredestinert,
Wat baet vermanen, geprect, ofte geleert? —
een silveren kroes.
6. *Jelcke Alberts dochter* met adwijs:
Ere voor goet; Hi isser quaellich an die se derven moet —
een tooijspiegel.
7. *Gosse Wybrens* tot *Oosterend:*
Mijn naem laet ick hier luiden me; wat isser voor mij en fristeren(d?) — *een turckinne tronie.*

Wumkes.nl

8. *Jouck Gerloffs* met adwijs:
Nietsegger, segt mij sonder schromen:
Wat prijs sal voor Jouck Gerloffs comen? —
de grote koeken.

9. *Frans Hendricks Ulenburg* adwijs:
Rien sans Dieu — *de strijt des gelooffs.*

10. *Hylck Ockinga* adwijs:
Vrolick te wesen en weldoen
Is de lere van Salamon — *een vergulden credens.*

11. *Jan Gosses* op *Vlielant* adwijs:
Hoe mach hij wesen onreijn,
Die zijn tong bewaert ende is gern alleijn? —
het kanbord.

12. *Ryuerd Hilles* adwijs:
Ere voor goet — *het cleynste paradijs.*

13. *Tiete Douwes* in *Oudegae:*
Gelijck een pau, groen geel en blau, opsteect zijn veeren,
Wilt so met prijs, in mijn logijs, comen brageren —
een porcheleynen com.

14. *Haie Rinia* adwijs:
Niet sonder Godt —
een sylveren schenkkanken met een silveren lid.

15. *Pieter Jacobs* adwijs:
Trecker, segt mij onverholen:
Wat brent men int fageveer, hout off colen? —
een vergulden schuttelcke.

16. *Jancke Osinga* adwijs:
Al ben ick jonck van jaeren,
Evenwel kan mij geluck wedervaren —
Johannes int eiland Patmos.

17. *Fonger Ockes* adwijs:
Hout te vercopen met grote hopen,
Om mijn gewin, is mijn sin —
duc de Maine in doeck.

Wumkes.nl

18. *Gerolt Camminga* adwijs:
Een goede conscientie is beter als gout;
Hij is rijck genoech die op Godt betrout —
een jufferen tronie.

19. *Ids Albada* adwijs:
Vincit qui patitur — *een silveren pijp.*

20. *Goycke Bruns* adwijs:
Ben ick alleen, Die zal hebben een? —
een stuck schilderie genaemt voorsichticheyt van tien (in de soort).

Den 23 Octobris voormiddach.

21. *Reyn Wijbes* adwijs:
Vrolijck met eren Can nijmant deren —
een schilderie de hermetaster.

22. *Alyt Jans* adwijs:
Alijt Jans op de Dilaker cleyn,
Criege ick een prijs, ick houd se voor mij alleyn —
een fluwelen scheid met twe silveren messen.

23. *Cunira Bocke Thomesd.* adwijs:
Nihil — *een lampet met zijn schotels.*

24. *Syouck Ockinga* adwijs:
Ere hier ende gratie bij Godt
Verkiese ick voor het hoochste lot —
een Siburgen kanken met een silveren lid.

25. *Gisbertus Augustini:*
Sobrietas melior auro —
een schilderie genaemt een Nicodemus ende Christus.

26. *Lysbetien Clercq* alias *Bordeijn,*
Geef mij een prijs, groot oft cleijn —
een (verrisenisse?), van ter sijden te sien.

27. *Willem Bloem,* Secretaris van de Admiraliteit adwijs:
Godsalicheijt met wijsheijt is de beste rijckdom:
Secht voor adwijs Willem Bloem —
filia de burgondia, veneetsche sorte.

Wumkes.nl

28. *Jacob Gysberts* adwijs:
Door 't falsch gebroet van pausches venijn
Wort menich foert *(gevoerd)* onder Menne Simens falsche schijn — *een grou . . . . . cop.*

29. *Wouter Juriens* tot *Sneeck:*
Hoort ghijlieden ende geeft lest;
Ick oft een ander sal hebben tbest —
de hertoch van Gwise op doeck.

30. *Lisck Sijmens* tot *Sneeck* sonder (adwijs) —
een groot schilderie genaemt voorsichticheijt.

31. *Sake Ulbes* te *Tzerckwart* (sonder) adwijs —
een silveren pijp.

32. *R. H.* per *Bolswart* adwijs:
Lochum is nu weder gewonnen;
De spinner heft sijn flas afgesponnen.
Grol sal oick haest folgen,
So worden ons pa(pauwen?) ferbolgen —
een schael die fraij is.

33. *Pier Huge Potters*, noch jonk van leven,
Die heeft hier beneven me ingeleijt
Een lot. Godt wil hem wedergeven
Een prijs verheven, ist hem bereijt —
een spiegel met dubbelde liste vergult.

34. *Jouck Dioerts* tot *Franeker:*
Godt heeft gevoechd:
Dat mij genoechd —
een stuk schilderie oliferff genoemt Abraham met drie engels.

35. *Bocke Feytsma* adwijs:
Exitus acta probat — *een stienen vergulden schaelken.*

36. *Marij Douwes, Sneek*, adwijs:
Van Godt den Heer Compt tlot ende eer —
een cnoop op de tasch.

Wumkes.nl

37. *Hilcke Douwes* te *Leuwarden* doet fragen,
Wat zij ut de lotterie zal dragen —
het hoochste stuck van de schilderien, wesende het ordel.

38. *Willem Bloem*, Secretaris van de Amiraliteijt tot *Enckhuisen:*
Godsalicheijt met vernoeginge is de meeste rijckdom:
Dit geeft voor adwijs Willem Bloem —
een stienen vergulden schaelken.

39. *Johan Dominicus, zoon van Tyerck Herema,* adwijs:
Geluck en welvaert staet in Godes hant;
Beter weinich mit eeren als veel mit schant —
het groot paradijs.

40. *Taeckien, doctoris Siccama wijff*, adwijs:
Geluck en ongeluck alleen van Godt is:
Die dat niet gelooft een grote sot is —
een schilderij van olijferve genaemt Spes, Fides, Charitas.

41. *Tamme Tammes* te *Worckum* adwijs:
Geen kostelijcker iuveel dan Gods vrese verwerven:
Waer om haer hoort men U prijsen te derven —
patientia van Veneetsche soort.

42. *Wijts Pijbes* in *de vergulden molen* te *Sneeck* adwijs:
't Is den papisten geraden om t' onsent mit der woon te comen;
Soe wort haer hun miscleedt alheer niet ontnoomen —
spinioelken in olijcerwe, een tronisoorte.

43. *Ancke Tyaerdts* tot *Oosthem* adwijs:
Nihil — *spiegel genaemt het paradijs van 10en.*

44. *Hobbe Haytsma* adwijs:
Geen meerder verdriet int herte hij setten mach,
Dan die sijn onwil siet en niet beletten mach —
een robijn rinck.

Wumkes.nl

45. *Baucke Gerbens* te *Leeuvarden* adwijs:
Ick back mijn broot claer, al ben ick mit meel bestoven;
Gij moechtet sien, wildijt niet geloven —
een vrouwen pijep.

46. *Sijbe Seegers* tot *Bolsvart* adwijs:
Een voor al, Die mij believen sal —
een tafereel genaemt Maria ende Joseph.

47. *Fonger Laquart* adwijs:
Hier staense mit en gaapen
Die niet geern alleen slapen —
de bruit van Venedien, van Venecetsche soorte.

48. *Ryuerd Juckema* adwijs:
Veel stilder zullen sij thuis gaen
Die dat briefken van niet ontfaen,
Dan die de hoochste prijs vercrigen:
Want blijdschap can men qualick swigen —
een silver credens van 24½ lood.

49. *Jacob Syucks Symens* dochter:
Gulsicheyt ende giericheyt
Brengen de mensch tot quaet feyt —
een silveren fingerhoed.

50. *S. D. V.* adwijs:
Christus is de wech, die waerheyt ende dat leven;
Die op hem betrouwen zal hij nyet begeven —
een frucht-pendant.

51. *Atke Wybe stoeldraiers dochter — een jufferen tronie.*

52. *Ambrosius Folckerts* adwijs:
Hoe ick het anlege, wende off kere.
Ick bevinde met waerheyt: het geluck compt van den Here — *de hertoch van Guise, dat derde van drien.*

53. *Sicke Wybes, backer* in *de Peperstraet:*
Dien God wat toe will comt nimmer te laet —
een jufferen tronie.

Wumkes.nl

54. *Naemck Heres* tot *Sneeck* tot *Here Brouwers* —
een silveren fingerhoed.

55. *Gysbert Jansen* legt in een lot,
Ende verwacht de fortuin fan Godt —
cortisaen van Venedich.

56. *Jarich Ockinga* adwijs:
Die den armen deelt zijn broot, ut liefde ontsteken,
Wat sal hem in tijt van nood ontbreken? —
een grote schilderie genaemt Hieronimus.

57. *'t Gasthuys* adwijs:
Luter, Calvinus, Besa verheven,
Met veel ander doen 't pausdom beven;
Lasco, Dathenus, Menso, Acronius
Brengen Menno ende sijn gebroet om sus.
Die de gemeynte Christi triumphert,
Dat oick zijn rijck in de werelt vermert —
een silveren pijp.

58. *Frau Henrick Sipcke Jacobs*, *timmerman* op *de Koornmerck*,
Crijch ick niet, so ist verloren werck —
een schilderij genoemt de moordeners.

59. *Hijlck van Ockinga* adwijs:
Vrolick te wesen en wel te doen
Is de lere van Salomon —
een silveren onderriem van 16 lood.

60. *Jan Doegens* adwijs:
Een teling vtgeschoten om een endenfoegel te fangen:
Naer een goede prijs heb ick verlangen — *een spilgoenke.*

61. *Gerloff Tyards* adwijs:
Ick heb een hont, hiet Belial;
Crijch ick thoochste lot, ick worde mal —
een juffers tronietien.

Wumkes.nl

62. *Beyts Lolles, Sneeck* adwijs:
Van Godt compt het al, Geluck off ongefal —
een waterlansche tronie.

63. *Bonifaes Feddes* adwijs:
Die voel inleyt sal foel ontfaen,
Al soud men met foel niet thuis gaen —
een robijn vinck.

64. *Maycke Freriks* wonende met *Harmen advocaet*,
Het rijck der hemelen al te boven gaet — *een silveren pijp.*

65. *Aeltien Alberts Bruns* van *Enckhuisen* adwijs:
D'wijse man seyt, 't is hem leet off lyff,
Die een ander sijn neringh ondergaet is een dieff —
een lampet sonder schotel.

66. *Wouter Jacobs* te *Bosum* adwijs:
Nihil — *een silveren vrouwen piep.*

67. *Sijn Gaben Harmens dochter* adwijs:
Een voor al, Die mij believen sal —
een silver vingerhoedt.

68. *Bocke van Feytsma, grietman over Collumerlant* adwijs:
exitus acta probat — *temtatie Christi van 10 in de soort.*

69. *Folcke Sijmons* adwijs:
Soe wie hier comt om mij te besien,
Soe hij mij gunt, moet hem geschien — *een proefschael.*

70. *J. Luts van Meckema* adwijs:
Nihil — *een vrucht pendant.*

71. *Syuerdt Binckes* te *Sneeck* adwijs:
Hola, wat mach daer doch voortcomen? ich denck jae oft niet,
D'wijl den segger soe stijff op dat brieffken siet —
de verrysenisse mit pylaren.

72. *Jelys van den Rade, drucker der Heeren Staten van Fryeslandt* tot *Franeker*, adwijs:
Leeft bij rade, Vroech en spade —
een heerlycke porseleynen com.

Wumkes.nl

73. *Grietien Jostes Freerck van Sommeren wyff*, binnen *Harlingen* geseeten,
Crycht se 't hoochste lot, sij en sal den armen niet vergeten,
een vrouven pijp.

74. Per *Wibe, Roucke Wybes sone* bij *Lambert Annes lijnbaen* tot *Harlingen*, adwijs:
Alst Godt behaecht, Beter benijt dan beclaecht —
een vrouven pijp.

75. Trecker secht, wat treckdy schoons
Voor den jongen *Philips Finckeboons* tot *Amsterdam?* —
een kyndere silveren onderriem.

76. *Fokel Haytsma* tot *Mackum* adwijs:
Golt, silver, ende schone schilderijen:
Wat salmer ten jongsten dach mede bedijen? —
een jufferken van tronisoorte.

77. *Reyn Wybes, Burgemeester* tot *Franeker*, adwijs:
Vrolyck mit eeren Mach niemant deeren —
vóor 't hoochste lot.

78. *Ids Albada* adwijs:
vincit qui patitur — *de belblaker, het hoochste prijs.*

79. *Franscke fan Heerma dochter, d'eerste nae het hoochste loth.*

80. *Lyuve van Juckema* tot *Leeuwarden* adwijs:
Die den prijs crijcht van Godt.
Heeft een goedt lot — *een spiegel genaempt paradijs van 10en.*

81. *Jacob Jan kistmakers soon*
Had geern een prijs, Op dit adwijs,
Voor sijn loon — *een Nicodemus mit Christus, hebbende tusschen haer beyden een keerse.*

82. *H. E.*: tolle moras — *een silveren pijp.*

83. *Trijn Lyuves* te *Sneeck* wonende bij *Rixt Pieters* —
de grote temtatie Christi.

Wunker.nl

84. *Mr. Anthonius Tryst, Secretaris* tot *Sneeck*, adwijs:
Soot Godt believen sall, Liever prijs als niet met all —
een schilderij genaemt de Coornsayer.

85. *Luts van Meckema — Nicodemus ende Christus.*

86. *Vrouck Doenia* adwijs:
Ick hebbe mede een lot gebracht;
Crijch ick niet, ick seg mijn gelt genacht —
een herlicke spiegel vergult met dubbelde listen.

87. *Freerck Harmens* seyt:
Crijcht hij geen prijs, het is hem leyt —
een jufferken van tronisoorte.

88. *Bauck Jaspers* te *Sneeck* adwijs:
Niet in 't oogh is vaeck wel goet,
Maer hier niet te hebben hier trueren doet —
een stuck schilderij genaemt een romeynsch stuck.

89. *Pieter Inties* tot *Bolsvert* adwijs:
Door deugt en eere plaisant
Regeert Godt het fortuin mit verstant —
een silveren vingerhoedt.

90. *Rennert Rennerts* tot *Franeker* adwijs:
Hij is niet weerdich, dat hij leeft,
Die ontrou voor trouve geeft —
een schilderije genaemt Jacob en Rachael.

91. *Ebel Haytsma* te *Mackum* adwijs:
Hier heb ick ingeleyt voor mijn broeders kynderen;
Crijgen sij een lot, het sal haer niet hinderen —
een jufferken van tronisoorte.

92. *Willemke Lyuves* tot *Leeuvarden* adwijs:
Dit is mijn adwijs: Ick hadde geern den hoochsten prijs —
een silveren vingerhoedt.

93. *Henrick Laeses* tot *Sneeck* adwijs —
een turckse tronisoorte.

Wumkes.nl

94. *Syds Osinga* adwijs:
Splitruiters met lange rocken
Connen voel speerruiters te velde locken — *een glaes cas.*
95. *Trijn Jans,* de *weesmoeder* tot *Harlingen*, adwijs:
Dat dunct mij quade wissel sijn:
Die daer vroegde geef voor pijn —
een silveren vrouwen vingerhoed.
96. *Catharina Jan Lammerincks* adwijs:
Godt wil mij geven
Een salich sterven ende een vredich leven — *een proefschael.*
97. *Jelcke Alberts* tot *Bolsvert* adwijs:
Eere voor goet:
Hij isser qualijck aen, diese derven moet —
juffers tronie van tronisoorte.
98. *J. Luts van Meckema* —
een wit Cypressen kanke mit een silveren decksel.
99. *Goslyck Tyerck Heerma* adwijs:
Het woort prijst, Maer 't werck bewijst —
Joannis predicatie.
100. *Hylck* ende *Wyts, Jorryt Syuerdts dochters:*
Tve jonge dochters, jonck van jaren,
Krijgen sij een goet loth, sij sullent wel bewaren —
een vrouken van 't overspel, een veneetsche soorte.
101. *Doutien Douves* wonende bij *Pieter Vpkes*, adwijs:
Nihil — *een silveren piep.*
102. *Tyete Douves* in *Oudegae* adwijs:
Gelyck een paw, groen, geel en blau,
opsteeckt zijn veeren,
Wilt soe mit prijs, in mijn loghijs,
comen brageren —
een silveren pijp.
103. *Tzerck Joannes Jonges, de leste naem.* —

Wumkes.nl

Aanteekeningen. [1])

1. Luts Meckema, † 1630, was dus in 1606 nog niet getrouwd met Douwe Ernstes van Aylva. Vgl. Stamb. gen. VII A. **2.** Een dergelijk rijmpje nog in onze eeuw te *Hoorn* op het uithangbord van een bakker, etc. Zie *Van Lennep en Ter Gouw, Het Boek der Opschriften*, p. 91.- **5.** De Mennonieten *vermanen*, de Gereformeerden *preeken* en de Roomsch Katholieken *leeren*. **6.** Anna Clant, vrouw van Osebrant Rengers, schreef in het Album van Hiskia van Harinxma thoe Slooten: *Altyt eere vor goedt, is min ghemoet.* Zie *Vrije Fries*, VIII p. 136. **7.** *Fristerend* misschien schertsnaam voor *Oosterend?* **8.** Onder *de grote koeken* (keuken) en andere niet nader beschreven prijzen zal men wel schilderijen of platen moeten verstaan. **9.** Zie ditzelfde devies *(rien sans Dieu)* als albumspreuk, Vr. Fr., VIII p. 210 en 221. **10.** Hylck Ockinga schijnt toen nog niet met haar neef Jarich getrouwd te zijn geweest; vgl. Stamb. gen. IX c. en d. **13.** Bij *Jeroense*, III p. 30 vindt men als *Luiffel-schrift te Dockum:*

Gelyck een Paau groen, geel, en blaauw opsteckt zijn veeren,
Zo gaan ook alle kaale, en schrale straat-lopers braveeren.

Zóó ook bij *Van Lennep* en *Ter Gouw, De Uithangteekens*, II p. 355. **14.** *Haie Rinia*, zie Stamb. gen. IV B. of gen. V. *Niet sonder God* was de spreuk van Willem Barents; ook van anderen, vgl. Vr. Fr., VIII p. 134 en 212. **15.** Bij *Jeroense*, I p. 14 vindt men als *Loterysprenk:*

Zoud gy, myn Trekker, wel seggen durren,
Watmen in 't Vagevier brand, Hout, Kolen of Turven?

16. *Jancke Osinga*, zie Stamb. gen. V. **17.** *Jeroense*, I p. 88 geeft dit rijm als *Luiffel-schrift van een Houtkoper.* Zóo in *Het Boek der Opschriften*, p. 271. **18.** *Gerrolt Camminga*, geb. 1589. *Jeroense*, II p. 107, heeft:

Op 't Krat van een wagen tot Harlingen.

Een goede conscientie is beter als goud,
Hy is ryk genoeg die op God vertrout,
En daarom ben ik altyt gerust in myn ryden,
Schoon dat 'er veel in deze Stad bennen die my benyden.

19. *Ids Albada*, † te Sneek 1637, zie Stamb. op Lauta v. Aysma, gen. VII C. Dezelfde spreuk ook Vr. Fr., VIII p. 213 en elders in albums.

[1]) De cijfers verwijzen naar de nommers van de lijst.

Wumkes.nl

24. *Syouck Ockinga*, zie Stamb. gen. IXb.; *een Siburgen kanken: Siburgen* staat boven het doorgehaalde *cipresse*. *J. van Oudenhoven* noemt de zoogen. Jacoba-kannetjes *witte sipperse drinkkannekens*. Zie *Oude Tijd*, I p. 364 vv. Op de historische tentoonstellingen van Amsterdam en Delft waren zulke kannetjes met zilveren en tinnen deksels. **26** en **27.** *Jeroense*, I p. 89, geeft:

Op een Uithangbortje van een Naaister.
Lysbetje Klerkx, alias Bordyn,
Houd naaimeisjes groot en klein,
En leertze van alles naayen,
Ook koussen stoppen, en handschoenen braayen.
Als meede vlas en zajet te spinnen,
Om met eeren de kost te winnen,
Want de Godzaligheit met wysheit is de beste rykdom,
Zelt voor advys Willem Blom.

Als hier in *Het Boek der Opschriften*, p. 283. Dit *opschrift* ziet er uit, alsof het uit onze trekkingslijst gefabriceerd ware. Vgl. aant. op nos. **64** en **65**. **32.** Met den *spinner* wordt Spinola bedoeld. Zoo komt hij ook voor op een spotprent van het volgende jaar, 1607; zie *Muller, Historieplaten*, Suppl. no. 1233 A. Vgl. *Oude Tijd*, II p. 63 v. Op *Grol* heeft men nog tot 1627 moeten wachten. **34.** Een dergelijk rijmpje bij *Ter Gouw, De Volksvermaken*, p. 390. **35.** *Bocke Feytsma*, † 1627; zie Stamb. gen. V. Hij gebruikt zijn wapenspreuk; zie Vr. Fr., VIII, p. 111. **39.** Van *Tjerck Herema*, zoon van *Johan van Wallta*, worden Stamb. gen. V geen kinderen genoemd. **40.** Vgl. Stamb. op *Siccama* gen. IV B., waarmee het hier vermelde alleen is overeen te brengen, als *Tieckien* op 15 of **16** jarigen leeftijd al getrouwd is. **42.** *Spinloelken*, evenals *spilgoenke* onder no. 60, is een soort van hond, dus hier wel in plaat of schilderij. **45.** *Jeroense*, I 89, geeft dit rijm als *Luiffel-schrift van een Bakker te Leeuwarden*. De prijs luidt bevreemdend, maar er komen onder de volgende nos. meer *vrouwen piepen* voor. Volgens *Schotel, Maatsch. Leven*, I p. **44** vv., rookten aanzienlijke vrouwen hier niet, wel de engelsche ladies; bij ons alleen burgerjuffrouwen, boerinnen en dienstboden. Maar gewoonlijk gaan toch zulke gebruiken van de hoogere op de lagere standen over. **48.** *Ryuerd Juckema*, † 1661; zie Stamb. gen. VIII. **56.** Zie aant. op no. **10**. **57.** Bij *Jeroense*, I 91, komt dit advies als *Luiffel-schrift te Worcum* voor. Zoomede in *De Uithangteekens*, I p. 216. De voorlaatste regel wordt daar gelezen: *En doen dat de gemeynte*, enz. **59.** Een *onderriem* is een riem om den middel, waaraan het tuigje, tasch enz. hangt. **60.** Zie aant. op 42. **63.** Het advies doelt erop, dat een goede prijs moest worden „begoten" **64** en **65.** De rijmen van deze beide nos. vindt men bij *Jeroense*, I p. 91, als een *Luyffelschrift*. Zoer begrijpelijk dus, dat *V. Lennep en Ter Gouw*,

Wumkes.nl

Het Boek der Opschriften, p. 389 er geen weg mee wisten en eronder plaatsten:

Die het borenstaande abracadabra verstaat
Verdient, onzes inziens, een doctoralen brief. (l. graad?)

Jeroense fabriceerde wel meer; vgl. aant. op nos. 26 en 27. **69.** Dit rijm stond volgens Jeroense, III p. 81, *aan een Gevel bij de Brol, te Leeuwarden.* **73.** *Ter Gouw, De Volksvermaken*, p. 392 deelt een rijmpje mede, dat dezelfde goede bedoeling uitspreekt:

Gerrit Kuyper ben ik geheeten;
Krijg ik den hoogsten prijs, ik zal den armen niet vergeten.

74. Hetzelfde rijm als gevelopschrift, zie *Het Boek der Opschriften*, p. 202, en vgl. *De Uithangteekens*, II p. 190. **75.** *Philips Finckeboons*, later bouwmeester te Amsterdam, was een zoon van den bekenden schilder *David Vinckeboons.* Deze, de vader, schilderde in 1603 een *Loterij* (Oude-Mannenhuis te Amsterdam). Misschien zijn er onder de prijzen van onze lijst stukken van zijn hand. Dan is het te begrijpen, dat de jonge Finckeboons hier „ingelegd" heeft. **77.** Op 't trekken van 't eerste en laatste lot, en van de loten onmiddelijk vóór en ná het hoogste lot stond gewoonlijk een premie. **78.** *De bellblaker* = de mooie blaker? **80.** *Lyuce van Juckema*, de vader van no. 48? Vgl. Stamb. gen. VII. **94.** *Syds Osinga*, broeder van no. 16? Vgl. Stamb. gen. V. **98.** *cypressen*, zie aant. op 24.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

REYNER BOGERMAN'S

Friesche Rijmspreuken,

UITGEGEVEN DOOR

Dr. T. J. DE BOER.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Reyner Bogerman's

Friesche Rijmspreuken,

UITGEGEVEN DOOR

Dr. T. J. DE BOER.

INLEIDING.

Suffridus Petrus, die ons over Frieslands schrijvers van eeuwen her zoo veel bizonders weet te vertellen, vermeldt met geen enkel woord de letterkundige werkzaamheid van zijn ouderen tijdgenoot Reyner Bogerman van Dokkum. Wel is deze tijdens zijn lang en werkzaam leven met vele mannen van naam in aanraking gekomen, heeft hij een hunner zijn hoofdwerk opgedragen, en is hij door een ander bezongen; maar hij schijnt toch op zijn omgeving weinig indruk te hebben gemaakt, althans spoedig vergeten te zijn. En ik zou geen reden hebben om op het oordeel zijner eeuw terug te komen, ware ons niet in zijn werk, behalve een tal van sedert uitgestorven Friesche eigennamen, een betrekkelijk rijke proeve van een Friesche gouwspraak uit de eerste helft der zestiende eeuw bewaard gebleven. Een proeve, belangrijk ook omdat zij een genre vertegenwoordigt, dat in geheel Nederduitschland beoefend werd.

Tot juist verstand, tot waardeering vooral van het taal-

Wumkes.nl

karakter zijner rijmspreuken, is het noodig hier een kort overzicht te geven van het leven des schrijvers, voorzoover daaromtrent iets bekend is. En veel is het niet. [1]) Hij is te Dokkum geboren en komt daarom gewoonlijk voor als Regnerus Doccumanus of Reyner (Reyneer, Reynier) van Dockum. Zijn vader wordt Jacob Bogerman genoemd, en hij zoowel als zijn broeder Johannes, de prior van Jerusalem of Gerkesklooster, voeren den familienaam Bogerman. [2]) Of zijn vader een Fries was weten wij niet, maar de moeder was zeer zeker een echte Friezin. Zij heette Doed Rynthiama. [3]) Van haar had hij de Friesche taal geleerd. [4]) Zij was waarschijnlijk van Anjum afkomstig. Daar ten minste was Reyners grootmoeder, Ansch Rynthyama, [5]) daar werd ook zijn zuster Bala [6]) begraven. En van de heerschappen in en om Dokkum woonachtig, kende hij het best de Holdinga's van Anjum. [7])

Als zesjarig tenger knaapje genoot onze Reyner het eerste onderricht in de muziek van Hiddo Camminga. [8])

---

[1]) Zie: *Een en ander omtrent Reyner Bogerman van Dockum*, door Mr. J. Naminga Uitterdijk in *Verslagen en Mededeelingen, 10e stuk*, van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis (Zwolle 1876). Uit Bogermans eigen werk wordt het hier en daar aangevuld.

[2]) Familienamen waren toen zeldzaam in Friesland. Na eenige heerschappen genoemd te hebben, merkt Bogerman op: Denominantur enim a castro vel domicilio suo ut Gabius Holdinganus, Scheltemanus, Syucksemanus, Liaukamanus, Mockamanus, Doccumanus, etc. Hs. 364 Prov. Bibl. v. Friesl. s. v. *Gabe*. Een wenk voor de vervaardigers van Friesche genealogien.

[3]) Ibid. s. v. *Doed*.

[4]) Zie beneden *Rijmspreuken*, I 1.

[5]) Cod. Ms. hist. 657 Univ.-Bibl. Göttingen s. v. *Ansch*.

[6]) Hs. 364 s. v. *Bala*.

[7]) Cod. 657 s. v. *Batho*, Hs. 364 s. v. *Bate*, *Gabe* en *Leopck*.

[8]) A quodam Hiddone Camminga primicias musice scientie puer 6 annorum permitus didici. Hs. 364 s. v. *Hiddo*. Deze Hiddo Camminga was geestelijke achtereenvolgens te Anjum, Dokkum, en Leeuwarden. Te Leeuwarden was hij reeds 9 Aug. 1483 (Zie: *Inventaris van het Oud-Archief*

Wumkes.nl

Anders weten wij omtrent zijn opleiding niets. [1])

Omstreeks 1498 wordt Mr. Reyner Secretaris der stad Kampen. [2]) In 1500 verschijnt hij er als „orghelist" in het Memorieboek van de St. Cuneren Memorie of broederschap. Als organist had hij eenigen naam, zoodat hij in 1509 te Utrecht genoodigd werd, om er een nieuw orgel in de Jacobskerk te keuren.

Tot 1514 bleef Bogerman Secretaris. Hij vervolgde de Nederduitsche kroniek van een zijner voorgangers [3]) en schreef latijnsche verzen, het eene weinig beter dan 't ander. [4]) Tweemaal vertegenwoordigde hij mede Kampen als Hansestad. Eerst op den Stedendag van het Keulsche derdedeel, 15 Maart 1507 en volgende dagen te Munster gehouden, en later, 16 Mei—7 Juni van hetzelfde jaar, op den algemeenen Hansedag te Lübeck. Van zijn werkzaamheid daar weten we alleen, dat hij van dien Steden-

der stad Leeuwarden, p. 30, Leeuwarden 1895), en het aangegeven leerjaar van Reyner moet dus vroeger vallen. In verband daarmede heeft men zijn geboorte vóór of omstreeks 1475 te stellen.

[1]) Nergens spreekt hij er over. Een zekeren *Eemko Jarla* noemt hij *constudens meus* (Hs. 364, s. v. *Eemko*'). In 1531 wordt hij voor 't eerst *legum doctor* genoemd (Hs. 364 in een aanteekening van Gabbema uit een brief van dat jaar'), maar ook in 1540 nog wel *Meyster* zonder meer *(De Kameraars- en Rentmeesters-Rek. der stad Kampen*, p. 89). Bovendien verschijnt hij met den titel *medicyn* of *medicus*. Zóo in een brief van c.a. 1555, door hem zelf geschreven (*Kamper Kron.* I, *Voorberigt*) en op het titelblad van een in 1629 in 4°. uitgegeven eeuwigdurenden almanak, waarvan de titel aldus luidt: *Natuurlijcke ende Politique Prognosticatie, waerachtich sonder faut, duyrende soo lange de loop des Hemels duyren sal; gemaeckt by Reyneer Bougharman van Dockum der Rechten Doctor, end Medicijn, int jaer 1547 enz. enz. Gedruckt int Jaer onses Heeren 1629.* (Volgens *Leeuw. Cour.* van 21 Jan. 1877.)

[2]) In dien tijd had men er 2 Secretarissen. Zie *Kamper Kronijken*, I p. 44. En Bogerman noemt als zijn *Consecretarius* in den jare 1502 *Anthonius Susatensis* (van Soest), van wien hij een *dialogus de bello et pac* opneemt. Hs. 364, derde deel, fol. 71r—73v.

[3]) *Kamper Kronijken*, I p. 46 vv. Deventer 1862.

[4]) Zie b.v. *Bijdragen tot de Gesch. van Overijssel*, VIII p. 298 vv.

Wumkes.nl

dag een bericht schreef, [1]) en dat hij met de andere afgevaardigden van Kampen zoowel te Munster als te Lübeck een klacht inleverde over de plaats die hun werd aangewezen: te Lübeck de laatste plaats ter linkerzijde. [2]) Het blijkt echter niet, of men Kampen toegestaan heeft zijn „olde stede" weer in te nemen.

Waar Bogerman van 1514 tot 1518 was, is onbekend. Misschien bezocht hij een of meer buitenlandsche hoogescholen. Maar dat kan hij ook reeds vóór 1498 hebben gedaan, [3]) wat zelfs waarschijnlijker is.

In 1518 treffen we hem aan als advocaat postulant voor den Hove van Holland in den Haag. Hij was er opgenomen door den president Nicolaus Everardi en sloot vriendschap met diens zoon Everardus Nicolai. [4]) Kennis maakte hij er o. a. met Bernardus Bucho van Ayta en diens later zoo beroemd geworden neef Viglius. [5])

Het was toen de tijd der opkomende Lutherij. En onze Bogerman betoonde zich als rechtgeloovig, strijdvaardig zoon der oude kerk. In een traktaatje door hem anno

---

[1]) Zie *Hanserecesse von* 1477—1530, Bd. V p. 264, Leipzig 1894.

[2]) 8. Item protestiert die van Soest ende Campen, dat sie to lege sat weren, begerende sie in oir olde stede to setten, offte to allegieren redelike oirsaken, wairomme sie neder gesat weren. Dair op beraden ende geschoten an die van Lubeck. Ibid. p. 265. Dat was te Munster.

En te Lübeck:

10. De ersamen van Campen hebben van der stede, darinne se itzundes locirt, protestacien gedaen, dat de ene in tokomen tiden in orer rechticheit nicht schal vorfencklick wesen. Ibid. p. 306.

[3]) In aanmerking komt vooral Keulen. Hij zegt zelf, dat hij daar een tijdlang geweest is. Zoo zag hij er dit gevelopschrift, met zinspeling op het oude *Colonia Agrippina:*

Aggrippa was een heydensch man seer stoltze,
Die behielt Coellen, ende sy voeren tzo holtze.

Cod. 657. fol. 16; zie ook daar s. v. *Ewalt.*

[4]) Brief van Bogerman aan Ev. Nicolai, waarvan een copie vóór in Hs. 364.

[5]) Cod. 657 en Hs. 364 s. v. *Wiggle.*

Wumkes.nl

1521 geschreven, vergeleek hij Luthers daad bij het stout bestaan van Phaëton. [1])

In 1531 is hij Secretaris van Groningen, waar hij vele kennissen had. [2]) Zijn moeder werd daar begraven. [3])

In 1535 [4]) ging hij als gezant [5]) naar Lüneburg en hield zich op de terugreis naar Groningen, in Juli van dat jaar,

---

[1]) Hij deelt er ons het volgende proefje van mede, Hs. 364, derde deel, fol. 17[v]:

Pheton sprack in syn behaghen:
Mocht ick regeren myns vaders waghen,
Daer 's hemels ende aerde planeten in staen,
Soe mocht al dynck rechtveerdich gaen.
Aldus spreckt Luther myt syn gesellen:
Och, eertsche vader, laet my verstellen
't Regiment der kercke nae myn appetite,
Want Boemen ende Praghe wort Christus quyte....
Nu hoert wat ick vorder vertellen sal,
Was Luther nyet als Pheton mal?....

Op den ouden dag schreef Bogerman nog: Lutherani Luciferani (Hs. 364 s. v. *Gratilla.*)

Van het Haagsche leven ca. 1520 deelt hij het volgende mede, Hs. 364, s. v. *Ivo:*... sanctus pauperum advocatus..... Ivonis festum semel in anno celebre reddunt advocati Curie Hollandie in Hagha Comitis tanta etiam equitate, ut pauperculi piscatores ex Schevelingia vendentes pisciculos gerres urina tepefactos pro calidis evadant impuniti..... Vidi ego tempore postulationis mee ibidem meretrices in vinario ut mundarentur curru advectas et laxatis equorum habenis in mediis undis e curru salientes supra umbilicum nudatas sese lavantes.

[2]) Cod. 657 s. v. *Rading;* Hs. 364 s. v. *Beetka* en *Doke.*

[3]) Hs. 364 s. v. *Doed.*

[4]) Niet 1537, zooals men Wassenberg naschrijft. W. las verkeerd Hs. 364 s. v. *Ogg.*

[5]) Als gezant van Keizer Karel V, zegt men. Maar op welken grond? Waarschijnlijk ging hij voor Groningen, dat toen nog Geldersch was. Bogerman, tijdens zijn eerste verblijf te Kampen zeer tegen de Gelderschen, stelt Karel van Gelder hoog, ook nà 1540, vooral om des hertogen ijver voor de katholieke zaak. In 1535 werd een zeker koopman, Mosteen geheeten, *farina lutherana totus conspersus,* uit Groningen gebannen. (Hs. 364 s. v. *Mosteyn*). En het concubinaat werd den geestelijken verboden.

Wumkes.nl

te Winschoten op.[1]) 1 Juni 1536 was hij nog als Secretaris te Groningen.[2])

Dan verliezen we zijn spoor tot den 27 Dec. 1540, op welken dag hij voor de tweede maal tot Secretaris van Kampen werd aangesteld. Hij was dit tot 1 Juli 1553, toen de oude man ontslagen werd, omdat hij den burgemeester Joachim van Ingen op verzoek eenige copien uit het gulden boek der stad had verschaft. In brieven te Amersfoort en Aken geschreven, beklaagde hij zich daarover. Uit armoede moest hij bij zijn kinderen gaan wonen, en huis, hof en erf verkoopen.[3]) Waar dat was, is onbekend, evenals tijd en plaats van zijn sterven.

De secretaris was tegelijk archivaris. Volgens opdracht van den Kamper raad schreef Bogerman van 16 Juli 1541 tot 15 Aug. 1542 de verspreide stadrechten, statuten en privilegien over en onderteekende die als notaris in een daartoe aangelegd Repertorium. Onder die stukken vond hij ook het zoogenaamde privilegie van Karel den Groote, dat alle Friezen vrijverklaarde. Meer was er niet noodig om zijn Friesch hart te doen ontgloeien. Hij vatte het

---

Daaromtrent verhaalt Bogerman nog het volgende staaltje, ibidem s. v. *Jeltetus*: ... huius nominis novi sacerdotem qui ad multos annos habuit sibi focariam seu concubinam vetulam. Et eo tempore quo illustrissimus dux Gelrie Karolus habebat ipsam urbem Groningam et eius circumiacentes terras in subjectione sua, publica fecit ne presbiteri tenerent concubinas..... Iste autem D. Jeltetus obtulit preces ad eius presidem ut permitteretur sibi (ob longam consuetudinem) dicta focaria servanda. Respondit preses dicens: Domine, ostende nobis focariam tuam, ut ex qualitate persone deliberemus. Comparuit focaria rugosa turpis annosa vetula, carens omnis libidinis occasione. Concessit D. Jelteto concubinam suam tenendam dicens: si talis una sibi non sufficeret, caperet eiusdem forme secundam..... Jeltetus soluto simbolo recessit letus.

[1]) Hs. 364 s. v. *Ogg.*

[2]) Zie ook *Rekeningen der stad Groningen uit de 16e eeuw*, uitg. d. *Prof. Blok*, p. 215. 's Grav. 1896.

[3]) *Kamper Kron.* I, Voorberigt.

Wumkes.nl

plan op, en bracht het vóór October 1542 tot uitvoering, [1]) om aan te toonen, dat de Friezen van ouds vrij en van edele afkomst waren. Tegenover hen die beweerden, dat zij van de Joden afstamden, wilde hij bewijzen, dat zij aan Trojanen, Grieken en Romeinen, de beroemdste volken der Oudheid, verwant waren. Dat alles moest blijken zoowel uit wat oude geschiedschrijvers omtrent den oorsprong der Friezen berichten, als uit de door hen nog gebruikte eigennamen en de taal die zij spraken.

Zoo is het werk ontstaan, waaraan de volgende rijmspreuken zijn ontleend. Het bestaat uit drie deelen, handelend over den oorsprong, de eigennamen, en de spreektaal der Friezen. Dat Bogerman veel daarmede ophad blijkt reeds daaruit, dat hij in 1551 het geheel nieuw bewerkte.

Möhlmann en Bolhuis van Zeeburgh hebben er niets goeds van gezegd: de eerste noemt het *unbrauchbar* en *entbehrlich*, [2]) de laatste maakt er zich met een aardigheid over den schrijver [3]) af. Wat het eerste deel betreft, hebben ze gelijk. Het tweede deel is door Wassenbergh reeds gewaardeerd. [4]) Maar het derde, niet het minst belangrijke deel, ligt nog zoo goed als onbekend in handschrift verscholen. Zoodra ik er kennis mee maakte, vatte ik het plan op, de in dat derde deel voorkomende Friesche rijmspreuken uit te geven, zonder langer te wachten op een neerlandicus of frisicus die het beter zou kunnen doen,

[1]) Blijkens brief aan Ev. Nicolai. Zie beneden, p. 217.

[2]) *Kritik der Fries. Geschichtschr.* p. 89f.

[3]) „Te Dokkum geboren en te Kampen woonachtig, dat belooft veel!" *Kritiek der Friesche Geschiedschrijving*, p. 70.

[4]) *Taalkundige Bijdragen tot den Frieschen tongval*, IIe stuk, Franeker 1806. Zie aldaar op p. 165 vv. onder III een *Bericht aangaande een oud Handschrift*. Dit is het hs. hier als Hs. 364 geciteerd, hierna op p. 214 onder II genoemd. Wassenbergh heeft de daarin voorkomende Friesche eigennamen uitgegeven. Een nadere vergelijking met het origineel zou niet overbodig zijn.

Wumkes.nl

hopende dat wat er aan de uitgave van die rijmen blijft ontbreken, daardoor worde vergoed, dat ze nu zooveel vroeger voor een belangstellend publiek toegankelijk zullen zijn. Ik heb voor de uitgave geraadpleegd de volgende handschriften :

I. Cod. Ms. hist. 657 of Band XI der Manuscripta Zwichemiana van de Göttinger Universitäts-Bibliothek, met den titel: **Eulogium seu testimonium irrefragabile de origine Frisiorum et nominibus eorundem per Reynerum Doccumanum, alias Bogherman, legum doctorem ... collectum. Eiusdem Reyneri de loquela frisonica adagiorum appendix.** 129 later genummerde bladen in folio; op fol. 97—129 vindt men het derde deel, dat aldus begint: **Incipit Appendix seu tertia pars huius Eulogii de loquela frisonica.** [1])

II. Hs. 364 van de Prov. Bibliotheek van Friesland, getiteld: **Eulogium seu testimonium immo verius praeconium de origine Frisonum et nominibus eorundem per Reynerum Boegherman Doccumanum, legum doctorem et senatus Campensis a secretis pensionarium.** [2]) **Eiusdem Reyneri de loquela frisonica adagiorum appendix ..... nunc anno millesimo quingentesimo quinquagesimo primo a partu virgineo presens opus tripartitum denuo per suum auctorem ..... ampliatum, castigatum et correctum est.** [3]) Het derde deel hiervan,

[1]) Deze Codex is omstreeks 1855 door den heer Dr. J. G. Ottema gebruikt. Ik herkende zijn hand in een aanteekening, vóór in dien Codex, die betrekking heeft op het hier onder II genoemde Hs. Ook blijkt uit het 28ste Verslag van het Friesch Genootschap, 1856, p. 128, dat hij op een vergadering van dat Gen. gesproken heeft „*over het werk van Reinier Bogerman, van Dokkum, De origine Frisiorum* et."

[2]) In den aanhef van den brief, vóór in Cod. 657, aan de Friesche edelen van West en Oost gericht, noemt de schrijver zich: sacrarum legum doctor et civitatis Campensis a consilio secreto pensionaris.

[3]) De rugtitel van dit Hs. „*Reynerus Bogermannus de origine frisonum Loquela frisonica proverbia frisonica* 8" is van de hand van den historieschrijver Gabbema. Op den Inventaris van het sterfhuis van S. A. G.

Wumkes.nl

Appendix de loquela frisonica, et est tertia pars huius praeconii, is door den schrijver zelf gefolieerd, 1—73; fol. 70 is bij 't inbinden achter fol. 73 geplaatst. Beide Hss. I en II, zijn eigenhandig door Bogerman geschreven.

III. Hs. 111 in-4°, van de Bibliothek der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Alterthümer zu Emden. Het is een afschrift van I, het 2e en 3e deel bij uittreksel, vervaardigd door den ook ten onzent welbekenden Möhlmann. Daar deze het Friesch niet genoegzaam machtig was, heeft zijn afschrift van de rijmspreuken geen waarde.

IV. Een hs. in-4°, aanwezig in de Bibliotheek van het Friesch Genootschap, dat behalve een copie van Burmania's Spreekwoorden een afschrift van de in het derde deel van II voorkomende rijmspreuken bevat. Beide verzamelingen zijn afgeschreven door den bekenden historieschrijver van Friesland S. A. Gabbema. En ofschoon men hem den lof niet kan onthouden, dat hij althans gepoogd heeft het oorspronkelijke juist weer te geven, het onderscheid in spelling tusschen de Rijmspreuken van 1542/1551 en de Spreekwoorden van 1614 in 't algemeen latende bestaan, zoo heeft hij toch, door onbewuste accomodatie en misverstand, zooveel fouten begaan, dat ook zijn afschrift naast het oorspronkelijke waardeloos is.

Ik heb mij dus bij de uitgave geheel en zoo trouw mogelijk aan I en II gehouden. Alleen de interpunctie en de nummering der spreuken zijn van mij. De *y*, die zoowel met *i* als *j* wisselt, heb ik overal zonder punten laten drukken, het voorts aan taalkundigen overlatende te onderzoeken, of de *y* hier altijd nog de waarde van *i* heeft.

(Archief-Gabbema, bij Fr. Gen.) komt het dan ook met dezen titel onder no. 8 voor. Als „eigendom van den landschappe" werd het met andere boeken en papieren aan den opvolgenden historieschrijver van Friesland, Dr. Johannes van der Waaijen, overgedragen.

Wumkes.nl

Voor bizonderheden verwijs ik naar de aanteekeningen en de bijgevoegde woordenlijst. Die aanteekeningen hebben ten doel, de spreuken verstaanbaar te maken. Bogerman geeft na elk rijm eenige citaten uit den Bijbel of uit klassieke en kerkelijke schrijvers, en voegt soms een verklaring in het latijn er bij. Meestal voor ons zonder waarde. Daarom geef ik alleen de rijmspreuken met, waar het noodig is, iets uit den context ter verduidelijking in de noten. De achterstaande woordenlijst zal vooral den filologen welkom zijn. Ter wille van hen die de spreuken om den inhoud wenschen te lezen, is achter de van het Nederlandsch afwijkende vormen de beteekenis aangegeven.

Na deze opmerkingen nog iets over de verzameling rijmspreuken zelve. Dat Bogerman ze uitgeeft voor *spreek*woorden der Friezen, als voorbeelden van hun *spreek*taal, zal tegenwoordig wel niemand op het dwaalspoor brengen. Er is wel hier en daar een brok uit den volksmond bij, maar dat is uitzondering. Het meeste is literatuur, boven en buiten het dagelijksch gesprek staande. Bovendien is 't voor een deel vertaalde literatuur, en daardoor soms onzin, vaak gewrongen en duister. Het blijkt, dat de verzamelaar gewoon is Nederduitsch te spreken en te hooren, dat hij zich moeite geeft om latijn te lezen en te schrijven. Hij heeft volstrekt niet den spontanen drang om iets moois in 't Friesch te zeggen, ook niet den wil om echte volksuitdrukkingen weer te geven. Maar zijn doel is een lofrede op het Friesche volk. Dat volk moet zijn oorsprong en naam waard zijn, en het moet daarom ook spreken gelijk de heidensche en christelijke wijzen en dichters van Rome.

Bogerman is een christelijk getint humanist. Goed katholiek en bewonderaar van Keizer Karel.[1]) Thuis in Bijbel

[1]) Meer dan eens heeft hij dezen in latijnsche verzen bezongen, Cod. 657, fol. 17 en Hs. 364 s. v. *Karolus*. Daar roept hij ook zijn Friezen toe, de woorden van *Virgilius, Georg.* II 458—460 toepassende:

Wumkes.nl

en Kerkleeraars, maar beter nog in de klassieken.[1]) Wat hij daar leest, herinnert hem aan en verbindt zich, maar zeer onvolkomen, met wat hij in Nederduitsche geschriften gelezen en uit den volksmond gehoord heeft. Zulke verbinding is vaak gekunsteld, haar Friesche vorm zelden natuurlijk, ter wille van het rijm soms onverstaanbaar.

Van overal heeft dus Bogerman zijn stof verzameld, en wij behoeven niet naar een andere verzameling om te zien, die hij op den voet kon zijn gevolgd. De vergelijking tusschen I en II maakt dit zoo duidelijk mogelijk.

De onder I genoemde codex is door Bogerman in 1542 geschreven, ten minste voltooid. Dat blijkt uit den brief van opdracht aan *Everardus Nicolai*, President van het Friesche Hof, d.d. ultima Septembris 1542.[2]) Tevens blijkt er uit, dat Bogerman kort te voren zijn vriend in Leeuwarden had bezocht. Als overbrenger van dien brief met het opgedragen werk wordt daar en in het antwoord van den Leeuwarder President d.d. 5 Nov. anno 1542[3]) Mr. *Johannes scole Campensis apud divam virginem rector* genoemd. Everh. Nicolai bedankt in dat antwoord zijn vriend hartelijk en raadt hem aan het werk te laten drukken.

Het derde deel nu van dit geschrift bevat de 112 rijmen

O fortunatos nimium sua si bona norint
Frisicolas, quibus ipsa procul discordibus armis
Fundit humo facilem victum justissima tellus.

Bogerman kan dan ook, vooral als hij terugdenkt aan Karel den Groote en diens Privilegie, zijn verwondering niet onderdrukken, omdat hij geen Friezen met den naam van Karel heeft gevonden.

[1]) Zijn repertorium omvat bijna alle bekende en eenige vrij onbekende oude schrijvers, de Grieksche in latijnsche vertaling. Een bizondere voorliefde bezit hij, behalve voor Virgilius en Horatius, voor Silius Italicus en Lucanus.

[2]) Een copie van dien brief bevindt zich vóór in Hs. 364. De brief aan de Friesche edelen, vóór in Cod. 567, heeft *datum ut supra* d. i. waarschijnlijk ult. Sept. 1542.

[3]) Een copie daarvan vóór in Hs. 364.

Wumkes.nl

die hierachter onder I zijn uitgegeven. Het is mogelijk, dat Bogerman reeds vroeger er eenige van verzameld had, maar de redactie is van 1542. Hij heeft althans een begin van orde in zijn verzameling gebracht. Het eerste rijm is inleiding en brengt hem op het thema van de zes volgende: *het geloof*. Met het *geloof* wordt in 5—7 het *werk* verbonden, en de rijmen 8—10 gaan daarop voort. En zoo verder. Meestal vormen twee of meer rijmen als variaties op één thema een groepje, maar de overgang van het eene groepje tot het andere is vaak toevallig. Men zou verkeerd doen, overal systematisch verband te willen zoeken. Als paarlen rijgt de auteur zijn rijmen aan een snoer, waarbij uiterlijke gelijkenis meermalen de keuze bepaalt. Men vergelijke b. v. 41—43, 52—53, 60—61, 65—66, 74—76, waar de overeenkomst meer in woorden dan in den zin bestaat. En niet zelden ontbreekt alle verband. De schrijver volgt het toeval van zijn lectuur of iets anders, waarmee wij onbekend zijn.

Die eerste verzameling werd dan, blijkens den titel van het onder II genoemde Hs., in 1551 vermeerderd en verbeterd.[1]) Vermeerderd vooral. Want in plaats van 112 hebben wij nu de 339 rijmen die hierna onder II worden uitgegeven. Onder deze 339 heeft de schrijver, zonder blijkbare reden, slechts 37 uit de eerste verzameling opgenomen en dan nog meestal in gewijzigden vorm. Het is dus onder de hand een geheel andere, nieuwe verzameling geworden, en dat is de reden, waarom ze hierachter onder II in haar geheel wordt afgedrukt. Zoo krijgt men wel sommige rijmen tweemaal te zien, maar het overzicht over elke verzameling op zich zelf wordt er door vergemakkelijkt.

De nieuwe verzameling is in tweeën afgedeeld, in *ada-*

[1]) Na de in aant. 2 en 3 op de vorige p. genoemde copien vindt men hier een *epistola exordialis ad frisones* d.d. 1551, 20 die mensis Julij.

Wumkes.nl

gia sacra (1—89) en *adagia profana et temporanea* (90—339). De eersten handelen over God (1—40), hemel, hel en vagevuur (41—45), Gods heiligen, bovenal Maria (46—58) en eindelijk over de ziel, haar onsterfelijkheid, de opstanding des lichaams, en de christelijke deugden (59—89). Veel minder orde is er in de tweede afdeeling, die in 't algemeen beantwoordt aan het beeld dat boven van de eerste verzameling is gegeven. Maar vooral heeft de verzamelaar zich hier laten leiden door de lectuur der klassieken. De benaming *adagia profana* is een aanduiding niet zoozeer van den inhoud der rijmen, als veelmeer van de bron waaraan zij zijn ontleend.

Het zal nu wel duidelijk zijn, dat we in deze rijmen niet veel Friesche volksspreekwoorden van dien tijd mogen zoeken. De waarde er van voor ons bestaat hoofdzakelijk in den taalvorm. Lang heeft men gemeend, en hier en daar meent men 't nog, dat de Friesche taal van 1500—1650 niet of bijna niet is gebruikt. [1]) Iedere bijdrage om deze gaping te vullen is daarom welkom. Vooral uit de zestiende eeuw, tijdperk van zooveel verandering en zooveel bloei in ons Noorden.

De oude vader Bogerman verbindt de 15e met de 16e eeuw. Men ziet het uit de taal, die op weg is haar oude vormen te verliezen en die met denkbeelden van elders nieuwe woorden opneemt. Het is hier geraden voorzichtig te zijn. Want Bogerman heeft veel gereisd en veel gelezen. Gemakkelijk neemt hij een latijnsch of een Neder-

[1]) Merkwaardig is o. a. deze zin in Prof. Dr. J. ten Brink's Gesch. der Nederl. Letterkunde, p. 396: „Merkwaardig is het inzonderheid, dat Starter in de *Clucht van een Advocaat ende een Boer* voor het *eerst* het Friesche dialect in Nederlandsche letters en klanken bracht." Ik heb juist nog een 50-tal Friesche oorkonden gevonden die loopen tot den tijd, dat Bogerman zijn rijmen schreef. In deze aflevering wordt de uitgave daarvan begonnen.

Wumkes.nl

duitsch woord in zijn Friesch op. Maar één verschijnsel is er toch in deze rijmen, dat vertrouwen kan inboezemen: dat zijn dialektische eigenaardigheden, waardoor zich tegenwoordig nog het noordelijk gedeelte van Friesland, vooral de Donge adeelen, van het overige onderscheidt.[1]) En men moet niet vergeten, dat Bogerman, die vooral in Groningen en van Groningen uit wel met Friezen zal hebben verkeerd, dan in de gelegenheid was Friesch te hooren en te spreken. Want de taal van heerschap en geestelijke was hier toen nog Friesch.

Als met de taal is het met de denkbeelden die ons deze rijmen doen kennen. Ad majorem Frisiae gloriam zijn ze geschreven, maar tevens wenscht de grijsaard een jonger geslacht lessen van levenswijsheid te geven. Daarbij komen de spreuken der ouden hem goed te pas. Zijn ideaal is vredig te leven onder zijn roemrijken Keizer en zalig te sterven in den schoot van de heilige moeder, de Kerk. Hij wordt daarom niet moede, den vrede te prijzen en tot geloof op te wekken. Onder allerlei, soms onverstaanbaar gebabbel komt hij telkens daarop terug. Het is de grondstemming, een stemming die de meeste ouden van zijn tijd zullen gedeeld hebben.

Tot geloof wekt Bogerman op vooral in de adagia sacra; in de adagia profana roemt hij den vrede. Eer hij zijn verzameling afsluit, acht hij het noodig, daarop nog eens in 't bizonder aan te dringen. Hs. 364, fol 71^{r}, schrijft hij: Plura et quodammodo innumerabilia sunt adhuc poetica adagia ..... Querat alius et inveniet alia. Ego quidem fessus ....., quoniam non omne possumus omnes. Tamen de bello et pace dialogum brevem Anthonii de Susato his adjungere libuit, ut contentus pace quiescat

[1]) Zóo b. v. oe (Duitsch u) in *hunger, rump, ou*nriucht (naast *on*riocht), *ou*nlock (naast *on*l.) en het gebruik van *dan* na den comparatief.

Wumkes.nl

et horrida bella quisque evitet et frisonicum ideoma durabit per omnia secula seculorum. Amen.

Ten slotte is het mij een aangename plicht, de Directie van de Göttinger Univ.-Bibl., Commissarissen van de Prov. Bibl. van Friesland, en den Vorstand der Gesellschaft für bildende Kunst und Vaterl. Alterthümer zu Emden, mijn dank te betuigen voor de vrijgevigheid, waarmede zij mij in staat stelden, van de aan hunne zorgen toevertrouwde handschriften gebruik te maken. Maar bovenal breng ik hier gaarne een woord van dank aan den heer Dr. F. Buitenrust Hettema te Zwolle, die zoo goed was, de bijgevoegde Woordenlijst, alsmede de drukproeven van deze uitgave na te zien. Vele daarbij gemaakte opmerkingen zijn mij van nut geweest.

Wumkes.nl

I.

1. Myn moer ha my friesck leerd,
   Dat tour ick spracke onforfeerd;
   Dan riuchte lauwe leert vs di paus,
   Deerom syds ick goed: Gloria, laus.
2. Nen batter gued Dan lauwe int mued.
3. Dio riuchte lauwe is wey;
   God jou dan namme ghoendey.
4. Hy wirt waal racke, Deer Gods lauwe lacke.
5. Bute tliocht syocht nen eech,
   Bute dan lauwe nen wirck deech.
6. Haep, lyaaffte end werck Mettye dan lauwe sterck.
7. Waa nen gued werck rauwe, Dan helpt nen lauwe.
8. Ter haun clock Dan helpt id lock.
9. As di hwng inne hees holke schulle,
   So ront hem nen hasze inne mulle.

---

1. In regel 3 heeft de schrijver *leert* uit *leer* verboterd. De zin van 't geheel is: ik schaam mij niet voor mijn moedertaal, maar ken toch ook als rechtgeloovig katholiek goed mijn kerklatijn. 3. vgl. II 80. Nu 't geloof weg is, verdwijne met de zaak ook maar de naam! 7. De zin verlangt: wie geen goed werk verricht, *of:* wie 't goed werk rooft d. i. wegneemt, loochent, dien, enz. In 't eerste geval moet men *rauwe* afleiden van een **rauwie*, dat *doen, verrichten* of iets dergel. zou beteekenen. Zie Woordenl. Aan de andere verklaring staat het eerste *nen* in den weg. Men vergelijke echter II 193: *Di aude lauwe Wart nu birauwe.* 8. = II 90 en vgl. II 261. Men vulle aan: (wie) ter hand klock (is), dus de zaak flink aanpakt, dien, enz. 9. = II 91. Dit ziet er uit als een volksspreekwoord. Voor *hee* heeft het latijn hier *foenum*, er is dus niet aan *heerds holke* te denken. De plaats van den boerenhond is, vooral 's nachts, in 't hooi. Vgl.: *Den slapende wolf en loopt gheen scaep in den mont.* Prov. Communia. (Ex. v. d. Prov. Bibl. v. Friesl.).

Wumkes.nl

10. Haat elck biyachghe, Dat moater drachghe.
11. Ffyrd int laun Ist *on*winlick paun.
12. Dit sy jon leer: Haude launs eer.
13. Goad wol been wasze: Meyme *in* allen schrifften lasze.
14. Om Goad bidde syn halghen,
So wirdy nen onsalghen.
15. Alleyntien waext id koorn, Di hyoed macke dan moorn.
16. Tyd inde wraud Macke jong en aud;
Tyd jout eer, Id macke knappe en heer.
17. Hyr mey ne*m*men blywa; Elck moat hanne dryuwa.
18. Di daed wint id riocht, Waa tyenst hem fiocht.
19. Wa hem forheghe Wirt faack forleghe.
20. Is di birchg heech, Hi wart wal leech.
21. Wa waal daa, Datter waal haa.
22. Haatsto tlyucht, So dasto naet ryucht.
23. Deer quaed dwa for gued, Dat synt verkeerde lioed.
24. *Hoet en our gheed,* *Der ney nym dyn bereed.*
25. Waa dude forghaere Wart fan Goad forclaere.
26. Duyd is har ayn laen, Deerom liete se naet fliaen.

---

10. = II 92; *biyachghe*, bejaagt, verbindt dit rijm aan 't voorgaande, waarin hond en haas voorkomen. 11. vgl. II 5, 2e helft. Op den kant staat hier nog bijgeschreven: *Ffreed opt last Is ws bast;* zie beneden 94. 12. Vgl. het spreekwoord: *lands wijs, lands eer.* 13. vgl. II 4: *God wil er om gebeden zijn*, is in sommige kringen nog spreekwoordelijk. 15—20. Deze rijmen hebben betrekking op tijd en vergankelijkheid: 15. = II 93. Kernachtig uitgedrukt, vgl. Bilderdijks: *In het nu* (ligt) *wat worden zal.* 16. vgl. II 183, waar de beide rijmpjes andersom staan. 18. vgl. II 188. 19. = II 187. Naar het N. T. 20. vgl. II 186. Dat hooge bergen wel dalen, is algemeen spreekwoordelijk. 21. = II 160. Hier wordt het thema van werk en deugd (zie 5—10) weer opgenomen. *Datter waal haa* is niet als wensch, maar eenvoudig als gevolg op te vatten en dus te vertalen: *dat hij wel heeft = die heeft wel.* Vgl. II 44. En: *die wel doet sal wel vinden.* Prov. Communia. 24. vgl. II 89. *Die zich aan een ander spiegelt*, enz. 26. vgl. II 83.

Wumkes.nl

27. Macket lyff naetsto saat,
Opdat de deul dy*n* seel naet staat.
28. Riochte meete stee; Onriochte mete forghee.
29. Ffamke, sioch to en wacke,
Daty de pheynt naet racke.
30. Boppe alle aefft Dio junffer ha Goad biliaefft.
31. Nen teng so hyrd, Id zwete mey wyrd.
32. Mey smeken Ontgheme wal sleken.
33. Som spracke to ffolle, Dat ontgylt harre holle.
34. Dio tong deer liocht, Kryghe har riocht.
35. Nidicheit ist quaed wyff,
Dio macke faack deuls kyff.
36. Di nyder bigry*n*t, Dat de son schynt.
37. Vtet hirt kompt de soun, Deer dio seel mey wart forboun.
38. Di deul is inde hal: Waat naet liewt is mal.
39. Haat pine inde hal schulle,
Dat sprackt nen mynsche mulle.
40. Vt das presters mulle benedyt
Aessche God syn loff altyt.
41. Di prester syonckt uth Goads mule;
Deerom schel ne*mmen* mei he*m* tule.
42. Gods prester is wart wyn en biaar;
Ite is prester een fe*nn*ynich diaar.
43. Siong dat God bihachge, So wart di deul forjachge.

---

27. vgl. II 85. Dit hier kan spreekwoord gewcest zijn, 't ziet er althans oorspronkelijker uit dan II 85. In 25 en 26 werd de deugd in 't algemeen genoemd, 27 en verv. verschillende deugden en ondeugden. **28.** Spreekwoordelijk; zie *Harrebomée*, Spreekwoordenboek, II p. 50. **30.** vgl. II 86. **31.** vgl. II. 190, waar het verbeterd is. **33.** Vgl. *Harrebomée* op *aars*, I p. 7, en op *hals*, I p. 275. **37—39.** De zonde en haar straf; de duivel. **40—44.** Daartegenover God en zijn priester. **42.** Woordspeling: *prester* in 't Friesch *priester*, in 't latijn een *giftige slangensoort*. **43.** Vgl. II 38. Volksgeloof.

Wumkes.nl

44. Ffeer en Soon en halghe Gaest,
Een God is aller wraude traest.

45. Hyr meyme claer bewyze,
Dat daede mynschen schille forryze.

46. Ho wirt dio seel forwarre,
Deer mey har lyff in hymmel schil farre.

47. In ws lyff wart dio seel besmette,
Liken di claere robyn faalt in de kiette,
Deerom moatmese spele ende wryuwe,
Schilse by God in dan hymmel blyuwe.

48. Di daed schil dy lere, Weer dyn seel schil hanne kere.

49. Jonghe twigen sparre, Id vryowich meisto scharre.

50. Di dertne jout en oor Datter salm naet haude toor.

51. Haat di larghe naet mey,
Dat nympt di baarghe wey.

52. Al kaanstu naet, Id gyld macke di graet.

53. Ist lytz ist graet, Eer elck nei sin staet.

54. In da halssche pyne Schilme nen gued ghaest fyne.

55. Tbirns aerste dei Brenght storwen mey.

56. Wottu dan riochte wey ghaen,
So moatstu da soune ontfliaen.

---

44. vgl. II 23 en 25. 45—48. Ziel en onsterfelijkheid; opstanding. 45. vgl. II 70. *Hyr*, hier, doelt wel op de volgende citaten. 46. vgl. II 75. 47. vgl. II 68. 49. *Id uryowich*, het overgevige, wat zich overgeeft, begeeft, dus het dorre hout. Met dit rijm komt in beteekenis overeen II 178: *Da scheep schilme scharre, Deer jaat moghe ontbarre.* In verschillenden vorm algemeen spreekwoordelijk in de 16e eeuw. 50. *Di dertne* is de brooddronken verkwister; de schrijver gebruikt *toor*, om uit te drukken, dat de verkwister geeft wat hij zelf niet rechtmatig en daarom niet rustig bezit. (Hoc adagio uti possumus in eos qui pauperibus dant elemosinas de bonis furtive et per iniquitatem conquisitis...). 51. *larghe* is 't latijnsche *largus, verkwistend.* 55. D. i. bij de geboorte is de kiem des doods aanwezig. 56. *wey* staat boven den regel geschreven. Vgl. II 19.

Wumkes.nl

57. Kanstu nen batter, So bliu by dis latter.
58. Haat in daerde forswynt,
Meid' tyt dat *men*t fynt.
59. Tlock schynt sweet, Al brengtit fordreet.
60. Mei een graet heer Haud cort parteer.
61. Nen sidsen off luud mei starckie
Dan daeven, off deer naet wol harckie.
62. Schynt di son, So is dio ryp forwon.
63. Di blixen forghee, As di rynbochghe stee.
64. Wolcken en ryn Ny*m*me da*n* sonneschy*n*.
65. Di poel macke waal floed;
Hungher binempt dan rutter tmoed.
66. Hungrich en ghirch Bliut lyke tyrch.
67. Wa schrayt om da butter,
Di tyenne to nen rùtter.
68. Een hird tzirl oppe wacke tzys:
Mone wird, mer berne wys.

---

57. Dit rijm heeft tot opschrift: de rectis auctoribus imitandis. Een raad door Bogerman zelf in praktijk gebracht. **60.** Variaties op dit thema bij *Harrebomée*, I p. 294 v. **64.** Dit no. staat ter zijde geschreven. **65.** Zinlooze samenstelling van brokken uit Lucanus IV, 93—99:

iam flumina cuncta
. . . . . Condidit una palus. . . . . .
Iamque comes semper magnorum prima malorum
Saeva fames aderat nulloque obsessus ab hoste
Miles eget . . . . .

66. Hongerig en gierig even tierig, d. w. z. ook de gierige lijdt honger, omdat hij zich niets gunt. **67.** = II 165 en 332. De zin is, dat wie 't gemis van boter beweent, dus geen ontberingen kan verdragen, niet geschikt is voor soldaat. **68.** = II 167. De tweede helft van het rijm geeft de verklaring van de eerste helft, die nog in denzelfden zin als spreekwoord wordt gebruikt. Alleen voor *tzirl* gebruikt men nu *man*. Iemand die pocht als een man, maar in moeilijke omstandigheden zich gedraagt als een kind, heet een harde kerel op een weeke (zachte) kaas, (omdat men op zoo'n kaas niet stevig staat?)

Wumkes.nl

69. Pochhen en flocken Sin sleken mei wiocken.
70. Sock broor, sock soster; Sock tzarck, sock coster.
71. Haude jon guede na*mm*e, So wirdi naet beschamme.
72. Ney aude maneer Eycht graff sin eer.
73. Wa sin auderen hate, Nen gued kompt he*m* to bate.
74. Anxt kaan dwaan, Dat de fotte*n* fliaan.
75. Anxt en need Jaa folle reed.
76. Huff, weer ick wey: My anghe fordan dey.
77. Nen tzirl so hyrd, Wonder macken forfyrd.
78. Ny*mm*en tourer om kibbie,
Dio redelike seel schil ewich libbie.
79. Hyr ko di ghaest spracke,
Al weer di rump i*n* eessche biracke.
80. Altyt tioester en caud Is een o*n*waenlick wraud.
81. Dat kompt fan oproer, Di ene brour wirghe dan our.
82. Lete jon moed seyntie, Wol y mey rast dreyntie.
83. Eer opron wirdt, So brucket swirdt.
84. Wa jern fiocht, Di ha nen liaffte riocht.
85. Sa lang ha Pompejus rolle,
Datter quyt waard sin holle.
86. De stryd is grim en tioed,
Hi macke ryck en aerm lioed.

---

69. Vgl. hiermede II 121: *Sonder wiocken Achte ick nen flocken.* En de aanteek. daar. **70.** = II 182. **71.** = II 181. **73.** vgl. II 73 en 150. **73.** = II 169. **74.** = II 170. **75.** Vgl. beneden 110. **76.** Dit no. is later tusschen geschreven. *huff* schijnt. hetzelfde te zijn als *oef.* Het volgende *weer* is dan wenschvorm. **77.** *macken* = macke hem. **78.** vgl. II 59. **79.** vgl. II 63. Samuels geest en Julia, de gestorven eerste vrouw van Pompeius, worden hierbij door Bogerman aangehaald. **80.** *Altyt* is er later vóór geschreven. De schrijver bedoelt het hooge Noorden. **83.** Daar *ronne* naast *rinne* bestaat, kan *opron* een substantief zijn, dat *oploop, standje* beteekent. *Oprin* komt in dien zin voor, Vrije Fries, XI p. 369, in een stuk van 't jaar 1497: ..... als dij *oprin* ende tvidracht tviska da burghren in Lyowrd bigonnen waes.... **85.** *Pompeius* werd nl. door zijne moordenaars onthoofd. **86.** vgl. II 330 en 331.

Wumkes.nl

87. Pompeius poke, Di Keiser stoke.
88. Haeghe wirden Bracke nen swirden.
89. Haat mochter wynne, Deer tlibben woe ontrynne?
90. Hyr locke dyns brours schat,
Hanne, sin holle, nim dit for dat.
91. Scippe weer boppe Hanne, As di son boppe dan manne.
92. Haet y God onthiete, Dat schil y naet liete.
93. Elck schil hem forblye, So fyr alst God mey lye.
94. Freed int last Is ws bast.
95. Ist lock, so ghappe, Liet di naet ontsnappe.
96. Waa kaan tom hymmel rackie,
Hy moat eerst dan daet smackie.
97. Da God wonder, Der schulle hatte onder.
98. Pigmalion di ghirghe, Om goud datter sin brour wirghe.
99. Al haa tbild nen ghaest, Id jout waal moed en traest.
100. Dio rasende haun Brackt id forstaun.
101. Forreeders foun Stee op quaede groun.
102. Forlarn liood Da krye waal mood.

---

87. *Di Keiser* is Caesar, voor wien Pompejus, om hier vrij te vertalen, de kastanjes uit het vuur haalde. **90.** Een rijm om er een te maken. *Hanne* is Hannibal. Hij wordt hier aangesproken door Nero, die hem het hoofd van zijn broeder Hasdrubal laat zien. **91.** D. i. Scipio overwon Hannibal. — Een vraat wordt in Friesland wel *Hanne-fret-op* genoemd. Of dat iets te maken heeft met den veroveringzuchtigen Hannibal? **94.** Zie aant. op 11 boven. Men moet dit rijm verstaan *de fine belli*. **96.** vgl. II 54. **97.** Het wonder namelijk als voorteeken van groote en vreeselijke gebeurtenissen. **98.** *sin brour*, nl. de echtgenoot van zijn zuster Dido, Sichaeus, priester van Hercules, dien hij om zijn schatten te verkrijgen voor het altaar vermoordde. **99.** Ontleend aan *Aen.* I 468, verdediging van de beeldenvereering der katholieke kerk. **101.** Dit rijm heeft tot opschrift *de consilio traditorio; foun*, vond, moet hier dus zooveel beteekenen als *raad*. **102.** De moed der wanhoop is hier bedoeld.

Wumkes.nl

103. Dat Jesus dan daed smacke
Ha ws to ghaere salich macke.

104. Hy*m*melsche lere Haude in ere!

105. Lydich tyeeld Wr wint id fieeld.

106. Wa God tienne, Moat dan deul ontre*n*ne.

107. Wam foor da stickel naet anghe,
Di moet hem hode for dan slanghe.

108. As ick hyr marck, Id auter heert eer mei da tsarck.

109. Ney wallust swiet Komt faack fordriet.

110. Uterlike need Jout wialdich reed.

111. Wirdsto grys, Wird aeck wys!

112. Ws huys ist bast: Di hymmel, kompt last.

---

104. = II 53. **105.** *Uurwint id fieeld*, d. i. wint den slag, komt alle moeilijkheden te boven. Met eenige wijziging van 't beeld hetzelfde als *vicit iter ... pietas*, Aen., VI 688. **107.** Onder *stickel* verstaat Bogerman hier de doornen van 't wereldsch goed, onder *slanghe* den duivel die daar onder verborgen ligt. De zin is dus: wie rijk durft te zijn, die moet op zijn hoede wezen voor den duivel. **108.** Zeker gericht tegen hen die het altaar in de kerk willen afschaffen. **110.** Vgl. boven 75. **112.** Onduidelijk uitgedrukt, zoodat er een tegenstelling tusschen ons (aardsche) huis en den hemel in schijnt te liggen. Dan ware 't goddelooze taal. Neen, Bogerman wil zeggen: de hemel is ons laatste *en* beste huis.

Wumkes.nl

II.

Reyneri Phrysii Doccumani memorandi
Ingenio et studio haec sunt cumulata pio.
Everardus Promontorius Zwollensis.

1. Naet meyme dwaen, Ws Her Goad kaant syaen.
2. Haat Goad bihachge, Dat schil waal dachge.
3. Goad wr dam wrackt, Deer tyenst riocht sprackt.
4. Goad wol oenbeen wasze,
   Dat schilme in folle schrifften lasze.
5. Bisto in fyens need, Bid Goad om freed:
   Ffreed int laun Is een onwinlik paun.
6. Goads stoel is wr aal, dat lewa fry;
   Noerne meyme wasze, hy isser by.
7. Mey Goad almachtich schil nymmen ghylle:
   Hy helpt elck, deer in sounen fordwylle.
8. Twist ende ounriocht Wirdde fan Goad bisocht.
9. Dy Rynbochghe Is Goads freeds lochghe.
10. Al forghee de wraud, Goad wart naet aud.
11. Wys ende ryck Is Goad ney lyck.

4. vgl. I 13. **5.** vgl. I 11. **8.** = 123. **9.** Zie Gen. 9. **11.** *sapiens uno minor est Jove dives.* Hor., Ep. I 1, 106. Door B. misverstaan!

Wumkes.nl

12. Goad is naet teyn; Deerom haar nen eyn.
13. Haasto dieuls konst, So bisto *in* Goads ongonst.
14. Ist heech ist leech, ist byrch ist dal,
Goad regnere en is wr al.
15. Waam Goad naet lacke Mey fry tyenst hem spracke.
16. Goad byde lang, Mar hy wrackt strang.
17. Waa foorsiuchtich is, Dam helpt Goad wis.
18. In al dyn need Bid Goad om reed.
19. Watto ghaen een lockich wey,
Bid Goad aerst, so gheer mey.
20. Een wrste Goad ha al ting macke,
Dat moghe nen goaden noch mynsschen forsacke.
21. Claer en blyd Is Goad altyd.
22. Nu freech ick jo een reed:
Is Goad een seder, weer kryghert seed?
23. Een Goad is wzer Christen traest,
Een Feer, een Soen, een halge Ghaest.
24. Dy Soen is lyken dy Feer, Deerom heert hem Goads eer.
25. Vth Feer en Soen kompt di halge Gheest;
Hy is aller mynschen Goads treest.

---

13. De schrijver teekent hierbij aan: *Ego vidi et audivi Campis anno 1544 quandam magicam incantricem quae, praesentibus quinque vel sex testibus idoneis, ostendit magiam vel necromantiam suam hoc modo: habuit certa nomina in minutis cedulis scripta et qualibet vice mittens unam cedulam cum nomine sibi suspecto de furto perpetrato in quodam instrumento rotundo, frisonice* theems, *dicens:* Kiliaen, laetet seefcken ommegaen. *Et veraciter, duobus nominibus per 2 cedulas impositis, visibiliter per se ter quaterque versum est in gyrum dictum instrumentum.* **16.** Vgl. *God wreect al eest lanck.* Prov. Comm. **19.** *ghaen* staat boven het doorgehaalde *wandrie* geschreven. **20** en **21.** Alles is geschapen door één God, den Allerhoogste die enkel licht en vreugde is. Zóo leert de Kerk tegen de ketterij der Manicheers *qui duos dixerunt esse deos et duo principia . . . deum lucis et deum tenebrarum.* **22.** D. i. God heeft geen kiemen gezaaid in een reeds aanwezige materie, maar Hij heeft alles uit niets geschapen. **23—25.** Vgl. I 44.

Wumkes.nl

26. Waa ney Goad harcke, Di wirt fan hem starcke.
27. Wirtter hatte fan Goads halghen biyarre,
Dat mey harre fan Goad waal barre;
Di son is mey steren bicengele,
As Goad mey halghen en mey engele.
28. Nymmen schil Goads halgen biglurie:
Ours mey sin froude naet durie.
29. Pronxte dio tsarck mey maye, Dat mey Goad waal daye.
30. Haat elck dwaan schil, Dat sy mey Goads wil.
31. Goad is aller tenghen schicker,
Deerom lieu ick nen weerwicker.
32. Kaansto Goad dyn hirt jaan,
Nen batter ofer meysto dwaan:
Nen teng, dyaar, holle, nar stirt,
Is Goad lyawer ofer dant dudich hirt.
33. Leer haat Goad van dy haa macke,
So wirtsto van dan deul naet racke.
34. Di vterste dey Nompt de tyd wey.
35. Wolt Goad naet daye, So kaant naet waye.
36. As Goad wil, Steet twatter stil.
37. Hoe tGoad bihachghe, So moatet elck fordrachghe.
38. Tsionghen deer Goad bihachghe,
Deer mei wirt di dieul foryachghe.
39. Goads clirck Daa Goads wirck.

---

28. De schrijver haalt aan: *stant nulla diu deceptis gaudia divis.* Silius Ital. XV 466; en: *tantumne obstat mea gloria divis?* Ibid. XVII 551. Verder noemt hij den Farizeer uit de gelijkenis, die aan zich zelf Gods eere gaf. De bedocling van 't rijm schijnt dus te zijn: geef Gods heiligen de glorie niet, die God alleen toekomt. **29.** In den lastbrief van den koster der kerk te Franeker luidt art. 21: *Dat hij des somers op hoochtyden, by olts gewoentlic, die kercke ende choor met groen gras bestroye, ende die hoochtyden verby synde weder om vege.* 16e eeuw. Zie *Vrije Fries*, VII p. 96. **32.** *hirt* is boven het doorgehaalde *libben* geschreven. **33.** *quem te deus esse | jussit . . . | disce.* Persius, Sat. III 71 ss. **38.** Vgl. I 43. **39.** *Goads wirck* d. i. lof zingen.

Wumkes.nl

40. Ws minschen is al teng jaun
Troch dio riochte Goads haun.

41. Goad riocht wr ws mynsschen lyck,
Mey de hal off mey thymmelryck.

42. Di wey nei de hal Ront reng dal.

43. Waa inden hymmel wol komme,
Dy moet troch tfeychfyoer swomme.

44. Waa halssche soune bidryut,
Datter ewich inde hal blyut.

45. Wa fan sounen is riucht fachghe,
Di wirt fan Goad inden hymmel bihachghe.

46. Wa Goads halghen hate, Dam kompt nen gued to bate.

47. As di quaede naet bat mey,
So bioter Goads halgen ghon dei.

48. Haat Goads halghen bidde forkarn,
Dat is by Goad naet forlarn.

49. Wotto riocht perterie, Goads halgen moatme erie.

50. Ast hirt ende mulle wr een racke,
Goads halgen schille foor ws spracke.

51. As blixen, tongher, wyn, watter, al teng mey,
So folghie Goads tyenst sin halgen ney.

52. Wa int quaed opsat dan deul wol seke,
Di tour Goads halghen deer om naet smeke.

53. Hymmelsche lere Haud in ere!

---

42. Vgl. *facilis descensus Averno*. Aen., VI 126. **43.** *swomme*.. Waarschijnlijk heeft den schrijver hier de Acheron, de rivier der onderwereld, voor den geest gestaan. Zie Aen., VI 295 ss. **44.** Zie I 21 aant. **45.** Vgl. 169, I 73. **48.** Volgens den zin is *forkarn* attribuut van *halghen*. **50.** *racke* staat boven het doorgehaalde *macke*. **51.** *al teng* is boven den regel geschreven, *en* tusschen *wyn* en *watter* doorgehaald. **53** = I 104.

Wumkes.nl

54. Nymmen kaan in den hy*m*mel rackie,
Hy moat eerst dan daet smackie.

55. Dio faamn waas scheen to tyghe,
Deer Goad fan hymel in har kryghe.

56. Maria int wrste hymelsche choer
Is nu boppe aller halghen moer.

57. Haat hymelssche cony*n*ginne mochtet wasze,
Deer wy in propheetlike schrifte*n* fan lasze,
Da Hieremias dan Jodde*n* i*n* Egygte*n* bikibbe,
Hoe dat ny*m*men nei har reed schoe libbe?
Deer woen da Jodden naet nei harckie,
Cydze*n*de: dio cony*n*ginne kaan ws waal starcki(e).
Hyr wol ick op cydze:
Leete jo naet deer oan lydze:
Eer Christus fan Maria waas barn,
Da waas jo allenne cony*n*gy*n*ne forkarn
Des hymels, en schoe Goads moer blyuwe:
Deer mey leet Goad dio our fordryuwe.

58. O Maria, boppe alle konynginne,
Blyusto dio riochte Goads moer allinne;
Deerom roept myn hirt, myn mulle to dy:
Bid Jesu*m* dyn soen, myn Goad, foer my.

59. Nin mynssche woller om kibbie,
Syn siel moet ewich libbie.

60. Hoe di mynssche int libbe*n* tyrghe,
Nei syn storwe*n* wirt dio siel naet wyrghe.

---

54. Vgl. I 96. **57.** reg. 6: *starcki*, 't blad is afgesneden; reg. 11 luidde eerst: *Des hymels Goads moer to blyuwen.* Men vulle nu aan: *en* jo *schoe*, enz.; *dio our* van den laatsten regel is dan de door de Joden vereerde koningin. Zie over haar Jer VII 18, XLIV 15 vv., waar de Statenvertaling *(de) Melecheth dés hemels* heeft. De juiste lezing is echter *malkath*. Vgl. over den dienst dezer koningin *Tiele, Gesch. v. d. godsd. in de oudh.*, I² p. 334 vv.; ook *Kuenen, De Melécheth des hemels* in *Versl. en Meded. d. K. Ak. v. Wet.*, Amst. 1888 p. 157 vv. **59.** vgl. I 78.

Wumkes.nl

61. Ney ws daed lyuwe ws ghaest;
Riochtfirddich wirck jout hymelsch traest.

62. Ws ceels gewicht Is liaaf en licht.

63. Dio ceel koo tyghe spracke,
Da tlyff waas daed biracke.

64. Een daed my*n*ssche kan perterie,
Hoe harre de ghaesten inde hal regerie.

65. Id bast in my ist redelick sin:
Het heert Goad, al weer ick bin.

66. Dio sounige ceel moat pynne lye;
De daed kaan har deer fan naet vrye.

67. Waa hem nen soune scha*m*me,
Di tyrgh ney dan halssche fla*m*me.

68. Lyke*n* di carbu*n*kel faalt in de kiette,
Alzo kant tlicham ws ceel besmette.

69. Dan fordoemd ghaest Jout id liacht nen traest.

70. Hyr meyme scheen bewyze,
Dat daede mynsschen schille forryze.

71. Eneas koam ind' halle mulle,
Deer Palinurus syns schippers ceel schulle.

72. Wa sin bloed foort laun start,
Sin seel is dan wtleen wart.

73. Id graff heert ere: Dat is een aude lere.

---

62. *mentis amabile pondus.* Sil. Ital. VIII 611. **63.** Vgl. I 79 met aant. **67.** Dit rijm is er later tusschen geschreven. **68.** vgl. I 47. 69. *trepidentque inmisso lumine manes.* Virg., Aen., VIII 246. **70.** = I 45. **71.** Vgl. Aen., VI 337 ss. **72.** Vgl. Aen., XI 22 ss. **73.** Vgl. 150, I 72. De schrijver heeft het onder dit no. ook over de wijze van begraven bij de ouden en zegt dan: *credo ex his funeralibus factis et querelis Frisones etiam retinuisse modum sepeliendi: nam ubi maritus defunctus sepeliendus defletur, uxor vel vidua superstes miras exponit cerimonias, referens fere omnia mariti eleganter in vita gesta dicens:* As myn goune freun plyghe mey my to bed ghaen, hoe plighe hy my to somkien! Hoe zweet plighe hy to perterien! o wy, wa schil dat ymmer meer bat dwaen? *lachrymando, flendo, plausis manibus.*

Wumkes.nl

74. Ite meyme hyr sicker bisiaen,
Dat dio forrysnise schil *y*mmer sch(i)aen.

75. Hoe waal wart dio ceel forwarre,
Deer mey har lyff i*n* hy*m*mel schil farre.

76. Is dio ceel fan soune naet cleer,
So moat dat fachghe fioer deer vrgheer.

77. Kaan ws ceel nar hymel nar hal krye,
So moatse har tyd in tfeechfioer lye.

78. Deer lieut haat syn auderen lieuwe,
Dat schil hem naet reuwe.

79. Haude jon christen lauwe,
So wirt jo thymelryck naet ontrauwe.

80. Och, in dio wraud is lauwe wey,
Goad jou allinne den na*m*me ghoendey.

81. De lauwe is Goads eed, De groun fan ewich freed.

82. Do schoeste lyawer stere, Dan dyn lauwe schoe fordeere.

83. Dude is har ayn laen, Deerom letese jo naet ontfliaen.

84. Is din moed koon en graet,
So sparresto ner waal ner slaet.

85. Ffeed din machge naetsto saat,
Soe wartsto fan vrmete naet daat.

86. Boppe alle aefft Castitas Goad biliaefft.

87. Ney lang lyen Kompt graet forblyen.

88. Wam fordriet nar daed mei forfere,
Dan meit onlock naet fordere.

---

74. *Ymmer* staat onder den regel. Met *hyr* doelt de schrijver zeker op de in 't hs. bijgevoegde lat. citaten. 75. = I 46. 78. Is er later tusschen geschreven. 80. vgl. I 3. 81. *jusjurandum Jovis alma fides.* Ennius. 83 = I 26. *Ipsa quidem virtus sibimet pulcherrima merces.* Sil. Ital. XIII 663. 84. *has* (sc. Syrtes) *audax sperat sibi cedere virtus.* Lucan., IX 302. 85. vgl. I 27. 86. vgl. I 30. 87. Spreekwoordelijk.

Wumkes.nl

89. Hoet en our ghie, Deer ney nym dyn biried.
90. Ter haun clock, Dan helpt id lock.
91. As di hung in de hees holke schulle,
So ront hem nen hasze in de mulle.
92. Haat elck biyachghe, Dat moeter drachghe.
93. Alleyntien waext id koern; Di jhoed macke dan moern.
94. Ferdriuwe tonkruyt mey fior;
Ours wirt id koern dyoor.
95. Sock soun, sock pyn; Sock kers, sock schyn.
96. Al ist hird yser, Tfioer is syn onderwyser.
97. Hoe tirge di bolle: Hy ha thee opte holle.
98. Din ayn reed Is freun in need.
99. Wae nen swyen weet, Dan sidze nen secreet.
100. Miggen en frosschen leep
Fferdryuwe faack dan sleep.
101. Wa naet wacke, Datter nen bern make.
102. Wa dan onwirdigen eer jout,
Ffaack dat hem syn jeffte rout.
103. Wa mei sȳn wrheer kibbe,
Datter mey freed naet libbe.
104. Virgilius pryse tfield:
Deerom waser naet ghyrch op yeld.

---

89. = I 24. *aliorum respice casus* Ovid., Metam., XV 494. **90.** = I 8. Hier beginnen de *adagia prophana et temporanea*. Vgl. *manum fortuna iuvat*. Ovid., Metam., V 140. **91.** = I 9. **92.** = I 10. **93.** = I 15. *paulatim flaresset campus arista*. Virg., Eclog., IV 28. **96.** *ferrum molliat ignis*. Hor., Sat., I 4, 20. **97.** *fenum habet in cornu, longe fuge*. Hor., Sat., I 4, 34. Als een rund, een stier vooral, een hoop hooi onder zijn bereik heeft, zet het er de horens in en stelt zich vreeselijk aan. **98.** *liber amicus | consilium proprium*. Hor., Sat., I 4, 133. **100.** *mali culices ranaeque palustres | avertunt somnos*. Hor., Sat., I 5, 14. **101.** *somnus tamen aufert | intentum veneri*. Hor., Sat., I 5, 83. **104.** Vgl. Hor., Sat., I 10, 45.

Wumkes.nl

105. Deer schryutme folle Elck ney syn holle.
106. Forghee dy pyl fan roest,
Soe wart dy ruter naet woest.
107. Men kaan di deed naet syaen:
Jo kaan mey tyooster wiocken fliaen.
108. Taast di riuchter neit jeld seer hyrd,
Soe kaner naet wal harkie ney de wyrd.
109. Dio coest smacke swiet, Deer me wint in fordriet.
110. My salm kaan ick naet ffede,
Ite wol ick en our rede.
111. Hocker ay ist bast?
Roun off lang? Sidze deer dit last.
112. By dan kraeklynck mey me syaen,
Hat dy kunstige baker kaan dwaen.
113. Waet ryucht forstee, Dy gong to ree.
114. Ist leer smerd, Dy hung haut herd.
115. Hoe er meer wart pryse, Hoe er mer ghyze.
116. Hungher hiet, Macke ree banen swiet.
117. Lyuwe nochlik, meyt dy barre;
Mer teens, dy tyd is cort to farre.
118. Tens, fan kyr Di daed is naet fyr.

---

105. *quot capitum vivunt, totidem studiorum | millia.* Hor., Sat., II 1, 27 s. **106.** *ut pereat positum robigine telum.* Hor., Sat., II 1, 43. **107.** *mors atris circumvolat alis.* Hor., Sat., II 1, 58. **108.** *male verum examinat omnis | judex corruptus.* Hor., Sat., II 2, 8 s. **109.** Vgl. Hor., Sat., II 2, 19. **110.** *aliena negotia curo | excussus propriis.* Hor., Sat., II 3, 19 s. **111.** De tweede helft van 't rijm is er later bijgeschreven in plaats van 't doorgehaalde *Meyer wite deer dit last.* Vgl. Hor., Sat., II 4, 12—14. **112.** Vgl. Hor., Sat., II 4, 47. **113.** *ius anceps novi, causas defendere possum.* Hor., Sat., II 5, 34. **114.** *ut canis a corio nunquam absterrebitur uncto.* Hor., Sat., II 5, 83. **115.** *crescentem tumidis inflat sermonibus utrem.* Hor., Sat., II 5, 98. **116.** Vgl. Hor., Sat., II 6, 63 ss. Spreekwoordelijk: *hongher maect rouwe boenen soete.* Prov. Comm. **117.** Vgl. Hor., Sat., II 6, 97.

Wumkes.nl

119. Ours warter partere, Dan da wirken lere.

120. Dio tovenarsche is quaeder
Dan tfennyn fan slangen en aeder.

121. Sonder wiocken Achte ick nen flocken.

122. *Hyrd tienst hyrd,* *Swyrd tienst swird.*

123. Twist en onriucht Wird fan Goad bisyucht.

124. Wa dwille *in* sounen bioester,
Dy is lyken de nacht tyoester.

125. Die billende machge Mei saut en braed fordrachge.

126. Wol di graete sin eer forwarie,
So moeter faack dan littie sparrie.

127. Is dyn buuck hird, Moxlen wackie inder wird.

128. Naet in de haun Is basiliscus int saun.

129. Lyttie mey freed Is batter dan ryke need.

130. Dy daed syocht Deermen fyocht.

131. Sock hood Sock mood.

132. Syn tongrich wird Makke mi forfird.

133. Wa das deis baast, Dam drochge datter raest.

134. Starcker isser deer fyocht,
Dan deer syocht en flyocht.

---

119. *nunquam est par fama labori.* Hor., Sat., II 8, 66. **121.** *ick* is later boven den regel geschreven. Men moet misschien *sonder wiocken* als stopwoord tusschen „ . . . . " plaatsen? De schrijver citeert: *Daedalus exuit alas,* Juvenalis, Sat., III 25; maar dat geeft geen licht. Vgl. I 69 aant. **122.** *ensis contunditur ense.* Sil. Ital. IX 324. **123.** Vgl. 8. **125.** *latrantem stomachum bene leniet | cum sale panis.* Hor., Sat., II 2, 18. Het eenvoudigste maal, vgl. 116. **126.** *o maior tandem parcas, insane, minori.* Hor., Sat., II 3, 326. **127.** Vgl. Hor., Sat., II 4, 27—30. **128.** Waar niet is, regeert de basilicus, d. i. daar staat het niet best. Vgl. Lucanus IX 724 ss. **130.** *junctam inter proelia mortem.* Sil. Ital. IX 409. **131.** *noseo pompam atque insignia nosco.* Sil. Ital. IX 421.

Wumkes.nl

135. Taansicht wart bischa*mm*me,
Jouste din tengh nen riuchte na*mm*e.

136. Een da meer dan tyeen;
Tusen sin naet soe guet as een.

137. Wam gruwle for sleke, Di tour dan krych naet seke.

138. Deer caude gryslinge ko*mp*t,
Deer wart id sin forstompt.

139. Metich int ghaerie*n* tyrghe dy:
To folle gild dat wyrghe dy.

140. Haude da aude wyse, So wirdi fan wise lioed pryse.

141. Ryck int gued Macke loy lyoed.

142. Ist jong ist aud, Elck sarre graet i*n*de wraud.

143. Tfolck i*n* oproer Haud nen stioer.

144. Dolgede need Zeeckt masters reed.

145. Hock swird maest slacht,
Di wirt joeds deis maest acht.

146. Haat is de wraud! Elck weer jern aud.

147. Di tyt fliocht wey, En wy gae mey.

148. Soune mey tlock ter haun
Ffordryuwe id riucht forstaun.

149. Tgebeent ha freed Int graff sonder need.

150. Tgraff haut syn eer: Dat is vr al de wraud weer.

---

136. *quantus, Faulle, iaces! qui tot mihi millibus unus | maior laetitiae causa es.* Sil. Ital. X 522 s. Woorden van Hannibal tot het lijk van Paulus. **137.** Van *sleken* is de slot-*n* doorgehaald. **138.** *sensus gelidus stupefecerat horror.* Sil. Ital. IX 122. **139.** *nimia congesta pecunia cura | strangulat.* Juven, Sat. X 12 s. **142.** *temeraria pubis | delicta augebat, pollutior ipsa senectus.* Sil. Ital. XI 44 s. **145.** Vgl. Sil. Ital. XI 183 s. **146.** De zin van de tweede helft is: En toch zou elk graag oud zijn. Vgl. Sil. Ital. XI 360. **148.** *fortunae ingenium vitia allatrantia quassant.* Sil. Ital. XI 428. **150.** Vgl. 74, I 72.

Wumkes.nl

151. Neyt iten scharp Soe tienne de harp.

152. Dy spyle for Goad ryocht,
Deer tienst dan dioul fiocht.

153. Aud liood Mattie id hoff frood.

154. Wol y habbe dat naet rout,
Soe haude dat joe Goad jout.

155. Ffaynten freed Is seer breed.

156. Ffan ryckdom is dio riuchte mete :
Ffreed to hauden int laun en opter strete.

157. Haat ende nyt Macke ewich stryt.

158. Is di fyen hird by, So nomme tvaepen fry.

159. Stee Goad fast, Soe is ws tyt bast.

160. Wa waal daa, Datter waal haa.

161. Waa riucht biyarre, Dam mey naet darre.

162. Deer hate dan dey, Jout norne ney.

163. Deer wart dio duyd wirghe,
Deer tyrannen tyrghie.

164. Ast loem blaed, Dy vlff wirt quaed.

165. Wa schrayt om da butter, Di tyenne toe nen rutter.

166. Is di tzirl hird, Soe tyenne hem tzwird.

167. Een hird tzirl oppe wacke tsys :
Mone wird, en berne wys.

168. Is di buck faat, Hy jout dan rutter neen baat.

169. Wa syn auderen hate, Nen gued kompt hem to bate.

170. Anxt kaan dwaan, Datte fotten fliaan.

171. Haudt di vlff freed, Soe haat tloem nen need.

---

151. *post epulas sit grata chelys.* Sil. Ital. XI 410. **152.** Vgl. Sil. Ital. XI 475 ss. **155.** *servilia foedera larga....* Sil. Ital. X 1530. Zou Bogerman bedoelen dat knechten, vereenigd, het er breed van nemen, verkwistend zijn? **158.** *hostis adest, rapite arma viri.* Sil. Ital. XII 169. **159.** *dexter deus; horaque nostra est.* Sil. Ital. XII 193. **160.** Vgl. I 21. **165.** Vgl. 318, I 67. **167.** Vgl. I 68; en beneden 195. **169.** Vgl. I 73. **170.** =I 74. *pedibus timor addidit alas.* Virg., Aen., VIII 224.

Wumkes.nl

172. Koenheit is naet wis: Di bout fliucht wal mis.
173. Haud fird, En bliu by din wird.
174. Swige din mulle, So krighe de holle nen bulle.
175. As di stryd is leyd, So daunse dio breid.
176. Ffan eerde bin ick macke,
In eerde schilme my biracke.
177. Aerm dreycht da last, Deer di ryke op rast.
178. Da scheep schilme scharre,
Deer jaat moghe *on*tbarre.
179. Deer tloem dan vlff biwarre,
Deer wolt naet waal farre.
180. Een onru*m*plick foorhaud, Dat schynt naet aud.
181. Haude jon guede na*m*me, So wird y naet bischa*m*me.
182. Sock brour sock soster, Sock tzarck sock coster.
183. Tyd jout eer, Macke knappe en heer,
Tyd inde wraud Macke jong en aud.
184. Al is di lew gram, Di tyd make hem tam.
185. Ffan watter wart laun, As dio tyt compt ter haun.
186. Al is di birch heech, Mey der tyt warder leech.
187. Wa hem forheghe Wirt faack forlege.
188. Di daed wintet riocht, Wa tienst he*m* fiocht.
189. Ist riocht kryghe, So haudet te tyghe.
190. Nen moed so hird, Hit zwete mey wird.
191. Souniget thirt, Dat ontgylt di stirt.
192. Hock ryck ist bast, Dat haude fast.
193. Di aude lauwe Wart nu birauwe.
194. De lauwe stee byt wirck:
Dat leert ws di riuchte clirck.

---

178. Vgl. I 49. **181.** Vgl. I 71. **182.** Vgl. I 70. **183.** Vgl. I 16. **186.** Vgl. I 20. **187.** vgl. I 19. **188.** Vgl. I 18. **190.** Vgl. I 31. **194.** *di riuchte clirck* is, volgens algemeen middeneeuwsch begrip, Virgilius. Vgl. *prisca fides facto.* Virg., Aen., IX 79.

Wumkes.nl

195. Is di tzirl frack, So sin syn wirden strack.

196. Haat schilt ay In da ruter ray?

197. Sock seder, Sock meder.

198. Naet meer sydse, Dan da wirken bilydze.

199. Ist lock joed heech, Morn wirtet leech.

200. Deert scharp kan satte, Di lyke dan watte.

201. Wa *in* schrifften is pulle,
Di sprackt mey roune mulle.

202. Wa mi*n*st wite, Da wolle meest nite.

203. Wa altyden cuccuc spille,
Dan wolle da lioed bigille.

204. Ffamne reed Is naet steed.

205. By steren kaanme wite, Wanneer thirt schal splite.

206. Waal deed Tens *in* need.

207. Ist wirck riocht bigoen, Id eyn moet ford oen.

208. Haat gecke famne dwaen,
Dat meyme by liaffte siaen.

209. Alst lock boppe ws ryst,
Soe moete wy gheen deert ws wyst.

210. Ist tienst de wyn, So hallie id seyl yn.

---

196. Wat heeft het ei te maken met den Trojaanschen oorlog, dat die *ab ovo* begint? of: wat doet een zwakkeling onder de ruiters? **197.** Vgl.: *Die wind zaait zal storm oogsten.* **198.** *neu sit productior actu | fabula.* Hor., Ep. ad Pis. 189 s. **200.** *fungar vice cotis, acutum | reddere.* Hor., Ep. ad Pis. 304 s. **201.** *Gratis dedit ore rotundo | musa loqui.* Hor., Ep. ad Pis. 323 s. **202.** Dit rijm staat ter zijde in plaats van het doorgehaalde: *Wa is onwyten, Di wol tienst geleerden nyte.* **203.** Men zegt nog: *Het is koekoek één zang.* **204.** Tweemaal veranderd: eerst stond er: *Ffamne gedanck Stee naet lanck;* toen: *Ffamne sin onstedich, Deerom sin se onredich.* Vgl. *Varium et mutabile semper | femina.* Virg., Aen., IX 569 s. **208.** *furens quid femina possit amore polluto videtur.* Virg., Aen., V 4 ss. **209.** *superat quoniam fortuna, sequamur.* Virg., Aen., V 22.

Wumkes.nl

211. Is wyn en straem mey, So folget schip baud nei.
212. Ffro*m*melick wenst Eych riucht fortienst.
213. Enne ha syn feers beente ere:
Dat sy ws Christe*n* to ener lere.
214. Mey wyn, flaasch, brat en seen,
Ward Anche fan sin soen bigheen.
215. Ter hallinge meyme payen,
Ter vthleen meyme schraye*n*.
216. Blydschap deer di deul rat, Ny*m*mermeer folgie dat.
217. Altyden nympt di gyrghe;
Deer mey wart dio ziel wyrghe.
218. Haud zwird *in* scheed, Jarristo freed.
219. Ploghe din eker, So bisto salich seker.
220. Som sin farre moy Tadde bischitn proy.
221. Dwilwagghe*n* lieuwe naet;
Haude dan wey, so faal (y) naet *in* slaet.

---

213 en **214**. Zie Virg., Aen., V 75 ss. **215**. *hallinge* schijnt *heilige (dag)* te beteekenen. Zóó zegt men nog *Allerhellingen* voor *Allerheiligen* en *heiling* noemt men een kinderprent (om de „heiligen" die er vroeger op stonden). Hetzelfde woord komt voor op een copie van een oude schilderij (uit de 16e eeuw, niet van de 15e, zooals de Cat. zegt) in het Friesch Museum, „de Friesche maaltijd" genoemd. Daaronder staat: *Dio fryesche taefel wijer all tyden versyoen mey principaele riuchten op harre kerstendeggen, hallingen off frionne spreckinne.* Meer bizonder schijnt men er de bruiloft onder verstaan te hebben. In het gebeden boek van Gale Galema, onder de hss. van 't Friesch Genootschap, leest men dit: *Int jeer ws Heren* MCCCCC *ende tryentueyntich de achtentueyntichste dey februario doe trouwe iek Gaele Gaelema ende Foeck myn wyf mancorm ende deer ney de fyerde dey maij doe weern ws hallynghen.* Mei is de trouwtijd, en dat zij „elkander trouwden" zal wel op de verloving zien. Maar zou *hallinge* dan ook een afleiding kunnen zijn van *halia*, halen? Het ware dan het *halen van de bruid*. In het rijm van Bogerman past heel goed de tegenstelling van *bruiloft* en *begrafenis* (vthleen). *Hallinghe* = *bruiloft* ook bij Petr. Thab. p. 26. **218**. Eerst stond er: *Jarristo vree, Haud zwird in sehee.* **220**. *som* is verbeterd uit *son*. Aen. III 216 ss. **221**. *faal* zou imp. s. zijn, wat hier niet past. Daarom voeg ik er *y* (pron. pers. 2 pl.) achter. Vgl. 140 en 181.

Wumkes.nl

222. Trytich bigglen mey harre moer
Wysden Enne dat roemsche choer.
223. Sleep macke rast Ney werx last.
224. Is dio wortel wey, So biede teruyt gondey.
225. Nymmer haar tyghe, Deer blyn liaffte kryghe.
226. Sin mulle wystet wth, Datter is een from drutht.
227. Tgerucht dat fiyucht; Tseit wird off id liucht.
228. Wa jern rast Is sonder sorch bast.
229. De myren ghaerrie tsomerseed:
Dat kompt hem to weynter to reed.
230. Is dyn fyen hird, Jou hem zweete wird.
231. Om prys, om eer Wirckt al moen seer.
232. Tzirlen als moen Roie waal oen.
233. Tirn ha viald forwacke; Tirn ha faack hender macke.
234. Liet ghilen farre, So mey jo riucht barre.
235. Wase naet to stout: Men cleut wal een hird hout.
236. Dio nacht is tyoester,
Deerom wirdmen al teng bioester.
237. Tyenne my tgoed, Soe haud ick myn moed.
238. Hanghie da eren fant korn,
Di ryn eergese joed off morn.
239. Sleep fordriut Dat haast naet bicliut.

---

222. Zie Virg., Aen., III 388 ss. **225.** Vgl. Virg., Aen., IV 1—5. **226.** Er wordt hier *pius Aeneas* bedoeld. Vgl. *egregio decus enitet ore.* Virg., Aen., IV 150. **229.** Vgl. Virg., Aen., IV 402 s. **232.** Vertaling van *nunc, nunc insurgite remis, | Hectorei socii.* Virg., Aen., V 189 s. **233.** *vim suscitat ira.* Virg., Aen., V 454. **234.** *Volent rapidis ludibria ventis.* Virg. Aen., VI 75. **235.** *cuneis et fissile robur | scinditur.* Virg., Aen., 181 s. **236.** In de plaats van het doorgehaalde *By nacht schynt alle ferwe zwart,* waarop de schrijver zeker geen rijm vond. **238.** *languentes erexit imber aristas.* Vgl. Val. Flacc., Argon. VII 24. **239.** *ardentes sopor occupet iras.* Vgl. Val. Flacc. VIII 87.

Wumkes.nl

240. Elck soune is nei dan staet
Deer soune daa, isser lityk off graet.
241. Ist wird wei, Soe tenser naet ney.
242. Schomme dy wys karre, So mosto dan geck ontbarre.
243. Di gheck wolt bast naet leuwe,
Deerom hater nen birewe.
244. Dudich froud Is batter dan goud.
245. Tquaet tontrinnen Ist guet bighinnen.
246. Di konynck is riucht, Deer triucht ontsiucht.
247. Leuwen stappen in eerd Mettye dan fox forfeerd.
248. Deer onbiyaun fri libbe Wart fan twyff naet bikibbe.
249. Al is di raock scheen fagghe,
Deer schule faack onder een schurd kragghe.
250. Ffiourcantich boun Kaner mettie wt roun.
251. As dio suuch int clai, So ist tzocken int ay.
252. Ist laun to jooch, So bysge dan plooch.
253. Dio lust wart lee, Deerme kaepe om wee.
254. Dan gyrge helpt nen goed: Hy ha altyden aermoed.
255. Our liode degher Make dan nyder megher.
256. Wa lake om de kae, Dy da nymmen schae.

---

240. Dit staat ter zijde naast het doorgehaalde niet meer geheel leesbare *Bisto heech yn . . . . So is din zeel greet in soun.* Vgl. *Omne animi vitium tanto conspectius in se | crimen habet, quanto maior, qui peccat, habetur.* Juven., Sat., VIII 139 s. **242.** *sapientia prima | stultitia caruisse.* Hor., Ep., I 1, 41 s. **243.** *stulte . . . | . . . meliori credere non vis?* Hor., Ep., I 1, 47 s. **247.** Vgl. Hor., Ep., I 1, 73 ss. **248.** *melius nil coelibe vita.* Hor., Ep., I 1, 88. **249.** *rides: si forte subuncula pexae | tritu subest tunicae.* Hor., Ep., I 1, 95 s. **250.** *mutat quadrata rotundis.* Hor., Ep. I 1, 100. **251.** *amica luto sus.* Hor., Ep., I 2, 26. **252.** *incultae pacantur vomere sylvae.* Hor., Ep., I 2, 45. **253.** *nocet empta dolore voluptas.* Hor., Ep., I 2, 55. **254.** *semper avarus eget.* Hor., Ep., I 2, 56. **255.** *invidus alterius macrescit rebus opimis.* Hor., Ep., I 2, 57. **256.** *moveat cornicula risum.* Hor., Ep., I 3, 19.

Wumkes.nl

257. Di laste dei Driut onlock wey.

258. Thuys reed is blanck, Al is dio zeel krank.

259. Een fulle broeck Tyenne to nen noesdoeck.

260. Altyden dy bock styunckt,
Deerom heerter naet deermen prunckt.

261. Was koen en clock, So helpt dy tlock.

262. Di son is naet slim, Want hy foryage tsim.

263. Wa wint di hout, Wa schrayt di jout.

264. Mey dan daede schilme naet pele:
Haatme hem da, hy kant naet fele.

265. Schil al teng forbaarne int fioer,
Leu ick, soe wart dio eessche naet dioer.

266. Wa nen graff kaan krye, Di moet hem inde lucht lye.

267. Deert al omreert Wirt faack forfeert.

268. Waam anghe for toekomstich leep,
Di ha nen rast in syn sleep.

269. Mysdeed seeckt int tyoester;
Deer mey waar Pompeius bioester.

270. Batter ist joed mei ere stoorn,
Dan libbe mey soun en schaune moorn.

271. Bischrait dio frou dan tzirl om tgued,
So ha jo op hem nen tyghe moed.

---

258. *splendet ... tibi munda suppellex.* Hor., Ep., I 5, 7. **259.** *ne sordida mappa | corruget nares.* Hor., Ep., I 5, 22 s. **260.** *olidae convivia caprae.* Hor., Ep., I 5, 29. **261.** Vgl. 90, I 8. **262.** *sol ... discutit umbras.* Virg., Georg., III 357. **263.** *praemittunt munera flentes.* Lucan., VII 715. Vgl. *als een man rijckt, so houd hi;* en *ghewonnen goet es goet te houden.* Prov. comm. **266.** *coelo tegitur qui non habet urnam.* Lucan., VII 819. **269.** (*Pompeius*) *cunctis ignotus gentibus esse | mallet, et obscuro tutus transire per orbem | nomine* Lucan., VIII 19 ss. **270.** Vgl. Lucan., VIII 29 ss. **271.** *vivit post proelia Magnus, | sed fortuna perit: quod defles, illud amasti.* Lucan., VIII 84 s. Woorden van Pompeius tot Cornelia.

Wumkes.nl

272. Wa tlock vr aal wol driuwe,
Di schil waal eens int ounlock bliuwe.

273. Nemmen mey hem forstacke,
Hi wirt fan dan daed wal racke.

274. Deer jern rauwe Haut nen lauwe.

275. Ist weer safft en gued, Deer ney sin da lyued.

276. Moordedich need Kompt vth oprorich reed.

277. Aller pyne last Is di daed id bast.

278. Haat jouter om de namme,
Deer hem tquaet wirck naet schamme?

279. Nye bisme faghie scheen,
Lyken habbe nye harnyen deen.

280. Dio wet forghee, Deer twydracht stee.

281. Wa freed wol seeke, Di moet swete wirden reke.

282. Wa eelick libbe Wirt fan dan keyser naet bikibbe.

283. Di schielt to farre Ha dan helm forwarre.

284. Nen fleynt so freesch, Hy wyrt fant fioer wal eesch.

285. Wol di een naet wyke, So wol di our naet stryke.

286. Di fiochter deer raast, Ffynt wepen ter haast.

287. Vth swevel kompt fioer, Alst birn vth de moer.

288. Deer wirt bileyd Ha hungrich weyd.

---

272. *fata mihi totum mea sunt agitanda per orbem.* Lucan., VIII 138. **273.** Vgl. Lucan., VIII 196 s. **275.** *emollit gentes clementia coeli.* Lucan., VIII 366. Nog spreekwoordelijk. **277.** *mors ultima poena est | nec metuenda viris.* Lucan., VIII 395 s. **279.** *mitissima sors est | regnorum sub rege novo.* Lucan., VIII 452 s. Vgl. *Nieuwe bessemme veeghen wel.* Prov. Comm. Nog spreekwoordelijk. **282.** *dignum te Caesaris ira | nullus honor faciet.* Lucan., III 136 s. **283.** *galeamque extensus protegit umbo.* Lucan., III 476. **284.** *putri fluxerunt pulvere cautes.* Lucan., III 507. **285.** *rostris crepuerunt obvia rostra.* Lucan., III 544. **286.** *invenit arma furor.* Lucan., III 671.

Wumkes.nl

289. Deer tquaed daa al datter mey,
Di scha*m*me hi*m* salm taffte ney.

290. Di oneele Kaan nen guet pele.

291. Anxt en*de* haep Is der meenten leaap.

292. Als di blixen durre, Soe mote*n* da wolke*n* schurre.

293. Tlock forkrige meyer haun, Dat is een sycker paun.

294. Wy haude de wraud, Ist jong ist aud.

295. Wolt wan wasse, Soe hyndre nen rasse.

296. Al teng is een faal; Alst lockt, so racket waal.

297. Het kaan naet waal bikliuwe,
Deer opliaepige liood bidriuwe.

298. Da das keysers cleet ran, Da waas di stryd al wan.

299. Drist, ryck, ghirich en*de* ghiald.
Bringt mannich sted om riucht en*de* wiald.

300. Haat int hirt schulle, Dat sprack de mulle.

301. Mey folle lioester Wart dio wird tioester.

302. As di eers ghyse, So haar firt off-fyse.

303. Al witen*h*eit mey me naet sydze:
Men kaan wysheit mey swyen bilydze.

304. Haat folle lioed bracke, Naet waal kaa*n*t een wracke.

305. Ho wyd Ront di stryd!

---

291. In plaats van *haep* en *leaap* stond er eerst *hoop* en *loop*. Vgl. *spemque metumque ferunt turbae* ... Lucan., VI 419. **292.** *fregerunt fulmina nubes*. Lucan., VII 154. **293.** *secura manebit* | *sors quaesita manu*. Lucan., VII 308 s. **294.** *toto simul utimur orbe*. Lucan., VII 362. **295.** *paucas victoria dextras* | *exigit*. Lucan., VII 366 s. **296.** *rapit omnia casus*. Lucan., VII 487. **298.** *fatis datus est pro Caesare cursus*. Lucan., VII 544. **299.** Vgl. Lucan., IV 816 ss. **302.** De bedoeling is niet duidelijk; de schrijver haalt er bij: *muto Parnassus hiatu* | *conticuit* (Lucan., V 131 s.) ... *Est autem Parnasus mons biceps, hunc clunibus comparavi*. **304.** *quicquid multis peccatur, inultum est* Lucan., V 260.

Wumkes.nl

306. Deer Roem naet noghe, Dam al teng biioghe.
307. Aud *ende* sieeck Is batter dan ruter sleeck.
308. To lyke mysdeen Da k*omme* wr een.
309. Alst swird wart lein, So ny*m*pt di stryd syn eyn.
310. Ny need Brengt ny reed.
311. Deer stryd bijarre Moet syn wyff *on*tbarre.
312. Plaech en daed Sin licke quaed.
313. Tiennesto tgyld en*de* tgyld dy naet,
Do biste blyn, al weersto ite so graet.
314. Tween stalle: di een wart ryck,
Di our wirt ha*n*ghe: is dat nu lyck?
315. Di appe da nen soun; Allyke waal wirter boun.
316. Deer forghere schat, Di meyt naet to bat.
317. Is di buyck fol wyn, So sprack di mulle latij*n*.
318. Hy schoet waal sydze, Koet di mulle bilydze.
319. Ghilsto mei my, Ick tule mei dy.
320. Kaansto spracke, dat stouwe,
Soe kaansto aeck waal flouwe.
321. Corre morre, Guyl om gorre.
322. Thirt is forparst: Ey, dat di galle naet barst.
323. Deert sughen hate, Dy jarre nen tate.
324. Ist sautfat scheen, So is al teng waal deen.

---

306. *quid satis est, si Roma parum?* Lucan., V 274. **307.** *liceat morbis finire senectam.* Lucan., V 282. **308.** *facinus quos inquinat, aequat.* Lucan., V 290. **311.** *securos cepisse pudet cum coniuge somnos.* Lucan., V 749 s. **313.** Vgl. Juven., Sat., XII 48. **314.** Vgl, *die cleene hanct men, die grote laet men gaen.* Prov. comm. **315.** *Claudítur adversis innoxia simia fatis.* Juven., Sat., XIII 156. **316.** *misera est magni custodia census.* Juven., Sat., XIV 294. **317.** Vgl. Pers., Sat., I 27 ss. **320.** Volgens den schrijver *adagium in adulatorem mendacem.* **321.** Ten tijde van den verzamelaar een verouderde uitdrukking. Hij past er *unde haec sartago loquendi?* (Pers., Sat., I 77) op toe.

Wumkes.nl

325. Het is dio Gods wird:
Dio freessche schutel haut dan hyrd.

326. Elck deer ha, di haud; Hyrom is krych in de wraud.

327. Ick jou noerne um: Ist naet riucht, so ist crum.

328. Ryck int gued Jout cracht int mued.

329. Locktet dan keyser waal, So komptet lock wr all.

330. Grim is di stryd; Ffreed ha Goad benedyd.

331. Krych is tyoed: Hy macke aerm lyoed.

332. Wa schrayt om da butter,
Di tyenne to nen rutter.

333. Cruyd ende doctoers hoed,
Da mettye fan syeken soun lyoed.

334. Wattu ridderspil lere, So motstu dyn auderen here.

335. Di fraat Wart daat Fan vr aat.

336. Dio zwael Bimele dan pael.

337. Di proncker ront farre:
Hy tour hem naet warre.

338. Tlast Ist bast.

339. Da wolken wyke; Di hymel blyke.

---

325. *cultrixque foci secura patella est.* Pers., Sat., III 26; de eenvoudige Friesche schotel houdt den haard in stand. **326.** *et belli rabies et amor successit habendi.* Virg., Aen., VIII 327. **327.** Woorden van wanhoop. **329.** *fortuna cuncta tenentur Caesaris.* Lucan., IX 244 s. **331.** Vgl. I 86. **332.** Vgl. 165, I 67. **336.** *penitus alta atria lustrat hirundo.* Virg., Aen., XII 474. **337.** De pronker keert het werk den rug toe. **338.** Spreekw. **339.** *fugam dant nubila coelo.* Virg., Aen., XII 367.

Wumkes.nl

AANHANGSEL.

In de Inleiding heb ik verzuimd mede te deelen o. a., dat op Cod. 657 de aandacht is gevestigd door Prof. Blok, *Archivalia* II p. 4 v. en door Prof. Reitsma, *Hist. Avonden*, p. 298 vv. Uit het Hs. 364 heeft Dr. Buitenrust Hettema in zijn *Bloemlezing uit oudfriesche Geschriften* een en ander als bladvulling gegeven.

Als Aanhangsel volgen nu nog eenige varia, die in het eerste en tweede deel van Bogerman's werk (over oorsprong en namen der Friezen) verspreid zijn. Zoo bijeengebracht hebben ze misschien eenige waarde voor de kennis van dezen schrijver en zijn tijd.

1. Cod. 657, fol. 18:

Da bicleune strucke Schilme naet utlucke.

De schrijver noemt dit daar *phrysonicum adagium.*

2. Cod. 657 s. v. *Adolff* .... ad quendam Adolphum Frysium scripsit Johannes Picus, comes Myrandulanus ....: Mitto ad Caesarem ex negotio Johannem Franciscum a secretis meum, qui et in mandatis habet ut te meo nomine salutet nec quidem sine munere, ut olim Parthorum reges .... In Germania enim cum essem teque cupidum declarasses visendi habendique aurei in quo nostri esset imago vultus, idque nec tum haberem nec in presenti apud me est. Aliud autem ex auro numisma in quo et ascendentis in coelum Christi misterium impressum visitur misi ....

3. Cod. 657 s. v. *Buwa:* .... Ex hoc nomine ortum

Wumkes.nl

habebat adagium illud frisonicum: *Buwa bisto, Buwa schatto blyuwe.* Hoc dicimus in hominem grossi vel crassi ingenii et qui nihil addicere velit. Alias autem *buas* et *papas* cibum et potionem puerorem vocamus.

Vgl. no. 10. De toespeling is me niet duidelijk. Zou de abt op Buwaklooster hebben gezinspeeld? Vgl. Fr. Volksalm. 1884, p. 103 vv. Of op *bos, rund?*

4. Ibid. s. v. *Donna:*

Di goede sinte Donnatus
Al uth fan Leremens,
Di friat sinte Wolburch
In da saassche Gryns;
Hi baed har waex,
Hi baed har flaex,
Hi baed har paenyen.
Nae, qua sinte Wolburch,
Ick wol naet maenye.

Vgl. een friesche leys bij *Jeroense, Kodd. en ernstige opschriften,* 1709, I p. 135.

Des Heiligen Sint Steffens Lofzang.
Dy hollige Sinte Steffen,
Dy mylde Godes Druyt;
Jerusalem to da Porte
So gong m' him stieten uyt.
Men worp him mit yen flintstien,
Het flaasch al fen zyn bien,
Dir omme komt Sint Steffens dey,
Cristmoorn nu al zoo ney. Kirioleys.

5. Ibid. s. v. *Febe:* Hoc est in vulgari:

Te hoich gevloghen, te leech gedaalt,
Id myddel vergheten, dat is gedwaalt.

6. Ibid. s. v. *Fokel:* .... foca dicitur *een rubbe*, sic et focula *een rubbeken;* hinc illud adulatorium concubinarium *myn rubbeken.*

7. Ibid. s. v. *Heckrick:*

Lieuwe bern habbe folle namen.

Spreekwoord.

Wumkes.nl

8. Ibid. s. v. *Wurb.* .... papa sanctus cujus festivitas mutat habitum juxta illud metriculum vulgare :

Pels uth, Urbani,
Pels weder an, Symphoriani....

9. Vóor in Hs. 364 :

Harckie haat Doctor Reynerus hyr wol schryuwe:
Ey, ele Frese, by Keyser Karols wird wolle blyuwe;
Soe lang als jon freessche namme op eerde schal durie,
So jou Goad, dat y onder syn schyrm moate glurie.
Haude jo deer waal fast oen, soe mey jo naet schile,
Ick sydst jo forweer ende woller naet mey ghile:
Dy fyffte heer Karolus, Romsche Keyser, hertoch van Borgonien,
Is ite wialdiger dan Alexander van Macedonien.

10. Hs. 364 s. v. *Buwa.* De hoc autem nomine libet narrare facetiam inter venerabilem abbatem in Hierusalem alias Garxcloester nomine Syfrydum et quendam Buwonem Frisium numerantem abbati multos aureos quos ex foro Daventriensi reportavit ex butyro vendito, quos cum abbas attente intuebatur splendentes dixit: *huff, haat kaan dio freessche buter dwaan!* Erat enim et abbas Friso et mox aspiciens virum apportantem pecunias illas aureas interrogabat quo nomine nuncuparetur? Respondit: *Buwa.* Rursus abbas . . . . *Buwa bisto, Buwa schatto blyuwe.*

Zie no. 3.

11. Hs. 364 s. v. *Ika.*

Haat schoe di wyn In da suptyn?

D. i. Wijn past niet in een vat voor karnemelk.

12. Hs. 364, s. v. *Melle:* .... Columella .... de re rustica scripsit .... (*Volgt de lat. beschrijv.*) .... ex praedictis rogatu cuiusdam equivenduli .... sequentia edidi in vulgari teutonico carmina.

Wumkes.nl

Gestaltenisse van een guet peert
Hefft Columella aldus geleert:
Proper cleyn van hoefde, mer nyet lanck;
Kort van oren, recht op nae de klanck;
Swart van oghen, scharp cloeck van gesicht;
Manen dick, hangende by der hant slycht;
Breet van borste, vleysschich ende groff;
Groet van schulderen is oeck een loff;
Recht ende boechsam van syden,
Wenden ende kieren moet hie lyden;
Syn rugge dubbelt, syn cullen cleyn
Ende even groet, de lenden vet ende reijn;
Syn buyck gestreckt cort ende ront;
Viertich tanden scherp in syn mont;
Hoeven ront, daer op een hard krans;
Hoich van benen end lange zwans;
Cleyn ronde knyen, slecht gedreit,
Nyet inwartz, mer to bughen bereit;
Billen buten ront, van bynnen plat,
Tusschen beiden staet het schytgat;
Hart van hoeven, wel hoech ende hol;
Sacht van haar, to tasten als een mol;
Groet van lyve, hoech ende wacker;
Natuyrlick lanck, licht opten acker;
Stolz opte thoom, een schuimende beck,
Crassende myt syn voeten steen ende drek;
Nyet steech, nyet schu, mer wel vast gemoet —
Ist peert alzoe, soe ist waerlick goet.

13. Ibid. s. v. *Theord*..... Wite hung op Theords huys, slae hem da twisschen in eers ende halen vp vus huys.....

De schrijver geeft hierbij geen verklaring.

14. Hs. 364 s. v. *Barla:*.... non longe a franciscano

Wumkes.nl

oppido seu a Leoverdia in Frisia nostra castrum quod (si bene memini) Barlahuys vocatur, quondam a Groningensibus direptum et armata manu spoliatum fuerat, in quo quidam ex armigeris victis per singularem cautelam hostium manus eleganter evasit. Lardum enim e camino fumatum sibi ipsi in humero posuit et in oppositum cucurrit hostium exclamando dicens: introite audacter, qualem me videtis rapuisse porcum, tales adhuc invenietis innumeros esse rapiendos.....

Bedoeld wordt *Barrahuis* onder Wirdum.

Wumkes.nl

WOORDENLIJST

OP

BOGERMAN'S RIJMSPREUKEN.

A. = *aanteekening.* Aanh. = *aanhangsel. De andere hier gebruikte afkortingen zijn de gewone die geen verklaring behoeven. Met een sterretje* (*) *zijn geteekend de infinitiefvormen die in de Rijmspreuken niet voorkomen. Bij substantiva en adjectiva is de niet-verbogen vorm, al komt hij niet voor in de Rijmspreuken, aangegeven; daarna wordt de wel voorkomende verbogen vorm geciteerd of tusschen haakjes geplaatst. Woorden en vormen die meer dan tweemaal voorkomen, zijn slechts tweemaal geciteerd.*

aansicht, n. aangezicht. II 135.
***achtie**, inf. achten. 1 s. pr. ind. *achte*, II 121; part prt. *acht*, II 145.
aeck, adv. ook. I 111, II 320.
aeder, adder. II 120.
aefft, echt, huwelijk. I 30.
aerde, I 58; *eerde, eerd*, II 176, 247.
aerm, adj. arm. I 86, II 177.
aermoed, subst. II 254.
aerst, adj. eerst. I 55.
aerst, adv. II 19; *eerst*, I 96.
***aesschie**, inf. eischen. 3 s. pr. ind. *aessche*, I 40.
affteney, (**t'**), adv. achterna, naderhand. II 289.
ay, n. ei. II 111, 196.
ayn, adj. eigen. I 26, II 98.
al, (*alle*), num. I 13, 30.
al, coni. I 52, 59.
alleyntien, adv. allengskens. I 15; vgl. nfr. *linkende wei.*
allenne, adj. alleen. II 57; *allinne*, II 58; adv. II 80.
allykewaal, adv. evenwel. II 315.

Wumkes.nl

almachtich, adj. II 7.
als, coni. I 93, II 209; *as*, I 9, 63.
altyd, adv. II 21; *altyt*, I 40; *altyden*, II 203, 217.
alweer, coni. alwaar. II 65.
alzo, adv. II 68.
anghe, (*my*), ik ben bang. I 76; (*wam*), I 107.
anxt, subst. I 74, 75.
appe, m. aap. II 315.
as, zie *als*.
aud, adj. oud. I 16, II 10.
auderen, pl. ouders. I 73, II 78.
auter, n. altaar. I 108.

baarghe, m. zwijn. I 51.
baast, zie **base*.
baat, subst. II 168; *to bate*, I 73, II 46; *to bat*, II 316.
banen, pl. boonen. II 116.
barn, part. prt. geboren. II 57.
barre, inf. gebeuren. II 27, 117.
***barste**, inf. barsten. 3 s. pr. ind. *barst*, II 322.
***base**, inf. bazelen, onzin spreken. 3 s. pr. ind. *baast*, II 133.
basiliscus, subst. II 128.
bast, adj. best I 112; subst. n., I 94, II 65.
bat, *bate*, zie *baat*.
bat, adv. meer, langer. II 47, 72 A.
batter, adj. beter. I 2, 57.
baud, adv. spoedig. II 211.
bed, subst. II 72 A.
beente, gebeente, lijk. II 213.
benedyd, — *dyt*, part. prt. II 330, I 40.
bereed, beraad. I 24; *biried*, II 89.
bern, s. en pl. kind. II 101, Aanh. 7. *birn*, II 287; gen. *berne*, I 68; *birns*, I 55.
beschamme, zie *bischamme*.
besmette, inf. II 68; part. prt. I 47.
bewyze. inf. I 45.
by, praep. I 47, II 48.
biaar, bier. I 42.
bicleune, adj. afgekloven. Aanh. 1.
bicliut, zie *bikliuwe*.
***bidde**, inf. 3 pl. pr. ind. —, II 48; imp. s. *bid*, II 5, 18; — pl. *bidde*, I 14; part. prt. *been*, I 13.
***bydie**, inf. beiden. 3 s. pr. ind. *byde*, II 16.
***bidriuwe**, inf. bedrijven. 3 s. pr. ind. *bidryut*, II 44; 3 pl. — — *bidriuwe*, II 297.
***biede**, inf. bieden. 3 s. pr. ind. *biot*, II 47; — prt. — *baed*, Aanh. 4; imp. pl. *biede*, II 224.
bigglen, pl. biggen. II 222.
bigheen, part. prt. begaan, geëerd bij de begrafenis, II 214.
***bighinne**, inf. part. prt. *bigoen*, II 207; inf. subst. *bighinnen*, II 245.
bigille, inf. bespotten. II 203.
biglurie, inf. Vgl. A. II 28.
***bigryne**, inf. beweenen. 3 s. pr. ind. *bigrynt*, I 36.
***bihaeghie**, inf. behagen. 3 s. pr. ind. *bihaehge*, I 43, II 2; part. prt. —, II 45.
***biyachgie**, inf. bejagen. 3 s. pr. ind. *biyachghe*, I 10.

Wumkes.nl

***bijaen**, inf. begeven. 3 s. prt. ind. *biioghe*, II 306.
***bijarrie**, inf. begeeren. 3 s. pr. ind. *bijarre*, *biy.*, II 311, 161; part. prt. —, II 27.
***bikibbie**, inf. bekijven. 3. s. prt. ind. *bikibbe*, II 57; part. prt. —, II 248, 282.
bikliuwe, inf. beklijven. II 297; 3 s. pr. ind. *bicliut*, II 239.
bild, n. beeld. I 99.
bileyd, part. prt. belegerd. II 288.
***biliawe**, inf. believen, behagen. 3 s. pr. ind. *biliaefft*, II 86; part. prt. —, I 30.
bilydze, inf. beleggen, bewijzen. II 303, 318; 3 pl. pr. ind. —, II 198.
billend, part. pr. grommend. II 125.
***bimelie**, inf. bemalen, bevuilen. 3 s. pr. ind. *bimele*, II 336.
***binemme**, inf. benemen. 3 s. pr. ind. *binempt*, I 65.
bioester, adj. bijster. II 124, 236.
biot, zie *biede*.
biracke, inf. berekenen, inrekenen. II 176; part. prt. —, I 79.
birauwe, part. prt. beroofd. II 193.
byrch, *birchg*, m. berg. II 14, I 20.
birewe, berouw. II 243.
biried, zie *bereed*.
birn, zie *bern*.
bischamme, *besch.*, part. prt. beschaamd. II 135, I 71.
bischitn, part. prt. bescheten II 220.
***bischraie**, inf. beweenen. 3 s. pr. ind. *bischrait*, II 271.
***bysgie**, inf. bezigen. imp. s. *bysge*, II 252.
bisiaen, inf. bezien, inzien. II 74.
bisiocht, *bisyucht*, part. prt. bezocht. II 8, 123.
bisme, pl. bezems. II 279.
***biwarrie**, inf. bewaren. 3 s. pr. ind. *biwarre*, II 179.
blanck, adj. II 258.
***blate**, inf. 3 s. pr. ind. *blaed*, II 164.
blyd, adj. II 21.
blydschap, subst. II 216.
***blykie**, inf. blijken, helder worden. 3 s. pr. ind. *blyke*, II 339.
blyn, adj. blind. II 225, 313.
blyuwe, inf. blijven. I 47, II 57; *blywa*, I 17; 2 en 3 s. pr. ind. *blyust*, *bliut*, II 58, I 66; imp. s. *bliu*, I 57, II 173.
blixen, m. bliksem. I 63, II 51.
bloed, subst. II 72.
bock, m. II 260.
bolle, m. stier. II 97.
boppe, praep. boven. I 30, 91.
boun, bundel. II 250.
boun, part. prt. gebonden. II 315.
bout, m. II 172.
***bracke**, inf. breken. 3 s. pr. ind. *brackt*, I 100; 3 pl. — *bracke*, I 88; misdoen. 3 pl. pr. ind. —, II 304.
braed, brood. II 125.
brat, part. prt. gebraden. II 214.
breed, *adj. II 155.*
breid, f. bruid. II 175.
***brenge**, inf. 3 s. pr. ind. *brengt*, *brenght*, I 59, 55; *bringt*, II 299.

Wumkes.nl

broeck, subst. II 259.
broor, m. broeder. I 70; *brour*, I 81; gen. *brours*, I 90.
***brucke**, inf. gebruiken. imp. s. (pl.) *bruck(e)*, I 83.
buck, m. buik. II 168; *buuck*, II 127; *buyck*, II 317.
bulle, buil. II 174.
bute, praep. buiten, zonder. I 5.
butter, f. boter. I 67; *buter*, Aanh. 10.
buuck, zie *buck*.

c., zie op *k* en *s*.

da, daa, dast, zie *dwaan*.
da, das, dam, zie *di*.
da, coni. toen. II 57, 63.
dachge, inf. dagen. II 2.
daed, m. dood. I 18, 48; *daet*, *deed*, f. II 107.
daed, *daat*, adj. dood. I 45, II 335; *daede*, — subst. doode. II 264.
daeff, (*daeven*), adj. subst. doof. I 61.
daye, inf. lijden, dulden. II 29, 35.
dal, n. II 14.
***dalronne**, inf. neer —, afloopen. 3 s. pr. ind. *ront*... *dal*, II 42.
dan, coni. na comp. I 2, II 32.
darre, inf. ontbreken. II 161
dat, pron. dem. I 1, 10; — rel., I 43, 50.
dat, coni. dat, zoodat. I 21, 29; met art. *de* = *datte*, II 170; met pron. pers. *dy* = *daty*, I 29; met pron. pers. *er* = *datter*, I 21, II 44.
***daunsie**, inf. dansen. 3 s. pr. ind. *daunse*, II 175.
deech, zie **deghe*.
deed, zie *daed*.
deen, zie *dwaan*.
deer, pron. rel. I 4, 23.
deer, adv. daar. II 105, 138; waar. II 71, 130.
deerfan, adv. daarvan. II 66.
deermey, adv. daarmede. I 37, II 57.
deerney, adv. daarnaar. II 57.
deeroan, — *oen*, adv. daaraan. II 57, aanh. 9.
deerom, adv. daarom. I 1, 26.
***deghe**, inf. deugen. 3 s. pr. ind. *deech*, I 5.
degher, gedijen, voorspoed. II 255.
dey, *dei*, m. dag. I 3, 55; *das deis*, adv. overdag. II 133.
derney, adv. daarnaar. I 24.
deronder, adv. daaronder. I 97.
derten, (*dertne*), adj. subst. dartel, verkwistend. I 50.
di, *dio*, *id*, pl. *da*, art. en (*di*, *dio*, *da*) pron. dem.: m. nom. *di*, I 1, 9; *dy*, II 9, 24; *de*, I 27, 29; gen. *das*, I 40, II 133; dat. — acc. *dam*, II 3, 17; *dan*, I 1, 7; *den*, II 43, 45; *de*, II 278; (*dy*, *di*, II 24, [107?]); f. nom. dio, I 3, 30; *die*, II 125; *de*, I 37, II 10; dat. *der*, II 127, 186; dat. — acc. *da*, I, 54, 56; *de*, I 16, 38; *d'*, I 58, II 71; (*dio*, II 29, 40); n. nom. *id*, I 8, 15; *t'*, I 11, II 287; dat. — acc. *id*, I 49, 108; *et*, (*t*), I 37, 83; *t'*, I 2, 5; pl. nom. *da*, I 102. , II 57; *de*, I 74, II 64; gen.

Wumkes.nl

der, II 291; dat. — acc. *dan,* II 57, 102. Zie ook op *dat,* coni. en *in* en *op,* praep.

diaar, subst. dier. I 42; *dyaar,* II 32.

dyn, pron. poss. 2 s. I 24, 27; *din,* II 135; pl. *jon,* I 12, 71.

dioer, adj. duur. II 265: *dyoor,* II 94.

dis, pron. dem. deze. I 57.

dit, pron. dem. I 12, 90.

do, pron. pers. 2 s. II 82; met verbaalvormen verbonden, *-(t)o, -(t)u,* I 22, 56; dat. -acc. *dy, di,* I 48, 52; pl. nom. *y, i,* I 14, II 140; dat. *joe, jo,* II 154, 234.

doctoer, m. II 333.

dolged, part. prt. gewond. II 144.

drachghe, inf. dragen. I 10; 3 s. pr. ind. *dreych(t),* II 177.

dreyntie, inf. drinken. I 82.

drist, adj. driest. II 299.

driuwe, inf. drijven. II 272.

drochge, (*dam*), die droomt. II 133.

drutht, trouw vriend. II 226.

dude, f. deugd. I 25, II 83; *duyd,* I 26, II 163.

dudich, adj. deugdzaam. II 32, 244.

durie, inf. duren. II 28, Aanh. 9. 3 s. pr. ind. *durre,* II 292.

dwaan, *dwaen,* inf. doen. I 74, II 1; 2 s. pr. ind. *dast,* I 22; 3 — *da,* I 97, II 136; *daa,* I 21, II 39; 3 pl. — *dwa,* I 23; *dwaen,* II 208; part. prt. *deen,* II 279, 324.

***dwillie,** inf. dwalen. 3 s. pr. ind. *dwille,* II 124.

dwilwagghen, pl. dwaalwegen. II 221.

eech, oog. I 5.

eed, subst. II 81.

eel, (*ele*), adj. edel. Aanh. 9.

eelick, adj. eerlijk. II 282.

een, art. I 42, 60; *en,* I 24, 50

een, (*ene*), num. I 44, 81.

eens, adv. II 272.

eer, subst. I 12, 16; *ere,* (dat.) I 104.

eer, coni, I 83, II 57.

eerd, *eerde,* zie *aerde.*

***eergie,** inf. oprichten. 3 s. pr. ind. *eerge,* II 238.

eers, m. aars. II 302, Aanh. 13.

eerst, zie *aerst.*

eessche, f. asch. I 79, II 265; *eesch,* II 284.

ey, interi. II 322, Aanh. 9.

***eghie,** inf. behooren, toekomen. 3 s. pr. ind. *eych,* I 72, II 212.

eyn, einde. II 12, 207.

eker, akker. II 219.

elck, num. I 10, 17.

en, art. zie *een.*

en, coni. I 16, 29; *end,* I 6; *ende,* I 47, II 8.

engele, pl. II 27.

er, enklit. pron. zie *hi.*

er, voor *der, deer,* I 78, II 241.

ere, zie *eer.*

erie, inf. eeren. II 49; imp. s. *eer,* I 53; part. prt. *ere,* II 213.

eren, pl. aren. II 238.

ewich. adv. I 78, II 44.

Wumkes.nl

faack, adv. I 19, 35.
faal, toeval, kans. II 296.
faalt, zie *fale*.
faamu, maagd, meisje. II 55; pl. *famne*, II 204, 208.
faat, adj. vet. II 168.
fachghefioer, n. vagevuur. II 76; *feychfyoer*, *feechfioer*, II 43, 77.
***faghie**, inf. vegen. 3 pl. pr. ind. —, II 279; part. prt. *fachghe*, *fayghe*, II 45, 249.
faynten, zie *pheint* (onder *f.*)
***fale**, inf. vallen. 3 s. pr. ind. *faalt*, I 47; 2 pl. — *faal*, II 221.
ffanke, meisje. I 29.
fan, praep. van, door. I 25, 81; *van*, II 33.
farre, inf. varen. I 46, II 234.
farre, adv. voor, van voren. II 220; vooraan. II 337; *to farre*, voor, er voor. II 283; voortaan. II 117.
***fasthaude**, inf. vasthouden imp. pl. *haude* . . . *fast*, II 192, Aanh. 9.
***faststaen**, inf. 3 s. pr. ind. *stee* . . . *fast*, II 159.
ffede, inf. voeden. II 110; imp. s. *ffeed*, II 85.
feechfioer en **feychfioer**, zie *fachgef*.
ffeer, vader. I 44, II 23.
pheynt, jongen, vrijer, knecht. I 29; pl. *faynten*, II 155.
fele, inf. voelen. II 264.
fennyn, n. venijn. II 120.
fennynich, adj. I 42.
ferdriuwe, zie *fordr*.
verkeerd, adj. I 23.
ferwe, verf. A. II 236.
field, n. veld. II 104; *fieeld*, I 105.
fyen, vijand. II 158; gen. *fyens*, II 5.
fyffte, num. vijfde. Aanh. 9.
fyne, inf. vinden. I 54; 3 s. pr. ind. *fynt*, I 58, II 286.
***fiochtie**, inf. vechten. 3 s. pr. ind. *fiocht*, *fyocht*, I 18, II 130.
fiochter, vechter. II 286.
ffioer, n. vuur. II 96, 265; *fior*, II 94.
ffiourcantich, adj. vierkant. II 250.
fyr, adv. ver. I 93, II 118.
fyrd, *fird*, vrede. I 11, II 173; zie *freed*.
firt, fut, veest. II 302.
flaan, *fliaen*, inf. vliegen, vlieden. I 74, 26; 3 s. pr. ind. *flyocht*, II 134; *fliocht*, II 147; *fliucht*, II 172.
flaasch, vleesch. II 214.
flaex. vlas. Aanh. 3.
flamme, f. vlam. II 67.
fleynt, m. flint, vuursteen, II 284.
flocken, inf. subst. vloeken. I 69, II 121.
floed, vloed. I 65.
flouwe, inf. liegen, jokken. II 320.
fol, adj. vol. II 317.
fol, (*folle*), num. veel I 75, II 4.
folle, adv. veel II 105, *to folle* I 33.
ffolck, n. II 143.
***folghie**, inf. volgen. 3 s. en pl. pr. ind. *folge*, *folghie*, II 211, 51; imp. pl. *folgie*, II 216.

Wumkes.nl

foor, praep. I 107, II 50; *foer*, II 58; *for*, I 23, 76.
foorhaud, n. voorhoofd. II 180.
foorsiuchtich, adj. voorzichtig. II 17.
for, zie *foor*.
forbaarne, inf. verbranden. II 265.
forblye, (*hem*), inf. zich verblijden. I 93; *forblyen*, inf. subst. II 87.
forboun, part. prt. verbonden, verstrikt. I 37.
fordeere, *fordere*, inf. verderven. II 82, 88.
fordoemd, part. prt. II 69.
fordoen, adv. voortaan, dadelijk. II 207.
fordrachghe, *fordrachge*, inf. verdragen. II 37, 125.
fordeet, verdriet. I 59; *fordriet*, I 109, II 88.
fordryuwe, inf. verdrijven. II 57; 3 s. pr. ind. *fordriut*, II 239; 3 pl. — *fordryuwe*, *ferdr.*, II 148, 100; imp. pl. *ferdriuwe*, II 94.
***fordwyllie**, inf. verdwalen. 3 s. pr. ind. *fordwylle*, II 7.
forfere, inf. vervaard maken. II 88; part. prt. *forfeerd*, *-feert*, II 247, 267; *forfyrd*, *-fird*, I 77, II 132.
***forghaen**, inf. vergaan. 3 s. pr. ind. *forghee*, I 28, 63.
***forghaerie**, inf. vergaderen. 3 s. pr. ind. *forghaere*, *-ghere*, I 25, II 316.
***forheghie**, (*hem*) inf. zich verhoogen. 3 s. pr. ind. *forheghe*, I 19.
***foryachgie**, inf. verjagen. 3 s. pr. ind. *foryage*, II 262; part. prt. *forjachge*, *-yachghe*, I 43, II 38.
forkarn, part. prt. verkoren. II 48, 57.
forclaere, part. prt. verklaard, verheerlijkt. I 25.
forkrige, part. prt. verkregen II 293.
forlarn, part. prt. verloren I 102, II 48.
forleghe, part. prt. vernederd. I 19.
forparst, part. prt. volgeperst. II 322.
forreeder, verrader; gen. *forreeders*, I 101.
forrysnise, opstanding II 74.
forryze, inf. opstaan. I 45.
forsacke, inf. ontkennen. II 20.
forstacke, (*hem*), inf. zich versteken. II 273.
***forstaen**, inf. verstaan. 3 s. pr. ind. *forstee*, II 113.
forstaun, n. verstand. I 100, II 148.
forstompt, part. prt. II 138.
***forswyne**, inf. verzwinden, verdwijnen. 3 s. pr. ind. *forswynt*, I 58.
fortienst, verdienst. II 212.
forwacke, part. prt. verwekt. II 233.
forwarie, inf. bewaren. II 126; part. prt. *forwarre*, I 46, II 283.
forweer, adv. voorwaar. Aanh. 9.
forwon, part. prt. verwonnen. I 62.
fotten, pl. voeten. I 74.

Wumkes.nl

foun, vond, raad. I 101.
fox, m. vos. II 247.
fraat, subst. II 335.
frack, adj. zwak. II 195.
freed, subst. vrede. I 94, II 5; zie *fyrd*.
***freghie**, inf. vragen. 1 s. pr. ind. *freech*, II 22.
freesch, (*freessche*), adj. friesch. II 325, Aanh. 9; hard. II 284.
Frese, pl. Friezen. Aanh. 9.
freun, vriend. II 98, 72 A.
fri, adj. vrij. II 248; *fry*, adv. II 6, 15.
vrye, inf. bevrijden. II 66.
***frie**, inf. vrijen. 3 s. pr. ind. *friat*, Aanh. 4.
friesck, subst. n. I 1; vgl. *freesch*.
from, adj. vroom. II 226.
frommelick, adj. II 212.
frood, adj. vroed. II 153.
frosschen, pl. vorschen. II 100.
frou, vrouw. II 271.
froud, *froude*, vreugde. II 244, 28.
ful, (fulle), adj. vuil. II 259.

ghaen, inf. I 56, II 19; *gheen*, II 209; 3 s. pr. ind. *ghee*, II 19: *gheed*, I 24; *ghie*, II 89; 1 pl. — *gae*, II, 147; 3 s. prt. opt. *gong*, II 113; part. prt. *goun*, II 72 A.
ghaere, (*to*), adv. te zamen I 103.
***ghaerie**, inf. verzamelen. 3 pl. pr. ind. *ghaerrie*, II 229; inf. subst. *ghaerien*, II 139.
gaest, *ghaest*, geest. I 44, 54; pl. *ghaesten*, II 64.
galle, m. gal. II 322.
***ghappie**, inf. gapen. imp. s. *ghappe*, I 95.
gebeent, n. II 149; vgl. *beente*.
geck, adj. II 208; subst. II 242, 243.
gedanck, gedachte, A II 204.
ghee(d), **gheen**, zie *ghaen*.
geleerden, pl. A. II 202.
gerucht, n. II 227.
gewicht, subst. II 62.
ghiald, adj. geld, onvruchtbaar. II 299.
ghie, zie *ghaen*.
ghile, *ghylle*, inf. spotten, gekken. Aanh. 9, II 7; 2 s. pr. ind. *ghilst*, II 319; inf. subst. *ghilen*, II 234.
ghirch, *ghyrch*, adj. I 66, II 104; *ghirich*, II 299; — subst. *ghirghe*, *gyrghe*, I 98, II 217.
***ghysie**, inf. gapen. 3 s. pr. ind. *ghyze*, *ghyse*, II 115, 302
gyld, *gild*, n. geld. I 52, II 139; zie *jeld*.
[gloria], lat. eer I 1.
glurie, inf. in glorie zijn, bloeien. Aanh. 9.
Goad, I 13, 14; *God*, I 4; gen. *Gods*, 1 3; pl. *goaden*, II 20.
goed, adv. I 1; zie *gued*.
ghoen, *ghon*, zie *gued*.
gorre, paard, merrie. II 321.
goud, subst. I 98, II 244.
graet, adj. groot, I 52, 53; subst. II 126; adv. II 142.
graff, n. I 72, II 73.

Wumkes.nl

gram, adj. II 184.
grim, adj. I 86, II 330.
grys, adj. I 111.
gryslinge, rilling. II 138.
groun, grond. I 101, II 81.
gruwle, (*wam*), wie huivert (voor), II 137.
gued, adj. goed. I 7; *guet*, II 136; acc. m. *ghoen, ghon*, I 3, II 47; subst. *gued, guet*, I 2, II 245; zie *bast, batter, goed*.
guyl, paard, knol. II 321.
haast, subst. II 286; adv. spoedig. II 239.
haat, *haet*, pron. rel. wat. I 10, 92; *hat* II 112; — indef. *hatte*, I 97, II 27; interrog. *haat*, II 146.
haat, subst. II 157.
habbe, inf. hebben. II 154; 2 s. pr. ind. *haast*, II 13; 3 s. — *ha*, I 1, 84; *haa*, I 21, 99; *hat*, II 243; 3 pl. — *habbe*, II 279.
haep, hoop. I 6, II 291.
hal, f. hel. I 38, 39; gen. *halle*, II 71.
halch, (*halghe*), adj. heilig. I 44, II 23; subst. pl. *halghen, halgen*, I 14, II 28.
hallinge, f. II 215. Zie aant. daar.
halsch, (*halssche*), helsch. adj. I 54, II 44.
***hanghie**, inf. hangen, doen hangen. 3 pl. pr. ind. —, II 238; part. prt. *hanghe*, II 314.
hannedryuwa, inf. heen-, wegdrijven. 1 17.
hannekere, inf. I 48.
har, pron. pers.; zie *hi*.
har, *harre*, pron. poss. zie *syn*.
harckie, inf. hooren, luisteren. I 61, II 57; 3 s. pr. ind. *harcke*, II 26; imp. pl. *harckie*, Aanh. 9.
harnyen, pl. heerlijkheden, heerschappijen. II 279.
harp, subst. II 151.
hasze, haas. I 9.
***hatie**, inf. haten. 2 s. pr. ind. *haatst*, I 22; 3 s. — *hate*, I. 73, II 46.
hat, *hatte*, zie *haat*.
haude, inf. houden. I 50; 1 s. pr. ind. *haud*, II 237; 3 s. — *haud*, II 143; *haudt*, II 171; *haut*, II 114, 150; *hout*, II 263; 1 pl. — *haude*, II 294; imp. s. *haud*, I 60; — pl. *haude*, I 12, 71; inf. subst. *hauden*, II 156.
haun, f. hand. I 8, 100. *ter haun*, II 185.
hecch, *(haeghe)*, adj. hoog. I 20, 88.
heer, subst. I 16, 60.
helm, m. II 283.
***helpe**, inf. 3 s. pr. ind. *helpt*, I 7, 8.
hem, pron. zie *hi*.
hender, hinder. II 233.
Her, Heer. II 1.
herd, m. haard. II 114; *hyrd*, II 325.
here, inf. hooren. II 334.
***here**, inf. behooren, toekomen. 3 s. pr. ind. *heert*, I 108, II 24.
hertoch, subst. Aanh. 9.
hi, pron. pers. 3 m. I 20, 86; *hy*,

Wumkes.nl

I 4, II 25; enklit. na cons. *er*, I 10, 21; — na voc. *r*, II 12, 19; dat.—acc. *hem*, I 9, 18; *him*, II 166; *hem* = zich. I 19, 93; dat. pl. *harre, hem*, II 27, 229; *harre* = zich. II 64; — f. *jo*, II 57, 107; enklit *se*, II 77; dat.—acc. *har*, II 55; *se*, I 26, 47; n. *id*, I 16, 31; *it*, I 59; *t*, I 24, 95; *het*, II 65; *hit*, II 190; — acc. *id*. I 18; *et*, II 37; *t*, I 58, II 1; — pl. *ja(a)*, II 178.

hiet, adj. heet. II 116.

hymmel, m. hemel. I 46, 96; *hymel*, II 339.

hymmelryck, *hymelr.*, II 41, 79.

hymmelsch, adj. I 104, II 56; *hymelsch*, II 61.

***hyndrie**, inf. hinderen. 3 (s.?) pr. ind. *hyndre*, II 295.

hyoed, zie op *j*.

hyr, adv. hier. I 17, 45.

hyrd, subst. zie *herd*.

hyrd, adj. hard. I 31; *hird*, I 68, II 96.

hyrd, adv. II 108; *hird by*, II 158.

hirt, n. hart. I 37, II 32.

ho, adv. zie *hoe*.

hock, pron. welk. II 145, 192; *hocker*, II 111.

hode, (*hem*), inf. zich hoeden. I 107.

ho(e), adv. I 24, II 37; *ho*, I 46.

hoed, hoede, zorg. II 333.

hoff, n. gerechtshof. II 153.

holke, holletje. I 9.

holle, hoofd. I 33, 85.

hood, hoed. II 131.

hout, subst. II 235.

huff, interj. oef. I 76. Aanh. 10.

huys, subst. I 112.

huysreed, n. huisraad. II 258.

hung, m. hond. II 91, 114; *huung*, I 9.

hungher, honger. I 65, II 116.

hungrich, adj. I 66, II 288.

y, i, pron. zie *do*.

ja, pron. zie *hi*.

jaan, inf. geven. II 32; 2 s. pr. ind. *joust*, II 135; 3 — *jout*, I 16, 50; 3 pl. — *jaa*, I 75; 3 s. opt. *jou*, I 3, Aanh. 9; imp. s. *jou*, II 230; part. prt. *jaun*, II 40; *jaan ney, -um*, (nergens) om geven. 1 s. pr. ind. *jou* ... *um*, II 327; 3 — *jout* ... *ney*, II 162.

***jarrie**, inf. begeeren. 2 en 3 s. pr. ind. *jarrist, jarre*, II 218, 323.

ick, pron. pers. 1. I 1, 76; dat.-acc. *my*, I 1, 76; *mi*, II 132; pl. *wy*, II 147, 209; — gen. *uuzer*, II 23; — dat.-acc. *uus*, II 40, 41; *us*, I 1.

id, art. en pron. zie *di* en *hi*.

jeffte, gift. II 102.

jeld, *yeld*, geld. II 103, 104; zie *gyld*.

jern, adv. gaarne. I 84, II 146.

ymmer, adv. ooit. II 72 A.; in elk geval, zeker. II 74.

in, praep. I 2, II 91; c. art. *inne*, I 9.

***ynhallie**, inf. inhalen. imp. pl. *hallie* ... *yn*, II 210.

jo, pron. zie *hi*.

Wumkes.nl

hyoed, *jhoed*, m. heden. I 15, II 93.
joed, adv. II 199, 238; *joeds deis*, hedendaags. II 145.
jon, zie *dyn*.
jong, (*jonghe*), adj. I 16, 49.
jooch (*to*), adv. te geef. II 252.
yser, subst. II 96.
ite, adv. nog, verder. I 42, II 74, 313; Aanh. 9.
iten, inf. subst. eten, maal. II 151.
junffer, jonkvrouw, maagd. I 30.

kae, kraai, kauw. II 256.
***kaepie**, inf. koopen. 3 s. pr. ind. *kaepe*, II 253.
carbunkel, m. II 68.
karre, inf. keuren. II 242.
[castitas]. lat. kuischheid. II 86.
caud, adj. koud. I 80, II 138.
keyser, subst. Caesar. II 282; gen. *keysers*, II 298.
kere, zie *hannekere*.
kers, kaars. II 95.
choer, n. II 56, 222.
christen, subst. pl. II 23, 213.
kibbie, inf. kijven, twisten. I 78; 3 s. pr. ind. *kibbe*, II 103.
kiette, slijk, vuil. I 47.
kyff, gekijf, twist. I 35.
claer, adj. I 47, II 21; *cleer*, II 76; adv. *claer*, I 45.
clai, n. klei. II 251.
cleer, zie *claer*.
cleet, subst. II 298.
***cleuwe**, inf. kloven. 3 s. pr. ind. *cleut*, II 235.
clirck, klerk, geestelijke. II 39; *di riuchte clirck*, Virgilius. II 194.
clock, adj. kloek. I 8, II 261.
knappe, knaap, knecht. I 16, II 183.
koen, *koon*, adj. II 261, 84.
koenheit, subst. II 172.
koern, n. II 93, 94; *koorn, korn*, I 15, II 238.
coest, f. kost, spijs. II 109.
komme, inf. komen. II 43; 3 s. pr. ind. *kompt*, I 37, 73; *compt*, *komt*, I 109, II 185; 3 s. prt. ind. *koam*, II 71.
conynginne, *kon.* —, subst. II 57, 58.
konynck, subst. II 246.
***konne**, inf. kunnen. 2 s. pr. ind. *kaanst*, II 32, 320; 3 — *kaan*, I 74, II 35; *kan*, II 250; 3 s. prt. ind. *ko*, *koo*, I 79, II 63; 3 s. prt. opt. *koe*, II 318.
koon, *koorn* en *korn*, zie *koen* en *koern*.
corre, ? II 321.
cort, adj. I 60, II 117.
coster, subst. I 70.
cracht, subst. II 328.
kraeklynck, subst. II 112.
kragghe, kraag. II 249.
krank, adj. II 258.
krych, m. II 137.
krye, inf. krijgen. II 77, 266; 3 s. pr. ind. *kryghe*, I 34, II 22; 3 pl. — *krye*, I 102; 3 s. prt. ind. *kryghe*, II 225; part. prt. *kryghe*, II 55, 189.
cruyt, n. II 224.
crum, adj. krom. II 327.

Wumkes.nl

cuccuc, koekoek. II 203.
kunstig, adj. II 112.

***lackie**, inf. laken. 3 s. pr. ind. *lacke*, I 4, II 15.
laen, loon. I 26.
***lakie**, inf. lachen. 3 s. pr. ind. *lake*, II 256.
lanck, adv. A. II 204.
lang, adj. II 87; adv. II 16, Aanh. 9.
larghe (*de*), adj. subst. verkwister. I 51. (lat. *largus*).
last, f. II 177, 223.
last, adj. laatst. II 257; subst. n. I 94; adv. I 112.
***laste**, inf. lusten. 3 s. pr. ind. *last*, II 111.
lasze, inf. lezen. I 13; 1 pl. pr. ind. *lasze*, II 57.
latyn, n. II 317.
latter, letter. I 57.
laun, n. land. I 11, 12.
[laus], lat. lof. I 1.
lauwe, m. geloof, trouw, crediet. I 1, 2, II 274; f. I 3.
leaap, *leep*, loop. II 291, 268.
lee, leed. II 253.
leech, adj. laag. I 20, II 14.
leep, subst. zie *leaap*.
leep, adj. slecht, lastig. II 100.
leer, leder. II 114.
leer, *lere*, subst. I 12; I 104, II 213.
leyd, *lein*, part. perf. bij-, neergelegd. II 175, 309.
lere, subst. zie *leer*.
lere, inf. leeren. I 48, II 334; 3 s. pr. ind. *leert*, I 1, II 194; 3 pl. — *lere*, II 119; part. prt. *leerd*, I 1.
***lete**, inf. laten. 3 s. prt. ind. *leet*, II 57; imp. s. liet, I 95; — pl. *leete*, *lete*, II 57, I 82; *liete*, *liet*, I 26, II 234.
leuwe, inf. gelooven. II 243; 1 s. pr. ind. *leu*, *lieu*, II 265, 31; 3 — *lieuwt*, I 38, II 78: imp. pl. *lewa*, *lieuwe*, II 6, 221.
lew, m. leeuw. II 184; pl. *leuwen*, II 247.
liaaf, (*lieuwe*. Aanh. 5.), adj. lief. II 62; comp. *lyawer*, II 32; *lyawer*, adv. II 82.
liacht, zie *liocht*.
libben, subst. leven. I 89, II 60.
libbie, inf. leven. I 78, II 59; *libbe*, II 57; 3 s. pr. ind. *libbe*, II 103, 248; — *lyuwe*, II 61; imp. s. *lyuwe*, II 117: part. prt. *libbe*, II 270.
licham, n. II 68.
licht, adj. II 62.
lyck, zie *lyk*.
lydich, adj. lijdzaam. I 105.
ɣydze, inf. liggen, gelegen zijn. II 57.
lye, inf. lijden, dulden. I 93, II 66; *hem lye*, zich tevreden stellen. II 266; inf. subst. *lyen*, II 87.
***liege**. inf. liegen. 3 s. pr. ind. *liocht*, I 34; *liucht*, II 227.
lieuwe, adj. zie *liaaf*.
lieu, *lieuwe*, *liewt*, zie *leuwe*.
lyff, subst. I 27, 46.

Wumkes.nl

lyck, adj. gelijk. II 11; billijk. II 314.
lyck, adv. naar recht. II 41.
lyke, *licke*, adv. even. I 66; II 312; *lo lyke*, gelijkelijk. II 308.
lyken, adj. gelijk. II 24.
lyken, *liken*, coni. gelijk. I 47, II 68.
***lykie**, inf. gelijken. 3 s. pr. ind. *lyke*, II 200.
liocht, n. licht. I 5; *liacht*, II 69; *lyucht*, I 22.
lioed, *liood*, pl. lieden. I 23, 102; *lyued*, II 275; gen. *liode*, II 255.
lioester, luister. II 301.
lityk, adj klein. II 240.
littie, adj. klein. II 126, 129; *lytz*, I 53.
lyucht, zie *liocht*.
lyued, zie *lioed*.
lyuwe, zie *libbie*.
lochghe, vlam. II 9.
lock, n. geluk. I 8, 59.
lockich, adj. gelukkig. II 19.
***locke**, inf. gelukken. 3 s. pr. ind. *lockt*, II 296, 329.
***lockie**, inf. lokken. 3 s. pr. ind. *locke*, I 90.
loem, n. lam. II 164, 171.
loff, subst. I 40.
loy, adj. lui. II 141.
lucht, f. II 266.
lust, f. II 253.
luud, geluid. I 61.

machge, f. maag. II 85, 125.
macke, zie *mettie*.
macken = *macke hem*.
maenye, inf. trouwen, een man nemen. Aanh. 4.
maest, adv. meest. II 145; zie *meest*.
maye, meiloof. II 29.
mal, adj. I 38.
maneer, manier. I 72.
manne, m. maan. I 91.
mannich, num. menig. II 299.
mar, coni. zie *mer*.
***marcke**, inf. opmerken, 1 s. pr. ind. *marck*, I 108.
master, meester, chirurgijn. gen. *masters*, II 144.
meder, maaier. II 197.
meenten, pl. menigten. II 291.
meer, num. II 136; adv. II 115; *mer*, II 215.
meest, num. II 202; zie *maest*.
meete, zie *mete*.
megher, adj. mager. II 255.
mey, *mei*, praep. met, door. I 31, 41; met art. *meid*, *meyer* = *mei der*, I 58, II 293.
***meybrenghe**, inf. 3 s. pr. ind. *brenght* . . . . *mey*, I 55.
meyghaen, inf. 3 s. pr. ind. *ghee* . . . *mey*, II 19.
***meye**, inf. mogen, vermogen. 2 s. pr. ind. *meist*, *meyst*, I 49, II 32; 3 — *mey*, I 13, 17; 3 pl. — *moghe*, II 20, 178; 3 s. prt. opt. *mocht*, I 89, II 57.
men, pron. I 58, II 130; enklit. *me*, I 13, 32.

Wumkes.nl

mer, coni. maar. I 68, II 117; *mar*, II 16.
mete, maat. I 28, II 156; *meete*, I 28.
metich, adj. II 139.
mettie, inf. maken. II 250; 3 s. pr. ind. *macke*, I 15, 16; *make*, *makke*, II 184, 132; 3 pl. — *mettye*, I 6, II 333; *mattie*, II 153; imp. s. *macke*, I 27; part. prt. *macke*, I 103, II 20.
miggen, pl. vliegen. II 100.
myn, pron. poss. 1 s. I 1; pl. *uus*, I 47, 94.
mynsche, *mynssche*, mensch. I 39, II 59; pl. *minschen*, *mynsschen*, II 40, I 45.
minst, num. II 202.
myren, pl. mieren. II 229.
mis, adv. II 172.
mysdeed, misdaad. II 269.
mysdeen, part. prt. misdaan. II 308.
***moate**, inf. moeten. 2 s. pr. ind. *moatst*, *motst*, I 56, II 334; 3 — *moat*, *moet*, I 10, 107; 1, 2 en 3 pl. — *moete*, *moate*, *moten*, II 209, Aanh. 9, II 292; 2 s. prt. opt. *most*, II 242.
moed, n. moed, gemoed, humeur. I 65, II 237; *mood*, I 102, (II 131?); *mued*, I 2, II 190; *moed habbe op*, gesteld zijn op II 271.
moen, s. et pl. man. II 231, 232; gen. *mone*, I 68.
moer, moeder. I 1, II 56.
moern, *moorn*, m. morgen. II 93, I 15.
moet, *moete*, zie **moate*.
moy, adj. mooi. II 220.
mone, zie *moen*.
mood, zie *moed*.
moordedich, adj. moorddadig. II 276.
moorn, zie *moern*.
morn, adv. morgen. II 199, 238.
morre, ? II 321.
most, *moten*, *motst*, zie *moate*.
moxlen, pl. mossels II 127.
mued, zie *moed*.
mulle, mond. I 39, 40; *mule*, I 41.

nacht, f. II 124, 236.
nae, adv. neen. Aanh. 3.
naet, pron. niets. I 52, 95.
nact, adv. niet. I 22, 26; *naetsto*, niet te. I 27.
namme, m. naam. I 3, 71; pl. *namen*, Aanh. 7.
nar, coni. noch. II 32; *nar* .. *nar*, II 77; *ner* ... *ner*, II 84.
need, nood. I 75, 110.
neen, zie *nen*.
ney, adv. bijna. II 11.
nei, praep. naar. I 53, II 26; na. I 109, II 87.
***neyfolghie**, inf. navolgen. 3 pl. pr. ind. *folghie* .... *ney*, II 51.
***neytense**, inf. nadenken. imp. s. *tens* ... *ney*, II 241.
nemmen, pron. niemand. I 17, 41; *nymmen*, I 78, II 7.

Wumkes.nl

nen, art. en pron. geen. I 2, 5; *nin*, II 59; *neen*, II 168.
ner, zie *nar*.
ny, adj. nieuw. II 279, 310.
nyder, nijdigaard. I 36, II 255.
nidicheit, subst. I 35.
***nymme**, inf. nemen. 3 s. pr. ind. *nympt*, I 51, II 217; *nompt*, II 34; 3 pl. — *nymme*, I 64; imp. s. *nym*, *nim*, I 24, 90; pl. *nomme*, II 158.
nymmen, zie *nemmen*.
nymmer, adv. II 225.
nymmermeer, adv. II 216.
nin, zie *nen*.
nyt, nijd. II 157.
nite, inf. genieten. II 202.
nochlik, adv. genoegelijk. II 117.
noesdoeck, neus-, zakdoek. II 259.
noerne, adv. nergens. II 6, 327; *norne*, II 162.
***noghie**, inf. genoegen, genoeg zijn. 3 s. pr. ind. *noghe*, II 306.
nompt, *nomme*, zie **nymme*.
norne, zie *noerne*.
nu, adv. II 22, 56.

och, interj. II 80.
oen, zie *fordoen*.
oenbeen, part. prt. aangebeden. II 4.
***oenroie**, inf. aanroeien. imp. pl. *roie.... oen*, II 232.
ofer, offer. II 32.
off, coni. I 61, II 41.
offfyse, part. prt. afgevijzeld. II 302.
om, praep. I 14, 67; *um*, II 327.
***omrere**, inf. omroeren. 3 s. pr. ind. *omreert*, II 267.
onbiyaun, adj. onbegeven, ongetrouwd. II 248.
onder, praep. Aanh. 9.
onderwyser, subst. II 96.
oneel, adj. subst. onedel. II 290.
onforfeerd, adj. onvervaard. I 1.
ongonst, subst. II 13.
onkruyt, subst. II 94.
onlock, n. ongeluk. II 88, 257; *ounlock*, II 272.
onriocht, adj. onrecht. I 28.
onriucht, subst. n. onrecht. II 123; *ounriocht*, II 8.
onrumplick, adj. ongerimpeld. II 180.
onsalghen, pl. onzaligen. I 14.
ontbarre. inf. ontberen. II 178, 242.
ontfliaen, inf. ontvlieden. I 56, II 83.
***ontghaen**, inf. 3 s. pr. ind. *ontghe*, I 32.
***ontgylde**, inf. ontgelden. 3 s. pr. ind. *ontgylt*, I 33, II 191.
***onthiete**, inf. beloven. 2 pl. pr. ind. — I 92.
ontrauwe, part. prt. ontroofd. II 79.
ontrenne, inf. ontloopen. I 106; *ontrynne*, I 89; inf. subst. *ontrinnen*, II 245.
***ontsiaen**, inf. ontzien. 3 s. pr. ind. *ontsiucht*, II 246.
ontsnappe, inf. I 95.

Wumkes.nl

onwaenlick, adj. onbewoonbaar. I 80.
onwinlick, adj. I 11.
onwirdich, (*onwirdigen*), adj. II 102.
onwyten, adj. onwetend. A. II 202.
oor, zie *our*.
op, praep; Aanh. 9; met art. *oppe*, I 68; *opter*, II 156.
opdat, conj. I 27.
opliaepich, (*opliaepige*) adj. oploopig, oproerig. II 297.
oproer, subst. I 81, II 143.
opron, oploop. I 83.
oprorich, adj. oproerig. II 276.
opsat, n. opzet. II 52.
ounlock, zie *onlock*.
ounriocht, zie *onriucht*.
our, num. ander. I 24, 81; *oor*, I 50.
ours, adv. anders. II 28, 94.

pael, m. II 336.
paenyen, (penningen?) Aanh. 4.
payen, (= *paye*, inf.?) betalen, goede sier maken. II 215.
parteer, gesprek. I 60.
partere, zie *perterie*.
paun, n. pand. I 11.
paus, subst. I 1.
pelc, inf. doen, zich bemoeien. II 264, 290.
perterie, inf. spreken. II 49, 64; part. prt. *partere*, II 119.
pheynt, zie op *f*.
pyl, m. II 106.
pyn, f. II 95; *pine, pyne*, I 39, 54; *pynne*, II 66.
plaech, subst. II 312.
***plighie**, inf. 3 s. pr. ind. *pligh*e, II 72 A.
***ploghie**, inf. ploegen. imp. s. *ploghe*, II 219.
ploech, m. ploeg. II 252.
pochhen, inf. subst. I 69.
poel, m. I 65.
***pokie**, inf. poken. 3 s. pr. ind. *poke*, I 87.
prester, priester. I 40, 41.
[prester], lat. zie aant. op I 42.
prys, subst. II 231.
***prysie**, inf. prijzen. 3 s. prt. ind. *pryse*, II 104; part. prt. —, II 115, 140.
proy, f. prooi. II 220.
propheetlik, adj. profetisch. II 57.
***proncke**, inf. pronken. 2 s. pr. ind. *pronxt*, II 29; 3 — *prunckt*, II 260.
poncker, subst. II 337.
prunckt, zie **proncke*.
pulle, part. prt. gedopt, ervaren. II 201.

quaed, adj. I 35; *di quaede*, de duivel. II 47; *quaed, quaet*, subst. n. I 23, II 245.
***quaen**, inf. zeggen. 3 s. pr. ind. *qua*, Aanh. 4.
quyt, adj. kwijt. I 85.

raast, raest, zie **rase*.
rackie, inf. raken, geraken I 96;

Wumkes.nl

3 s. pr. ind. *racke*, I 29, II 296; part. prt. — I 4, II 33.
ray, f. rei, kring. II 196.
ran, zie **ronne*.
***rase**, inf. razen. 3 s. pr. ind. *raast, raest*, II 286, 133; part. pr. *rasend*, I 100.
rasse, (s. ?) reus. II 295. Vgl. **hyndrie*.
***raste**, inf. rusten. 3 s. pr. ind. *rast*, II 177, 228.
rat, zie *rede*.
***rauwie**, inf. rooven. 3 s. pr. ind. *rauwe*, II 274, (I 7?).
rede, inf. raden, raad geven. II 110; 3 s. pr. ind. *rat*, II 216.
redelick, adj. I 78, II 65.
ree, adj. rauw. II 116.
ree, raad; gerecht. *II 113*; *reed*, raad, raadsel. I 75, II 22.
regerie, (*harre*), inf. zich bewegen, rumoer, lawaai maken. II 64.
***regnerie**, inf. regeeren. 3 s. pr. ind. *regnere*, II 14.
reke, inf. reiken. II 281.
reng, adv. snel. II 42.
reuwe, inf. rouwen. II 78; 3 s. pr. ind. *rout*, II 102, 154.
ryck, subst. II 192.
ryck, adj. I 86, II 11.
ryckdom, subst. II 156.
ridderspil, ridderspel. II 334.
ryn, m. regen. I 64, II 238.
rynbochghe, regenboog. I 63, II 9.
riocht, zie *riucht*.
***riochte**, inf. rechten. 3 s. pr. ind. *riocht*, II 41.
riochtfirddich, adj. rechtvaardig. II 61.
ryp, f. rijm, bevroren dauw. I 62.
***ryse**, inf. rijzen. 3 s. pr. ind. *ryst*, II 209.
riucht, *riocht*, adj. recht, I 1, 28; subst. n. I 22, 34; adv. II 45, I 18.
riuchter, rechter. II 108.
roack, m. rok. II 249.
robyn, m. I 47.
roemsch, (*romsche*), adj. van Rome. II 222. Aanh. 9.
***roepe**, inf. 3 s. pr. ind. *roept*, II 58.
roest, subst. II 106.
rolle, part. prt. gerold. I 85.
***ronne**, inf. loopen, verschijnen. 3 s. pr. ind. *ront*, I 9; 3 s. prt. ind. *ran*, II 298.
roun, adj. rond. II 111, 201.
rout, zie *reuwe*.
rump, romp, lichaam. I 79.
rutter, *ruter*, soldaat. I 65, II 106.

sa, adv. zie *so*.
saasch (*saassche*), adj. saksisch. Aanh. 3.
saat, adj. zat. I 27.
safft, ad. zacht. II 275.
salich, adj. I 103, II 219.
sahn, pron. zelf. I 50; *selm*, II 110.
***sarrie**, zeuren, kwaad doen. 3 s. pr. ind. *sarre*, II 142.

Wumkes.nl

satte, inf. zetten, maken. II 200.
saun, n. zand. II 128.
saut, zout. II 125.
sautfat, n. II 324.
schae, schade. II 256.
***schammie**, (*hem*), inf. zich schamen. 3 s. pr. ind. *schamme*, II 67, 278.
scharp, adj. scherp. II 151, 200.
scharre, inf. scheren. I 49, II 178.
schat, I 90, II 316.
schaune, schande. II 270.
scheed, schede. II 218.
scheen, adj. schoon. II 55, 249; adv., II 70.
scheep, pl. schapen. II 178.
sch(i)aen, inf. geschieden. II 74.
***schille**, inf. zullen. 3 s. pr. ind. *schal*, II 205; *schel*, I 41; *schil*, I 46, 47; 3 pl. — *schille*, I 45, II 50; 2 s. prt. opt. *schoest*, II 82; 3 s. — *schoe*, II 57, 82; met *me* (men) = *schomme*, II 242.
schicker, beschikker. II 31.
schielt, m. schild. II 283.
schile, inf. schelen, ontbreken. Aanh. 9
schyn, schijnsel. II 95.
***schyne**, inf. 3 s. pr. ind. *schynt*, I 36, 59.
schip, n. II 211.
schipper, gen. *schippers*, II 71.
schyrm, bescherming. Aanh. 9.
***schraye**, inf. schreien. 3 s. pr. ind. *schrayt*, I 67, II 263; (inf. subst.?) *schrayen*, II 215.
schrifften, pl. geschriften. I 13, II 201.
schryuwe, inf. schrijven. Aanh. 9.
***schryuwe**, inf. schreeuwen. 3 s. pr. ind. *schryut*, II 105.
***schullie**, inf. *schuilen*, 3 s. pr. ind. *schulle*, I 9; *schule*, II 249; 3 s. prt. ind. *schulle*, II 71.
schurre, inf. scheuren. II 292; part. prt. *schurd*, II 249.
schutel. f. schotel. II 325.
secreet, geheim. II 99.
seder, zaaier. II 22, 197.
seed, n. zaad. II 22.
seeke, zie *seke*.
seel, f. ziel. I 27, 37; *ceel*, II 63; *zeel*, II 258; *siel*, II 59, 60; *ziel*, II 217; gen. *ceels*, II 62.
seen, part. prt. gezoden, gekookt, II 214.
seer, adv. II 108, 231.
seyl, n. zeil. II 210.
seyntie, inf. zinken. I 82.
seke, inf. zoeken. II 52, 137; *seeke*, II 281; 3 s. pr. ind. *seeckt*, *zeeckt*, II 269, 144.
seker, zie *sycker*.
selm, zie *salm*,
syaen, inf. zien. II. 1, 107; 3 s. pr. ind. *syocht*, I 5, II 130.
sycker, adj. zeker. II 293; adv. *sicker*, II 74; *seker*, II 219.
sydze, inf. zeggen. II 303, 318; *cydze*, II 57; 1 s. pr. ind. *syds*, I 1, Aanh. 9; 3 — *seit*, II 227; 3 s. pr. opt. *sidze*, II 111; imp. pl. *sidze*, *sydse*, II 99, 198; part. pr. *cydzende*, II 57.

Wumkes.nl

sieeck, adj. II 307; subst. pl. *syeken*, II 333.
siel, *ziel*, zie *seel*.
sim, n. schaduw, schim. II 262.
sin, zin, verstand. II 65, 138.
syn, *sin*, pron. poss. 3 m. I 14, 53; f. *har*, I 26, 34; n. *sin*, I 72; pl. *harre*, I 33, II 222.
syocht, zie *syaen*.
***sionghe**, inf. zingen. 3 s. pr. ind. *syonckt*, I 41; imp. s. *siong*, I 43; inf. subst. *sionghen*, II 38.
***slaen**, inf. 3 s. pr. ind. slacht, II 145.
slaet, sloot. II 84, 221.
slanghe, subst. I 107; pl. *slangen*, II 120.
sleeck, slag. II 307; pl. *sleke*, II 137; *sleken*, I 32, 69.
sleep, m. slaap. II 100, 223.
slim, adj. II 262.
smackie, inf. smaken. I 96; 3 s. pr. ind. *smacke*, II 109; 3 s. prt. — I 103.
smeke, inf. smeeken II 52; inf. subst. *smeken*, I 32.
smerd, part. prt. gesmeerd. II 114.
so, *soe*, *sa*, adv. zoo. I 31, II 136, I 85.
so, *soe*, coni. I 9, II 106.
sock, pron. zulk. I 70, II 95.
soen, zoon. II 23, 25; *soon*, I 44.
som, num. sommigen. I 33, II 220.
somerseed, zomerzaad, II 229.
***somkie**, inf. ? inf. subst. *somkien*, II 73, A.
son, m. zon. I 36, II 27.
sonder, praep. II 121, 149.
sonneschyn, m. I 64.
soon, zie *soen*.
sorch, zorg. II 228.
soster, zuster. I 70.
soun, adj. gezond. II 333.
soun, *soune*, zonde. I 37, II 44; pl. *sounen*, II 7, 45.
sounich, (*sounige*), adj. zondig. II 66.
***sounigie**, inf. zondigen. 3 s. pr. ind. *sounige*, II 191.
sparrie, inf. sparen. II 126; 2 s. pr. ind. *sparrest*, II 84; imp. s. *sparre*, I 49.
spele, inf. spoelen. I 47.
***spylie**, inf. spelen. 3 s. pr. ind. *spyle*, *spille*, II 152, 203.
splite, inf. splijten, breken. II 205.
spracke, inf. spreken. I 79, II 15; 3 s. pr. ind. *sprackt*, II 3, 201; *sprack*, II 300, 317; 3 pl. — *spracke*, I 33.
staat, zie *state*.
***staen**, inf. 3 s. pr. ind. *stee*, I 28, 63.
staet, m. I 53, II 240.
***stalle**, inf. stelen. 3 pl. pr. ind. —, II 314.
stappen, pl. II 247.
starckie, inf. sterken, van nut zijn. I 61, II 57; part. prt. *starcke*, II 26.
starcker, adj. comp. II 134; zie *sterck*.
***starte**, inf. storten. 3 s. pr. ind. *start*, II 72.

Wumkes.nl

***state**, inf. stooten. 3 s. pr. ind. *staat*, I 27.
sted, stad. II 299.
stee, zie **staen*.
steed, adj. vast, gestadig. II 204.
sterck, adj. I 6; zie *starcker*.
stere, inf. sterven. II 82; part. prt. *stoorn*, II 270; inf. subst. *storwen*, I 55, II 60.
steren, pl. sterren. II 27, 205.
stickel, f. stekel. I 107.
***stilstaen**, inf. 3 s. pr. ind. *stee . . . stil*, II 36.
stioer, subst. stuur. II 143.
stirt, m. staart. II 32, 191.
***styunke**, inf. stinken. 3 s. pr. ind. *stynkt*, II 260.
stoel, subst. II 6.
***stokie**, inf. stoken. 3 s. pr. ind. *stoke*, I 87.
stoorn, *storwen*, zie *stere*.
***stouwie**, inf. staven. 3 s. pr. ind. *stouwe*, II 320.
stout, adj. II 235.
strack, adj. II 195.
straem, stroom. II 211.
strang, adv. streng. II 16.
strete, f. straat. II 156.
stryd, m. I 86, II 175; *stryt*, II 157.
stryke, inf. II 285.
strucke, f. struik. Aanh. 1.
sughen, inf. subst. zuigen. II 323.
suptyn, vat voor karnemelk. Aanh 11.
suuch, zeug. II 251.
zwaal, f. zwaluw. II 336.
zwart, adj. A. II 236.
sweet, (*swete*), adj. zoet. I 59, II 281; *zweet*, II 230; *swiet*, I 109.
zwetie, inf. verzoeten, verzachten. 3 s. pr. ind. *zwete*, I 31, II 190.
swevel, zwavel. II 287.
***swye**, inf. zwijgen. 3 s. pr. ind. *swige*, II 174; inf. subst. *swyen*, II 99, 303.
swiet, zie *sweet*.
swyrd, *swirdt*, n. zwaard. II 122, I 83; *zwird*, II 166, 218; pl. *swirden*, I 88.
swomme, inf. zwemmen. II 43.

***taaste**, inf. tasten. 3 s. pr. ind. *taast*, II 108,
tadde = *ta de*, tot de. II 220.
taffte ney, zie *affteney*.
tam, adj. II 184.
tate, moedermelk. II 323.
te, **ter**, zie *to*.
***teense**, inf. denken. imp. s. *teens*, II 117, 118; *tens*, II 206.
teyn, part. prt. getogen, geboren. II 12.
teng, *tengh*, ding. I 31, II 135; *ting*, II 20; pl. *tenghen*, II 31.
tens, zie **teense* en **neytense*.
theems, zeef. II 13 A.
tyd, *tyt*, f. I 16, II 147.
tyeeld, geduld. I 105.
tyeen, num. tien. II 136.
***tienne**, inf. dienen. 2 s. pr. ind. *tiennest*, II 313; 3 — *tienne*, II 106, I 151; *tyenne*, I 67.
tyenst, dienst. II 51.

Wumkes.nl

tyenst, praep. tegen. I 18, II 3.
tyghe, adj. deeg. II 271; adv. zeer. II 63; *to —, te tyghe*, ter dege. II 55, 189.
tyghe, part. prt. gedijd. II 225.
ting, zie *teng*.
tioed, *tyoed*, adj. slecht, boos. I 86, II 331.
tioester, adj. duister. I 80, II 124; *tyooster*, II 107; — subst. n. *tyoester*, II 269.
tyrannen, pl. II 163.
tyrch, adj. tierig. I 66.
***tyrghie**, inf. tieren, razen, (zich) gedragen. 3 s. pr. ind. *tirge, tyrgh, tyrghe*, II 97, 67, 60; 3 pl. — *tyrghie*, II 163; imp. s. *tyrghe*, II 139.
tirn, toorn. II 233.
to, adv., te. I 27, 33; praep. tot, naar. II 96; met art. verbonden *tom*, te den. I 96; *ter*, te der. I 8.
tong, subst. f. I 34.
tongher, donder. II 51.
tongrich, adj. II 132.
***tosyaen**, inf. toezien. imp. s. *sioch to*, I 29.
***toure**, *inf. durven. 1 s. pr. ind. tour*, I 1; 3 — *tour, toor*, II 52, I 50.
tovenarsche, toovenares. II 120.
traest, troost, I 44, 99; *treest*, II 25.
trytich, num. dertig. II 222.
troch, praep. door. II 40, 43.
tsarck, f. kerk. I 108, II 29; *tzarck*, I 70.
tzirl, kerel. I 68, 77; pl. *tzirlen*, II 232.
tzys, kaas. I 68.
tzocken, n. kuiken. II 251.
tule, inf. spotten. I 41; 1 s. pr. ind. *tule*, II 319.
tusen, num. duizend. II 136.
tween, num. twee. II 314.
twydracht, tweedracht. II 280.
twigen, pl. twijgen. I 49.
twisschen, praep. tusschen. Aanh. 3.
twist, subst. II 8.
tz. zie *ts*.

ulff, m. wolf. II 164, 171.
um, zie *om*.
uraat, overdaad in 't eten. II 335.
urgheer, adv. over gaar, mee te werk. II 76.
uryowich, adj. overgevig. I 49.
urmete, overmaat, overdaad. II 85.
ut, praep. uit. I 37, 40; *uth*, I 41, II 25; *uut*, II 250.
uterlick, adj. uiterst, ergst, I 110.
uterst, adj. uiterst, laatst. II 34.
uthleen, f. uitvaart. II 215; *uutleen*, II 72.
utlucke, inf. uittrekken. Aanh. 1.
***uur**, praep. over. II 3, 41.*
uuraal, *-al, all*, adv. II 6, 14, 329.
uureenkomme, inf. overeenkomen. 3 pl. pr. ind. *komme uur een*, II 308.
***uureenrackie**, inf. overeenstemmen. 3 s. pr. ind. *uur een racke*, II 50.

Wumkes.nl

uurheer, opperheer. II 103.
uurst, adj. overst, bovenst. II 20, 56.
***uurwinne**, inf. 3 s. pr. ind. *uurwint*, I 105.
uus, *uuzer*, zie *ick*.
uutleen, zie *uthleen*.
***uuthwyse**, inf. uitwijzen, aantoonen. 3 s. pr. ind. *wyst . . . uuth*, II 226.

v, zie *f*.
vaepen, *viald*, zie op *w*.

wa, *waa*, *wae*, pron. rel. wie. I 19, 7, II 99; dat.-acc. *wam*, *waam*, I 107, II 15.
waal, subst. wal. II 84.
waal, *wal*, adv. wel. I 4, 20.
waaldeed, weldaad. II 206.
waalfarre, welvaren. II 179.
wack, adj. week. I 68.
***wackie**, inf. waken. 3 s. pr. ind. *wacke*, II 101; imp. s. *wacke*, I 29.
***wackie**, inf. weeken, purgeeren. 3 pl. pr. ind. —, II 127.
vaepen, n. wapen. II 158; *wepen*, II 286.
waex, was. Aanh. 3.
***waexe**, inf. wassen, groeien. 3 s. pr. ind. *waext*, I 15.
waye, inf. waaien. II 35.
wallust, wellust. I 109.
wan, zie *wynne*.
wanneer, coni. II 205.
want, coni. II 262.
warre, (*hem*) inf. zich weren, inspannen. II 337.
wart, adj. waard. I 42, II 72.
wasze, inf. wezen, zijn. I 13, II 6; 1 s. pr. ind. *bin*, II 65, 176; 2 — *bist*, II 5, 13; 3 — *is*, I 3, 20; 3 pl. — *sin*, I 69, II 136; *synt*, I 23; 3 s. pr. opt. *sy*, I 12, II 30; 3 s. prt. ind. *waas*, II 55, 57; *was*, II 104; 2 s. prt. opt. *weerst*, II 313; 3 — *weer*, I 76, II 146; imp. s. *was*, II 261; pl. *wase*, II 235.
watte, wetsteen. II 200.
watter, n. water. II 36, 51.
wee, subst. II 253.
weer, n. weder. II 275.
weer, adj. waar. II 150.
weer, adv. waar. I 48, II 22.
weerwicker, weervoorspeller. II 31.
weet, zie *wite*.
wey, m. weg. I 56, II 19; *wey*, adv. I 3.
weyd, weide. II 288.
***weydriuwe**, inf. wegdrijven. 3 s. pr. ind. *driut . . . wey*, II 257.
weynomme, inf. wegnemen. 3 s. pr. ind. *nompt . . . wey*, II 34.
weynter, winter. II 229.
wenst, gewoonte. II 212.
wepen, zie *vaepen*.
werck, *werx*, zie *wirck*.
wet, f. II 280.
wy, zie *ick*.
wy, interj. wee. II 72 A.
wiald, macht, geweld. II 299; *viald*, II 233.

Wumkes.nl

wialdich, adj. I 110; comp. *wialdiger*. Aanh. 9.
wyd, adv. ver. II 305.
wyff, n. I 35, II 248.
wyke, inf. II 285; 3 pl. pr. ind. —, II 339.
wil, subst. II 30.
wyn, wijn. I 42, II 214.
wyn, wind. II 51, 210.
wynne, inf. I 89; 3 s. pr. ind. *wint*, I 18, II 109; part. prt. *wan*, II 295, 298.
wiocken, pl. wieken. I 69, II 107.
wirck, *werck*, n. I 5, 6; gen. *werx*, II 223; pl. *wirken*, II 119.
***wircke**, inf. werken. 3 s. pr. ind. *wirckt*, II 231.
wird, woord. I 68, II 132; f. waarheid. II 108, 127; pl. *wirden*, woorden. I 88, II 195.
***wirde**, inf. worden. 2 s. pr. ind. *wirdst, wirtst*, I 111, II 33; *wartst*, II 85; 3 — *wird, wirdt, wirt*, II 236, I 83, 4; *ward, wart*, II 186, I 20; 2 pl. — *wird(i)*, I 14, 71; 3 pl. — *wirdde*, II 8; 3 s. prt. *waar, waard, ward*, II 269, I 85, II 214; imp. s. *wird*, I 111.
***wyrghie**, inf. worgen. 3 s. pr. ind. *wirghe*, I 81, 98; part. prt. *wyrghe*, II 60, 163.
wis, adj. II 172; adv. II 17.
wys, *wyse*, f. wijze. I 68, II 140.
wys, adj. *wijs*, I 111, II 11.
***wyse**, inf. wijzen. 3 s. pr. ind. *wyst*, II 209; 3 pl. prt. — *wysden*, II 222.
wysheit, subst. II 303.
wit (*wite*), adj. Aanh. 13.
wite, inf. weten. II 205; 3 s. pr. ind. *weet*, II 99; 3 pl. — *wite*, II 202.
witenheit, subst. wat men weet. II 303.
woest, adj. II 106.
***wolle**, inf. willen, 1 s. pr. ind. *wol*, II 57, 110; 2 — met art. *watto, wotto*, II 19, 49; 3 — *wol*, I 13, 61; *wil*, II 36; 2 pl. — *wol(y)*, I 82, II 154; 3 pl. — *wolle*, II 202; 3 s. en pl. prt. *woe, woen*, I 89, II 57; imp. pl. *wolle*, Aanh. 9.
wolcken, *wolken*, pl. I 64, II 292.
wonder, subst. I 77, 97.
wortel, f. II 224.
wracke, inf. wraken, wreken. II 304; 3 s. pr. ind. *wrackt*, II 3, 16.
wraud, f. wereld. I 16, 80; gen. *wraude*, I 44.
wryuwe, inf. wrijven. I 47.

y, zie *i. j.*

z, zie *s.*

Wumkes.nl

Wumkes.nl

KUNST IN FRIESLAND.

I—VI.

MEDEDEELINGEN VAN

Dr. T. J. DE BOER.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

KUNST IN FRIESLAND.

I—VI.

MEDEDEELINGEN VAN

Dr. T. J. DE BOER.

Van verschillende zijden wordt tegenwoordig de wensch geuit, dat men zich beperke in het uitgeven van nieuwe bescheiden, om eens rustig het oog te kunnen laten gaan over het vele dat reeds werd gegeven. Er is reden voor dien wensch, maar wat Friesland, en in het algemeen het Noorden van ons land betreft, zijn we nog niet zoo gelukkig daarmee te mogen instemmen. Tal van vragen op leven en kunst betrekkelijk wachten op een antwoord, dat de archieven kunnen verstrekken. Vooral de kunstgeschiedenis is hier weinig beoefend.

Met kunst is Friesland nooit rijk gezegend geweest, maar in de 16e en 17e eeuw bloeide er toch meer dan men nu vermoedt. Een paar voorbeelden deel ik hier mede, in de hoop er later andere te kunnen geven. Deze voorbeelden zijn genomen uit het Oud-Archief Van Sminia, dat sedert 1889 bij het Friesch Genootschap berust.

I.

In den Inventaris van roerende goederen aan Goffe van

Wumkes.nl

Aebinga en wijlen zijn vrouw Tyemck van Aebinga behoorende, d.d. 18 Jan. 1559, komen de volgende posten voor:

Twee tafferelen in welcke Goffe voorscr. ende wylen Tyemck gefigureert zijn.

Drie andere taferelen.

Een cleyn tafereel genaempt precepta Aristotelis.

Item noch een tafereel van het ordeel.

II.

Van 27 Aug.—3 Sept. 1576, werden de nagelaten roerende goederen van Hette van Aebinga en Syouck van Camminga bij boelgoed verkocht. Ongeveer 950 posten brachten te zamen 2240 Cgl. en 5 str. op. Daaronder bevinden zich verspreid de volgende stukken, evenals de andere posten met naam van den kooper en prijs er bij:

	Cgl.	str.
Mijn heere greffier *de contrafeytinghe van mijn heere van Arenbergh ende zijn huysfr. gecocht sonder listen*	2	10
Munsterheers huysfr. *een contrafeytinge van den graeff van Megen, Coninginne, ende Viglius*		34
Frans roeper *een Jesusbeelt met een crucifix*		20
Mr. Jan van de Wal *een ander tafereel*		20
Joest Vlasterts *een ander tafereel*		23
J. Jell Jongama *een Jeronimus tafereel*	2	6
Lisbet Henryck Vlasters *een olt schilderije*		11
Tjaert Gales *een tafereel daer Ceres inne staet*		35
Tjaert Gales *een tafereel van de lyeffte*		28
Willem Aemes *de triumphe van keyser Caerls croninghe*		34
Tjaert Gales *de contrafeytinge van de coninck van Vranckryck ende Conde met dux Albanus*		24
Mr. Dominicus Oedtsma *caerte van Cleopatra*		17
J. Eesck Gerbranda *een tafereel*		36
J. Frouck Goslinga *een tafereel*		9

Wumkes.nl

	Cgl.—str.
J. Bauck Alexius *een tafereel van St. Anthonis*	—25
Munsterheers huysfr. *een schilderije van een Werckummer meyt*	8—8
Jel Jongama *een schilderije van het Avontmael*	5—3
Tjaert Galesz. *een schilderije van Jupiter onder de gedaente van een zwaen*	—17
Andries Gryphis *een olt tafereel*	—7
J. Eesck Gerbranda *een tafereel van 't vrouken bij de putte*	—17
Griet Harmen Schroers *een tafereel van de Samaritaen zeer olt*	—10
J. Eesck Gerbranda *een ander tafereel* . . .	—16
Doctor Dirck van Arum *een tafereel van Loth met zijn dochters*	—19
Engelken *een tafereel van Holofernes*	—14

III.

Uit den Inventaris van Bauck Buygers, wed. Dr. Jac. Bouricius, nagelaten goederen, d.d. 27 Maart 1638: (De bijgevoegde schatting in Cgl. en str.)

Twee conterfeytsels van w(ylen) Dr. Jacob Bouricius ende Juff. Bauck Buyghers.

Een conterfeytsel van w. d' Here Bouricio een kindt sijnde.

Een conterfeytsel van w. d' Here Praesident Viglius Swichemus.

Een conterfeytsel van d' Here Hopperus.

Een conterfeytsel van w. Juff. Ida Buyghers.

Een Lusthoff op doeck.

De Here President int cleyn.

Twee cleyne borties van de boodtschap ende gheboorte.

Salomons ghebet met gulden letteren . . . . . 1—4

Maria ende Joseph reysende.

Wunker.nl

Twee borststucken van w. Dr. Jacob Bouricius ende Juffr. Bauck Buyghers.

Een Juffr. op d' fioel spelende . . . . . 1—

Isabella.

Het Avontmael onses Heren.

Den Emmaus. . . . . . 1—10

Een vrouw met eyeren ende voghelen.

Verthoninghe vant Bestandt . . . . . —12

Den Ledder Jacobs.

De conterfeytsels van w. Mr. Jan Buyghers ende Juffr. Reynsck Auckema.

Het wapen van de Hertoghen van Saxen . . 3—

't Conterfeytsel van Steernse.

't Conterfeytsel van Sinisci Ferdinandus, Coninck van Arragon.

Maria Magdalena.

Erasmus Rotterdamus. . . . . . 1—

Seneca int cleyn . . . . . —12

Salvator op doeck . . . . . —13

d' Historie van de Samaritaen.

IV.

Lijst van stukken toebehoorende aan Lucia Helena van Aebinga, Weduwe , en kinderen van Tjalling Hommes van Camstra † 1663, op Orxma-State te Menaldum. Stuk van 1664.

Op 't boven zael:

Een conterfeytsel van Vrou Camstra, in haer jonckheyt geschildert.

Twee conterfeytsels van de heere Bronchorst cum uxore.

Op de camer boven 't voerhuys :

Een frutagie.

Een conterfeytsel van Vrou Camstra.

Wumkes.nl

In de daags beneden camer:

Een schilderij, waarin een kat en hond.
Drie kleyne schilderijkes.

Int sael:

De conterfeytsels van de heere Aebinga cum uxore.
" " " " *heer en vrou Outtorp.*
" " " " " " " *Camstra.*
Een portret van vrou Camstra op Rinsumageest.
Een schilderij van de wereltse ijdelheyt.
Een bancquet schilderij.
Een schilderij van een olde vrou die gelt telt.
Een groot schilderij waerin een (raven?)
Vier groote water schilderijen. [1])

Op de boven sael:

Een schilderij van de heere Camstra, in sijn jonckheyt geschildert.
't Conterfeytsel van Juffr. Barbara van Juckema.

Op de cleyne bovencamer:

Een kleyn landtschapke.

Op de camer boven 't voerhuys:

't Pourtret van de heere Camstra.
Een landtschap.
Een schilderij van een boere dans.
Een kleyn schilderijke van Camstra en Juckema wapens.

Op 't bovensaleth:

Acht kleyne schilderijen, harders en harderinnen.

[1]) Tot hier het deel van de weduwe, de volgende stukken behooren aan de kinderen.

Wumkes.nl

In 't beneeden saleth :

Een schilderij hangende boven de spiegel.
Drie kleyne landtschappen.
Twee portretten van de heere Camstra en sijn suster.
Noch twee schilderijen.

In de daags beneeden camer :

Drie schilderijen. Vier kleyne schilderijen.

Op de kelderscamer :

Twee schilderijen.

In de beneeden sael :

Twee portretten van Jr. Homme van Camstra cum uxore.
Een portret van Jr. Gerolt van Juckema.
„ „ „ „ Tiallingh van Camstra.
Een kleyn schilderijke.

In 't voerhuys :

Een schilderij van een haen.
Noch twee schilderijen van een harder en een harderinne. [1])
Twee portretten van de kinderen vader en moeder.
De conterfeytsels van de heere Bonne Donia cum uxore.
Een portret van Maria Eduarda.
Een groot schilderij waerin een vismerckt.
Een schilderij waarin koeyen.
Een kleyn schilderij, waerin een Oost-Indische vogel.
Een kleyn landtschap.
Twee kleyne schilderijkes, waerin bloempotten.
Twee schilderijen, waerin Camstra en Ebinga wapens.

[1]) Wat nu volgt tot het einde behoort aan Maria Eduarda, dochter van de Wed. van Camstra.

Wumkes.nl

Een van de trou.
Een portret van Jr. Foppe van Camstra.
Twee portretten van w. Jr. Tiallingh van Camstra de olde.
Twee portretten van w. Jr. Juckema cum uxore.

V.

Uit den Inventaris van nagelaten goederen van Lucia Helena van Aebinga, vrouw van Willem van Wijnbergen, heer van Oucoop, d.d. 6 Maart 1670:
(Vgl. IV en de noot op p. 287.)

In de dagelijxe camer:

Een stuck schilderije, zijnde jacht ende weytuych van Leemans.
Een lantstuck, daerinne een coetswagen geschildert is.
Een wyntertie van J. Coolen.
Een boeren kermis van .....
Een broedthen sittende in een stroye korff.
Een fruytstuck.
Een stuck, alwaer een kat met een hondt geschildert is.
Moses brantofferhande.

In de voercamer:

Een conterfeytsel van den heer Æbbinga zal.
Een van mevrouw Æbbinga.
Een van de heer Bronckhorst, heer van Oudorp.
„ *van de Vrou van Oudorp.*
„ „ „ *heer Camstra.*
„ „ *desselfs gemalinne.*
„ „ *de jonge joffrou Æbbinga.*
Twee oude pourtretten van Albertus en Elisabeth.
Een conterfeytsel van een kindt met de naem en wapen van Abbinga.
Een stuck schilderije van (Bersebea?).

Wumkes.nl

Een dorpie.
Een landtschapie, daer een harder ende herderin geschildert zijn.
Noch een lantschap, daer een dorp ende rivier in geschildert staen.
Een casteeltie.
Een historiestuck van R. Troyen.
Een paerdemerck van P. W. (ouwerman?)
Een oudt wijff met een goudtwicht ende geldt geschildert.
Een geschildert fruytmantie.

In de camer boven de sael:

Een stuck schilderije, daer een wijnromer met een citroen in geschildert is.
Twee geschilderde bloempotiens sonder lijsten.
Een citroen met twee appelen van China.
Een Maria bordeken.
Agnis bordeken.

In de blouwe camer:

Een schilderije zijnde de vlucht naar Egipten.
Een lieve Vrouwen beeldt.
Een Vanitas.
Twee herders.
Een schilderije van zeevisschen.
Frutasie.

VI.

Uit den Inventaris van het sterfhuis van Johannes van Glinstra, d.d. 20 Nov. en 11 Dec. 1678:

Int achtersaal:

Een groot fruytschilderij.
Een groot schilderij, sijnde een landschap.

Wumkes.nl

Een cleyn schilderij van Troyen.
Een schilderij van eenige ruyter vergaderinge.
Noch een schilderij van een landschap.
Noch een schilderij, sijnde een keuckenstuckien.
Noch een bancketstuckien.
Noch een kerckstuckien.
Noch een beeldstuckien.
Ses schilderijen in de gangh.

Int voorhuys :

Een groot Italiaans landschap.
Twee zeestucken.
Een langhwerpich beeldstuckien.
Een groot schilderij van Jacob en Esau.
Een herder met een herderin, elx in een list.
Een oud landschappie.

Int cleyn voorcamerke :

Acht schilderijen.

In de comparitie camer :

Vier groote schilderijen sijnde landschappen.
Een beeldstuck.
Twee cleyne beeldstuckies.

Op de kelderskamer :

Vijff groote schilderijen en een cleyn.

Op het bovensaal :

Een groot schilderij.
Vijff conterfeytsels.
Vijff cleyne schilderijkes.

Wumkes.nl

Op de boven achtercamer:

Drie schilderijkes.

In de achter daaghs camer:

Tien schilderijen.

Wumkes.nl

OORKONDEN

UIT HET

FAMILIE-ARCHIEF VAN SMINIA

(1450—1535),

UITGEGEVEN DOOR

Dr. T. J. DE BOER.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

OORKONDEN

UIT HET

Familie-Archief Van Sminia

(1450–1535),

UITGEGEVEN DOOR

Dr. T. J. DE BOER.

Het Oud-Archief Van Sminia werd in het jaar 1889 aan de Bibliotheek van het Friesch Genootschap afgestaan en daarheen overgebracht. Bij een nadere rangschikking van een gedeelte van dit Familie-Archief, in het vorige jaar (1896), vond ik o. a. een zestigtal privaat-oorkonden, met een enkele uitzondering in de Friesche taal geschreven, uit de jaren 1450 tot 1535. Zij zijn uit verschillende deelen en dorpen van het tegenwoordige Friesland, bijna alle uit Oostergo en Westergo afkomstig. Meest zijn ze door geestelijken geschreven en bezegeld. Sommige zijn slechts in een of meer afschriften bewaard, doch het grootste gedeelte is origineel. Zij bestaan uit zoenbrieven, koop- en huurbrieven, testamenten, scheidingen enz., die betrekking hebben op de aanzienlijkste geslachten van het

Wumkes.nl

toenmalige Friesland, waaruit ze dan achtereenvolgens door vererving aan de familie Van Sminia zijn gekomen.

Voor de kennis van taal en zede in de verschillende deelen van het oude Friesche land zijn deze stukken merkwaardig, naast de bekende verzamelingen van Friesche wetten en politieke bescheiden een welkome bijdrage tot beantwoording van de vraag, in hoe verre die wetten werden gevolgd en hoe de werkelijke toestand van de maatschappij was. Het meest in het oog vallend is wel de invloed van de geestelijkheid op het Friesche land, in de tweede helft der vijftiende eeuw. Al de geestelijken en bijna zij alleen voerden een titel, dien van *heer*. Slechts een enkele maal trad er naast hen, onder de leeken, een *hadeling* of *burger* op. 't Is of er in die onrustige tijden buiten hen geen ander recht bestond dan dat van gewoonte of onderlinge overeenkomst. Luide spreekt uit deze stukken de anarchie, die om 1500 tot het verlies van de Friesche vrijheid voerde.

Zooveel tot voorloopige inleiding. Misschien heb ik later, als al de oorkonden gedrukt zijn, gelegenheid om er op terug te komen.

Waar niets is aangemerkt, zijn de oorkonden op papier geschreven.

1450 ? **1.**

Testament van Ritsche Jelmera op Ameland.

In nomine domini amen. Dit is Ritschen Jelmera testament of zyn lesten wille; al was hy cranck van lichame, hy was toch wytlyck ende gesunt van sinne; in alsulcke forma ende maniere als hyrnae staet:

Item, in dat erste, dat hy mackit toe rechte erffnamen al sins gueden Remmeka, Kempa, ende H[aya] wt . . . iefte almisse ende buk[inge], ende zie tre broders hoer twe

Wumkes.nl

susteren, als Aeyle ende Elcken, wt toe beraden bij vrende rade. Item van disse voerscr. guden zoe zal Remmeka vor die bernthe der zelen Jelmera state to bisitten ende en penningen hure als sie Jelmera steede gadelicx liggende is, nae Ritschen doot. Item zoe legget Ritska Joucken, zynre dochter, to tyen schelden renta op Amelant ende een stall koen ende een gued bedde mit zyn toebyhoeren, ende dit voerscr. gued nae Joucken doet weder to vallen, als dat recht inholdt nae vreschen rechte. Item zoe leyt Ritschen voorscr. zyn drie dochteren, als Jeltigen, Wytgen, ende Anschen, dat selue gued toe, dat hy hoerluden ontheten heft, als syt bywysen moegen ende niet geboerdt en hebben; dat zullen bytalen zyn erffnamen ende Hyleka, hoer suster, alzoe veele als een van de drie dochteren der onberaden is. Item zoe wil Ritschen buken sinte Magnus, zyn patroen hir ter kercken, IIII schilden. Item zoe wil hy buken in Dongheradeel ende Ferwerderdeel tot elcken conuent twe tonnen biers. Item vortan zoe wil hy buken tuschen F. ende zee, Hyama maer ende de Lauwerse als sede ende plege is. Item to Tonnauwert, der hy in de fonte ghewest heft, een schilt. Item elck bidden oirde een haluen schildt. Item zoe wil hy hebben, dat zyn erffnamen zullen wyen laten die capelle in de . . . . Goden ende sunte Barbare, ende vortan wil hy, dat zy zul[len] holden tot dessen voorscr. capelle en [s]teedigen preester, in dat ewich op horen rest buten . . . . . de om alle verghetene sal . . . . . siele pyne van hebben mochte. Item zoe wil hy Ritska . . . betal . . . Item zoe begeert hy nae zynen doot dertich swa . . . missen. Item vor al vergetenen zie [len] leyt hy toe Abertconuent, [1]) Buinghekerke, ende Nyecloester ellenlyck een olde schildt. Item vortan . . . wil hy de buken vergueden by zyn persoen rade ende ander guede luyden, alst redelyck ende

[1]) Thabor ?

Wumkes.nl

godlixt is. Alle disse voorscr. punten wil hy holden hebben, stedelick ende vast, van zijn erffnamen by een peene des erffschips toe voorliesen. Item disse voorscr. ponten begeer Ritschen oek van Remmeka, Kempa, ende Haya vol to brengen, zoe zie alre eerst moegen nae zyne doet sunder vertoch altoes dit testament toe verbeteren, ende niet to vorarghen, by der peene die voorscr. is, als Remmeka ende Kempa gelouet hebben in zyn handt, als hy legghende was in zyn cranckheyt. In Heer Frederick, persoen op Ammelandt, Heer Wele toe Blije, Heer Popka to Merrim ende Tgeert Zytgyma iegenwoordicheyt, wa[n]t wy voorscr. luden sonderlinge zyn daertoe gebeeden ende geroepen van Ritschen. Ende op een mera vasticheyt ende waerheyt disse voorscr. ponten, zoe hebben wy voorscr. luyden onse segelen vpt spacium disses thiegenwoordigen testaments gedruckt om Ritska, Remka, ende Kempa beede willa, ende ick Ritsche voorscr. in mere getuuch des waerheyts, heb selve myn zegel op spacium disses breues gedruckt. Int jaer ons Heeren dusent vierhundert ende vyfftich geschreven op sinte Anthonis dach confessoris.

Naar een copie van een vidimus 1483 Maart 13 afgegeven en bezegeld door *Broeder Tymen . . . ende Lywa Bolta.* Copie van omstreeks 1564, toen er, evenals later meermalen, een proces over de heerlijkheid van Ameland werd gevoerd. Achter den datum heb ik een vraagteeken geplaats, omdat het niet duidelijk is, welke Antonius wordt bedoeld. Waarschijnlijk Antonius mon. (Jan. 17). In het beneden (no. 3.) meegedeelde stuk van 1450 Juni 24 wordt dit testament reeds genoemd.

1450 Mei 1. **2.**

Thiard Jarixsen Poepkama verkoopt aan Hetto Dekema een stede te Weidum en kwiteert daarvoor.

Thiard Jarixsen Poepkema dwe kwth ende openbere

Wumkes.nl

allen liodem mey this epene breue, dit ic hab Hetten Dekema mey frie wille ende mey foerthochta senne seld ende verkapit myn sted, dir my tholeyd ende byspritzen is van Sioken Poepkema, myner moye, dir Hetto nestlegir by is on dir westre syde ende Poepkema on der aester syde: hwelken sted Hetto my den aerste penneng, den middilste ende den leste foel ende wal mit erem mey rede ielde hat bytalit. Al dervm zo iou ic Thiard Hetten det ayn wr van dis bynaemde stede, ende hem den sted fry to warien van alle handem, alzo thet ic Thiard ner nemme van mynre wegene bet nen sprec mey habba on den steth, ner on Hetten ner on siin eefterkomen van dis stedis wegene, in dat jouliic. In een werheit thissis breuis zo hab ic Thiard beden her Fedden, myn persone to Weydum, thet hy dit bref wil voer my bysigilie. Ende ic Feddo, persona to Weydum, hab dit bref bysigilit mey myn sigele vm Thiardis bede wille, hwant hy selm nen sigil is bruken. Int jeer ws Herens thuzen fiorhundert ende fiiftich vp sente Phylippis ende sente Jacobis dey apostolorum.

Naar het origineel, h. 10½, br. 21½ cM. Het opgedrukt zegel in groene was is bijna verdwenen.

---

14 **1450 Juni ~~25~~.** **3.**

Haye Saskerzoen en diens voogd Yde Heringhe geven een verklaring omtrent de verdeeling der erfenis tusschen eerstgenoemde en zijne broeders Rumka en Keimpa, tengevolge van het testament van hun grootvader Ritska op Aemland. (Zie no. 1.)

Wy Yde Heringhe [1]) ende Haye Saskerzoen [2]) ende mun hlieth ende bekanneth [3]) mit disse jenwirdige compromis

[1]) Heeringhe. [2]) Haya Saskarz. [3]) bekannet.

Wumkes.nl

ende epena breue, det Rumka Saskerzoen [4]) voor [5]) hem ende voor [5]) Keympa, zyn [6]) broer, my Hayen hath ontheten [7]) ende tosteedth [8]) den trimdeel van det eerffschip, deer Saesker Doeynga, ws vader, [9]) Ritska op Aemland, ws aldvader, [10]) ende Ael, [11]) ws aldmoeder [12]) deer God nedich [13]) moet wessa, [14]) leten ende lauwegeth habbeth, hit se [15]) in gold, in seluer, in quic, in claed, in land, in sand, in huysingha, [16]) in stinsinga, [17]) in stoedim, in stattim, in replyck, [18]) in onreppelyck, het ze [19]) in hoedena goedim het [20]) se, det [21]) staeth Rumka ende Keympa my Hayen fan [22]) toe [23]) den trymdeel, wtseyd [24]) den foorndeel [25]) deer Ritska, myn aldvader, Rumken hath toewysd [26]) ney vuytwysinghe Ritska testament. Ende dyn foorndeel schillet [27]) fiowr noegelycke maen kanna, tweer van elcker syda, [28]) har dy foorndeel [25]) redelyck [29]) jefta toe [23]) graet se den naet. Ende ist, det hiae [30]) dyn foorndeel [25]) onredelyck [31]) fyndeth jefte [32]) to graet, zoe [33]) schilleth disse fiowr deer hjae [30]) deerto nymath, den foerndeel meetghia jefta myndria ney hiarra goedtynsen in zoenlicheed [34]) jef [35]) in riucht. Ende ist det fiowr naet eens moegen, zoe schillet [27] hia een wra tzesa [36]) eendrachtelycke [37]) jefte [32] to hloethie, [38]) hockera oerm volgeth [39]) om dyn wra. Ende disse kanninga dis foorndeels forscr. schilma kanna ende scheya, [40]) als ic Haya forscr. to bwckwesta [41]) kom. Ende wy Haya, Rumka, ende Keympa Aylen ende Eelcken, wse sisteren, to lyke [42]) wt to jaen ende to byreden, ende det by manda vrionda [43]) reed, al ting hyrop to resten, ende

---

[4]) Saskarz. [5]) foer. [6]) syn. [7]) ontheeten. [8]) tosteeth. [9]) fader. [10]) aldfadir. [11]) Aeyl. [12]) aeldm. [13]) needich. [14]) wesza. [15]) ze. [16]) husinga. [17]) stinzingha. [18]) replick. [19]) se. [20]) hit. [21]) dat. [22]) van. [23]) to. [24]) vuyts. [25]) voornd. [26]) tow. [27]) schilleth. [28]) sida. [29]) redelick. [30]) hia. [31]) onredelick. [32]) jefta. [33]) soe. [34]) soenlickheed. [35]) jeff. [36]) tseza. [37]) eendrachtelick. [38]) hlǫtye. [39]) folgeth. [40]) schea. [41]) bwcw. [42]) like. [43]) frionda.

Wumkes.nl

een goeden ferd ende friondschip mit mannickoerm to halden sonder eergelist. In een weerheed dissis zoe habbeth [44]) wy Ide [45]) ende Haya foerscr., omdet wy neen sigel feren sint, baden Douwa Siaerda ende Scelta Roorda, dat hia dit breve wr ws wille bisiglia. Ende wy Douwe ende Schelta [46]) forscr. habbet [47]) om beede [48]) willa Ydens ende Hayens vorscr. wse siglen vp [49]) spacium sbrevis tracht, omdet wy hier [50]) wr ende aen habbeth wessen. [51]) Int jeer ws Heerens MCCCC ende vyfftich in postero die natiuitatis sancti Johannis baptiste et domini precursoris.

Naar een copie van omstreeks 1564 met collatie van een copia copiae uit denzelfden tijd. Onder de copie leest men: *'t Principael van deesen was gescreuen in papier beuesticht met twie opgedruckte zegelen van groenen was, een weenich gebroecken.* [52])

---

[44]) habbet. [45]) Yde. [46]) Scelta. [47]) habbeth. [48]) bede. [49]) opt. [50]) hyr. [51]) weszen. [52]) 't Principael van deesen in papier gescreuen, was met twee opgedruckte zegelen, beyde van groenen wasse, verzegelt, die welcke al een weynich int midden gecorrumpeert waren, vermits olderdom, sonder handen.

± **1450.** **4.**

Heer Fedda, persona te Weidum, en heer Laus, vicarius aldaar, verklaren, dat naar geestelijk en wereldlijk recht een mensch schuldig is zich tegenover een ander (aanklager) te verantwoorden.

Kuth ende openbere seet alla lyodem, dir dit breef scillit syan iefta herit lazan, dat thit gaestlyke ende wraldsch riucht seit, dat een mensche is schildich eenen orem in da riuchte to andriane iefta mit settingem to warane iefta een teste to laestane, dat is on da helgem to onswarane. [1])

Dit byhoda wy mit ws sigelem, dir ws namen by da sygelem standit scrawn.

Naar het origineel, h. 10½, br. 22 cM.

Twee opgedrukte zegels in groene was grootendeels verdwenen; daar-

---

[1]) Hier volgt een citaat uit den Cod. const. IV, 1.

Wumkes.nl

naast staat: *Her Fedda, persona to Weydum, ende her Laus, vicarius to Weydum, dit byhude wy mit vns sigellen erue to warien efter det to vorn screuen, als dit capitel vorscr. inhalt.* Papier en schrift zoowel als de vermelding van *heer Fedda* (vgl. no. 2) wijzen op het midden der vijftiende eeuw.

1451 April 30. **5.**

Sirds Gherbada koopt zich een lijftocht bij zijn broeder Esa tegen overgave van al zijn te Braard onder Wirdum gelegen goed, dat hij van zijn broeder Liwa en zijn zwager Renick Kampstera in ruil voor Gherbada goed te Oosterwierum heeft ontvangen.

Ick Sirds Gherbada doe kond ende openbaer mit disse jinwirdigha breue alle luden, die dit breef sien oft horen lesen, dat ick Eza Huckens, myn broder, byn en jouil ghaen mit al myn goet deer ick ontfanghen heb fan Liwen, myn broder, ende Renick Kampstera, die sie my wtwysd hebben foer Gherbada goed, legghen toe Oesterwerum; ende dat gued, dat my myn broder Liwa ende Renick forscr. weder wtwysd hebben, dat is legghen toe Braerd in Wirdumma ghae, daer nv ter tijt olde Pauls op woont. Ende ick Sirds forscr. stae Ezen, myn broder forscr., die eghendom fol ende alheel toe fan dese forscr. gueden, al soe feel als myn is, dat Liwa, myn broer, ende Renick Kampstera forscr. my toeghestaen hebben foer Gherbada gueden toe gheuen ende toe nemen, toe wynnen ende toe foerlesen, ick noch nemant fan myner weghen meer spraeck an dit forscr. gued toe hebben, dan alleen Esen, myn broeder. Ende ic stae hem toe greed ende grond sonder alle falikant ende sonder alle nye infindinghe, die men daer op finden mach. In een waerheed disses breuis soe heb ic Sirds forscr. her Taken toe Oestereynd ghebeden, ende

Wumkes.nl

der Johannes toe Oestereynd vicarius, om dit breef toe biseglen, want ic self nv ter tijt gheen sighel bruken byn. Als sie ghedaen hebben om myn bede wille. Ghescreuen int jaer ons Heren MCCCC ende een ende fyftich op Meya auent.

Naar een vidimus van 1501 Sept. 20, afgegeven door *her Johannes persenna toe Aesterwerum, ende her Ghielt, vicarius aldeer, ende Wiba Hanszoen toe Mantghum,* en bezegeld door den eerste en *Aesgha Hettazoen toe Mantgum.*

1457 Aug. 1. **6.**

Bocka Harinxen en zijn vrouw, Galthye Walthya dochter Dekema, staan voor zich en hun nakomelingen aan Hetta Dekama en zijn nakomelingen den vrijen eigendom van hun ouderlijke goederen te Weidum toe, met uitzondering van twee zaten.

Wy Bocka Harinxsen ende Galthye, Bocka wyff, Walthya dochter Dekema, bekannet myt desen epena breue, dat wy toestaet ende quyt scildet foer ws ende vse kynden ende aeftercommende Hetta Dekama ende syn kynden ende aeftercommende alsoedena riocht jeff eerfschip, als ws oenbestoeren mey wessa toe Weydum: int aersta Dekama huus, stens ende staetten mey hyara toebyheren, ende foerd eetland, meedland, seedland, ende landseten, alst Hetta forscr. nv bruckt ende besighet, benettet ende besetten haet ende toe heer jouwen haet, wtseyt dae landen, der Bocka wandelet haet toejens Thyaerd Ryoerdseen ende Syouke, her Douwa dochter, der dae graet van is omtrent neghenendetwintich pondemeta ende een seta landis, der crulla Douwa nv ter tyt vp wennet, mey hiara toebyheren, der dae summa van is omtrent sessendeviertichste haluen pondesmeta; wtseyt disse twe vorscr. seta, als van

Wumkes.nl

Tyaerdt ende Douwa als forscr. is, soe draghen wy Bocka ende Galtthye voirscr. foer ws ende foir vse [kynden ende] aeftercommende Hetta ende syn kynden ende aeftercommende wr Dekema hus, stens ende statten mey hiara toebyheren, als foerscr. steet, alsoe dat wy ner nymmen van ws ner vse aeftercommende schellet ney mer sprecke habba vp dae styns, statten, husingae, in alla maneer als forscr. steet. Ten weer secke, dat disse forscr. goeden fulen in fremda handen, dat God forbiede, soe schulde Galthye jeff her aeftercommende behalden riocht wessa aen Dekama goeden, ael tinch sonder arch ende lyst. In een tyoch disser wirde soe hab ic Bocka forscr. dit brieff bisegelet myt myn segel. Int jeer ws Heren dusent vierhondert soeuenendevyftich op sunte Peter vincula dei.

Naar een copie geschreven door *Johannes Rodulphi, ut pauselijke macht notarius publicus*, naar aanleiding van een proces tusschen Julius van Botnia eenerzijds, Jarich en Sicke van Dekema andererzijds gevoerd.

Onder de copie staat: *ende was gezegelt mit een gruen uthangende segel ende in parckement gescreuen.*

1459 Juli 28. **7.**

*Haring Hotyazoen en Epo Tetozoen voor Humma Hummyngha, en Wiitya Onama en Atte Bonnyngha voor Kempo Vnyngha, brengen met den overman Doka Tyessingha een zoen tot stand, waarbij wordt bepaald, dat Humma wegens verwonding, gevangenneming en andere misdaden door zijn zoon Jelmer en diens helpers op den Hemdyk tegen Kempa en zijn mannen gepleegd, aan Kempa zal betalen 450 Beyersgulden en 3 tonnen koyt (*bier*).*

Wy Haring Hotyazoen ende Epo Tetozoen, soenlioed

Wumkes.nl

van Humma Hummyngha weyna, ende Wiitya Onama ende Atte Bonnyngha, soenlioed van Kempo Vnyngha weyna, hlyat ende bekannet mey disse epene breue, datter enerhanda schilingha was twisscha Humma Hummyngha ende Kempo Vnyngha vorscr., rysende van dollinghen ende vanghenschip ende wandeda ende van weed ende wepen ende oer misdeda, dier Kempa ende sien mannyngha vp da Hemdiic misdeen werden fan Jelmer Hummazoen ende siin helperen: hwelke schilingha sint bispritsen ende biswern op ws vorscr. soenlioed ende wra Doka Tyessingha. Ende wy vorscr. soenlioed ende wra habbeth dis vorscr. schilingha barret ende macket in aldusdene maneer, dat Humma schel Kempen bytalie fiiftahael hundert beyersgoldene ief payment dierfoer, als gens ende ghangber int land is, ende op den lettera sente Johannes dey mydsemmer ney datum dis breuis to betallien mey reda jeld op een boerd. Ende dier to buppa schel Humma Kempen schensa tria tonna koytes, ende hiermey hya en steden festen ferd to haelden. Ende hwa dit inbrect, dy schel siin seck vorlern habbe, ende bi da fioertien beet. Ende Kempo to weryan foer hem en siin kiinden ende da jeen dier hi wr bidda ende byeda mey. Ende Humma to weryen voor hem ende siin kiindes kiinden ende dier hi wr bidda ende bieda mey om disse vorscr. secke. Ende falter enigherhanda schilingha in, dat halda wi vorscr. soenlioed ende wra oen ws ende op ws verclaringhe, al ting sonder eergelist. In orkond der wierhet so habbe wi vorscr. soenlioed ende wra dit breef besiglet mit ws siglen. Ende ic Atte vorscr. hab beden Thammen, miin mund, for mi dit bref to siglen, hwant ic nen sigel hab. Int jeer ons Heren dusent cccc ende nyoghen ende fiiftich sneyndes foer sint Oloff.

Naar het origineel, h. 16, br. 22 cM. Van de vijf opgedrukte zegels in groene was zijn er drie bijna geheel verdwenen.

Wumkes.nl

1465 Dec. 13. **8.**

Seerp Fertza verklaart voor zich, zijn broeder Claes en zijn zuster Katriin, dat heer Wlbet, persona te Pietersbierum, heer Baernd, vicarius perpetuus te Sexbierum, en Dowa Ziarda, hadeling te Franeker, tusschen hem en Schelta Lyauckingha een zoen hebben getroffen, waarbij is bepaald, dat Schelta voor Fertza's vierdedeel aan de oude zijl (Roptazijl) *en zijlroed met vischrecht hem 28 klinkerds aan 4 jarige ossen, enz. zal betalen; en kwiteert verder voor deze som.*

Ick Seerp Fertza, woenhaeftich toe Petersberem, dwe kuuth ende kanliick mit thisse jenwerdigha breef, datter bywilem was een schillingha twiiska Sche[l]ta Lyaukingha fan deer ena sida ende my Seerp forscr. fan deer ora sida, risende fan da fiaerdendeel fan da auda siil ende siilroed, fan dae ryeed on den siil ende foerd al wt; hwelke forscr. schillingha wy eendrachtliick habbit byspritzen ende mit handem bylowit als vp erbera welkerred soenlioed, als her Wlbet, bywilem personna toe Petersberem, heer Baernd, vicarius perpetuus te Sexberem, ende Dowa Ziarda, hadeling toe Franker, soe hat thisse forscr. soenlioed toe baer bringet, wy eggen forscr. dat claecloes steed ende fest toe halden. Ende disse forscr. soenlioed habbet disse schillingha schyoet ende schaet ende eendrach[t]liick wtseid in aldusdena maneer: dat Schelta schil habba Fyeertza fiaerdendeel fan den siil ende siilroed als forscr. is, vp ende wt. Deerfoer schil Schelta my ja xxviii klinkerden on noeghelika bitaellingha, als een fyouwer winter paer oexsen ende een hoernsk kiiflaed, ende hat disse gueden naet foerstritza moegen in dae summa, dat schil Schelta foerd bitelliya mit reda jeld. Ende ick Sieerp schil werria foer Claes,

Wumkes.nl

myn broeer, ende Katriin, myn sister. Hwelke summa fan gueden my Schelta ful ende al haet bitellet, dat aerst mitta lesta ney wtwiissingha deer baer, ende bitanckiya hem gueder bitaellingha ende stand hem to den friya aendom, hy siin willa deermey toe dwaen, sonder jenspreck fan ws, ende wy hem nennerhanda bykummerringha, bihindringha mit seettingha jef mit dammen jef mit foerfiiskingha toe dwaen, ende wy jefta emmen fen wser weyna beet nen spreeck toe meckiyen on disse siil jef siilroed forser., meer disse baer ende onnimingha dis baers schil machtich wessa, in dit jouwelick, al ting sonder eerg ende liist, ende sonder alderhande onneet byhindicheed, deer ma hiirin find[a] mocht. In een weerheed disses baers ende quittancie, hwant ick Syeerp self nen sigel byn brucken, hab beedden her Hessel, miin personna, dat hy siin sigel hat hinget on dit breef, ende om een mara festicheed soe habba wy Vlbodus, Baernerdus, ende Douwa vse sigelen mey hanghet on dit breef, als welkerred soenlioed in disseer seeck, ende aeck wiitliick is, dat disse forser. baer ful is deen ney ws wtsiidsingha. Int jeer ws Heren MCCCCLXV vp sancte Lucia dei joncfrou.

Naar een gelijktijdig afschrift, k. 14, br. 30 cM.

1467 ~~Maart 19.~~ 9.

Gaithie Iwesma te Rinsumageest wisselt met Hessel Aesgama 3 roeden en 4 voeten veen tegen 2 pondematen maadland tusschen Wetsens en Nyawier, en, voorzoover dit niet voldoende is, een oude mark voor een voet veen.

Ick Gaithie Iwesma upper Gast bikan ende bitioge mit

Wumkes.nl

disse epena breue, ho dat ick enerhande wixel mit Hessel Aesgama hab macket to durien to ewiga degum, also dat Hessel forscr. fan my Ghaithie forscr. schil habba tria jerda faens ende fiou[er] fotten, lidzen an da aester side her Jella hues by dae mene war, deer her Jella nv ter tyt wann[et], ende an dissen faen so hath Hessel forscr. my Gaithie forscr. weer jown twira pondemeta meedla[ndi]s, lidzen twisscha Wetzens ende Nyaweer, heten in Ghele litthie sat, ende hat disse twira pondemeta f[orscr.] naet bitellia mogen, deer hath Hessel my Ghaithie den aerste penning mit da lesta ful, al, ende w[al] bitelleth to myn willa mit rede jeld, den foet fan da faen foer ee[n] aeld marck. In een thioe[ch di]sser wird so hab ick Gaithie forscr. myn segel tracht up dit breeff. Int jeer ws Here[en MCC]cc ende LXVII, des tongersdeys to farra sunte Marcus dey.

Naar het orgineel, h. 15, br. 21 cM., dat door vochtigheid zeer geleden heeft. Het opgedrukt zegel in groene was is een weinig beschadigd.

1467 Dec. 23. **10.**

Heer Rommert, persona, en heer Liwa, vicarius te Wirdum, doen uitspraak in een geschil tusschen de priesters te Warga, heer Dowa en heer Humma, eenerzijds en Peter Kampstera met zijn broeders anderzijds, waarbij bepaald wordt, dat de laatsten volgens testament klein Gaukama goed, ten oosten van de ? meer gelegen, aan de Wargaster priesters moeten afstaan naar uitwijzing van goede lieden.

Wy her Rommert, personna toe Wirdum, ende her Liwa, vicarius aldeer, hliet ende bikannet mit disse jenwirdiga epena breue, hoe datter wessen hat enerhanda schilinga twischa dae presteren in Warragae, als her Dowa

Wumkes.nl

ende her Humma, fan dae ena ygge ende Peter Kampstera ende syn broerdera weyna van dae oder igge, als om eefterdeda ende een waxschiwa risende van Gaukama gued bi dae aester sida des mers, ney inhald Rentia Gaukama voerscr. testament mit meer wirden scr.; hwelke schilinga wy forscr. lioed schickt ende ordineret habbat aldus: als dat dae presteren forscr. schillat habba foer deel bollen ende schiwa Gaukama litick gued mit al syn toebi[heer], alst Hilla nw ther tyt bruckt [1]) ende bisgget fry ende quyt sonder hlest. Ende foerd, ont dio tyt haghet, soe schillat Kampstra kynden dae prestrem forscr. gaedlyc wtwisenga toe dwan toe twira manna sidzen, ende om den hlest van dae riucht dat aeck toe bliwen bi dae gueda liodem, deer hia aldeer toe nymat. Al tingh sonder eerghelist. In een weerheet dissis breuis soe habbat wy her Rommert ende her Liwa forscr. dit breef bisiglat mit ws selms siglum. Int jeer ons Heeren MCCCC ende LXVII in postero die Didimi martiris.

Naar het origineel, h. 11½, br. 22 cM.

Van de beide opgedrukte zegels in groene was, is het eene voor een groot deel verdwenen, het andere slechts weinig geschonden.

[1]) Hs. brucht.

1469 Maart 17. **11.**

Henricus, persona te Boxum, Wubba, persona te Hilaard en Doka Riingha te Blessum doen uitspraak in een geschil tusschen Doka Fondens eenerzijds en Eelk Folkerts met zijn zuster Siittye anderzijds, betreffende de verdeeling van zalige Folkerts nagelaten goederen.

Henrycus, byhwylem persenna to Boxum, Wubba, persenna te Elaerd, Doka Riingha to Blessem hliiet ende bekannet mey dissen jenwerdiighe breef ende baer, hoe dat-

Wumkes.nl

ter enigherhanda schylingha was twiska Doka Fondens fan der ena syda ende Eelk Folkertszen ende Siittye, syn sister, fan der othera syda, claecles ende alingha op ws bysprytzen, was rysende fan landen ende goeden, deer sellyghe Folkert leeten ende lauwyghet heede; huelke schylingha wy habbeth wr tracteret, schiud ende schat in maneren als hiir ney screuen steet: als dat Doka Fondens schyl habba ende halda dat goed to Fondens, deer hii nw ter tiid brwken ende biisghien is. Ende foerd so schiller habba sauwen pondameeta wt Zstummama goed to Fondens ende sex pondameeta to Heesens ney wtwysingha Doka Fondens baer, deer hy fan ws foerscr. soenlyoed byjarret to syglyen. Ende foerd so sidze wy foerscr. soenlyoed Eelk ende Siittye to da oer goeden, als Spytaelre gued, Scheltinga goed, ende den tremdeel fan Gerbada goed ende fiifteen pondameeta to Beers, sexteen pondameeta op da Liitkahem, ende fyourdteen pondameeta in Westerwerdera gued ney wtwysinga Folkerts lesta wylla, ende da oer goeden, als Aersem ende Batens ende dat liitych goed to Fondens aeck to ghaen ney Folkerts lesta wylla, ende Doka Fondens syn spreeck byhalden to habben an Batensera goed, ende op Rentye Folkerts lyaef hath hy deer riuchtes to haed, ende Folkerts lesta willa oers in syn macht to bliuwen. Ende disse foerscr. iggen hiir mey schiued ende schat to wessen, ende nentera op oeren beth fan disse seckes weghenna spreeck to habben in da riucht ner bwta riucht, hya ner hyara neykummen, alle tingh sonder ergelist ende onnette behiindigheed. In een teken der wird so habbeth wy foerscr. soenlyoed disse baer mey ws sygelem bysyglet. Int jeer ons Herens thusent fyouwer hundert ende nyoghen ende zstestich op sente Gertrudis virginis.

Naar het origineel, h. 15, br. 22 cM. Met 3 opgedrukte zegels, een in groene, twee in bruine was; alleen van het derde is nog een goed deel bewaard.

Wumkes.nl

1471 Nov. 13 en 1472 Febr. 10. 12.

Testament van Wlck Wyghersma te Almenum.

In nomine domini amen. Dit is Wlck Wyghersma testament jefta lesta willa, deer hya macket hath by voerdrachter sin, by gaen ende by staen in her cranckheet ende met een goede memorie vm heer siele sillicheed ende vm alle twydrecht, dier falla mocht twyska her kinderen ney her daed toe beggherien. Int aerst befelt jae God ende sinte Marie ende sinte Michiel her ziel ende byierret toe resten ende lidzen vp sinte Michiels hoeff in Almenum, ende bysprect dyo patroen enen gulden rinsguelden ende deer toe een steed byt ghesthuys, dier Hans nw [1]) ter tyt vp wennet. Item dat Bura gesthuys, item Geertruud een lyttick stuk land, deer leydt by sinte Geertruud land vp suura fielda. Item sancte Marie ende her apostel elck een pvndt waegs. Item een fortiza in dae eera des heyliga sacramentis. Item toelyff jeera deel, dier Rippert bytellya schel van Ripperts huws ende deer ney een kw voer een ioega memorie, ende dyo schel Hilck betellye. Item dae presteren, als dy persinna een postelaet, her Henrick een goldena, dae vra presteren elck twa pond, her Johannes Rutgerzoen een hael golden, ende dae costeren elck een pond. Item vor Barradeel elck tzerck twae flaemsck, elcke prester een butter. Item dae conuenti toe Lyodengeztiercka, toe Aenygum, ende toe Thabor elck een postulaet. Item dae bidde oerden elck een lepen koern. Item her Aernt toe Hitzum een postulaet. Item her Sibrant toe Mynertsga een pond, her Humma soe fulla. Item Thete, Wlba Pieters dochter, een suart roeck ende Sibrant, her bruer, eenen rinsgulden jeft als hy wttylt toe wyen. Item jae bisprect Jetke, her kindts kint, toe syn lyffstondt dae landen toe Bengeterp, deer Bengeterpstera landzeta nw in

[1]) Er staat *mcs*.

Wumkes.nl

syn heer haeth. Ende ist seck, dat hy to huus compt, so schil dat tweer leerd juristen ordinerie hat hem te licka mey fan sinen altvaders gueden. Item vp dis pvnt nempt jaet vp her wolverren, dat hye naet ther tyt haet oennomen dyo baer, dier her Lolle, persinna in Almenum, dem God nedich zee, ende maester Dirck Hetzoen barret, als dat Thette kinden schvlden staen in haere moeders steed. Item soo het jae besprytzen Rippert int aerst Rippertsma huus ende hoeff myt huus ende steed deer by ende dae steden vp dae laenden ende dat land by da stena porta ende twira furena gong in Rippertsma feen by de hoerd fenna ende dat land in dae scher, alsoe graet soe dat leyt, ende dae hillen. Item Hilck Heynnama huus ende huusstede. Item Hilck eenen tax vm enen seck, dier persinna ende her Aernt wol wyten. Item Hilck schil bitellya dae bvkingae ende tiaen schilden dae schamela lued by persinna ende heer Aernts reed ende jae schil habbe dat land vp dae Aeylim, deer Sibrant sweednota is. Item ist seck, dat Hilck wt Harns besteget ende toe Harns naet bliuwet mitter wen, soo schil Rippert dyo feen allinne habbe ende Hilck deer voor vre landen by vriondna reed. Item alle vre gueden, reppelick ende onreppelic, land jefta sandt, Rippert ende Hylck lyck erua, wtseyd van dae clenodien, dier Wlck selff al witha leten hath. Dit testament jefte lesta wille toe halden als enen jefte codicil, alst ney dae riucht heert ende alderbest en macht habbe mey by der pena, deer dat riucht van seyt, hockera van dae kinderen dat naet halt. Dit testament is mecket in orkenscips andert, daer toe ropen ende beden orkenschip toe halden, als her Wlbid, persinna in Almenum ende testamentarius, her Aernt, persinne toe Hitzum, ende her Hendrick, vicarius perpetuus in Almenum, ende Sybrant Jacopz., burger in Harlingen. Int jeer ws Heren MCCCC ende een ende tsantich vp sinte Brixcius dey episcopis. Ende voerd vp her lest conformeret int jeer

Wumkes.nl

ws Heren MCCCC ende twa ende tsantich vp sinte Scholastica dey virginis. In orkenschip dis testamentis ende weerheed soo habba wy Wibodus, Arnoldus, Henricus, ende vm beda willa Sybrins voorscr. als andirt orkennen dit brieff bisiglet mit ws siglem op sinte Scholastica dey vorscr.

Naar een copia copiae van de 16e eeuw.

1473 Dec. 4. **13.**

Haya Heringha eenerzijds, Zyola Sytsz. Buwingha en zijn vrouw Jetthie, dochter van Romcka Doynghia, anderzijds dragen de beslissing over hunne geschillen betreffende het testament van Ritscha Vngha (= Ritsche Jelmera, zie no. 1) *enz. op aan zoenslieden.*

Wy Haya Heringha, fader, eener zyde, ende Zyola Sytszoon Buwingha [ende] Jetthie zyn lyaw, zalige Romcka dochter Doynghia, weyna fander oeder sydae, hlyet ende bykannet mey disse jenwirdige breue ende compromis, hoe dat wy alle wse schillinghe ende twisp[an] fan aerste byghen mith ielckers nye schilinghe, der hyr inkommen sint jeff kommen moegen wessa, klaecklos ende al bylouweth ende byspritzed habbeth steed ende fest toe haulden, als op den eersamen heer Folkerum, by der gnade Godis aedde apt van Lidlum, He[t]to Hemmama, Jellardus, persona to Rauwerth, jeff heer Tzalingh, prebendarius toe Mersum, van Haya Heeringa weegen, ende op broder Worp, kelner toe To[nnawer]th, Taecka Wnama, heer Gabba toe Thonnaewerth jeff her Thialla to Blyae van Zyoela ende Jetthie voorscr. van der oeder syda, rysende van zalige Ritska Vngha testament, eerwenschyp ende lauwa, ende zalige Sasker Doynghia eerwenschyp ende lauwa, ende zalige

1

Wumkes.nl

Gosse Doynghia erwenschip ende lauwa, ende foert dae lauwa, der Rompka ende Keympa lauwygeth habbe, ende allen dat van hiaere gueden ende lauwen is wtspritzen, dat hyae al hyare schillinghe, hit zee van land, [van] sand, van lidzende eerwe off van standen husen, landrenten, husis here, hit zee van gold, van seluer, van wee, van boedelt, van quyck, [van] klaede ende van alle gueden, lytyck ende graet, in hage ende in leghe, replick ende onreplyck, sonderlynghe van stae ende statha, stynse ende wengha in Balmera burren mith hiare landen ende toebyherende landen ende landrenten op Aemland, alsoedene als hiare renthen in alle loghen, deer [se in] Freesland lidzen sinth. Item om dae somme van landen ende landtsrenthen, deer Doede Kammingha hat toesprecken op zalige Romcka [e]rwen ney wtwysinge der baere ende baerbrewe, deer Doede Kammingha deerop haed, ende mey om dae waldeda fan breck ende brand, roeff ende reynd, deer in disse jeer sinth schyn van LXXIII twiska disse iggen voorscr., ende allen dat deer alddeer wtspruyten is, ende dae [r]entha op Amland ende in Ferwerderdeel op soenliodem kenninghe voorscr., disse voorscr. secka ende schillinghe habbet wy iggen voorscr. . . . al klaeckloes louweth ende byspritzen, compromissit steed ende fest toe halden hath disse voorscr. soenliode toe baer bringhet ney riuchta off toe zoenlicker zoene, ende dae zoenlyode voorscr. hyarra ker toe habben enthra dat riucht ofte dae zoene, huckera hy[a] voor [scr.] nemma willet, wy iggen aldeer nen sidzen in toe habben. Ende wy iggen voorscr. dit steed ende fest toe haulden hath disse voorbynaemede baerslioede toe baer bringet sonder allerleye jenspreecke wsis voorscr. by peene van der wonnene secke, ende dae deggen toe haulden, deer wyse mit dae [voorscr. s]oenlioeden lidzen sint by lycker pene voorscr. Ende weert, dat disse voorscr. soenliode disse voorscr. secke naet en oena mochten, hy[a] toe

Wumkes.nl

manda handen een wre toe tziezen off toe hlottien om een wre, een van tweene toe thiesen off to nemmen, ende dioe secke [een] eynd te habben eer Maya dey nestkommende, ten weer secke dat dae soenliode ende wre om needtrefflycke secke den dey foerlensden. Ende weert, dat enthere van ws zoenlioed afflyuich waerd, een oeren in syn steed toe setten. *Hiermey disse voorscr. [iggen], hya ende hiarre* manninga helperen ende helpers helperen een vryen festen freed toe haelden in lyff ende in gued sonder [aller]hande onreed. In orcund disses brieues ende compromissis voorscr. hab ick Haye voorscr. myn sigel op dit breeff tracht. Ende als ick Syds Buwinghe voorscr. van Zyola my[n] sens wegen machtich ben, zoe hab ick myn segel mey op dit brieff tracht. In dat jaer ws Heren thusent fiouwer hundert tryenzantich op sinte Barbare dey virginis.

Naar een copia copiae van omstreeks 1564, waarondor staat: *'t Principael van deesen gescreuen zijnde in papier, twelck int middel van bouen tot beneden deur olderdom (alst schien) was deurgesleten . . . was beuesticht met twee opgedruckte zegelen van groenen was.*

1477 ~~(April 9?)~~ **14.**

Eeda Renickisz. Kaemstera verkoopt aan zijn broeder Feyka Kaemstera en diens vrouw Syte 2 pondematen land voor 20 postulaatgl., en kwiteert voor deze som.

Ick Eeda Renickiszoen Kaemstera hli ende bykan mei dit ienwirdighe breef, dat ick Feyka Kaemstera, myn broer, ende Syten, syn aefta syd, hab foercaepith twyra pondameeta landis lidzen in dat goed, deer Henna Obbazoen nw ter tyd op wenet ney datum dissis breewis, lidsen op it noerd by Feyka Follingha fennen foer XX postl. golden.

Wumkes.nl

Ende ick Eeda foerscr. stand Feyken ende Syten toe greid, grond, ende den frya aindoem mei der by[si]ttinghe, ende tankie Feyken ende Syten goeder bytaelingh, den aersta pennigh mey den lesten, ende Feyken ende Syten fry land toe liwrien, beed in dae riucht ende bwta dae riucht, als ick schieldich byn toe dwaen ney dae riucht, ende bet neu saen ner spreeck toe habben op dis foerscr. twyra ponda-meta, in dat eewigh, al tingh sonder eerghelist. In een weerheet dissis brewis ofte quitancie so hab ick Eeda foerscr. beeden master Boecka, wicarius toe Wirden, dit breef foer my toe bysygelien. Ende ick master Boecka hab myn sigel op it spacium dissis breewis seth om Eeda beed willa. Int ier fan MCCCC ende sawen ende sanctich dis Werndeys ney hwyta sneynd.

Naar het origineel, h. 14½, br. 21½ cM. Het opgedrukte zegel in groene was is bijna geheel verdwenen.

(Wordt vervolgd.)

Wumkes.nl

OORKONDEN

betrekkelijk Friesland en zijne verhouding tot Frankrijk

in de 13e en 14e eeuw,

DOOR

Dr. P. J. BLOK.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

OORKONDEN

betrekkelijk Friesland en zijne verhouding tot Frankrijk in de 13de en 14de eeuw.

Bij mijn bezoek aan de archieven te Parijs in September 1896 vond ik in de Archives Nationales aldaar eenige oorkonden betrekkelijk Friesland, die mij zeer merkwaardig toeschenen. (1) Geheel onbekend waren zij niet, want de oudste der oorkonden was reeds uitgegeven door Langlois in zijn boek *Le règne de Philippe III le Hardi* (2) en Colmjon had in zijn *Register* (3) reeds eene aanteekening opgenomen omtrent enkele der latere stukken naar de berichten, die hij daaromtrent vond in den ouden Parijschen inventaris van Dupuy. De oorkonden werden voor rekening van het Friesch Genootschap door bemiddeling van den welwillenden archivaris Henri Stein te Parijs afgeschreven en verschijnen hier thans in het licht.

Het eerste stuk is, hoewel het eigenlijk met onze Friesche gouwen weinig te maken heeft, hier opgenomen, omdat het spreekt van het aandeel der Friezen in de Kruistochten, met name in den tocht van Lodewijk den Heilige, en van den volgens de in deze oorkonde gegeven voorstelling daarmede samenhangenden vrijheidsbrief van Karel den Groote, waarvan echter natuurlijk in dit verband geen sprake kan zijn.

(1) Vgl. mijn Verslag aangaande een voorloopig onderzoek te Parijs naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland ('s Gravenhage, Van Stockum, 1897), blz. 42; Historische Avonden (Groningen, Wolters, 1896), blz. 291. (2) Paris, 1887, p. 452. (3) No. 264—266.

Wumkes.nl

De overige afgedrukte oorkonden hebben betrekking op eene totnogtoe zoo goed als onbekende verbintenis tusschen den Koning van Frankrijk en de Friesche gouwen in de jaren 1337/8.

De aanleiding tot die verbintenis was de vijandschap van Frankrijk en de Friezen beiden tegenover de groote alliantie van verschillende Nederlandsche vorsten met Eduard III van Engeland en keizer Lodewijk van Beieren, in 1336 en 1337 tot stand gekomen. (1) De Friezen waagden het intusschen niet uitdrukkelijk alle deelnemers aan die alliantie met Engeland onder hunne vijanden te rekenen: de Keizer, hun opperheer, en de Graaf van Holland, wiens rechten op het Westerlauwersche Friesland in dezen tijd, ten minste in de theorie, door de Friezen werden erkend (2), worden dan ook in deze met Frankrijk gesloten overeenkomsten zoo goed als niet of in het geheel niet genoemd; wel daarentegen worden Engeland en Gelre (3) herhaaldelijk als vijanden gekenmerkt.

Twee gezanten van den Franschen vorst, heer Johannes Richerii, hoogleeraar in de rechten (te Parijs?), en de Friesche monnik Balduinus uit de abdij Klaarkamp (4), die te Parijs studeerde, verschenen einde October 1337, derhalve nog vóór de feitelijke erkenning van graaf

(1) Vgl. mijne Geschiedenis van het Nederlandsche volk, II, blz. 9, 65. (2) Vgl. Von Richthofen, Untersuchungen zur Friesischen Rechtsgeschichte, I, S. 439 ff.; Schwartzenberg, I, blz. 184 vlg.; Colmjon, Register, no. 262 (van 1338), 267 vlg. Willem III werd sedert 1328, Willem IV ten minste in het begin zijner regeering door Stavoren en Westergoo erkend, dit laatste dus juist in den tijd, waarover enkele onzer oorkonden handelen, nl. Maart en April 1338; zijn vader was Juni 1337 gestorven (Beka bij Matth. Anal. III, blz. 225), zijne verhouding tot de oorlogvoerenden was in dezen tijd vrij dubbelzinnig. (3) Over den oorlog met Gelre in 1336/7 zie Schwartzenberg, I, blz. 192; Van Spaen, Historie van Gelderland, I, blz. 495 vlg. (4) Baldoinus alias dictus Boutatus de Sterkenburch, monachus monasterii Claricampi, wordt genoemd bij Brom, Bullarium Trajectense, no. 1048 en 1119.

Wumkes.nl

Willem IV van Holland, in Friesland om namens den Koning in zeer warme woorden den, zooals het heette, van ouds ter wille van den godsdienst met de Fransche kroon verbonden Friezen een nauw bondgenootschap aan te bieden. (1) Zij werden op hunne rondreis door Friesland krachtig gesteund door de aanbeveling van Wibrandus, abt van het zeer aanzienlijke Klaarkamp (2), maar vonden op die reis vele bezwaren tengevolge van de moeilijkheden, die de wintertijd aan het verkeer tusschen de gouwen in den weg legde. Zij moesten zich dus voorloopig tevreden stellen met eene algemeene betuiging in November 1337 van eene „communitas diversarum partium Frisie", d.i. dus van slechts een deel der Friezen, omtrent de gezindheid der bevolking, terwijl hun beloofd werd zoo spoedig mogelijk het antwoord van *alle* Friezen op eene algemeene bijeenkomst te zullen opmaken (3); eene bijna gelijkluidende verklaring gaf nog de gouw Westergoo hun naar huis mede. (4) Abt Wibrandus gaf tevens aan den Koning het voorrecht te mogen deelen in de geestelijke voordeelen, verkregen door de gebeden in de Cisterciënser kloosters. (5)

Belangrijk is vooral het nu volgende stuk, (6) eene oorkonde, gegeven te Appingadam 13 Maart 1338 door „judices, consules et communitates omnium terrarum Frisie" en gezegeld met het ook in 1324 voorkomende bekende zegel van den „Upstallesbome". (7) Dit is blijk-

(1) No. II. Vgl. No. IV, waarin de brief des Konings dd. 7 Oct. 1337 is opgenomen. (2) No. IV. Vgl. wat men over Klaarkamp uit dien tijd weet, bij Richthofen II, S. 631. De naam van den abt was bekend. Hij komt voor in 1344 (Brom, Bullarium Trajectense, no. 1120); vgl. verder Oork. van Groningen en Drente, no. 269—271, 354, 398—400. In 1355 is Poptatus abt (Oork. v. Gron. en Drente, no. 440). (3) No. V. Welk deel der Friezen bedoeld is, is niet duidelijk; ook het zegel geeft daaromtrent geen uitsluitsel. (4) No. VI. Hiervan is ook nog een afschrift voorhanden in de doos J. 526, no. 7, uit denzelfden tijd. (5) No. III. (6) No. VII. (7) Vgl. Ehrentraut, Friesisches Archiv, II, S. 381 ff. en de teekening achter in het boek.

Wumkes.nl

baar de vervulling der in November 1337 gegeven belofte, die de Friezen thans na het eindigen van den winter werkelijk gestand doen. Merkwaardig is deze oorkonde ook, omdat daaruit blijkt het later nog voortbestaan van de verbintenis van 1324—1327, hetgeen aan Richthofen nog onbekend was (1); verder om den inhoud, die zich aansluit aan de uitingen betreffende het privilegie van Karel den Groote, in de overige hier gedrukte oorkonden, b.v. aan die in de eerste.

Onze laatste oorkonde, door koning Philips gegeven betreffende het vrijgeleide voor de Friezen in zijn gebied, (2) is een antwoord des Konings op de in het zoo even genoemde stuk uitgesproken verwachting der Friezen, die aan zijne onderdanen reeds het vrijgeleide verleend hadden.

Het is niet bekend, in hoeverre het toen gesloten bondgenootschap tot wezenlijke samenwerking heeft geleid. Het blijft evenwel alleszins merkwaardig, ook voor de geschiedenis der Friezen, dat het werkelijk gesloten is, wat wij thans uit deze zoo goed als volledige kleine serie oorkonden weten.

(1) Unters. I, S. 480 ff. (2) No. VIII.

P. J. BLOK.

Wumkes.nl

I.

Circa 1270—1280.

De overheden van Astringen en Wangië in (Oost-) Friesland wenden zich tot koning Philips III van Frankrijk met klachten over de Vlamingen en vragen voor de kooplieden uit hun land gelegenheid om in zijn rijk handelsbetrekkingen met zijne onderdanen aan te knoopen.

Orig. perk. in de Archives Nationales te Parijs, doos J. 526. Hoogte 107, breedte 232 cM. Uitgegeven bij Langlois, Le règne de Philippe III le Hardi, p. 452.

Serenissimo ac christianissimo domino Regi Francie ac suis ducibus, comitibus, barronibus, ballivis et potestatibus civitatum Regis predicti, judices ac universitas terrarum Astringie et Wangie, in Frisia constitute, servicium humile tam debitum quam paratum. Ad regionem vestre dominationis mercatores nostre gentis, presentium exhibitores, transmittimus, humiliter supplicantes, quatinus amore Dei nostrarumque precum interventu possint in vestro dominio auctoritate vestra veniendo et redeundo, salvis rebus suis, firma pace gaudere. Nos enim cunctis hominibus undecumque venientibus, mercatoribus, transeuntibus, peregrinis, advenis, portum nostrum optantibus, pacem firmissimam exhibemus, cum tamen nulli subjaceamus dominio seculari neque regi Allimannie vel potestatibus cujuslibet nationis, sed solummodo archiepiscopo Bremensi in spiritualibus obedimus, qui nobis tenetur crismatis gratiam singulis annis secundum justiciam ministrare, sed per nos eligendo judices singulis annis regimus gentem nostram. Regem vero Francorum pre cunctis principibus veneramur, sequentes ipsum in Terram Sanctam, quotienscumque contigerit ipsum ire in passagio generali, quemadmodum cum patre vestro

Wumkes.nl

Luthowico pie recordationis contra Saracenos quatuordecim diebus apud Tunesym pugnavimus, sed, mediante divina clementia, manu potenti devicimus universos; ex quo nostram gentem, ymmo totam Frisiam, attavus regis Francie, Karolus Magnus beatissime memorie, libertavit. Hinc est quod vestre conquerimus regie dominationi, velut nostri mercatores nobis sua gravissima querimonia demonstrarunt, quod illi de Flandria eos in trecentis marcis contra juris justitiam spoliarunt, pro eo forum inibi de gwerra valida diutius expetere non possumus nec valemus. Quamobrem informati solita pietate a vestris progenitoribus nobis indulta, nichilominus confisi de vestra regia benignitate, preces vobis effundere decrevimus, supplicando, quatinus perpetui servicii nostri respectu forum pacificabile et diem, qua vestri sollempnes nuncii ad equos coemendos nostris mercatoribus occurrere voluerint, disponetis. Pro quo vobis ac vestris nos et nostros ad perpetua servicia presentibus obligamus. Rescriptum de vestra regali magnificentia petimus ad premissa. Cetera lator.

Het aan twee perkamenten strooken bevestigde zegel in gele was vertoont, voorzoover nog zichtbaar, de Heilige Maagd met het kind Jezus en rechts een staanden krijgsman. (1)

(1) Vgl. Brem. Urkundenb. II, S. 68.

II.

1337 November 5.

Wibrandus, abt van Klaarkamp, getuigt, dat Johannes Richerii, gezant des Konings van Frankrijk in Friesland, zich goed van zijn plicht heeft gekweten.

Orig. perk. in de Archives Nationales te Parijs, doos J. 526, no. 5. Hoogte 75, breedte 278 cM.

Illustrissimo principi Domino Philippo, Francorum regi, frater Wibrandus, vocatus abbas Claricampi, testimonium

Wumkes.nl

veritatis cum salute perhenni. Conservatorem presentium, dominum Johannem Richerii, legum professorem, legationem vestram in nostris Frisie partibus fungentem, Dominationi vestre plurimum recommendamus, testimonium eidem perhibentes, quod legationem sibi commissam est fideliter exequtus, in tantum ut Dominationis vestre gratia pro maxima fidelitate sua merito dignus sit habendus. In cujus testimonium sigillum nostrum, quantum fidem facere possit, presentibus est admotum. Datum in Clarocampo, anno Domini M°. CCC° XXX VII°, quinta die mensis Novembris,

Illustrissimo principi domino Philippo, Francorum regi, presentetur.

Het zegel is afgevallen; sporen wijzen aan, dat het gedrukt was op een enkele perkamenten strook afhangende van de oorkonde.

III.

1337 November 5.

Wibrandus, abt van Klaarkamp, geeft aan Philips, koning van Frankrijk, met diens vrouw en kinderen deel aan alle geestelijke voorrechten, in de Cisterciënser kloosters door gebed verkregen.

Gelijktijdig afschrift op perk. in de Archives Nationales te Parijs, doos J. 526, no. 7. Hoogte 225, breedte 30 cM.

Gloriosissimo principi, domino Philippo, Francorum regi, frater Wibrandus, dictus Claricampi abbas, orationum suarum participium salutare. Exigente pie devocionis effectu, quem ad totum Cisterciensium ordinem accepimus vos habere, peticioni vestre, nobis per venerabilem dominum Johannem Richerii, legum professorem et fidelem vobis legatum, oblate, grato occurrentes assensu, concedimus

Wumkes.nl

vobis, consorti thori vestri et liberis tam natis quam nascituris participationem omnium bonorum spiritualium in vita vestra pariter et in morte, que in domibus nostris fieri concessit gratia Redemptoris. Conservet dignationem vestram Altissimus ad profectum sancte Matris Ecclesie per tempora longiora. Datum sub sigillo nostro, anno gratie millesimo CCCmo XXXmo septimo, quinta die mensis Novembris.

IV.

November 1337. (1)

Wibrandus, abt van Klaarkamp schrijft aan koning Philips van Frankrijk over het door dezen aangeboden bondgenootschap met de Friezen met bijvoeging van 's Konings brief en den door hemzelven den Franschen gezanten gegeven aanbevelingsbrief aan zijne landgenooten.

Orig. perk. in de Archives Nationales te Parijs, doos J. 526, no. 3 (gelijktijdige kopie in no. 6). Hoogte 21, breedte 34 cM.

Christianissimo domino domino Philippo, Francorum regi, frater Wybrandus, vocatus abbas Claricampi Frisie, salutis et prosperitatis continuum incrementum cum pace perhenni. Scire volumus dignationem vestram, Rex christianissime, quod ad peticionem fidelis vobis legati, domini Johannis Richerii, et fratris Balduini, monachi nostri, studentis Parisius in domo sancti Bernardi, ad omnes partes Frisie litteras nostras misimus, etiam antequam ipsi vestri nuncii a nobis recederent, hunc tenorem de verbo ad verbum continentes: „Universis Christi fidelibus tam clericis quam laicis per diversas Frisie partes commorantibus, frater

(1) Dit jaartal in verband met den tekst en de voorgaande stukken.

Wumkes.nl

Wybrandus, dictus abbas Claricampi, totusque conventus ibidem salutem sempiternam cum testimonio veritatis. Noveritis, dilecti nobis in Christo, nos litteras domini Regis Francorum vobis et nobis communiter directas recepisse sub vero sigillo majori, de verbo ad verbum hanc verborum seriem continentes: „Philippus, Dei gratia Francorum rex, „notum facimus presentes visuris seu audituris tam presen- „tibus quam futuris in Frisia majori et orientali pacis „libertatisque incrementum ac fidei catholice et justicie „nobilem et uberrimam deffensionem. Cum per veridicorum „et secularium personarum relacionem percepimus terram „vestram septempliciter vel sextupliciter ad minus partitam „et diversam nec minus concordi ac longissimi temporis „pace gavisam, scilicet a tempore Karoli magni, progenitoris „nostri, a quo nos et omnes antecessores nostri sumpserunt „originem et exordium primitivum, qui terram vestram pro „meritis ejusdem contra inimicos suos, id est Romanos „imperio suo rebellentes, placita et sufficienti libertate „premiavit, et fidei catholice ac orthodoxe nunc et semper „tanquam homines christianissimos intellexerimus vos deffen- „sores et idcirco Frisones, id est Francos, qui apud nos „liberi interpretantur, appellatos; igitur vos omnes in „Domino exhortamur per presentes, quod una nobiscum „inimicis vestris et nostris, comiti Guelrie aliisque vicinis „vestris, qui Regi Anglie et Ludovico Bavaro et fidei „catholice inimicis ad illum finem contra nos adherent, ut „ipsos contra vos readjuvent, viriliter resistatis; et si volueritis „ipsos impedire, promittimus, quod gratam vicissitudinem „rependemus. Insuper, si placet, nec alteruter sine reliquo „treugas vel pacem faciet aliqualem, et sciatis pro firmo „quod non est aliud, sicut Scriptura dicit, nisi quod nunc „filii ancille filios libere prosequntur. Conservet vos, liber- „tatem ac terram vestram Altissimus ut optatis. Datum „Vincennis, sub sigillo nostro, VIIa die Octobris anno Domini

Wumkes.nl

„millesimo CCCmo tricesimo septimo." Igitur, sicut de industria vestra confidimus et probitate, bene facitis, si litteras presentes in clero et populo fideli legi feceritis et publicari. Ad quod faciendum etiam bonitatem omnium vestrum tantum exhortari cupimus, quamvis alias non imparatam reputemus, quantum vobis et factis suaderemus et faceremus, si presenciam nostri vobis possemus exhibere; rogantes proinde iterum atque iterum, quod tante dignationi prompto effectu et corde alacri occurrentes, consentiatis singuli, ad quos series litterarum domini Regis vos invitat, nam pro certo vobis et nobis omnibus ad tam magnificum dominum pro hujusmodi magis supplicandum esset, cum et libertate, sicut dictum est, patres nostri a suis progenitoribus sint donati, nec dubium quin libenter tanquam vere munificus dominus genti frisonice et Deo propitio conservabit. Quare responsum vel responsa, que communiter vel divisim domino Regi reddere decreveritis, festinato nobis sub sigillis aliquibus auttenticis dirigatis, per nostros nuncios tociens predicto domino Regi presentanda; quod si alicui vestrum deliramentum, quod absit, videatur, putantes fortasse, quod litteras domini Regis nullatenus penes nos habeamus, ubicunque nobis constitutum fuerit, libentissime presentari et ostendi faciemus in tempore oportuno. Datum anno quo supra, pridie nonas Novembris".

Aan het stuk hangen aan een dubbele perkamenten strook twee zegels, het eene in groene, het andere in gele was, beiden in zeer slechten staat. Het eerste is het abtszegel, ovaal met een staanden abt en een randschrift, waarvan nog leesbaar: . . . . . BBIS . CLA . . . . . ; het andere, het conventszegel, rond, vertoont een gezeten figuur met een lelieslengel in de hand en een randschrift, waarvan nog leesbaar: . . . . VS. CLARI. CAM . . .

Wumkes.nl

V.

1337 November 8.

Een deel der Friezen verklaart het hun aangeboden bondgenootschap met koning Philips van Frankrijk tegen Engeland en Gelre aan te nemen.

Orig. perk. in de Archives Nationales te Parijs, doos J. 526, no. 2. Hoogte 150, breedte 397 cM.

Christianissimo principi domino Philippo, Dei gratia Francorum regi illustri, communitas diversarum partium Frisie federa pacis in perpetuum cum salute longeva. Ammirari non sufficeremus, rex gloriosissime, quomodo oblitus quasi glorie et potencie vestre, qua inimicos vestros potentissime ferire potestis, etiam parvitati nostre tam humiliter scribere curavistis, ut eos, qui inimici vobis sunt, vellemus impedire. Ob hoc faceremus gratam vicissitudinem, spondentes, nisi quod maxima dignitas vestra, recordata pristini temporis et factorum gloriose a progenitoribus vestris gestorum et in hiis naturaliter delectata, scripsit et petivit ex cordis habundantia, que exarata sub sigillo vestro vidimus et magis a dignitate vestra regia per nos postulanda fuissent. Igitur tante dignationi grato assensu et alacri corde ad requisitionem fidelis legati vestri, domini Johannis Richerii, legum professoris, et fratris Baldewini, monachi de Clarocampo, nobis noti, occurrentes, promittimus, quod inimicos vestros, regem Anglie et comitem Guelrie, etiam nobis inimicos, impedire volumus terra, mari et ubique. Verum quod reverendi nuncii vestri ad alias partes *terre nostre propter aquarum in via transituum isto* tempore hyemali discrimina ac alia multiplicia impedimenta ad presens difficulter aut vix pervenire poterant, hoc responso nostro dato eos remittimus, de fideli sua legatione ipsos plurimum commendantes. Responsiones autem aliorum

Wumkes.nl

nostre patrie, convocatione facta cum possibile fuerit generali, non dubitamus quin recipere magnificentia vestra debeat meliores. Utinam dignationis vestre gratiam in repulsione vestrorum inimicorum continue mereamur invenire. Datum anno Domini M° CCC° XXX° VII°, octava die mensis Novembris.

Van het slecht bewaarde zegel aan perkamenten strook is nog te zien, dat het twee nissen vertoonde; om het eene is verder nog van het randschrift ADDVCAM te lezen; het andere laat eene op den grond liggende duivelfiguur zien, doorboord met een zwaard door een staanden krijgsman, van het randschrift nog MVNERA PERVERT . . Tusschen de twee nissen schijnt te staan: . . . HANNA DE . . .

VI.

1337 November 14.

Westergoo verklaart het aangeboden bondgenootschap met koning Philips van Frankrijk tegen Engeland en Gelre aan te nemen.

Orig. perk. in de Archives Nationales te Parijs, doos J. 526, no. 2bis. Hoogte 160, breedte 215 cM.

Christianissimo principi domino Phelippo, Dei gratia Francorum regi, communitas terre Westergo partium Frizie federa pacis in perpetuum cum salute longeva. Admirari non sufficeremus, Rex gloriosissime, quomodo, oblitus quasi glorie et potentie vestre, qua inimicos vestros potentissime ferire potestis, etiam parvitati nostre tam humiliter scribere curavistis, ut eos, qui inimici vobis sunt, vellemus inpedire. Ob hoc gratam faceremus vicissitudinem, spondentes, nisi quod maxima dignitas vestra, recordata pristini temporis et factorum gloriose a progenitoribus vestris gestorum, in hiis naturaliter delectata, scipsit et petivit ex cordis habundancia, que exarata sub sigillo vestro vidimus et magis a dignitate vestra regia nobis postulanda fuissent. Igitur

Wumkes.nl

tante dignationi grato assensu et alacri corde ad requisitionem fidelis legati vestri, domini Johannis Richerii, legum professoris, et fratris Balduini, monachi Claricampi, nobis noti, occurrentes, promittimus, quod inimicos vestros, comitem Ghelrie suosque complices, etiam nobis inimicos, impedire volumus terra, mari et ubique. Verum quod reverendi nuncii vestri ad alias partes terre nostre propter aquarum in via transituum in hoc tempore hyemali discrimina ac alia multiplicia impedimenta ad presens difficulter aut vix pervenire poterant, hoc responso nostro dato eos remittimus, de fideli sua legatione ipsos plurimum commendantes, responsiones autem aliorum nostre patrie, convocatione cum possibile fuerit facta generali, non dubitamus quin recipere vestra magnificentia debeat meliores. Vtinam dignationis vestre graciam in repulsione vestrorum inimicorum continue mereamur invenire. Datum anno Domini M° CCC° XXX septimo, feria quinta infra octavam beati Martini hyemalis.

Stukken van het zegel in bruine was op dubbele perkamenten strook nog aanwezig maar onherkenbaar.

VII.

1338 Maart 13.

De gezamenlijke overheden der Friezen sluiten een nauw verbond met koning Philips van Frankrijk en verleenen zijnen onderdanen vrijgeleide in hun gebied.

Orig. perk. in de Archives Nationales te Parijs, doos J. 526, no. 4. Hoogte 25, breedte 34 cM.

Christianissimo principi et domino, Domino Philippo, Francorum regi, judices, consules et communitates omnium terrarum Frisie pacem perpetuam et de inimicis feliciter prosperari. Salvatoris nostri vestigia imitatur, qui se humiliando inferioribus generosum exhibet in adversis, munificum et benignum; unde ammirari non sufficimus,

Wumkes.nl

O rex gloriosissime, qui semper de inimicis vestris invictissimum triumphum reportare consuevistis, quod nostre parvitatis non immemores tam favorabiliter scribere curavistis, nos exhortando, ut inimicis vestris et nostris viriliter resistere dignaremur. Quod letissimo cordis affectu suscipientes, ex communi deliberatione omnium terrarum Frisie vestros et nostros inimicos, comitem Guelrie suosque complices, terra, mari et ubique prosequi et inpugnare, prout nobis Deus possibilitatem amministraverit, non cessabimus fortiter cum effectu nec alteruter nostrum sine reliquo, si vestre placuerit dignationi, treugas vel pacem faciet aliqualem. Insuper quia progenitores nostri ac nos fideles filii sancte Romane Ecclesie semper fuimus et adhuc perseveranter permanemus, non obliti maximi beneficii libertatis Frisonice, cum tota posteritate a Karolo Magno, regi Romanorum, vestro progenitore, in perpetuum nobis concesse et auctoritate sedis apostolice confirmate, inimicos ejusdem ecclesie, cum fuerit oportunum, inpugnare sub vestri dominii vexillo et ducatu nullatenus omittemus. Preterea omnibus subditis vestre excellentie nostras intrandi, commorandi, exeundi terras securum conductum prestemus et prestabimus in futurum; quod a vobis humiliter fieri nostratibus in regno vestro supplicamus. Datum in Appingadammen, crastina Gregorii Pape, sub sigillo tocius Frisie, anno Domini Mo CCCo tricesimo octavo.

Het ronde zegel, zeer goed bewaard (1), in groene was, met groenroode zijden koorden aan de oorkonde bevestigd, vertoont boven een gewelf de Heilige Maagd met het kind Jezus, de Maagd gekroond en gesluierd zonder nimbus met een bloemenscepter in de hand; rechts van haar een staanden krijgsman blootshoofds, gekleed in maliënkolder met zwaard en schild; links een krijgsman met lans en schild; onder het gewelf twee biddende engelen en aan iedere zijde een kruis. Het randschrift om het zegel luidt: + HIS SIGNIS VOTA [SUA RE]DDIT FRISIA TOTA CUI CUM PROLE PIA SIT CLEMENS VIRGO MARIA.

(1) Geheel overeenkomend met het bij Ehrentraut afgebeelde.

Wumkes.nl

VIII.

Na 13 Maart 1338.(1)

Philips, koning van Frankrijk, geeft aan de Friezen vrijgeleide in zijn rijk.

Orig. of minuut op perk. in de Archives Nationales te Parijs, doos J. 526, no. 8. Hoogte 112, breedte 295 cM.

Philippus, Dei gratia Francorum rex, judicibus, consulibus et communitatibus omnium terrarum Frisie libertatem, qua fruuntur, sub ejusdem incremento prospero perpetue remanere. Facta vestra strenua, quibus mediis fuit a Karolo Magno, progenitore nostro, predicta libertas concessa, nedum ad dandum eamdem fuerunt inductiva sed et ipsa in personis successorum predicti progenitoris et precipue in nostri Dei gratia inductorum ministerio collocata, frequenter iterata sufficerent ad de novo, si plus esset possibile, concedendum; sunt etenim istius communitati federis jura per antiquos predecessores honestis familiaritatis rationibus non per levem noticiam adinventa. Quappropter nos, de intensa affectione competentes (?) desiderii nostri, quam vos ex vestrarum litterarum serie generosa habere dignoscimus, vobis repensare gratias, quas valemus, non debemus nec possumus abstinere vestre peticioni super securitate conductus, quantum ad introitum, moram et exitum per districtus et loca regni nostri favorabiliter annuentes, illos ex vestris, quos in regno nostro moram eligere contingerit, tantis libertatibus dotaturi, quantas senserimus in sui commodum et honorem redundare, rogantes vos in inceptis taliter perseverare, quod per vestrorum laborum exercitium virtuosum vestrorum generositas pateat animorum.

Geen spoor van een zegel of zegelstrook aanwezig.

(1) Zie over den datum de inleiding. De lezing schijnt hier en daar wat bedorven maar de zin is duidelijk genoeg.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

CHRONOLOGIE

VAN DE WERKEN VAN

EELTJE HALBERTSMA.

DOOR

J. B. SCHEPERS.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

CHRONOLOGIE

VAN DE WERKEN VAN

EELTJE HALBERTSMA.

Voor zoover mij bekend is heeft tot nog toe niemand een volledige chronologie van de gedichten en prozastukken van onzen dichter gegeven. Wel is er, bij zijn dood, in de uitgave van een nagelaten werk, de Jonkerboer, door den heer W. Eekhoff een chronologische volgorde van de verschillende uitgaven gegeven met aanwijzing van de plaats waar de overige verzen voorkwamen, voorzoover ze niet in de Rimen ind Teltsjes waren opgenomen. Maar de dateering van zijn werk is pas mogelijk na de studie van den bundel brieven onder den titel „Brieven van Dr. E. Halbertsma" verzameld door zijn broer Joost. Dezen bundel, nu in handen van den heer Tj. H. Halbertsma te Grouw [1]), heb ik mogen bestudeeren en zoo is het mijn plicht geweest om daarvan gebruik te maken tot het samenstellen van deze chronologie. Bovendien heb ik natuurlijk gebruik gemaakt van de R. ind T., waarin veel data voorkomen; van de afzonderlijke uitgaven en de handschriften ter Prov. Bibl. van Friesland aanwezig en mij welwillend ter studie afgestaan en ten slotte nog van een bundel handschriften in het bezit van Dr. E. Halbertsma, Officier van

[1]) Sedert overgegaan in die van Dr. E. Halbertsma, Den Haag.

Wumkes.nl

Gezondheid in Den Haag mij gaarne gegund om mijn werk te completeeren.

Of er geen leemten in zijn? Stellig, er staan te veel vraagteekens nog in. Of er niet nog meer werken zijn? Ik zou zeggen: ik hoop het, want door ieder nieuw gevonden en mij onbekend vers of prozastuk wordt mijn kennis van onzen dichter des te grooter. [1])

1821. (*19 Dec.*) [2]) 1. De ijver der Domenijspelers. (Proza (?) Holl. (?) Op een societeitsfeest te Grouw voorgedragen. Niet gedrukt of geschreven bewaard.

1822. (*vóór 2 April, vermoedelijk.*) [3]) 2. De Boalswerter merke fen Hoatse mei syn Wobbel [4]). (Gedicht). R. ind T.[3] 1.

(*2 April*). 3. Widzesang (Gedicht). R. ind. T.[3] 2.

(*26 Nov., vermoedelijk*) [5]) 4. Jonker Piet ind Sibbel. (Gedicht). R. ind T.[3] 3.

[1]) Misschien zou deze Chronologie vollediger geweest zijn, als ik nog drie andere bundels brieven van de familie Halbertsma had mogen inzien, in hoofdzaak brieven van Eeltjes broer Tjalling.

[2]) Cursief zijn de datums van de brieven, waarin de genoemde stukken vermeld worden; gewoon gedrukt die van de werken zelf.

[3]) „Dat u mijn liedje wel bevalt streelt mij minder als het genoegen van u als een echt Frisiomaan er een plaizier mede te doen. *Hier te Grouw hoort men bijkans niets anders zingen zooals ook op de Joure en andere plaatsen*". (Ik cursiveer). Brief van 2 April. Zie verder noot 5.

[4]) Ik neem bij de Friesche werken voor het gemak van den lezer de spelling van de laatste uitg. van de Rimen ind Teltsjes, Dinter 1888. Voor zoover ze daar echter niet in staan, die van de eerste uitgave of het handschrift. De nieuwste druk met veranderde spelling bezit ik niet.

[5]) „Het inleggende liedje zal u misschien bevallen, Tadema heeft hetzelve om er muzijk op te zetten; wanneer 't niet gelukt, dan zal ik er zelve mee te werk, want het moet *charakteristiek* (ik cursiveer) zijn en anders geen muzijk." Al staan de namen van de liedjes No. 2 en 4 niet genoemd, ik heb de volgorde van de uitgave behouden ook om het gecursiveerde in noot 3, want *de Boalswerter merke* is populairder dan *Jonker Piet ind Sibbel* en de wijze van het laatste is werkelijk „charakteristiek" voor dat vers. Zie ook noot 3.

Wumkes.nl

(vóór Dec.) 5. Deagrawerssankje. (Gedicht.) R. ind T.[3] 4.

6. Uwt-fen-huws by de Boer. De moarntiid. (Proza). R. ind. T.[3] 4.

7. It famke. (Gedicht). R. ind T.[3] 5.

8. It libbensein (Gedicht)[1]). R. ind T.[3] 6.

In Dec. verschenen de laatste 6 gedichten en het prozastuk, vereenigd met spreuken, anekdoten en voorrede van Ds. J. H. Halbertsma, onder den titel van: De Lape-koer fen Gabe Skroar, Dimter 16[0]. Bij de volgende drukken (uitg. 1829 en '34) zijn de spreuken enz. van Joost weggelaten, behalve een deel van de voorrede. In de eerste en dus ook de volgende drukken van de R. ind T. (1871, 1881, 1888 en 1895) zijn ze weer opgenomen, maar de voorrede ook hier gedeeltelijk. R. en T.[3] 1—8.

1823. (1 Jan.) 9. Nyjierswinsk oan ien âld-boargemaster (Gedicht).

Zie Eolus, Grewa fen storm in onwaer, syn antwird oan Doctor J. H. Halbertsma, mei oar grjinmank, p. 83 (1837) R. ind T.[3] p. 191. Met bijschrift van Joost als *Docter Eeltsjes letterke* p. 227.

(*26 Jan.*)[2]), *20 Maart 23*[3]); *21 Febr. 1827*[4]) 10. De reis nei de jichtmasters. (Proza). R. ind T.[3] p. 9.

(*Vroeg in 't voorjaar*).[5]) In Friesche simmerdei. (Gedicht). Hdschr. geplakt in de 3e ed. van de Lapekoer (ex. Prov. Bibl. te Leeuwarden). Wat veranderd

[1]) No. 5, 6, 7 en 8 kunnen natuurlijk ook veel ouder zijn.

[2]) Het plan wordt vermeld.

[3]) Het stuk is bijna klaar. De schrijver vertelt er uit aan zijn vrouw.

[4]) Het stuk ligt klaar en vermoedelijk al heel lang.

[5]) Het ijs ligt nog in 't water rondom Grouw.

Wumkes.nl

en met ander slot [1]) gedrukt als

11. Geales sljipke. R. ind. T.[3] p. 18.

(*11 Juni.*) 12. Uwz Gysbertomme. (Gedicht). Hulde aan Gysbert Japiks. I p. 52 (ed. 1824).

(*3 Nov.*) [2]) 13. It marke. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 21.

1824. (± 18 Nov.) [3]) 14. Oan Ljouwe do er troch it dom fearnsjier kaem. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 19.

1828. (*kort voor 26 Oct.*) [4]) 15. Nije widzesang. (Gedicht). R. en T.[3] p. 18.

1829. (*29 Jan.*) 16. Scipperssankje. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 102.

(*12 Juli*). 17. De scearwinkel fen Joutebaes [5]). Het idee en begin er van is van Eeltje. Latere voortzetting van Joost en Tjalling. Deventer 1841. 12°. Van Eeltje zijn R. ind T.[3] p. XXIII—p. XXV. Wopke De divel, Joute [5]).

Niet nader te dateeren:

18. De omkearde Widzesang. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 17.
19. Nimmen libbet fen 'e oerfloed. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 19.
20. Ald Janom. (Gedicht) R. ind T.[3] p. 21.
21. It tsjerkhoaf by jontiid oaf it graef fen Lokke. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 22.
22. De rottelwacht (Gedicht). R. ind T.[3] p. 24.
23. De âlde Friezen. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 61.

---

[1]) Vgl. Sljucht ind Rjucht 162 vlg. en 177, jrg. 1897.

[2]) In een brief worden twee coupletten neergeschreven.

[3]) Lieuwe was geboren 18 Aug. De domme 3 maanden waren dus 18 Nov. om.

[4]) In den brief van dien datum staat „onlangs".... „kreeg ik den inval om haar (— een kleine, maar niet *zijn eigen* Anna was het —) een widzesang te maken op de wijze van du, du.

[5]) Zie hierover ook noot G. C(olmjon) R. ind T.[3] p. XXIII.

Wumkes.nl

Het voorgaande, behalve 1, 9, 12 en 17 verscheen met werk van Joost samen in 1829 als de Lapekoer fen Gabe Skroor te Deventer. 12°. Met omgevallen korf en geopende schaar als titelvignet.

1829.[1] 24. Forteltsjes fen Master Ale Byfoet. (Proza). R. ind T.[3] p. 63.

25. It Maerteblomke. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 65.

1830. 26. Troch it rinket.[2]) (Proza). R. ind T.[3] p. 66.

1831. (*20 Jan.*) 27. It holograef.[2]) (Gedicht). R. ind T.[3] p. 93.

(*begin Febr.*) 28. De âld kies fen Pibomme. (Proza). R. ind T.[3] p. 89.

9 Mei. 29. Oan ien berntsje yn de oare wrâld. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 102.

30[4]). Foeke Schutter in hospes Tryn. (Proza en gedicht).

31[5]). De Frysce Tsjirlen. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 68.

1832. 32. Ybel ind Jelke, oaf de boask op it iis.[6]) (Gedicht). R. ind T.[3] p. 373.

(*27 Muart*) 33. De kluensconk fen uws âld domenij. (Proza). R. ind T.[3] p. 95.

(kort vóór 19 Oct.) 34. It blomke Think oan my. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 53.

1833. *Febr.* 35. Het rietmuschje. (Gedicht). Holl. R. ind T.[3] p. 56.

[1]) Of vroeger. In een brief van 24 Juni 1830 wordt vermeld, dat ze in het Jierboekje (n.l. van '29) gestaan hebben en in den smaak waren gevallen, evenals *It Maerteblomke* (dit Jierb. 1830). Misschien dus wel einde '28 te dateeren.

[2]) Jierb. 1831.

[3]) Onder den naam van „de Kristen hoon" in een brief vermeld.

[4]) Is toen bij Suringar verschenen.

[5]) Plaats ik hier, omdat het blijkbaar een krijgslied is tegen de Belgen.

[6]) Uitg. bij den Jonkerboer 1858, na eerst in 1833 verschenen te zijn in het Friesch Jierboeckjen.

Wumkes.nl

36. De iere Maimoarne ind de Minsce.[1]) (Gedicht). R. ind T.[3] p. 374.

25 Juni. 37. Request. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 102.

Sept. 38. It aldershuws. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 103.

Niet te dateeren:

39. Oan de Swanneblommen. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 67.

40. De Fryske hirdsiler. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 89.

De nummers 24—40 vullen met het voorafgaande en nog al veel werk van Joost de tamelijk lijvige Lapekoer fen Gabe Skroar in 12° van 1834. No. 30, 32, 37 en 38 staan daarin echter niet. Wel daarentegen achteraan nog de muziek en woorden van *Fammewille*, een schuttersliedje en dus misschien ook van Eeltje. No. 37 en 38 komen alleen in enkele exemplaren voor.

1834? 41. Morgengebed voor Lieuwe.[2]) (Proza). Holl.

1834. (*21 Mei*)[3]) 42. De Noarcher ruen oan Gabe Scroar. (Proza). R. ind T.[3] p. 125.

? 43. Vriesland. (Gedicht). Holl. R. ind T.[3] p. 135.

No. 42 en 43 verschenen samen in 1836 in 12° te Deventer bij De Lange.

1835? 44. Een doctor aan een meisje dat hem om het St. Nicolaas geplaagd had[4]) (Gedicht). Holl.

? 45. De Treemter fen it Sint Anthoni-Gasthuws. (Proza). R. ind T.[3] p. 139.

---

[1]) Uitgeg. bij den Jonkerboer (1858) na eerst in het Friesch Jierboeckjen (1834) verschenen te zijn.

[2]) Staat in den bundel tusschen brieven van dat jaar in.

[3]) Toen afgewerkt. Het eerst vermeld 31 Oct. 1833.

[4]) Overijselsche Almanak 1836.

Wumkes.nl

Dit verscheen in 1836 12° bij De Lange te Deventer.

1836 ? 46 [1]) Oan myn frjeun Gerhard van der Meer. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 187.

? 47. Grouster weagen. (Gedicht) R. ind T.[3] p. 188.

? 48. Jountiids wémoed. (Gedicht) R. ind T.[3] p. 388.

? 49. Grouster merke. (Gedicht) R. ind T.[3] p. 190.

? 50. Letter fen in bankerottiersfeint oan syn alders. [2]) (Proza). R. ind T.[3] p. 190.

? 51. Redevoering tot nut van het algemeen, daer Piter Oxe yn stykjen bleau [2]) (Proza) R. ind T.[3] p. 191.

No. 46—51 verschenen met Eolus syn antwird van J. Halbertsma te Deventer, 12°, bij De Lange.

1836. 52. Het dorp Grouw. (Proza). Holl. Fr. Volksalm. 1837.

1836 ? 53. Rosa. (Gedicht). Holl. Overijselsche Volksalmanak 1837.

1837. (*8—24 Maart.*) Bysitter Greida. Veranderd en uitgegeven als

54. Gabe Scoor ind Bysitter Goarrelt [3]) in Leed ind Wille 1854. (Proza). R. ind T.[3] p. 264.

(8 Juni). 55. Op it doctor wirden fen myn mieg K. T. Halbertsma te Leiden, dizze 19 Juny fen it jier 1837. (Gedicht). Achter in zijn dissertatie.

[1]) Ook met nog 2 andere verzen afzonderlijk gedrukt 4°; zonder jaartal. „Op it beklieuwen fen de heagste docterlijcke eeretreppen fen myn freun Gerhard van der Meer". Per abuis staat in R. ind T. (ook in de 4de druk) *dichterlycke*. Ik stel de volgende verzen alleen in dit jaar, omdat ze in 1837 verschenen zijn.

[2]) Zonder onderteekening. Misschien niet van Eeltje. Eekhoff (Jonkerboer p. 25) vermeldt alleen de versjes als zijn werk.

[3]) Voltooid vóór 1847, want in een Hdschr. volgt er op een *Grietmanssers*, dat in 1847 afzonderlijk cursief gedrukt verschenen is.

Wumkes.nl

(Sept.) 56. Yn de Grouwster weagerij[1]) (Gedicht en proza).

1838. (*vóór 30 Mei*).[2]) 57. It feartflagjen. (Proza). R. ind T.[3] p. 207.

(*7 Juli.*) 58. De blaue scine. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 199.

(*17 Oct.*) 59. De winter fen 1620[3]) yn it wetterlân. (Gedicht). R. ind T.[3] 195.

(*17 Oct.*)? 60.[4]) It swealtsje forjit. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 197.

(*17 Oct.*)? 61[4]) De Liekeblommen. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 198.

3 Dec. 62. Ald Greult-omme. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 201.

1839. (8 Juni.) 63. Murk fen Ipecolsgea. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 204.

(*4 Oct.*) 64. It boike fen Seisbierum. (Gedicht). R. ind T[3]. p. 221.

De nummers 57—64 verschenen te zamen als *Twigen uwt ien âlde stamme* te Deventer 1840, groot 12°, met een paar aanteekeningen van Joost en de Hollandsche vertaling van twee: *De Winter yn it Wetterlân* en *de Liekeblommen* en wel als: de Winter van 1620 in het Waterland en de

---

[1]) Afdrukje in 't bezit van Dr. E. H. met achteropschrift: R. Halbertsma weagt mei alle byspillen krekt 32½ Ned. Pônen.

Grouwster merk — H. Epema, *Weagmaster.*
1837. — S. de Vries, *Scriba.*

[2]) Vermoedelijk al 8 Maart 1838, want dan wordt in een brief vermeld, waarom „de zwartgalligste mensch" zou moeten lachen, „een aaneenschakeling van anecdotes, die met het Dockummer stuk geen onaardig geheel uitmaakt."

[3]) Verkeerd staat er in de R. ind T. in alle edities 1624. Het stuk is op touw gezet onder indruk van den goeden winter van 1837—38. (Brief van 8 Maart 1838).

[4]) Deze twee worden wel niet in dien brief van 18 Oct. vermeld, maar hooren zoo eng bij 't vorige, dat ik ze maar in 't zelfde jaar plaatste.

Wumkes.nl

Lijkbloem (sic! voor de Leeksterbloem!) van v. L. (van Leeuwen) [1]).

1840. (*21 Jan.*) 65. Friesch Winterlied [2]) (Gedicht). Holl. R. ind T.[3] p. 405.

(Dec.) 66. Nijjierswinsk for 1841.[3]) (Gedicht). R. ind T.[3] p. 375.

1841. (Mei ?) 67. Sémans klachte. (Proza). R. ind T.[3] p. 242.

(Mei.) 68. Sierd Anes klachte. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 242.

(vóór 20 Juli). 69. De foarname uwt-fen-huwzers yn Fryslan. (Proza met Gedicht). R. ind T.[3] 579.

No. 69 is afzonderlijk verschenen in 1841. Leeuwarden, groot 8°.

(Oct.) 70. Twa boeren ind de scrie. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 244.

(Oct.) 71. Oan Petrus dâ er doctor waerd.[4]) (Gedicht) R. ind T.[3] p. 56.

(Oct.) [5]) 72. It liet fen in earm man. [5]) (Gedicht). R. ind T.[3] p. 241.

(Dec.) 73. Grouster Rottelwachts nijjierswinsk foar 1842.[6]) Gedicht). R. ind T. p. 882.

1842. (19 Febr.) 74. It pelsrjucht. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 249.

(Sept.) 75. Ien wird mannich fen de Weachmasters.[6]) (Proza). R. ind T.[3] p. 383.

---

[1]) Zie uitg. Jonkerboer 1858 p. 26. Mededeeling van Eekhoff.

[2]) Opgenomen als *Welkom aan den Winter* in de Jonkerboer R. ind T[3]. p. 405.

[3]) Uitg. met de Jonkerboer 1858.

[4]) Achter in de dissertatie.

[5]) Of 1847? Niet duidelijk in het Hdschr. De uitgave is zonder jaartal. Uhland neifolge (onderschrift in het Hdschr.).

[6]) Uitg. bij den Jonkerboer 1858.

Wumkes.nl

2 Nov.	76.	Ien trien. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 238.
1843.[1]) (*5 Maart*)	77.	Oanthinken oan Justus. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 236.
(*5 Maart*)	78.	De wylde ruwter fen Dockum. (Gedicht). R. ind T. p. 245.
(Sept.)	79.	De Grouster weachmasters oan de merkegasten[2]) (Proza). R. ind T.[3] p. 383.
(Herfst)	80.	Oan Beslinge-state. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 237.
1844. (*11 Febr.*)	81.	Gabe-Scroar reis om ien wiif[3]) (Proza). R. ind T.[3] p. 287.
(*24 Febr.*)	82.	De boask troch de scoarstien. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 250.
	83.	Foarlaezinge, dien bij ien oafrekkening fen de „Letteroefeningen" ind „de Boekzaal" yn ien lyts doarpke after Ljouwert, yn it jier 1844.[4]) (Proza). R. ind T.[3] p. 253.
1845. (12 Maart)[5])	84.	Leed ind wille. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 234.

[1]) Zoo wordt het jaartal in den brief van 5 Maart aangegeven, maar het kòn wel verkeerd geschreven zijn voor 1844, want er wordt verder in gesproken van de London News van 1 Jan.—*April* 1843; doch ik geloof, dat dit 42 moet zijn en dat de dateerdag van den brief juist is. En wel om deze reden: in een anderen brief is de dateering stellig in de war. Daar staat boven 11 Febr. 1843 en er wordt in vermeld, dat de dichter „den vorigen herfst gezongen heeft bij den dood van Sytzama van Beslinge State. Deze is nu in den herfst van '43 gestorven; dus de dateering van dezen brief moet zijn 11 Febr. 1844. Nu, en hierin, in een brief van '44 dus, wordt verteld door den schrijver dat hij een mooier slot gemaakt heeft aan No. 78. Dit moet dus toen, Febr. '44, al geschreven zijn en het jaartal van den vorigen brief is dus wel juist, 5 Maart 1843.

[2]) Uitg. bij de Jonkerboer 1858.

[3]) Eig. veel vroeger, want Eeltje vraagt het van Joost terug, om er een mooi slot aan te maken.

[4]) Onderaan staat 1846, zeker tijd van correctie en afwerken.

[5]) Hdschr. Prov. Bibl.

Wumkes.nl

1846. (20 Sept.) [1]) 85. Wettersang. (Gedicht).
1847. (Juni) 86. De therp. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 243.
87. Grietmansvers [2]) (Gedicht).
1849. (2 Nov.) 88. Batthyany's dead [3]) (Gedicht). R. ind T.[3] p. 435.
(24 Nov.) 89. De Langesleattemer man. (Gedicht) R. ind. T.[3] p. 263.
1851. (3 Jan.) 90. Sémansklachte. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 263.
91. Minne Jorrits reis nei it Kollumer oproer. (Proza). R. ind T.[3] p. 423.

No. 91 is in dit jaar afzonderlijk verschenen. Sneek, klein 8°.

(23 Nov.) 92. Op Anna's dead [4]). (Gedicht). R. ind T.[3] p. 235.
1854. Juni. 93. De blide bernkes. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 372.

Met deze te dateeren verzen en prozastukken van No. 67—93, behalve 69, 71, 73, 75, 79, 85, 87 en 91, komen in den bundel Leed ind Wille, Deventer, groot 12°, de volgende voor, die ik niet nader dateeren kan, dan vóór of in het jaar van verschijnen 1854.

94. Oâfscied. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 238.
95. Twa berntsjes yn 't wâld. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 239.
96. De lytse thoarnbeisiker. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 241.
97. Bellis pratensis. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 243.

[1]) Hdschr. in een portefeuille van Dr. E. Halbertsma, kleinzoon van den dichter.

[2]) Zie no. 54 en noot 3, blz. 343.

[3]) Swanneblommen 1851.

[4]) Zijn Anna stierf 23 Aug., maar 't Hdschr. geeft als dagteekening van het gedicht op 23 vembris.

Wumkes.nl

98. Fransce turwen ind Oranjebitter. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 247.
99. De rimpene doctersgong. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 252.
100. De Sint-Pitersboask. (Proza). R. ind T.[3] p. 257.
101. Ien jounpraetke fen Gabe-Scroar. (Proza). R. ind T.[3] p. 268.
102. Njunken-lytsen. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 272.
103. Gabe-Scroar ind de Studint. (Proza). R. ind T.[3] p. 273.
104. Mostert nei de mjiltiid. (Proza). R. ind T.[3] p. 295.
105. Mostert nei de mjiltiid. Taheakke. (Proza). R. ind T.[3] p. 321.
106. Yn Drachten net bikend. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 370.

1855. (6 Febr.) 107. Jurjen mei de leppel [1]). (Gedicht).
(27 Dec.) 108. Blomke op it graef fen Petrus. (Gedicht). R. ind T.[3] p. 58.

1856. (28 Mei) 109. De Jonkerboer. (Proza met gedichten). R. ind T.[3] p. 389.

No. 109 verscheen in 1858 in 12°, bezorgd door W. Eekhoff na den dood van den dichter, Leeuwarden. Bevat bovendien een chronologie van de uitgaven van den dichter en zijn broer, met die van alle gedichten en prozastukken afzonderlijk.

1857. 110. De Quickborn. Platduetske rymkes yn it Friesk oerbrogt, Leeuwarden 12°.

1858. ? [2]) 111. Sy dy de dierbre namme droeg.

[1]) Hdschr. bij Dr. E. H.

[2]) Hdschr. bij Dr. E. H. Uit een brief van Hidde, den zoon van den dichter, blijkt dat hij dit fragment zoo in de tabaksdoos van zijn vader vond, toen die gestorven was. Wellicht was hij er dus kort voor zijn dood mee bezig.

Wumkes.nl

Fragmentarisch gedicht op den dood van zijn andere dochter Ruurdje, enkele maanden voor Anna overleden.

? [1]) 112. Teltsjes fen de wize mannen fen Ezonsted. (Proza).

Dan nog de volgende ongedateerde prozastukken en gedichten in Hdschr., in bezit van Dr. E. H.

113. Oer swarte minschen. In forteltje fen Gabe Scroar. (Proza).

114. Foar de toanbank ind der after. (Proza).

115. Joukebier is swietbier. (Proza).

116. 'k Haw him [2]) as jongling kend. (Gedicht).

117. It famke uut de frieamde. (Gedicht).

118. De yvigheid in de tjustersinnige minsche. (Gedicht.)

119. Een kwart eeuw agter Botholm te leggen. (Gedicht). Holl.

120. Kalmuk de vrome koning van Edom. (Gedicht). Holl. Blijkbaar tegen koning Willem III gericht.

Verder heb ik nog voor mij liggen een boekje met 5 stukjes, *De Roeker* getiteld. Gesprekken of betoogen van satirieken aard: oer it Bankerotspyljen (3e druk, Leeuw. 1832); it paad nei de jilddobbe (2e druk, Leeuw. 1833); oer it reisgjen fen master (2e druk, Leeuw. 1832); it yvig credyt (Leeuw. 1833); it stimrjucht (Leeuw. 1833). Hieraan heeft Eeltje meegewerkt; voor hoeveel valt echter niet te zeggen.

[1]) Friske Hûsfreun 1858.

[2]) Iemand van den Frieschen adel.

Wumkes.nl

REGISTERS

A) volgens den inhoud van de Rimen en Teltsjes,

3e UITGAVE.

	Nº.
De scearwinkel fen Joutebaes, p. XXIII—p. XXV	17
De Boalswerter merke fen Hoatse mei syn Wobbel	2
Widzesang	3
Jonker Piet ind Sibbel	4
Deagrawerssankje	5
Uwt-fen-huws by de boer	6
It famke	7
It libbensein	8
De reis nei de jichtmasters	10
De omkearde widzesang	18
Nije widzesang	15
Geales sljipke	11
Oan Ljouwe do er troch it dom fearnsjier kaem	14
Nimmen libbet fen 'e oerfloed	19
It marke	13
Ald Janom	20
It tsjerkhoâf by jontiid oaf it graef fen Lokke	21
De rottelwacht	22
It blomke Think oan my	34
Het rietmuschje	35
Oan Petrus dâ er Doctor waerd	71
Blomke op it graef fen Petrus	108
De âlde Friezen	23
Forteltsjes fen master Ale Byfoet	24
It Maerteblomke	25
Troch it rinket	26
Oan de Swanneblommen	39
De Frysce Tsjirlen	31
De Frysce hirdsiler	40
De âld kies fen Pibomme	28
It holograef	27
De kluensconk fen uws âld domeny	33
Oan in berntsje yn de oare wrâld	29
Scipperssankje	16
Request	37
It Aldershuws	38
De Noarcher ruen oan Gabe Scroar	42
Vriesland	43
De Treemter fen it Sint Anthoni gasthuws	45
Oan myn frjeun Gerhard van der Meer	46
Grouster weagen	47
Jountiids wémoed	48
Grouster merke	49
Letter fen ien bankerottiersfeint oan syn alders?	50
Nyjierswinsk oan ien âld Borgemaster	9
Redevoering tot Nut van het algemeen, daer Piter Oxe yn stykjen bleau?	51
De winter fen 1624 yn it Wetterlân	59
It swealtsje forjit	60

Wumkes.nl

	Nº.
De Liekeblommen	61
De blaue seine	58
Ald Greultomme	62
Murk fen Ipecolsgea	63
It feartflagjen	57
It boike fen Seisbierum	64
Leed ind wille	84
Op Anna's dead	92
Oanthinken oan Justus	77
Oan Beslinge-State	80
Oafscied	94
Ien trien	76
Twa berntsjes yn 't wâld	95
It liet fen ien earm man	72
De lytse thoarnbeisiker	96
Sémans klachte	67
Sierd Anes klacht	68
Bellis pratensis	97
De therp	86
Twa boeren ind de scrie	70
De wylde ruwter fen Dockum	78
Fransce turwen ind Oranje-bitter	98
It pelsrjucht	74
De boask troch de scoarstien	82
De rimpen doctersgong	99
Foarlaezinge	83
De Sint-Pitersboask	100
Sémansklachte	90
De Langesleattemer man	89
Gabe Scroar ind bysitter Goarrelt	54
Ien jounpraetke fen Gabe Scroar	101
Njunken-lytsen	102
Gabe Scroar ind de Studint	103
Gabe Scroars reis om ien wiif	81
Mosterd nei de mjiltiid	104
Mosterd nei de mjiltiid. Taheakke	105
Yn Drachten net bikend	106
De blide bernkes	93
Ybel ind Jelke oaf de boask op it iis	32
De iere Maimoarne ind de Minsce	36
Nyjierswinsk foar 1841	66
De foarname uwt-fen-huwzers yn Fryslân	69
Grouster Rottelwachts nyjiers-winsk foar 1842	73
Ien wird mannich fen de Weachmasters 1842	75
De Grouster weachmasters oan de merke gasten 1843	79
De Jonkerboer	109 en 65
Minne Jorrits reis nei it Kol-lumer oproer	91
Batthyany's dead	88

Niet in de Rimen ind Teltsjes.

	Nº.
De ijver der Domenyspelers	1
Uwz Gysbertomme	12
Foeke Schutter ind Hospes Tryn	30
Morgengebed voor Lieuwe	41
Een doctor aan een meisje dat hem om het Sint Nicolaas geplaagd had	44
Het dorp Grouw	52
Rosa	53
Op it doctor wirden fen myn mieg K. T. Halbertsma	55
De Quickborn. Platduetskerymkes yn it Frysk oerbrogt	110
Teltsjes fen de wize mannen fen Ezonsted	112
Wettersang	85
Kalmuk de vrome Koning van Edom	120
Jurjen mei de leppel	107
Een kwart eeuw agter Botholm te leggen	119
De yvigheid in de tjustersinnige minsche	118

Wumkes.nl

	Nº.
Sy dij de dierbre namme droeg	111
Yn de Grouwster weagerij .	56
K' haw him as jongling kind	116
It famke uut de Frieamde .	117
Joukebier is swiet bier . .	115
Foar de toanbank in der after	114
Oer swarte minschen, in forteltsje fen Gabe Scroar. .	113
Grietmans vers	87

B) Alfabetisch Register.

	Nº.
Ald Greultomme	62
Ald Janom.	20
Batthyany's dead.	88
Bellis pratensis	97
Blomke op it graef fen Petrus	108
Deagrawerssankje	5
De âlde Friezen	23
De âld kies fen Pibomme .	28
De blaue scine	58
De blide bernkes.	93
De boask troch de scoarstien	82
De Boalswerter merke . . .	2
De foarname uwt-fen-huwzers yn Fryslân	69
De Frysce hirdsiler	40
De Frysce Tsjirlen	31
De Grouster weachmasters oan de merke gasten 1843 . .	79
De iere Maimoarne ind de minsce	36
De Jonkerboer . . . 109 en	65
De kluensconk fen uws âld domeny	33
De Langesleattemer man . .	89
De Liekeblommen	61
De lytse thoarnbeisiker . .	96
De Noarcher ruen	42
De omkearde widzesang . .	18
De Quickborn. Platduetske rymkes yn it Frysk oerbrogt	110
De reis nei de jichtmasters .	10
De rimpene Doctorsgang . .	99
De rottelwacht	22
De scearwinkel fen Joute-Baes	17
De Sint-Pitersboask	100
De therp	86
De Treemter fen it Sint-Anthony-gasthuws	47
De winter fen 1620 yn it Wetterlân	59
De wylde ruwter fen Dockum	78
De ijver der Domenyspelers .	1
De yvigheid in de tjustersinnige minsche	118
Een doctor aan een meisje dat hem om het Sint Nicolaas geplaagd had	44
Een kwart eeuw agter Botholm te leggen	119
Foar de toanbank in der after	114
Foarlaezinge	83
Foeke Schutter ind hospes Tryn	30
Forteltsjes fen master Ale Byfoet	24
Fransce turwen ind Oranjebitter	98
Gabe Scroar ind bysitter Goarrelt	54
Gabe Scroar ind de Studint .	103
Gabe Scroars reis om ien wiif .	81
Geales sljipke	11
Grietmansvers	87
Grouster merke	49
Grouster rottelwachtsnyjierswinsk foar 1842	73
Grouster weagen	48
Het dorp Grouw	52
Het rietmuschje	35
Ien jounpraetke fen Gabe Scroar	101
Ien trien	76

Wumkes.nl

	Nº.
Ien wird mannich fen de weachmasters 1842	75
It aldershuws	38
It blomke Think oan my	34
It boike fen Seisbierum	64
It famke	7
It famke uut de Frieamde	117
It feartflagjen	57
It holograef	27
It libbensein	8
It liet fen ien earm man	72
It Maerteblomke	25
It marke	13
It pelsrjucht	74
It swealtsje-forjit	60
It tsjerkhoaf by jontiid oaf it graef fen Lokke	21
Jonker Piet ind Sibbel	4
Joukebier is swiet bier	115
Jountiids wémoed	48
Jurjen mei de leppel	107
Kalmuk de vrome Koning van Edom	120
K' haw him as jongling kind	116
Leed ind Wille	84
Letter fen in bankerottiersfeint oan syn âlders	50
Minne Jorrits reis nei it Kollumer oproer	91
Morgengebed voor Lieuwe	41
Mosterd nei de mjiltiid	104
Mosterd nei de mjiltiid. Taheakke	105
Murk fen Ipecolsgea	63
Nimmen libbet fen 'e oerfloed	19
Njunken-lytsen	102
Nije widzesang	15
Nyjierswinsk oan ien âld borgemaster	9
Nyjierswinsk foar 1841	66
Oâfscied	94
Oan Beslinge-State	80
Oan de Swanneblommen	39
Oan ien berntsje yn de oare wrald	29
Oan Ljouwê do er troch it dom fearnsjier kaem,	14
Oan myn frjeun Gerhard van der Meer	46
Oan Petrus da er doctor waerd	71
Oanthinken oan Justus	77
Oer swarte minschen. In forteltsje fen Gabe Scroar	113
Op Anna's dead	92
Op it doctor wirden fen myn mieg K. T. Halbertsma	55
Redevoering tot Nut van 't Algemeen, daer Piter Oxe yn stikjen bleau	51
Request	37
Rosa	53
Scipperssankje	16
Sémansklachte	90
Sémansklachte	67
Sierd Anes klachte	68
Sy dij de dierbre namme droeg	111
Teltsjes fen de wize mannen fen Ezonsted	112
Troch it rinket	26
Twa berntsjes yn it wald	95
Twa boeren ind de serie	70
Uwz Gysbertomme	12
Uwt-fen-huws by de boer. De moarntiid	6
Vriesland	43
Wettersang	85
Widzesang	3
Ybel ind Jelke oaf de boask op it iis	32
Yn de Grouwster weagerij	56
Yn Drachten net bikend	106

Wumkes.nl

Wumkes.nl

De Grietenij Doniawerstal

in het einde der 16de en een goed deel der 17de eeuw,

DOOR

G. H. VAN BORSSUM WAALKES.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

De Grietenij Doniawerstal

in het einde der 16de en een goed deel der 17de eeuw.

In de Vrije Fries XIV van 1881, schreef Mr. Ph. van Blom een zeer belangrijk stuk over de Dorpsgemeenten in Friesland. Z.H.Ed.Gestr. schetst daarin de Gemeente in wording, in het eerste tijdvak onzer geschiedenis tot aan de Frankische opperheerschappij, en vervolgens van de Frankische tot de Saxische heerschappij (A°. 800—1500). Hij brengt ons zoo tot het begin der 16de eeuw.

Eigenaardig is het, in een enkel voorbeeld aan te toonen, wat er aan het einde der 16de en in een goed deel der 17de eeuw in eene grietenij van de vroegere toestanden overgebleven of geworden was.

Eene schoone gelegenheid bood zich daartoe aan, toen de Heer A. H. van Slooten, Burgemeester van Rauwerderhem, uit de nalatenschap van wijlen zijnen schoonvader, den Heer van Sminia te Bergum, aan het Friesch Genootschap, onder veel meer, ten geschenke gaf de Beneficiaalboeken van de dorpen in Doniawerstal, geschreven door verschillende Secretarissen dier Grietenij, aanvangende in 1592 en 1593 en loopende tot een goed deel der 17de eeuw, en een boek met acten en aanteekeningen van het Nedergerecht in bedoelde Grietenij, betrekking hebbende tot het einde der 16de eeuw 1). Hoewel deze manuscripten niet

1) Zij zijn getiteld:

a. Beneficiaal-boek van Langwoer en Boonswaegh. — In één band. Het eerste loopt van 1593—1669. Het tweede van 1592—1708.

b. Beneficiaal-boek van Oela en Dyckèn. — In één band.

Wumkes.nl

volledig zijn, maar hier en daar hiaten hebben, of maar over een kort tijdsbestek loopen, geven zij ons toch gelegenheid, om een blik te slaan op het toenmalig leven in genoemde Grietenij en hare dorpen, en onderscheidene bijzonderheden van verschillenden aard mede te deelen. Het is mij een eer, door welwillende beschikking van het Bestuur van het Friesch Genootschap, dit te mogen doen, en, zooveel ik vermag, wil ik mijne mededeelingen vastknoopen aan het aangewezene in de verhandeling van Mr. Ph. van Blom bovengenoemd, een stuk, dat de aandacht verdient van allen, die de dorpsgemeenten in Friesland in hare wording en ontwikkeling willen leeren kennen.

Ter zake dan.

De heer van Blom wijst in zijne verhandeling aan, dat in het tijdvak door hem behandeld, zoowel in de vóór-

---

Het eerste loopt van 1593—1661. Het laatste, dat niet veel bevat, van 1593—1620.

c. Beneficiaal-boek van Tjerkgaest en Broeck. — In één band.
Het eerste loopt van 1593—1631. Het tweede van 1593—1618.
Er moest in dit boek ook nog voorkomen eene kerkerekening van Goingarijp van 1614. Maar zij schijnt uit het oude boek verloren geraakt te zijn.

d. Beneficiaal-boek van Olde-ouwer, Ousterhaule en Ouster-Nyga. — In één band.
Het eerste loopt van 1593—1646. Het tweede van 1593—1598, en het laatste is weer uit het boek verloren gegaan.

e. Beneficiaal-boek van Doniaga 1592—1643.

f. Beneficiaal-boek van St. Niclaesga, Yskenhuijsen en Legemeer. — In één band.
Het eerste van 1593—1659. Het tweede van 1593—1636 en het derde van 1593—1617.

g. Een boek met acten en aanteekeningen van het Nedergerecht in Doniawerstal. Dit boek heeft geen titel, maar op de eerste bladzijde staat, vergis ik mij niet, met de hand van den Grietman Elardus Reijnalda geschreven.
„Nunquam bella piis, nunquam discrimara desunt,
Et quod restituas mens pia semper habes." „3 Juli 1592."
Het zal tot inleiding moeten dienen voor het boek.

Wumkes.nl

Christelijke als in de Christelijke periode, de godsdienst nauw verbonden was met de overige maatschappelijke belangen 1). In den tijd, waarin onze manuscripten ons verplaatsen, was veel veranderd. De Hervorming was gekomen, en met kracht in Friesland doorgedrongen. Door het landsbestuur was in 1580 de Roomsche godsdienst verboden, en de Gereformeerde godsdienst tot godsdienst van staat verheven. Waren zeker vroeger de tempels der heidenen met de daaraan verbondene goederen, bij de invoering van het Christendom, Christelijke bedehuizen geworden en overgegaan in de handen der Christenen, nú werden de Roomsche kerken Gereformeerde bedehuizen en de goederen dier kerken, pastoriën, vicariën, kosteriën — in één woord de zoogenaamde kleine geestelijke goederen — werden bestemd tot onderhoud van Gereformeerde predikanten, schoolmeesters en ad pios usus. Dit alles was geschied door het landsbestuur. En wat nu ook al veranderd mocht zijn, de aloude vereeniging van den godsdienst met de overige maatschappelijke belangen was gebleven.

De Staat had het oppertoezicht over de goederen door hem toegedeeld; hij bemoeide zich met kerkelijke zaken; en de kerk en hare dienaren hadden naar den Staat te luisteren, werden mede onder zijn bestuur verkozen, en hadden somtijds dingen te doen, die wij thans aan hunne betrekking als Evangeliedienaren vreemd zouden achten. Beneden zullen wij zoowel van het een als het ander in Doniawerstal voorbeelden aantreffen.

Voorts worden wij aan den ouden tijd herinnerd, als wij het tal van namen der geestelijke landen in Doniawerstal overzien. Zij worden in de Beneficiaalboeken bovengenoemd bij de verhuringen der landen opgegeven, en komen voor

1) Zie zijn verh. bladz. 365, 395—399, 400—411.

Wumkes.nl

een goed deel overeen met die, welke gevonden worden in het Beneficiaal-boek van Friesland; zij worden nu eens door deze maar ook omgekeerd worden de namen in het Beneficiaalboek van Friesland door die in onze Beneficiaalboeken gecorrigeerd 1). Ze allen hier te noemen zou te veel plaats innemen, 2) maar toch verdienen enkele onze aandacht. In het Beneficiaalboek van Langweer wordt genoemd *de Rijdscher*, in het Beneficiaalboek van Friesland *wijtscaer* en *rytscaer* geheeten; in dat van Dijcken *de Catbuyren schaer*, in het Beneficiaalboek van Friesland *Katbirstere scher* genoemd; in dat van Tjerkgaest *de Cleyne schar*, van Odeouwer *de schaer*, in dat van Doniaga *Doenijega scher*, in het Beneficiaalboek van Friesland *de gemena scher* geheeten; in dat van St. Niclaesga *de groote schaer*, *de Westerschar genaamd de luitke deelen*, *de middelschaer in 't derde waer*, *de hyncxte schaer buyten de maerslooten*, waarvan de eerste en de derde ook in het Beneficiaal-boek van Friesland worden aangeduid. Deze scharren werden in den tijd, waarvan onze Beneficiaalboeken handelen, wel verhuurd, maar wijzen toch *in de benaming* terug naar eenen tijd, waarin zij gemeenschappelijk werden gebruikt, alzoo naar hemrikken in de genoemde dorpen, waarvan zij kleinere deelen waren 3); zij kunnen dus worden geacht overblijfselen te zijn uit die tijden, toen elk dorp een hemrik had, zooals de Heer van Blom heeft aangewezen 4). Te eerder kunnen wij daartoe besluiten, als wij den Heer v. Blom zien aanwijzen, dat een deel van het hemrik, bij de vierjarige verdeeling aan de kerk zal zijn toegekend, en de kerkelijke goederen aanvankelijk

1) B.v. te Langweer *frau-fenne* beter dan *fraefenne* in het Benfb. van Fr., en te St. Nicolaasga *in de bijle* in het Benfb. v. Fr. beter *de Wijel* enz.

2) Stelt iemand er belang in, bij zie mijne excerpten in, die ik uit bedoelde boeken maakte en die berusten in het Museum van het Fr. Genootschap.

3) Zie v. Blom a. verh. bladz. 357.

4) a. verh. bladz. 356 en 357.

Wumkes.nl

alzoo genomen zijn van gronden, tot de dorpen behoorende 1). Of wijst dan althans een deel dier goederen niet terug tot den tijd, waarin zij behoorden tot het hemrik in het lang verleden?

Maar niet alleen sluiten zich de kerkegoederen in naam en oorsprong aan den ouden tijd aan, waarop de Heer v. Blom wijst, er is veel meer in de gansche inrichting der Grietenij en dorpen, dat ons daaraan herinnert.

Ik begin met den Grietman 2). De Heer van Blom wijst glashelder aan, dat hij en zijne betrekking die van de vroegere Skelta's en Asega's in zich vereenigden 3). Hadden de eersten in den ouden tijd de schattingen in te vorderen, den rechtsdwang en het oppergezag over dijken, sluizen en wegen van algemeen belang, de Asega's zaten nevens hen als rechtsprekers, de gewone rechters, die vonnissen deelden. Na den grafelijken tijd, die omstreeks 1234 in Friesland eindigde, vervielen de vertegenwoordigers van het grafelijk gezach, en met hen de namen van Skelta en Asega. Hunne betrekkingen werden toevertrouwd aan een enkel persoon, en deze was niet meer alleen rechter, maar tevens openbaar aanklager, welke werkzaamheden in één woord *greta* werden genoemd, dat zoowel in de beteekenis van *aanspreken in rechten* als van *rechtspreken* voorkomt, en de woorden *grietman* en *gretanie* deed ontstaan 4).

Was vroeger het ambt van den Skelta om de schattingen in te vorderen, onze manuscripten doen ons zien, dat de Grietman van Doniawerstal omtrent dezelfde zaak zich te bekommeren had. Zoo moest hij 3 Juli 1592, den dorps-

1) a. verh. bladz. 401.

2) Zie over zijne benoeming enz. F. Sjoerds, Algem. Beschr. v. O. en N. Friesl. II, 1, 378—415.

3) a. verh. bladz. 390 en 391.

4) a. Verh. bladz. 376, 377 en 390, 391.

Wumkes.nl

rechter van Boonswaegh, Reijmer Eckis, ter verantwoording roepen „omme den rekenschap te verstaen ende sluijten van sijn ontfangh ende uutgave, dien hij heeft gehadt van de florenen tot maentlycke contributiën soe wel ordinaris als extraordinaris vorden Jaere XV^{c} een ende tnegentich van petri ad catedram 1) lestverleden tot dato deses ontfangen ende uutgegeven." Zoo verklaarde Dedde Sipckes, dorpsrechter van Langweer, eveneens op 3 Juli 1592, dat „twee orthies makende een halff st. over den floreenrente ommegeslaegen (was) duer Idts Romckis ende Pyer Meijnnis ende bij de dorpsrechter opgenomen sonder des grietmans consent ende weeten ende nyet is gebrocht in handen van den ontfanger van de Jurisdictie." Op verzoek van den Grietman werd dit door den Secretaris in acte geredigeerd. Zoo werd er 13 Dec. 1592 aan Sipcke Gerrits, dorpsrechter in Doniaga, aangeschreven „omme drije penningen over syn dorp te collecteren, die bij eenige dorpsrechter(s) gecollectert ende bij de taxatoers met den ontfanger verrekent (zijn)." Zoo werd, onder meer, op 19 Dec. 1592, eene missive geschreven aan de dorpsrechters, om „alle achterwesende schattingen op te bringen." Op 18 Januari 1593 werd eene missive geschreven „omme veerthien st. volgens mijn heeren staten uutschrijvinge ende vier st. vier pen met seven van den omslaech ower den floreenrente te collecteeren", en 29 Januari 1593 schreef de Secretaris „seeckere copie uut den ommeslach lest verleden gemaeckt" en „behandigde die den Grietman." Op 5 Maart 1593 werd „uutscryvinge gedaen omme betalinge van den twee maenten schattingen te weeten sesthien st." En op 6 Maart 1593 werd „eene missive gescreven aen Elardt Thijs, dorpsrechter van Tjerkgaest, omme den schattingen in hen dorpe te collecteren" 2).

1) 22 Februari.

2) Alle deze bijzonderheden zijn ontleend aan het acten-boek van het Nedergerecht van Doniawerstal.

Wumkes.nl

Uit dit een en ander blijkt wel, dat de Grietman nog wel wat te tobben had met de schattingen, ook om ze behoorlijk binnen te krijgen. Dat de ingezetenen slof konden zijn in het betalen, en, bij nalatigheid, in eens heele sommen moesten opbrengen, met onkosten van vervolging er bij, blijkt uit de volgende aanteekening in het Beneficiaal-boek van St. Niclaesga in de kerkerekening van 24 Aug. 1633. Deze rekening geschiedde nadat 7 Maart 1632 de uitspraak gedaan was door Heeren Gecommitteerden uit Hun Hoog Mogend., zijn Excellentie en den Raad van Staat, over de ontstaane onlusten in Friesland 1). Ik acht, dat er verband is tusschen dit stuk en de bovenbedoelde volgende aanteekening: „noch van schattinge betaelt van wege den landen bij Albert Clases gebruickt twaliff ggl. achtien st., noch betaelt van seecker owergifte van schattinge der prebende landen de somma van twee hondert vier en dartich Car. gl. een st. principael en vijftien Car. gl. van interest makende aen golt gl. enz. — Item betaelt van Duerwaerders oncosten luit quitansie vyftich Car. gl. enz. Bij Hinne Roorde (deze was de kerkvoogd, die rekening deed) is uutgelecht voor Jan Keesses van schattinge negentien ghl. dartien st. gefallen in drie jaer op 22 st. floreen, rest doer Jan self, (deze Jan had, blijkens eene aanteekening, die in de rekening vooraf gaat, land om Godswille in gebruik). Noch is bij Hinne uutgelecht ven schattinge voor de gemeente hondert twintich ggl. ses en twintich st. acht penn. in den drie jaren daert hoger lopen is als ses ggl. vermits de gemeente de landen verhuirt hadde, dat de huirders niet meer solden hebben als ses golden gl. ower de floreen" 2).

Hadden de Skelta en Asega in den ouden tijd den

1) Chart. b. r. Friesland V, 333 enz.

2) In de Beneficiaal-boeken der andere dorpen vind ik zulk eene aanteekening niet.

Wumkes.nl

rechtsdwang en rechtspraak, de Grietman, die beide betrekkingen in zich vereenigde, had in Doniawerstal, gedurende den tijd waarop onze manuscripten wijzen, als hoofd van het Nedergerecht zich met zijne mederechters en Secretaris met menige rechtskwestie, voor zoo ver die tot het Nedergerecht behoorde 1), in te laten. De voorbeelden ontleen ik weer aan onze manuscripten. — Zoo gaf de historie met den dorpsrechter van Boonswaegh, Reijmer Eckis, waarvan boven reeds melding is gemaakt, den Grietman „sampt syn mederechters", den 3den Juli 1592, de taak, om ter audientie te staan, ten einde de rekening van dien dorpsrechter te verstaan, maar ook om „in cas van onwillichheit ende progressie om 't selve te doen" te protesteeren, „dat hij desen aengaende met sampt sijn mederechters onschuldig was." — Zoo was er, mede in 1592, een twist ontstaan over de betaling van schatting tusschen bovengenoemden dorpsrechter van Boonswaegh en eenen zekeren Nolcke Gerrits, waarin ook Dedde Sipckis, de dorpsrechter van Langweer gemengd was, benevens een zekere Johannes Aggis en Hoythie Harings, zeker als kerkvoogd van wege den patroon, op welke twist wij beneden terug komen; doch deze zaak werd niet in rechten ten einde toe behandeld, maar bij schikking en bevrediging beëindigd, daar de wederzijdsche beschuldigingen in het acteboek van het Nedergerecht zijn doorgehaald, en op den kant aangeteekend staat: „gedelert in presentie van parthien ende Sipcke Harichs mederechter actum 26 Januari 1593." — Maar die bovengenoemde Nolcke Gerrits speelde den 3den Juli 1592 op zijn poot. Behalve bovengenoemde twist, verklaarde hij toch op dien dag „dat Reijmer Eckis ende Sjoucke Reijmers dieven waeren soe verre sij An Sijuerdts haer penningen nijet restituer-

1) Zie Foeke Sjoerds, Algem. Beschr. v. O. en N. Friesland, II, 1 blz. 378—415.

Wumkes.nl

den dien sij van haer hadden ontfangeu van schatting." Maar daar de beide beschuldigden op goede gronden „van injurie protesterden", en Nolcke zelf moest bekennen, dat zij dit protest zelven hadden verklaard „voer Commissarissen ten huijse van Rencke Harings", werd dit alleen „in acte geredigert", en waarschijnlijk niet verder voor het Nedergerecht behandeld. — Op 30 Maart 1593 evenwel rekenden Reijmer Eckes, de dorpsrechter van Boonswaegh, en Sjoucke Reijmers, „gaeman" aldaar, „neffens den schattingen van Sijoucke floreen verschenen." Zij hadden verschil over 24 Gl. — Nadat Sijoucke verklaard had „expresselijk gefraecht sijnde", dat hij „op geen andere poincten nyet hadde te seggen", hebben zij „den questie op den Grietman, mederechter en Secretaris gecompromittert, ende geloeft 't gene zij daerinne verklaerden te achtervolgen." Dit stuk onderteekenden zij, en nu deden Grietman, mederechter en Secretaris de volgende uitspraak: „Achtervolgende den boven gescr. acte van compromisse hebben wij Grietman, mederechter ende Secretaris den questie aen ons genomen ende parthijen neerstelijcken gehoert ende verstanden vorts nae lange communicatie met overroepenge 1) van Dedde Sipckes dorprechter van Langweer volgens dien op alles gelet ende geconsiderrert hebbende verclaeren wij Grietman mederechter ende Secretaris sulx dat Reijmer sal syn ontfangbaer tot den drije carolus gl. als reste vant Jaer van een ende tnegentich hem volgens sijn boeck verschenen ende neffens den dardehalve carolus gl. van seeckere fercken waer tegens Sijoucke heeft gehibert quittantie van ses en veertich st. dat tselve verleken ende gecompensert als dat Sijoucke vant fercken noch aen Reijmer sal betaelen vif ende twijntich st. ende aengaende den overgifte van Nolcke Greldesz op Sijoucke vscr. aen Reijmer

1) Beteekent dit, dat de dorprechter een gebed had gedaan? Zie over deze „overroepinge" beneden bij den predikant. Of riep hij de partijen op?

Wumkes.nl

als dorprechter gedaen sal Reijmer wederomme sijn regres nemen tegenst Nolcke ende noepens den overgifte bij Wijbe Jetthis op Sijoucke voornoemd aen Reijmer gedaen sal Sijoucke aen Reijmer betaelen mits blijvende salf recht tegens Wijbe vscr. ende belangende den costen bij wederspan Sarchiant met sijn assistenten op seeckere overgifte gedaen verclaeren wij dat Sijoucke daervan sal betaelen die soma van negen Carolus gl. Soe dat gebleke dat Sijoucke vscr. suywer schuldig bleff de soma van vier ende veertich Carolus gl. ses st. twaliff pen exempt den costen die geschiet sijn ende alstnoch ter oersaecken bij seeckere inlaege van soldaeten op Langweer geschien ende dat soe wel neffens salaris als costen alles volgens des heeren ordinantie opt stuk van dien gemaeckt. Aldus gedaen opten 30 Martii ano 1593 als blickt by onse handen hyer ondergescreven actum ut supra.

Elardus Reynalda, Sipcke Haryns.
Gosse Claes Sylvius. Dedde Sipkesz."

Het verschil scheen dus ernstig genoeg geweest te zijn, dat de sterke macht en de soldaten er bij te pas gekomen waren.

In 1593 den 30sten Maart, op denzelfden dag derhalve waarop het Nedergerecht de bovengenoemde uitspraak deed, kwam er eene zaak voor, die zeker voor de Heeren rechters eenen aangenamen afloop had. Het blijkt uit de volgende acte :

„Wy Sybe Joannesz, woenend tot Sexbierum in mijn qualiteit ter eenre ende Joanna Anschke, weduwe in mijn qualiteit gedaachde ter andere zijden, doen condt lijen ende bekennen mits desen hoe dat wij onse questie uut den gerechte van Doenijewstall genomen hebben ende den selven begeven int seggen van Sipcke Haringsz, mederechter, Pierke Cornelisz, Dominico Annij postulanten, ende Gosse Claes Sylvio, Secretaris van Doenijewstall vscr. ende ge-

Wumkes.nl

loeven wy parthijen hinc inde tgeene by de vscr. compositaers daerinne uutgesprocken sal worden tachtervolgen onder hypothecatie van onse guederen geen exempt, alles met submissie ende renuntiatie in forma ende besondere dat ick Johanna renuntiere Senatus Consulti Velleiani 1) in forma. Orconde myn Sybe hant ende heeft Ige Broersz. desen voer mij Johanna ondergescreven actum den 30 Marty ao 1593." De handteekeningen volgen. — Deze zaak, die wij overigens niet kennen, werd dus door arbiters afgedaan, en niet meer voor het Nedergerecht behandeld.

Eveneens werd in October 1593 een twist tusschen Reijmer Eckis, die altijd eenige twistzaak scheen te hebben, en „de gemeenteluyden van Boenswaegh" aan „baersluyden" arbiters, opgedragen. Het stuk luidt als volgt: „op huyden den lesten Octobris ao 1593 hebben Reijmer Eckisz. ter eenre ende de gemeenteluyden van Boenswaegh als gecitert wesende van Reijmer hen dorprechter binnen Langweer te compareren voer den grietman mederechter Sipcke Harings met sampt den Secretaris van Doenijewstall in dijen qualiteit ter andere zijden hen questien ende differenten gecompromittert ende begeven neffens den verleijdene schattingen costen expensen ende andersins bij den vscr. Reijmer gedaen ende geexpendert int seggen ende arbitreren van Sipcke Harings ende Sipcke Gerritsz. als baersluyden ende Gosse Claes Sylvio Secretaris van Doenijewstall als owerman, geloeven wij parthijen hinc inde alle het geene by de vscr. baersluyden ende owerman uutgesproken sal worden tachtervolgen bij pene den onwilligen te verbueren thijen carolus gl. de helfte tot profijte van den onderholders ende dandere helfte tot profijte van

1) Hier behoorde te staan „beneficium (of beneficio) Senatus Consulti Velleiani." Dit senaatsbesluit is genomen onder het Consulaat van M. Silanus en Velleius Tutor, en gaf der vrouw het recht en privilegie op de goederen van haren man voor en boven alle schuldeischers.

Wumkes.nl

den armen in Doenijewstall doch wel verstaende alle hen questien voer dato deses gehadt." — Dit stuk laat ons eigenaardig zien wat men in dien tijd bepaalde voor hen, die de uitspraak der arbiters en hun president niet wilden opvolgen. Voorts spreekt het van zelf, dat ook deze zaak nu niet verder voor het Nedergerecht behandeld werd, en het was, dunkt mij, niet zelden de invloed van den Grietman, die op deze wijze onderscheidene zaken minnelijk zocht uit den weg te ruimen. — Hiervoor pleit ook eene bijzonderheid uit het Beneficiaalboek van Tjerkgaest. Er was aldaar eene „seeckere questie" ontstaan tusschen den Grietman „ratione officii" en eenen zekeren Marten Sijuerdts „neffens de reparatie van de huisinge daer Marten nu selfs in woent ende bij hem daeraen gedaen." Maer men accordeerde, „dat voergaende reparatien by hem gedaen sullen syn versmolten tegenst de huijre van 't huijs ende landen by hem in bruijckma verleden twee jaeren gehadt verschenen." Overigens moest Marten „eens voer all" betalen 8 car. gl., en de gemeente zou, „buijten syn schade" de woning „die nu int vallen staet" doen opmaken. Marten moest echter „sijn arbeijt daeraen doen", maar „oeck de huijr ende het inwoenen van 't huijs sal in sijn arbeit versmelten, wel verstaende dat de huijre te weezen een ende dachtich carolus gl. suijver blijft voor de gemeente t' ontfangen. Actum den sevenden martii ao 1593." — Beter was het zóó te schikken dan in rechten de zaak te behandelen.

Den 17den Juni 1604 moest de Grietman met belanghebbenden protesteeren tegen de rekening van de kerkvoogden te Boonswaegh, welke zaak, gelijk wij beneden zullen zien, voor het Hof van Friesland is behandeld.

In 1605, den 13 Juni, moesten Grietman en Secretaris optreden als „baersluyden" in een geschil tusschen de kerkvoogden van Legemeer onderling. Die hunne uit-

Wumkes.nl

spraak niet wilde accepteeren en nagaan zou verbeuren de kosten en vacatiën. Wij komen ook hierop beneden terug.

Den 14 Dec. 1609 gaf het wegblijven der ingezetenen te Doniega bij de kerkerekening, zoodat de Grietman met den Secretaris „re infecta" moest vertrekken, den eerstgenoemde aanleiding om te „protesteren dien aengaende soe nae rechte ende behoeren."

Op een „Memorike voer Mr. Gosse Claes Sylvio", dat los in het Beneficiaal-boek van Tjerkgaest ligt, en, als ik mij niet bedrieg, door den Grietman J. van Clant geschreven is, staat het volgende: „In den eersten Jan Cuyper te maenen om de betaelinge vant gene hy Dirck de Haen als cessie v. d. Eliaen (Haen, misschien) hebbende schuldich is te weten de Sma va 58 Cgl. 3 st. Ofte by gebreecke vant selve dat ick eersts daechs hem zal doen verdachvaerden voer de stadt Sneeck, alwaer hy is Justiciabel ratione contractus- ofte anderssins doen arresteren wanneer hy D. (daar, misschien) compt, het is lang genuech gebeijdet. Item aen Gerecht te verstaen hoe doch mijn saeck al vaert voert Gerechte van Schoterland hem machtich gemaect. Item dat 't process van Douwe Roorda lantzate Jelmer Sijrxz. niet binne come eer ick Mr. Douwe leste scriftuer zal gelesen hebben", en op den kant „item dat dno Secretario gelyewe mij to bestellen een citatie op Agge Gerckes om betalinge van 2 Car. gl. 5 st. ter cause van salaris."

Den 5 Aug. 1614, kwamen de drie kerkvoogden van Legemeer in het rechthuis te Langweer en compareerden voor den Grietman Jhr. Johan van Clant en den Secretaris Fedde Regnaerda. Twee van hen waren „triumphanten ende requiranten ter eenre", en de derde was „gevonniste ter andere sijden, volgens sententie van het gerechte van Donijewstall in dato 2 July laestleden." Zij kwamen „om liquidatie van hen ontfang en uutgave van de geestelicke goederen in den dorpe Legemeer, welcke sij tsamen als

Wumkes.nl

kerckvoochden aldaer gehadt hebben", maer hadden „quaestie om sekere twintich goude guldens vier jaeren landthuir geresen van vier pondemate maedlandt leggende over de koevoerde in de betue." De derde kerkvoogd wilde die „hem als eigen benodigen, en seide mits dien ongehouden te sijn d'selwe somme te verrekenen ende ower te geven." Helaas! de „vscr. parthien syn als hebbende dien t halven niet connen verdragen worden van malcander gescheiden." Het komt mij voor, dat zij niet berustten in de uitspraak van het Nedergerecht, en de zaak nu hooger op wilden brengen. Eene aanteekening omtrent uitgaaf in de kerkerekening, die over de jaren 1613—1616 loopt, en eene aanteekening onder de rekening van 29 Oct. 1617 schijnen dit te bevestigen.

Tusschen de jaren 1629 en 1631 had, zeker door den invloed van den toenmaligen Grietman Jhr. Syds van Osinga, eene schikking plaats tusschen „Wybe Wytsesz., als occuperende voor den erfgenamen van wijlen Griet Jelle Hittis wijff ter eenre en de karckvoochden van Langweer, als occuperende voor den erfgenamen van wijlen Jelle Hittis ter andersijden, nopens de goederen" door Jelle en Griet nagelaten, waarbij zij „fruntlijcker wijse veraccordeert sijn."

Er was voor 27 Januari 1630 eene procedure in Doniega, van wege de kerk tegen Johanna Hans Broers weduwe „met haer kynderen." Deze procedure werd gehouden èn voor het Nedergerecht èn voor het Hof. De breede gemeente van Doniaga had als hare volmachten aangewezen Sipcke Gerrytsz, „in leven dorprechter in de vsr. dorpe ende Sybren Hylckesz." De laatste deed, den 27 Januari 1630 „rekenschap, bewijs ende reliqua ter presentie vanne gemeente bij clocklippinge ten huijse van Hoyt Hilles vergadert sijnde, van alsodanige ontfangen uutgaeffen ende vacatien als ten respecte vanne proceduiren bij hem ont-

Wumkes.nl

fangen uutgegeven ende gevaceert waren" en compareerde daartoe voor den Grietman Jhr. Syds van Osinga en den Secretaris Tarquinius Assema. Hij had ontvangen „148 Car. gl. 12 penn. en uitgegeven 100 Car. gl. 8 st." en „van 69 dagen vacatien tot Liewarden is hem gepasseert sdaechs 28 st. also dat Sybren noch bowen syn ontfangh vanne gemeente solde competeren negen en veertich caroli guldens." Maar de kinderen van den overleden Sipcke Gerrits compareerden 29 Januari 1630, en „hebben ter presentie van Oene Ids en den karckfoochd van Doniega als daer toe vanne gemeente gelasticht" voor den Grietman en Secretaris „int rechthuis op Langweer rekenschap van hun wijlen vaders ontfangh en uutgaeff als oock aenwijzing van haer wijlen vaders vacatien gedaen." Sipcke had ontvangen 147 Car. gl. 19 st. vier penn., waartegen zijne kinderen „so bij affirmatie als quitansien betoonden bij haer wijlen vader so tot advocaets salaris, sententiegelden als cancelrije gherechtichheden deurwaerders salaris ende andersins uutgelecht te sijn ten respecte vanne proceduiren so voer de howe als nederrechter gefallen" 119 Car. gl. „Ende also Sipcke tot Liewarden hadde gevaceert 89 dagen ende inde Grietenije dartien dagen, so is by ons Grietman ende Secretaris befonden, als dat de gemeente eens voor al aenne erffen van w. Sipcke Gerryts solde uutkeeren bowen de ontfangen penningen den somma" van 62 G. gl. 14 st. „waerop dat de volmachten vanne Gemeente uutgesonden huer willekeur oft optie solden hebben tot Maendach aencomende. Aldus gerecht, geaccordeert ende gesloten by ons ondergescrevene Grietman ende Secretaris op dagen als voren verhaelt." Dit stuk is geteekend door Syds van Osinga en T. Assema. Zij hadden dus het toezicht op de verantwoording van hen, die als volmachten van de gemeente in rechten optraden.

Op den 8sten Dec. 1636, wilde de kerkvoogd te Isken-

Wumkes.nl

huizen geen rekenschap doen van zijn beheer, dat hij „beneffens den ander karckfoochd" had gehad, hoewel het „hem rechtlijcker wijse is aengedient eerst duer de exketuer van Doniewarstal opten 8 Dec. 1636 en daer na weder twiemael duer de adsistent opten 9den dito." Hij bleef „pertinaciter" weg, „niet willende voor recht compareren om de rekeninge te doen, daer de Heer Grietman metten Secretaris gecompareert waren int Rechthuis tot Iskenhuisen beneffens ander ingesetenen des vscr. dorps." De Grietman protesteerde daarop „van costen ende alle onheil die daer uut mach ontstaen." En daar de andere kerkvoogd geen perfecte rekening kon doen, om het wegblijven van zijn collega, werd „de comparitiedach" uitgesteld tot den aanstaanden Dingsdag. — Toen op den 13den Dec. de Grietman met den Bijzitter en Secretaris weer in het rechthuis te Iskenhuisen waren om de rekening van den onwilligen kerkvoogd te verstaan, had de Secretaris de acte van protest van den Grietman al geschreven, daar de kerkvoogd zeker eerst weer weg bleef en in zijne onwilligheid scheen te volharden. Maar ziet! daar kwam hij aan, hij koos de wijste partij en eigenaardig is de aanteekening, dat de rekening „fruntlijcker wijse is geschiet." De berg baarde een muis.

In 1643 was er wederom wat in Doniaga te doen. De volmachten van het dorp hadden het te kwaad met de erfgenamen van wijlen Sipcke Gerryts, gewesen dorprechter, boven reeds genoemd. Deze was in zijn leven ontvanger „vanne taux" geweest. De volmachten waren van oordeel, dat er uit zijne administratie wel „een somma ower solde schieten, daer sij tot profyt van het dorp wolden hebben." Maar de erven van w. Sipcke ontkenden dit, „doch verclaerden bij aldien sij al de resten vanne taux ontfanghen hadden, daer een ieder well quam te gewen, dat in dier gefalle well een redelijck owerschott tot profyt van het

Wumkes.nl

dorp solde weesen, aen welck owerschott ofte resten sij qualyc sagen te geraeken." De partijen gaven het geschil over aan het „tusschensprecken vanne heer Grietman Osinga ende bysitter Broer Aggens sampt de Secretaris Assema." Deze beslisten, dat de erfgenamen van Sipcke de achterstallige taux „tot haer eighen last ende pericul" zouden invorderen en die genieten, mits dat zij eens voor al aan het dorp Doniega betaalden „de somma van 75 Car. gl. frij gelt sonder eenighe afcortinghe van verteringhe ende salarijen." Zoo scheidden de partijen; het geld werd aan Doniega uitbetaald; de volmachten teekenden en „Grietman, Bisitter ende Secretaris, als soensluiden geweest hebbende", bevestigden het mede. — Op een los papiertje, in het Beneficiaal-boek, staat nog, dat de Secretaris voor de erfgenamen van Sipcke de kwitantie van 75 Car. gl. schreef, en op een ander komt voor wat de erven van Sipcke aan salaris te betalen hadden, namelijk „den Grietman 2 Car. gl., den Bisitter 1 C. gl. 10 st., den Secretaris 1 Car. gl. 10 st., voer wagenfracht 1 Car. gl., den dienaer 12 st., en Pier Obbes voer verteringh ende diensten 1 Car. gl. 10 st." — in het geheel 8 Car. gl. 2 st.

In 1644 deden zich een paar gevallen te Oele voor. De kerkvoogden hadden eene rekening ontvangen van den leidekker van reparatiën aan kerk en toren ad 53 Car. gl. 7 st., waaronder mede begrepen was de reparatie van „vijff jaren aen de karcke en toorn gedaen." Zij meenden echter deze som niet schuldig te zijn. Maar de leidekker molesteerde hen. De kerkvoogden bleven er evenwel bij, dat zij alleen „de jaerlixe reparatien" schuldig waren zonder meer. Evenwel „hebben partijen te raede geweest om te willen acquiesseren ende nae te comen" wat bij den Grietman, Bijzitter en Secretaris „worde gebaerd en uutgesproocken", en deze, „partijens accoord geëxamineerd en nagesien hebbende", en „partijen ooc aen wedersijden ver-

Wumkes.nl

verstanden" zijnde, hebben „daar uut verclaert en gebaert", dat de leidekker met „Jacobi 1) eerstcomende" van de kerkvoogden zou ontvangen 50 Car. gl., en „dat het accoort van de jaerlixe reparatien vorders in sijn geheel solde blijven" en de reparatiën tot Mei 1644 tevens geliquideerd waren, „comende de verteringe en salarys also tot laste vanne karckfoochden." Dit accoord werd echter eerst door hen en de gemeente „afgeslagen", maar, „nochtans voor het afscheiden entlijk geaccepteert". De leidekker was er natuurlijk mede tevreden.

Een tweede geval in die gemeente was het volgende. Er was een geschil ontstaan tusschen Jeldou Walte Hettinga weduwe cum sociis, als requiranten ter eener en de kerkvoogden en ingezetenen ter andere zijde. De eerste beweerde, „dat de prebende van Ter Oellen aen haer sloet (slot) quam te betalen twie florenen en twie en twintich st. lantlasten luit de instrumenten daer van sijnde, waermede sij sulks wilde verificeren". Bij de kerkvoogden en gemeente echter werd dit „geinficieert, en seiden mede dat haer prebende genoech waer beswaert jae meer als ordinaris".

De zaak scheen niet helder te zijn, „ende om d' selwe geschillen voer een wijltijts wech te nemen, tot datter meerder claricheit van dien voor den dach mochte comen, ende also de karcke van Teroella twie hooffden ofte drie ponchten heeft in haer Jeldou Hettinga fenne voor het huis buiten Dyck" maakten Grietman en Secretaris „op versoek van partijen een provisionael accoort", zoodat Jeldou de twee hoofden of drie pondematen, drie jaren lang in huur zou hebben tegen 3 G. gl. per jaar „boven den twie fl. en 22 st. daer sij pretendeert haer vanne prebende te competeren", en wie na die drie jaren „aen-

1) 25 Juli.

Wumkes.nl

desen accoorde niet langer mochte genoeghen sal in sulcken gefalle een ander stuk laten denuncieeren en overleggen, waermede partijen alsdan aen wedersijden sullen volste gerecht sijn". De kosten en salarien werden aen wederzijde gecompenseerd, „holdende niettemin alle duisterheit ende misverstand die uut desen solde moghen ontstaen tot onser nader verclaringhe". Grietman, Secretaris en partijen teekenden, en het accoord werd „ten Beneficiaelboek van Teroelen gestelt".

Ziet daar! voorbeelden genoeg van de werkzaamheid des Grietmans als rechter. Waar hij schikken kon, schikte hij, en overigens zien wij in hem de taak van den ouden Skelta en Asega vereenigd.

Maar de Skelta had ook het oppergezach over dijken, sluizen en wegen van algemeen belang. Later ging dit over op den Grietman 1). Onze manuscripten geven, ten aanzien van den Grietman, hiervan ook enkele voorbeelden, en herinneren ons wederom zóó aan wat uit den ouden tijd was overgebleven. In de voorwaarden van verhuring der geestelijke landen van Langweer en Boonswaech b.v., die in 1593 door den Grietman „mede ten overstaene van den mederechter en Secretaris van Doenijwerstall plaats had, is de bepaling opgenomen, dat de landen verhuurd worden „met hen beswaerlijke lasten van ffr. taxen dycken dammen paladie"; en deze bepaling komt ook elders voor. In 1594 werd er te Langweer nog het volgende aan toegevoegd „dat een yder die koegangen geraecken te huyren soe in de Vicarie ende her Epe fennen, die sullen geholden wesen boven den huyrpenningen, die sy beloeven sullen voer een yder koeganck een yder sijn fenne te bringen twee praem vol sant in de dammen en tselve thaelen uten hals van de Wymerts streckende in de Sijpen ende drije praem vollen sant van een yder koeganck in her Epe

1) v. Blom a. verh. bladz. 377, 378, 397 en 398.

Wumkes.nl

fenne gehuyrd". De Grietman zorgde, dat de anders vuile dammen op deze wijze begaanbaar werden. Den 29 Maart 1593 werd in het actenboek van het Nedergerecht aangeteekend „item procuratie gescreven opten grietman ende de selve te boecke gestelt met oeck een procuratie opten grietman nopens Jouster Schants ende het maken van dien".

Zoo staat er in hetzelfde boek het volgende „een missive gescreven aen die van Iskenhuijsen omme haer buyrte effen te maken" en verder „item een missive gescreven aen de van den Broeck omme een voetpadt te maken". En toen in 1630 door de „eigenerffden ende ingesetenen van Olde Ouwer aan eenen zekeren Dirk Syvertsz. werd toegestaan „om een clein huisken te moghen setten ende bouwen in de laan voor de karck ende dat om Godeswille sonder eenige pacht te geven" werd er, onder meer bepaald, „dat hij sijn uutgangh sal hebben opten Olden Dyck ende niet ower de karckelaan doer de hecke aldaer staende", dat hij met zijn gezin „den karckelaan niet sal met eenige onreijnicheit hinderlijc sijn .... en dat hij een gemackhuis sal holden bij den syde van het huis aende voorderegge ende niet achter huis", terwijl aan het einde van de acte „Grietman ende Secretaris aen nemen om den gemeente van Olde Ouwer inde voergestelde promesen te mainteneren en d'selve ter executie te stellen." Ook hier zien wij de zorg des Grietmans voor den kerkeweg.

Het lag in den aard der betrekking van den ouden Skelta, aan wien de rechtsdwang was opgedragen, dat hij voor veiligheid en orde waakte. Later was dit dan ook de roeping der Grietmannen 1), en onze manuscripten brengen er wederom, ten aanzien van die in Doniawerstal voorbeelden van aan. Zoo schreef, in den altijd nog gevaarlijken toestand van 1592, de Grietman Elardus Reijnalda, op last „van de heeren die hoege overicheyt .... omme

1) Zie Charlb. v. Vr. I, 207, 212, 247, 590, II, 41, 499, 674 enz.

Wumkes.nl

goede surchfuldige toern ende eerdt wacht te holden in yder dorp ende dat een yder ingeseten versien sal wesen met geweer ende dat sij niet gedincken te gedoegen dat eenige contributien gecollectert ende aen die vyant gebrocht worden, dat soe verre yemant beloepen wort met penningen, dat die selve pris sullen sijn ende dat oock die owerdraegers ende collecteurs met oeck den goetwilligen opbringers gestraft ende tegenst haer geprocedeert sal worden als toegedaene ende frautoers van den viant", daaromtrent eene missive, ratione officii, aan de „eersame lyewe besondere dorprechters" zijner grietenij, met „scherpelicken bevele" om daarop toe te zien en daarnaar te handelen. „Ick gedink" zoo ging hij voort „dieselve ower te schriven omme tegenst den selven te procedeeren, gelick voren verhaelt, bevele yder den wacht te benoemen bij pene daertoe staende, desen aengaende niet suymich wesen. Actum den xiii Decembris ano 1592." 1) Zoo schreef hij op 19 Dec. 1592 den dorprechters aan „dat by alle ingesetenen ende weerden ofte herbergiers interdicert worden omme geen Steffens horn Joes crucske 2) ende nijaers bier te dryncken nochte tappen, vorts geen nijaer te syngen" 3). Op 27 Dec. 1592 werd er eene missive geschreven „aen den hopmen Jan Ime, gairnisoen holdende binnen Slooten, omme te verhoeden ende beletten de meenichfuldige excursen van syn soldaeten die daegelix opten huysman loepen opten hofman gaerden." Deze missive werd met een „boede" overgezonden, die „vort draegen" een st. kreeg. — Op 1 Januari 1593 werd een request geschreven „omme orde opten penningen van de uuttochte van de grietenye wagens" 4).

1) Zie Chartb. v. Vr, IV, 805 art. 2, 4 en Wins. Chron. fol. 808

2) Men scheen op St. Stephanus, 26 Dec., het bier uit een hoorn te drinken, en op St. Johannes, 27 Dec., het in een kruik te hebben.

3) Zie hierover Charterb. v. Vr. IV, bl. 420, waaruit blijkt dat het verbod van nieuw-jaarzingen ook een politieke reden had.

4) Zie Charterb. v. Vr. IV, fol. 800, art. 2. 4 enz.

Wumkes.nl

— Op 31 Januari 1593 eene „vant clockcleppen." — Op 13 Febr. 1593 weder eene „omme guede wacht te holden ende een yder hem met guet geweer te versien ende dat oeck de groote dorpen haer sullen versien met vier roers en de cleyne met twee." — Op 15 Febr. 1593 een aan hopman Wederspan „omme een weynich patientie thebben neffens den penningen hem geassignert opten grietenije." — Op den 23 Maart 1593 eene „van geen scrien ende dyrgelyckte voegelt nijet te fangen." — Op den 27 Maart 1593 eene „omme den volmachten te compareren binnen Sneeck, een volmacht teligeren die hem verfoegen soude binnen Leeuwerden bij den anderen volmachten." Zij compareerden 29 Maart „binnen Sneeck opt raedhuijs" en hebben den Grietman van Doniawerstal „genominert ende gecommittert", die als volmacht „alstoen heeft gevacert."

Evenals in den ouden tijd de Skelta en Asega werden bijgestaan door gezworen bijzitters, *efte orkenen* of *'konings orkenen* genaamd 1), zoo hadden later de Grietmannen nevens zich, behalve de Secretarissen, de Bijzitters of Mederechters 2). Onze manuscripten wijzen gedurig op hen. Behalve het boven reeds vermelde, waaruit de werkzaamheid der Bijzitters bleek, had de verhuring der geestelijke landen te Langweer en elders plaats door den Grietman „mede ten overstaene van *den mederechter* en Secretaris van Doenywerstall". In 1592 had de mederechter Oene Etis zich te bemoeien met eene schuldbekentenis en contract omtrent den verkoop van koeien. Het volgende stuk maakt het ons duidelijk: „ick Jelle Pijersz. woenende op Tjerkgaest doe condt lije ende bekenne myts desen schuldig tsijn Sipke Haringsz. ontfanger van Doenyewstall die soma van viftich golden gl. stuck doende XXVIII st.

1) v. Blom a. v. bladz. 376.

2) Zie over hunne benoeming F. Sjoerds t. a. pl.

Wumkes.nl

ter causa hercomen ende rijsende van coepe van drije koyen twee Roede waervan deene blaer en de darde een muyske van haer synde, die nu tegenwoordig bij Gale Wybes gemulcken worden ende in syn lant gaen, diewelcke tandere tijden bij Gerrit Simens bij een executie gecoft syn, ende nijet tegenstaende dat Gale die al naeden coepe gemulcken heeft tot noch toe synde bij hem nijet ingelost alst bescheijden waere ten tijde van Gerrits coepe, hebbe ick in dier gevalle den koijen gecoft van Sipcke in betaelinge van schattinge die Gaele ten achteren ende schuldich was gebleven, mijts dat Sipcke mij den koyen sal leveren op myn terp ofte lant, hebbe ick Jelle aengenomen ende geloeft die vscr. viftich golden gulden te betaelen ende voldoen aene handen van Sipcke vsr. tot betaelinge van Gale reste schattinge, die helfte veerthien daegen nae dato ondergescreven ende den reste tot Alderheijligen eerstcomende, alles bij pene van gelycke executie als die koyen vercoft sijn, tot welcken fine ick Jelle alle mijne guederen roerende onroerend present ende toecomende geen van allen uutgesondert tot hypothecatie ende ten onderpant stelle ende speciale die vsr. koyen, alles onder behoerlijke submissie ende renuntiatie in forma, ende geloeve mij met geen middelen te behelpen, wel verstaende soe verre Gale die binnen seven daegen nae dato van desen nijet inlost ende met Jelle nijet accordert sal Jelle den koyen beholden, daermede moegen doen ende laeten geschien als dat behoert. Orconde mijn Jelle hant ende die handen van Oene Etis *mederechter* ende Gosse Claes Sylvius, Secretaris van Doenyewstal tot myn bede onderteekent. Actum den XI July 1592." De handteekeningen volgen. — Toen 28 Januari 1646 de gemeente van Olde-ouwer aan den „olde secretaris Tarquinio Assema" vijftig Caroli gls. over de jaren 1648 tot 1651 toelegde „in regarde van de groote schade die de gemelte Secretaris int repareren van de kercke van

Wumkes.nl

Olde-ouwer gehadt heeft", geschiedde dat „ten overstane ende door tusschen spreke van Jr. Syds van Osinga Grietman ende Broer Agges mederechter van Doniewstall." Op 8 April 1646 begaven zich *de beide Bijzitters* over Doniawerstal met Johannes ten Polla „loco secretarii" naar St. Nicolaasga „om pertinente staet te maken van de schulden" der kerk aldaar.

Wat den Secretaris betreft, van wiens ambt wij in den ouden tijd geene vermelding vinden, wij zagen hem reeds meermalen optreden aan de zijde des Grietmans en der Bijzitters, en zullen hem nog menigmaal in hun gezelschap aantreffen. De welbekende F. Sjoerds heeft in zijne Algemeene Beschrijving van Oud en Nieuw Friesland (II 1ste stuk bladz 378—415) eene duidelijke uiteenzetting gegeven van zijne benoeming en werkzaamheden, waarvan wij in onze manuscripten de bevestiging vinden. Aan zijne roeping om „de boeken en papieren, de Grietenij betreffende te bewaren" hebben wij zeker het bezit van onze handschriften, Doniawerstal betreffende, te danken. Moest hij „de registers der brieven in orde houden, en de obligatiën, testamenten, koopbrieven, proclamatiën en andere stukken van aangelegenheid", het bewaarde boek met aanteekeningen van het Nedergerecht van Doniawerstal is daar, om U een aantal dier stukken van 1592 en 1593 te toonen. Een drietal er van werden door mij in den Frieschen Volksalmanak van 1897 medegedeeld. Wilt Gij nog enkele voorbeelden uit velen, dan wijs ik U op de volgende: „Anne Taecke z. doet condt ende bekende schuldich te wesen Rycx Jedtse dochter weduwe van wijlen Fedde Auckes Reynalda Grietman van Doenyewstall die soma van ses ende veertich ggl. ter causa van twee rieren een roede grymme ende een roede colle te betaelen 't allerheyligen met den interessen.." Uit dit stuk blijkt tevens, dat de Grietman, in de lijst opgegeven als *Auke Reynalda*, den

Wumkes.nl

naam had van *Fedde Auckes Reynalda*, daar het van 1592 is. — „Sybolt Hayes ende Broer Hylckes, woenende tot Woltseynde, hebben vercoft Offke Hajtsma ende Petrick Jelgers dochter echteluyden woenende ter Cappla dardehalve ponchte maeden de twee ponchten leggende in boenscher streckende ten westen aen Sible Scheltis ponchte vervallende in seven ponchte met den aester eynde aenne luttke scher hebbende ten norden boomsloot ende ten suyden den coepers met hen consorten in negen ponchte. De halve ponchte gelegen in de lutke schar vervallende met Eeke Reyns cum sociis lant vrij van huysinge inne ffr. scheyten voer een ffr. in de dorpe Dycken gegeven vor den soma van vif ende dartich ggl." — „Jelle Pijers z. Jacob ende Fedde Pijers soenen voer ons selven Agge Ennis van wegen Here Pijers naelaeten weeskynderen daervoer caverende de rato onder verbantenisse van myne guederen in dijer qualiteijt respective erfgenamen van wijlen Pijer Here z. ende Machtelt Jacobs dochter in tijden echteluijden doen condt lyen ende bekennen mijts desen hoe dat wij melcanderen een eijntlijcke erffscheydinge hebben gemaeckt ende gecelebrert neffens den vaerlycke guederen als van het quick inboel romelinge ende andersins te weeten dat elck van ons voer sijn aendeel heeft genoeten van den vsr. guederen die soma van twee hondert seven ende twijntich ggl. drije ende twijntich st. ijder gulden doende XXVIII st." — „Jacob Jans woenende toldeborn doe condt ende bekenne schuldich tsyn Syuerdt Franssen burger binnen Sneeck die soma van sesthien ggl. ten causa van neijschip groot synde drye ende twijntich foet te betaelen opten eersten dach Maij eerstcomende." — „Ick Hesse Jurijens als man ende voecht tot ende over Sijmen Reijns dochter syn echte wyff doe condt lye ende bekenne mits desen hoe dat ick in crachte van desen verhuijrt hebbe Schelte Joachims z. achtehalve ponchte lants gelegen in de saeten

Wumkes.nl

over hoech ende leech daer Schelte op woent den tijt van drije jaeren elx anderen continuerlijcken volgende jaerlix voer achtehalve golden g. vrij gelt ende nae expiratie van de jaeren sullen die landen vrij sijn mits, dat ick geholden sal wesen den huijsinge te betaelen met de annexen van dien." — „Oene Ete z. doe condt ende bekenne verhuyrt thebben Hans Claes z. seeckere olt huijs ende steedt jaerlix voer ses ggl. met noch vif twyntich ponchten ertlant yder ponchte voer 20 st. geduerende den tijt van vijf jaeren mits dat Hans de huyssinge sal moegen verbeteren welcke ick verhuyrder nae expiratie van de jaertallen sal betaelen tot rechts taxatie wat het huijs beter bevonden sal worden als ses en veertich ggl." 1). Doch genoeg. Ik deed slechts een enkele greep uit velen, en lette daarbij op den onderscheiden aard der stukken.

Moest voorts de Secretaris „de noodige aanteekeningen houden op behoorlijke tijden en wijze", ook hiervan bevatten onze manuscripten, behalve alles, wat wij reeds bijbrachten, voorbeelden, waarvan wij een paar vermelden. „Jacob Pijers woenende toldelemmer als voermomber ower Here Pijers weeskynderen bekenne ontfangen thebben uut handen van Thiets Gerrits dochter weduwe van wijlen Fedde Pijers z. die soma van twee hondert ggl." — En daarna: „Jacob Pijers z. woenende inde olde lemmer als voermomber ende curator ower Here Pijers naegelaeten weeskynderen bekenne dat Tijets Gerrits dochter weduwe van wijlen Fedde Pijersz. voer haer ende haer kynderen mij ten volsten voldaen ende betaelt heeft die soma van twee hondert golden gulden met de interessen van een half jaer verschenen" 2).

1) Alle deze stukken zijn van 1592 of 1593, en geschreven door Gosse Claes Sylvius.

2) Ook deze stukken zijn van 1592 of 1593, en geschreven door Gosse Claes Sylvius.

Wumkes.nl

Verder bleek het ons uit de aangehaalde rechts-stukken genoeg, dat de Secretaris „bij de behandeling van rechtzaken tegenwoordig moest zijn, daarvan de noodige aanteekeningen hield, de vereischte stukken registreerde, en behoorlijk te boek bracht."

Waren in den ouden tijd onder de Grietmannen in elk dorp der Grietenij de Attas werkzaam 1), de dorprechters 2) vervingen in lateren tijd hunne plaatsen. Ook van hen maken onze manuscripten herhaaldelijk melding. Reeds zagen wij hen optreden bij het innen der schattingen, bij de boven behandelde rechtszaken, ook als volmachten van hun dorp, en bij de verordeningen voor veiligheid en goede orde. Nu en dan gaven zij den Grietman en den Mederechters heel wat te doen, zooals blijkt uit de boven behandelde historie van Reijmer Eckis, dorprechter te Boenswaegh, in zake de ontvangst en verrekening der „maentlycke contributiën"; en dat het op lange na niet altijd even vriendelijk toeging tusschen den dorprechter en de gemeentenaren blijkt wel uit de volgende voorbeelden, ontleend aan onze manuscripten. Op den 3den Juli 1592 „verclaerde Reijmer Eckis dorprechter van Boenswaegen seven ofte acht ffr. te soecken syn die men wel sal finden, van welcke hij verclaerde dat Nolcke Gerrits daer van genoten die soma van een ffr. vier en twijntich st. allent welcke nae expiratie vant jaer sal comen tot profijte van de Ingesetenen vant dorp vsr. exempt het achterstall." Maar Nolcke „verclaerde, dat hij noijt schattinge aen Reijmer Eckis van de cleijne fenne over de wyelen liggende heeft betaelt nochte voldaen ende daeraff nijet gedochte te betaelen." Dedde Sipckes (deze was dorprechter van Langweer) verklaarde bij deze gelegenheid „dat hij tandere tijden aen

1) v. Blom a. v. blz. 364 en 412 enz.

2) Zie F. Sjoerds t. a. pl. over hunne benoeming enz. en beneden bij *de Gemeente*

Wumkes.nl

handen van Nolcke Gerrits hadde betaelt den schattingen van een half ffr. 't welcke hij seijde nijet schuldich tsijn overmijts het verclaeren van Reijmer Eckis, dorprechter van Boenswaegen. Dan verclaerende wel te wyllen betaelen myts eerst te wyllen weeten aen wat stelle die behoert gegeven te worden." Reijmer Eckis protesteerde daarop „van Injurie als dat Nolcke Gerrits hem diffamerde seggende dat hij Reijmer voer hem gestolen hadde ende waeromme hij voer hem gestolen hadde ende dat hij hem daervan geen danckte seyde ende dat hem alle confabulatiën ende adversatien dien hij nae dato van desen met Nolcke mochte hebben onscadelyk tsijjn." Nolcke daarentegen „verclaerde dat Reymer in presentie van 't gerechte seyde ende bekende seven ffr. seven st. van Joes Aggis ontfangen thebben waer van hij verclaerde dat Nolcke die hadde genoeten waerop Nolcke heeft gestiet dat Reijmer voer hem hadde gestoelen van de vsr. seven ffr. ende seven st. hem Nolke te laeten genieten twelcke Nolke Reijmer geen danck seyde ende protesterde van den acte bij Reijmer laeten teekenen de nullitate." Deze onverkwikkelijke historie liep beter af, dan het scheen, want „aengaende den seven ffr. ende seven st. van de patroen heeft Nolcke hem bevredicht met Hoythie Harings mede patroenen, hebbende selven genoeten den aftochte van ffr. soe vele hem goet dochte", en het aangeteekende in de acten van het Nedergerecht is gedelert in presentie van parthien ende Sipcke Harings mederechter." — Voerts herinner ik aan het reeds vroeger vermelde, dat Nolcke Gerrits z. op denzelfden 3 Juli 1592 voor het gerecht verklaarde „dat Reijmer Eckis ende Sijoucke Reijmers diven waren." — Dat men in Boenswaegh Reijmer Eckis bij de goede orde bepaalde, blijkt, dunkt mij, wel uit het volgende stuk: „Op huijden den IIIden Juli ano 1592 syn de ingesetenen ende gemeentelujden van Boenswaegh ter eenre ende Reijmer Eckis dorprechter aldaer ter andere

zijden veraccordert ende over eencomen neffens den ontfang ende uutgaeve verleden gehadt ende noch te hebben in fuegen naescreven te weeten eerst ende voerall dat Reijmer vsr. gecontinuert wort int dorprechterschap tot Petri ad cathedram eerstcomende in den jaere XV^c drije ende tnegentich te verschijnen mijts dat Reijmer alle vier maenten van 't jaer sal rekentschap doen met quittantien ende resten, sal daervan voer syn dienst genijeten twee st. van de ffr. rente van 't geheel dorp, heeft die gemeente hem geconsentert den profijten van de ffr. dien hij sal coemen vereyschen ende becomen met alle achterstallinge van dien boven den hondert ende viftich ffr. die voer dato deses nijet hebben gegeven, alles tot sijn pericul ende lasten, mede geconditionert synde dat de gemeente tot haere lasten sullen betaelen van dien verschenen schattinge van Romcke Hoijtema seven ffr. die soma van twee hondert ende vier carolus gl. mits daerinne te deduceren tgeene sij aen Jaen Bernts van seeckere overgifte met de costen van dien hebben voldaen. Ende Reijmer sal neffens alle vordere schattingen den gemeente indemneren ende van de molestatien van dien te bevrijen in fuegen dat soe verre Reijmer vsr. mach triumphant verclaert worden tegenst Romcke Hoijtema vsr. sal tselve tgeene hij boven den soma van twee hondert ende vier carolus gl. mach geraecken te vorigen ontvangen ende geneijten mits dat de gemeente den twee hondert vier carolus gl. wedeome sal ontfangen ende eeven verre Reijmer mochte geraecken te succumberen sullen de gemeente hem costeloes ende schadeloes indemneren volgens sijn procuratie hem ter oersaecke gepassert tot taxatie vant gerechte soe verre sij selffs nijet sullen veraccorderen, welverstaende tgeene boven den hondert en viftich ffr. willich betaelt mach worden sal strecken tot profijte van den gemeente vsr. alles hinc inde met stipulatie verbantenisse ende submissie renuntiatien in forma;

Wumkes.nl

aldus gedaen ende accordert Orconde onse handen ende naemen hijer ondergescreven mede ter bede die nijet scrijven coenen actum ut supra." De onderteekenaars zijn Reijmer Eckis, Rinske Reijmers, Jelle Bhroers, maar ook Nolcke Gerrits. — Gelijk wij boven (blz. 367) zagen, werden de „questien en de differenten" „tusschen de gemeentenaren van Boenswaegh en Reijmer Eckis, 31 Oct. 1593, nog eens aan de uitspraak van „baersluijden" onderworpen. — Dat een dorprechter overigens een man in bonis kon zijn, blijkt uit de volgende aanteekening in het Beneficiaal-boek van Langweer. De armvoogden van dat dorp brachten in hunne rekening van 19 Dec. 1669 voor ontvang aan de som van 450 Car. Gl., die 15 Nov. 1666 door Gerrit Hotsis, „olde dorprechter ende ontvanger van den dorpe Boonswaag", aan het dorp Langweer was voorgeschoten. Dat een dorprechter van een dorp zich ook nog wel eens op een ander dorp deed gelden, dan zijn eigen, blijkt uit eene aanteekening bij de verhuring der geestelijke landen te Doniaga in 1592. Wij lezen toch: „Elardus Thys dorprechter van Tjerkgaest protesteerde dat hem in dijen qnaliteit sal onschaedelijcken syn neffens de verhuijringe voer soe veele hem die mochte naegaen nochtans moegende lyden dat die selwe vort gae mits dat die worden verhuijrt met alsulcke lasten volgende den heeren aenbryngh ende den landen daaronder mede geconprehendert." — Doniaga had, gelijk van zelven spreekt, een eigen dorprechter, en wel een man, van wien men klaarblijkelijk hield, en wien men vertrouwde 1). Op 2 Maart 1594 huurde hij, Sipke Gerrits geheeten, bij de verhuring der geestelijke landen, onder meer een pondemaat lands, gelegen op de groote ord, „nochtans daervoer betaelende te

1) De dorprechter te Ter Oele was ook in achting, en werd kerkvoogd. Zie beneden.

Wumkes.nl

huijre als vrome luijden bevinden sullen te behoeren." In 1609—1611 was hij kerkvoogd; in 1614 en 1620 volmacht, en toen hij in 1630 overleden was, was een zijner zoons dorprechter in zijne plaats 1).

Twee betrekkingen, die in den ouden tijd niet vermeld worden, en zeker ontstonden, toen het ambt van Grietman opgekomen was, namelijk die van Excuteur en Adsistent 2), worden in onze manuscripten een enkele keer vermeld. Zoo worden 23 Mei 1610 de ingezetenen van Ter Oele „duer clockleppinge ende huyskundinge, duer Sijwerdt Auckes z. boode en executeur van Donyewerstall van huijse tot huijse gedaen, geconvocert." — Zoo verklaart Aef Rijurdes, 28 Mei 1638, in eene door haar zelve, maar niet fraai, geschrevene kwitantie, dat zij ontvangen had „drie gout guldens uit handen van Klaes Duiftenholt eckstuer van Doniewersstael, ende Klaes ontfangen uut handen van Cornelis Romckes kerckfoud van den dorpe Oele, ende dat van verteringe die tot haer huise is gedaan van wegen die predeckant." — Boven 3) zagen wij reeds, dat den onwilligen kerkvoogd te Idskenhuisen 8 Dec. 1636 „rechtlijcker wijse is aengedient eerst duer de exketuer van Doniewarstal en daer nae weder twiemael duer de adsistent opten 9 dito" om rekening te doen.

Bij de verhuring der geestelijke landen van Langweer in 1605 komt onder de voorwaarden voor „dat de penningen van de falijanten metter executie van den duerwarder van 't quartier geinnet sullen worden sonder oppositie." Met dezen deurwaarder is zeker bedoeld de man, die door Fokke Sjoerds 4) fiskaal wordt genoemd.

---

1) Zie boven blz. 370 en 372.

2) Zie F. Sjoerds t. a. pl.

3) blz. 371.

4) Zie Algem. Beschr. v. Oud en Nieuw Friesland IIe dee, 1ste stuk blz. 378—415.

Wumkes.nl

De heer van Blom heeft ons in zijne verhandeling aangewezen 1), dat èn in den Heidenschen èn in den daarop volgenden Christelijken tijd voor de Hervorming de godsdienstige en maatschappelijke belangen nauw verbonden waren. Onze manuscripten doen ons zien, dat, hoezeer de verhouding eene andere was geworden, de verbindtenis van beide was blijven bestaan.

Voor wij dit echter aanwijzen, zal het noodig zijn, stil te staan bij wat onze handschriften ons van de kerkgebouwen in Doniawerstal mededeelen.

Of zij ook, gelijk zeker op vele dorpen in Friesland, uit de Heidensche tempels ontstaan zijn, kan ik niet aanwijzen. Misschien zijn zij dit wel op een paar van de oudste en grootste dorpen dier Grietenij, maar zeker *niet* te St. Nicolaasga, waar de naam den Christelijken oorsprong aanwijst, en wellicht ook *niet* op de kleine en van de grootere dorpen afhankelijke plaatsen. Maar hoe dit zij, wij deelen U dorpsgewijze mede wat wij van de kerkgebouwen in onze manuscripten vonden.

De kerk te Langweer, in 1669 „Gae-kercke" genoemd, is *voor* of *in* 1595 vernieuwd. In de kerke-rekening toch van 29 Juni 1595 is sprake van „de nijeuwe kerke" aldaar. — In 1651 werd de toren opgebouwd d. i. hersteld.

Wat Boenswaegh betreft, uit verschillende posten van ontvang en uitgaaf in de kerkerekening van 2 Januari 1634 blijkt, dat toen aldaar de bouw plaats had van een nieuwe „karck", waartoe b. v. „van het Lantschap 214 ggl. acht st. is geaccordeert, en van de heeren van hoowe en van de heeren Rekenmeesters tot nieuwe glasen 35 ggl. 20 st." De kerkvoogden gaven uit aan de aannemers Jacob Bootis en Jan Wijtses, en met inbegrip van de kosten „van solliciteren om subsidium van 't lantschap te

1) Zie a. v. passim.

Wumkes.nl

bekomen", van een „dousij datlijc metten timmerlieden accordeert" 1), en van „verscheiden verteringe met de Leidecker als de weerhane op te torre worde gebracht", de som van 1928 Car. gl. 7 st. en 8 p. De schulden, die er toen nog overbleven ad 224 ggl., werden bij de vergadering in de „nieuwe gebouwde kercke" in Maart 1636 afgedaan door crflating van Nolcke Gerrijts en de welwillendheid zijner erven. De kerkvoogdij kreeg, bij testamentaire beschikking, ten voordeele van de armen van Boonswaegh, in administratie 100 ggl., waarvan $4^1/_2$ ggl. eeuwige renten jaarlijks moest uitgedeeld worden aan rogge of brood aan de armen, zóó dat „Nolcke Gerrijts arme vrienden $^2/_3$ solden genieten, en de vremden $^1/_3$." Bovendien schonken de erven, bij monde van Tarquinius Swaga, een hunner, nog 100 ggl., en 24 ggl. had de weduwe van Anne Nolckes, Cornelia Rinkes, reeds aan de kerk vereerd, onder voorwaarde, dat zij „d' breette van een legersteede" zoude hebben „tusken d' banken in de kercke gelegen, alwaer huer w. man Anne Nolckes begraven leit." Genoemde Swaga schonk bovendien „ut gewogener harten tot opbouwinge van de nieuwe kercke in gereden gelde 45 ggl. 12 st. 4 p. ende deed van gelijcken mede d' kercke te goede alle sijn moijten ende vacatien d' hij so tot Lieuwarden als op andere plaetsen over 't beforderen ende opbouwen vanne nieuwe kercke gedaen hadde, mits dat Swaga toegestaen is d' breette vanne legerstede in de kercke nevens Swaga stoel en gaende gen oostereinde aen kercke muere." — Deze nieuwe kerk heeft gestaan tot ongeveer 1693. Immers den 9 Nov. 1694 deed Joseph Nolckes Swaga, dorprechter en ontvanger, rekening aangaande „het vercopen van de kercke van Boonswaegh .... het maecken van het klockhuijs en afbreecken van de kerck." Hij had daarvan en daar-

1) Een douceur, terstond aan de timmerlieden toegestaan.

Wumkes.nl

voor verschillende sommen ontvangen en uitgegeven in 1693.

Te Oele werd de kerk hersteld in 1606. Den 24 Oct. 1606 toch namen de Grietman Elardus Reynalda en de Secretaris Gosse Claes Sylvius met den timmerman en metselaar Foppe Anne z. oculaire inspectie in de kerk aldaar, op verzoek van de kerkvoogden en den timmerman Sijbolt Haije z., die het werk verricht had, ten aanzien van „den timmeringe ende bouwinge van vsr. kercke, benevens den leverantie ende den ondertemmeringe van den balcken ribben latten stanbalcken en 't leggen van duersneden delijen over den geheele kercke enne den pannen daeroppe in calck te leggen, vorts dat den temmeringe ten behoorlijke tijde, soe mede van metselen als andersins, nijet voldaen ende gemaeckt is, alles nae breder vermoegen het besteck daeraff sijnde." Nadat alles „wel neerstelijk gevisiteert ende besien" was, en „vorts op alles rijpelijk gelet ende geconsidereert" was „met asseveratie van vsr. mr. temmerman", verklaarde men, dat de aannemer „noepens de wanleveringe ende ondertemmeringe sal laeten deduceeren in sijn princiael hoeft summa" 101 Car. gl. 10 st., maar dat de aannemer zou genieten 51 Car. gl. 10 st. omdat hij „glasuerde" pannen in plaats van slechte gebruikt had, „vermits de glasuerde pannen soe veel beter sijn als d' andere slechte, die hij volgens het besteck gelevert soude hebben." De kerkvoogden moesten in het geheel 1100 Car. gl. betalen in termijnen, hoewel het werk was aangenomen voor 1150 Car. gl. Den 19 Nov. 1619 werd de laatste termijn betaald. — Tusschen de jaren 1631 en 1636 komen wederom verschillende uitgaven voor de kerk voor, als van „iserwark, holt" en aan den „leidecker." — In 1637 moest de kerk, blijkens een contract tusschen de kerkvoogden en Mr. „Meynert Joes leijdecker wonende tot Sneeck", met leiën gedekt worden. Men gebruikte „de

Wumkes.nl

alderbeste engelsche leijen." Het contract gold tevens „de karck metten toorn te onderholden .... tot de tijt van twaliff jaren." Als echter „duer donder blixem off ander ongeluk (t welck Godt geve te verhoeden) de karcke off toorn eenich schade mocht lijden", dat zou „staen tot moderatie vanne heer Grietman en Secretaris off toe visenten vanne gemeente", indien de leidekker zelf niet met de gemeente tot een accoord kon komen. Later in 1643 ontstond er tusschen de kerkvoogden en leidekker over eene door hem ingeleverde rekening verschil 1). — De gelden, die in 1637 noodig waren tot herstel der kerk en toren, werden gevonden door een omslag over de huizen; maar in 1647 werden zij gerestitueerd. — Was reeds tusschen 1619 en 1624 „de olde clock" verkocht, om eene nieuwe te plaatsen, in 1661 bracht men weer gelden bijeen, om eene „nootsakelijke reparatie tot onderhout van 't capwerck des toorns als anders, wat meer de kercke mach aengaen" te kunnen doen. „Doctoor Hantinga betaalde 400 Car. gl.", die hij „voor desen van Heere Annes legaet aen Oelster armen besproken uyt handen van den Not. P. Hamconius ontvangen had." Men negotieerde 400 Car. gl. „op credit der ingesetenen op de alder matichste ende min quetsende intres", en gebruikte voorts het overschot in de kerkebeurs. Verder besloot men „ingevalle meer tot oncosten solde werden gedaen, daertoe naeder middel ende finantie te beramen", en „het aenstaende werck ende arbeitsloonen int openbaer ende bij ofmininge" te besteden „op een goet ende bequaem besteck, alles onder verbant onser en in qualiteits goederen, met submissie van desen Gerechte ende renunciatie in forma."

Aan de kerk te Tjerkgaast, waarvan ik overigens niets aangeteekend vind, is tusschen 1626 en 1631, blijkens eene

1) Zie boven blz. 373.

Wumkes.nl

aanteekening in de kerkerekening over die jaren, eene reparatie geschied.

De kerk en toren te Broek worden vermeld in eene acte van 23 Nov. 1618. Deze acte werd opgemaakt bij den verkoop van „een seeckere legerstede in Broexter karck, hebbende de langhte van een graff ende den breette tusken de bancken, streckende vanne toorn een treedlanckte aff tot int oosten, so ende ghelijck d selve legerstede als nu .... benodigt is, te weten dat sij tusken den toorn ende de graven een treedslanchte ledich sullen laten leggen, ende bij aldus d' vsr. copers mochten bij ghevalle den bancken een foet ofte twie onder te graven dat de bancken van het graven gheen letsell ofte hinder aen werde ghedaen .... oock mede is gheprecaveert dat copers gheholden sullen sijn de graeffen off haer legersteeden, hier voren verhaelt, ten minsten met alsulcke steenen aen te floeren ghelyck die op nú ghefloert is off naemaels ghefloert mochte worden." Men gaf voor dit graf 33 ggl. „frij schadeloos gelt, 't stuck van dien 28 st. doende."

De kerk en toren van Olde Ouwer worden vermeld in een contract van 20 Aug. 1637 tusschen Mr. Meinert Johannis, leidekker te Sneek, en Tarquinius Assema, Secretaris van Doniawerstal, wegens de ingesetenen van Olde-Ouwer. De eerste zal de kerk met goede Engelsche leien dekken, het lood leveren „alles in foeghen gelijc Oelske karcke bij hem gedeckt en gemaeckt is"; voorts zal hij den „Ouster toorn tgeen daer aen van leijen en lood ontbreeckt ooc maecken", en vervolgens zal hij, nadat het werk opgenomen zal zijn „dat geduirende den tijt van twaliff jaeren tot sijn eighen costen buiten schade van het dorp onderholden"; de tweede daartegen zal 622½ Car. gl. in drie gedeelten betalen, en voor het 12-jarig onderhoud per jaar 50 st. Toen Mr. Meinert 15 Aug. 1640 aan den Grietman dit mededeelde en verklaarde, dat hij de

Wumkes.nl

622½ Car. gl. ontvangen had, betuigde hij tevens in de acte daarvan, dat „indien den gemeente niet bedongen hadde alsdat hij Mr. leidecker de kercke ende toorn twaliff jaeren ende dat jaerlix voor een rixedaler solde onderholden, daer hij voormaels jaerlix vanne toorn alleen vier Car. gl. volgens accoort solde genieten, dat hij Secretaris wel 50 Car. gl. minder met hem leidecker solde hebben veraccordeert." — Uit de kerkerekening van 16 Nov. 1620 blijkt, dat er in den toren ook een uurwerk is geweest; „de uurwerckmaecker hadde aen bier gehadt" voor 6 Car. gl., en daarenboven was „aenne schoolmeister" 2 Car gl. betaald, „van verteringen daer den uurwerckmaecker tot sijn huise heeft gedaen."

De kerk te Doniaga wordt meestal als „kercke" vermeld, maar in de kerckerekening van 12 Nov. 1622 als „Gaekarcke." Verder vermeldt het Beneficiaalboek dier plaats niets bijzonders omtrent haar.

Te St. Niclaesga onderging de kerk, die in de rekening van 1659 „de Gaa Kercke" wordt genoemd, tusschen de jaren 1630 en 1633 eenige herstelling. In de rekening toch, die over die jaren loopt, wordt eene som 43 Gl. en 16 st. verantwoord voor „materialen en arbeitsloon aenne karck". Na 1633 had er aan haar eene grootere reparatie plaats. In de rekening van 18 April 1640 lezen wij toch „mits dat de karcke schuldich is van het opbouwen volgens quitantsie bij de karckfoochden vertoont en aen Douwe Intes en Hans Jouckes betaelt 425 Car. Gl. en 10 Car. Gl. voor owerwarck." Ook in de rekening van 9 Nov. 1644 worden sommen in uitgaaf gebracht voor „reparatien so aenne karcke als schoelmeisters huis en andersins." In het hoofd der rekening van 1611 wordt de kerk voor het eerst in het Beneficiaalboek van dit dorp vermeld.

De kerk van Legemeer wordt vermeld in de rekening

Wumkes.nl

van 4 Maart 1617, het klokhuis reeds in het jaar 1604. De huurder van het pastorie-corpus moest toen toch voorschieten 100 G. gl. „tot opbouwinge ende reparatie van de pastorie huijsinge, mits dat daer onder gecomprehendert sijn 52 G. gl. 4 st. die hij tot sijn laste sal draegen en betaelen aen Tyaerd Doedis cum socio temmerluyden als wesende den anderde termijn vant nij gebouwde clockhuijs." In de kerkerekening van 12 April 1606, die liep over de jaren 1604 en 1605, werd deze som met den huurder, die tevens een der drie kerkvoogden 1) was, wederom verrekend.

Van de overige kerken in Doniawerstal maken onze manuscripten geen gewag.

Maar waaruit blijkt dan nu, dat de verbindtenis van de godsdienstige en maatschappelijke belangen, die van ouds af bestaan had, nog bestond?

Uit de manier, waarop de goederen, die aan de kerken verbonden waren, werden geadministreerd. Kerkvoogden voerden deze administratie, en de predikanten hadden daarbij eenen zekeren invloed, maar het oppertoezicht berustte bij het politiek bestuur, bij den Grietman en Secretaris en hunne medebestuurders. Hoewel de tijd nog niet lang voorbij is, waarin het burgerlijk bestuur bij kerkelijke zaken optrad, zal ik toch uit onze manuscripten eenige bijzonderheden hieromtrent moeten opteekenen.

Kerkvoogden voerden de administratie, en deden daarvan rekening en verantwoording. Alle rekeningen, die in onze Beneficiaalboeken vermeld zijn, na te gaan, zou de moeite niet loonen. Eenige bijzonderheden verdienen echter onze aandacht. Eéne zaak mogen wij daarbij evenwel niet vergeten, namelijk, dat onze Beneficiaalboeken niet de eigenlijke rekeningboeken zijn. Zij behelzen slechts de opgaven van ontvang en uitgaaf in het geheel, terwijl de bijzon-

1) In 1605 waren de kerkvoogden onderling, naar aanleiding dezer verhuring van het pastorie-corpus oneenig, Zie boven blz. 368.

Wumkes.nl

derheden voorkwamen in de eigenlijke rekeningboeken, die niet in ons bezit zijn, maar, als zij nog bestaan, in de kerkelijke archieven van de dorpen van Doniawerstal zich moeten bevinden. Enkele bijzonderheden staan echter ook in onze Beneficiaalboeken opgeteekend.

Men moet zich niet voorstellen, dat de kerkvoogden getrouw jaar op jaar rekening deden. Neen! er verliepen soms jaren tusschen de verschillende rekendagen. In het Beneficiaalboek van Langweer is er tusschen de jaren 1634 en 1667 geen sprake van eene kerkerekening. Zij zal wel gedaan zijn, en in het eigenlijke rekenboek zijn ingeschreven — maar in het Beneficiaalboek geschiedde dat niet. Was dit misschien een gevolg van onderlinge haspelarij? In 1634 was toch tot kerkvoogd gekozen Jr. Erasmus van Douma; en aan het einde van de verhuring der geestelijke landen in 1645 vind ik het volgende aangeteekend: „Jr. Erasmus van Douma protesteert de nullitate van de vsr. verhuiringe, voor so veel d'selve tot den naam van Bijsitter ende Secretaris gegangen is, ter tijt ende so lange hij protestaat niet is ontslagen van sijn administratie ende sijn rekening niet is geapprobeert. — De Bijzitter en Secretaris en tegenwoordige karckfooghden protesteren de nullitate van het opgegeven protest bij de vsr. Jr. gedaen, seggende dat sij bij wettelijcke kiessinge den meeste stemmen tot den vscr. karckvooghden dije gehatt hebben, ende dat de welgeachte Joncker dies tijt present is geweest, en sijn stemminge mede gedaen heeft, refereren sich derhalven tot den stemcedullen daer van sijnde."

Te Boenswaegh geschiedde den 17 Juni 1604 de rekening over den tijd van 5 Sept. 1595 tot Allerheiligen 1602. Zij gaf tot onaangenaamheden aanleiding 1). De kerkvoogd had van het door hem ontvangen geld eene zeer aanzienlijke som uitgegeven ad pios usus. Hij wei-

1) Zie boven blz. 368.

Wumkes.nl

gerde eerst behoorlijk rekening te doen van uitgaaf en ontvang, zoodat men tegen hem moest protesteeren „noepens alle costen schaeden interessen ende moijten die eenichsins souden moegen vallen duer syn onwillicheit" en toen „suspecteerde sonder enige oersaecke" bleef weigeren „te deduceren 't welcke die Grijtman ende Secretaris hebben versocht" besloot men „om howe toe suecken naer behoeren." — De zaak werd dan ook bij het Hof behandeld, en in de rekening van 5 Mei 1611 brachten de kerkvoogden als ontvang in rekening 131 G. gl. en 14 st. „ter causa hercomen ende rysende van principael costen schaeden interessen volgens 't gewijsde bij den howe van Vrieslant gevallen ende gereezen", en door den veroordeelde betaald.

Het traag afleggen van rekening in Boenswaegh gaf dan ook aanleiding om 18 Mei 1686 te besluiten „dat van nu voortaan een nieuwe kerk- en armevoogd voor een jaer sullen worden gemaekt, die over een jaer a dato deses sijn reeckeninge (sal) doen . . . ende (dit) sal dan alle jaren achtervolght worden."

Toen in Oele 23 Mei 1610 rekening werd gedaen, had de Grietman „wel meer als ses maenten te voeren aengeholden de voerscr. reeckenscbap te doen."

Te Dijcken werd 19 Dec. 1620 rekening gedaan, die nota bene! met het jaar 1603 begon.

Te Tjerkgaest deed men 15 Nov. 1594 rekening over de jaren 1592 en 1593; en den 16den Juni 1599 over de jaren 1595—98. Van het jaar 1594 is geene melding. Ook is de rekening van 16 Juni 1599 niet tot het einde in het Beneficiaalboek ingeschreven, en mist de gewone onderteekeningen. Eerst 7 Juni 1606 had de aanzuivering plaats van wat de overleden kerkvoogd in 1599 bij te passen had, en nog niet eens volledig. Op dien zelfden dag werd rekening gedaan over de jaren 1602–1605. Van 1599—1601 is in ons Beneficiaalboek weer geene

Wumkes.nl

rekening opgeteekend, hoewel uit eene aanteekening in de rekening van 7 Juni 1606 blijkt, dat er wel over die jaren rekening gedaan is. Zij luidt toch „addert 13 Gl. g. 4 penn. twelcke Hoyte (de kerkvoogd) schuldich was gebleven in slot van voergaene rekening synde van dato 22 Febr. ano 1602." Den 17 Sept. 1631 werd eene rekening gedaan, die begint met Allerheiligen 1626, en niet aansluit aan die van 24 Juli 1624, die te voren in ons Beneficiaalboek wordt vermeld. De verklaring echter van dit verschijnsel lezen wij in het hoofd, boven de rekening, aldus: „also de gemeenteluiden des vsr. dorpes de vorige rekeningen en overlechte stucken al onder malcander hebben verrekend ende geliquideert waeraff sij acten in heur gewoonlijck karckeboek hebben laten redigeren so ist dat der rendanten rekeningh sijn aenfanck sal nemen van Alderheiligen 1626."

De eenige rekening, die van Broek is opgeteekend, geeft ons eenen goeden dunk van de orde, die daar heerschte. Zij werd gedaan 15 Apr. 1608, en betrof het jaar 1607.

Toen 16 Nov. 1620 te Olde-ouwer rekening werd gedaan, deed die de broeder van een der kerkvoogden, met den anderen kerkvoogd, voor zijnen broeder, „welcke mede karckfoochd is van vsr. dorpe en op huiden niet can compareren vermits hij in luctu is ende op gisteren sijn huijsvrouw te karcke gebrocht heeft."

Te Doniaga werden in de rekening van 4 Sept. 1608 twee posten van achterstallige landhuur, en daaronder een van een der kerkvoogden, als uitgaven aangebracht, maar in het slot staat: de andere kerkvoogd „sal de vsr. reste penningen innen ontfangen ende opleveren tot syn laste bij Ste Jacobi eerstcomende voer alle dilai tot profyte vanne geestelijcke guederen van den vsr. dorpe mits daeraff ofte van te genijeten 't geene bij de Grietman ende Secretaris van Donijewstall bevonden sal worden hem te competeren." —

Wumkes.nl

De rekening van 2 Mei 1613 over de jaren 1611 en 1612 werd goedgekeurd, maar op 20 Maart 1614 herhaald. Men had zich vergist. De ontvang was aangebracht in goudguldens, en de uitgaaf in Caroli guldens, en toen had men deze ongelijke munten van elkander afgetrokken, en natuurlijk een fout begaan. Maar hoe kon zulk eene vergissing plaats vinden in tegenwoordigheid van den Grietman, predikant en Secretaris, die op 2 Mei 1613 de rekening hadden geteekend?

Te St. Niclaesga moesten 8 April 1646 beide Bijzitters met den waarnemenden Secretaris, op verzoek van de twee „gewesene voochden van de kercke", een „pertinente staet maken van de schulden de voorz. kercke ten laste comende 1). Er was een schuld van 751 ggl. 2 st. 4 penn., ontstaan door reparatiën aan de kerk, die na 1633 van belang toenamen, en de buitengewone schatting van 1633 2).

Te Yskenhuysen werd 6 April 1627 rekening gedaan over de jaren 1621—1626, en wel over de eerste vier jaren door de weduwe van een overleden kerkvoogd, en over de laatste twee door de toen aanwezige kerkvoogden. Het ging er toch wel wat zonderling toe. De geschiedenis van den onwilligen kerkvoogd, boven verhaald 3), doet ons dit nog meer zien.

Te Legemeer deed 16 Mei 1604 „Agge Gerkerz als alleene kerckvoecht" rekening, maar in 1606 had hij twee ambtgenoten nevens zich, die evenals hij ontvingen en uitgaven en rekening en verantwoording deden 4). Een der drie had het pastorie corpus in huur; een ander eveneens vier pondematen der geestelijke landen; maar, terwijl een drie-

1) Zie boven blz. 380.

2) Zie blz. 363.

3) Zie blz. 371 en 372.

4) Het verschijnsel, dat de kerkvoogden ieder voor zich en tegelijkertijd administreerden, deed zich ook elders voor b. v. te Langweer in 1608.

Wumkes.nl

tal andere huurders met hunne betalingen ten achter waren en de derde kerkvoogd het verschuldigde van een hunner op zijn eigen risico als ontvangen aanmerkte, waren de twee andere kerkvoogden ook ten achteren met hun huur, zoodat een hunner „daer voer sal verpanden uut syn guederen sonder nadeel ende schaede van de geestelijke guederen ende d' andere kerckvoechden, en hun daervan schaedeloes ende costeloes ontheffen nochtans hier mede sijn lanthuyre gerekent voer volgedaen 't sijn." — Bij de rekening van 16 Maart 1613, die over de jaren 1609—1612 liep, bleef deze zelfde kerkvoogd nog in de schuld. — Geen wonder, dat bij een zoodanige vreemde administratie de kerkvoogden onderling oneenig werden, en er tusschen hen eene procedure ontstond, toen de bovenvermelde kerkvoogd, de huurder der vier pondematen, zich aanstelde alsof hij die „als eigen wilde benoodigen." 1)

Behalve deze bijzonderheden uit de rekeningen doen onze manuscripten ons zien, dat de kerkvoogden aanbestedingen deden en contracten daaromtrent maakten 2). — Zij gingen processen aan 3). Zij administreerden de pastorie-goederen in tijd van vacature. Toen toch Ds. Joannes Heppigius van Langweer naar Burum vertrokken was, verhuurden de kerkvoogden 4 Juli 1605 de „maedlanden bij den predicant voerleden gebruyckt ende nu verlaeten gemaijt sijnde." Zij stelden de volgende voorwaarden: *a.* dat de huurders de huur zouden betalen „tot St. Mathei 4) eerstcomende voer alle delen bij pene van condemnatie ende executie reaal aen handen van de kerckvoechden; *b.* dat zij de schattingen zouden betalen „van St. Petri ad cathedram 5) verleden verschenen tot St. Petri

1) Zie boven blz. 369.
2) Zie boven blz. 390.
3) Zie boven blz. 369 en 370.
4) 21 September.
5) 22 Februari.

Wumkes.nl

ad cathedram eerstcomende bij pene daartoe staende soe wel ordinaris als extraordinaris taxen ende termijnen nijet uutgesondert"; *c.* dat zij „de maedpenningen datelicken sullen betalen sonder eenich versteck aen de maijers buijten schade van de verhuijrders; *d.* dat zij „thoij selffs sullen respen ende t nijgras genijeten naer behoeren mits draegende alle lasten gelijck vsr,; *e.* dat zij de landen St. Petri ad cathedram eerstcomende zullen verlaten „sonder dan langer huijringe te hebben nochte pretenderen maer dat de landen alsdan vrij sullen sijn sonder opsegginge te doen en te laeten geschien"; *f.* dat zij borgen zullen stellen voor de huur en de schattingen, die „als hun proprie schult sullen betaelen onder renunciatie discussionis et executionis"; *g.* dat zij „de fruchten sullen respen ende genijeten guet ende quaet cleijn ende groot sulx ende soedanich als die sijn ende int lant bevonden worden sonder eenige deductie van schattinge ende huyre sampt maedpenningen." — Voorts behoorden tot de kerkvoogdij te Langweer de opbrengsten van de waag, reeds in 1593, en van „d ingewilligde gulden op ijder tonne Hollands bier op Langweer geconsumeert wordende", waarvan ik het eerst melding vind in Mei 1646. Beneden kom ik hierop terug. — Eveneens strekte de werkzaamheid der kerkvoogden zich uit tot de armezorg, b. v. te Oele, waar 26 Febr. 1647 een post van 92 Ggl. en 5 st. verantwoord wordt, als geëxpendeert ten profijte van de kercke aen verscheydene personen als mede aen vele arme luyden ende passanten", totdat òf afzonderlijke personen als armvoogden waren gekozen, die b. v. te Langweer op 19 Dec. 1669 hunne rekening deden, en wier administratie, blijkens voorschotten door de kerk in 1666 en 1667 aan de armvoogdij gedaan, nauw met de kerk verbonden was, òf de kerkvoogd tegelijk armvoogd was en van beide administraties afzonderlijk rekening deed, gelijk te Boenswaegh, waar ik dit

Wumkes.nl

voor het eerst in 1672 aangewezen vond 1). — Een enkele keer, en wel te Tjerkgaast, vind ik een contract medegedeeld, dat de kerkvoogden maakten met een beroepen predikant. Het stuk luidt aldus: „op huijden den tweeden Marti ano XVIc negen sijn die kerckvoechden van Donyega Tjergaest ende St. Niclaesga ter eenre ende Sible Harings hun beroepen dienaer ter andere sijde met malcanderen veraccordeert ende verdragen noepens de beroepinge den vscr. predicant in handen gelevert ende gestelt omme die vsr. dorpen te bedienen met de vercundige van Godes woort ende andersins naer behoeren alles in fuegen naebescreven namptlijk dat hij soe verre het bij de broederen vant Classe verstanden mochte worden dat de predicant soude moegen toegelaeten worden die vsr. dienst te betreden ende te doen in de vscr. dorpen dat hij in dier gevalle op eerstcomende Maije den eersten dach metter woon sal comen op Tjergaest int huijs waer inne Gerardus Clebueker gewoont heeft, volgens die vsr. dorpen te bedienen als vsr. met de conditie dat sijn profyten sullen ingaen volgens syn Cuer brieff tot St. Petri ad cathedram lest verleden mits te sullen genijeten die profijten van een ferndeel jaer te verschijnen nae syn vertreck ofte versterven ende dat in verhopen van sijn opstaen, ende naedien dese alsoe als vsr. is gedaen soe hebben die vsr. contrahenten dese selfs onderscreven beneffens de handen van den Grietman ende Secretaris van Donyewerstall actum ut supra." — Maar de Classis verleende geene approbatie; Sible Harings is hier nooit gekomen. Later was hij predikant te Gaastmeer. — Onze manuscripten leveren enkele voorbeelden op van belooning, door kerkvoogden genoten. Te Oele kreeg de administreerende kerkvoogd in 1619, „toen hij als-

1) De Resolutie der Staten van Friesland, waarbij de Grietlieden geauthoriseerd worden om de particuliere omslagen tot onderhoud der armen te executeeren, is van 12 Maart 1652. Chartb. v. Vr. V. 548.

Wumkes.nl

noch oncosten, vacatiën ende expensen als andersins pretendeerde" en „de ghemeente-luiden" eene commissie hadden benoemd, waarin ook de predikant zitting had met den bijzitter, dorpsrechter en nog drie anderen, „die daer van eintelicke uutspraeck soude doen, eens en voor all daer voor als oock voorde oncosten dewelcke ophuyden tot sijn huis ghedaen worden vijftich caroli guldens." En te Doniaga verkreeg de kerkvoogd in 1605 van het batig saldo ad 22 Ggl. 26 st. „viff carolus gl. ter contemplatie van sijn diensten gedaen int administreeren van den geestelijcke guederen" 1). Te Olde-Ouwer werd 28 Januari 1646 door de gemeente „ten versoecke van Tarquinio Assema olde Secretaris", die tevens te Olde-Ouwer kerkvoogd was, „belooft ende aangenomen, in regarde van de groote schade, die de gemelte Secretaris int repareren van voorsegde kercke gehadt heeft, hem in de jaeren 1648, 1649, 1650 en 1651 telkens vijftich Car. gls. op Alderheiligen dagh uit d' vicarije opcomsten te laten toecomen." De Grietman en Bijsitter teekenden mede de acte er van, gelijk ook de predikant en eenige ingezetenen. De eerste verklaarde nog „ende also ick Grietman goede kennisse van des *requirants schade hebbe gehadt, soo ist dat ick* geadsocieert metten voorser. bijsitter desen accoorde in alles approbere ende laudere verclarende het inholden van dien ratione officii executabell" 2).

En zoo komen wij als van zelven terug op den Grietman en het Bestuur. De kerkvoogden toch administreerden wel, maar het wereldlijk bestuur had het toezicht. Bij alle aanteekeningen, hieromtrent in onze manuscripten te vinden, behoef ik echter niet stil te staan, daar de tijd

1) Te Langweer had een der kerkvoogden in 1608 zijn batige saldo „tot profyte van de geestelijcke geremittert *sonder oock vacatien genoten thebben.*" Een bewijs, dat dit laatste anders niet ongebruikelijk was.

2) Zie ook blz. 379.

Wumkes.nl

nog niet zoolang voorbij is, waarin wij de werkzaamheid der burgerlijke besturen bij de kerkelijke administratiën konden zien; maar sommige bijzonderheden moet ik toch mededeelen. — Zoo hadden de verhuringen der geestelijke eigendommen plaats, b. v. te Langweer in 1593, „door den Grietman mede ten overstaene van den mederechter en secretaris van Doenywerstall." 1) Deze verhuring geschiedde „tot profijte van predicant en schoelmeester sampt andersins noedich wesende de penningen daervan coemende geimploierd te worden." Alle lasten van „ffr. taxen dycken dammen paladie en allen ongelden" waren voor rekening der huurders. Zij moesten hun huur betalen „in vrijen schadeloesen gelde tot Jacobi 2) ende Martini ad obitum" 3) telkens de helft „sonder eenige deductie ende cortinge van schattingen ordinaris extraordinaris vorts ongelden ende melioratien tgeene eenigsins opten landen sal moegen vallen", en „bij pene van costen schaeden en intresten duer quade betaelinge gedaen. De falianten ende onwillige in cas van betaelinge sullen daerover geëxecuteert worden ende binnen 14 daegen nae verloep van een yder termyn welke tijt sal strecken voer sustratie." Voor huur en schattingen moesten borgen worden gesteld, „welcke verbonden en geobligeerd sullen syn als hen proprie schult te betaelen onder renunciatie van discussie ende divisie in forma." Kon of wilde iemand geen borgen stellen, dan „sal men tselve geheel lant wederomme verhuijren en wat het dan min mach gelden sal men op des huyrders guederen verhaelen." Later voegde men er nog aan toe „dat ook d' eene huijrder voer dander geen borge sal moegen

1) In 1605 had de verhuring te Langweer plaats door Tinco van Oenema, medegedeputeerde staat van Friesland „als Commissaris vant Collegie gecommittert ende geordonert... ten overstaene van Elardo Reynalda Grietman in Donijewstall ende Joanne Hippigio, predicant op Langweer c. a."

2) 25 Juli.

3) 11 November.

Wumkes.nl

wezen." Voor men eenig perceel kon huren, moest de huur van het vorige jaar betaald zijn, „ofte anderssins daervoer genoechsaeme borgen hebben gestelt in forma." Niemand mocht door hem gehuurd land aan een ander over doen „buijten consent van den grietman ende kerck voechden." De huurders van een huis moesten het „onderholden met reijdt ryep glaes ende fensterdicht" zonder daarvoor iets in rekening te mogen brengen. Ieder huurder moest van elk pondemaat, door hem gehuurd, „betaelen een st. in continenti sonder in de huijre te moegen deduceren." De meest biedende was huurder „nae gedaene oproepinge." Als twee of meer personen „gelijck geraecken sullen te mijnen, sal men het perceel wederome ophangen ende verhuijren."

Deze voorwaarden waren in volgende jaren en op alle dorpen der Grietenij, met enkele kleine wijzigingen, dezelfde. Te Langweer voegde men er in 1594 nog bij „dat een ijder die koegangen geraecken te huijren soe in de vicarie ende her Epe fennen, die sullen geholden wesen boven den huijrpenningen die sij beloeven sullen voer ijder koeganck een ijder sijn fenne te bringen twee praem vol sant in de dammen en t selve t haelen uten hals van de wijmerts streckende in de Sijpen ende drie praem vollen sant van een ijder koeganck in her Epe fenne gehuijrd" 1). Te Olde-ouwer mocht niemand huren, die „buijten het dorpe woont", of een perseel overdragen „buijten het dorp." In St. Niclaesga werd 27 Maart 1605 door de „gemeenteluijden ende ingesetenen sampt de kerckvoechden ten overstaene van den E. heren Elardo Reynalda Grietman Gerardo Clebocker predicant in Tjergaest, Doniaga ende St. Niclaesga ende Gosse Claes Sylvio secretaris van Donyewstall met den huijrluijden van de geestelijcke guederen veraccordert noepens de huijringe van deze vsr. jaere der landen die een yder huijrman verleden jaer gebruijckt heeft in

1) Zie boven blz. 375.

Wumkes.nl

huijringe te sullen beholden voer gelijcke prijse." Alleen moest ieder bovendien betalen „tot behulp van den oncosten nae adwenant de wardije der landen als bevonden sal worden t behoeren." Voorts zouden de landen na het einde van het jaar vrij zijn „sonder opsegginge." De kerkvoogden zouden van de kosten 2 daalders betalen „voer uut, wel verstaende dat de landen, daer eenige penningen op verschooten sijn met d' andere landen alle sullen vrij sijn sonder opsegginge, mits dat gerestituerd sal worden t geene bij een ijder verschooten is" 1).

Tot de kerkegoederen in Langweer behoorde ook reeds in 1503, de waag. De verhuring er van had in 1609 plaats door de kerkvoogden, „geassisteert met Joanne Melboem predicant", en „ten overstaene van Elardo Reynalda Grietman, volgens den belastinge ende missive van E. M. heeren de Gedeputeerde Staten van Vrieslant, bij strickgelt aen de meest biedende ende laest verhoegende." De verhuring geschiedde „bij gold gl. halve ende orden van dien." De huur moest betaald worden „tot St. Martini ad obitum aen handen van kerckvoechden ofte hun successeurs." Borgen waren natuurlijk noodig. „Huijrder ende borge (moesten) hen bij dezen dragen voer gecondictionert ende int geheel genoomen te sijn sonder hun eenichsins te opponeren en volgens daer over geexecuteert te mogen worden in fuegen gelyck lantspenningen geinnet worden." De huurder genoot de profijten van de waag als „gewoonlick is ende bij de wagner nu lest geleden genoten is." — „Dat alles in conformite ende nae inholden

1) Te Langweer ging men in 1651, ten aanzien van een stuk land, groot „ses hoofden" met den Grietman een fenne-contract aan. De Grietman betaalde terstond 300 ggl. en bovendien, buiten de floreen-lasten ieder jaar op Martini 35 ggl. — Het contract duurde zoolang de kerk de 300 ggl. terug betaald had. Het geld diende tot opbouw van den toren. — In 1655 werd met Sipke Broersma, ten aanzien van twee hoofden in een stuk land, een dergelijk contract aangegaan voor 5 jaren, voor 150 Car. gl.

Wumkes.nl

van de ordinantie ende resolutie op stuck van de wagen gemaeckt ende onderholden werden volgens placaet onlangs gepubliceert." De huurder en borg verklaarden alle artikelen „voer executabel" 1). Dat men het met de zorg voor eene rechte bediening der waag ernstig opnam blijkt wel uit het volgende stuk: „wij ondergeteekenden Grietsluiden Magistraten waegner ende respectieve bedienaers van de waegen binnen dese provincie gehouden werdende, beloven ende sweren mits desen, dat wij de waegen binnen onse jurisdictie gelegen, ende ower welckers opsicht ende bedieninge wij respectieve sijn gestelt, voertaen sullen onderhouden ende doen onderholden, volgens ende nae de daerop die selve bij de Ed. m. heeren Gedeputeerde Staten van Vrieslant in conformiteit van derselver placcaten op te 18 Junij 1627 geemaneert 2) tegenwoordig over dese provincie, so ten platten lande als in de steden daermen gepriviligeerde waegen is hebbende, door commissariën van welgedachte heeren Gedeputeerde geyttigt ende in gelijcheid syn geredverbeert, sonder tegens den inhout van den selve placcate de minste verandringe te gedoogen, maer de selve neffens het tegenwoordighe gebesonyeerde van de heeren commissarien punctive ende stricte te doen onderholden ende nacoemen, so waerlyck helpe ons Godt Almachtich, gelijk wij dan in verfolge van t selve dese formule van eede met onsse gewoonlycke onderschrivinge hebben befestticht. Actum op huiden den 18 Junij 1627. onder stonde Syds van Osinga."

Geheel hiermede overeenkomstig was de volgende handeling in 1640: „de Heere Grietman Osinga protesteert wel expres tegen de verpachtinge van de waege voorleden jaer gedaen ende noch te doen, de wijle gewegen wort niet conform de articulen, welcke melden dat men niet

1) Zie Chartb. v. Vr. V. blz. 97, 148, 150 en 151.
2) Zie Chartb. v. Vr. V. blz. 314.

Wumkes.nl

meer voor het solt sal opsetten als gewoone is volgens d. Ed. Mg. heeren liste (lijst) sijnde hij Heer Grietman bericht datter voor het solt twie pondt meer opgeset wordt waer af de kerckvoochden geen categorice antwoort willen doen ofte sij den waegner sulks geconsenteert hebben ofte niet, gedenckende van wege sijn ingesetenen als intresseerde sulks suo tempore et loco te vervolgen."

Bij de verhuring in 1661 werd nog vooropgesteld, „dat de ingesetenen geen butter sullen en mogen ut die Provincie te voeren sonder Waagcedulle 't sij van dese Waag ofte geen ander in virehlt bij poena van 1 Gl. voor de eerste reis ende helfte meer voor de twiede maell."

In 1646 vind ik onder de kerke-inkomsten te Langweer het eerst melding van de verpachting van „d' ingewilligde gulden op ijder tonne hollands bier op Langweer geconsumeert wordende." De kerkvoogden hielden die „ten overstaene" van den Grietman „ende Elia Hannonis dienaer des Godd. woorts op Langweer cum annexis." De voorwaarden waren de volgende: 1. betaling op Allerheiligen en Mei; 2. onder Hollands bier wordt verstaan „alle uitheemsche bieren"; 3. de verpachting geschiedde bij Car. guldens en „minder gedeelten naer advenant"; 4. „de fraudateur, die d' bieren bij hem ingeleit wordende niet op behoorlicken tijdt aengeeft sal vervallen in de poene volgens lantschaps articulen op d' bieren gemaeckt ende d' gerichte te appliceren nae luit d' selve; 5. de pachter moet eenen borg stellen „sufficient den hove van frieslant ende desen gerechte van Doniewerstal Justiciabel"; 6. de collecteur zal voor zijn collecteurschap van ieder gulden 2 st. genieten; 7. de tapper „sal geholden sijn sijn verclaringhe te doen ofte hij inbrouwde ofte uutheemsche bier gedenckt te tappen; en 8. „de geene die inbrouwde bier tapt sal geen uutheemsche ende die uutheemsche geen inbrouwde bier mogen tappen."

Wumkes.nl

De rekeningen, die kerkvoogden aflegden, geschiedden, gelijk nog niet lang geleden, ten overstaan en onder approbatie van Grietman 1) en Secretaris. Ik behoef dit niet aan te wijzen. Somtijds ja! niet zelden lieten deze zich door anderen vervangen. Zoo was 12 Nov. 1622 de Grietman te Doniaga afwezig, „also den Heer Grietman vermits andere occupatien niet conde compareren"; maer de rekening werd toch gegeven „tot approbatie vanne heer Grietman." Hij verklaarde dan ook 28 Nov. 1622 „welcke vsr. rekeningh, also mij Grietman deur verclaringe van den predicant ende secretaris sampt eenige vanne gemeente daer toe gedeputeert genoechsaem gebleken is, dat d' selve fruntlycker wijse is geschiedt, so ist dat ick d' selve approbere ratificere ende voer goet aensie sulx doende mits desen, holdende den selvigen van waerde, recht oft ick selffs praesent hadde geweest." — Zoo namen 18 Maart 1646 de predikant Elias Hannonis en Laelius Swaga, bijzitter, „daertoe van den Ed. Grietman Jr. Syds van Osinga gecommitteerd" te Boonswaegh de rekening op.

Het Bestuur had voorts het toezicht op het bouwen of verbouwen der kerken, b. v. te Oele 2).

Eveneens werden contracten door kerkvoogden gesloten ten overstaan van den Grietman en Secretaris, b.v. te Oele met den leidekker Mr. Meynert 3), te Olde-ouwer met denzelfden leidekker, welk contract ter kennis van den Grietman werd gebracht 4), en toen op dezelfde plaats de eigenerfden en ingezetenen aan eenen zekeren Dirck Syoerts vergunden

1) Te Boonswaegh had 16 Mei 1686 de rekening plaats „voor den Ed. Heer Willem van Haren als *Commissaris*." Zie de verklaring van deze benaming van den Grietman in de Naaml. d. Grietm. — Ik vind den naam van dezen Van Haren alleen ter dezer plaatse in onze Manuscripten, maar nu ook met zijne handteekening.

2) Zie blz. 390.

3) Zie blz. 390.

4) Zie blz. 392.

Wumkes.nl

een „clein huisken te moghen setten ende bouwen in de laan voor de karck" 1).

Een enkele keer vind ik melding gemaakt van een volmacht, aan den Grietman verleend. De zaak betrof een geschenk, en het stuk luidt aldus: „op huijden den lesten maij ao 1594 verclaerden die ondergescrevene gemeentelujden van Doenijega dat sij den vscr. Grietman last ende volcomen procuratie gawen met den uurwerckmaker 't accorderen noepens seeckere vereeringe hem t doen als den Grietman sal coenen doen naer behoeren en t geene bij de vsr. grietman daerinne gedaen sal worden te wyllen acquiesseren ende t wyllen naegaen gelijck sij selffs present sijnde souden vermoegen cum potestate substituendi et cum clausulis relevationis ratihabitionis indemnitatis ut in ampliori forma."

Verder had de Grietman de benoeming van kerkvoogden te autoriseeren. Doch beneden heb ik gelegenheid daarop terug te komen.

Aangenaam was voor den Grietman en het Bestuur de bemoeiing met kerkelijke zaken echter niet altijd. Ik wil er niet op drukken, dat het wel een onaangenaam gevoel geweest zal zijn zoowel voor den predikant als voor den Grietman en Secretaris, toen men zich, onder hunne goedkeuring, te Doniaga den 2den Mei 1613 jammerlijk had vergist, en de rekening moest herhalen 2), maar wel zal ik nog een paar andere voorbeelden bijbrengen. Ik wijs op de geschiedenis te Boonswaegh 3); op die te Tjerkgaest, waar in 1593 eene „seeckere questie is geweest tuijsschen den Grietman ratione officii ter eenre ende Marten Sijuerdts ter andere zijde neffens de reparatie van de huijsinge, daer Marten nu selfs in woent."

1) Zie blz. 376.
2) Zie blz. 398.
3) Zie blz. 368, 395 en 396.

Wumkes.nl

Het huis behoorde aan de gemeente aldaar. Marten had het doen repareeren, maar op lange na niet voldoende. Het stond „nu int vallen." Er werd echter het accoord gemaakt, dat de reparatien, door Marten gedaan, „sullen sijn versmolten tegenst de huijre van 't huis ende landen, bij hem in bruijckma verleden twee jaeren gehadt, verschenen, mits dat Marten eens voer all sal betaelen 8 Car. gl." De gemeente zou echter, buiten zijn schade, de woning laten opmaken, „mits dat hij sijn arbeijt daeraen sal doen, ende dat oeck de huijr ende het inwoenen van t huijs in sijn arbeijt sal versmelten, wel verstaende dat de huijre, te weezen een ende dartich Car. gls. suijver blijft voor de gemeente t ontfangen" 1). Voorts wijs ik op het feit, dat de Grietman en Secretaris, die 14 Nov. 1609 te Doniaga de rekening der kerkvoogden zouden opnemen, door het wegblijven der ingezetenen „re infecta" moesten terugkeeren, niettegenstaande de Grietman „tot meermaelen versocht was omme de vsr. reeckeninge te hoeren ende dien ratione officii te sluijten naer behoeren", en de convocatie behoorlijk was geschied 2). En eindelijk herinner ik nog aan de boven 3) medegedeelde historie te Yskenhuijsen.

Uit een enkel voorbeeld kan blijken, dat de belooning van den Grietman en Secretaris voor hun werk bij eene kerkerekening ook al niet groot was. In 1606 den 7 Juni betaalde de kerkvoogd te Tjerkgaest „van verteerde costen ower de rekeninge gevallen 4 Ggl. en 14 st., den grietman voer comparitie 30 st., aene secretaris 24 st., voer schipfracht 7 st., een schellingh aen Sijuerdt .... ende noch 3 st. 8 penn. van een halve canne bier, noch een schellingh aenne secretaris van copie uut de rekeninge."

Herhaaldelijk zagen wij reeds bij kerkelijke zaken in het

1) Zie ook blz. 368.
2) Zie ook blz. 369.
3) Zie blz. 371 en 372.

Wumkes.nl

gezelschap van kerkvoogden, grietman, secretaris en gemeentenaren den predikant optreden. Maar hadden in den heidenschen tijd en later onder het Christendom, voor de Hervorming, de priesters grooten invloed naast en tegenover de politieken 1), een schaduw slechts was hiervan overgebleven bij den predikant na de Hervorming. Bij kerkelijke aangelegenheden stond hij op zijn hoogst nevens den Grietman; b. v. bij de verpachtingen der geestelijke eigendommen en het opnemen der kerkerekeningen. Zoo lees ik: „op huijden 13 Maij ano 1610 hebben wij Grietman ende predicant met den secretaris ons getransporteert Ter Oele omme te verstaen" de kerkerekening. Zoo geschiedde 8 Mei 1605 te Doniaga de kerkerekening „ten overstaene van Elardo Reijnalda Grietman van Donyewstall ende Gerardo Clebokero predicant mede van vsr. dorpe", en de medeonderteekening van den predikant bij die gelegenheid vinden wij dikwijls in onze manuscripten. Te Langweer had in 1609 de verpachting van de waag plaats door den Grietman en kerkvoogden „geassisteert met Joanne Melboem predicant aldaar", en in 1646 geschiedde de verpachting, ook van „d ingewillichte gulden op ijder tonne Hollands bier, ten overstaene van den Grietman ende Elia Hannonis dienaer des Godd. woorts." Bij de aanbesteding van het met leiën dekken van kerk en toren te Olde-Ouwer wordt in de stukken daaromtrent vermeld én „de utspraecke bij Ouster predicant" en twee anderen „gedaen", én het „tusken spreken van Praedicant" en nog een, „gaeluiden aldaer." Bij het accoord, dat in 1605 te St. Niclaesga met de huurders der geestelijke goederen werd aangegaan 2), was ook de predikant. Te Legemeer werd in 1604 een kerkvoogd benoemd „met advies" van den predikant te

1) Van Blom a. v. blz. 361 en 397 enz.

2) Zie blz. 404.

Wumkes.nl

Langweer. Te Oele werd de acte van 23 Mei 1610, waarbij aan „mr. Gerrit Jellesz. schooldienaer op Langweer ter causa van sijn diensten gedaen int bedienen van den predicant als die predicant sijn dienst ter Oele is doende ende omtrent twee jaeren gedaen hebbende" de vorstelijke belooning van 3 Car. gl. werd toegelegd, geteekend door Grietman, predikant en secretaris. Te Langweer was in de jaren 1663—10 April. 1667 de predikant Petrus Crantzius administreerend kerkvoogd. Hij deed op laatstgenoemden dag rekening van zijn beheer, en vertrok nog in datzelfde jaar naar Lippenhuizen. — Herhaaldelijk vinden wij in onze manuscripten bij kerkerekeningen, b. v. in 1616 te Langweer, in 1627 te Boonswaech, in 1620 en 1631 te Tjerkgaast en in 1631 te Oele, maar ook bij verpachtingen, b. v. in 1630 van de Waag en in 1631 van land enz. te Langweer, en in 1612 te Olde-Ouwer van land, vermeld, dat deze handelingen plaats hadden „met owerroepinge" van den respectieven predikant. Ik denk, dat deze uitdrukking aanwijst, dat de predikant dan een gebed deed, hoe vreemd het ons, in onzen tijd ook toeschijne, dat men bij kerkerekeningen en verpachtingen van land, waag en den gulden op de tonne bier, bad 1).

Heeft de Heer van Blom verder aangewezen, dat en hoe het democratisch element in den heidenschen en later in den Christelijken tijd, voor de Hervorming, optrad 2), ook ik heb in den tijd, door mij behandeld, daarvan te getuigen in Doniawerstal. Reeds meermalen noemde ik, bij voorkomende gelegenheden, de ingezetenen; het is nú van belang bij hun optreden wat langer stil te staan. — Met onderscheidene benamingen worden zij aangeduid, als *gemeen-*

1) Men kan toch niet aannemen, dat de predikant bij verpachtingen als *oproeper* fungeerde. Bij kerkerekeningen kwam daarenboven geen oproeper te pas. Zie boven blz. 365.

2) a. v. bladz. 362 enz. en 420 enz.

Wumkes.nl

teluijden en schotschietende huijsen, gemeenteluijden zonder meer, *de gemeente, gaeluijden, ingesetenen, breede gemeente, eigenerffden en ingesetenen;* maar, welke benaming Gij ook vindt, hunne beteekenis en invloed waren verbonden aan het grondbezit en den grond, òf als eigenaren òf als meiers. Wanneer zij optraden? .... ik ga het U met voorbeelden uit onze manuscripten aanwijzen, voor zoo ver die daarvan getuigen 1).

Toen 27 Maart 1593 de volmachten opgeroepen werden om „binnen Sneeck te compareren" ten einde „een volmacht 't eligeren, die hem verfoegen soude binnen Leeuwerden bij den anderen volmachten", stond de keuze dezer te Sneek bijeen geroepen volmachten aan de ingezetenen der dorpen. — Toen het dorpsrechterschap te Ousternijegae vacant geworden was, schreef de Grietman Elardus Reynalda 12 Dec. 1592 eene missive aan „de lijewe besondere ingesetenen" aldaar, die met een vriendelijk „saluit" begon, maar waarin hij „dort qualiteit andermael beval ende ordineerde, wel expresselicken over seynde desen, om te procederen tot nominatie van drie guede ende wel gequalificierde personen, omme een daervan bij hem gaer gereket te worden, die het selve ampt bedienen (kan)." Hij schreef daarbij de manier voor, hoe zij deze nominatie hadden in te richten en over te zenden, en eindigde met de woorden „desen aengaende nijet sumich wesende bij pene daer toe staende." 2).

In kerkelijke zaken maakten, bij de benoeming van kerkvoogden, de ingezetenen de nominatie, waarop de Grietman benoemde en authoriseerde. Te Oldeouwer nomineerden 18 Sept. 1596 veertien ingezetenen, ieder 4 personen.

1) Zie ook F. Sjoerds Algem. Beschr. v. O. en N Fr. II. I. blz. 378—415 over hunne rechten bij de benoeming van Grietmannen, Bijzitters, Secretarissen, Executeurs enz.

2) Zie ook boven blz. 384 en 385.

Wumkes.nl

Dezelfden komen natuurlijk herhaaldelijk voor; een 9 maal, twee anderen 8 maal, twee wederom anderen 5 maal, „de olden" d. z. de aftredende kerkvoogden Andries Joës en Jelle Wijtses 4 maal enz. In het geheel kwamen 12 namen op deze nominatie voor, en de Grietman heeft „geautoriseert ende gericht tot kerckvoechden voer een jaer" den persoon, die 9 maal, en een van de twee, die 8 maal op de nominatie voorkwamen, „in praesentie van de ingesetenen op dato vsr. in de kercke aldaer vergaedert sijnde." — Den 12 Febr. 1618 zijn aldaar, om nieuwe kerkvoogden te benoemen „bij gemeene stemmen ses personen uutgestelt ende ses lotthen ghemaeckt, sulx dat Eble Jekes ende Engle Annis het karckfoochdschap bij lottinge te deele ghefallen is." — Den 19 Dec. 1669 koos de gemeente te Langweer ook „bij lottinghe" kerkvoogden. Vroeger, 20 Juni 1595, bepaalden „Gemeenteluijden en schotschietende huijsen" aldaar, dat de Grietman en predikant „drije persoenen sollen eligeren" tot de benoeming van drie kerkvoogden. Den 1 Jan. 1604 waren „Gemeenteluijden" aldaar in het rechthuis vergaderd om kerkvoogden „te nomineren ende te eligeren." De Grietman „approbeerde en ratificeerde" hunne keuze. In 1605 nomineerde „de Gemeente" aldaar, bij meerderheid van stemmen de kerkvoogden, die Tinco van Oenema, commissaris van de Gedeputeerde Staten 1), ten overstaan van den Grietman en den Predikant, ordineerde en authoriseerde. — Den 17 Dec. 1636 „sijn de gemeene ingesetenen te Ter Oele bij malcander vergadert geweest ten huise van Cornelis Romckis, ende hebben nae dat Cornelis Romckis van sijn administratie goede rekenschap hadde gedaen, hem Cornelis op approbatie vanne heer Grietman als karckfoochd gecontinueert, ende hem met gemeene stemmen geadjungeert den dorpsrechter Ede

1) Zie ook blz. 403.

Wumkes.nl

Wlckis Swaga. Ende also ick Grietman de goede genegentheit der vsr. ingesetenen heb gesien, so ist dat ick Grietman ratione officii den voernoemden Cornelis als karckfoochd continueer, ende daer bij authoriseer Ede Wlckis Swaga hun dorpsrechter 1). Actum ut supra. Sijds van Osinga."

Hadden de ingezetenen de nominatie te maken tot benoeming van kerkvoogden, eveneens werd hunne presentie en goedkeuring vereischt bij andere handelingen, die met de kerkelijke administratie in betrekking stonden. De kerkerekeningen geschiedden in hunne tegenwoordigheid. Zij teekenden die mede. Dit alles met voorbeelden uit onze manuscripten aan te wijzen, is niet noodig. Te Doniaga was 14 Nov. 1609 het wegblijven der ingezetenen oorzaak, dat Grietman en Secretaris onverrichter zake weer vertrekken moesten 2).

Toen 17 Sept. 1631 de kerkvoogden te Tjerkgaast rekening deden, sloot die niet aan bij de laatst gedane van 24 Juli 1624, maar begon met Allerheiligen 1626, omdat „de gemeentelujden de vorige rekeninge en overlechte stucken al onder malcander hebben verrekend ende geliquideert, waeraff sij acten in huer gewoonlijck karckeboeck hebben laten redigeren." — Te Doniaga werd 1 Juni 1597 de rekening geteekend door vier ingezetenen, terwijl van Grietman en Secretaris geen sprake is. Den 22 Aug. 1600 teekenden deze evenwel aldaar met vier gemeentenaren. Den 4 Januari 1603 teekenden twee ingezetenen met den Grietman, en de Secretaris schreef er onder „ter bede van Hoyte Nammes ende Hemme Ryuerdes ondergescreven bij mij Secretaris als mede present geweest sijnde." De rekening van 28 Oct. 1617 heeft er het volgende onderschrift:

1) Zie ook blz. 386, noot.
2) Zie blz. 369 en 410.

Wumkes.nl

„so wert dese rekeninghe gheconcludeert des dat de gemeente luiden salffs recht te blyven nopens tgene uut 't vorich slot van rekeningh welke nu niet bij de hant is mochte befonden werden ower ofte onder te weesen."

Voorts kwamen de ingezetenen te pas bij de verkooping van „de huijsinghe ende steede" te Langweer door kerk- en armvoogden voor de helft en familieleden voor de andere helft, ten voordeele van drie achtergebleven weezen, in Mei 1631, aan den Grietman Jr. Syds van Osinga 1); bij het verbouwen van kerk en toren b. v. te Oele in 1637 en 1661 2) en te Olde-ouwer in 1637 3); bij de verkooping van een graf in de kerk te Broek 4), waar kerkvoogden dit deden „met expres adwys wille weten ende consent van de ingesetenen"; bij de vergunning tot het bouwen van „een clein huisken" te Olde-ouwer 5); bij de procedure te Doniaga in 1630 en te Ter Oele in 1644 6); bij de volmacht aldaar aan den Grietman verleend in 1594 7); bij de verhuring 27 Maart 1605 te St. Niclaesga 8); en bij het accoord dat 1 April 1604 te Legemeer werd gemaakt. „Kerckvoechden en gemeente sijn" toen aldaar „geaccordeert noepens de pastorie huijsinge ende het corpus der landen daeronder behoerende ende bij Hans Hansses laetste meyer gebruijckt sijn te verhuijren den tijt van drije jaeren elx anderen continuende volgende beginnende petri ad cathedram lest verleden ende eijndigende in ano 1607 tot petri ad cathedram." De huurman moest 100 Ggl. voorschieten. Hij kreeg die zonder intrest na 3 jaren terug. Voorts

1) Zie ook beneden.
2) Zie blz. 391.
3) Zie blz. 392.
4) Zie blz. 392.
5) Zie blz. 408 en 376.
6) Zie blz. 370 en 373.
7) Zie blz. 409.
8) Zie blz. 404.

Wumkes.nl

moest hij dan het huis wederom overleveren „soe guet hij die ontfangen sal hebben, welverstaende dat de huijsinge nu bij de kerckvoechden gerepareert sal worden .... mits dat de huijrman daertoe sal doen riep ende het inbinnen." Den werklieden moest hij „cost en dranck geven gedurende het repareren" zonder daarvoor iets in rekening te mogen brengen. „De huijrman sal int affscheyden van de bruijckma nyet meer genijeten in de naeboel als drije ackeren soe verre die nu bouwet worden aen de lechte ofte roode dall." Hij moest toelaten, dat „de nijesloot bij de gemeente gebruickt sal worden int hoijfueren", of anders dat men dit deed „met perden ende waegen op de rije fenne langs namptlyk op de slootswall alles gelijck sulx voermaels is geschiet." Bij het „repareren vanne vsr. sloot" mocht hij niet beletten, dat „een derde daeruit comende" op het land geworpen werd. Voorts moest hij „het stelholt" onderhouden buiten schade van kerkvoogden en gemeente. Hij moest „Riemer Tyerx z. de drije ponchten lants, die hij int gebruijck heft gehadt in bruyckma laten beholden voer een reedlijcken huijre", en deze moest zijn huur aan „de meijer van 't corpus" betalen. Eindelijk moest „de meijer die materialen, die nu tot het repareren verbesiget sullen worden, opmennen met perden ende waegen van de Sijpewall ofte vanne brugge ende Yskenhuijster buijren te weten van schaerster brugge, alles buijten costen van kerckvoechden ende gemeente, schoen die materialen op een ander plaetse mochten opgefuert ende aengebrocht worden." De reparatie van het huis zou echter geschieden „voer de hoijtijt ofte nae." — Boven zagen wij hoe dit accoord, reeds in 1605 aanleiding gaf tot haspelarij van de kerkvoogden onderling 1), daar een hunner zelf huurder was van het pastorie-corpus, en men over de betaling niet eens was. —

1) Zie blz. 368.

Wumkes.nl

In 1613 was eene zekere „Aff Claes wedu" huurderes van dit pastorie corpus. Zij „heeft het gerelaxert de gemeente van Legemeer, mits habitis habendis ende t geene haer nae rechte mach competeren, ende versueckende naeste huijrderesse te blijven, actum voer den E. heer Grietman ende gemeenteluijden 16 Martii ao 1613."

Het Beneficiaal-boek van Ter Oele levert er ons een merkwaardig voorbeeld van op, hoe een ingezetene niet altijd buigzaam was, en somtijds op zijn recht stond. Het geval is het volgende. De bovenvermelde oculaire inspectie van de kerk te Ter Oele had plaats gehad 24 Oct. 1606 1). Maar nu lezen wij de volgende stukken: „op huijden den 24 Octobris ao 1606, welcke dach vsr. is geweest vant werck op te nemen vant op maecken van de kercke ter Oele ende oock rekeninge gedaen van de geestelijcke guederen aldaer soe sij seijden bij den Grietman met sijn Secretaris, verklaart Ids Romcke z. als eijgen erffde voer hem en sijn erffgen als geboeren ende getogen int vsr. Dorpe ende die gene de landen van horm in huijringe hebben dat hij te vreden is mette opneminge van de kercke ende rekeninge vsr. mits datte betalinge van de opbouwinge van de kercke sal gaen wtte opcomsten van de geestelijckheyt vant dorp vsr. soe Ids vsr. nijet gehadt t hebben van de vsr. geestelickheyt ende alstnoch nijet begeert t hebben. Ende oft Ids ende sijn erffgen. ende de geene die landen van horm hebben beswaert mochte worden boven het voergaende appointament bij de meesten deel ingewillicht van de gemeente ter Oele soe protesteert Ids vsr. voer hem ende de geene voeren verhaelt salf recht te willen blyven dat geene sij als dan hebben te seggen tegen dese opneminge ende rekeninge vsr. ende andersins soe hij meent recht t hebben. Ende tgeene vsr. bij Ids selven op een pampierken gestelt

1) Zie blz. 390.

Wumkes.nl

sijnde overgelevert ende versocht hebbende ter boecke gescreven ende gestelt te worden gelyck tselve hijer boven tot sijn versoek gedaen is op dato den eersten Decembris ao XVIc ses." — Ids zelf onderteekende dit stuk. Dat hij volhield, blijkt uit het volgende stuk, geschreven onder de rekening van 1610: „Ende nijet tegenstaende dat die voersr. reeckeninge van dato den drye ende twyntichsten maij ao XVIc ende thien geslooten is soe ist nochtans dat Ids Romckes ten selven daege int begin ende onder de Reeckeninge vsr. duer sijne cedulle geallegeert heeft sijn voergaende protestatie alsnoch te insisteren ende protesterende van gelijcke voer hem selven als eygenerffde ende syn erffgen. ende naecomelingen sampt voer allen den geenen die eenige landen van hem en d' sijne int gebruijck moegen hebben dese reeckninge in alle sijn poincten hem in vsr. qualiteit ontschadelicken t sullen sijn noepens alle swaricheeden die naemaels uut den selven souden coemen ende moegen ontstaen ende vallen boven den appoinctamente bij de meestendeel van de gemeente ingewillicht protesterende mede salf recht t blijven omme tegenst den vsr. reckeninge te moegen seggen als hij vermeenen sal recht t hebben ende besonderlinge omme sijn interesse duer dien te moegen hebben ende lijden gelijck hij alsdan bevinden sal hem toe te behoeren seggende in alles nijet van den geestelicke genooten t hebben nochte begerende te genijeten protesterende daeromme in alle maete ende fuege salf recht te blijven voer soe veele hem die reeckninge eenichsins in vsr. qualiteit mochte naegaen." Die Ids Romckes was zeker een zelfstandig maar lastig eigenerfde.

Eigenaardig is het eindelijk, dat in de rekening van 3 Sept. 1606 te Langweer Elardus Reynalda grietman alsmede *gaeman* wordt genoemd, en dat wij in die van April 1608 omtrent grietman en predikant den titel opgeteekend vinden *mede-gaeluiden*. Men was op die benaming zeker gesteld.

Wumkes.nl

Met enkele mededeelingen omtrent het huisselijk en maatschappelijk leven eindig ik dit stuk. Men hield de vergaderingen, die tot kerkelijke zaken betrekking hadden, in de kerkgebouwen. Nu en dan echter ook op andere plaatsen b. v. te Langweer 1 Jan. 1604 en 17 Sept. 1665 in het rechthuis of gerecht-kamer; te Boonswaegh 21 Febr. 1691 in „ons Gaes-armehuis", terwijl men 5 Juli 1690 „yn ons ga karcke" vergaderd was; te St. Niclaesga vergaderde men 8 Mei 1611 in de kerk, maar men gebruikte het een en ander „ten huijse van Agge Harings"; te Legemeer geschiedde de rekening 16 Maart 1613 „int pastorie huijs"; te Ter Oele waren 17 Dec. 1636 de gemeene ingezetenen „bijeen ten huise van Cornelis Romckis vergadert."

Het spreekt van zelven, dat men bij die bijeenkomsten wat gebruikte. Bier was dan zeker de gewone drank, en ook wel bij andere gelegenheden. Het blijkt uit de belasting, daarop gesteld 1), en uit onderscheidene posten voor uitgaven in de kerkerekeningen 2). Dat men wel eens misbruik maakte van het drinken van bier, vooral op sommige dagen, blijkt, dunkt mij, uit het verbod van den Grietman op 19 Dec. 1592, waarbij „alle ingesetenen ende weerden interdicert worden omme geen Steffens horn, Joes crucske en nijaers bier te dryncken." 3).

Dat men maatregelen tegen smokkelen nam, bleek ons wel uit het bepaalde in de voorwaarden van de verpachting van den gulden op de ton bier te Langweer. 4)

Verkoopingen van eigendommen hadden, gelijk van zelven

1) Zie blz. 407.

2) Zie b.v. blz. 393 en 410.

3) Zie blz. 377. — Vroegere bepalingen, waarop des Grietmans handeling steunde, zijn te vinden Chartb. v. Vr. IV 227, 766, in verband met II, 601 en IV. 782.

4) Zie blz. 407.

Wumkes.nl

spreekt, meermalen plaats, zoo als boven 1) in een voorbeeld reeds bleek. Wilt Gij nog een paar voorbeelden?.... in het actenboek van het Nedergerecht in Doniawerstal van 1592 en 1593 vinden wij onder meer het volgende: „Haringh Haringhs z ende Lijsbet Sybrens dr echteluijden woenende tot Gouw (hebben) vercoft ende overgedraegen seeckere saete landen met den eygendom van den huijsinge Jan Dyrck ende Anke Tjebbe dochter echteluijden voor den soma van vier hondert ende dartigh gll. een swart blaercoe, twee twynter styren(?), en het reydt ter plaetse wessende, een barge hock."

Te Boenswaegen werd „seeckere huijsinge aut nagel ende spicker vast synde, exempt den steen daeraen synde, staende opten pastorie grond met alle vordere actien ende gerechtichheden" den verkooper competeerende, verkocht voor 40 ggl. — Te Legemeer werden drie pondematen land verkocht voor 51 ggl. en 2 st. — Te Doniaga werd verkocht „seeckere huijsinge met den ontruijminge van den saete, daer wij (verkoopers) nu op woenen twee waegens hecken heckstocken den nye clyngen" voor 459 ggl., 300 ggl. gereedt ende te Maye ower een jaer de restante penningen met hen interessen." — Te Langweer werd $1^1/_4$ pondemaat verkocht voor 25 ggl 2). — De volgende drie voorbeelden toonen ons, dat de verkooping van land enz., buiten Doniawerstal liggende, ook wel in het actenboek van het Nedergerecht dier Grietenij werd ingeschreven. Twee echtelieden te Gauw verkochten aan twee echtelieden te Sijbrandaburen „seeckeren huysinge molen clyngen bargehock acht enden hecken ende heckstock alles spicker neagel ende aertfast sijnde" en daarenboven „den ontruijminge van den saete ende landen in allen alsulcken recht van

1) Zie blz. 381.

2) Deze voorbeelden komen voor in het actenboek v. h. Nedergerecht v. Doniawerstal van 1592 en 1593.

Wumkes.nl

huijringe als ons (verkoopers) aenne landen competert" voor 528 ggl. en 21 st., terwijl de koopers op zich namen de verkoopers van de huur en lasten te ontheffen en het huis cum annexis „vrij te beheren ende te caweren voer evictie ende luijden aensprake." — Een inwoner van Irnsum verkocht aan twee echtelieden „seeckere huijsinge met alle tgeene daerinne om ende aen spicker en nagel fast is met noch twee clyngen ende een berte met kernwaegen ende een fercken ofte soege en den ontruijminge van den saete ende landen aldaer in den vsr. dorpe gelegen onder den huijsinge beclympt met het recht van huijringe hem daeraen competerende alles gelijck hem tselve is gecedert van sijn suster ende swaeger" voor 430 ggl., 100 gereed, nog 100 een maand voor Mei, 130 een maand na Mei, en 100 Mei over een jaar „met hen behoerlycke interessen." Eene weduwe te Uitwellingerga verkocht aan twee echtelieden wonende te Oppenhuizen „seecker huijs clyngen berten ende haer aenpart van den watermoelen, en den ontruijminge van den saete ende landen, welcke sij nu tegenwordelijck bewoent ende gebruijckt, met alle alsulcken recht van huijringe haer daer competerende" voor de som van 500 ggl. 1).

Geven deze verkoopingen grond om te denken, dat het recht van huur der landen hier en daar verbonden was aan het bezit van eenig huis, en er derhalve in onderscheid van andere gedeelten van Friesland b. v. te Huizum, waar men dit voorgewend recht met succes bestreed 2), een zeker

1) Deze voorbeelden zijn ook van de jaren 1592 of 1593.

2) Zie mijn stuk in de Vrije Fries XIV blz. 71 enz., met de aangewezen bijlagen. — Dat ook in Doniawerstal enz. dit schijnbare recht van beklemming kon opgezegd worden, en dus geen eigenlijk recht van beklemming was, blijkt uit eene missive van den Grietman van Doniawerstal 26 Dec. 1592, waarin hij beveelt „omme den geestelijcke guederen op te seggen voer nijaer eerstcomende, vorts los te maken met den huyssinge tot profite van predicanten ende schoelmeesters."

Wumkes.nl

recht van beklemming bestond — veel duidelijker blijkt de betrekkelijk kleine waarde der landerijen en bezittingen uit haar.

Ook bij de verhuringen bleek dit laatste. Te Langweer b. v. werden in 1593 twee „hoeffden gras in de hoechfenne behoerende aen de pastorie yder hoeft" verhuurd voor „twee golden gulden een ort", zes pondematen in de „Lange waren, yder pondemaat" voor „vif st. acht penn.", en 24 „eynsen" in de Tabele fenne „nae advenant te rekenen de pondm. voer sestien st." 1). Wil men dit nog verder nagaan, dan raadplege men het Beneficiaal-boek van Langweer ten aanzien van de opbrengst der verhuurde geestelijke landen aldaar. In 1593 was die 161 ggl.; in 1594 130 ggl.; in 1608 154 gld.; over de jaren 1609—1612 327 ggl.; over 1622—1626 654 Car. gl. enz.

Bij de verhuring loofde men strijkgeld uit 2), en verzekerde men zich van goede borgen 3). Geduld oefende men bij de afbetaling van schulden 4).

Gelijk ook tegenwoordig leende men elkander geld. Eene zekere „Griet Nols dochter bekende dat Feijthie Douwes haar verschoeten heeft die soma van thijen ggl. opten bruijckema van negen eynsen lants in bauwe scher in Twanlingerga", en een zeekere „Tete Gerbens z. ter soel is schuldich Wolter Cornelis die soma van viftich ggl. ter causa van verschoten penningen" 5).

Maar men berekende ook rente. „Here Annens en Ded Anne dochter echteluijden woenende in de Gasmer doen condt lyen ende bekennen myts desen schuldich te wesen Dedde Syuerdis ende Jelcke Epkis dochter soma van vif-

1) Zie voorts blz. 381 en 382.

2) Zie blz. 405.

3) Zie blz. 403 en 405.

4) Zie blz. 397, 398 en 399 en de bovengenoemde voorwaarden van betaling bij verkooping.

5) Voorbeelden uit 1592 of 1593.

Wumkes.nl

tich ggl. tot Alderheiligen eerstcomende te betaelen myts dat sij ter contemplatie van dien sullen gebruijcken vor de interessen die seeckere acker acker boulant, ende sullen een halve geven boven den interesten" 1). — Toen men in 1661 te Ter Oele geld noodig had tot herstelling van kerk en toren 2), besloot men „op crediet der ingesetenen 400 Car. Gl. te negotieren op de aldermatichste ende min quetsende intres." Daarenboven zagen wij, dat bij bovenvermelde verkoopingen intrest bedongen werd van het geld, dat niet terstond betaald behoefde te worden.

De herstelling van de kerk te Oele 1606 werd aanbesteed, en men maakte een bestek 3).

Zorgvuldig was men soms bij de betaling eener rekening. De kerkvoogden van Langweer betaalden 6 Juni 1618 eene rekening aan den smid Wytse Ridskis van 6 Car. gl., maar er werd eene plechtige acte tot kwitantie geschreven en geboekt in het Beneficiaal-boek, waarin Wytse verklaarde „dat hij de 6 Car. gl. ten volsten van de kerckfoochden had ontvangen, den eersten penninck en den laetsten", en beloofde „voor hem en zijn erffgenamen de karckfoochden ende die ghenen die hun sullen succederen off den vsr. dorpe van Langweer off iemant van de ingesetenen der veur nimmermeer wyders te molesteren off aen te sprecen." Hij hield zich „mits desen nopens alle syn actien ende pretensien die hij op het vsr. dorpe hadde te pretenderen voor gecontenteert voldaen ende betaelt, passerende derhalven dese vor absolute quitansie omme te mogen strecken naer behooren alles onder hypothecatie submissie ende renunciatie in forma enz." Wat een omhaal voor zulk eene kleinigheid!

---

1) Uit 1592 of 1593.
2) Zie blz. 391.
3) Zie blz. 391.

Wumkes.nl

Van de belooning der waardigheidsbekleeders zagen wij boven reeds het een en ander 1). Dat het traktement van een schoolmeester ook niet bijzonder groot was, kan blijken uit het volgende. Bij eene afrekening, die de Grietman Jhr. Johan van Clant den 4en Sept. 1614 met de kerkvoogden van Langweer had, verklaarde „Meester Gerrit Jellis, schooldienaer op Langweer, ter praesentie van Joannes Melboom, dienaer des Goddelicken woorts in den vsr. dorpe, ende Syrck Jans, dat hij van den Grietman ontfangen hadde viftien gouden gl. in voldoeninge van een half jaer pensie 1614 verschenen in een parthie ende noch op huiden dato vorschreven d soma seven gouden gl. vijff st. vier penn. verleden Meie uut vsr. oorsaeke verschenen in een ander parthie."

Zorg voor de armen bleek mij uit meer dan een aanteekening. Den 21en Juni 1612 verklaarde Hans Rincke z voor den Grietman en predikant van Langweer „bij name waerheijt in plaetse van Eede, dat d' arme van Langweer waeren besprooken van Eede Rijuerdts, in leven gewoont hebbende in vsr. dorpe, seeckere anderhalff pondte lands gelegen in Jutrijp", dat hij „in den naeme van sijn vader daer toe lastich sijnde" meermalen de huur van dat land van den huurder ontvangen, daarvoor „broot gecoft ende uutgedeelt hadde aen den armen op Langweer", en dat hij er ook wel „orten voor hadde gecoft." Nu echter droeg hij „den ontfangh" die wijlen zijn vader en hij hadden gehad, over aan de armvoogden van Langweer begeerende „dat d' armen dien aengaende in hun recht bedient moegen worden voer soe veele hem comparant mach conditioneren." — Den 31 Aug. 1638 ontving men te Langweer 75 ggl., „den armen van Langweer volgens testament besproocken" door wijlen Anke „gewesene huisvrouw van wijlen Sierck Jans." —

1) Zie blz. 371, 373 en 410.

Wumkes.nl

Te Boonswaegh ontving men 17 Mei 1656 vijftig ggl." als wielen Hotse Iemkes Tritsum ende Eets Boersma, in eenen echt verbonden, den armen hebben gelegateert ende besproocken, uit crachte van den testament de dato 28 Aug. 1636." Dit geld werd aan de kerk verschoten, maar „wij gemeenteluijden nemen aen ende beloven nochtans, datt alle jaeren den interessen, 's jaers tot twee ggl. 14 st., aen onsen armen, so aen rogge ofte brooden, te betalen ende hun laeten geworden", dat aan de erfgenamen van Hotze en Eets alle twee jaren daarvan kwitantie zou worden vertoond, „bij faulte waervan de erfgenamen sullen vermogen den selven intressen van onsen dorpe invorderen ende selfs aen onse armen beheeren." — Te Ter Oele komt in de kerke-rekening van 26 Febr. 1647 onder de uitgaven een post voor van 92 ggl. 5 st." geexpendeert ten profijte van de kercke aen verscheydene personen als mede aen vele arme luyden ende passanten." — Voorts wijs ik op de uitdeeling, die te Boonswaech geschieden moest 1), op het te Olde-ouwer aen Dirk Syoerts z toegestane 2), en de armen-administratien van kerk- of armvoogden 3).

Ook zorgde men er hier en daar voor, dat de lieden niet tot armoede vervielen. Daarom liet men te Langweer in 1593 eenen zekeren Wijtse Douvis, die „drije koegrasen gehuijrt had, maer causa paupertatis nijet gecomen was" om de huur te betalen, „pro deo" die koegrasen behouden. Eveneens deed men te Tjerkgaest Ebe Tijamckis „om godswylle genieten ende in bruijckma beholden twee hoeffden graslant", maar een ander moest zich borg stellen voor de schattingen. — Te St. Niclaesga kwam men den huurders van de geestelijke landen te hulp in de betaling der hooge

1) Zie blz. 389.
2) Zie blz. 376.
3) Zie blz. 400.

Wumkes.nl

schattingen 1). En te Doniaga schold men in 1593 „vermits het quade jaer" een deel der huur kwijt; aan één huurder „causa paupertatis ende den quaden tijt."

Eveneens strekte zich de zorg uit tot de weezen. De Grietman Syds van Osinga kocht 7 Mei 1631 een „huisinghe ende steede met beswaerenisse van sestien fl. rente en sestien st. jaerlix stedepacht" . . . „tot nootlycke sustentacie ende onderholdinge" van de weeskinderen, door twee zonen van den vroegeren bezitter nagelaten, terwijl hij den derden nog levenden zoon van den vroegeren bezitter een „frije kamer met twie bedsteden, daer hij biquamelyc woonen conde", toezegde gedurende diens leven. Hij betaalde voor dit huis 105 ggll. — Zoo maakten de ooms van Claes Pijers, nagelaten weeskind van Ebel Harmens dochter, boedelscheiding met den overgebleven man van Ebel in dier voege „dat het weeskijnt voer syn aenpart sal genyeten ende ontfangen waeneer het tot syn rype jaeren gecomen sal sijn die soma van vier hondert golden gulden net." — Een dergelijke scheiding werd gemaakt tusschen Jan Peters en An Tjalcke dochter als „oldemoeder tot ende over het weeskijnt genampt Hijlk . . . in fuegen dat Jan Peters eens sal uutkeeren aen handen van An vsr. tot profyte vant weeskijnt vsr. ter soma van 34 ggl. ende dat voer het moederlyck guet" 2).

Dat men voorts ook in dien tijd de vogels beschermde, blijkt uit de aanschrijving van den Grietman van 23 Maart 1593 „van geen scrien ende dyrgelyckte voegelt nijet te fangen."

Overigens twistte en pleitte men, trouwde en werd ten huwelijk gegeven, gelijk in alle tijden 3). De gevolgen

1) Zie blz. 363.

2) Zie ook blz. 381 en 382.

3) Zie de door mij medegedeelde stukken in den Fr. Volksalm. van 1897, en de rechtzaken boven.

Wumkes.nl

van dit laatste, het geven van huwelijksgiften door ouders aan kinderen, het maken van huwelijks-contracten, en acten van inventarisatie en erfscheiding, deden zich, gelijk van zelven spreekt, voor 1). Wat dit laatste betreft, breng ik nog een voorbeeld bij uit Boonswaegh, en van den tijd tusschen 1629 en 1631. „Wybe Wijtses z als occuperende voor den erfgenamen van w. Griet, Jelle Hittes wijff, ten eenre, Jr. Syds van Osinga, Grietman, Pybe Goslyx z. ende Sierk Jans z., karckfoochden van Langweer, als occuperende voor den erfgenamen van w. Jelle Hittis, ter andersijden, lijen en bekennen met desen nopens de goederen van w. Jelle Hittis ende Griet sijn wijff achtergelaten, fruntlijcker wijse veraccordeert te sijn, in foegen, dat Wijbe Wijtses den voersr. goederen sampt uut 't inholden van w. Jelle en Griet achtergelaten tot sijn last ende bate sal hebben ende genieten, ende dat de huisinghe, daer sij gewoont hebben sal comen tot profijt van het dorp Langweer, mits dat de karckfoogden van Langweer aen Wijbe Wijtses in gelt sullen toekennen de summa van veertich golden guldens, 't stuck 28 st. doende, waermede wij contrahenten nopens de vsr. erffenisse in alles sullen van malcanderen wesen gesepareert ende ontscheijden, in kennisse onser contrahenten handen. Act. u. S." De handteekeningen en de aanwijzing van het juiste jaar en dag ontbreken.

De lieden, behalve de waardigheidsbekleeders, die het, gelijk van zelven spreekt, deden, schreven anders wèl in dien tijd. Vele handteekeningen van kerkvoogden en ingezetenen in onze manuscripten toonen dat, al zijn ze soms ook afschuwelijk leelijk, en al geven zij ook te gevoelen, dat de gansche schrijfkunst van velen in het teekenen van den naam bestond. De leidekker Meinert Johannis te Sneek schreef duidelijk en goed. De acte van overeenkomst met

1) Zie t. a. pl.

Wumkes.nl

de gemeente te Olde-ouwer 1) schreef hij vermoedelijk zelf in het Beneficiaal-boek. — Een der kerkvoogden te Legemeer in 1605, Agge Gerkis, kon niet schrijven. Een ander onderteekende voor hem „vermits ick nyet scryven can." — Velen behielpen zich met merken.

De gewoonte om soms in de kerken te begraven bestond nog 2).

Maar hiermede eindig ik. De Grietenij Doniawerstal in het einde der 16de en een goed deel der 17de eeuw toont ons een voorbeeld van wat er van den ouden tijd was overgebleven, en geeft ons op het gebied van Staat en Kerk eigenaardige en wetenswaardige omstandigheden te zien.

G. H. v. BORSSUM WAALKES.

's GRAVENHAGE, 16 Maart 1897.

1) Zie blz. 392.
2) Zie blz. 397.

Wumkes.nl

BIJLAGE.

(De data duiden aan òf dag van vermelding òf van handteekening)

Grietmannen in Doniawerstal, die in onze HH.s. meestal met handteekening voorkomen.

Fedde Auckes Reijnalda, (niet Auke), vermeld in 1592.

Elardus Reijnalda, 3 Juli 1592 in het actenboek van het Nedergerecht — 23 Mei 1610 te Oele.

Jhr. Johan van Clant, 9 Febr. 1611 te Doniaga — 2 April 1615 te St. Niclaesga.

Edo Reijnalda, 20 Juni 1616 te Tjerkgaest — 29 Mei 1618 te Langweer.

Jhr. Syds van Osinga, 22 April 1620 te Doniaga — 17 Mei 1652 te Langweer.

Jhr. Sibrant van Osinga, 19 April 1653 te Boonswaegh — 7 Maart 1661 te Oele. Hij teekende 29 April 1654 niet S. maar *Sibrant.* Later weer *S.* zie naaml.

Willem van Haren, 16 Mei 1686 te Boonswaegh.

Taco van Burmania, 9 Nov. 1694 te Boonswaegh.

Allard van Burum, 21 Jan. 1708 te Boonswaegh.

Secretarissen in Doniawerstal die in onze HH.s. meestal met handteekening voorkomen.

Gosse Claes Sijlvius, in 1592 te Langweer—19 Mei 1613 te Langweer.

Fedde Regnarda, (ook wel Aegnaerda), 20 Maart 1614 te Doniaga — 5 Sept. 1614 te Langweer.

Tarquinius Assema, 20 Juni 1616 te Tjerkgaest—9 Nov. 1644

Wumkes.nl

te St. Niclaesga. Als „gewesene secretaris en kerckvoochd" komt hij nog voor te Langweer 30 April 1648.

Elardus Pottertilla, 30 April 1648 te Langweer.

Jan van Echten, 12 Dec. 1651 te Langweer—4 Dec. 1668 te Boonswaegh.

Vincentius Gales, 22 Mei 1674 te Boonswaegh—4 Dec. 1683 te Boonswaegh.

M. de Rhee, 10 Nov. 1694 te Boonswaegh—31 Jan. 1709 te Boonswaegh.

Predikanten in Doniawerstal, die in onze HH.s. meestal met handteekening voorkomen.

Langweer c. a.

Joes Lyndenis, 13 Juli 1595. Te Oele in de rekening van 25 Maart 1603 komt voor: „vermits het vertrekken van D. Joanne Lyndenis predicant."

Joannes Heppigius, 1 Jan. 1604. Den 5 Juli 1605 was hij reeds vertrokken naar Burum.

Joannes Melbomaeus teekent te Boonswaegh 21 Febr. 1608. Hij was nog te Langweer c. a. 27 April 1628.

Henricus Mol, 18 April 1630—7 Mei 1631.

Abrahamus Oberti Miederhusius teekent te Boonswaegh 2 Jan. 1634, en 19 Maart 1634 te Langweer, en 17 Dec. 1636 te Oele. Verder komt zijn handteekening niet voor.

Elias Hannonis teekent 21 Aug. 1642 te Boonswaegh, en 25 April 1647 te Langweer als *Elias Hanonides.*

P. Crantzius teekent Mei 1664 te Langweer, en doet daar rekening 10 April 1667.

Pierius Stellingwerff teekent 19 Dec. 1669.

Tjerkgaest c. a.

Gerardus Clebeker, 16 Juni 1599, te St. Niclaesga 27 Maart 1605, te Doniaga 8 Mei 1605. Het huis van Gerardus Clebueker was 2 Maart 1609 ledig.

Abrahamus Dominici, te Doniaga 9 Febr. 1611 — 21 Mei 1611 te Tjerkgaest, — 2 Mei 1613 te Doniaga.

Wumkes.nl

Obertus Foppii, 2 April 1615 te St. Niclaesga, 20 Juni 1616 te Tjerkgaest, en 29 Nov. 1620 aldaar als *Obertus Foppius;* te Doniaga 12 Nov. 1622.

Henricus de Brune 24 Juli 1624.

Johannes Menelai, 17 Sept. 1631; te St. Niclaesga 24 Aug. 1633.

Ousterhaule c. a.

Cornelius Rodolphi, 6 Juni 1613 te Olde-ouwer. *Cornelis Rodulphi Sigersma* aldaar 6 Juni 1613—16 Nov. 1620.

Wilco Somer te Olde-ouwer 15 Aug. 1640—28 Jan. 1646.

Wumkes.nl

INHOUD.

Inleiding . . . . . blz. 357—358.
Verhouding van godsdienst en maatschappij, „ 358—359.
Namen van landen, die aan den ouden tijd herinneren, ... „ 359—361.
Grietman als invorderaar der schatting, . „ 361—363.
Grietman als rechter, ... „ 363—375.
De Grietman heeft het oppergezach over dijken, sluizen, wegen, ... „ 375—376.
De Grietman waakt voor veiligheid en orde, „ 376—378.
Bijzitters, ... „ 378—380.
Secretaris, ... „ 380—383.
Dorpsrechters, ... „ 383—387.
Executeur en adsistent, ... „ 387.
Kerkgebouwen, ... „ 388—394.
Kerkvoogden en kerke-rekeningen, . . „ 394—402.
Grietman in betrekking tot de kerk, . . „ 402—410.
Predikant, ... „ 410—412.
Gemeente, ... „ 412—419.
Huisselijk en maatschappelijk leven, . . „ 420—429.
Bijlage, bevattende de namen der voorkomende Grietmannen, Secretarissen en Predikanten, . „ 430—432.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

1648—1898.

30 Januari, 26 Mei.

FRIESLAND

BIJ DEN

VREDE VAN MUNSTER.

BIJDRAGE

gehouden op den 9 Maart 1898 in eene
Winter-avondvergadering van Het Friesch Genootschap
voor G., O. en T. door

Mr. A. J. ANDREÆ,

TER GELEGENHEID

van de herdenking der afkondiging van dien vrede binnen
Frieslands hoofdstad, op 26 Mei 1648.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

„Pax et libertas foederati Belgii!"

(De vrede en de vrijheid van het Vereenigd Nederland.)

„Libertati foederatorum
Belgarum, post totius prope
seculi bellum cum Hispanis,
aeterna pace aeternae factae;
anno MDCXLVIII."

(Aan de vrijheid der Vereenigde
Nederlanden, na een oorlog met
de Spanjaarden van bijna een
gansche eeuw, door eenen eeuwigen
vrede eeuwigdurend gemaakt;
in het jaar 1648.)

(Opschriften op een der penningen, die ter herinnering van het sluiten van den vrede van Munster werden geslagen. Zie *Van Loon*, Nederl. Hist. penningen, II, 316.)

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Een woord vooraf!

't Is nu bijna 30 jaren geleden, — 't was op den 23 April 1868, — dat in eene vergadering van ons Genootschap door het lid Dr. W. Bisschop, op „vereerende uitnoodiging" van het toenmalig Bestuur, eene Voorlezing werd gehouden, over de gebeurtenissen, die in Mei 1568 in 't Noorden van ons land hadden plaats gehad.

En geen wonder, want door geheel Nederland liet zich een feestgalm hooren, en overal werden commissiën gevormd, om den slag bij „Heiligerlee, het eerste heldenfeit van den vrijheidsoorlog, te herdenken", een heldenfeit, waaraan zoovele Friezen krachtig hebben deelgenomen.

Vooral deze laatste omstandigheid gaf aanleiding aan het toenmalig Bestuur, om die merkwaardige gebeurtenis niet onopgemerkt te laten voorbijgaan.

Zooals bekend is, — dat feit is op luisterrijke wijze op de plaats zelve in 't bijzijn van Z. M. den Koning herdacht. Dr. Nicolaas Beets besnaarde zijn lier; een standbeeld werd daar onthuld, zij het dan ook te midden van ontzaglijke regenstroomen, die evenwel niet vermochten de geestdrift uit te dooven.

En nu, na 30 jaren, gedenken we een ander feit. Toen den aanvang van den worstelstrijd, nu het einde daarvan; toen zweefde de naam van „Heiligerlee" op aller lippen, thans die van „Munster!"

Werd het voor 30 jaren door ons Genootschap nuttig en noodig geoordeeld, om op eenvoudige wijze, in eene

Wumkes.nl

bijeenkomst, dankbaar te gedenken den dag, waarop voor de eerste maal de Nederlanders den Spanjaard in 't open veld met goed gevolg bekampten, — ook thans wenschte het Bestuur van ons Genootschap in herinnering te brengen het feit, waardoor aan dien kamp voor goed een einde werd gemaakt 1).

En dat met te meer aandrang, daar het Genootschap in 't bezit is van zulk een zeldzaam voorwerp, dat die herinnering zoo levendig houdt, en waarop in onopgesmukte taal wordt verhaald op welke wijze in Friesland's hoofdstad die heuglijke gebeurtenis is herdacht.

Van dat voorwerp, een gekleurde plaat met randschrift, werd op zeer verdienstelijke wijze, op verzoek van het Bestuur van ons Genootschap, onlangs onder toezicht van Dr. Pleyte, directeur van het Rijksmuseum te Leiden, door diens Adsistent, den heer Koenen, eene uitstekend geslaagde reproductie vervaardigd, die thans op het Friesch Museum berust.

Eene afbeelding daarvan is aan dit werkje toegevoegd, in de verwachting, dat dit den lezers niet onwelkom zal zijn, evenmin als de tekst, die daarop voorkomt, opgenomen in Bijlage I, terwijl in Bijlage II zijn vermeld de voorwerpen, welke, als betrekking hebbende op den vrede van Munster, in het *Friesch Museum* op Donderdag 26 Mei dezes jaars zijn tentoongesteld geweest 2).

1) De lezing van Dr. Bisschop is afgedrukt in dl. XI van De Vrije Fries, bl. 395.

2) Zie hierna: *Bijlage I en II.*

Wumkes.nl

TAFEREEL DER AFKONDIGING VAN DEN MUNSTERSCHEN VREDE TE LEEUWARDEN, OP 26 MEI 164
Copie genomen naar de reproductie van het origineel aanwezig op het Friesch Museum.

Wumkes.nl

Friesland bij den vrede van Munster.

In de maand Juni, kort na „pinxteren in den jaere sess ende tzestich", kwamen op zekeren dag drie Hollandsche edelen Frieslands hoofdstad binnenrijden 1).

Zij waren Albert van Huchtenbrouck, Frits van Egmond en Herbert van Raephorst, allen verwant aan Friesche geslachten, voldoende reden, dat men deze edelen bij voorkeur afvaardigde, om ook in dit gewest leden voor het Verbond der edelen te winnen.

Gezeten op witte paarden, gehuld in aschgrauwe kleederen, voorzien van een geuzennap, reden zij de St. Jacobs- of Wirdumer-poort binnen, en langs den Wirdumerdijk de Nieuwstad op, waar zij afstegen in het huis „De Gulden Helm", tegenover de „Weerdspijp" (Lange pijp), zuidzijde van de Nieuwestad, destijds bewoond door Gabbe Selsma, de jonge en zijne vrouw Jees Wybrantsdr 2).

't Was inderdaad hun voornemen om ook Friesche edelen te overreden deel te nemen aan het Verbond, dat sommigen in de zuidelijke gewesten reeds hadden gesloten, waarvan het streven was, om te verkrijgen: vrijheid van geweten, verzachting der placaten, eerbiediging der voorvaderlijke privilegiën.

1) *Pinksteren* viel dat jaar op 2 Juni in. De 3 edelen waren hier althans vóór 29 Juni; zie no. 230 v. d. Inv. v. h. Arch. v. Leeuwarden.

2) Gabbe's ouders waren Gabbe S. de oude en Trijn Seerps van Beyma, die later hertrouwde met den advocaat Jurjen Godefredi; zie De Vrije Fries, IX, 389 en 440.

Wumkes.nl

Men dacht er toen niet aan, om aan Spanje's Koning de gehoorzaamheid op te zeggen, veelmin, om een vrije Republiek te vormen!

Daar in „De Gulden Helm", waar de luidruchtige Selsma woonde, en in het wijnhuis van Pieter Berrijns, hadden samenkomsten plaats van hen, die zich bij de verbondene edelen wilden aansluiten. Het ging er dan wel eens wat heel vroolijk toe. En geen wonder, want men was in Leeuwarden in een zeer opgewonden en feestelijke stemming wegens de aanwezigheid der Hollandsche edelen, afgezanten van Hendrik van Brederode, die, mank als hij liep, voor niemand onderdeed in brandenden ijver, om op te komen voor de vrijheid van zijn vaderland.

Selsma's vrouw had ter eere van hare hooge gasten „de afbeelding van haere (hunne) Wapenen" aan den gevel van „De Gulden Helm" laten aanbrengen, met het bijschrift: „Leven de Geuzen"; het volk juichte en men zong: „God betert", roept de Leeuwarder notaris Anthonius Joostz. in woede uit, „diverse liedekens" langs de straten „tot groote „oneer, laster van God almachtig, geestelicke overicheyt, „Coe. Mat. ende zijnen Stadholder, verheffende Henricus „van Bredenroede," al was het dan ook, dat deze feestvreugde getemperd werd doordien men die „Sangers" liet „apprehendeeren", geeselen „ende uijt de landen van Vrieslant" verbannen.

Al spoedig had er in het wijnhuis van zekeren Pieter Berrijns eene samenkomst plaats van een 30 à 40tal edelen, onder welke waren Sjoert van Beyma, Willem van Buma en Hartman van Galama. 1)

De beker ging er, zooals gewoonlijk lustig rond, en men maakte er „goede chiere", zoo zelfs, dat sommigen o. a. Buma „metten dronck" bevangen werden, in welken min hel-

1) De grootvader van Sjoert van Beyma en die van Tryn van Beyma, de gastvrouw der 3 Hollandsche edelen, waren broeders.

Wumkes.nl

deren toestand men hem een zeker Verbondschrift voorlegde, hetwelk hij en anderen teekenden, „ignorerende", zoo verklaarde hij later naïef, „waertoe 't selve tendeerde, noch oick dinckende yet daeraen te mesdoene."

Ook Beyma en Galama plaatsten hunne namen onder dat stuk; maar het werd hun later wel duidelijk gemaakt, dat ze daaraan in hooge mate misdaan hadden. Want twee jaren later, nadat hunne strijdgenooten op 23 Mei 1568 bij Heiligerlee de overwinning hadden behaald, werden op last van den „IJzeren Hertog", die woedend was over die nederlaag, Beyma en Galama den 1en Juni, en Buma den 24en Dec. daarna, het hoofd voor de voeten gelegd.

Maar er moest wat meer gebeuren, dan bijeenkomsten en drinkgelagen, die trouwens de zaak der vrijheid niet veel verder brachten; de vijand deinsde niet terug bij het hooren van den kreet: „Vivent les Gueux!"

Op het slagveld, op de zilte baren, bij 't donderen van 't musket moest de strijd worden gevoerd; veel bloed moest er vergoten worden, edel bloed; de kreten: „nunc aut nunquam", — „recuperare aut mori", moesten den vijand in de ooren klinken, dan eerst zou de strijd voor „de vrijheid des Vaderlands en der conscientie" in werkelijkheid een aanvang nemen, dan zouden de grondslagen gelegd worden van het gebouw, dat, na 80 bange jaren voltooid, in zijn topgevel zou voeren een leeuw met een bundel van zeven pijlen en daaronder het: „*Concordia res parvae crescunt*": „eendracht maakt macht!" 1)

Tachtig jaren dan, nadat het eerste wapengekletter in de velden van Heiligerlee tusschen de Nederlandsche en

1) Zie mijn opstel over de gebeurtenissen dier dagen in De Vrije Fries, dl. XIV, getiteld: „*Het verzet der Friezen tegen de Spaansche dwingelandij.*"

Wumkes.nl

Spaansche benden was vernomen, lieten zich, óók in de maand Mei, wederom op de Nieuwstad te Leeuwarden jubelkreten hooren 1).

„De Gulden Helm" is nu niet het gebouw, van waaruit die vreugdetoonen worden gehoord; het Waaggebouw is thans in feestdosch gehuld. Muzikanten spelen er lustig op los; het College van Gedeputeerden begeeft zich in plechtigen optocht derwaarts; hun Secretaris of Griffier verkondigt luide aan het omstaande Volk, dat het gebouw der vrijheid is voltooid, dat de vrede met Spanje is gesloten, dat de Vereenigde Nederlanden voor „een vrij gemeentebest" zijn verklaard!

Wederom laat de muziek zich hooren; misschien wel een Wilhelmus van Nassauen! En het volk jubelt en juicht!

Welk een verschil met den dag, waarop de edelen in aschgrauwe kleederen verschenen; welk een schouwspel; welk een bange strijd tusschen die beide tijdstippen; welk eene overwinning ten slotte!

Herhaaldelijk waren er reeds pogingen aangewend, om te trachten tot een voor beide volkeren, Spanjaarden en Nederlanders, bevredigend einde te komen van den langen en bangen worstelstrijd, die een aanzienlijk aantal menschenlevens en schatten gouds had gekost, maar waaruit de „vrijheid des Vaderlandts ende des gewetens" voor ons Nederlanders glorierijk zou te voorschijn treden! 2)

---

1) Wagenaar, Vaderl. Historie, dl. XII, bl. 3, noot 1, schrijft, dat men den 80-jarigen oorlog rekende te beginnen 5 Juni 1568, toen Egmond en Hoorne werden onthoofd, en te eindigen denzelfden dag in 1648, op welken dag de Munstersche Vrede hier te lande werd afgekondigd. Zie daarover ook: L. van Aitzema, Saken v. St. en O. III, 272, en Arend, Gesch. des Vaderlands, III^A. bl. 802 en 803.

2) Van 1567—1577 had de oorlog aan Spanje gekost: 22.462.885 ducatons!

Wumkes.nl

Reeds in 't jaar 1636 was er sprake geweest van een zoogenaamden „Vredehandel" tusschen beide landen, maar zonder gevolg. Spanje riep daarop de hulp in van Paus Urbanus VIII, om met bemiddeling van Frankrijk's Koning Lodewijk XIII de zaak te hervatten.

Het vorderde uiterst langzaam, totdat in 1643 de onderhandelingen met meer kracht werden ter hand genomen.

Was aanvankelijk als plaats van samenkomst Keulen, later Hamburg, toen Lubeck aangewezen, — in dat jaar werd besloten, dat de stad Munster de eer zou genieten de Vrede-onderhandelaars binnen hare wallen en op haar Stadhuis te mogen ontvangen.

Eerlang moesten er uit elk der Zeven Nederlandsche gewesten gemachtigden worden gekozen. Hoeveel? Ja, dat was een lastige vraag, die veel gekibbel en veel naijver deed ontstaan.

Holland, dat zooals gewoonlijk zich vrij wat liet gelden, wilde in dit opzicht niet met de andere provinciën gelijk staan; Holland moest zoo dikwijls de kastanjes ook voor de anderen uit het vuur halen, dat het nu ook wel eenig voorrecht meende te mogen genieten. Na eenig gehaspel werd dan bepaald: Holland zou 2 en de andere gewesten ieder 1 gemachtigde kiezen, alzoo te samen: *acht*.

Zoo werd dan in Friesland uit de 4 toenmalige Gecommitteerden ter Generaliteit van dat gewest, te weten: Jr. Frans van Donia, Assuerus van Vierssen, Johannes van Crack en Joannes van Veldtriel, door Friesland's Staten op den Landsdag van 2 Juni 1643, de *eerstgenoemde* gekozen als Plenipotentiaris tot den vredehandel van Munster.

Frans van Donia behoorde tot een der aanzienlijkste geslachten in dit gewest, hetwelk tijdens den 80-jarigen oorlog steeds had uitgeblonken, — op een enkele na, — door trouw aan Spanje's Koning en het Katholieke Geloof.

Maar 't tij was verloopen, en de bakens waren verzet.

Wumkes.nl

Al waren er van „Donia's geslachte", die dat geloof trouw bleven en zich naar Mechelen begaven, om er als Katholieken te leven en te sterven, — de ouders van Frans waren overgegaan tot de Hervormde leer en hadden dan ook hun zoon daarin opgevoed.

Hij was de zoon van Keympe en Frouck van Goslinga, die op Hinnema-State te Jelsum woonden, waar Frans omstreeks 1590 moet zijn geboren 1).

Van zijne eerste levensjaren is ons niets bekend. Waarschijnlijk is hij op de Akademie te Franeker geweest en daarna op de eene of andere buitenlandsche Universiteit.

Op ongeveer 28-jarigen leeftijd schijnt hij zijn hof te hebben gemaakt aan Geertruidt van Engelsteedt, dochter van Ludolf, kapitein in Engelsche dienst en van Anna van Harinxma thoe Slooten.

Ludolf was destijds „bestalter Hopman eener Kompagnie soldaten, in dienst van Friesland" en tien jaren later was hij „effectief kapitein bij de Infanterie."

Frans maakte zijn hof met goed succes, en weldra werd het hem vergund in het album van zijn veelbeminde Geertruidt het volgende „veerske" te schrijven, hetwelk daarin als het laatste gedicht voorkomt:

„Hannibal", zoo luidt het,
„Hannibal van de Carthaginensers bevrijdt
„Heeft haer deur geduldicheyt overwonnen
„Alsoo oock een Amateur wel crijgt
„Dat hem meest van anderen wordt vergonnen."

Eene fraaie teekening voegde hij daaraan toe, die ook schijnt te doelen op de verovering, die hij had gemaakt,

1) Johan, een der voorvaders van Frans, leefde in de eerste helft der 16e eeuw en huwde met Lolck Hinnema van Jelsum, waardoor Hinnema-State in 't bezit der Donia's kwam. Later werd dit huis in eigendom bezeten door den bekenden Balthasar Becker, die er omstreeks 1691 zijn beroemd boek: „De Betoverde Weereld" schreef. Zie: Stamboek v. d Friesschen adel, op: *Harinxma-Donia.*

Wumkes.nl

nl.: „de inneming van een sterk kasteel, waarbij een ridder „te paard, in volle wapenrusting, dragende aan zijnen arm „een schild, met het wapen van Harinxma-Donia, de hoofd-„persoon uitmaakt. Een zijner volgelingen draagt op de-„zelfde wijze het wapen van Friesland." Onder de teekening plaatste hij: „*Non sine causa, — vale!*" 1). Elders vond ik vermeld, dat zijne spreuk luidde: „*Toga et armis*" 2).

Nadat Frans en Geertruidt den 27en September 1618 te Leeuwarden met elkander in 't huwelijk waren getreden, zullen zij al spoedig, misschien echter eerst na het overlijden zijns vaders in Nov. 1622, het voorvaderlijk Hinnema-State metter woon hebben betrokken.

Frans komt voor als lid der Generale Staten en was in 1643 Volmacht ten Landsdage, in welk jaar hij, zooals wij zagen, op den 2 Juni werd verkozen tot „Plenipotentiaris" naar den vredehandel te Munster, die niet zonder veel moeite, eindelijk in Januari 1648 tot het gewenschte doel leidde 3).

Kort vóór zijne benoeming tot Plenipotentiaris stierf in de maand Maart zijne vrouw, met wie hij eerlang, 27 Sept. 1643, zijn zilveren huwelijksfeest gehoopt had te kunnen vieren. Zij bevonden zich in Februari in den Haag; hij was „gezond van lichaem", maar zijne vrouw ziekelijk en bedlegerig, en dat zal aanleiding hebben gegeven, dat zij op den 27en dier maand aldaar hun uitersten wil maakten.

Frans hertrouwde na twee jaren, (in November 1645) met *Helena van Hoecklum, dochter van Gerhart, burgemeester* van Harderwijk en gecommitteerde ter Admiraliteit in het Noorderkwartier, en van Helena Cloeck, vrouwe tot Spaanschweerd, een aanzienlijk huis nabij Zutfen.

---

1) „*Niet zonder reden — vaarwel!*" De Vrije Fries, VIII, 209.

2) „*Door toga en wapenen.*" (Door woord en daad.)

3) Resolutiën enz. van de Staten van Friesland; zie 't gedrukt Register op: *Donia.*

Wumkes.nl

Slechts 5 jaren mocht hij zich in haar bezit verheugen, daar zij reeds 31 October 1650 ten grave daalde.

Nadat Frans den 6 Juli 1649 te Leeuwarden op nieuw had getesteerd, werd hij in December van 't volgende jaar met 16 anderen tot afgevaardigde benoemd naar de Groote Vergadering, die in Januari van 1651 in den Haag zou worden gehouden en waarin zou worden gehandeld over: de Unie, de Godsdienst en het Krijgswezen.

In den aanvang van Januari 1651 begaf hij zich, o. a. in gezelschap van Tjaerd van Aylva en Pibo van Doma derwaarts, terwijl bedoelde vergadering op den 18en dier maand zou worden gehouden.

Kort na zijne aankomst werd hij ongesteld, en wel in die mate, dat hij de vergadering niet kon bijwonen, waar hij anders het Voorzitterschap zou hebben bekleed, daar Friesland aan de beurt van presideeren was en Donia daarvoor was aangewezen, maar hetgeen nu werd waargenomen door zijn gewestgenoot Pibo van Doma, ontvangergeneraal van Kollumerland, een geleerd, maar lastig man 1). Nadat hij de vergadering met eene korte toespraak had geopend, nam Jacob Cats het woord, die daarop zijne beroemde rede hield 2).

Inmiddels was Donia's ziekte steeds verergerd, en zij nam in zoo hevige mate toe, dat hij reeds den 25 Februari dezes jaars in den Haag overleed, waar indertijd ook zijn vader was gestorven.

Uit geen van beide huwelijken liet hij kinderen na. Zijne zuster Syts, gehuwd met den predikant Hendrick Hinckena van Hinckenborg, een Oostfriesch edelman, grootvader van de vrouw van Balthasar Becker, erfde daarop Hinnema-State 3).

---

1) Zie Stbk. v. d. fr. adel in 't Register en Plaatsbeschr. van Kollumerland c. a.

2) Zie Lieuwe van Aitzema, t. a. pl. III, blz. 498.

3) Zie noot 1 op blz. 446 hiervoor.

Wumkes.nl

Waar Frans is bijgezet, dit heb ik niet kunnen ontdekken, maar ik vermoed te Leeuwarden 1).

Donia's mede-afgevaardigden naar Munster waren:

Godard van Reede, Heer van Nederhorst, afgev. v.w. Utrecht;

Johan van Matenesse, Heer van Matenesse, en *Adriaan Pauw*, Heer van Heemstede, beiden afgev. v. w. Holland;

Bartold van Gent, Heer van Meinderswijk, v. w. Gelderland;

Johan de Knuyt, Ridder, Heer van O. en N. Vosmeer, v. w. Zeeland;

Willem van Ripperda, Heer tot Hengelo, v. w. Overijssel;

Adriaen Clant, Heer van Stedum, v. w. Stad en Lande 2).

Geen wonder, dat Donia te midden van al deze bezitters van heerlijkheden, iets waarvan men in dit gewest niets wilde weten, zich schreef: „Heer tot Hinnema te Jelsum." Dit werd hem dan ook niet kwalijk genomen, en hij kwam er dus beter af, dan Sicke van Dekema, die in 1608, ook in hoedanigheid van afgevaardigde, eene acte onderteekende met den titel van „Heere van Jellum", een aardigheid, die hem kort daarna eene scherpe berisping van de Gedeputeerde Staten op den hals haalde, met de opmerking, dat hij daartoe volstrekt niet gerechtigd was, „ende 't selve een sake is van quaden gevolge, streckende tot „nadeel van 's Lands privilegiën en de vrijheit van dien" 3).

Maar om tot onze gezanten terug te keeren, — den

---

1) Zie: *Bijlage II*, nos. I, II, III, IV en V en de *Aant.* ald.
Onder de namen op grafsteenen (Kerkhof van Oldehove), vermeld bij bij Heginitius, komt voor: *Favia? Donia = Frans van Donia?*

2) Zie *Bijlage II* en ook de Aanteeken. aldaar. Arend, t. a. pl., blz. 612 en Lieuwe van Aitzema, „Saken van Staet en Oorlogh", dl. III, bl. 51, 259, 266 en 267 en zie ook: dl. VI[1]: *De Vredehandel van Munster*. Wagenaar, dl. XII, blz. 404.

3) Zie De Vrije Fries, dl. VII bl. 379.
Grappig was eenige jaren later, 1635, de ijdeltuiterij van Foppe van Aitzema, die, door den Duitschen Keizer in den adelstand verheven, opgaf te zijn: „Herr zu Lipperode. Silly und Ailssheim", alias *Lioessens* en *Aalzum*, in O. Dongeradeel, en *Jislum* in Ferw.deel gelegen, in ieder waarvan hij een of meer doodgewone boerenplaatsen bezat! Zie De Navorscher dl. 38, bl. 623 enz. Later is zoo iets nog wel meer voorgekomen!

Wumkes.nl

28en October 1645 werd hun een Instructie overhandigd, en anderhalve maand later zou de reis naar Munster worden aanvaard.

In December dan togen de verschillende gemachtigden op weg; Van Donia, Van Gent en Van Reede vertrokken den 14en dier maand; Clant, Van Matenesse en Pauw twee dagen daarna. De andere twee kwamen iets later.

„Tot Deventer hebben sy elckander inghewacht tot den „5 Jan. (1646), als wanneer sy van daer zijn vertrocken, „goet vindende haer onderwegens wat op te houden ende „haer tijdt te geven omme op 't stuck van de receptie haer „te informeren." Zij zonden daarom hun secretaris naar Munster, die hen weder te Steinfurt zou ontmoeten, vanwaar het geheele gezelschap den elfden Januari zich op reis begaf, „ende zijn des selven daeghs tegen den avond „tot Munster gearriveert."

„Een half uyre van de Stadt zijn haer bejeghent vyf Carossen," waarin de ambassadeurs van Frankrijk en Portugal gezeten waren, die hun uit naam der andere gezanten begroetten. Na hunne aankomst gaven zij onmiddellijk daarvan kennis aan de afgezanten van Spanje en aan den pauselijken nuntius *Fabius Chigi*, welken laatste wij straks op Frieschen bodem zullen ontmoeten. De afgezanten van Spanje waren: *Don Gaspar de Bracamonte Y Gusman* Graaf de Penaranda, denkelijk wel een afstammeling van Don Gonsalvo de Bracamonte, die als een der legeraanvoerders de Nederlanders bij Heiligerlee bekampte; verder *Fra Joseph de Bregagne*, Aartsbisschop van Kamerrijk; *Don Diego de Saavedra Taxardo*, en *Antonie Brun*, raad van Z. M. in den Hoogen Raad van Vlaanderen, een Nederlander, Anthonie de Bruin geheeten 1).

1) Waar kwam *De Bruin* eig. van daan? Vgl. Batavia Sacra III, 367 was *Zacharias de Metz* zijn huispriester. Zie ook over deze *Afgezanten* Arend, t. a. pl. blz. 612 en de *Aant.* in *Bijlage II*, en nos. III, IV en V aldaar.

Wumkes.nl

Zij allen waren uiterst voorkomend en gaven de gezanten van de „Hoog Mogenden" den titel van *Excellentie*, hetgeen ook door de Duitsche en Fransche gevolmachtigden werd gevolgd. Alleen de pauselijke nuntius nam niet de minste notitie van de „Excellenties"; bij een eerste bezoek liet hij weten dat hij niet te huis was, en bij een tweede, dat hij ontkleed was.

Wat waren de tijden veranderd! De nakomelingen van hen, die voor rebellen, piraten, ketters en geuzen waren uitgemaakt, werden door het nageslacht hunner vijanden, die ze vervolgd, gebannen en verdreven hadden, thans met den meesten eerbied en onderscheiding behandeld.

De Nederlandsche gezanten waren dan ook met een zekeren staat van deftigheid omgeven. Er was bepaald, „dat elk „der Gevolmachtigden éénen edelman en vier knechts, met „gelijk livrei, en één rijpaard zou krijgen. Vier koetsen, elk „met zes paarden, zouden ten dienste der Gezanten staan."

De uitgaven voor dit een en ander, alsmede voor het verblijf in Munster en het heen- en weder- reizen, bedroegen dan ook het, vooral voor dien tijd respectabel cijfer van vijf en een halve ton gouds, behalve de afzonderlijke geschenken in geld aan de Gezanten verstrekt. Zoo ontving Donia eenige malen 1500 gld. 1).

De pauselijke nuntius, dien ik boven noemde, Fabius Chigi, schijnt tot afwisseling in het voorjaar dezes jaars (1646) eene reis naar Friesland ondernomen te hebben. Althans we treffen hem in dit jaar aan, vrij zeker in de maand April, als gast op Hemmema-state te Beetgum, op den toren van welk adellijk huis deze heer de destijds zoo beroemde Berlikumer-paardenmarkt in oogenschouw schijnt genomen te hebben, die op den 25en dier maand aldaar placht gehouden te worden.

---

1) Resolutiën der Staten van Friesland op: *Donia* en *Munster*.

Wumkes.nl

Hoe hij daar kwam? Met zekerheid is dit niet te zeggen, maar ik vermoed, dat hij kennis zal hebben gehad aan zijne gastvrouw Barbara Entreiter von Hoffreith, uit Beijeren geboortig, echtgenoote van den eigenaar en bewoner van genoemde State, Doecke van Hemmema.

Zijn gastheer stelde dit bezoek zoo hoog, dat hij dit feit liet vereeuwigen op een zwart bord met witte letters.

Chigi was te Sienna geboren, werd later Kardinaal en 7 April 1655 Paus, bij welke gelegenheid een penning ter zijner eere werd geslagen.

Den 22 Mei 1667 is hij als Paus te Rome overleden 1).

Niet zonder moeite, vooral van de zijde van Frankrijk, dat, op grond van vroeger gemaakte tractaten niet wilde, dat de Nederlanden afzonderlijk met Spanje vrede sloten, kwam dan eindelijk in 't jaar 1648 de vrede tot stand.

In eene plechtige bijeenkomst in het antieke Raadhuis te Munster, dat in gothischen stijl opgetrokken, reeds meer dan drie eeuwen oud was, werden, in de later zoogenaamde „Friedensaal," de 79 artikelen van het Vredesverdrag op den 30en Januari dezes jaars, ongeveer 10 uur des avonds geteekend, waarop de wederzijdsche gevolmachtigden elkander omhelsden en geluk wenschten.

Daarbuiten op straat verdrong zich eene nieuwsgierige menigte, die de uitkomst met ongeduld verbeidde, en nu, op 't vernemen van die tijding, in een uitbundig gejuich losbarstte.

De bovenbedoelde „Friedensaal" werd later, ter gedachtenis van deze heuglijke gebeurtenis, met de portretten der afgevaardigden versierd, geschilderd door den bekwamen Nederlandschen schilder G. Terburg.

---

1) Zie no. V van *Bijlage II.* Stbk. v. d. Fr. adel op *Hemmema.* Nota, *Oudh.* van *Berlikum*, bl. 95. 61ste Verslag v. h. Fr. Gen. bl. 52.

Wumkes.nl

Op sommige zetels in die zaal liggen nog kussens, die bij deze gelegenheid zijn gebruikt 1).

De Nederlandsche gezanten vertrokken, behalve Donia, die achter bleef, den 9 Febr. uit Munster naar den Haag, waar zij den 12en aankwamen. Kort daarna is ook Donia teruggekeerd en hij was zeker den 17 Maart te Leeuwarden in den Landdag aanwezig, toen, zooals ook elders in de overige gewesten, de artikelen werden overwogen en nader goedgekeurd. Op dien dag werden door de Staten van Friesland geapprobeerd „de tractaten tot Munster getekent „den 30 Januari, in negen ende 't seventich articulen bestaande", terwijl tevens bij die gelegenheid „de Heere Frans „van Donia, Gecommitteerde van de Provintie, wegens zijne „goede devoiren bedanckt" werd 2). Zijne werkzaamheden waren hiermede blijkbaar nog niet afgeloopen, want bij resolutie der Staten van 8 Maart van 't volgende jaar werd hij nogmaals „bedankt en ontslagen, ten ware de gesa„mentlyke Ambassadeurs nader wierden beschreeven, des „zal zijn tractement genieten" (ad *f* 1500) „tot May aanstaande", terwijl hem bij resolutie van 22 Maart 1650 „een praesent gedaen" werd „van 1500 guldens voor zijne moeite." En hiermede schijnen de bemoeiingen in deze zaak eindelijk afgeloopen te zijn.

De uitwisseling der stukken tot bekrachtiging der 79 artikelen had op den 15en Mei van het jaar des vredes „zeer plegtiglyk" te Munster plaats, en wel „op de groote „zaal van 't Stadhuis", zoo verhaalt ons Wagenaar, „in 't „gezigt eener talrijke menigte. De eed werdt door de „Staatschen gedaan, met opsteeking der twee voorste vin„geren van de regterhand op het Evangelie, waarop een

1) Zie no. VI van *Bijlage II*, waar de naam Terburg voorkomt. Zie over hem: Van der Aa, Biogr. Wbk.

2) Zie *vooral* de resolutie dienaangaande, in 't *Chbk. v. Fr.*, V, bl. 511.

Wumkes.nl

„zilveren Kruis geplaatst was, en hievenze daarna op naar „den Hemel. Op den volgenden dag werd de Vrede open„lijk afgekondigd te Munster", alzoo op den 16en Mei 1).

Laat ons thans van Munster naar ons Vaderland terugkeeren.

Zoodra de tijding der afkondiging in den Haag was aangekomen, werd er beraadslaagd, wanneer en hoe men dit heuglijk feit in de zeven Nederlandsche gewesten zou vieren. Daarvoor werd de 5e van zomermaand aangewezen.

„Vrydagh den vyfden Juni", zoo verhaalt ons Lieuwe van Aitzema, de bekende geschiedschrijver, een neef van den vroeger vermelden ijdeltuit Foppe, „Vrydag den vyfden „Juni wierden alomme in de Vereenigde Nederlanden vreugde„teekenen met branden van Picktonnen, Losbranden van „Geschut ende Musquetten getoont: alleen in Zeeland ende tot „Leijden syn geen soodane Publycke teekenen getoont „doch de danck ende bede-dagh is Woensdagh den derden „Juny ghehouden gheneralyck, als ook van de publicatie" 2).

Zeeland was met den vrede niet zeer ingenomen. De Zeeuwen hadden van lieverlede zich ter kaapvaart uitgerust, een verkeerde uitwas van de oorspronkelijke oorlogsbedrijven der Watergeuzen. Hieraan kwam nu een einde. Leiden, de stad, — o wonderlijke speling van het lot! — waar thans nog een origineel portret zich bevindt van den Frieschen Plenipotentiaris, — had er blijkbaar ook geen behagen in, om het feit van den vrede feestelijk te herdenken, om welke reden, weet ik niet.

De schrijvers vergissen zich, als zij beweren dat *overal* in den lande de feestelijkheden ter eere van dit merkwaardig feit op den 5en Juni hebben plaats gehad. Immers, uit het

1) Zie *Bijlage II*, no. VI. Wagenaar, Gesch. des Vaderlands dl. XI, bl. 491.
2) Er werden 14 „medailles" geslagen; zie *Bijlage II*, no. VII.

Wumkes.nl

omschrift geplaatst rondom de afbeelding van de afkondiging van den vrede van Munster te Leeuwarden leest men duidelijk, dat zulks in Friesland heeft plaats gehad op den 26en Mei.

Van eene kerkelijke viering in dit gewest is ons niets gebleken. Mogelijk had die twee dagen te voren plaats gehad, op Zondag 24en dier maand.

— Het tegenwoordige gebouw op de Tweebaksmarkt, onder den naam van het College bekend, werd toen ook reeds gebruikt voor de bijeenkomsten der Gedeputeerde Staten. Men had het voornemen gehad daar ook eene zaal te bouwen voor de Landdagen, en voor de vergaderingen van de Volmachten of Staten dezer provincie. Maar er bestonden daartegen bezwaren en onbewust hebben onze voorvaderen het aan de nakomelingschap overgelaten, en wel bepaaldelijk aan die uit den laatsten tijd, om onder één dak te brengen, wat daaronder behoort: s' Land's Staten en hunne Gedeputeerden!

Hadden de Volmachten ten Landsdage voorheen hunne zittingen gehouden in het Predikheeren klooster, bij de Jacobijner- of Groote Kerk, — in 't jaar 1594 ging men er toe over, om een afzonderlijk gebouw voor dat doel aan te koopen en in te richten.

Men kocht daarvoor aan het huis, hetwelk tot nog toe tot woning had verstrekt aan den Voorzitter van het Hof, staande aan de westzijde naast de Kanselarij.

Zoowel de „Edele Mogende Heeren Staaten", als hunne Gedeputeerden, waren overtuigd, dat het belangrijk feit, waarbij tot verbazing van gansch Europa de Zeven Noordelijke gewesten van ons land, klein in omvang, thans groot van macht, door Spanje waren verklaard te zijn een vrij Gemeenebest, door het toen levend geslacht feestelijk moest worden herdacht, — maar tevens, dat de herinnering daaraan voor de nakomelingschap op zichtbare wijze moest worden vereeuwigd.

Wumkes.nl

Voor beiden werd gezorgd, op de volgende wijze.

Wat het laatste betreft, — de Staten lieten tegen den voorgevel van het Landschapshuis, tusschen twee kozijnen een „Gedenksteen" oprichten, welke „van boven pronkt „met een Leeuw, staande tusschen twee hoornen van over„vloed, houdende in de slinker klaauw zeven Pijlen, en in „de rechter een Zwaard, op welks punt de hoed der Vrij„heid rust."

Op dit monument bevindt zich eene latijnsche inscriptie, met vergulde letters op een zwarten grond „te kennen „gevende: dat Gedeputeerde Staten van Friesland dit Ge„denkteeken hebben doen oprigten ter eeuwige gedachtenis „van het sluiten en afkondigen van den Vrede te Munster, „welk een einde maakte aan den fellen krijg, welke ge„durende tachtig jaren, met Gods hulp, door de Generale „Staten en de helden van Oranje en Nassau, ter bevesti„ging van de ware Godsdienst en de Vrijheid, en ter be„koming van een onafhankelijk Volksbestaan, was gevoerd „geworden."

Verder leest men daarop „Anno 1648" en de volgende data: 20 Januari (onderteekend), 30 Januari (bekrachtigd); 8 en 18 April en 26 Mei en 3 Juni zijn niet zonder feesten, vuurwerk en schouwspelen de Vereenigde Nederlandsche gewesten voor een vrij land erkend.

„Rondsom deeze Inscriptie ziet men eenig Lofwerk, en „daar onder het Provinciaale Wapen."

Later werd deze gedenksteen geplaatst tegen den muur van het Gouvernementshuis, doch in 1868 werd hij vandaar overgebracht naar het koor van de Groote Kerk, waar hij thans „eene waardige plaats inneemt" 1).

Deed men dit voor de nakomelingschap, men wilde ook wat voor den tijdgenoot doen.

1) Eekhoff, Leeuwarden, in 't Register en Eekhoff, Catalogus van de Kunstv. te Leeuwarden op: *Vrede van Munster*. Tegenw. St. v. Fr. II, 70.

Wumkes.nl

Gedeputeerden namen een besluit, waarbij werd bepaald, dat op Vrijdag 26 Mei „binnen Leeuwarden" de Vrede „met behoorlijcke staetsy ende solenniteyten" zou worden afgekondigd.

Te dien einde werd „op de Breemarkt aen de Waghe „nae de oostkant opgherecht een groot ende heerlyck „Tonneel ofte Theatrum bykans van een mans hooghte „over al met groen Laken bekleedt. Voor aen stond een „Pulpitum ofte lessenaer met de Wapenen van Vriesland, „daer nae vertoonde zich een Arcus Triumphalis met vier „Pilaren onderset seynde ende behangen met schoone Ta„peten, bovendien tusken yeder Pilaer hinghen drie kransen „van groene Twijghen en Bloemen ghevlochten synde ghe„lyck oock het Theatrum voor met Bloemen bestroijt was. „Vorder sach men met schoone vergulden Letters" een latijnsch vers van den Frieschen rechtsgeleerde en dichter Henricus Neuhusius 1), hetwelk vertaald ongeveer aldus luidt:

„„De Vaderen hebben voor den waren godsdienst hun „bloed veil gehad, en hierdoor is het huis van Oranje„Nassau bevestigd.

„Nu eindelijk, onder hunne aanvoering, de godsdienst „geregeld is, nu juicht men in de overwinning ter eere van „U Christus en de Vorsten van Oranje-Nassau"" 1).

„Het alderopperste was een Tafereel, daer de Vrede de „Gerechtigheyt seer liefelyck omhelsde en kuste, alles seer „cierlyck nae de kunst van Architecture gemaeckt ende „onder met dese Spreucke verryckt synde:

„„Opus Justitiae Pax.""

(Vrede is het werk der gerechtigheid.)

„Op het bovenste Theatrum oock met groen Laken

1) Catalogus Sted. Bibl. van Leeuwarden, bl. 150.

Wumkes.nl

„rondom bekledet" was de zitplaats, „doch bedekt", van onderscheidene „Musicanten" en Trompetters.

Op den bepaalden dag „na noen" begaven zich dan de „Musicanten" bij tijds derwaarts, terwijl „de vyff compagnyen „binnen de Stadt voor Garnissoen legghende in 't geweer" kwamen, waarna zij „marceerden nae de marckt ende ble„ven neven het Theatrum staen, makende door hare Piecke„niers een opene wech midden door de menichte des volks „van het Theatrum af tot aen de Peper-straet toe."

Zonder twijfel zal zich daar wel eene „menichte" van volk, zoo van stedelingen, als buitenlieden bevonden hebben, om getuige te zijn van deze plechtigheid.

De Heeren Gedeputeerden: Saco Fockens, Douwe en Johan van Aylva, Epeus van Glinstra, Wibrandus en E. A. Itsma en Douwe Simons kwamen, terwijl men op het feestterrein nog de noodige maatregelen tot hunne ontvangst nam, in het Collegehuis te samen 1).

De twee overige Gedeputeerden, Lycklama en Roorda, schijnen zich niet bij hunne Collega's op het College te hebben aangesloten, maar zich later naar het feestterrein te hebben begeven. Althans men leest in 't Resolutieboek van Gedeputeerden op dezen datum: „Na noen op de publicatie van den vrede", en daarnevens de namen van de bovenvermelde zeven Gedeputeerden, maar niet die van Roorda en Lycklama.

Weldra sloeg de klok twee uur en de plechtigheid zou een aanvang nemen.

---

1) In 't Chbk. van Fr. dl. V komen voor, op blz. 482 en 528: *Wibrandus Itsma*, blz. 492: *Douwe Simonsz*, blz. 495: *E(peus?) van Glinstra*, blz. 502: *Johan* en *D(ouwe) van Aylva* en blz. 530: *Sako Fockens*. Maar de namen van E. A. Itsma en K. v. Roorda vinden we daarin niet vermeld. Daarentegen komen in het Resolutieboek van Gedeputeerden (in het Rijksarchief te Leeuwarden) op den datum 29 Juni 1648, de namen van negen Gedeputeerden voor, hetgeen overeenkomt met de woorden „D. Deputatis Novemviris" op de afbeelding, zie pag. 462.

Wumkes.nl

Gedeputeerden begaven zich hierop uit het College door de Oosterstraat en de Peperstraat naar het feestterrein, waar een groote menigte hen opwachtte.

Maar laat ons zien, wat er nu verder op het Tafereel te lezen staat.

„Omtrent twe uyren quamen van het Collegium af de „Heeren Gedeputeerde met haer Secretaris; voor aen gingen „vier Deurwaerders met de staffen in d' hand, achter haer „Ed. Mog. volchden de Clercquen, Camerboden met d' Ordi- „naris ende Extra-ordinaris Boden seer staetlyck in goede „ordre, traden, nadat sy met blasen der Trompetten ende „afbranden der Musquetten ontvangen waren, op het Ton- „neel ende setteden haer neder op stoelen daer toe ghe- „bracht synde. De Deurwaerders ende Boden stonden „voor haer Ed. Mog. op 't Tonneel met ontdecten hoofde."

Ondertusschen deden de „Musicanten" hun best, „seer „aerdich spelende ende singhende." En nadat zij inmiddels „daer een tydt lanck by beurten" een „lieflyck Musyck" hadden doen hooren, afgewisseld door het blazen „op heldere „Trompetten", nam de plechtigheid een aanvang, waarop de heer secretaris of griffier Lambertus van Beyma „voor „den dach quam ende tredende nae het Pulpitum toe met „ontdecten hoofde", een aanvang maakte met het voorlezen van de 79 artikelen van het Vredetractaat, uit den aard der zaak een droog en vervelend werk, zoowel voor de om- standers als voor den secretaris, die er dan ook al spoedig genoeg van kreeg; want, zoo luidt het verder, „het duerde „langh, derhalve hy van de Premier Clerq Daniel Claix „verlost werd, die deselve Articulen ten eynde uyt las.

„Daerop volghden verscheyden Musyken, blasen der „Trompetten ende Muskettaden"

En hiermede was de plechtigheid afgeloopen.

„Haer Ed. Mogentheden gingen tot de selve ordre van het „Theatrum wederom af als zij ghecomen waren. Terstond vin-

Wumkes.nl

„ghen de Clocken aen te luyden, de stucken wierden afgescho-
„ten ende des avonds heeft men met Pickvatten ghevierd."

Of de volmachten ten Lansdage hierbij mede tegenwoordig zijn geweest, en of de Plenipotentiaris de plechtigheid met zijne tegenwoordigheid opluisterde, en of misschien de magistraat der stad ook genoodigd en verschenen is, — hiervan is ons nergens iets gebleken en het Tafereel maakt er geene melding van 1).

Kort nadat deze plechtigheid had plaats gehad, werd er „door Jan Hendricks Prigge ende Hans Willems Coopman" eene gekleurde afbeelding daarvan vervaardigd, voorzien van een randschrift, in 't latijn en in 't nederduitsch, waarin wordt medegedeeld, op welke wijze de afkondiging van den Vrede te Leeuwarden heeft plaats gevonden. Het werd „Ghedruckt tot Leeuwarden Bij Sydtse Rinnerts, wonende op de Wortelmerckt by de Slotmakersstraet in de twee Linghen. Anno 1648."

De vervaardigers droegen deze afbeelding op aan de hoogste autoriteiten in dit gewest, en na een kort overzicht te hebben gegeven van den worstelstrijd, wordt vervolgens de feestelijke afkondiging van den vrede in Friesland's hoofdstad vermeld, zooals die boven is verhaald.

Zij besluiten het stuk met de woorden van Psalm 85: 11 (in 't latijn): „De gerechtigheid en de vrede zullen elkander kussen."

Daarop volgt een latijnsch gedicht van Henricus Kolde,

---

1) Op het *Theatrum* staan 28 figuren, namelijk:
4 deurwaarders, zichtbaar aan de staven.
8 Gedeputeerden, op stoelen gezeten, terwijl stoel 9 open is.
1 de Secretaris Beyma die wordt voorgesteld als lezende de 79 artikelen.
6 personen (boden?) ter rechterzijde.
9 idem (idem?) ter linkerzijde.

zamen 28 personen.

Wumkes.nl

destijds rector aan het gymnasium te Leeuwarden en historieschrijver van Friesland 1), van den volgenden inhoud:

„Een weldadige vrede verbindt met teedere armen de gerechtigheid met den roem van het huis van Oranje-Nassau. Daarom heeft Friesland, nadat de vrede met Spanje gesloten was, blijde zegeteekenen vervaardigd, ter eere van U, o Christus en Uw Rijk!" 2)

Zoo werd dan deze heuglijke gebeurtenis ook met luister en vreugde herdacht in de hoofdstad van het gewest, waar zoovele dappere strijders, zoo te land, als ter zee, het zwaard hadden aangegord, om met leeuwenmoed te strijden voor de vrijheid „des Vaderlands en der conscientie."

Klonk het „recuperare aut mori": „overwinnen of sterven" bij den aanvang van den strijd in de velden van Heiligerlee, — tachtig jaren later, na volbrachten strijd, las men op het feestterrein te Leeuwarden de woorden: „Opus Justitiae Pax": „vrede is het werk van gerechtigheid!"

Deze gebeurtenis, die zoo luisterrijk in Friesland's hoofdstad werd gevierd, is waardig in herinnering te worden gebracht, en wel allereerst door het Friesch Genootschap, dat zich almede ten doel stelt de bespreking, de behandeling van, — en de herinnering aan — merkwaardige feiten, die voor dit gewest van historisch belang zijn, waaronder in de eerste plaats mag worden genoemd:

„De vrijmaking van ons Gemeenebest!"

---

1) De Vrije Fries, XI, 340.

2) Zie: *Bijlage I* en in *Bijlage II*, nos. VIII, IX, X en XI.

Wumkes.nl

BIJLAGE I, blz. 440 en 461.

OP DE AFBEELDING LEEST MEN HET VOLGENDE:

„Pompa Triumphalis Adhibita
„in promulgatione pacis Belgarum Leovardiae in Frisia.
„Praepotentibus
„Illustrissimis, Amplissimis, Consultissimis,
„Nobilissimis Dominis
„Dominis Frisiae Ordinibus,
„Ut etiam eorum
„D. Deputatis Novemviris
„Nec non supremae & basilicae Curiae
„D. Senatoribus
„Praeterea
„Dominis qui sunt a rationibus Frisiae,
„Tandem Etiam
„D. Singularum Urbium
„Magistratibus
„Dant, dicant, dedicant
„Johannes Prigge & Hansonius Coopman
„Bibliopolae."

(Het lusterrijk feest ter gelegenheid van de afkondiging van den vrede van Nederland te Leeuwarden in Friesland. Aan de machtige, aanzienlijke, voorname, zeer edele heeren Staten van Friesland en hunne negen Gedeputeerden, alsook aan de leden van het Hof, benevens aan de rekenmeesters van Friesland, en eindelijk aan de magistraten der steden, wordt dit werk door Johannes Prigge en Hans Coopman, boekhandelaars, geschonken, gewijd en opgedragen). Daarop volgt een verhaal in 't latijn, hetwelk ik niet noodig heb geacht, om het hier op te nemen, dewijl het volgende verhaal daarvan de nederduitsche vertaling is, hetwelk aldus luidt: 1)

1) Hetgeen minder duidelijk was, is tusschen ( ) geplaatst.

Wumkes.nl

KORT VERHAAL

van de Nederlantsche Vrede-handelinge, ende afkondinghe derselver binnen Leeuwarden in Friesland,

Wat wrede slachtinghen deze grouwelycke onrusten der Nederlanders te weghe gebracht hebben is door alle menschen tonghen ende Chronycken genoechsaem verbreydet. Ende dat niet sonder reden, want daer sooveel beyde te Lande ende Te Water bedreven is, datter geen grooter oorlogh vertelt, noch met meerder voorsichticheyt ende manhafticheyt immermeer uyt ghevoert konde worden. Hier hebben de konstige Veld-Heeren Mauritius Wilhelmus, met andere helden van Orangien en Nassau ghebloyt. Hier syn de Nederlanders over de Spanjaards meesters ter zee gheworden. Van hier syn die dappere Admiralen Heemskerk, Heyns, Tromp, als om het gulden Vlies van ons Vryheydt en Ryckdommen, op Spangien afghevaren; welcke daden soo veel indien sy noch niet in verscher ghedachtenisse waren, den nakomelinghen loghenachtich schijnen souden.

Wie soude niet verbaest wesen over het innemen van soo veel steden, ende het winnen der Veldt-slaghen? Wie verwondert hem niet dat uyt soo een kleyn hoexken landt, de velden met heyrlegers overdeckt, de stranden met scheepsvloten beset worden, jae dat onse Wapenen d' uyterste palen des zeebodems beseylen ende niets on-aengeroerdt laten? derhalven heeft Philippus, welcke nae een vyfte *monarchie staan dorste, aensiende dese onwinnelycke koragie* der Nederlanders ende den walg van d' oorlogh krijgende, een bestand van Wapenen verzocht ende door tusken spreken der Francen ende Engelschen verkreghen. De schatten van Oost ende West Indien waren in dese oorlog al ver-

Wumkes.nl

spilt, derhalven heeft de Koningh verbaest sijnde door zoo vele proefstucken van haer kloeckheyt des te eerder hen heden de vryheydt vergunt.

Aen d' ander syde hebben oock de Staten, dewijl haer een goedt verdrach aengeboden wierde, weelde voor armoede, ghemack voor onrust aangenomen. Sy verheughden haer datse nu vrylichlyck buyten hare Poorten mochten gaen wandelen, datse sonder eenich ghevaer in hare vyanden Landen quamen, tot een bewys van Vrede ende oprechte stille-standt.

Doch dese vreuchde is niet langduyrich geweest. De kinderen van Mars gheen dinck meer hatende dan de maghere ende onvruchtbare vrede, hebben niet willen lyden dat de roest in de Wapenen quam. Derhalven 't bestant uyt synde is d' oorlogh veel heftigher wederom aen-ghegaen. Also dat dese stridende partyen schenen in der eeuwicheyt te willen oorlogen ende haet der voorolders met haer doodt beseghelen. Aen beyde kanten is met vordeel en schade gevochten, alsoo nu de Spangjaerdts de Iselstroom tot het binnenste der Vereenighde Nederlanders indronghen, dan d' onse Wesel en d' onwinnelijcke stadt 's Hertoghenbos veroverden. Doch met de Francen in een verbond ghetreden synde, hebben wij ons verscheidene wegen tot heerlycke overwinningen geopent. Van alle-kanten zyn wij ter rechter ende ter slincker handt op Vlaendren op Brabant ende andere Provincien ingevallen. d' Eerste torn heeft Atrecht stracks wech genomen, daer nae moeste Diedenhoven aenholden, waer by oock quamen Betune, Duynkerken, Hulst, alsoo dat Coningh Philips in dese landen hoe langher hoe meer te rugge ginck; doe socht die looze vos hem voorsichtelyck uyt dese swaricheydt te redden ende een heyligher Vrede dan het vorighe bestandt aen te gaen, opdat syn ondersaten, dewyl hy se door de wapenen niet konde beschermen, door stilstand mochten beholden blyven. Doch hierin heeft

Wumkes.nl

Philips by de Nederlanders van weghen de onderlinghe haet voor eerst weynich ghehoor ende toeganck gehadt. Sommige seyden dat de Nederlanders wel te recht op de Spangjaerdts verbittert waren, onder welker regheringe sy meer dan in den oorlogh self geleden hadden. Dat de naekomelinghen hare voorolders die schande niet behoorden aen te doen, welcke van de selve vyanden door gheveynsde vrede-handelinghen so menichmael bedroghen waren. Datse nu, dewijl sy niet meer konden, ja in perickel van haer vorighe welstandt gebrocht waren, door soo een milde aenbiedingh van vrede haer wraeck-gierichеydt maer sochten op te schorten ende niet ganse(lyck?) wech te nemen. (Het) konde geen oprecht verbondt wesen met die geene, welke noch op Goddelycke noch op menschelycke rechten saghen ende alles nae haer moedtwille deden. Dat al te grote ledicheyt ofte rust d' inghesetenen menichmael tot verderf des Vaderlandts ghewapend hadde ende dit selve insonderheydt in onse staat te bevresen stonde, al waer tot nieuwe eendracht. Dat in hollandt noch onlangs borgers teghen borgers, als in een vecht plaetse, de moord-wapenen gheveldt hadden. Dat de selve Tragedie hier op aerden altijdt ghespeelt wordt. Dat die verschillen door d' Hoofd-ketter Arminius verweckt synde noch niet ganschelyck ghestilt waren. Dat men behoorde voor Coninck Philips altoos beducht te wesen, dewyl hy een beletsel van d' algemeijne ruste was, ghelyck oock voor de trouwlose ende bloedtgierighe Spangjaerdts. Sy wilden dan eyndelyck dat men in de Oorlogh blyven ende over het Pyreneesche gheberchte jaghen soude die gheene, welcke alleen den Nederlanders, ja gansch Europa so groten overlast deden.

Andere spraken daer teghen: so veer indien, seyden sy, het vergoten bloedt der Nederlanders eenighe weer-wraeck *vereyschte, dat sy nu al langh door soo veel neerlagen* der Spangjaerden behoorden te vreden ghestelt te wezen.

*

Wumkes.nl

Ondertusken dewijl men den afgesloofden vyandt tot syn ghehele onderganck toe vervolght, dat de moedtwil der Francen meerder soude te fresen syn. Ghelyck de hooge (vloed van de naburige zee veel) mael de dycken doorbrekende 't gansche landt onder water set: Dat alsoo oock de nabuyricheydt van Franckryck ons geensins aengenaem soude wesen. Dat al te grote wraeckgiericheydt tot ons eygen verderf uytvallen konde. Dat men in binnenlandsche onrusten alle swaricheyidt behoorde voor te comen. Dat men bedriegelycke aenslaghen met ghelycke kloeckheydt binnenlandts lichtelyck kan afweren; doch datter van buyten saken van meerder gevolghe voorviellen. Datter vele Coninghen en volckeren, welcke dus langh onse vaerten ende handelingen gunstich gheweert hadden, nu ons onse welvaren heymelyck benydeden ende vele schaden deden. Dat men om dese onheylen voor te komen, de heylige Vrede omhelsen moeste, waer door men dese neerlaghen, welcke ons dreyghen, verhinderen mochte; waer door de menschen ende 't eertrijck mochten verandert worden ende de Hemel self tot een soeter loop gheraken. Ende dat dit van onse bondtghenoten niet ten quaedsten konde ghenomen worden, dewyl alle contracten aen seeckere wetten gebonden zijn. Dat men voor 't alghemene welvaren ten hoogsten moet becommert wesen. Dat het selve in de Francen wel gebleken is Ann. 1596 daer sy meer sorghden voor haer eyghen steden were te krijghen; dan het verbondt met ons uyt te voeren.

Aldus heeft men een langen wijle over de Vrede-Handelinghe bezich geweest. Hollandt, 't vernaemste (gewest) van desen Staet, scheen bykans al te veel tot dit verdragh gheneyght te zyn. Derhalven oock d' andere Provincien 't selve toeghestemt, nae dat de Coninck zyn recht over dese landen af-ghestaen hadde (en deselve?) ronduyt voor een vry volck erkende. In welcke saken dit selve ten

Wumkes.nl

hooghsten te prijsen is, dat sy om de Vrede vast te stellen haer eyghen staet wel verzekert ende den vyandt nochtans niet al te veel aff-gheschrobt hebben. De vrede is op den 26 May Anno 1648 over gansch Nederlandt opentlyck af-gelesen.

Volghens de resolutie der Ed. Moghende Heeren Gedeputeerde Staten deser Provincie, om de Vrede met behoorlycke staetsy ende solenniteyten af te kondighen, is binnen Leeuwarden op de Bree-marckt aen de Waghe nae de Oost-kant op gherecht een groot ende heerlijck Tonneel ofte Theatrum, bykans van een mans hooghte over al met groen Laken bekleedt. Voor aen stonde een Pulpitum ofte lessenaer met de Wapenen van Vrieslandt, daer nae vertoonde sich een Arcus Triumphalis met vier Pilaren onderset seynde ende behangen met schoone Tapeten, bovend(i)en tusken yeder Pilaer hinghen drie kransen van groene Twijghen en Bloemen ghevlochten synde ghelyck oock het Theatrum voor met Bloemen bestroyt was. ¡Vorder sach men met schoone verguldene Letters dese Latijnsche gedichten:

Relligio proavum quaesita est vera cruore,
Hoc premit Auräicam Nassaviamq; domum,
Relligio his ducibus tandem formata Triumphum
Christe, tibi Auräicis Nassaviisq; canit. 1)

H. Neuhusius Ictus.

(In het) alderopperste was een Tafereel, daer de Vrede naer? (met een olyventak in de vooruitgestoken handen?) de Gherechtigheyt seer lieflyck omhelsde en kuste, alles seer cierlyck nae de Kunst van Architecture gemaeckt ende onder met dese Spreucke verrijckt synde:

Opus Justitiae Pax.
(Vrede is het werk der gerechtigheid.)

1) Zie de vertaling op blz. 457 van den tekst.

Wumkes.nl

Op het bovenste Theatrum oock met groen Laken rondom bekledet, saten doch bedeckt, verscheydene Musicanten seer aerdich spelende ende singhende, gelyck oock de Trompetten aen beyde syden buyten het groen kleed deden.

Terstont nae de middagh quamen de vyff Compagnyen binnen de Stadt voor Garnisoen legghende in 't geweer, marceerden nae de marckt ende bleven neven het Theatrum staen, makende door hare Pieckeniers een opene wech midden door de menichte des volks van het Theatrum af tot aen de Peper-straet toe.

Omtrent twe uyren quamen van het Collegium af de Heeren Gedeputeerde, met haer Secretaris; vooraen gingen vier Deurwaerders met de staffen in d' hand, achter haer Ed. Mog. volchden de Clerquen, Camerboden met d' Ordinaris ende Extra-ordinaris Boden, seer staetlyck in goede ordre, traden na dat sy met blasen der Trompetten ende af-branden der Musquetten ontvangen waren, op het Tonneel ende setteden haer neder op stoelen daer toe ghebracht synde. De Deurwaerders ende Boden stonden voor haer Ed. Mog. op 't Tonneel met ondecten hoofde. 1) Ondertusken wierde daer een tijdt lanck bij beurten om een lieflyck Musyck ghehoord, dan op heldere Trompetten geblasen, tot dat eyndelyck d' heer Secretaris Beyma 2) voor den dach quam ende tredende nae het Pulpitum toe met ontdecten hoofde d' Articulen van de Vrede (aen den Vol-)ke voor las 3). Het duurde langh, derhalve (werd) hij van de Premier Clercq Daniel Claix verlost (die) deselve Arti-

1) Op het Theatrum staan 28 figuren, als: 4 deurwaarders, kenbaar aan de staven, verder 6 personen aan de rechter- en 9 aan de linkerzijde, welke laatste 15 personen vermoedelijk de ordinaris en extra-ordinaris boden waren; voorts 8 Gedeputeerde Staten en de Secretaris Beyma.

2) In den Latijnschen tekst staat: *Lambertus a Beyma.*

3) De 79 artikelen worden o. a. vermeld door Lieuwe van Aitzema; zie de *Aanteekening* op de volgende bladzijde.

Wumkes.nl

culen ten eynde uyt las. Daer op volghden verscheyden Musycken, blasen der Trompetten ende Muskettaden. Haer Ed. Mogentheden gingen tot de selve ordre van het Theatrum wederom af als sy ghecomen waren. Terstond vinghen de Clocken staetlyck te luyden, de stucken wierden afgheschoten ende des avonds heeft men met Pickvatten ghevierd.

Justitia & Pax se mutuo
Osculatae sunt. Psalm 85: 11.
Candida Justitiam cupidis Pax illigat ulnis
Auraicae laudi Nassaviaeq; domus.
Frisia pacatis haec ergo fixit Iberis
Christe tibi & sponsae laeta trophaea tuae 1).

Door Jan Hendricksz. Prigge ende
Hans Willems Coopman 2).

Ghedruckt tot Leeuwarden Bij Sydtse Rinnerts, wonende op de Wortelmerckt bij de Slotmakers-straet in de twee Linghen. Anno 1648."

Aanteekening. Het „Tractaet van Vrede, tusschen den „Doogluchtighsten ende Grootmachtigen Prince Philips de „vierde van dien name, Coninck van Spangien, etc. ter „eenre; ende de Ho. Mog. Heeren Staten Generael van de „Geunieerde Nederlanden, ter ander zijde, beslooten den „dertighsten Januari 1648", — bevattende in het hoofd al de namen der Afgevaardigden, en bestaande uit 79 artikelen, is te vinden bij Lieuwe van Aitzema, „Saken van Staat en „Oorlog", III. blz. 259.

1) Zie de vertaling op blz. 461 van den tekst.

2) Zie *„De Stedelijke Bibliotheek van Leeuwarden"*, door W. Eekhoff, 1870, in 't Register op: *Prigge* en *Coopman*. Catalogus van de *Sted. Kunstverz.* blz. 79.

Wumkes.nl

BIJLAGE II, blz. 440, 449, enz.

Lijst van Voorwerpen,

BETREKKING HEBBENDE OP DEN

VREDE VAN MUNSTER,

WELKE TENTOONGESTELD ZIJN GEWEEST IN HET

Friesch Museum te Leeuwarden,

OP DONDERDAG DEN 26en MEI 1898.

Behalve eenige Prenten, Platen en Portretten, betrekking hebbende op den 80-jarigen oorlog, de volgende voorwerpen:

I. Acht verschillende portretten (gravures) van den afgevaardigde uit Friesland: Frans van Donia.
Eigendom van het Friesch Genootschap.

II. Portretten van Frans van Donia en zijne eerste vrouw Geertruidt van Engelsteedt; photografiën genomen naar de portretten in olieverf, aanwezig op het huis Rijnland te Leiden.
Eigendom van Mr. A. J. Andreæ te Kollum 1).

III. Het groot portretwerk van alle de vredehandelaars, door Anselmus van Hulle, getiteld: *Pronkbeelden der Vorsten en Vredehandelaars;* Rotterdam 1696, met 131 portretten. Gebonden exemplaar. Fol.
Eigendom van het Gerechtshof te Leeuwarden.

IV. Verzameling van afbeeldingen der afgevaardigden tot

1) Een portret van *Geertruidt van Engelsteedt* berust ook in de verzameling portretten van wlm. P. Baron van Harinxma thoe Slooten, vermeld in het *Jaarb. v. d. Fr. adel* van 1881, blz. 98.

Wumkes.nl

den vrede, allen met adres van P. Aubry, ten getale van 90 stuks in 8°., opgezet in een plakboek in folio.

Eigendom van Mr. W. B. S. Boeles.

V. L. Boissevain, „Les Portraits au naturel avec les armoiries et blasons, noms et qualitez de M. les *Plenipotensiaires* assemblez à Munster en l'année 1648." Met 33 portretten in 4°., van welke als de eerste voorkomt Fabius Chisius (of Chigi), „Aposto-„licae Sedis ad Tractum Rheni ac alias Inferioris „Germaniae partes cum potestate Legati de Latere „Nuntius Ordinarius et ad Tractatus Pácis Universalis „Monasterii Extraordinarius."

Eigendom van Mr. W. B. S. Boeles, aan wien ook behoort het:

Portretwerk, aan genoemden Chigi gewijd, nadat deze in 1658 als Alexander VII den Pauselijken Stoel beklommen had, bevattende zijn portret met de portretten van 70 Kardinalen, die gedurende zijne regeering hebben geleefd, getiteld: „Effigies, nomina et cognomina S. D. N. Alexandri Papae VII ad R. R. D. D. Card. nom. viventium, Romae 1658"; folio.

Van ditzelfde werk bezit Mr. Boeles ook een exemplaar, opgezet in een fraai kunstboek, met de grootere portretten van de ouders, den broeder en de zuster van Fabius Chigi; folio.

Ter eere van Chigi werd, toen hij Paus was geworden, een penning geslagen, waarvan een exemplaar berust in het penningkabinet op het Friesch Museum, en welke penning in het 61ste Verslag van het Friesch Genootschap, bl. 52, door wijlen Mr. J. Dirks aldus wordt omschreven: „Geel (maar fraai) gegoten pen-„ning (groot 25). Vz. (voorzijde): Links gewend „borstbeeld met calot gedekt. Omschrift: Alexander „VII Pon(ifex) Max(imus). In de afsnede van den

Wumkes.nl

„schouder 1658. Kz.: Een driehoek in een parel-„cirkel. Omschrift: *Omnia ad unum omnia ab uno.* „(Alles tot één; alles van één)."

Een *zwart houten bord* (eigendom van het Friesch Genootschap) waarop met witte letteren het volgende opschrift is geschilderd:

„Fabius Chigi Ambassadeur des Paus van Romen „Gedurende de Handelinge van Vrede van Munster „heeft hem hier Boven Vertoont om de Belkemer „Peerde Merk te syen. Niet Lang daer na is ge-„melde Ambassadeur self Paus geworden en genoemt „Alexander de zevende. Anno 1646. Memento mori."

Zie 53ste Verslag van het Friesch Genootschap blz. 27 der Voorwerpen en 61ste Verslag, blz. 52.

VI. Beëediging van het gesloten *vredestractaat* op het Raadhuis te Munster, 15 Mei 1648.

De groote gravure naar de bekende schilderij van G. Terburgh, (met de oorspronkelijke portretten) door Janus Seyderhoef.

Achter lijst en glas.

Eigendom van Mr. W. B. S. Boeles.

VII. Bizot. Medalische Historie der Republyk van Holland. Amst. 1690. Op blz. 180—197 vindt men de *afbeeldingen der 14 medailles* ter gedachtenis van den vrede geslagen in Nederland. Zie ook: *Van Loon*, Penningk. II, blz. 308—327.

VIII. *Afbeelding van de afkondiging can den Munsterschen Vrede* op een „heerlyk tooneel" aan de oostzijde der Waag te Leeuwarden, op den 26sten Mei 1648.

Eene der twee nog bekende exemplaren van de oorspronkelijke plaat in kleuren, uitgegeven bij S. Rinnerts te Leeuwarden, 1648.

Achter lijst en glas.

Eigendom van het Friesch Genootschap.

Wumkes.nl

Het andere exemplaar berust in de Stedelijke Kunstverzameling der gemeente Leeuwarden.

IX. *Reproductie* van de voorgaande plaat als nieuw, ter oorspronkelijke grootte.

Achter lijst en glas.

Eigendom van het Friesch Genootschap.

X. Afbeeldingen van het zoogenaamd *College* en het *Landschapshuis* te Leeuwarden, zooals die in de vorige eeuw zich vertoonden. Zie blz. 455 van den tekst.

Eigendom van het Friesch Genootschap.

XI. Eenige merkwaardigheden betreffende den Vrede van Munster, afgebeeld in het Tijdschrift „*Eigen Haard*." 1898.

Aanteekening. — Ten opzichte van de in den tekst, blz. 449 genoemde *Afgezanten*, kan nog het volgende worden opgemerkt.

In Arend, Gesch. des Vaderlands, komen de volgende portretten voor, allen met de geslachtswapens: in dl. III, III[4], blz, 753: van *Pauw;* blz. 810: van *Knuyt;* in dl. III[5] bl. 268: van *Van Ripperda;* blz. 422: van *Van Gent;* blz. 461: van *Van Donia;* blz. 763: van *Clant* en blz. 793: van *Van Reede.* Dat van *Van Matenesse* ontbreekt, wiens wapen echter voorkomt in het wapenboek van Ferwerda

Voorts van de *Spaansche* gezanten in dl. III[5], blz. 612: dat van *Bracamonte*, en blz. 753: van *De Bregagne;* dat van *Antonie Brun*, in dl. IV[1], blz. 80, van welken laatste Aitzema, t. a. p. in dl. III (zie 't Register) nog eenige mededeelingen doet en zijn sterfdag vermeld (2 Jan. 1656; zie blz. 1125.) Zie over hem nog: Catalogus van de Prov. Bibliotheek van Friesland, dl. II, 641 en 642.

Op het Huis De Horst, nabij den Haag, bevinden zich in de vestibule in Delftsch aardewerk 7 portretten (van 4

Wumkes.nl

bij 5 tegels), waarop in ronde lijst de portretten zijn aangebracht van even zoovelen der bovengenoemde Nederlandsche gezanten, (dat van *Clant* ontbreekt). Bovenaan in elke lijst komt voor het wapen van de Vereenigde provinciën en onderaan het geslachtswapen van den persoon, wiens portret het geldt; rondom de portretten staan de namen. Evenwel zijn de wapens en namen niet overal duidelijk te onderkennen; met de bronnen in de hand, is het mij gelukt, een en ander duidelijk te kunnen aanwijzen.

't Is onzeker, of die portretten altijd in dat huis zijn geweest, en 't is onbekend, wie ze oorspronkelijk heeft laten vervaardigen. Bedoeld huis, gelegen in Rijnland, behoort thans aan H.H. de Prinses *Von Wied*, en in verband met het feit, dat er twee portretten van Donia en diens eerste vrouw op 't Huis Rijnland te Leiden berusten, is het de vraag of dit met elkander in verband staat, en, of wellicht Donia met deze zijne vrouw op eerstbedoeld huis heeft gewoond.

Wumkes.nl

Geschiedenis van Oud-Friesland.

NAAR DE MEEST VERTROUWBARE BRONNEN BEWERKT

DOOR

Mr. Ph. VAN BLOM.

Wumkes.nl

Wunkes.nl

Aan het Friesch Genootschap
van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde
te Leeuwarden.

Wumkes.nl

Wunkes.nl

INHOUD.

Eerste Tijdperk.

De Friezen tijdens en na hun verkeer met de Romeinen, tot aan het begin der Volksverhuizing. Van 11 jaren vóór tot omstreeks 240 jaren na Christus geboorte.

§ 1. Omvang en grenzen van het land der Friezen. Hun verbond met- en hunne diensten aan de Romeinen bij den eersten tocht tegen de Chauken.

§ 2. Waterwegen en Romeinsche watertochten door Friesland.

§ 3. De opstand der Friezen.

§ 4. Land, Volk en Bestuur der Friezen.
A. Het Land.
B. De Bevolking.
C. Het Bestuur.

§ 5. Tweede verdrag met de Romeinen.

§ 6. Uittocht van Friezen onder Verritus en Malorix. Voortduring van het verdrag met de Romeinen.

§ 7. Aandeel der Friezen in den opstand onder Claudius Civilis.

§ 8. Gevolgen van het verkeer met de Romeinen.

§ 9. Belangrijke ontwikkeling van den maatschappelijken toestand in de eerste eeuwen na het vertrek der Romeinen.

Wumkes.nl

Tweede Tijdperk.

Uitbreiding van Friesland tijdens en na de Volksverhuizingen van omstreeks de jaren 240—600.

§ 1. De beweging der Frankische volksstammen en de vestiging van Friezen op het eiland der Batavieren.

§ 2. De beweging der Saksische volken. Uibreiding van Friesland oostwaarts tot aan de Wezer.

§ 3. Vervolg van de beweging der Saksische volken: aanleiding tot latere zuidwestelijke uitbreiding van Friesland.

§ 4. De uittochten naar Brittannie: nadere aanleiding tot de uitbreiding van Friesland.

§ 5. Zuidelijke uitbreiding van Friesland.

§ 6. Vervolg der zuidelijke uitbreiding.

§ 7. De maatschappelijke en staatsrechtelijke toestand van het Friesche stamland.

A. De maatschappelijke toestand.

B. Staatsrechtelijke toestand en Bestuur.

C. De rechtspleging. Asega, Frana en Rechtsdistricten.

Bijlage, over honderdschappen en over *Cammingehunderi.*

Derde Tijdperk.

De strijd tusschen de Friezen en de Franken van omstreeks de jaren 600—785.

§ 1. Het begin van den strijd. De eerste zaden van het Christendom.

§ 2. Aldgillis I.

§ 3. Radboud I.

Wumkes.nl

§ 4. Aldgillis II. Uitbreiding van het Christendom onder leiding van Willebrord en Bonifacius. Verovering van het Friesche stamland tot aan de Lauwers door Karel Martel.

§ 5. Gondebald en Radboud II. Marteldood van Bonifacius. Dokkum hoofdplaats der Christenheid in Oostergo. Willehad en Liudger als geloofspredikers.

§ 6. De laatste vrijheidsoorlogen der Friezen in verbond met de Saksen tegen Karel den Groote.

§ 7. Vestiging der Christelijke kerk in Friesland tusschen de Lauwers en de Wezer, onder Liudger en Willehad.

Vierde Tijdperk.

Friesland deel van het Frankisch-Germaansche Keizerrijk onder Karel den Groote en de latere Karolingers, tot aan het einde van de invallen der Noormannen. Van 785 tot omstreeks het jaar 1000.

§ 1. De Friezen in Karels legers.

§ 2. De strijd met de Noormannen.

§ 3. Vervolg van den strijd tegen de Noormannen. Friesland onder de Lotharingsche en Duitsche vorstenhuizen.

§ 4. Inwendig Bestuur.

§ 5. Krijgsbestuur.

Bijlage over Potestaten.

§ 6. Recht en Rechtspleging,

§ 7. De Christelijke kerk.

§ 8. Slotwoord. Overzicht over den maatschappelijken toestand.

Wumkes.nl

Wunkes.nl

Geschiedenis van Oud-Friesland.

Eerste Tijdperk.

De Friezen tijdens en na hun verkeer met de Romeinen tot aan het begin der volksverhuizing. Van 11 jaren vóór tot omstreeks 240 jaren na Christus geboorte.

§ 1.

Omvang en grenzen van het land der Friezen. Hun verbond met- en hunne diensten aan de Romeinen bij den eersten tocht tegen de Chauken.

Tegen het begin van onze jaartelling was het uitgestrekte Gallie een wingewest van de wereldbedwingende Romeinen. De Rijn was sedert Cesar de grens. De Germaansche volken aan de rechterzijde van den Rijn waren nog steeds door de Romeinen met rust gelaten. Daarmede dreven ze veel handel. Maar deze handel had dikwijls groot nadeel van die volken te lijden. Germaansche benden trokken meermalen den Middel-Rijn over en plunderden er de rijke karavanen der handelslieden en de bezittingen der Romeinen.

Dit gaf Keizer Augustus aanleiding om de grenzen van het rijk tot over den Rijn in Germanie uit te breiden. Zijn stiefzoon, de dappere veldheer Drusus, kreeg daartoe dertien jaar vóór het begin van onze jaartelling het bestuur over Gallie en het opperbevelhebberschap tegen de Germanen. Drusus nam grootsche maatregelen. Van de

Wumkes.nl

kusten der Noordzee uit en van de monden van de Eems en de Elbe zou hij de Germanen bekampen en van daar verder zuidwaarts trekken. 1)

Reeds waren de dappere en talrijke Batavieren tot een bondgenootschap overgehaald. Duizend ruiters en negen duizend voetknechten, te zamen 10.000 krijgers, streden voortaan, in eene afzonderlijke cohorte, onder de Romeinsche legers. 2)

Thans was Drusus eerste werk de noordelijker wonende Friezen aan zich te verbinden.

Tot eene juiste beoordeeling van de wijze, die hij daarbij had te volgen, is het noodig vóór alles een overzicht te geven van de ligging, den omvang en de grenzen van het toenmalig Friesche land.

De Friezen, zegt Tacitus, waren een over-Rijnsch volk, verdeeld in de *Groote* en de *Kleine Friezen*, naar mate van hunne macht, zich uitstrekkende tot aan de zee en gedekt door den Rijn. 3) De Groote Friezen bewoonden toen reeds het tegenwoordig Friesche gewest, ten oosten van het Flie; de Kleine Friezen, waarschijnlijk minder talrijk, ook *Frisiabones* genoemd, ten westen van daar. Hun zuidelijke grens is echter onzeker. Het is bekend, dat de Rijn op Nederlandschen bodem een uitgebreide delta vormde en met verschillende armen in zee uitstroomde; maar tusschen de oude schrijvers heerscht weinig eenstemmigheid omtrent het getal en den loop van de armen dier rivier. 4)

---

1) *Mommsen*, Rom. Gesch. V, 7—25.

2) *Mommsen*, t. a. p. 25 en 110.

3) *Tacitus*, Germania, cap. 34, Annales IV, 72.

4) *Tacitus*, Ann. 6; — *Caesar* de Bello Gall. IV, 10; *Pomp. Mela*, de situ orbis, III 2; — *Plinius*, Hist. Natur. IV. 29; — *Ptolomeus*. Geogr. II, 91. — vg. *Acker Stratingh*, Aloude Staat I, 167—169. *Ottema*, De loop der rivieren. Vrije Fries IV, 105, v.

Wumkes.nl

Welke Rijnarm de Friezen dekte, blijkt niet duidelijk. Sommige geschiedschrijvers nemen als zoodanig aan den Rijn, die bij Katwijk in zee stroomde. 1) Maar tusschen de Friezen en de Batavieren woonde nog een afzonderlijke volksstam, die der Kaninefaten. Deze kunnen niet gevestigd zijn geweest op het eiland, dat door de Batavieren geheel was ingenomen en zich westwaarts tot aan de zee en noordwaarts tot aan den Rijn bij Katwijk uitstrekte en, blijkens het *Lugdunum Batavorum*, tot aan die grenzen door hen was bezet. 2) De Kaninefaten woonden noordelijker langs de zeekusten, omstreeks het oude Kinhem, het tegenwoordig Kennemerland, en, volgens Tacitus, mede binnen het watergebied van de Rijndelta gelegen. 3) De Kleine Friezen moeten dus noordoostwaarts van dezen hunne woonplaats hebben gehad, omstreeks het tegenwoordig West-Friesland met den toen nog niet gevormden mond der Zuiderzee. Ook in de middeleeuwen werd dit *Frisia occidentalis*, ook Westerlinge en Westflinge, genoemd. 4) Of nu tusschen de Kaninefaten en de Kleine Friezen een Rijnarm in zee zal hebben uitgestroomd, is na de groote veranderingen in den watertoestand van noordelijk Nederland thans onmogelijk met zekerheid te zeggen. Geheel onwaarschijnlijk is het niet. De merkwaardige verbreking van de duinketen bij Petten en eene kleibedding daarom-

---

1) *Acker Stratingh*, t. a. pl. II, 110. *Van Doorninck*, de Frisiae terminis, II.

2) *Tacitus*, Hist. IV. 12. „Batavi . . . . . extrema Galliae orae, vacua „cultoribus, simulque insulam, nunc Bataviam occupavere, quam mare „oceanus a fronte, Rhenus amnis tergum ac latera circumluit."

3) *Tacitus*. Hist. IV, 15.

v. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr. 149.

Blok. Gesch. v. h. Ned. volk, I, 29, noot 2.

Mommsen, t. a. p. V, 110.

Ottema, t. a. p. 165 en 166.

4) *v. d. Bergh*, t. a. pl. 48 en 148.

Wumkes.nl

trent gevonden, wijzen wel op eene uitmonding van eene kleihoudende rivier. 1) Ook het bericht van Tacitus, dat de Kaninefaten op een Rijneiland woonden, versterkt de waarschijnlijkheid. 2) En in de middeleeuwen, toen de mond der Zuiderzee en daardoor een ruimere waterweg voor de afstrooming was ontstaan, bestond er nog een riviertje, de *Rikara* of Reker, dat de grens uitmaakte tusschen Kennemerland en West-Friesland. 3) Misschien zouden de toen nog aanwezige talrijke meeren en poelen en stroomen er sporen van hebben kunnen opleveren. Volgens verschillende plaatselijke benamingen van dien tijd was de algemeene naam van Rijn er destijds nog in gebruik. Een water onder den naam van *Ouden Rijn* kwam voor in de handvesten van Uitgeest. 4). Het dorp Bergen werd aangewezen als ten *westen van den Rijn* gelegen, en de namen *Rijnegom* en *Rijnweg* leefden tot in latere tijden voort. 5) Mag men alzoo aannemen, dat althans het watergebied van de Rijndelta, waarop het voor ons onderzoek alleen aankomt, zich tusschen Kennemerland en West-Friesland zal hebben uitgestrekt, dan zal ook dáár de zuidwestelijke grens van het land der Friezen moeten worden gevonden.

Bekende geschiedkundige feiten zijn hiermede in overeenstemming. Toen, zooals later zal blijken, de Friezen

---

1) Vergel. *Acker Stratingh*, I, 200—207, die echter eene andere meening is toegedaan.

Anderen meenen ook uit den afstandswijzer van de verschillende Rijnmonden, zooals die door *Ptolomeus* wordt opgegeven, te mogen opmaken, dat er ter hoogte van omstreeks Petten een Rijnmond moet geweest zijn. *Ottema*, t. a. p. 113 en 114.

Vergel. ook *Pleyte*, Ned. Oudheden, 10 en volg.

2) *Tacitus*. Hist. IV, 15.

3) *v. d. Bergh*, t. a. p. 59 en de kaart ald.

4) *v. d. Bergh*, t. a. p. 67.

5) *Chron. Egmond*, 12, „in villa, quae Berghum vocatur, ab occidente Rheni posita. *Ottema*, t. a. p. 112.

Wumkes.nl

tegen de Romeinen waren opgestaan, vluchtte de Romeinsche bevelhebber uit het land der Friezen naar het kasteel of *castellum Flevum*, dat nabij het strand der Noordzee was gelegen. 1) Er is vermoed, dat daaronder *Castricum* in Kennemerland moet worden verstaan. 2) Hoe dit zij, een waterrijk oord scheidde hem toen van de Friezen. Bij den aanval van de Romeinsche krijgslieden werden het eerst de Kaninefaten door het water, langs eene doorwaadbare plaats op de Friezen afgezonden, terwijl de drasse gronden *(aestuaria)* door dijken en bruggen voor de zware Romeinsche legerbenden begaanbaar werden gemaakt. 3) Ook dit wijst op de vroegere waterlanden tusschen West-Friesland en Kennemerland. 4)

Van dien kant ware dus voor Drusus een aanval ter verovering van Friesland hoogst bezwaarlijk geweest. En evenzeer aan de verder oostwaarts gelegen zuidelijke grenzen. Dáár strekte zich in de eerste plaats met aanzienlijke breedte het groote Flevo-meer uit, dat in later eeuwen tot de kom der Zuiderzee is verruimd. Daarop volgden in de laag gelegen oorden uitgestrekte moerassen en hoogerop ondoordringbare wouden, wier drasse bodem reeds aan veenvorming ten prooi lag; ontoegankelijke streken, waarin wij de lage en de hooge veenen herkennen, die later het Friesche gewest van Overijssel en het zuidelijk gedeelte van Groningen scheidden. En aan den oostkant was de rivier de Eems de grens tusschen de Friezen en de Chauken. 5)

---

1) *Tacitus*, Ann. IV, c 72.

2) *Dirks*. Koophandel der Friezen, 63.

3) *Tacitus*. Ann IV, 73.

4) *Ottema*, t. a. p. passim. *Dirks*. Kooph., 20. *Eekhoff*. Gesch. van Friesland 9 en kaart. *Mommsen*, t. a. p. V, 110.

5) *Tacitus*. Germ. 35.

Ptolomeus, Geogr. II 11. „Loca juxta oceanum supra Bructeros tenent „Frisii, usque ad Amisium amnem; post hos Chauci minores.

Wumkes.nl

Ziedaar de ligging en den omvang van het land der Friezen. Van de Eems langs de kusten der Noordzee zich uitstrekkende tot het watergebied van de Rijndelta; binnen 's lands, zooals nader zal blijken, door talrijke wateren doorsneden, en zuidwaarts gedekt door schier ondoordringbare grenzen: van nature hoogst gevaarlijk voor elken vijandelijken aanval. En dit land moest Drusus vóór alles aan zich verbinden.

Maar Drusus kwam tot de Friezen niet als tot zijne vijanden. Zij hadden aan de aanvallen op de Romeinsche bezittingen geen deel genomen. 1)

Wijze staatkunde, meer dan militaire daden, leidde tot het gewenschte gevolg, zegt Mommsen. 2) De Chauken, oostelijke naburen der Friezen, waren om hunne zeerooverijen bekend. Van hen zullen de Friezen herhaaldelijk vijandelijke aanvallen hebben moeten verduren. En Drusus kwam om met hen de Chauken te onderwerpen. Een wel overlegd plan, dat de krijgshaftige Friezen meer aantrok dan afschrok. Zij zouden mede strijden in de machtige legioenen der Romeinen en wraak oefenen op hunne vijandelijke naburen. De hoofden der verschillende stammen zullen dus gemakkelijk zijn overgehaald, om zich aan de Romeinen te verbinden. Wij lezen dan ook van geen enkel wapenfeit van de Romeinen tegen de Friezen. Het eenig bericht, dat we kennen, zegt, dat Drusus, den tweeden Rijnmond uitgevaren, het land der Friezen aandeed en aan zich onderwierp, waarna dit volk onmiddelijk met hem tegen de Chauken optrok en hem onschatbare diensten bewees. 3)

Ware het Friesche volk als vijand overwonnen, een der-

1) *Mommsen.* Rom. Gesch. V, 25.

2) *Mommsen,* t. a. p. V, 25. Zie ook *Blok,* Gesch. van het Ned. volk, I, 29.

3) *Dio Cassius,* LIV, 32, aangeh. bij *v.Doorninck.* De Frisiae terminis, 12.

Wumkes.nl

gelijk dadelijk hulpbetoon zou ondenkbaar zijn geweest. Wij mogen dus aannemen dat Drusus, even als met de Batavieren was geschied, met de Friezen een bondgenootschap sloot tot wederkeerige bijstand en bescherming. 1) Dat verbond kwam tot stand in het jaar 11 vóór Christus geboorte. En voor de bescherming verbonden zich de Friezen tot eene matige schatting van ossenhuiden ten dienste van de Romeinsche legers. 2)

Toen nu de Romeinen met hunne vloot den tocht naar de Chauken voortzetten, volgden hen onmiddelijk de Friezen als voetknechten en betoonden zich weldra als redders van hunne machtige beschermers. Na de onderwerping van de kust tusschen de Eems en de Wezer keerde de Romeinsche vloot over de Wadden terug. Maar de eb, waarmede de Romeinen, evenmin als met de ondiepe Wadden voldoende bekend waren, overviel de vloot en dreigde de schepen te doen stranden en door de vijanden vermeesterd te worden. Doch de Friezen, ofschoon als voetknechten dienende, snelden toe, en wisten, als ervaren zeelieden, de schepen zeewaarts te sturen en van een wissen ondergang te redden. De vloot kwam vervolgens behouden aan, en het leger betrok zijne winterkwartieren. 3)

§ 2.

Waterwegen en Romeinsche watertochten door Friesland.

Drusus had het gevaar ondervonden, om met zijne Rijnschepen de vaak onstuimige Noordzee te bevaren.

---

1) *Mommsen*, t. a. p. 111.
2) *Tacitus*. Ann. IV, 72.
3) *Dio Cassius*, t. a. p. LIV, 32.
Mommsen. Rom. Gesch. V, 25 en 26.
Dirks. Koophandel der Friezen, 49 en 50.

Wumkes.nl

Met scherpen blik had hij tevens den toestand van het land ten noorden van den Rijn overzien: een land rijk aan meeren en stroomen, die hem een veiliger binnenlandschen waterweg zouden aanbieden, indien ze voldoende aan elkander verbonden en bevaarbaar waren. Met het ontzaglijke Flevo- of Fliemeer, dat ten noorden door de Friesche landen omzoomd werd, stonden verschillende grootere en kleinere stroomen in verbinding. Van uit het zuidoosten stortte, naar schier algemeen wordt aangenomen, zich de IJssel daarin uit. 1) Noordwaarts stroomde de Flevus of Fliestroom uit het meer naar de Noordzee. 2) En met de binnenwateren van het Friesche stamland stond het meer op menigerlei wijze in gemeenschap.

Een der grootste binnenwateren van Friesland was de *Middelzee*, die tot diep in het hart van het land doordrong. De omvang van dien zeeboezem, in de middeleeuwen met vruchtbaren kleigrond dichtgeslibd, is nog na te sporen. 3) Tusschen de tegenwoordige eilanden Terschelling en Ameland, door het Amelander gat, drong hij Friesland binnen en omvatte in zijn breeden mond de geheele oppervlakte van het Bildt. Vandaar ging hij zuidwaarts tus-

1) *Arends.* Noordzeekusten, II, 34.

Acker Stratingh. Aloude Staat I, 224 en volgg.

Reeds eene oorkonde van 815 zegt omtrent Salland: „ubi Hisla fluvius confluit in mare." Ook in 1133 komt Islemutha, (IJsselmuiden of de mond van den IJssel) reeds voor. *V. d. Bergh* t. a. p. 53.

Anders Dr. *Ottema*, Vrije Fries IV, 141 volg.

2) *P. Mela*, t. a. p. III, 2, na beschrijving van het ingens lacus Flevo vervolgt: „fit iterum actior, iterumque fluvius emittitur."

De *Lex Fris.* noemt het Flie of Flehi de grens tusschen West- en Middel-Friesland.

3) *Brouwer* en *Eekhoff.* Nasporingen omtrent de Middelzee, met kaart.

Friesche Volksalmanak 1889. 158 en volgg. met kaart, waarbij in zooverre van de vorige schrijvers is afgeweken, dat niet de veengronden van de gemeente Rauwerderhem onder den omvang der Middelzee is begrepen.

Acker Stratingh, t. a. p. 275—284.

Wumkes.nl

schen Ooster- en Westergo door, welke gouwen hij, met eene gemiddelde breedte van drie kwartier uurs, van elkander scheidde. Op de hoogte van Rauwerd ontlastte zich daarin de Boorn, die met verschillende vertakkingen van de oostelijk gelegen gronden afstroomde. Dit noordelijk gedeelte der Middelzee kan alzoo beschouwd worden als de breede uitmonding van de Boorn en komt ook onder den bijzonderen naam van Bordo, Burdinus, Boerdiep en Borndiep voor. 1) Van hier verbond zich deze zeeboezem door een nauweren arm van omstreeks 800 meter breedte, thans nog *Krinserarm* geheeten, met een groot meer, later het *Tjerkwerdermeer* genoemd, dat zich met eene lengte van twee à drie uur en eene gemiddelde breedte van omstreeks een uur, tusschen de latere steden Sneek en Bolsward langs het dorp Tjerkwerd uitstrekte. 2)

Deze uitgestrekte Middelzee stond weer in gemeenschap met de talrijke meeren en poelen en stroomen, die haar zoowel met den Fliestroom, als waarschijnlijk ook rechtstreeks met het Fliemeer en voorts met de Lauwerszee verbonden. Aan Frieslands westkust toch bestaan nog heden verschillende natuurlijke uitwateringen en overblijfselen daarvan, die vroeger op den Fliestroom zullen hebben gelooşd. Reeds in de oudheid wordt de *Mardunga* ge-

1) Als herinnering aan dezen voormaligen zeeboezem, dragen tot op den huidigen dag de hier aangeslibde gronden den naam van *Nijlanden* of Nieuwlanden, als de Stienser-, Britsumer-, Kornjumer-, Jelsumer-, Marsumer-, Goutumer- en Wirdumer Nijlanden, en opmerkelijk is het, dat hierop ook thans nog in het geheel geene dorpen en zelfs nog weinige boerenhoeven of andere woningen gesticht zijn.

2) Het bestaan van het Tjerkwerdermeer, in de Friesche kronieken genoemd, wordt behalve door de nog bestaande omringdijken, bevestigd door een Charter van 16 October 1331, waarin melding wordt gemaakt van „*den nuwen lande van Kerkwerd*". Het was toen dus reeds opgeslibd en als *nieuwland* bekend. Het dorp *Nijland* aldaar ontleent daaraan ook zijn naam.

Wumkes.nl

noemd, later als de *Maerlinga*, *Maringhastroom*, *Marnezijl* ten westen van Bolsward bekend. 1) Aan de zuidkust zullen de daar aanwezige meeren en poelen door verschillende stroomen te Tacozijl en de Lemmer in verbinding hebben gestaan met het groote Fliemeer, evenals de riviertjes de *Tjonger* en de *Linde*, die daarop uitwaterden. Noordoostwaarts van de Middelzee leidden de *Ee* en andere stroomen naar den mond van de *Lauwers*, (*Labeki* of *Laveke*, woudstroom,) die de tegenwoordige gewesten Friesland en Groningen scheidt. 2) Hier waren ook de uitmondingen van de Hunse, en waarschijnlijk van de Groninger *Marne*, waaronder de *Manarmanus* of *Marnamanus* der ouden schijnt te moeten worden verstaan. 3) En de uitmondingen dezer stroomen vormden te zamen een betrekkelijk breeden zeeboezem, de tegenwoordige Lauwerszee, die onmiddelijk verbonden was aan de toen reeds ten noorden der Provincie Groningen voor lichte schepen bevaarbare Wadden. 4)

Indien van al deze wateren slechts de voornaamste op bevaarbare wijze aan elkander waren verbonden, dan zouden ze den Romeinschen Veldheer een veiligen binnenlandschen waterweg aanbieden, om de ten oosten van de Eems wonende Chauken en andere Germaansche volksstammen te bereiken. En Drusus ondernam dit werk.

„Over den Rijn", — zegt de geschiedschrijver, „liet hij „kanalen (fossas) graven", een „werk", dat geroemd wordt

---

1) *V. d. Berg.* Middel Ned. Geogr. 50 met aanhaling van het Oorkondenboek I, no. 9, 550, volgens welke de *Mardunga* stroom ligt ten noorden van Hindeloopen.

Friesch Charterb. I, 602 en II, 688, 689 en 752 vermelden de *Maerlinga* en *Maringha* zijlen, later *Maern-* of *Marnzijl*, ten westen van Bolsward, waar thans nog de Marnzijl (sinds 1881 eene brug) en de Marnedijk bestaat, die de Marnehem omsloot.

2) *V. d. Berg*, t. a. p. 44.

3) *Acker Stratingh*, t. a. p. I, 296.

4) *Dr. Westerhoff.* Kwelderkwestie 108.

Wumkes.nl

„als nieuw en van verbazenden omvang." 1) De *Drususgracht* herinnert daaraan. Hierdoor werd de Rijn in verbinding gebracht met het groote Flevomeer. Wellicht heeft Drusus toen ook enkele waterwegen tusschen dit en de Friesche meeren voor zijne schepen bevaarbaar gemaakt. Wij lezen toch van *kanalen*, (*fossas*). En daar almede getuigd wordt, dat ook de Friesche meeren door de Romeinsche vloten bevaren zijn, 2) zullen sommige verbindingskanalen daartoe geschikt moeten gemaakt zijn. Opmerkelijk is het, dat nog heden ten dage sommige kanalen als Rijnkanalen voorkomen, zooals de Lemsterrijn, de Scharsterrijn en andere, die van de Zuiderzee tot in het hart van Friesland leiden. 3)

In twee jaren was dit groote werk volbracht.

Het blijkt echter niet, dat Drusus zelf van den nieuwen waterweg gebruik heeft gemaakt. Hij stierf in het jaar 9 vóór Christus. Nadat de onbeduidende Veldheer Varus in het jaar 9 na Christus, tegen de Cheruskers onder den heldhaftigen *Herman* of *Arminius*, nabij het Teutoburgerwoud, een volslagen nederlaag had geleden, en zich zelven het leven had benomen, werd aan Drusus dapperen zoon *Germanicus* opgedragen, om zijns vaders plannen verder uit te voeren en de opgestane Germanen te tuchtigen.

In de jaren 14, 15 en 16 ondernam hij telkens krijgs-

---

1) *Suetonius* VI. transque Rhenum fossas, novi et immensi operis, effecit. Ook *Tacitus*, Ann. XI 18, spreekt in het meervoud van fossas. „Corbulo triremes alveo Rheni, ceteras navium . . . per aestuaria et fossas adegit". *Acker Stratingh* I, 284.

2) *Tacitus*. Germ. XXXII.

3) *Acker Stratingh*, t. a. p. 226 en volgg.

Vrije Fries IV. *Ottema* 143. *Daam Foekema* 247 en 243.

Brouwer en *Eekhoff*. Nasporingen omtrent de Middelzee, 33. Ook andere wateren als de *Wijde* en de *Droge Rijn* en de *Rijnvloed* (grens tusschen Hemelumer Oldeferd en Gaasterland) verbonden waarschijnlijk den Fliestroom met de binnenmeeren.

Wumkes.nl

tochten tegen de Germaansche volken. 1) Op den eersten tocht verwoestte hij zelfs het bij hen hoog vereerde heiligdom *Tanfana*. En in de beide volgende jaren was Friesland bodem herhaaldelijk het tooneel van belangrijke gebeurtenissen.

In het jaar 15 voerde Germanicus eene vloot met vier keurbenden „over de meeren" naar de Eems, terwijl de bevelhebber *Pedo*, met de ruiterij langs de grenzen van Friesland de vloot dekte en de Veldheer *Caesina* met 40 cohorten over het land der Bructeren derwaarts trok. Vloot en ruiterij en voetvolk kwamen te gelijkertijd aan de Eems aan. Vandaar bereikte Germanicus de plaats, waar Varus geslagen was. Maar de strijd was weinig beslissend en de terugtocht noodlottig. Aan den mond van de Eems werd een deel der keurbenden ontscheept, opdat de schepen te gemakkelijker over de ondiepe Wadden konden varen. Die keurbenden trokken te voet langs de kusten van Groningen; maar een verschrikkelijke springvloed overviel hen en de woeste golven vernietigden het leger. Ook de ruiterij onder *Caesina*, over Drente teruggetrokken, kwam voor een deel om in de moerassige veengronden, terwijl een ander deel slechts door lange bruggen zich daarover een weg kon banen. 2)

De terugtocht geleek een nederlaag.

---

1) *Mommsen*. Röm. Gesch. V, 46—53.

2) *Tacitus*. Ann. I, c 60—70.

Mommsen, t. a. p. V, 46—47.

Latere opdelvingen toonen waarschijnlijk de overblijfselen dier lange bruggen. Vergel.: *Mr. Scerp Gratama*. Eigen Haard 1892, 793, met afbeeldingen: De *Valterbrug*, waaruit blijkt, dat deze brug over eene lengte van ongeveer 15 KM. op eene diepte van 40 tot 80 cM. onder de tegenwoordige oppervlakte van het veen is teruggevonden, en dat ook andere sporen van dergelijke bruggen in de richting van- en over de Eems naar de Wezer en in de richting van het Teutoburgerwoud gevonden zijn. De meeningen omtrent den oorsprong er van loopen echter zeer uiteen. Zie daarover o. a. *Landweer*, N. Drentsche Volksalmanak 1898.

Wumkes.nl

Een volgend jaar zou met meer beleid en voorzichtigheid een nieuwe tocht worden ondernomen. Een ontzaglijk groote vloot zou het geheele leger vervoeren, opdat de Veldheer niet genoodzaakt zou zijn, een deel der troepen langs de onveilige kusten en de verraderlijke veengronden te leiden.

Eene vloot van duizend schepen van geringe afmetingen, geschikt om de binnenwateren ook langs smalle stroomen en ondiepe plassen te bevaren, werd daartoe op het eiland der Batavieren bijeen gebracht. 1) „Daar waren er „met smalle voor- en achterstevens, maar breed in het „midden, om te gemakkelijker de golven te trotseeren; „andere met platte bodems, om zonder schade over de on„diepten te varen; een groot aantal met roeispanen aan „de voor- en achterstevens, om onder het roeien, met „vlugge wendingen aan dezen of genen kant te kunnen „aanleggen; vele hadden een verdek, waarop krijgswerk„tuigen werden vervoerd, terwijl ze tevens geschikt waren „om paarden en levensmiddelen mede te brengen. En dit „tal van schepen, vaardig onder de zeilen en vlug op de „riemen, verwekte een grootschen aanblik en algemeenen „schrik, die nog verhoogd werd door den lustigen moed „der soldaten", zegt de geschiedschrijver.

Nadat Germanicus deze vloot, zoo vervolgt hij, 2) in verschillende smaldeelen „onder zijne keurbenden en de „bondgenooten had verdeeld, en zij de gracht, die aan „Drusus haar naam ontleent, was ingevaren, heeft zij „vervolgens haar tocht voorspoedig *over de meeren* en de „zee tot aan de Eems volbracht."

Van daar trok het leger Germanië binnen. Een hachelijke strijd volgde. De vrijheidlievende Germanen vochten

1) *Tacitus.* Ann. II, 6.
2) *Tacitus.* Ann. II, 8.

Wumkes.nl

met wanhopigen heldenmoed. Toch behaalde *Germanicus* aan het einde de overwinning. Eene verschrikkelijke slachting werd onder de Germanen aangericht, waarbij echter de Cheruscische aanvoerder *Herman* ontkwam. En de Romeinsche Veldheer liet een monument stichten, waarop in snoevende taal de onderwerping der volken tusschen den Rijn en de Elbe werd gebeiteld.

Maar wederom was de terugtocht noodlottig. In de herfstevening overviel de vloot op de Wadden een geweldige storm. De vloot werd uit elkander geslagen en de schepen de Noordzee ingezwalpt. Vele sloegen op de eilanden en klippen te brijzel; andere vergingen in de golven en enkele werden zelfs voortgedreven tot op de kusten van Brittannie. De drieriem van Germanicus echter kwam behouden in het land der Chauken aan. 1)

De overwinning was behaald, maar leger en vloot waren vernietigd. *Germanicus* werd teruggeroepen.

Aan beide deze tochten van de jaren 15 en 16 hadden de Friezen deelgenomen. Hun trouw aan Germanicus wordt uitdrukkelijk vermeld. 2) En de verschillende smaldeelen van de vloot van het jaar 16 waren verdeeld, gelijk wij zagen, onder de keurbenden en onder de bondgenooten, waartoe nevens de Batavieren, op wier eiland de vloot was bijeengebracht, ook de Friezen behoorden, door wier land ze stevende. Zelfs de Chauken, aan gene zijde van de Eems, verleenden daarbij hunne hulp. 3) En midden door het stamland der Friezen hadden deze beide tochten plaats.

---

1) *Tacitus.* Ann. II, 8—24.
Mommsen. Röm. Gesch. V, 48—50.

2) *Plinius de oude.* Hist. nat. l. 25, § 21, omstreeks de regeering van Vespasianus schrijvende, noemt de Friezen ten tijde van Germanicus: „gens tum fida."

3) *Tacitus.* Ann. 1, 60.

Wumkes.nl

Ware de vloot enkel over het meer Flevo en vervolgens langs den Fliestroom en over de Noordzee gevaren, de geschiedschrijver had niet kunnen gewagen van tochten „*over de meeren*" naar de Eems. Ook waren de schepen niet bestand om zee te bouwen, maar opzettelijk met geringe afmetingen en diepgang geschikt gemaakt voor de binnenvaart. De Friesche meeren en de Middelzee boden daartoe den eenigen geschikten waterweg. In deze tochten vinden wij dus de verklaring van Tacitus getuigenis, dat de groote meeren in Friesland door de Romeinsche vloten bevaren zijn. 1)

Merkwaardig zijn omtrent deze tochten een tweetal belangrijke muntvondsten.

In de nabijheid der Friesche grenzen, in het hooggelegen Onna, onder de gemeente Steenwijkerwold, ten nnw. van Steenwijk, aan den voet van den Havelterberg, niet verre van de Hunnebedden aldaar, werd in 1884 een muntschat gevonden van omstreeks 240 denarien, die gedeeltelijk reeds vóór het begin onzer jaartelling zijn geslagen en waaronder geene jongere voorkomen dan van het jaar 15. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de Veldheer *Pedo* in dat jaar met zijne ruiterij tot dekking der vloot daar een kamp heeft gehouden en dat bij die gelegenheid een buidel met denarien verloren is, die allengs onder het zand is bedolven. 2)

Meer rechtstreeks op den watertocht zelven wijst een muntschat in het jaar 1880 binnen Friesland gevonden. Op korten *afstand ten noorden van den zuidelijken boezem*

---

1) *Tacitus*, Germania XXXIV, ambiuntque immensos insuper lacus et Romanis classibus navigatos. Vergel.:
Schotanus. Geschied. v. Friesl. 9.
Acker Stratingh. Aloude Staat 284.
Arends. Noordzeekusten II, 35.
2) *Dirks*. Vrije Fries XVI, 313—365.

Wumkes.nl

der Middelzee, in het gehucht Feins, onder het dorp Wommels, aan den voet van een terp, waarover de Slachtedijk loopt, werden ruim 50 denarien, nog besloten in een houten doosje, opgedolven, die ook alle vóór de tochten over de meeren en een viertal er van in het jaar 15 zijn geslagen. Het is dus zeer waarschijnlijk, dat zij destijds bij eene landing aldaar, in den grond zijn geraakt. 1)

Zoo herinneren de oude munten, die meer dan 18 eeuwen in de aarde bedolven zijn geweest, aan de belangrijke feiten, die oudtijds op Frieslands bodem hebben plaats gehad.

§ 3.

De opstand der Friezen. 2)

Na de noodlottige tochten der Romeinen werd van eene verdere onderwerping van Neder-Germanie afgezien. Het land werd ontruimd. Alleen de landen ten westen van de Beneden Eems, bleven bij het Romeinsche rijk. 3) Daartoe behoorde ook Friesland. Maar de Romeinen zelve, zegt hun geschiedschrijver, waren oorzaak, dat de trouw der Friezen niet meer van langen duur zou zijn. „Schande-„lijke afpersingen, meer dan een geest van ongehoorzaam-„heid, leidden hen tot opstand." 4)

Ten jare 28 was *Apronius*, Landvoogd van Neder-Germanie, voor zooverre dit aan de Romeinen was verbleven. Onder hem stonden verschillende Hoofdlieden, die

---

1) *Dirks*, t. a. p. XVI, 367—385.
2) *Tacitus*. Ann. IV, 72—74.
Mommsen, t. a. p. V, 114.
3) *Mommsen*, t. a. p. V, 111.
Blok, t. a. p. 34.
4) *Tacitus*. Ann. IV, 72.

Wumkes.nl

bij de onderscheidene volksstammen het beheer waarnamen. *Olennius* was hoofdman in Friesland en trok als zoodanig vooral uit de schattingen zijn voordeel. Maar door verregaande hebzucht gedreven, stelde hij zich niet te vreden met de gewone rundervellen, die de Friezen hem leverden: hij eischte de huiden van oerossen, waarvan hij de modellen aan de schatplichtigen liet voorleggen. Dit was een onmogelijke eisch. De Friezen hadden wel wilde dieren in hunne bosschen, maar geene andere ossen, dan die van hunne kudden. Toen vorderde hij eerst hunne ossen zelve, daarna hunne akkers, en eindelijk zelfs hunne vrouwen en kinderen, als slaven en slavinnen.

Dat was te veel voor het vrijheidlievende volk. Het riep om wraak en sloeg over tot den opstand. De ambtenaren, met de inning der schatting belast, werden doodgeslagen en aan de boomen opgehangen. Olennius zelf vluchtte in der haast uit het land en borg zich in het kasteel Flevum. Maar de Friezen achtervolgden hem en sloegen het beleg om het kasteel. Weldra waren de belegeraars tot eene ontzagwekkende menigte nabij het strand der Noordzee te zamen gestroomd. 1) Olennius zag zich genoodzaakt de hulp van den landvoogd Apronius in te roepen. En deze ontbood inderijl de beide legers, ruiterij zoowel als voetvolk, van den Boven-Rijn, om Olennius te ontzetten en gezamenlijk met diens krijgsmacht tegen de oproerige Friezen op te trekken.

Nadat de Romeinsche legioenen waren aangekomen, braken de Friezen het beleg op, en trokken ze zich terug

---

1) *Tacitus.* Ann. IV, 72. Hieruit blijkt, dat het Castrum, nabij het strand der Noordzee moet hebben gelegen, zoodat het vermoeden, dat het ter plaatse van Castricum moet worden gezocht, niet ongegrond schijnt.
Dirks. Koophandel der Friezen, 63.
Verg. *Ottema*, Vrije Fries IV, 121.
Zie ook boven bl. 487.

Wumkes.nl

achter hunne waterrijke grenzen, die voor de Romeinsche legers bijna ontoegankelijk waren. Apronius liet daarom dijken en bruggen leggen om hen te kunnen genaken. Intusschen werden langs een doorwaadbare plaats het eerst de Kaninefaten en andere Germaansche bondgenooten op hen afgericht. Maar de verwoede Friezen joegen hen op de vlucht evenals de ruiterij, die aan dezen ter hulp was gezonden.

Toen volgde een heftiger aanval.

Drie regimenten tegelijk trokken tegen de Friezen op; weldra nog twee; daarna ook de ruiterij. Alle werden achtereenvolgens door de verbitterde Friezen vernietigd of op de vlucht gedreven.

Eindelijk zou Cethegus Labeo, bevelhebber der vijfde keurbende, met de rest der bondgenooten den laatsten strijd tegen hen aangaan. Maar in den hachelijken toestand, waarin het Romeinsche leger reeds verkeerde, durfde hij, zonder zijn eigen keurbende, geen beslissenden slag te wagen. Die keurbende werd alsnog opontboden en toen die eindelijk was aangekomen, volgde er een verwoede krijg. Wederom behaalden de Friezen de zege. Zij hielden eene verschrikkelijke slachting onder de vijandelijke gelederen. Zelfs vele van de voornaamste Romeinsche aanvoerders sneuvelden. Slechts een oogenblik werden de Friezen nog in zooverre tegengehouden, dat de Romeinen hunne afgemaakte en gekwetste soldaten konden verzamelen, maar onmiddelijk daarna volgde weer een zoo krachtige aanval, dat de Romeinen in allerijl moesten terugtrekken en zelfs geen tijd hadden, hunne lijken te begraven. Negenhonderd Romeinen, die zich op het Friesche grondgebied met de vlucht trachtten te redden, werden door de Friezen tot in het Baduhenna-woud vervolgd en gedood, en vierhonderd, op de hoeve van Cruptorix gevlucht,

Wumkes.nl

brachten, uit vrees van overgeleverd te worden, elkander om het leven.

De Friezen hadden zich gewroken!

„Sedert dien tijd", zegt de Romeinsche geschiedschrijver, „was hun naam vermaard onder de Germanen!" 1)

Gedurende twintig jaren hadden de Romeinen de trouw van deze krijgshaftige bondgenooten verbeurd. 2) Onder Keizer Claudius werden ze andermaal met de Romeinen verbonden.

§ 4.

Land, volk en Bestuur der Friezen.

Het twintigjarig tijdperk van rust geeft gelegenheid om op het land en volk der Friezen een naderen blik te slaan: hoofdzakelijk op het stamland, de kern van het Friesche volk, dat zich altijd daar heeft staande gehouden.

A. *Het land.*

Een gansch ander aanzien dan thans had toen het land. De breede mond der Zuiderzee bestond nog niet. Het land, voorzooverre aldaar bewoonbaar, was, evenals het noordwestelijk gedeelte van Noord-Holland, door de Kleine Friezen ingenomen. Hen scheidde de Vliestroom, die van het Flevomeer naar de Noordzee stroomde, van de Groote Friezen. De diep in het hart van het Friesche stamland doordringende zeeboezem hebben we reeds als de Middelzee of het Boerdiep leeren kennen. Maar overi-

1) *Tacitus.* Ann. IV. 74.

2) *Tacitus.* Ann. XI, 19.

Wumkes.nl

gens was de duinenrij ten noorden van het tegenwoordig Friesland nog niet tot eilanden verbrokkeld; de wadden, waarlangs thans de zee een vrijen doortocht vindt, waren daar nog niet aanwezig. Meer oostelijk evenwel, benoorden Groningen, had de zee reeds een gedeelte lands overweldigd, dat bij ebbe een doorwaadbaar meer geleek, maar bij storm en hooge vloeden een dreigend aanzien had. En tusschen Groningen en Friesland, aan de uitmonding van de *Ee* uit laatstgenoemd gewest, van de *Lauwers*, (*Labeki, Laveke*) als grensstroom, en de *Hunse* en de *Marne* uit Groningen, had zich een breede zeeboezem gevormd, de *Lauwerszee,* die destijds waarschijnlijk dieper dan thans het land inging.

Achter den gordel van duinen strekte zich in het tegenwoordig gewest, van het zuidwesten naar het noordoosten, ter wederzijden van de Middelzee, eene breede vlakte uit van vruchtbare kleigronden; zeebezinkselen van vroeger eeuwen, die ruimschoots voedsel opleverden voor mensch en vee. Beveiligd door de duinen, schijnt toen de zee, in gewone tijden, nog weinig stoornis in het binnenland te hebben aangericht. Maar als vooral in de wintertijden de vloeden hoog stegen en de noordwestewinden op de duinen beukten, dan drong meermalen het water de zeegaten binnen en overstroomde het voor een groot gedeelte den kleibodem, om er een vruchtbaar slib achter te laten. 1)

Reeds van overoude tijden was de bevolking er op bedacht geweest, zich daartegen te beveiligen. Daartoe strekten de *weren, werden, wierden* of *terpen,* die overal op den kleibodem, voornamelijk langs de Noordzeekusten en de oevers der zeeboezems over het vlakke land verspreid liggen. Zij zijn zeer verschillend in grootte. Men vindt er met eene oppervlakte van één of minder tot zes-

1) *Acker Stratingh.* Aloude Geschiedenis I, 15—22.

Wumkes.nl

tien hectare en met eene hoogte van twee tot zes meter. 1)

Waarschijnlijk hebben de oudste bewoners rondom de gehuchten, waar zij zich neersloegen, eenvoudige aarden wallen, als *weren* of borstweringen, tegen het winterwater opgeworpen. Ook uit de meer zuivere, geroerde klei van de kanten der terpen, zonder vreemde inmengselen, waaraan de binnenste gedeelten zoo rijk zijn, schijnt dit te kunnen worden afgeleid. 2)

De eerste grondslagen van verschillende terpen getuigen van overouden tijd. De steenen strijdbijlen en beitels en de vuursteenen messen, hier en daar uit de diepste lagen opgedolven, behooren tot een tijdperk, lang vóór de komst der Friezen. 3) Wellicht moeten hiertoe ook de lagen geheel vergane mest gerekend worden, die op den bodem liggen.

Door het bedrijf der oude Friezen zijn ze in den loop der eeuwen allengs verhoogd. Wetenschappelijke onderzoekingen, bevestigd door tal van afgravingen, hebben aangetoond, dat de terpen van de eerste grondslagen af aan bewoond zijn geweest. Zij bevatten een mengsel van klei met de overblijfselen van de huishoudingen en het bedrijf der bewoners, waaronder vooral nog herkenbare, dikke

---

1) *Acker Stratingh* II, 190 en volgg.

2) *Luigi Pigorini.* De terpen in Friesland, Vrije Fries XVI, 1—47. De meening des schrijvers, dat de oude bewoners boven den waterspiegel, die zich binnen die borstweringen zou hebben bevonden, hunne hutten op palen zouden hebben gebouwd, schijnt echter gewaagd en niet bewezen. Het grazen van talrijke kudden vee op de vlakte; het hooi, dat daar tot wintervooding van het vee werd ingezameld; de akkerbouw, die daar werd uitgeoefend, en de menigvuldige herten, wilde zwijnen en beren, die er ronddoolden, bewijzen voldoende, dat ook buiten de terpen het land des zomers droog moet hebben gelegen.

3) *Acker Stratingh* II, 215 en 223.

Pleyte. Ned. Oudheden, 65 en 75. Jaarverslag Friesch Genootschap, 1891—1892.

Wumkes.nl

lagen mest van hun vee, soms zelfs tot eenige voeten hoogte. Die mest, dooreen vermengd en afgewisseld met klei, stroo, hooi en takken, telken jare van nieuws opgehoopt, gaf aan de terpen eene min of meer laagsgewijze vorming. En de verrassende hoeveelheid van voorwerpen, zoo van huishoudelijk gebruik als van het bedrijf en de levenswijze der bewoners, maakt de terpen tot welsprekende oorkonden van den maatschappelijken toestand der oude Friezen, 1) waaraan wij straks onze aandacht zullen wijden.

Aan het begin onzer jaartelling bestonden reeds terpen. De Romeinsche natuur- en aardrijkskundige Plinius beschrijft ze, zooals hij ze reeds omstreeks het jaar 45 zag bij onze naburen, de Chauken, in het tegenwoordig Oost-Friesland, aan de uiterste kust der Noordzee. 2) „Wij „hebben," schrijft hij, „in het noorden Chaukische stam„men gezien. Daar overstroomt de oceaan in ieder et„maal eene onmetelijke strook lands, zoodat men, bij dezen „eeuwigen strijd der natuur, in twijfel staat, of dit oord „tot het vaste land, dan wel tot de zee behoort. Daar „woont het armzalige volk in hutten op *heuvelen* of eigen„handig door hen opgeworpen hoogten, die zich nauwelijks „boven den hoogsten vloed verheffen, aan zeevarenden ge„lijk bij vloed, wanneer de wateren alles rondom hen „bedekken, aan schipbreukelingen bij ebbe, wanneer het „water is teruggeweken. Zij maken dan jacht op de „visschen, die met het zeewater terugtrekken. Ze zijn „niet zoo gelukkig vee te bezitten, noch melk dus, zooals „hunne naburen; zelfs kunnen ze niet tegen wilde dieren „strijden, want nergens wordt eenig struikgewas gevonden. „Van zeewier en biezen vlechten ze een soort van touw-

1) *Acker Stratingh* II, 200—237.
Catalogus. Friesch Museum 26—28, 38—98. Jaarverslagen Friesch Genootschap.
2) *Plinius.* Hist. Natur. XVI, 1.

Wumkes.nl

„werk of garen tot netten, waarmede ze de visschen van-
„gen. Eene aardspecie, met de handen bijeengebracht,
„drogen ze meer in den wind dan in de zon en gebruiken
„ze om hunne spijzen te koken en hunne door den guren
„noordewind verstijfde leden te verwarmen. Regenwater,
„dat ze aan den ingang hunner woningen in groeven of
„kuilen opvangen, maakt hun eenigen drank uit."

Treurige schets van het leven dier terpbewoners! Maar het is duidelijk, dat Plinius hier tegelijk het ontstaan der Wadden schetst ten noorden van Oost-Friesland. De slappe grond, die bij de verbreking der duinketen, onmiddelijk daar achter wegsloeg, bestond voor een deel uit veenspecie, waarvan de arme bewoners turf bereidden. 1)

Intusschen bevestigt het bestaan van terpen bij onze naburen de meening, dat ze ook reeds in Friesland bestonden, ofschoon tot veel geringer hoogte dan thans. Maar verder strekt de vergelijking met de Chauken niet. De Friezen woonden toen nog veiliger achter hunne duinen. Eerst in later eeuwen werd de toestand hachelijker, zooals wij in een later tijdperk zullen opmerken.

In Friesland worden deze heuvelen *terpen* genoemd; in Groningen *wierden*. *Terp*, Oud-Friesch, *therp*, *thorp*, (dorp) wijst op eene plaats van bewoning. 2) *Wierd*, *werd*, *weer*, schijnt in verband te staan met *weren*, verweren tegen het water. 3) Misschien is deze benaming de oudste. 4) De naam *werd* was oudtijds ook in Friesland gebruikelijk. De eigennamen van sommige terpen hebben nog dien uitgang, als *Langwerd* te Oosterlittens,

1) *Arends*, Gesch. der Noordzee-kusten, vertaald door *Dr. Westerhoff*, I, 125. *Acker Stratingh*, II, 229.

2) *v. Richthofen*, Alt. Fries. Wörterbuch in voce: *the p, thorp.*

3) *Ten Kate*, Ned. Sprake. 1° Proeve op het woord *waerd*, 2° Proeve op *weer*.

4) *Dr. Blok*, Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudh.kunde, 3e reeks, 1e stuk, 21.

Wumkes.nl

Rewerd te Huins, *Sieswerd* te Hichtum, *Salwerd* onder Franeker en vele andere. Somtijds zijn ze saamgetrokken uit de voorlaatste lettergreep op *a* met *werd* tot *aard*, als *Laard* en *Saard*, van *Lawerd* en *Sawerd*, onder Bolsward, *Bijlgaard* en *Wijlaard* bij Leeuwarden, *Lutgelaard* bij Hiaure, *Tjaard* onder Wirdum, *Zwaard* te Stiens. En niet minder dan een dertigtal plaatsen, veelal op hoogen grond gelegen, komen in Friesland voor, waarvan de namen uitgaan op *werd*, *ward* en *aard*, zooals onder andere *Ferwerd*, *Holwerd*, *Wanswerd*, *Ljuwerd* (Leeuwarden) *Bolsward* en voorts *Baard* (oudtijds Bavowerd), *Hennaard* (Hernawerd), *Idaard* (Ethawerd), *Ternaard* (Thunawerd).

De plaatsnamen *Ternaard* en wellicht ook *Wanswerd* zijn daarbij opmerkenswaardig. De oude naam *Thunuwert*, *Thunauwert* herinnert aan den dondergod *Thunar*, *Thundr* of *Donar*, den ontzaggelijken drager der stoffelijke kracht, die het luchtruim beheerschte en met zijn zwaren moker de donkere wolken klievend, onder ratelend geluid vlammende schichten naar de aarde wierp. De oude Germanen, zegt Tacitus, achtten het niet overeenkomstig de hemelsche grootheid, om hunne goden binnen enge wanden te beperken. 1) Waarschijnlijk heeft deze machtige god op een der uitgestrekte hoogten van het noorden eene bijzondere vereering gevonden. Zijn naam werd ook vereeuwigd in *Thonnersdei* (Donderdag), evenals die van *Wodan* of *Woan* in *Woansdei* of *Wânsdei* (Woensdag), zooals deze dag vooral in het noorden van dit gewest genoemd wordt. Misschien werd ook deze opperste god, die de helden bezielde en den gesneuvelden edelen de onsterfelijkheid schonk in Walhalla, mede in het noorden op den hoogen bodem van *Wanswerd* vereerd. In het zuiden van het gewest wordt echter de *Woensdag* meer *Wernsdei* (Wênsdei) ge-

1) *Tacitus*, Germ. IX.

Wumkes.nl

noemd. Onder dien naam komt deze dag ook voor in de oude Friesche wetten van omstreeks de 12e eeuw. En de Friesche kronieken noemen het dorp *Warns* nabij *Staveren*, in het land der Oude Sturiers, als aan hem gewijd. 1)

De terpen waren echter niet de eenige bewoonde plaatsen op den vruchtbaren kleibodem. Op de uitgestrekte algemeene velden graasden de talrijke kudden der terpbewoners. Daar werd ook het hooi tot wintervoeding van het vee gewonnen; daar werden menigvuldige veldvruchten verbouwd. 2) En hoogst waarschijnlijk zal van oudsher een deel der bevolking, waaronder vooral de onderhoorigen, die met het hoeden en verzorgen van het vee en met den akkerbouw waren belast, daar, in de nabijheid van hun dagelijksch arbeidsveld, althans des zomers ook hunne woonplaatsen hebben gehad. Aan het einde van dit eerste tijdperk, zien wij er reeds de grondslagen van tal van dorpen ontstaan.

Zuidwaarts van de kleivlakte volgde in het midden van het gewest, mede in de richting van het zuidwesten naar het noordoosten, een laag en waterrijk oord, met moerassige veengronden, afgewisseld door meeren en poelen en kronkelende stroomen, die waarschijnlijk in de Middelzee hunne voornaamste afwatering hebben gehad.

Sints eeuwen wellicht was dit moerasveen òf reeds ontstaan, òf nog in wording. In hooge oudheid moeten zich hier uitgestrekte stilstaande poelen en plassen hebben vertoond, die des zomers overdekt werden met waterplanten. Jaarlijks stierven de planten af en hare overblijfselen, die

1) *v. d. Bergh*, Ned. Mythologie, op de woorden *Thunar* en *Wodan*.
Hofdijk, Ons Voorgeslacht I, 106, 107.
Dr. J. H. Halbertsma, Vrije Fries IX, 270.
von Richthofen, Alt. Fries. Wörterb. in voce: *Wernisdei*.

2) Zie onder de volgende letter B het leven en bedrijf der bevolking, zooals de bestanddeelen der terpen dit aanwijzen.

Wumkes.nl

gedeeltelijk onder water dreven, strekten dan tot woning en voedsel van nieuwe planten, die op hare beurt, bij het wegsterven, de drijvende massa vermeerderden. Het water belette de vrije toetreding der dampkringslucht tot die massa, zoodat zij niet tot volledige ontbinding kon overgaan, maar in een toestand van verzuring achterbleef. Zoo ontstonden eerst drijftillen, die allengs aanwiesen tot een aaneengeschakeld moeras, hetwelk aanvankelijk met den waterstand op- en nederging. Struik en boomgewassen sloegen daarin allengs, nevens zware moerasplanten, welig op, en de drasse bodem, door altijd herhaald groeien en verzuren van planten, steeds dikker en dikker geworden en door zijn eigen zwaarte al dieper en dieper in het water gezonken, had eindelijk, na verloop wellicht van eeuwen, den ouden vasten bodem bereikt en door gedurige ineenpersing eenige vastheid verkregen. 1)

Nog herkennen we deze gronden in onze lage veen- en hooilanden. Maar eertijds zullen ze niet een even eentonig aanzien hebben gehad als thans. Broeklanden met welig opgeschoten struiken en kreilen 2) en woeste bosschen wisselden er elkander af. Het menigvuldig in de lage venen gevonden kienhout levert daarvan nog heden het bewijs. En de plaatsnamen aan het woord *wold* of *woud* ontleend, als de *Wouden* in Hemelumer Olde Ferd en *Noordwolde*, *Kolderwolde*, *Ferwoude*, *Oostwoude* en *Woudburen*, *Wolsum*, (Woldshem) *Woldrichem*, (Workum), *Woudsend*, *Eernewoude*, (Arendswoud), en *Suawoude*, (Zuiderwoud) herinneren nog daaraan.

Ook dit laag en waterrijk oord vond reeds zeer vroegtijdig zijne bewoners. Hier en daar toch verhieven zich de oorspronkelijke gaast-, geest- of zandgronden boven

1) *Staring*, De bodem van Nederland, 31—87.

2) Het woord *kreilen* voor wild opgeslagen struikgewas op waterachtige gronden is in Friesland nog gebruikelijk.

Wumkes.nl

het gewone peil. Daar zette zich de bevolking neder. Overblijfselen van menschelijke bewoning, aldaar uit de vroegste tijden gevonden, toonen dit aan. 1) De talrijke stroomen en meeren en de woeste boschrijke velden boden overvloed van wild en van visch. De wateren, te allen tijde het element der Friezen, waren hier de eenige verkeersmiddelen. Nog in veel latere eeuwen, in den Christelijken tijd, moesten er de priesters hunne leeken te scheep bezoeken. 2) En nog heden noemt men dit oord in de volkstaal het Waterland of het Laagland (*it wetterlân* of *it leech lân*).

In het zuidoosten van het gewest verhief zich de grond met merkbare helling. Eentonige heidevelden werden er afgewisseld met eeuwenoude bosschen van eiken en olmen, die tot verblijf strekten van wolven en beren, herten en wilde zwijnen 3), waarop de inwoners jacht maakten. Vele dier bosschen verkeerden echter reeds in kwijnenden toestand. De immer voortwoekerende vorming van hoogveen, door de telkens afstervende heideplanten, die op drassen bodem tot eene min of meer verzuurde massa waren overgegaan, waar steeds weer nieuwe planten, zooals dopheide, wollegras en veenmos, overheen groeiden, had ook de bosschen aangetast. Het veenzuur der plantenlagen doorknaagde allengs de stevige boomstammen. Felle stormen wierpen van tijd tot tijd de reusachtige boomen ter neder, en de trotsche kruinen, in de slappe massa nederploffende, deelden op hare beurt in de gedeeltelijke ontbinding en verzuring en verhoogden den sponsachtigen bodem. Nieuwe

1) Friesch Museum. Behalve andere voorwerpen op de geestgronden in het waterland gevonden, is ook te Egbertgaasten, nabij Oudega in Smalingerland, een steenen strijdbijl uit den vóórhistorischen tijd opgedolven.

2) *Wiersma*. Oude Friesche wetten, Syndriucht XXIII, bl. 200.

3) Zie bl. 518.

Wumkes.nl

woekerplanten groeiden daar weer overheen. Het ontstaan van hoogveen was in vollen gang. 1)

Maar niet overal had deze verwoesting plaats: Waar de natuurlijke afwatering en de warme zonnestralen de wegstervende planten tot volledige ontbinding hadden doen overgaan, had zich een vruchtbare teelaarde gevormd met weelderigen plantengroei. Vriendelijke oäsen, die tot bewoning uitlokten.

Ziedaar in breede trekken het land geschetst, waar de oude Friezen zich met der woon hadden gevestigd. Vette weiden en vruchtbare akkers, vischrijke wateren en bosschen vol wild, boden hun rijkelijk voedsel bij hun dagelijksch bedrijf. En de natuurlijke grenzen van het land, de Noordzee en de rivieren de Rijn en de Eems, het Flevomeer en de moerassige lage en hooge venen, maakten het schier ontoegankelijk voor vreemde volksstammen, die het zouden willen binnendringen.

B. *De Bevolking.*

Zooals overal in Germanië bestond de bevolking uit *vrijen* en *onvrijen;* de eersten waren weer onderscheiden in *edelen* en gewone *vrije lieden;* de laatsten in onderhoorigen, *liten* genaamd, en *slaven.* 2) Bij de Friezen werden ze *etheling*, *friling*, *leta* of *letarslachte-man* en *scalk* genoemd. 3)

De edelen en vrijen maakten te zamen het eigenlijk *volk*

1) *Dr. Andries Borgman*, Geologische ontwikkeling der Ned. hoogvenen. *Staring*, De bodem van Nederl. I, 87—209.

Uit den noodlottigen terugtocht van Cecina over de Drentsche venen, na den tweeden tocht van Germanicus tegen de Cherusken in het jaar 15, blijkt dat de hoogveen-vorming toen reeds in vollen gang was.

Tacitus, Ann. I, 61, 64.

Mommsen, Röm. Gesch. V, 46.

2) *Tacitus*, Germ. C, 25. *Lex Frisionum*, passim.

3) Oude Friesche Wetten, passim.

v. Richthofen, in vocibus.

Wumkes.nl

uit, de *liuda*, de lieden. Hun behoorde de grond; zij waren de rechthebbenden en beheerschers van het land. Hun alleen kwam een zetel en stem toe in de volksvergaderingen. Zij hadden aandeel in het bestuur, de wetgeving en de rechtsmacht. Zij ook alleen hadden het recht om te allen tijde de wapenen te dragen. 1)

De edelen stonden boven de gewone vrijen in aanzien. Dapperheid of krijgsroem en andere voortreffelijke hoedanigheden der voorvaderen hadden ook de nazaten er van boven anderen in gezag verheven. Naar hunne waardigheid behoorde hun ook een grooter aandeel in den grond. 2) Zij bovenal voerden het woord in de volksvergaderingen. Zij werden bij voorkeur tot de hoofden van de afdeelingen des volks gekozen. 3)

De liten en slaven waren aan de edelen en gewone vrijen ondergeschikt. Zij hadden van hunne meesters eene woning en veelal een stuk gronds in gebruik, waarvoor zij een deel der voortbrengselen als cyns of pacht opbrachten. 4)

De *liten* of *leta* worden elders ook *laten* en *lazzi* genoemd. De oorsprong van hun stand zoowel als van hun naam is onzeker. 5) Grimm brengt den naam in verband met *laz*, Gotisch *latz*, Angelsaksisch *lat*: laag, *traag*, *gering*, *slaafsch*. 6) Anderen zoeken dat verband

---

1) *Telting*, Oud-Friesche privaatrecht, in *Themis*. Rechtsk. Tijdschrift 1867, bl. 17, en de daaraangehaalde schrijvers.

2) *Tacitus*. Germ. 26.

3) *Tacitus*, Germ. 7, 11, 12.

4) *Tacitus*, Germ. 25.

5) *Eichhorn*, Deutsche St. en Rechts-Gesch. I, § 15. *Rogge*, s. 10. *Wilda*, s. 667. *Türk*, s. 76. *Müller*, Lex Salica, s. 183, houden hen voor overwonnen volken.

Huber, Hedend. Rechtsgel. I, Kap. IV, § 41, en *von Wicht*, Ost. Fries. Landr., s. 202, noemen hen lijfeigene landbouwers.

6) *Grimm*, Rechts-Alterthumer, 308.

v. Richthofen, Alt Fries. Worterb. in voce: *let*.

Noordewier, Nederduitsche Rechts-Oudheden, 124.

Wumkes.nl

met het werkwoord *laten*, Duitsch *lassen*, Oud-Friesch *leta*, Het zouden dan de geringe personen zijn van de oorspronkelijke bewoners van het land, die bij de verdediging er van niet mede ten strijde waren getrokken, maar *achtergelaten* en door de overwinnaars als hunne hoorigen op den grond *gelaten*, om dien te bebouwen. Deze meening was in latere eeuwen nog levendig bij de Saksers, die het noordelijk gedeelte van het land der Thuringers hadden ingenomen. De Sachsenspiegel van de 13e eeuw zegt: „Toen de Saksen, nadat zij de Thuringer heeren „verslagen en verdreven hadden, zelve niet zoo talrijk „waren, dat zij de akkers konden bebouwen, toen lieten „zij de boeren onverslagen zitten en droegen hun de zorg „voor de akkers op, met al zoodanige rechten, als nu de „*laten* hebben. Daarvandaan kwamen de *laten*." 1)

Reeds Tacitus schijnt ze te hebben gekend en noemt ze dan, in overeenstemming met de Romeinsche instelling en benaming, *vrijgelatenen*, *liberti*. Sommigen houden hen dan ook voor vrijgelaten slaven, aan welke evenwel niet de volle vrijheid was toegekend. 2) Vrijgelatenen konden ze echter bezwaarlijk zijn. Zij behoorden aan hun heer en meester en waren gebonden aan den grond waarop zij woonden. 3) Bij enkele Germaansche stammen kwamen bovendien, nevens de *liten* of *laten*, ook afzonderlijk *vrijgelatenen* voor. En de vrijlating had in den heidenschen tijd waarschijnlijk te weinig plaats, dan dat daardoor een afzonderlijke stand

1) *Brünner*, Deutsche Rechtsgeschichte I, 103.

Gaupp, German. Ansiedlungen, 173, en 560 en 561.

Maurer, Gesch. Fronhofe, I, 16, zegt, dat de verklaring van den Saksenspiegel geheel overeenstemt met de overleveringen van *Megenhart.* c. 1 bij *Pertz*, II, 675, en van *Widukint* I, 14 bij *Pertz* V, 424.

2) Vooral *Waller* I, § 73, II, § 411. Ook *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. I, 179, stelt hen met vrijgelatenen gelijk.

3) *Lex Fris.* XI, 1 en 2. *Waitz*, II, 141 en volg.

Vergel. omtrent de verschillende gevoelens ook Mr. *I. Telting*, Oud-Friesch privaatrecht, in *Themis* 1867, 1e stuk, 12 en 13.

Wumkes.nl

had kunnen ontstaan. Eerst later onder den invloed der Christelijke kerk kwamen menigvuldige vrijlatingen voor. De meeste brieven van vrijlating wijzen op den geest des Christendoms. 1)

Later zullen wij zien, dat de rechtstoestand der *liten* hier, naar den geest dier tijden, niet beklagenswaardig geacht kan worden, maar dat hunne rechten hier meer dan elders die der vrijen naderden. 2)

In geringer aanzien stond de slaaf. Zijn *rechts*toestand was ellendig. Naar de begrippen van dien tijd gold hij niet als persoon, maar als eene zaak. Zoowel in de overige Oud-Germaansche wetten als in die der Friezen, werden zelfs de slaaf en de slavin in éénen zin genoemd met het paard, den os, het schaap of ieder ander dier, dat in iemands bezit is. 3) De slaaf had geen recht. Als zijn meester hem in toorn of drift doodsloeg, bleef dit ongestraft. 4) Slechts wanneer hij door een ander van het leven werd beroofd, moest deze daarvoor aan den meester de schade vergoeden. 5)

Toch was hun feitelijke toestand niet zoo ellendig, als men zich lichtelijk zou voorstellen. „Zelden", zegt Tacitus, „werden ze afgestraft of door kastijding tot den „arbeid gedwongen. Sommigen dienden hunne meesters „in hun dagelijksch bedrijf; anderen oefenden eenig beroep „of handwerk uit. Veelal hadden ze een woning en akker „in gebruik, waarvoor ze hun meester eenig koren, vee of „kleedingstuk opbrachten." 6)

---

1) *Guizot*, Gesch. der Beschaving, 168, 169.

2) Zie de laatste § van het volgend tijdperk.

3) *Lex Frisionum* II, 11. — *Lex Salica*, X, 1. — *Lex Alam.* XC. — *Lex Bajuv.* XV, 1. — *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. II, 167.

4) *Tacitus*, Germ. 25.

5) *Lex Frisionum* IV. 1.

6) *Tacitus*, Germ. 25. *Lex Fris.*, Jud. Wulemari, 10. Uitgave Fr. Gen., bl. 38 en Annot. bl. 121 en 122.

Wumkes.nl

Niettegenstaande het verschil in standen, waren de kinderen van vrijen en onvrijen niet te onderscheiden. Uiterlijk gelijk leefden ze te midden van elkander op denzelfden grond en tusschen hetzelfde vee. Geheel naakt tot aan de jaren des onderscheids, gewenden ze zich vroegtijdig aan het vaak ruwe klimaat en groeiden ze op tot die forsche gestalten, die de Romeinen bewonderden: gehard en sterk in den strijd en in den arbeid. 1)

Min juist is het wel eens voorgesteld, alsof in het algemeen de vrije Germaan niet gezind zou zijn geweest om te werken. Een kwalijk begrepen plaats van Tacitus in zijn gulden boekske over de zeden der Germanen heeft daartoe aanleiding gegeven. 2) Nadat de schrijver had geschetst, hoe de stamhoofden gewoon waren zich te omringen met een honderdtal uitgelezen dappere jongelingen, *centeni comites*, keurnooten, die hen altijd vergezelden, „in „den oorlog tot bijstand, in den vrede tot luister", is het uitsluitend van deze keurnooten, dat hij er op laat volgen, „dat zij in vredestijd den dag in ledigheid door„brengen en de zorg voor huis en akker overlaten aan de „vrouwen en grijsaards en de zwakkeren der familie." Het is dus geen algemeen beeld van de vrije Germanen, dat Tacitus daar schetst. Van elders leeren we het wel anders. Reeds Caesar meldt, dat de Sueven, het grootste en krijgshaftigste volk der Germanen, steeds een duizendtal krachtige mannen aanwezen, die beurtelings het ééne jaar ten strijde trokken en het andere jaar voor de voeding zorgden voor het volk. Zóó, voegde hij er bij, werd noch de landbouw, noch de krijgskunst verwaarloosd. 3)

En ook van de Friezen lezen we, dat ten jare 58, toen een deel der bevolking onder de hoofdelingen Verritus en

1) *Tacitus*, Germ. 20.
2) *Tacitus*, Germ. 12—15. *Gemeiner*, Verfass. der Centeni, 86.
3) *Caesar*, de Bello Gallico IV, 1.

Wumkes.nl

Malorix was uitgetrokken en elders een door de Romeinen verlaten oord in bezit had genomen, zij aldaar hunne woningen gesticht en het zaad in de akkers gestrooid en die als hun vaderlijken grond bebouwd hadden. 1) Die uitgetrokkenen kunnen niet anders geweest zijn dan meerendeels vrije mannen met hunne familiën en leveren dus het bewijs, dat de vrije bevolking zich geenszins onttrok aan den arbeid van den landbouw.

Laten we thans een blik werpen op het dagelijksch leven en bedrijf der Friezen. Nevens de schaarsche berichten der geschiedschrijvers, vinden we daarvoor belangrijke aanwijzingen in hetgeen de terpen opleveren. 2)

Hunne eenvoudige woningen stichtten ze bij voorkeur op de werden, wierden of terpen en op de hooggelegen zand- of geestgronden. Ruwe, aangepunte palen in den grond, zooals ze nog meermalen, somtijds in regelmatige orde, rechtstandig, in de terpen worden aangetroffen, gaven daaraan vastheid. Gevlochten hordewerk aan de palen bevestigd, vormde de wanden, die met klei of leem werden bepleisterd. 3) In groeven of putten nabij de woningen bewaarden ze hun drinkwater. 4)

Veeteelt en landbouw, jacht en visscherij waren hunne hoofdbedrijven.

Paarden en koeien, bokken en schapen maakten hun gewoon vee uit. Te paard dienden de Friezen onder de Romeinen in Brittannië. 5) Hunne kudden rundvee, waarvan

---

1) Zie bl. 531. *Tacitus*, Annales XIII, 54.

2) Voor zoo verre omtrent de voorwerpen uit de terpen geene afzonderlijke aanwijzingen worden vermeld, verwijzen we naar die op het Friesch Museum van Oudheden aanwezig, den daarvan bestaanden Catalogus, bl. 26—98 en de jaarlijksche Verslagen van het Friesch genootschap.

3) *Tacitus*, Germania, 14.

Acker Stratingh, Aloude Staat. II. 188, 189.

4) *Plinius*, Hist. Natur, XVI, 1. *Pleyte*, Ned. Oudheden, 40.

5) Zie bl. 534.

Wumkes.nl

zij de huiden als schatting opbrachten, leerden we reeds kennen. De terpen leveren nog de overblijfselen van hun vee in de tallooze beenderen van runderen, paarden, schapen en bokken, ruw of bewerkt, alsmede in de runderkoppen en hoornspitsen, de beenderen en bekkeneelen van paarden, schapen en bokken, en paardehaar en schapenwol. En in de schedels van honden, de hanesporen, de versteende hoendereieren en de schalen daarvan, leeren we bovendien de huisdieren kennen.

Er is beweerd, dat de oude Friezen, die in den zomertijd veilig op hunne terpen woonden, in het najaar, als de zee hunne landen overstroomde, zich verplicht zouden hebben gezien, om naar de hooger gelegen zandgronden van Gaasterland en Opsterland, de Stellingwerven en Drente te trekken, teneinde daar te overwinteren. 1) Maar hoe ware het mogelijk geweest, om jaarlijks in den wintertijd met hunne kudden te verhuizen; hoe er beschutting en wintervoeding voor het vee te vinden? De terpen leeren het tegendeel. Het hooi, waarvan daarin nog overblijfselen zijn gevonden, en de dikke lagen mest, somtijds tot eenige voeten hoogte, getuigen dat het vee in het ruwe jaargetijde ook op de terpen een bergplaats vond. De laagsgewijze vorming der terpen, telken winter opnieuw opgehoopt met mest, vermengd en afgewisseld met klei, stroo, takken en anderen afval, was daarvan het gevolg. 2) De uitgestrekte vlakte daar buiten diende dus niet enkel tot weideveld in den zomer, maar tevens om daarvan de wintervoeding van het vee te verzamelen. De middelen voor den hooioogst moeten dus ook bekend zijn geweest.

Nevens de veeteelt behoorde ook de akkerbouw tot het gewoon bedrijf. Er zijn in de terpen overblijfselen van stroo gevonden, veelal slechts in vezels met mest vermengd, maar

1) *Eekhoff*, Gesch. van Friesland, 12 en 13.

2) *Acker Stratingh*, t. a. p. 208 en volg.

Wumkes.nl

ook enkele malen nog in bundels. De haver- of tarwekorrels, de paarde- of duiveboonen, de lijnzaadknoppen en zelfs een hoop van omstreeks tien liter bolsters van geschoond lijnzaad in den hoek van een hut, toonen aan, welke voortbrengselen bij voorkeur werden verbouwd. Het eiland Borkum was zelfs bij de Romeinen bekend als het Boonen-eiland. *(Fabaria)*. 1) Akkerbouw veronderstelt reeds verdeeld grondbezit. Bij de Germanen werd de bouwgrond jaarlijks verwisseld; de ruimte der velden maakte dit gemakkelijk. 2) Bij de Friezen vinden we in dit tijdperk, althans bij de edelingen, reeds eigen uitgestrekte hoeven. Die van Cruptorix is daarvan een voorbeeld.

Moeilijk is het om aan te toonen, welke landbouwgereedschappen gebruikt zullen zijn; voorzooverre ze geheel of gedeeltelijk van hout waren vervaardigd, zullen zij zijn vergaan. Waarschijnlijk waren ze aanvankelijk nog zeer onvolmaakt. Een schop van graniet en gedeelten van hertegeweiën met breede platte kanten in den vorm van houwelen zijn er gevonden. Deze schijnen tot een zeer oud tijdperk hebben behoord, want ook het gebruik van ijzer was aan de oude Friezen bekend. 3) IJzeren lansspitsen en pijlen, messen en dolken zijn uit diepe lagen opgedolven. Lansen en pijlen waren de wapenen in den krijg, en hoe geoefend de Friezen daarmede waren, bewezen ze in hunnen opstand, toen de sterk gewapende Romeinsche keurbenden geheel werden verslagen. Zij verstonden dus ook de kunst om het ijzer te smeden. Waarschijnlijk zullen dus ook toen reeds bij den landbouw ijzeren schoppen, zooals er althans één is opgegraven, gelijk ook

1) *Acker Stratingh*, t. a. p. 203.

Dr. Westerhoff, Bijdr. voor Geschied. en Oudheidkunde VII, afl. 4. Over boonen, vlas en haver in de terpen of wierden.

Plinius, t. a. p. IV, 27.

2) *Tacitus*, Germ. 24.

3) *Tacitus*, Germ. VI.

Wumkes.nl

ijzeren beitels in den vorm van houweelen, gebruikt zijn. Tot het snijden of maaien van granen en gras moeten eveneens ijzeren gereedschappen gebruikt zijn. Groote ijzeren scharen, in verschillende exemplaren gevonden, dienden om de schapen jaarlijks van hun vacht te ontdoen.

Ook bij de jacht werden ijzeren werktuigen gebezigd. IJzeren pijlen dienden voor grof wild, terwijl spietsen van been en van hertshoorn, die de terpen bij menigte opleveren, voor klein wild voldoende zullen zijn geweest. De wilde beesten waarop toen jacht werd gemaakt, leeren we kennen uit de schedels van wolven, de tanden van beren, de slagtanden en kaken van wilde zwijnen en de tallooze overblijfselen van hertegeweien.

Die geweien werden, evenals de harde beenderen van andere dieren, tot velerlei doeleinden aangewend. Behalve pijlen vinden we een menigte beenennaalden met koppen of haken tot bevestiging der kleederen, pennen tot het opsteken van het haar; haarkammen, waarvan de ruwste vormen wellicht ook tot dit tijdperk behooren; hechten van messen of dolken en vele gedeeltelijk beslepen en uitgeholde beenderen, waarschijnlijk voor huishoudelijk gebruik.

Merkwaardig vooral zijn de platgeslepen, groote beenderen, somtijds van voren met eenige afronding en steeds vóór en achter met gaten doorboord. Als in den winter het water met een ijskorst was bedekt, bonden de oude Friezen, evenals de noordelijke volken, die beenderen als schaatsen aan de voeten, en waarschijnlijk voortgestuwd door prikstokken van scherpe punten van beenderen of ijzer voorzien, zweefden ze in snelle vaart over de vlakte. 1)

Tot hun dagelijksch bedrijf behoorde ook de visscherij en de scheepvaart. De talrijke binnenwateren en de zeeboezems lokten daartoe uit. Zelfs op zee waren de oude

1) *Friesche Oudheden*, 4e aflev. Historisch Overzicht, 10, 11, 30 en 31.

Wumkes.nl

Friezen ervaren schippers. Reeds bij de eerste kennismaking met de Romeinen behoedden ze dezen voor een wisse schipbreuk. 1) Hunne vaartuigen waren veelal zeer licht, van teenen gevlochten en met ossehuiden overtrokken, zoodat ze gemakkelijk van het eene water naar het andere konden worden overgebracht. Maar ook uitgeholde boomstammen waren nog in gebruik. 2) Waarschijnlijk zullen deze vooral bij het bedrijf der visscherij op de binnenwateren het meest geschikt zijn geweest. De terpen dragen nog de sporen van de vischvangst, zooals schubben, waaronder zeer groote, en wervels van robben en andere zeedieren, en schelpen bij menigte. De vischnetten zullen waarschijnlijk, evenals bij de Chauken, nog uit gevlochten biezen hebben bestaan. Gebakken steenen schijfjes, in groote menigte in verschillende terpen gevonden, dienden daarbij tot zinkstukken. En van de vischrijkheid der Friesche wateren getuigt de merkwaardige gelofte-steen van de Romeinsche pachters van het vischrecht, ten jare 1888 uit de terp te Beetgum opgedolven, 3) waaraan wij later onze aandacht zullen wijden.

Ziedaar de hoofdbedrijven van de Friezen in het algemeen. Inspannende werkzaamheden sterkten hunne spieren; het klimaat staalde hunne lichamen.

De voeding en de kleeding waren hiermede in overeenstemming.

De talrijke kudden vee en het grof en klein wild leverden hun het vleesch; de wateren boden overvloed van visch aan; de runderen en schapen bovendien melk, die zoowel

1) Zie bl. 489. *Dio Cassius,* LIV, 32, aangehaald bij *r. Doornick,* Frisiae terminis, 12.
Mommsen, Röm. Gesch. V, 25 en 26.
Dirks, Koophandel der Friezen, 49—51.
Waitz, Deutsche Verfassungs Geschichte I, 38 en de daar aangehaalde schrijvers.
2) *Dirks,* t. a. p. 50 en 51.
3) *Boissevain,* Vrije Fries XVII, 325. Friesche Volksalmanak 1889, bl. 168.

Wumkes.nl

versch als in geronnen toestand, als kaas, werd genuttigd; 1) de hoenderen verschaften hun eieren, en meelspijzen vonden ze in hunne granen en boonen. Van haver kookten ze brij. 2) En bier, uit granen bereid, was in het algemeen bij de Germanen de geliefkoosde drank. 3)

Het soms ruwe klimaat hinderde hun weinig. De Oude Germanen liepen zelfs gedeeltelijk naakt. Tegen de felle koude slingerden ze een beestevel als pels over de schouders. Maar ook geweven stoffen droegen ze. Een soort van wollen doek of deken, (*sagum*), bevestigden ze zich om de leden, en de voornaamste vrouwen droegen lijnwaad. 4) Het weven werd door hen uitgeoefend. 5)

De terpen leeren, omtrent dit een en ander, nagenoeg hetzelfde van de Oude Friezen. De schapen, niet alleen op den kleibodem, maar waarschijnlijk in talrijker kudden op de heidevelden geteeld, 6) leverden, in hunne jaarlijksche vachten, de grondstof voor wollen weefsels. De gevonden lijnzaadknoppen toonen aan, dat de Friezen ook het gebruik van het vlas kenden. De zeer talrijke gebakken steenen spinklosjes en gewichten van weefgetouwen getuigen van het uitoefenen van spinnen en weven. En de gevonden lapjes van ruw geweven wollen stof, leeren het product er van kennen. 7) In de eerst volgende eeuwen was de wollen stof als *fries* of *fresum* bekend. 8) En weldra bereikten zelfs de Friesche weverijen boven andere een hoogen trap van bloei. 9) Vrouwen oefenden dit bedrijf uit, en

1) *Tacitus*, Germ. 23. *Acker Stratingh*, t. a. p. 237 en volgg.
2) *Plinius*, Hist. Nat. XVIII, 44. *Acker Stratingh*, t. a. p. 240.
3) *Tacitus*, Germ. 24.
4) *Tacitus*, Germ. 17.
5) *Plinius*, t. a. p. XIX, 1.
6) *Dirks*, Kooph. 30.
7) *Acker Stratingh*, t. a. p. 205 en 217.
8) *Lex Frisionum*. Uitgave Fr. Gen. 38 en Annot. bl. 124.
9) *Pertz*, Monum. Germ. II, de vita Karoli, 752 en 762.

Wumkes.nl

genoten als zoodanig, althans later, eene bijzondere bescherming. 1)

De spinklosjes en gewichten van weefgetouwen evenals de zinkstukken der netten toonen aan dat ook het bakken van aardewerk werd uitgeoefend. Ook ronde gebakken handmolen-steenen, die tegen elkander werden gedraaid 2) om de haver voor het koken van brij te ontbolsteren, leveren de terpen op. Sedert het verkeer met de Romeinen werden deze echter vervangen door de hardere tras- of tufsteenen uit de bergen van Andernach, zooals er vele zijn gevonden.

Het bakken van aardewerk bepaalde zich evenwel niet tot het vormen van de genoemde steenen voorwerpen; het stond reeds op veel hoogeren trap. Voor het bereiden en gebruiken van spijzen en dranken werden aarden potten, kannen en kommen vervaardigd. Het pottebakken werd reeds zeer vroeg door de Oude Friezen uitgeoefend. De kleibodem leverde daarvoor de grondstof. Merkwaardig is het verbazend aantal potten, kannen, kruiken, pannen, deksels en onderzetsels, in velerlei vorm en gedaante. De eenvoudigste en ruwste, meestal in den vorm van urnen, komen, zoo in hun geheel als in scherven, zelfs op eene diepte van 4, 5 en 6 meter in de terpen voor. De kunst van pottebakken moet dus zeer oud zijn en vertoont duidelijk *drie* tijdperken. 3) De *oudste* soort is ruw, met de hand gekneed, somtijds met plantenvezelen als verbindingsstof doorwerkt 4) en slechts door de zon gedroogd en verhard. De potten en scherven van deze soort bevinden zich vooral in de onderste lagen en

1) *Lex Fris.* t. a. p. Judicium Wulemari XI.

2) *Pleijte*, Ned. Oudheden, 27.

3) *Dirks*, Jaarverslag van het Friesch Genootschap, over de historische Tentoonstelling, 1876—1876, bl. 8 en 9.

4) *Acker Stratingh*, t. a. p. 210.

Wumkes.nl

zijn broos. De *tweede* soort, eveneens uit de hand bewerkt, vertoont reeds eenig verschil in vorm en is gehard door de inwerking van het vuur. Van het harden door de zonnewarmte tot dat door de hitte van het vuur is slechts ééne schrede. Misschien kan ook deze soort reeds gebracht worden tot den tijd van de komst der Romeinen. Er zijn althans roode, hard gebakken potten op eene diepte van 6 meter gevonden. De *derde* soort, veeltijds iets hooger in de terpen gelegen, behoort zeer waarschijnlijk tot een later tijdperk. Dit aardewerk blijkt op een wiel of schijf te zijn gevormd, is netter bewerkt, somtijds van indrukselen of andere versieringen voorzien en mede door het vuur gehard. En nadat de bewerking op de schijf meer algemeen was geworden, werden in de volgende eeuwen de vormen steeds schooner, en de voorwerpen met ooren en tuit meer gerijfelijk voor het gebruik.

Aan het einde van dit tijdperk zullen wij trachten de gevolgen van het verkeer met de Romeinen in het licht te stellen.

C. *Bestuur.*

Bij de westelijke Germanen in het algemeen heerschte geen eenhoofdig gezag. Reeds Cesar zegt: „In vredestijd „hebben ze geen gemeenschappelijk opperhoofd, maar „verschillende hoofden, die recht doen in hunne gou„wen." 1) En Tacitus onderscheidt duidelijk tusschen de Germaansche volken van het oosten en zuiden, die geregeerd werden door koningen, met aanzienlijke macht bekleed, en de westelijke en noordelijke stammen, die zich zelven regeerden. 2) Dáár werden in de volksvergaderingen alle belangrijke zaken behandeld en hoofden ge-

1) *Caesar,* Belto Gallico VI, 23.
2) *Tacitus,* Germ. 42 en volgg. en 7, 11 en 12.

Wumkes.nl

kozen, meer tot voorbeeld dan om te gebieden. Zij brachten de volksbesluiten ten uitvoer en deelden recht in gouwen en dorpen. Zoo ook in Friesland. Waar hij verhaalt van den uittocht van een deel der Friezen onder *Verritus* en *Malorix*, die hen bestuurden, voegt hij er in éénen adem bij: „voor zooverre deze Germanen zich laten „regeeren." 1)

Persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid was een algemeene karaktertrek der Friezen. 2) De persoon was onschendbaar. Krachtig uit zich dit beginsel in hun strafrecht, zooals dat ook later bleef gehandhaafd: „Niemand mag aan lijf en leden gestraft worden." 3) Met dezen grondtrek van persoonlijke vrijheid was de oppermacht van een enkele onbestaanbaar. De vrije geest duldde niet, dat één over allen zou heerschen. Aller belang eischte ook aller samenwerking. 4)

Bij de volksvergaderingen berustte alle macht.

Maar deze volksvergaderingen vertegenwoordigden niet het gansche land. Centralisatie van bestuur was nog even onbekend, als bij de beperkte middelen van gemeenschap en verkeer schier onmogelijk. Niet in staatsrechtelijke éénheid, maar in de liefde tot den geboortegrond en de vrijheid bestond de band, die alle stamgenooten omstrengelde. Eene algemeene staatsrechtelijke band bestond dus nog niet. Het volk was samengesteld uit verschillende groote gemeenschappen van vrije mannen, die dezelfde algemeene belangen hadden. Die gemeenschappen hadden haren grond in de natuurlijke gesteldheid en de begrenzing van het oord, dat de bewoners hadden ingenomen. Dat oord was hunne *gouwe*. Elke dier gouwen hield hare eigen volksvergaderingen over de gemeenschappelijke

1) Zie bl. 531. — *Tacitus*, Ann. XIII, 54.

2) *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. I, 389.

3) *Tacitus*, Germ. 21. *Lex Fris.* I.

Oude Friesche Wetten. *v. Richthofen*, 24 en 25. „Thet alle Frisa „mugum hiara feihha met da fia beta, (cum pecunia emendare.")

4) *Waitz*, t. a. p. I, 390—394.

Wumkes.nl

belangen. En de hoofden daar gekozen, waren de gouwhoofden, de principes, waarvan de geschiedschrijvers gewagen. Zóó was, zegt Waitz, iedere gouw een zelfstandig onderdeel van het gansche land. De gouwvergaderingen waren de dragers van het staatsrechtelijk leven. Daar heerschte de Staatsmacht. 1)

Zulke gouwen bestonden ook in het Friesche Stamland; het was van nature verdeeld in eene Wester- en Oostergouwe, of Wester- en Oostergo. 2) Waarschijnlijk waren er oorspronkelijk reeds meer. De waterrijke streken van het zuidwesten, het gebied van den stam der Sturiers, evenals de boschrijke oorden van het zuidoosten maakten wellicht ook toen reeds afzonderlijke deelen uit. In een volgend tijdperk leeren wij ze als zoodanig kennen.

Dáár, in de gouwen kwamen op bepaalde tijden, bij voorkeur bij wassende maan, de vrije mannen te zamen op de daarvoor bestemde plaats, de *liuda-warf*. 3) Naar de gesteldheid des lands was dit een open plaats in een heilig woud, of eene ruime vlakte of eene hoogte: *worpene warf*. Gewapend zat daar de menigte neer. De priester, vertegenwoordigende de godheid, was er een persoon van verheven gezag. Hij gebood er stilte en bewaarde er de orde. Hem alleen kwam het recht toe, om er tucht uit te oefenen. De voornaamsten voerden er het woord, naar gelang van ieders ouderdom, adel, krijgsroem of welsprekendheid, meer als raadgevers dan als gezaghebbenden. Indien het gevoelen mishaagde, wees de menigte het af met gemor; indien het beviel, kletterde ze met hare wapenen. De dáár gekozen hoofden brachten vervolgens de

1) *Waitz*, Deutsche Verfassungs Geschichte I, 138—143 en II, 326.

2) Zij worden het eerst vermeld in de jaren 734 en 736. *Pertz*, Monum. Germ. I. Ann. Fuldenses, 325 en 326. — Fredegarii Scolastici Chron. 673. — *v. d. Bergh*, Middel-Ned. Geografie. 46.

Mr. A. J. Andreae, Vrije Fries XIV, 202.

3) *v. Richthofen*, Alt Fries. Wörterbuch op de woorden: *liod-warf* en *werpa*. — *Heck*, Alt-Friesische Verfassung, 30.

Wumkes.nl

volksbesluiten ten uitvoer. Slechts in bijzondere voorkomende zaken beslisten ze eigenmachtig. 1)

Onjuist is het alzoo, dat van den oudsten tijd af aan, over geheel Friesland, zooals de kronieken het doen voorkomen, achtereenvolgens eene reeks van vorsten zoude hebben geregeerd. Misschien zijn enkele hoofden uit verschillende gouwen, die door belangrijke daden boven anderen hadden uitgemunt, door vage overleveringen in het geheugen des volks bewaard gebleven, en door latere kroniekschrijvers als elkanders opvolgers voorgesteld.

De volksvergaderingen waren tegelijk volksgerichten. Aanklachten werden er ingebracht en onderzocht. 2) De vergadering besliste over schuld of onschuld. En in geval van veroordeeling paste hoogstwaarschijnlijk de Priester het heerschende recht toe. 3) Maar niet alle misdaden werden destijds voor het gericht gebracht. Meermalen gaven ze in die tijden van ruw geweld aanleiding tot bloedwraak en ernstige familieveeten, waarvan omstreeks zeven eeuwen later, in de oudste Friesche wet, de Lex. Frisionum, nog de sporen voorhanden zijn. 4) Recht en rechtspleging verkeerden dus nog in hunne beginselen.

Weldra echter schijnt de grondslag gelegd te zijn voor meerdere staatsrechtelijke eenheid tusschen de verschillende deelen des lands. Toen de Romeinsche Veldheer Corbulo, zooals wij thans zullen zien, de Friezen ten tweeden male aan de Romeinen verbond, riep hij de instelling in het leven van een *Algemeenen Raad*, (*Senatus.*)

---

1) *Tacitus* Germ. 7 en 11.
2) *Tacitus*, Germ. 12.
3) *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. I, 326, 390—394.
4) *Tacitus*, Germ. XXI. *Lex Frisionum* II, 2, en *Addit.* I. *Waitz*, t. a. p. I, 399.

Wumkes.nl

§ 5.

Tweede Verdrag met de Romeinen.

Wederom was de strijd der Romeinen tegen de Chauken de aanleiding tot een nieuw verdrag tusschen de Romeinen en de Friezen. Reeds herhaaldelijk hadden de Chauken het Romeinsche Neder-Germanie verontrust. In het jaar 47 hadden ze zelfs met hunne lichte schepen, onder aanvoering van *Ganascus*, een Caninefaat, die onder de Romeinen gediend had, maar tot de Chauken was overgeloopen, een strooptocht langs de Noordzeekusten gedaan en de rijke kust van Gallië gebrandschat.

Dit eischte wraak. *Corbulo*, een veldheer met groot beleid en strenge tucht, toen door Keizer Claudius tot Stadhouder van Neder-Germanie benoemd, trok dadelijk op de Chauken los. Zijne drie-riemen zond hij langs den Rijn en de Noordzee en zijne lichtere schepen langs de bevaarbaar gemaakte binnenwateren (fossas) derwaarts. Zijne overwinning op de Chauken was volkomen. Hunne schepen boorde hij in den grond en *Ganascus* liet hij om het leven brengen. 1)

Op dezen tocht, in het jaar 48, had hij ook Friesland aangedaan en het volk weer met de Romeinen verbonden. Het verdrag, toen met de Friezen gesloten, wordt aldus beschreven:

Corbulo wees hun de velden aan, die zij mochten bezetten.

Hij gaf hun een algemeenen Raad, (Senatus), en bestuurders en wetten.

En om hunne gehoorzaamheid te verzekeren, nam hij

1) *Tacitus*, Ann. XI, 18 en 19.

Wumkes.nl

gijzelaars en legde hij eene Romeinsche bezetting in eene sterkte. 1)

Dit verdrag is merkwaardig.

Corbulo wees den Friezen de velden aan, die zij mochten bezetten. Wat kan dit in de korte, verbloemde taal van den overheerscher anders beteekenen, dan dat de Friezen in het gebruik van hunnen grond werden beperkt, om het overige ten bate van de Romeinen te laten?

Domeinverklaring, geheel of gedeeltelijk van den bodem der ingenomen gewesten, was steeds bij de Romeinen gebruikelijk. 2) Ook in het overige Germanie. In het jaar 71 klagen de Germanen, volgens den Romeinschen geschiedschrijver zelven, dat hunne beheerschers „de stroo„men en den grond hadden afgesloten", en bij Keulen „een tol" hieven op den Rijn. 3) De inkomsten van de domeinen werden nog ten tijde van Keizer Nero (54—68), verpacht aan vennootschappen, waarvan een lid, de *manceps*, jegens den fiscus, het verantwoordelijk hoofd was. 4)

Dit geschiedde thans ook in Friesland. De terpen hebben daarvoor een merkwaardig bewijs opgeleverd. In het jaar 1888, werd te Beetgum, aan den mond der voormalige Middelzee, in een terp, een Romeinsche geloftesteen gevonden, waarop gebeiteld stond, dat de dankbare pachters van de visscherij, onder den manceps Quintus Valerius Secundus aan de godin *Hludana*, gaarne naar verdienste hunne gelofte hebben voldaan. 5)

---

1) *Tacitus*, t. a. p. 19. Natio Frisiorum . . . . datis obsidibus, consedit apud agros a Corbulone descriptos; idem senatum, magistratus, leges imposuit; ac ne jussa exuerent, praesidium immunivit.

2) *Mommsen*, Römisches Staatsrecht. 2e Band. 2e Abtheilung, 963.

3) Zie bl. 537. *Tacitus*, Historia, IV, 64 en 65.

4) *Mommsen*, Römisches Staatsrecht. 2e Band. 2e Abtheilung, 976—979.

5) Het opschrift luidt: Deae Hludanae conductores Piscatus, mancipe Q. Valerio Secundo, V(otum) s(olverunt) l(ibenter) m(erito), d.i.: Aan de

Wumkes.nl

Deze geloftesteen kan niet opgericht zijn vóór het jaar 28, omdat Friesland toen geen Romeinsch domein was, maar slechts belast met eene matige schatting. Evenmin tusschen 28 en 48, omdat de Romeinen hier toen hunne macht niet uitoefenden. Zij moet dus opgericht zijn nadat Corbulo het land tot onderwerping had gebracht.

Zij bewijst dat hier de groote vischrijke wateren tot domein waren verklaard. En zij geeft den sleutel ter verklaring van de korte mededeeling, dat Corbulo aan de Friezen de velden aanwees, die zij mochten gebruiken. Wat daar buiten viel werd, evenals het vischwater, tot domein verklaard. Daaruit zouden de Romeinen voortaan hunne inkomsten trekken. Daartoe vestigden zij zich in Friesland. Zij bouwden er hunne woningen: Romeinsche daktegels zijn in eene terp bij Dronrijp gevonden. Zij kwamen er met hunne huishoudingen en huisgeraden. Behalve vele Romeinsche munten zijn in verschillende terpen bronzen beeldjes gevonden van de goden Apollo, Mars, Mercurius, Ceres, Venus, Bacchus, van een Raadsheer, van eene Matrone en van een jongeling met Phrygische muts, van een hert en een bok, voorts vazen, armbanden, ringen, mantelhaken of fibula's, waaronder met het beeld van een keizer, sluithaken, gespen, beugels, schaaltjes

---

godin Hludana hebben de pachters van de visscherij, onder hun verantwoordelijk hoofd Quintus Valerius Secundus, gaarne naar verdienste hunne gelofte voldaan.

De godin *Hludana* schijnt overeen te komen met *Hlodyn*, eene der moedergodinnen, in de Noordsche godenleer. Wellicht was zij in Friesland vereerd als de godin der wateren, meer in het bijzonder als de beschermgodin van schippers en visschers. Ook vroeger zijn geloftesteenen, aan haar gewijd, aan den Rijn gevonden.

Mr. L. Ph. C. v. d. Bergh, Krit. Woordenboek der Ned. Mythologie, op het woord *Hludana Dea*, 113, en Inleid. 11.

D. Buddingh, Edda-leer, 53.

Dr. Boisserain, Vrije Fries XVII, 327. — *Dr. Blok*, t. a. p. 22.

Friesche Volksalmanak 1889, bl. 169.

Wumkes.nl

en knijptangetjes, alles van brons, en velerlei andere voorwerpen, waaronder fraai bewerkte kommen en potjes van aarde van Samos of *terra sigillata*, amphora's of wijnkruiken, die alle het verblijf der Romeinen in deze oorden aantoonen. 1)

De ruimte der velden had het verdrag voor beide partijen aannemelijk gemaakt. En dat de inkomsten der domeinen rijkelijk opwogen tegen de vroegere belasting van osseluiden, mag, althans voorzooverre de visscherij betreft, uit de geloftesteen der dankbare visschers worden afgeleid.

De tweede bepaling van het verdrag betrof de uitoefening van het bestuur in Friesland.

Corbulo moet bij zijn tocht door Friesland al het bezwaar hebben ondervonden van het gemis van een centraal bestuur. Ongetwijfeld had hij met verschillende gouwvergaderingen moeten onderhandelen. Daaraan wilde hij voor het vervolg te gemoet komen. Hij stelde een *centralen Raad*, een *Senaat* in, waarin, volgens mede door hem gegeven wettelijke bepalingen, waarschijnlijk afgevaardigden uit de verschillende gouwen zitting hadden. Zoo wist hij, den Friezen hun eigen bestuur latende, en hun democratischen geest volgende, een oppergezag te vestigen, waarmede hij voortaan kon handelen. En zoo bevorderde hij dan tegelijk tusschen de Friesche gouwen een band van eenheid, die wellicht ook in het volgend tijdperk een gunstigen invloed kan hebben uitgeoefend op de macht en de kracht van het Friesche volk.

De plaats, waar tevens eene Romeinsche sterkte gevestigd werd, is volkomen onzeker. Onwaarschijnlijk ware het niet, dat dit heeft plaats gehad in het oord van den stam der Sturiers, aan het Flie, de grens tusschen de

1) Catalogus Friesch Museum. — Jaarverslagen Friesch Genootschap.

Wumkes.nl

Groote- en de *Kleine Friezen*, vanwaar beide hoofdstammen gemakkelijk waren te bereiken. De belangrijke Romeinsche voorwerpen in den omtrek van Staveren gevonden, vooral van groote kruiken, waarvan één in Romeinsche cijfers de inhoudsopgave draagt P I OIV (pondo libras C IV), versterken dit vermoeden. Corbulo zou dan wellicht den grondslag hebben gelegd voor het later bloeiende Stauria, Staveren. 1)

§ 6.

Uittocht van Friezen onder Verritus en Malorix. — Voortduring van het verdrag met de Romeinen.

Ware het verdrag met de Romeinen steeds redelijk door dezen toegepast, het zoude den Friezen, wegens de ruimte hunner algemeene velden, weinig hebben kunnen deren. Maar de hebzucht der Romeinsche bestuurders en pachters, die zich in de dusgenaamde wingewesten kwamen vestigen, om ze tot hun persoonlijk voordeel te exploiteeren, is maar al te zeer bekend. Zij schijnen ook de Friezen in zoo belangrijke mate in het gebruik hunner voorvaderlijke gronden te hebben beperkt, dat reeds tien jaren na het sluiten van het verdrag, een deel van het volk zich genoodzaakt achtte, met vrouwen en kinderen, grijsaards en weerbare mannen, het land te verlaten en elders ruimer velden te zoeken.

De Romeinen waren gewoon ter bescherming hunner grenzen een strook gronds nabij den rechteroever van den Rijn te ontvolken en die tevens te gebruiken als weide

1) *Pleyte*, Ned. Oudheden, 49—51.
Dirks, Jaarverslag Friesch Genootschap, 1876—1877. Hist. Tentoonstelling, 9. — Catalogus van het Friesch Museum, 35. — Jaarverslag Fr. Gen. 1861/62, bl. 49.

Wumkes.nl

voor het vee van het leger. Dit was ook geschied met een deel van het tegenwoordig Munsterland, dat later door hen onbeheerd was gelaten. 1)

Dezen grond namen de Friezen ten jare 58 in bezit.

De Romeinsche geschiedschrijver geeft daarvan het volgende verhaal. 2)

„Onder aanvoering van *Verritus* en *Malorix*, die hen „bestuurden, voor zooverre die Germanen zich laten regee„ren, waren de weerbare jongelingen door de bosschen „en moerassen en de weerlooze ouderen over de meeren „derwaarts gevoerd. Reeds hadden ze er hunne woningen „gesticht en het zaad in de akkers gestrooid, zooals ze „gewoon waren hunne vaderlijke gronden te bebouwen, „toen *Dubius Avitus* de Friezen met de Romeinsche macht „dreigde, tenzij ze terugkeerden naar hunne oude woonplaat„sen of eene nieuwe plaats van vestiging van den Keizer „verkregen. Dit leidde Verritus en Malorix er toe, om recht„streeks hun verzoek tot den Keizer te richten. Zij reisden „daartoe naar Rome, en werden daar, toen Keizer Nero „hen niet dadelijk kon ontvangen, in de voornaamste ge„deelten der stad rondgeleid, opdat zij de grootheid des „Romeinschen volks zouden aanschouwen. Zoo kwamen „ze ook in den schouwburg van Pompejus, maar dewijl „het spel, dat zij niet verstonden, hen niet aantrok, zagen „ze rond, en vroegen, wie er in het midden zaten, welk „onderscheid er in de rangen bestond, en waar de ridder„schap en de senatoren gezeten waren. En toen ze in „de zetels dier senatoren eenige personen opmerkten met „uitheemsche kleedcrdracht, en op hunne vraag, wie dat „waren, ten antwoord ontvingen, dat die eer werd toege„kend aan de gezanten van volken, die door dapperheid

1) *Mommsen*, Röm. Gesch. V, 113 en 115.
2) *Tacitus*, Ann. XIII, 54.

Wumkes.nl

„en vriendschap jegens de Romeinen uitblonken, toen rie„pen ze uit: „Geen sterveling overtreft de Germanen in „„dapperheid en trouw!" en van hunne zetels opstaande, „namen ze plaats onder de senatoren. Dit werd door de „toeschouwers opgevat als eene edelaardige opwelling van „gevoel van eigenwaarde. Nero begiftigde hen beiden „met het Romeinsch burgerrecht, maar beval tevens dat „de Friezen de ingenomen velden moesten verlaten. En „toen dezen er niet gewillig aan voldeden, werden ze door „eene inderhaast gezonden ruiterbende er toe genoodzaakt, „terwijl de onwilligen werden gevangen genomen of ver„slagen."

De meening is uitgesproken, dat de Friezen, tijdens dezen uittocht van een deel hunner, niet meer tot het Romeinsche rijk zouden hebben behoord. 1) Maar indien ze zich toen reeds aan het bondgenootschap hadden onttrokken, hoe is het dan verklaarbaar, dat zij den zetel der *bondgenooten* innamen? hoe, dat zij konden uitroepen: „Geen sterveling overtreft de Germanen in dapperheid en *trouw?*" hoe, dat deze uiting door de Romeinen werd opgevat voor eene edelaardige opwelling van *gevoel van eigenwaarde?* en hoe, dat Keizer Nero hen zelfs met het Romeinsche *burgerrecht* vereerde?

Toch was er aanleiding voor de uitgesproken meening.

Nadat Corbulo het bondgenootschap met de Friezen had gesloten, had hij zijne krijgsmacht tegen de Chauken in het veld gevoerd. Maar plotseling had hij van Keizer Claudius het verbod ontvangen, om opnieuw de wapenen tegen Germanie te keeren, met bevel, om de bezettingen aan den rechteroever van den Rijn terug te nemen. 2) Dit stond, volgens het zeer waarschijnlijk vermoeden van *Mommsen*,

1) *Dr. Boissevain*, Vrije Fries XVII, 334.

2) *Tacitus*, Ann. XI, 19. Claudius adeo novam in Germanias vim prohibuit, ut referri praesidia Rhenum juberet.

Wumkes.nl

in verband met het nagenoeg gelijktijdig genomen besluit, om Brittannie te bezetten. 1) Maar er volgt niet uit, dat toen ook het bondgenootschap met de Friezen zou zijn vernietigd. Corbulo had ter verzekering daarvan gijzelaars genomen. Ook van andere bezettingen aan den rechteroever van den Rijn werd geen afstand gedaan, zooals wij reeds zagen omtrent het onbeheerd gelaten oord in Munsterland, dat de Friezen bezet hadden, en zooals wij ook later omtrent het land der Ubiers zullen kunnen opmerken. 2) Mommsen toont aan, dat de Caninefaten en althans ook gedeeltelijk de Friezen, tot het rijk zijn blijven behooren. Omtrent het Friesche Stamland echter staat hij in twijfel, wegens het geheel gemis van Romeinsche monumenten en opschriften. 3) Ware hij tijdens de uitgave van zijn werk bekend geweest met den later te Beetgum gevonden geloftesteen, 4) wellicht zou zijn twijfel zijn opgeheven.

Intusschen leeren ook andere geschiedkundige feiten, dat de Friezen ook nog na het jaar 58 trouw waren aan hun bondgenootschap.

In het Romeinsche leger werden destijds niet dan rijksonderdanen of bondgenooten ingedeeld 5), en zeker is het, dat ook later nog Friezen zoowel in de legers als in de lijfwachten der Keizers hebben gediend.

Onder Keizer Claudius was de verovering van Brittannie begonnen. Zijn zoon verwierf den eerenaam van *Brittanicus*. Vervolgens werd dit land voortdurend door de Romeinen bezet gehouden. Bij een plaatselijk onderzoek in de laatste eeuwen naar de sporen van het verblijf der Romeinen aldaar en van den grooten wal of muur, die er ten tijde van Keizer Trajanus (117—138) tegen de Caledo-

1) *Mommsen*, Röm. Gesch. V, 115.
2) Zie bl. 537.
3) *Mommsen*, t. a. p.
4) Zie bl. 527.
5) *Dr. Boisserain* in Vrije Fries XVII, 335.

Wumkes.nl

niers of Schotten was opgericht, zijn niet minder dan 23 Romeinsche legerplaatsen gevonden. En daarbij is gebleken, dat ook de Friezen, zoowel tijdens Claudius, als later, dáár onder de Romeinen hebben medegestreden. Verschillende gedenkteekenen wijzen het aan. Voor gesneuvelde Friesche ruiters waren zelfs gebeeldhouwde grafsteenen opgericht en met inscriptiën voorzien. Een drietal daarvan zijn er onder Gloucester Shire en Melandea Castl gevonden, waarvan er één voor een ruiter, die onder den Romeinschen naam Sextus Valerius, zelfs twintig jaren gediend had. Ook is te Binchester (oudtijds Vinovia) in het graafschap Durham, een geloftesteen opgedolven, van den Fries Amandus, en te Exeter een dolkmes, dat volgens het inschrift mede aan een Fries had toebehoord. 1) De Friezen dienden dus nog voortdurend, als ruiters, in de Romeinsche legers in Brittannie.

En dat de Friesche trouw werd hooggeschat, blijkt almede uit een viertal grafsteenen, te Rome en elders gevonden, die opgericht waren ter nagedachtenis van Friezen, die, ook onder Keizer Nero, wiens regeering van 54 tot 68 duurde, hadden dienst gedaan in de lijfwachten der Keizers. Eén hunner had volgens het opschrift dertien jaren gediend. 2)

Vermits nu deze Friezen wel niet in de Romeinsche legers en 's Keizers lijfwacht zullen zijn opgenomen, dan nadat zij weer sedert het jaar 48 tot het rijk behoorden, moeten zij, die dertien en twintig jaren gediend hadden, minstens tot de jaren 61 en 68 in Romeinschen krijgsdienst zijn geweest.

Ook aan den vrijheidskrijg, onder den edelen Bataaf *Claudius Civilis*, in de jaren 69 tot 71, namen de Friezen ijverig deel.

1) *Dr. C. Leemans*, Vrije Fries III, bl. 1 en volgg.
Dr. J. H. Halbertsma, Vrije Fries IX, bl. 327 en 328.
Mr. Dirks, Vrije Fries XII, bl. 250.
Navorscher, II, 250, III, 351, IV, 280.

2) *Dr. Leemans*, Vrije Fries III, t. a. p. De namen dezer lijfwachten worden vermeld als *Bassus Hilarus*, *Aurelius Verus* en *T. Fl. Verinus*.

Wumkes.nl

§ 7.

Aandeel der Friezen in den opstand onder Claudius Civilis.

De wreede Nero, door een Senaats-Besluit voor vijand des Vaderlands verklaard, had zich zelven van het leven beroofd. Achtereenvolgens werden nu, door de Romeinsche legers, verschillende veldheeren tegelijk tot Keizer uitgeroepen, als *Galba*, en na zijn dood *Otho*, door het leger in Spanje, *Vittellius* door dat in Neder-Germanie, en na den dood van *Otho* ook *Vespasianus*, door het leger van het oosten. Een verschrikkelijke burgeroorlog volgde, waarin de gekozen keizers elkander den hoogen rang betwistten.

Van dien toestand van verwarring maakte de edele Batavier *Claudius Civilis* gebruik, om zijn volk en de Germanen in het algemeen van de heerschappij der Romeinen te verlossen. 1) Hij behoorde tot die grootsche mannen, die de schranderheid en slimheid van den Staatsman, aan het beleid en den onverschrokken moed van den krijgsman paren. Vijf en twintig jaren had hij aan het hoofd der Bataafsche hulpbenden den Romeinen de gewichtigste diensten bewezen. Toch was hij met zijn broeder *Paulus*, onder Keizer Nero, zonder eenigen grond van hoog verraad beschuldigd. 2) Zijn broeder was ter dood gebracht, en hij zelf geruimen tijd gevangen gehouden. Thans, in het jaar 69 in zijn vaderland teruggekeerd, schetste hij, gloeiende van verontwaardiging, de onderdrukking en knevelarijen, waaraan zijn volk bloot stond; den hachelijken toestand, waarin thans Rome verkeerde, en de gunstige kansen om zich van de Romeinen los te maken.

---

1) Zie over dezen oorlog *Tacitus*, Historia IV, c. 12—86 en V. *Mommsen*, Röm. Geschichte V, 116—131.

2) *Mommsen*, t. a, p. 118.

Wumkes.nl

Een verbond tusschen de Batavieren en Caninefaten werd dadelijk gesloten. De Friezen, wellicht gebelgd over de al te groote beperking in het gebruik van hunnen grond en hunne wateren en over de kuevelarijen der Romeinsche pachters, sloten zich bij hen aan. En niet alleen de Kleine Friezen ten westen van het Flie, maar ook de Groote Friezen, ten oosten daarvan en zelfs de Chauken. De legerafdeeling der Friezen en Chauken werd door Civilis voor eene der dapperste gehouden. 1)

In de eerste tijden maakte de opstand buitengewoon groote vorderingen. De Caninefaat *Brinio* met zijne landgenooten en Friezen bemachtigde terstond de naastbijgelegen winterkwartieren der Romeinsche krijgsbenden. De Romeinsche kooplieden en zoetelaars, die over het land verspreid waren, werden afgemaakt. De versterkte plaatsen werden door de Romeinsche bevelhebbers zelven, daar ze geen kans zagen ze te verdedigen, opgegeven en verbrand. En de uit het noorden verdreven soldaten werden nabij den Rijn spoedig door Civilis met een klein leger van Batavieren, Caninefaten en Friezen verslagen. 2) Met geringe moeite veroverde deze ook de Rijnvloot, die grootendeels bemand was door Batavieren, die tot hem overkwamen.

Weldra voegde zich ook eene cohorte Tongren bij hem. Dit was de eerste afval van een deel van Gallie. En nu volgde eene groote beweging onder de Germanen. Met de Friezen wierpen zich ook de Chauken, de Bructeren ter wederzijde van de Eems, de Tencteren en andere stammen mede in den strijd. De beide legioenen van Castra Vetera werden aangevallen en geslagen, terwijl de zich daaronder bevindende Bataafsche ruiters tot hunne landslieden overgingen. De bevelhebber dier ruiters, *Claudius Labeo,* een Batavier,

1) *Tacitus,* Hist. IV, 79.
2) *Tacitus,* t. a. p. IV, 15 en 16.

Wumkes.nl

maar door Civilis niet vertrouwd, werd daarbij gevangen genomen en naar Friesland gezonden, vanwaar hij echter later ontkwam. 1) Op het vernemen van den zegevierenden opstand keerden acht Bataafsche cohorten, die op weg naar Rome waren, terug, richtten te Bonn een verschrikkelijk bloedbad aan onder de Romeinsche soldaten, en stelden zich toen onder de bevelen van Civilis.

Deze stond thans aan het hoofd van een indrukwekkend leger. De sterke legerplaats *Castra Vetera* werd belegerd. De troepen der Batavieren en der verschillende Overrijnsche volken stelden zich ieder afzonderlijk op, om door onderlingen naijver te meer beleid en moed te ontwikkelen. En na een langdurig beleg werden eindelijk de Romeinen tot eene smaadvolle overgave genoodzaakt. Tegen den zin van Civilis werden ze, door de razernij zijner soldaten, om het leven gebracht.

Intusschen was ook in Gallie een opstand uitgebroken. Een tweetal veldheeren, Tutor en Classicus, besloten een zelfstandig Gallisch rijk op te richten.

De toestand der Romeinen werd hachelijk.

Weldra was ook nagenoeg geheel België en een deel van Gallie langs den linker-Rijnoever tot bij den Elzas, in het bezit der opstandelingen. Zelfs met de sterke vesting Colonia Agrippina, (*Keulen*), den hoofdzetel der *Ubiers,* aan wie de Romeinen ook de vrijheid van den grond en van de wateren ontnomen hadden, werd een verbond gesloten. 2) Met moeite werd de stad, op voorspraak van Civilis en op raad van de priesteres Velleda, voor verwoesting bewaard.

Maar van nu af aan keerde de krijgskans!

Zoodra Vespasianus, na den burgerkrijg in Rome, zich

---

1) *Tacitus,* t. a. p. 18 en 56.

2) *Tacitus,* t. a. p. 64 en 65.

Wumkes.nl

goed in den Keizerlijken zetel bevestigd had, zond hij talrijke legioenen met de beste veldheeren naar den Rijn.

Petilius Cerealis, even dapper als beleidvol, kreeg het opperbevel over het leger aan den Beneden-Rijn.

De Gallische opstand werd spoedig gedempt.

Ernstiger was de strijd tegen de Germanen.

Civilis sloeg nog de Romeinen bij Trier. Het Romeinsche legerkamp en de Moezelbrug waren reeds in zijn bezit, maar zijne soldaten, in plaats van de zege te vervolgen, sloegen over tot plundering. En toen Cerealis zijne troepen weer bijeen vergaderd had, versloeg hij op zijne beurt de Germanen.

Civilis spoedde zich nu naar de grenzen van het met hem verbonden Colonia Agrippina, om zich met een zijner dapperste troepen, uit Friezen en Chauken bestaande en in het nabij gelegen Tolbiak (*Zulpich*) gelegerd, te vereenigen. Maar de Agrippinensers, van de overwinning van Cerealis verwittigd, waren trouweloos geworden. Zij hadden de soldaten na een gulzige zwelgpartij in slaap gebracht, en daarna verraderlijk overvallen en afgemaakt en de legerplaats aan de vlammen opgeofferd. Ook hadden ze in het geheim de macht van den zegevierenden Cerealis ingeroepen. Deze trok in allerijl op Colonia Agrippina los. En de Agrippinensers, nu openlijk hun bondgenootschap met Civilis verbrekende, brachten de Germanen, die binnen hunne veste gelegerd waren, om het leven, en leverden zelfs de vrouw en de zuster van Civilis, die als onderpand van het bondgenootschap in de stad waren verbleven, aan de Romeinen over.

De kracht der Germanen was gebroken.

Bij een slag op de puinhoopen van Castra Vetera moest Civilis voor het dubbele Romeinsche leger wijken. Hij trok naar zijn vaderland terug. Daar restte hem nog een wanhopige poging om zijn eigen land te verdedigen. De

Wumkes.nl

dappere Veldheer gaf het eerste voorbeeld van het uiterste redmiddel, later door groote krijgskundigen gevolgd: hij wierp een dam op in de rivier en zette het land onder water. De toestand der Romeinen werd hachelijk. Slechts door de aanwijzing van een overlooper redde Cerealis zijne zwaar gewapende benden uit de diepste killen. Reeds had hij te kennen gegeven tot vrede met de Batavieren en vergiffenis aan Civilis genegen te zijn, toen ook onder de gelederen der Germanen ernstige verdeeldheid was ontstaan. Na een wanhopigen strijd moest Civilis het land aan de Romeinen overlaten. 1)

Op de wederzijdsche hoofden van een afgebroken brug trad hij met Cerealis in onderhandeling over de vredesvoorwaarden.

De getroffen voorwaarden zijn ons niet bekend. Zeker is het, dat de Batavieren op nieuw in hunne vroegere verhouding kwamen van bondgenooten der Romeinen. Zij dienden voortaan weer in hunne legers.

Overigens schijnt het, dat thans werd vastgehouden aan de vroegere bepaling van Keizer Claudius, om de posten ten noorden van den Rijn niet meer te bezetten. Bij den aanvang van den opstand waren de Romeinen uit Friesland verdreven en er is geene enkele aanwijzing, waaruit kan worden afgeleid, dat zij het weer hebben bezet. 2) De heerschappij over de landen der Friezen en der Chauken, als buiten de bezettingslinie gelegen, werd opgegeven. Tacitus, die tegen het einde der eerste eeuw zijne Germania schreef, noemt, na zijne belangrijke schets van de zeden en de leefwijze der Germanen, vervolgens in de hoofdstukken 28 en 29, de Romeinsche wingewesten, waaronder, behalve het uitgestrekte Gallie, ook dat der Bata-

1) *Tacitus*, Hist. V. c. 14—19, 24—26.

2) *van Doorninck*, Frisiae termini, 21.

Wumkes.nl

Domitianus, (81—96) schijnen ze nog geen deel te hebben genomen. Tacitus toch, die tenzelfden tijde de Friezen een vrij volk noemde, maakt in zijne levensbeschrijving van Agricola wel melding van hulptroepen van de Batavieren, Tongren en Usipeten, 1) maar niet van Friezen. Waarschijnlijk zijn deze er door Trajanus toe geprest, ofschoon ook hieromtrent bij de geschiedschrijvers geen zeker bericht is te vinden. 2) Na Hadrianus evenwel zijn de Friezen door de Romeinen met vrede en rust gelaten. Friesche hulptroepen komen sedert dien tijd in de Romeinsche legers niet meer voor. Alleen vermelden de Friesche kronieken, waaraan in dit opzicht niet alle geloofwaardigheid behoeft te worden ontzegd, dat meermalen krijgslustige edelingen zich in de Romeinsche legers begaven, om zich in de krijgskunde te oefenen en hun heldenmoed ten toon te spreiden.

§ 8.

Gevolgen van het verkeer met de Romeinen.

Het verkeer met de Romeinen was van belangrijken invloed geweest op de maatschappelijke ontwikkeling der Friezen. 3)

Romeinen hadden zich onder hen gevestigd.

Niet alleen toch woonden hier, na het eerste verdrag, de Romeinsche ontvangers, die veertig jaren later, wegens ondragelijke afpersing, aan de boomen werden opgehangen, maar op veel ruimer schaal had hier de vestiging van Romeinen plaats na het tweede verdrag in het jaar 48.

1) *Tacitus*, Vita Agricolae, c. 28 en 36.

2) *Schotanus*, 24, en in navolging van dezen ook *F. Sjoerds.* Jaarb. I, 198, beweren dit, met aanhaling van *Eutropius*, VIII, c. 2, waar dit evenwel niet is te vinden.

3) *Pleyte*, Ned. Oudheden, 41.

Wumkes.nl

Domitianus, (81—96) schijnen ze nog geen deel te hebben genomen. Tacitus toch, die tenzelfden tijde de Friezen een vrij volk noemde, maakt in zijne levensbeschrijving van Agricola wel melding van hulptroepen van de Batavieren, Tongren en Usipeten, 1) maar niet van Friezen. Waarschijnlijk zijn deze er door Trajanus toe geprest, ofschoon ook hieromtrent bij de geschiedschrijvers geen zeker bericht is te vinden. 2) Na Hadrianus evenwel zijn de Friezen door de Romeinen met vrede en rust gelaten. Friesche hulptroepen komen sedert dien tijd in de Romeinsche legers niet meer voor. Alleen vermelden de Friesche kronieken, waaraan in dit opzicht niet alle geloofwaardigheid behoeft te worden ontzegd, dat meermalen krijgslustige edelingen zich in de Romeinsche legers begaven, om zich in de krijgskunde te oefenen en hun heldenmoed ten toon te spreiden.

§ 8.

Gevolgen van het verkeer met de Romeinen.

Het verkeer met de Romeinen was van belangrijken invloed geweest op de maatschappelijke ontwikkeling der Friezen. 3)

Romeinen hadden zich onder hen gevestigd.

Niet alleen toch woonden hier, na het eerste verdrag, de Romeinsche ontvangers, die veertig jaren later, wegens ondragelijke afpersing, aan de boomen werden opgehangen, maar op veel ruimer schaal had hier de vestiging van Romeinen plaats na het tweede verdrag in het jaar 48.

---

1) *Tacitus*, Vita Agricolae, c. 28 en 36.

2) *Schotanus*, 24, en in navolging van dezen ook *F. Sjoerds.* Jaarb. I, 198, beweren dit, met aanhaling van *Eutropius*, VIII, c. 2, waar dit evenwel niet is te vinden.

3) *Pleyte*, Ned. Oudheden, 41.

Wumkes.nl

Toen verspreidden zich allerwege, zooals wij zagen, Romeinsche pachters over het land, om uit de tot domein verklaarde gronden en vischwaters hunne voordeelen te trekken. Zij bouwden hier hunne woningen en kwamen er met hunne huishoudingen en huisgeraden.

Wederkeerig vermengden zich ook de Friezen met de Romeinen. Zij dienden in hunne legers en op hunne vloten. Zij bezochten de bloeiende streken aan den Rijn en in Gallie, waar zij de voortbrengselen van Romeinsche nijverheid en beschaving leerden kennen. Zij kwamen te Rome, waar zij tot lijfwachten des Keizers werden aangesteld. Als Friesche ruiters namen ze deel aan den oorlog in Brittannie. En met de samenstelling van de Romeinsche schepen geraakten ze nauwkeurig bekend.

De gevolgen van dit onderling verkeer konden niet achterwege blijven. Wel niet onmiddelijk zullen ze zijn gebleken. De beschaving schrijdt bij weinig ontwikkelde volken slechts langzaam voorwaarts. Maar in de eerstvolgende eeuwen treedt zij klaar aan 't licht.

Van overwegend belang was, dat de Friezen het gebruik van gemunt geld hadden leeren kennen. Menigvuldig zijn de Romeinsche munten, uit verschillende terpen opgedolven. 1) Romeinsche kooplieden doorkruisten steeds deze oorden en kochten de voortbrengselen van het land. 2) Paarden, runderen en schapen, ossehuiden en schapevachten, voor de Romeinsche legers benoodigd, de vellen van wilde beesten, als pelswerk, en barnsteen van de noorder zeestranden, zullen de voornaamste artikelen van uitvoer zijn geweest. 3) Daarentegen brachten de Romeinsche

1) Omtrent voorwerpen in de terpen gevonden, wordt voor zooverre geene bijzondere aanwijzing geschiedt, verwezen naar het Friesch Museum van Oudheden, den Catalogus daarvan, en de Jaarverslagen van het Friesch Genootschap.

2) Zie bl. 536.

3) *Dirks*, Kooph. der Friezen, 23—48. — Catalogus Fr. Museum 18.

Wumkes.nl

kooplieden allerlei voorwerpen voor huiselijk gebruik en waarschijnlijk ook gereedschappen voor verschillende bedrijven. De terpen leveren daarvan enkele voorbeelden. De vroegere gebakken handmolensteenen maakten plaats voor die van tras of tufsteen uit de Andernachsche bergen. Wetsteenen vinden we om de gereedschappen te slijpen. Voorwerpen van opschik, als kralen van porcelein en van glas in menigerlei kleuren, zullen waarschijnlijk voor een deel ook tot dit tijdperk behooren. De handel kwam op. In de eerstvolgende eeuwen verkochten de Friezen hun vee op de Romeinsche markten. 1) En in lateren tijd bereikte hun handel zelfs een hoogen trap.

Een belangrijken vooruitgang bracht de betere bewerking van hout en van ijzer, die de Friezen van de Romeinen hadden geleerd. Dit kwam allengs ten goede aan den bouw en de inrichting van woningen en van vaartuigen. De huizen der voornaamsten onder het volk werden doelmatiger ingericht en zorgvuldiger bewerkt. De wanden van gevlochten hordewerk werden weldra vervangen door houten beschotten, met pennen en spijkers betimmerd. Zware planken met doorboorde gaten, houten pennen en ijzeren spijkers komen in de terpen voor. De huisgeraden zullen op gelijke wijze meer doelmatig zijn ingericht. Het timmervak was vooruitgegaan. Ook het drinkwater bij de huizen werd niet meer alleen in groeven of putten bewaard. Andere middelen om het water in de opgehoopte terpen zuiver te houden werden vereischt. Weldra werden daartoe groote vaten of tonnen gebruikt. De terpen leveren er verscheidene op, deels nagenoeg in hun geheel, deels in duigen, ter hoogte van 80, 100, 188 en 250 cM. Het kuipen werd een nieuwe tak van nijverheid. 2)

1) *Eumenius* in *Constantio* (omstreeks het jaar 290) cap. 9. „Frisius frequentat nundinas meas pecore venali."

2) Fr. Museum. — Vergel. ook *Dr. W. R. J. Schoor* in Friesche Volksalmanak 1888, bl. 118—125.

Wumkes.nl

Vooral aan den scheepsbouw had het voorbeeld der Romeinen een krachtigen stoot gegeven. Het water was het element der Friezen. Als ervaren zeelieden hadden ze den Romeinen onschatbare diensten bewezen. En aan den grooten watertocht naar het land der Chauken, over de Friesche meeren, met duizend schepen, die op het eiland der Batavieren waren verzameld en in gereedheid gebracht, hadden ze medegewerkt. De bouw dier schepen was hun bekend. Dit had tot navolging gewekt. Nevens de uitgeholde boomstammen en de ranke vaartuigen van teenen gevlochten en met beestevellen overtrokken, werden ook andere schepen, meer naar Romeinsche wijze gebouwd, die beter de woeste golven konden trotseeren. De overblijfselen van vaartuigen en wrakken uit zware planken getimmerd, in verschillende terpen, in de onderste lagen, zelfs op eene diepte van 4 à 5 meter gevonden, toonen aan, dat al zeer spoedig in den scheepsbouw belangrijke vorderingen zijn gemaakt. In de volgende eeuwen stevenden de Friezen over zee naar de kusten van Gallie en van Brittannie.

Met den vooruitgang van de scheepvaart hield die van de visscherij gelijken tred. Niet alleen in de binnenwateren, maar ook ter zee werd zij uitgeoefend, zooals wij vroeger reeds zagen. Ook hier had het voorbeeld der Romeinsche pachters van het vischrecht gewerkt. Sterker netten dan de vroegere van biezen werden gebruikt. Het gebruik van hennep werd bekend. Daarvan werd touwgaren vervaardigd. Een muts en een want of handschoen van zoodanig garen in de terpen gevonden, toonen dit aan. En de opgedolven groote beenen haakpennen of naalden strekten voortaan om er netten van te breien.

Waarschijnlijk werd hier dus ook hennep verbouwd. Met zekerheid is dit bekend van vlas- of lijnzaad. 1) De

1) *Acker Stratingh,* Aloude Gesch. 11, 1e stuk, 203.
Westerhoff, Bijdr. tot de Gesch. en Oudh. VII, 4e afl. Boonen, vlas en haver.

Wumkes.nl

landbouwvoortbrengselen waren dus niet meer beperkt tot haver, tarwe en boonen, maar leverden reeds meer verscheidenheid. De Romeinsche pachters op de domeingronden, zullen daartoe het voorbeeld hebben gegeven. Bovenal in de bereiding van den bouwgrond. Bekend als uitmuntende landbouwers, wisten ze den bodem door doelmatige bewerking en bemesting *(stercorare, laetificare)* tot meerdere vruchtbaarheid op te wekken. Betere landbouwgereedschappen en vervoermiddelen stonden hen daarbij ten dienste. En een bewijs, dat dit bij de Friezen allengs navolging vond, leveren al weder de terpen in de opgedolven ijzeren schoppen en bijlen en overblijfselen van wagenraderen, waarvan bij sommige de velgen nog aan elkander zijn verbonden.

Het lijdt geen twijfel, of het voorbeeld der Romeinen heeft vooral den landbouw op Frieslands rijken kleibodem tot meerdere ontwikkeling gewekt. De bemesting der landerijen hadden de Friezen van de Romeinen geleerd. 1)

§ 9.

Belangrijke ontwikkeling van den maatschappelijken toestand in de eerste eeuwen na het vertrek der Romeinen.

Het vertrek der Romeinen had een belangrijken vooruitgang van den landbouw en den geheelen maatschappelijken toestand ten gevolge. De velden en wateren waren weer vrij geworden. De Friesche bodem behoorde wederom geheel aan de Friezen zelven. Het volk ademde weer vrij. Geene lichtingen van manschappen voor de altijddurende oorlogen der Romeinen, dunden meer de rijen der krachtige Friesche mannen. De bewoners namen toe in aantal. En al mag in het algemeen, als geheel overeenkomstig den

1) *Dirks*, Kooph. 32 en de aangehaalde Schrijvers.

Wumkes.nl

geest dier tijden, worden aangenomen, zooals de overigens weinig vertrouwbare Friesche Kronieken in dit tijdperk, meer in het bijzonder berichten, dat de Friezen herhaaldelijk in strijd waren met naburige volksstammen en zelfs met de noordelijke Denen: belangrijke krijgsbedrijven, die op den toestand van het geheele Friesche volk van invloed waren, meldt de geschiedenis van deze eeuwen niet.

Allengs schreden, ook bij onderlinge twisten, de werken des vredes voort. De toenemende bevolking verspreidde zich meer en meer over den vruchtbaren kleibodem. De werden of wierden en terpen aldaar, oudtijds wel niet de eenige, maar toch de voornaamste plaatsen van samenwoning, waren weldra te eng geworden. De ruime algemeene velden lokten de bewoners uit, om zich hoe langer zoo meer daar te vestigen.

Tacitus schetst ons omstreeks dezen tijd het ontstaan van dorpen in de Germaansche landen in het algemeen. Aan de hand daarvan kunnen wij ons dit ook in Friesland als voor oogen stellen..

Van tijd tot tijd verlaat de stamvader van eene familie de terp, om op het algemeene veld een verblijf te zoeken. Zijne nabestaanden, sibben, volgen hem. Ieder bouwt er zijne eenvoudige woning en omgeeft die met eene heemstede. Bergplaatsen of schuren voor vee en landbouwproducten krijgen achter de woningen eene afzonderlijke plaats. In de nabijheid daarvan slaan de onvrije onderhoorigen hunne hutten op. De akkerlanden bereiden ze in de naaste omgeving der woningen. En daar buiten blijft er ruimte van velden over. 1)

Dit geheele gehucht, met woningen, heemsteden en bouwlanden, omgeven ze, hoogst waarschijnlijk evenals vroeger de grondslagen der terpen, met een eenvoudigen aardenwal,

1) *Tacitus*, Germania. c. XVI en XXVI.
Waitz, Deutsche Verfass. Gesch. I, 39.

Wumkes.nl

om daardoor zoowel het daarbuiten grazende vee, als de wilde beesten en het somtijds opstuwende winterwater tegen te houden of te *hemmen*, (Oud-Friesch *hemma*.) 1) Wat binnen die omheining ligt is de *hem*, hetzelfde als het Duitsche *heim*, het Engelsche *ham*, oorspronkelijk: omheinde plaats. Die *hem* behoort aan den stamvader of diens naaste nakomelingen. Is de stichter een *Bado* of *Bajo*, dan is het de *Bado-* of *Bajohem*, later allengs samengetrokken en vervloeid tot *Bajum*. Is hij een *Britso*, dan wordt het *Britsohem*, thans *Britsum*. Was de stamvader een *Ano* of een *Dodo*, dan heetten zijne nakomelingen *Aningen*, *Dodingen*,, en zijn zij de stichters, dan krijgt de *hem* den naam van *Aninghem*, *Dodinghem*, thans *Anjum*, *Dongjum*. 2) Ook van andere plaatsnamen met den uitgang *um*, kennen we de vroegere met dien van *hem*, als: *Beintum* (vroeger *Benthem*), *Dedgum* (Dedighem), *Kollum* (Collehem), *Makkum* (Maggenheim), *Marrum*, (Merhem), *Reitsum* (Reishem), *Sottrum* (Sottrenheim), *Workum* (Woldrichem en Wolderkum) en andere. En in sommige later ontstane dorpen, op de aangeslibde gronden van het zuidelijk deel der Middelzee, is de volledige vorm van *hem* deels tot heden, deels tot de latere middeleeuwen bewaard gebleven, zooals in *Oosthem* en *Westhem* en vroeger in *Moerhem* en *Ymswalderahem*.

---

1) *Von Richth.*, Alt Fries. Wörterb. op het woord: *hemma*.
Ten Kate, Ned. Sprake II, op het woord: *hem*.
Heine, Wörterb. op *heim*.
Hofdijk, Ons voorgeslacht, I, 124.
Eene herinnering aan dezen oorspronkelijken toestand vinden we nog op het eiland Ameland. De bouwlanden liggen er onmiddelijk bij de huizen van elk dorp en zijn gesamenlijk met een dijkje omgeven. Daar buiten ligt de algemeene weide.

2) *Halbertsma*, Lex Fris. 144 in voce *Bayum* en 485 in voce *Brantgum*.
J. Winkler, Vrije Fries XIII, Friesche eigennamen, 167, 241, 278, 279 en 288.

Wumkes.nl

Reeds in de eerste eeuwen moeten op deze wijze de grondslagen gelegd zijn van een groot aantal dorpen, waarmede de Friesche kleibodem als overdekt is. Sommige er van klimmen op tot den tijd, toen de landbouw nog in zijne eerste kindsheid verkeerde en de mestspeciën nog niet tot vruchtbaarmaking van den grond werden verwerkt, maar door jaarlijksche ophooping nieuwe terpen vormden. Dorpen als: *Genum*, *Janum*, *Jelsum*, *Oosterbeintum*, *Reitsum* en misschien meer andere zijn daarvan voorbeelden. 1)

Met de voortdurende uitbreiding der bevolking en den vooruitgang van den landbouw, nam het stichten van *hemmen* in steeds meerdere mate toe. Het is opmerkelijk zoovele dorpen op de vruchtbare kleistreken uit vroegere *hemmen* zijn ontstaan. Het aantal, waarvan de namen thans op *um* uitgaan, bedraagt in het Friesche stamland omstreeks *honderd*, zonder daarbij de zeer menigvuldige gehuchten met gelijken naamsuitgang te rekenen, die nimmer tot zelfstandige dorpen zijn verheven.

„Buiten de hoeven en bouwlanden bleef er ruimte van „veld over", vervolgt Tacitus. Dat was het algemeene veld met uitgestrekte weidegronden en bosschen, woestenijen en wateren, waar de onderhoorigen de kudden hoedden en de kloeke bewoners ter jacht en vischvangst gingen. Dit algemeene veld bleef aanvankelijk strekken tot algemeen gebruik. In een volgend tijdperk, bij voortdurende toeneming van *hemmen* en landbouwbelangen, werd het gesplitst in verscheidene marken of merken, ten behoeve van de naastbijgelegen *hemmen*. Wij zullen ze later als *hemmerken* of *hemmerikken* leeren kennen.

De geleidelijke verspreiding der bewoners over de noordelijke gouwen had, met de ontginning van woeste gronden, tegelijk meer algemeene welvaart ten gevolge. De terpen

1) *Pleyte*. Ned. Oudheden, 35.

Wumkes.nl

leeren ons hoe verschillende handwerken zich ontwikkelden, de woningen doelmatiger werden ingericht en de jaarlijks verzamelde mest niet meer in lagen achterbleef, maar verwerkt werd in de telkens nieuw aangebroken akkerlanden. 1)

In de zuidelijker streken, met hare talrijke wateren en deels moerassige, deels boschrijke gronden en allengs wegkwijnende uitgestrekte wouden, zien wij echter maar zeer enkele *hemmen* gesticht. Dorpen met den naamsuitgang *um* komen er bijna niet voor. De bewoners noemden er de plaatsen hunner bewoning bij voorkeur hun *ga*, een woord wellicht verwant aan *go*, *gouw*, maar in de beteekenis steeds beperkt tot een als *dorp* bewoonde streek. Somtijds zijn de eigennamen er van, evenals van de *hemmen* samengesteld met die van personen, die er zich wellicht het eerst van de meest geschikste gronden hebben meester gemaakt, als: *Abbega, Doniaga, Idsega, Jubbega, Makkinga* en andere. Meermalen echter zijn de namen van andere omstandigheden afgeleid, als: *Eesterga, Oudega, Nijega, Wolvega*. En hoewel nagenoeg alle op de minder vruchtbare zandgronden gelegen, zijn ze toch zoo overvloedig, dat enkel de dorpen, wier naam op *ga* eindigt, er minstens een dertigtal bedragen; een bewijs, dat ook deze oorden reeds van ouds vrij sterk bevolkt moeten geweest zijn.

Hier op de van nature minder beweldadigde gronden zal de landbouw niet even krachtig zijn vooruitgegaan als in het noorden; maar het geringer aantal runderen werd op de uitgestrekte heidevelden althans ten deele vergoed door de groote kudden schapen, die jaarlijks door hunne rijke vachten de grondstof leverden voor de wollen weefsels, die er door de vrouwen werden vervaardigd. De vischrijke wateren en de bosschen en wildernissen vol klein

1) In de hoogere gedeelten der terpen komen afzonderlijke mestlagen nagenoeg niet voor. Acker Stratingh, t. a. p. 202 en volg.

Wumkes.nl

en grof wild, boden er bovendien overvloedig gelegenheid voor vischvangst en jacht. En de huiden der wilde beesten, bij de Romeinen als pelswerk gezocht, leverden evenals, zooals later blijkt, ook de Friesche wollen weefsels, belangrijke artikelen voor den handel. 1)

Wel is waar kwijnden in het zuidoosten sints lang de eeuwenoude wouden onder de voortwoekerende veenvorming, die de forsche stammen doorknaagde; wel is waar ging hier de vroeger zoo weelderige natuur allengs geheel over in eene eentonige woestenij, op wier drassen bodem geen menschenvoet zich ongestraft kon wagen 2), maar zelfs deze verwoesting kwam destijds het Friesche land te stade. Zij wierp een natuurlijke schutsmuur op tegen vreemde volksstammen, die eerlang het land zouden willen binnendringen.

Friesland bereidde zich onbewust voor op de stormen, die in het volgend tijdperk alle Germaansche volken in geweldige beroering zouden brengen. Terwijl de zuidelijker stammen, waaronder de dappere Batavieren, hoe langer zoo meer wegsmolten in de Romeinsche legioenen en tijdens de naderende volksverhuizing zelfs geheel als volk te niet zouden gaan, wies hier in het noorden de Friesche stam op tot een krachtig en moedig volk, dat in staat zou blijken de stormen te trotseeren, zijn vooroudelijk erf ongeschonden te handhaven en zijn gebied uit te breiden tot verre buiten de oude grenzen.

---

1) *Tacitus*, Hist. V, 22. — Ann. IV, 72.
Dirks, Koophandel, 39 en 82, met de aldaar aangehaalde schrijvers.
2) Zie bl. 509.

Wumkes.nl

Tweede Tijdperk.

UITBREIDING VAN FRIESLAND, VAN OMSTREEKS 250—600.

§ 1.

De beweging van Frankische volksstammen en de vestiging van Friezen op het eiland der Batavieren.

Het is bekend, dat Friesland zich in latere eeuwen uitstrekte van de Wezer langs de Noordzeekusten tot aan Sincfal of het Zwin, nabij Sluis in Vlaanderen. De oude Friesche wet, de Lex Frisionum, omstreeks het einde der 8e eeuw in schrift gebracht, onderscheidt drie deelen van Friesland, als van Sincfal tot het Flie, van het Flie tot de Lauwers en van de Lauwers tot aan de Wezer.

Onzeker is het, wanneer die belangrijke uitbreiding heeft plaats gehad. Wij moeten dus trachten dit op te sporen. Het veld der geschiedenis is echter voor dit bijzonder doel nog zoo weinig gebaand, dat wij, om tot eene beslissing te komen, vooraf verschillende gebeurtenissen moeten nagaan, die voor het onderzoek van belang zijn.

Een nieuw tijdperk is aangebroken. De Romeinsche heerschappij neigt langzamerhand tot verval. De Germanen toonen hunne kracht. Eene machtige beweging ontstaat onder de Germaansche volksstammen. Woeste drommen dagen voortdurend uit het oosten op, om betere landen voor zich te veroveren. De oude bewoners worden meermalen genoodzaakt verder te trekken. Geheele stroomingen zien wij allengs in allerlei, maar vooral in westelijke richting zich voortbewegen. In de eerste eeuwen onzer jaartelling vinden ze echter een krachtigen breidel in de rivieren den Rijn en den Donau, waarachter de Romeinen hunne wereldheerschappij uitoefenen. Daar ge-

Wumkes.nl

stuit, verspreiden zich de volksstammen her- en derwaarts. Maar met den dood van den voortreffelijken Keizer *Marcus Aurelius* in het jaar 180, zonk allengs de macht des Romeinschen rijks. Verschillende volken stelden zich achtereenvolgens tegen die macht in beweging. Met onweerstaanbare kracht wierpen ze zich op de Romeinsche bezittingen, vooral op het rijke Gallie; en hoe vaak ook teruggedrongen, steeds kwamen ze met vermeerderde macht hunne verwoestende tochten voortzetten. „Zij waren krijgslieden, vóór dat zij mannen waren", — zegt een tijdgenoot, „en sneuvelden liever, dan dat zij vluchtten." 1)

Vooral in het midden der 3e eeuw bemerken we eene krachtige beweging van verschillende volksstammen tusschen de Noordzee, de Elbe en den Rijn, die onder den algemeenen naam van *Franken* optraden. Bijna alle volken, die daar vroeger voorkwamen, namen er deel aan. Amsivariers, Chauken, Catten, Friezen, Bructeren, Tubanten en Chamaven behoorden daartoe. 2) Het was echter niet een staatkundig verbond, dat hen leidde, maar een gemeenschappelijk doel. 3) Opgedrongen door oostelijker volken trokken de machtige scharen op den vruchtbaren bodem der Romeinsche bezittingen los. In den algemeenen naam van *Franken*, waaraan velen de beteekenis hechten van *vrij*, maar anderen die van *woest, vermetel* 4), welke

1) *Sidonius Apollinaris*, Panegyr. Majoriani vs. 244, aangehaald bij *Arend*, Alg. Gesch. des Vaderlands, I, bl. 282.

„Puerilibus annis
Est belli maturus amor; si forte premantur,
Seu numero, seu sorte loci, mors obruit illos.
Non timor, invicti perstant, animoque supersunt.
Jam prope post animam.

2) *Eichhorn*, Deutsche Staats und Rechts Geschichte I, 121.
Waitz, Deutsche Verfassungs Geschichte II, p. 9.
van Doorninck, De Frisiae terminis, bl. 24.

3) *Waitz*, Deutsche Verfassungs Geschichte II, bl. 8—10.

4) *Arend*, Algem. Gesch. des Vaderlands I, 144.

Wumkes.nl

eigenschap later tot die van *vrijheid* zou hebben geleid, gingen de eigenlijke namen der meeste volksstammen, die er aan deelnamen, verloren.

Ook de Friezen hadden zich aanvankelijk daarbij aangesloten, zooals omstreeks het jaar 293 zal blijken. Maar slechts een tijdlang blijkt van die deelneming. Zij zijn niet in de Franken opgegaan. Hun doel was geene algemeene volksverhuizing. Zij bewaarden hunnen voorvaderlijken grond als hun heilig erf. Ook hun taal en hun recht bleef van dat der Franken verschillen. 1) Uitbreiding van hun gebied blijkt hun voorname drijfveer geweest te zijn. Daartoe bood de algemeene beweging der volken hun de gelegenheid.

Twee hoofdgroepen van de Franken leeren we kennen: de *Salische* en de *Ripuarische*.

De *Salische* Franken stormden waarschijnlijk langs de streken van de IJssel, de *Isala* of *Sala*, waaraan ze hun naam schijnen te hebben ontleend, en waarvan nog de naam Salland is overgebleven, 2) het eerst op het eiland der Batavieren los. 3)

En meer zuidelijk aan den oever, de *ripa*, van den Middenrijn verbraken de *Ripuarische* Franken met onweerstaanbare kracht de oostelijke grenzen van noordelijk Gallie.

Beide hoofdgroepen verspreidden zich allengs over verschillende deelen van het Romeinsche wingewest. Beide werden ook herhaaldelijk door de Romeinsche veldheeren gestuit, verdreven of onderworpen, maar telkens stonden ze weer op, om nieuwe streken te veroveren.

---

1) *Waitz*, t. a. p. bl. 8.

2) *Acker Stratingh*, Aloude Staat, II, A, 28.
Waitz. t. a. p. 21.

3) *Eumenius*, Panegyr. in Constantinum c. 5. Terram Bataviam ..... a diversis Francorum gentibus occupatam, bij Waitz. II, 21.

Wumkes.nl

Keizer Probus was zelfs, omstreeks 278, met een ontzagwekkend leger tegen hen opgetrokken, en had onder een deel van hen eene verschrikkelijke slachting aangericht, en een ander deel naar de kusten der Zwarte zee verplaatst, om er de grenzen tegen de Alanen te dekken; maar zoo vermetel toonden zich deze bannelingen, dat ze er een Romeinsche vloot veroverden en daarmede roofden op de kusten van Klein-Azie, Griekenland, Afrika en Sicilie, en met grooten buit door de Middellandsche zee en langs Spanje en Gallie aan de Bataafsche kusten terugkwamen. 1) Men heeft vermoed, dat deze Franken uit Friezen en Chauken hebben bestaan, als meer dan de andere stammen vertrouwd met de zeevaart.

De *Salische* Franken trekken voor onze geschiedenis het meest onze aandacht, gelijk zij ook voor de vestiging der latere Frankische monarchie van het meeste belang zijn. 2) Zij drongen van uit het eiland der Batavieren immer meer zuidwaarts voort. Weldra hadden ze zich op het land tusschen de Waal en de Maas nedergezet; vervolgens waren ze de Maas overgestoken en hadden ze *Toxandrie*, grootendeels het tegenwoordig Noordbrabant met een deel van Limburg, ingenomen. 3) De juiste tijd, waarin dit geschied is, is onzeker. Waarschijnlijk heeft deze trek naar zuidelijker oorden van tijd tot tijd en bij gedeelten plaats gehad. Zeker is het, dat de Salische Franken tijdens den beroemden tocht van Keizer Juliaan in 358 daar gevestigd waren, en ofschoon toen onderworpen, er gevestigd bleven. En vermits daarbij betuigd wordt, dat zij er zich eertijds, *olim*,

1) *Arend*, Alg. Gesch. d. Vaderl. I, bl. 249 en 250 en de daar aangehaalde bronnen in noot 1.

2) *Waitz*, t. a. p. II, s. 20.

3) *Ammianus Marcell.*, XVII c. 8. (Julianus) petit primos omnium Francos, eos videlicet. quos consuetudo *Salios* appellavit, ausos olim in Romano solo apud *Toxandrium* locum habitacula sibi figere.

Acker Stratingh, Aloude Staat II, A. 127 noot, 129 en 146.

Wumkes.nl

hadden neergezet, 1) is het niet onwaarschijnlijk, dat zij voor het meerendeel tegen het einde der derde eeuw het land der Batavieren reeds hadden ontruimd.

Omstreeks het jaar 290 althans vinden wij dit land ingenomen door de Friezen en de Chamaven, die beide met name genoemd worden. Wel werden ze daar in 293 door Keizer Constantius Chlorus weer aan de Romeinen onderworpen, maar zij bleven er als landbouwers gevestigd. Na een treurige schets van den toestand, waarin dit land allengs was vervallen, laat een tijdgenoot en lofredenaar van dien Keizer hem roemrijk uitroepen: „Thans bebouwen „voor mij dit land de Chamaven en de Friezen tegen een „jaarlijksche pacht en verkoopen ze er hun vee op mijne „markten." 2)

Deze mededeeling is, bij de schaarschheid van berichten van de afzonderlijke volksstammen der Salische Franken, voor onze geschiedenis van bijzonder gewicht. Het is het eerste bericht van de vestiging der Friezen. Het leert ons dat zij zich toen neergezet hadden langs de kustlanden tusschen de noordelijke en zuidelijke Rijnarmen. De Chamaven toch, de bewoners van het latere Hameland, vervolgens weer noordwaarts teruggedrongen, om de vrije vaart op den Rijn voor de Romeinen open te houden, vinden wij altijd, zoo vroeger als later, in een gedeelte van Gelderland tusschen den Rijn, de Eem en de IJssel. 3)

---

1) Zie vorige noot.

2) *Eumenius* in Panegyr. Constantio c. 9. Arat ergo nunc mihi Chamavus et Frisius, et ille vagus, illo praedator exercitio squalidus ruris operatur, et frequentat nundinas meas pecori venali et cultor barbarus laxat annonam.

Van Doorninck. Frisiae termini, 27.

Wiarda. Ostfries. Gesch. 1, 27.

3) *Acker Stratingh.* t. a. p. II, A, 122—124.

Dirks. Kooph. 38, noemt de Chamaven bewoners van het *Eemland.*

Vg. *Wa tz.* t. a. p. II, 25.

Wumkes.nl

Friesche volkplantingen hadden zich alzoo aan het einde der derde eeuw op het westelijk gedeelte van het eiland der Batavieren neergezet. En daar bleven ze gevestigd. Later vinden wij ze er terug. En zoozeer hadden ze er toen hunne eigen volksaard en zelfstandigheid bewaard, dat zelfs de Oud-Friesche rechtsbeginselen en rechtspraak er gehandhaafd waren gebleven. Zoo diep bleken deze toen zelfs bij het volk ingeworteld, dat ze er, zooals later meer nauwkeurig zal blijken, ten noorden van de Hollandsche IJssel tot in de middeleeuwen in stand bleven. Hoogstwaarschijnlijk waren de Friezen dus doorgedrongen tot aan dezen stroom, die vóór de afdamming bij IJsselstein in 1283, een der zuidelijke armen van den Rijn uitmaakte. 1)

§ 2.

De beweging der Saksische volken.
Uitbreiding van Friesland oostwaarts tot aan de Wezer.

Weldra zien we nieuwe volken-vereenigingen onder de algemeene namen van Saksen, Allemannen, Gothen, Alanen, Vandalen en andere met steeds vernieuwde kracht op de Romeinsche bezittingen losstormen.

De tochten der Saksische volken zijn thans voor onze geschiedenis van overwegend belang. Zij openden den Friezen achtereenvolgens den weg tot belangrijke uitbreiding van hun gebied.

Voorheen, althans in het midden der tweede eeuw, woonde de eigenlijke stam der Saksen aan den mond der Elbe langs de kusten der Noordzee, waarschijnlijk omstreeks het tegenwoordige Holstein. 2) Reeds van toen af

1) Vergel. *De Groot.* Inleid. tot de Holl. Rechtsgeleerdheid, II, 28, bl. 170 en volg.

2) *Acker Stratingh*, t. a. p. II, 1e stuk, 29 en 156, met aanh. van Ptolomeus, II, 2.
D. J. van Lennep. Slaven, Wilten, Warners in de Verhand. 2e klasse, Kon. Ned. Instituut, VI, 189.
De Geer van Jutfaas. De Saksen vóór en onder Karel den Groote, 1.

Wumkes.nl

aan hadden ze herhaaldelijk, evenals later de Noormannen, rooftochten over zee ondernomen op de rijke Gallische kusten. Zelfs hadden ze in *Armorica*, het latere *Normandije* aan het kanaal, allengs vasten voet gekregen, zoodat die kuststreek later als de Saksische kust, *(littus Saxonicum)* berucht werd. 1)

Maar thans waren het niet meer alleen rooftochten over zee, die de Saksen ondernamen. In de vierde eeuw, door oostelijke volken geperst, breidden ze zich met de omliggende volksstammen ook landwaarts uit, in zuidelijke en westelijke richting. 2) De kern des volks zetelde later tusschen de Elbe en de Wezer. Maar daartoe beperkten de Saksen zich vooralsnog niet. Vereenigd met de *Anglen*, noordwestwaarts van hen op het Deensche Schiereiland, de *Warnen* en benden van andere volksstammen oostwaarts aan de kusten der Oostzee en met de zuidelijker wonende *Chauken* tusschen de Elbe en de Eems, trokken ze, in de geschiedenis onder den algemeenen naam van *Saksen* bekend, steeds verder in westelijke richting. Gansche zwermen, immer in voorttrekkende beweging, zooals vooral later zal blijken, vielen de oostelijke streken van ons Vaderland binnen.

De eerstgenoemde stammen, die aan deze Saksen-beweging deelnamen, zullen we in de eerstvolgende paragraaf op hunne zwerftochten volgen.

Vooraf trekken de *Chauken* onze aandacht. Deze volksstam, vroeger reeds verzwakt door deelneming aan de tochten der Franken, thans opgeschrikt door de noordelijker Saksische volken, wendde zich naar de oostelijke

1) *Dirks*. Vrije Fries, XII, 235, 253 en 254.
Acker Stratingh, t. a. p. II, 1e stuk, 157.
Arend, t. a. p. I, 285.
Wagenaar, I, 277—280.
Huydecoper op Melis Stoke, I, 10.
2) *Acker Stratingh*, t. a. p. 159.
Waitz, t. a. p. II, 8.

Wumkes.nl

streken van ons vaderland. De geschiedschrijvers vau dien tijd verspreiden echter voor ons onderzoek weinig licht over hen. De volksbeweging der Saksen, onder welken naam die der bijzondere volksstammen meestal verloren ging, wordt over het algemeen slechts vermeld, voor zooverre ze in aanraking kwam met de Romeinsche bezittingen. En slechts een enkele maal vinden we daarbij nog de *Chauken* met name aangewezen. Zij blijken toen aan den Beneden-Rijn gevestigd te zijn geweest. De Romeinsche veldheer *Stilico* sloot kort vóór het jaar 400 vrede met verschillende volksstammen aldaar, waaronder de *Chauken* en de *Sueven* met name worden genoemd. 1)

Maar wegens hunne langdurige zwerftochten kunnen zij dáár niet rechtstreeks en spoedig na het vertrek uit hun land zijn aangekomen. Herhaalde strijd met de volken, wier landen ze overstroomden, moet daaraan zijn voorafgegaan. 2)

Het blijkt ook, dat vooral dat deel der Chauken, dat tusschen de Wezer en de Eems woonde, zich toen of reeds vroeger, zelfs langen tijd in de oostelijke gouwen van het toenmalig Friesche land, het tegenwoordig Groninger gewest, heeft opgehouden. Waarschijnlijk zijn ze, door de oostelijker stammen opgedrongen, allereerst over de Eems getrokken, om zich daar over den vlakken kleibodem te verspreiden. De geleerde Von Richthofen vestigt er de aandacht op, dat de *Chauken*, door de Romeinsche schrijvers aldus genoemd, in de oudste Angelsaksische geschiedbronnen voorkomen als *Hugen* 3). En deze *Hugen* vindt men terug in de oude

1) *Claudianus*, in Eutropium I, vs. 378:

„Cum Stilichone gener pacem implorantibus ultro
„Germanis responsa dabat, legesque Caucis
„Arduis et flavis signabatiura Suevis."

2) Verg. omtrent de tochten, die door sommige geschiedschrijvers aan de Chauken worden toegeschreven, noot 2 op bl. 564.

3) *Von Richthofen*, in het Deutsches Staatswörterbuch van *v. Bluntschli* en *Brater* op het artikel *Friesen*, met aanhaling van *Ettmuller*, in Scopes Vidsidh, Zurich 1839, p. 16, alsmede van *Grimm*, Gesch. der Deutschen Sprache, p, 674. Opgenomen in de Vrije Fries, IX, bl. 373; zie bl. 381.

Wumkes.nl

Friesche gouw *Hugemerke* of *Hugmerke*, later ook als *Hummertse* voorkomende, waaruit weer de naam *Humsterland* is ontstaan. De Hugmerke, beteekenende de mark der Hugen, lag onmiddellijk ten oosten van de Lauwers, en bepaalde dus de streek, tot hoeverre de Hugen of Chauken zich over het land der Friezen hadden uitgebreid.

In dit licht beschouwd, blijken de oude overleveringen in de Friesche kronieken zoozeer in overeenstemming te zijn met de overigens bekende geschiedkundige feiten, dat wij, daaraan in hoofdzaak eenig geloof mogen hechten. Die kronieken melden, dat het land in dezen tijd meermalen oorlog had te voeren met de oostelijke naburen uit Westfalen. Deze hadden zich gestort op de landen tusschen de Eems en de Lauwers en overal plunderende groote verwoestingen aangericht. De Friesche Hertog Odilbald had hen toen overwonnen en tot hunne woonplaatsen over de Eems vervolgd, waar hij een gedeelte lands had in bezit genomen. Aan Iglo Lascon had hij daarover het bevelhebberschap opgedragen. En toen deze omstreeks het jaar 368 wederom door de oostelijke volken sterk bestookt werd, was de inmiddels opgevolgde Hertog Udolf Haron hem met groote macht te hulp gekomen. Gezamenlijk hadden ze toen den vijand verslagen, en de Hertog, immer tuk om zijne landpalen uit te breiden, had het land grootendeels van weerbare mannen ontbloot gevonden en aan zijn gebied gehecht. 1)

Wat er nu ook van de hier vermelde bijzonderheden moge zijn, zeker is het, dat de Chauken in dezen tijd hun land grootendeels hebben verlaten. Zij komen er vervolgens niet meer voor. En na den reeds gemelden vrede, door den Romeinschen Veldheer *Stilico* kort voor het jaar

1) *Occo Scarl*, kwarto Uitg. 21 en 22. *Winsemius*. Chron. van Friesland fol. 38—40.

Verg. *F. Sjoerds*, Jaarb. I, 221.

Wumkes.nl

400 met hen en verschillende andere volksstammen aan den Beneden-Rijn, gesloten, 1) verdwijnen ze vervolgens geheel uit de geschiedenis.

Daar het nu later blijkt, dat de Friezen hun gebied over het land der Chauken tot aan de Wezer, en dat de Saksen zich aldaar tusschen de Wezer en de Elbe en meer zuidwaarts hadden uitgebreid, moet worden aangenomen, dat dit in het tijdperk, toen de Chauken hun land hadden ontvolkt en alzoo in de tweede helft der vierde eeuw heeft plaats gehad.

Reeds vóór het einde der vierde eeuw strekte Friesland zich dus langs de Noordzeekusten oostwaarts uit tot aan de Wezer. 2)

Deze uitbreiding van grondgebied had waarschijnlijk nog andere gevolgen. Niet alle bewoners van het land der Chauken zullen hunne oude woonplaatsen hebben verlaten. Evenmin zullen alle Chaukische zwervelingen uit het land der Friezen zijn verbannen. Veeleer is het aan te nemen, dat na de vereeniging van hun land met Friesland, allengs eene zoodanige vermenging van beide volksstammen tusschen de Lauwers en de Wezer heeft plaats gehad, dat doordoor de betrekkelijke overeenkomst van het Friesche dialect ter wederzijden van de Eems en het verschil er van met dat ten westen van de Lauwers zou kunnen worden verklaard.

Terecht wijst ook von Richthofen er op, 3) dat de Lauwers later als een grensrivier werd beschouwd. De oude Friesche

---

1) Zie noot 1) op bl. 558.

2) *Siccama.* Lex Fris. 123.
Van Doorninck, t. a. p. 30—35.
Ypey. Gesch. der Ned. taal, II, 112.
Wiardi. Ost Fries. Gesch. I, 48 en 49.

3) Zie de voorafgaande aanhaling op bl. 3 uit de Vrije Fries, IX, 373, bepaaldelijk 383.

Wumkes.nl

wet, de *Lex Frisionum,* was in sommige opzichten verschillend voor het land ten westen en ten oosten van dien stroom. Ook werd Friesland ten westen van de Lauwers reeds een Christenland genoemd, toen de bewoners ten oosten er van nog geheel van de prediking des Christendoms waren verstoken. Terwijl het eerst genoemd gedeelte reeds in 734 aan de Franken werd onderworpen, volgde de verovering van het land ten oosten van de Lauwers eerst een halve eeuw later. En het bondigst bewijs, zegt hij, dat de bevolking tusschen de Lauwers en de Eems tot denzelfden stam behoorde als die tusschen de Eems ende Wezer wordt geleverd door hun middeleeuwsch dialect. De Friesche taal van de Rechtboeken van Hunsigo en Fivelgo stemt onmiskenbaar overeen met die van gelijktijdige rechtboeken uit Oost-Friesland, terwijl de taal van beide aanmerkelijk verschilt van die van Friesland tusschen Flie en Lauwers.

Overigens blijkt ook, dat de Friesche volksplantingen zich destijds zelfs in vrij sterke mate langs de noordelijke kustlanden in oostelijke richting hebben voortbewogen. Niet slechts tot aan de Wezer, maar ook tusschen deze rivier en de Elbe vinden we vervolgens enkele Friesche gouwen, die echter tot het gebied der Saksen behoorden. Zelfs de westkust van het Deensche Schiereiland en de daartegenover liggende eilanden werden door de Friezen bewoond. Dit waren de Noord- of Strand-Friezen, die, naar het schijnt, deel bleven uitmaken van het moederland 1), maar in latere eeuwen, na de deelsgewijze onderwerping der Friesche landen aan de Franken, een zelfstandig gebied vormden, dat in tegenstelling met het grootere, ook *Klein Friesland, (Frisia minor)* genoemd werd. 2)

1) Dit kan worden afgeleid uit het later verblijf van Koning Radboud op Helgoland.

2) *Wiardi,* I, Ost Fries. Geschichte, 48—50.

Wumkes.nl

§ 3.

Vervolg van de beweging der Saksische volken. Aanleiding tot latere zuidwestelijke uitbreiding van Friesland.

De oostelijke uitbreiding van het gebied der Friezen was voor hen niet het eenig gevolg van de beweging der noordelijke volksstammen, die onder den algemeenen naam van Saksen bekend zijn. Wij moeten deze volken dus verder op hunne zwerftochten volgen, om daaruit vervolgens de aanleiding en den tijd van Frieslands zuidwestelijke uitbreiding op te sporen.

Met den trek der Saksen in zuidelijke richting werden, zooals wij reeds zagen, ook de omwonende volken mede voortgestuwd. In de oostelijke gewesten van ons vaderland, in de omstreken van de IJssel en den Rijn, vroeger door de Salische Franken grootendeels verlaten, vonden ze voor zich ruime velden. Hier verspreidden ze zich het eerst, om allengs verder westwaarts te trekken.

Ofschoon bij de geschiedschrijvers, naar den hoofdstam, met den algemeenen naam van Saksen aangeduid, zoodat de namen der bijzondere stammen, als de Anglen, Warnen en andere daarin te loor gingen, getuigen andere oorkonden tot op den huidigen dag van hun verblijf hier te lande. De geleerde Molhuysen heeft in eene reeks van verhandelingen de bewijzen bijgebracht, dat vooral de Anglen zich in de eerste plaats over Overijssel en Gelderland hebben verspreid. Opmerkelijk is het, hoe daar thans nog, na zooveel eeuwen, vele plaatsnamen aan hun vroeger verblijf herinneren. Angerlo heette vroeger Angeler. Engelenberg en Engelenburg komen meermalen voor op de Veluwe. Engeland vindt men als buurtschappen aan de Vecht nabij Hardenberg en nabij Dalfsen. Ook bij Beekbergen is eene buurtschap Engeland, reeds in 801 als

Wumkes.nl

villa Englandi bekend. En in de nabijheid ligt het vermaarde Engelanderholt, oudtijds een uitgestrekt woud, tusschen verschillende heuvelen, waar sedert overoude tijden en nog in 1227 het hoogste gerecht werd gehouden. Hengelo, met de gewestelijke aspiratie der *h*, vindt men in Overijssel en in het graafschap Zutphen. Hengvorde onder Olst wijst de voorde of overtocht der Anglen over de IJssel aan. En onder Wijhe en Goor vindt men de Hengvelden. 1)

Bekend is voorts, dat in de 5e en 6e eeuwen, de Anglen en Saksen als hoofdvolken, Brittannie vermeesterden. En verrassend is het overgroot aantal van plaatselijke benamingen in de Engelsche graafschappen, die bijna letterlijk overeenkomen met plaatsnamen hier te lande, vooral in Overijssel, Gelderland en omstreken. De schrijver brengt daarvan niet minder dan 175 bijeen, waarvan ik alleen als meest bekend vermeld: Appledore, Brumham, Cleve, Daventre, Ede, Elton, Puttenham, Seyston, Westerford; namen, die de van hier vertrekkende Anglen en Saksen op hunne nieuwe verblijfplaatsen in Brittannie overbrachten. 2) En een niet minder groot aantal plaatsnamen hier te lande heeft de schrijver verzameld, waarvan de beteekenis in de Angel-Saksische taal moet worden gezocht. 3)

Ook van de Warnen vinden we sporen in dezelfde streken. De Anglen en Warnen komen zoo vroeger als later steeds gezamenlijk in de geschiedenis voor. Reeds Tacitus noemde ze in éénen adem, als *Angli et Varini*, onder de noordwestelijke bewoners van Germanie. Hun wetboek draagt tot opschrift: Wet der Anglen en Warnen, *(lex Angliorum et Werinorum)*. En in ons vaderland her-

1) *P. C. Molhuysen.* De Anglen in Nederland, in Nijhoffs Bijdragen voor Vaderlandsche Gesch. en Oudheid, III, p. 57—60.
2) *Molhuysen.* De Anglen aan den Neder-Rijn, t. a. p. III, 222—227.
3) *Molhuysen*, t. a. p. III, 115—128.
De Geer van Jutfaas. De Saksen vóór en onder Karel den Groote, zegt p. 4: „Dat zij zich over Overijssel en het Graafschap Zutphen uitbreidden, „lijdt wel geen twijfel."

Wumkes.nl

inneren de plaatsnamen Warnsfeld bij Zutphen en Warnsborn, nabij Arnhem aan hun verblijf naast de Anglen. 1)

Maar niet rusteloos bleven die Saksische stammen op de aanvankelijk ingenomen oorden. Talrijke drommen trokken steeds verder westwaarts. De stroomen en rivieren, die ze te scheep afzakten, boden daartoe de gelegenheid. Op het eiland der Batavieren aangeland, verdreven ze er de nog aanwezige Salische Franken. 2) Reeds spoedig vinden we ze doorgedrongen tot aan de kusten der zee, vanwaar ze voortdurend strooptochten ondernamen op de Gallische landen. Zij worden als de krachtigste volksstammen geschetst. Hun naam verwekte er schrik, lezen we. 3) Omstreeks het jaar 370 stroopten ze reeds op Romeinsch grondgebied, waar ze den veldheer Nannenus hadden verdreven. Diens opvolger Severus dreef ze echter terug tot aan de oevers van den Rijn, waar ze tot den vrede werden gedwongen. 4) En korten tijd daarna zien wij ze weer aan de zeekusten, waar ze in grooten getale een inval ondernamen op de Romeinsche grenzen, maar door Valentianus werden tegengehouden. 5)

---

1) *Molhuysen*, t. a. p. III, 133.

2) *Zosimus*, een Grieksch Schrijver, wiens werk in het Latijn is vertaald door *Reitemeyer*, editie *Bekker*, zegt lib III, *c* 6, pag. 130, van een deel der Saksen, dáár *Quaden* genoemd: „navibus constructis, Rheno praetervecti, pa„rentem Francorum imperio regionem in Romani juris solum contenderunt „et appulsis ad Bataviam navibus . . . . . Saliorum nationem, Francorum „a parte profectam, et vi Saxonum in hanc insulam suis e sedibus rejec„tam, expulerunt." — Daar de eigenlijke *Quaden* aan den Donau in Pannonie woonden, is het tusschén de geschiedschrijvers een betwiste vraag, wie hier onder dien naam, als deel van het Saksische volk, worden bedoeld. *Acker Stratingh*, II, 1e ged. bl. 130 en *Van Doorninck*, de Frisiae terminis 34, en anderen, houden hen voor de Chauken. Verg. ook *Arend*, t. a. p. 264, noot 1.

3) *Orosius* VII, 32. „Saxones, gentem in Oceani littoribus et paludibus „inviis sitam, virtute atque agilitate terribilem", aangehaald bij *Acker Stratingh*, II, A, 159.

4) *Ammianus Marcellinus*, XXVIII, 5, aangehaald bij Huydecoper op Melis Stoke, I, 145.
Arend, I, 270.

5) *Orosius*, t. a. p. „Valentinianum Augustum, Saxones, gentem . . . . . „terribilem, periculosam in Romanorum fines eruptionem magna mole „meditantem, in ipsis Francorum finibus oppressisse."

Wumkes.nl

De Saksische volken waren dus reeds vóór het einde der vierde eeuw doorgedrongen tot de vroegere landen der Batavieren, waar ook de Friezen reeds gedurende omstreeks eene eeuw als landbouwers gevestigd waren. De plaatsnaam Sassenheim is eene herinnering aan hunne vestiging aldaar. 1)

Onder hen treffen we vervolgens ook Warnen aan de zeekusten aan. Een Grieksch schrijver uit de 6e eeuw 2) geeft op grond van mededeelingen van een Frankisch gezantschap aan het hof van Konstantinopel, een zeer opgesierd verhaal van een strijd tusschen de Warnen aan de zeekust hier te lande en de Anglen, die toen reeds naar Brittannie waren overgesloken. De jeugdige vorst der Warnen, *Radagijs*, verloofd aan eene Angelsche prinses, had na den dood zijns vaders zijne stiefmoeder gehuwd, eene dochter van den Frankischen koning Theudebert, omdat hij prijs stelde op de verwantschap met de Frankische vorsten, van wier gebied het zijne slechts door den Rijn gescheiden was. En de Angelsche vorstin, beleedigd door deze schending der beloften, was daarop met eene vloot en krijgsmacht voldoening komen eischen. 3)

Hoe overdreven dit verhaal in zijne bijzonderheden moge zijn, het blijkt nader, dat er toen een tak der Warnen, onder een eigen hoofd of vorst, in de streken van

1) *Molhuysen*, t. a. p. III, 68.

D. J. van Lennep. De Slaven, Wilten en Warners hier te lande, Verhandelingen der 2e klasse van het Kon. Ned. Instituut, VI, 187.

2) *Procopius*, de bello Gothico, IV, 20, aangehaald bij: *Molhuysen*, t. a. p. III, 63 en 64.

Van Lennep, t. a. p. 182 en 183.

3) *Bilderdijk* steekt den draak met dit verhaal; ook in zijn Gedichten I, 279: *Radagijs, Koning van Warmond*.

Wat verder van den Hellespont
Dan van den Diemerdijk,
Lag eenmaal in dit wereldrond
Een machtig koninkrijk, enz.

Wumkes.nl

Zuid-Holland gevestigd was. 1) Ook later toch waren er nog Warnen hier te lande. Toen ze zich onafhankelijk van de Franken trachtten te toonen, werden ze, in 595, door den Frankischen Koning Childebert van Austrasie zoodanig getuchtigd, dat ze nagenoeg geheel vernietigd werden en hun naam vervolgens uit de geschiedenis verdwijnt. 2) Waarschijnlijk waren er toen reeds vele scharen van Warnen naar Brittannie overgestoken, waardoor hunne gelederen zeer gedund waren. Plaatsnamen als Wernham, Werncamp, Wernfort en wellicht ook Warham, Warwich en Warwichshire, schijnen aan hunne vestiging in Brittannie te herinneren. 3)

De Saksen, Anglen en Warnen waren echter niet de eenige volksstammen, die naar den Nederlandschen bodem waren uitgezwermd.

Nabij de belangrijke plaats van den overtocht, het *traject* over den Rijn, waar later *Ultrajectum* of Utrecht de sleutel zou zijn voor den toegang tot het gebied der Friezen, was eene sterkte gesticht of herbouwd, de *Wiltenburg* of *oppidum Wiltorum* geheeten, 4) die daarom aan de *Wilten* wordt

---

1) *Van Lennep*, t. a. p. 187.

Molhuysen, t. a. p. 133.

Of echter de naam *Warmond* van hen afkomstig is, wordt wegens de verschillende beteekenissen van het woord *war* onzeker geacht.

2) *Fredegarii*. Scolastici Chronicon XV.

Van Lennep, t. a. p. 186.

Wagenaar, I, 327 en 328.

Arend, I, 302.

3) *Van Lennep*, t. a. p. 191.

Molhuysen, t. a. p. III, 69.

4) *Pertz*. Monum, Germ., II, 277, in Gesta Abbat. Fontanelli. „In „trajecto castro quod antiquo gentium illorum vocabulo Viltaborg, id est „oppidum Wiltorum, vocabatur."

V. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr. 164, 165, 167. Te Vechten, een half uur van Utrecht, aan den Krommen Rijn, wordt eene hooge bouwakker thans nog Wiltenburg genoemd.

Wumkes.nl

toegeschreven. Wel is waar is het betwist, of deze volksstam hier werkelijk gevestigd zal zijn geweest, omdat hij niet tot de Germaansche, maar tot de Slavonische volken behoorde, doch het mag worden aangenomen, dat de Wilten toen reeds in Germanie tot aan de Oostzee waren doorgedrongen, waar zij ook nog later gevonden werden. 1) En zoozeer schijnen de Wilten daar zelfs onder de Warnen verspreid te zijn geweest, dat een Slavonisch Kroniekschrijver zelfs de Warnen onder de Slavoniers telt. 2) Het is dus alleszins aannemelijk, dat tegelijk met de Warnen eene schare Wilten herwaarts is overgekomen, die den Wiltenburg tot vesting had en vandaar later ook naar Brittannie is overgestoken. De plaatsnaam Wiltshire schijnt aldaar van hen afkomstig. 3)

Nog een andere volksstam vinden we op de Zeeuwsche eilanden, door de Latijnsche schrijvers *Suevi* en later in het Nederlandsch *Zeeuwen* genoemd. Ook omtrent hen bestaat er twijfel of zij tot de Germaansche Sueven zullen hebben behoord, omdat van dezen geene andere sporen op Nederlandschen bodem zouden zijn gevonden. Veeleer zou men onder hun naam enkel *zeekustbewoners* hebben te verstaan. 4) Hiertegenover staat, dat ook in Vlaanderen sporen van nederzettingen der Sueven gevonden worden

---

1) *Pertz*, Mon. Germ. I, 174 en 350. „Natio quaedam Sclavorum est „in Germania sedens super littus Oceani, qui propria lingua *Weletabi*, „Francisca *Wilzi*, vocantur.

Dirks. Vrije Fries, V, 19. Tochten der Friezen onder Karel den Groote.

2) *Van Lennep*, t. a. p. 180 en 183, met aanhaling van *Helmodus* Chronica Sclavorum, apud Leibnitz, Scriptor. Brunswic, II, 539.

3) *Van Lennep*, t. a. p. 175—195,

4) *Acker Stratingh*, t. a. p. II, 150. Voor het woord *zee* zou oudtijds ook *seive* zijn gebruikt.

V. d. Bergh. Midd. Ned. Geögr. 112, met een beroep op het Goth. *saivs*, en op den roman van den *Walewein*, waarin de 2e naamval *seives* voorkomt.

Wumkes.nl

in de plaatsnamen *Swevezeele* en *Swevighem* en andere, waarbij bezwaarlijk aan de beteekenis van zeekustbewoners valt te denken. 1) Als zeker mag worden aangenomen, dat zich hier tijdens de volksverhuizing een nieuwe volkstam heeft gevestigd. In de eerste eeuwen onzer jaartelling woonden hier waarschijnlijk de Menapiers. Blijkens de monumenten en munten, aan de kust te Domburg gevonden, schijnt er toen, zoowel door hen als door de Romeinen, een vrij levendig verkeer met Brittannie bestaan te hebben. Die munten eindigen echter plotseling met het jaar 273. Dit wijst òf op eene verandering in de natuurlijke gesteldheid van den bodem, òf op verhuizing, òf op beide. 2) De Menapiers schijnen met de Salische Franken zuidwaarts te zijn getrokken. En tegen het einde der derde eeuw worden de landen aan de monden der Schelde geschetst als onland, wegens den moerassigen bodem nauw voor bewoning vatbaar en door Constantius van vijanden gezuiverd. 3) Toch vinden wij eene eeuw later hier of in de nabijheid een nieuwen volksstam, dien der *Sueven*, waarmede de Romeinsche veldheer Stilico kort vóór het jaar 400, tegelijk met andere Germaansche stammen aan den Beneden Rijn, een verdrag van vrede sloot. 4) Ook vervolgens worden ze herhaaldelijk onder hun eigen

1) *Warnkönig.* Flandrische Staatsgeschichte I, 91.

Moll. Kerkgesch. I, 82 en de daar aangehaalde schrijvers.

2) *V. d. Bergh.* Midd. Ned. Geogr. 39.

Nagtglas. Onze voorouders in Zeeland, 23—27.

3) *Eumenius*, in Paneg. Constantio Caesari. c. VIII, tit. 1. Quamquam illa regio, divinis expeditionibus tuis, Caesar, vindicata atque purgata, quam obliquis meatibus Scaldis interfluit, quamque divortio sui Rhenus amplectitur pene, ut cum verbi periculo loquar, terra non est. Ita penitus aquis imbuta permaduit, ut non solum, qua manifeste palustris est, cedat ad nisum, et hauriat pressa vestigium, sed etiam ubi paullo videtur firmior, pedum pulsu terra quatiatur, et sentire se procul mota pondus testetur.

Aangehaald bij *Acker Stratingh*, t. a. p. I, 51.

4) Zie bl. 558 en de aanhaling van *Claudianus*.

Wumkes.nl

naam aangeduid als een afzonderlijke stam, gevestigd aan de kusten der Noordzee. 1) Daar nu de Sueven reeds vroeger onder de Germanen het uitgebreidste volk uitmaakten, dat zich uitstrekte van den Donau tot aan de Oostzee en verschillende andere volksstammen omvatte, waaronder zelfs ook de Anglen en de Warnen worden genoemd, 2) is het alleszins aannemelijk, dat met dezen in de 4e eeuw, eene schare is overgekomen, die op de eilanden van de Schelde hun eigen naam van *Sueven* bewaarden. 3)

Al deze verschillende volksstammen, als Saksen, Anglen, Warnen, Wilten en Sueven, worden gewoonlijk in de geschiedenis als *Saksen* en in de Hollandsche Kronieken als *Nedersassen* betiteld. *Melis Stoke* meldt op grond van „oude geschriften", dat de Nedersassen destijds gevestigd waren beneden Nijmegen, langs de rivieren den Rijn en de Maas, westwaarts tot waar de Schelde in zee valt. 4)

---

1) *Fortunatus*, carm. lib. VIII, 1 vs. 75, Ad Chilpericum Regem: „Terror et extremis Frisonibus atque Suevis, qui neque bella parant, „sed tua frena rogant."

Audoeni. Vita s. Eligii, II, 3. „Flandrenses atque Antwerpenses, Frisones et Suevi et barbari, quique circa maris litora degunt."

2) *Tacitus*. Germ. 38—41. „De Suevis dicendum est, quorum non „una gens: majorem enim Germaniae partem obtinent, propriis adhuc nati„onibus nominibusque discreti, quamquam in commune Suevi vocentur.... „Rudigni deinde et Aviones et *Angli* et *Varini* .... Et haec quidem „pars Suevorum in secretiora Germaniae porrigitur."

3) Opmerkelijk is het ook, dat het erfrecht der oude Zeeuwen, zooals wij dit kennen uit het Zeeuwsche Schependomsrecht, verschilt van dat in het Frankische recht en in het Hollandsch-Friesche Aesdomsrecht, hetgeen in de vestiging van eene geheel bijzonderen stam zijne verklaring kan vinden. *Julius Ficker*. Untersuchungen zur Erbefolge, III, p. 1 en volg. Zie Prof. *Fockema Andreae*. Aantcekeningen op H. de Groot. Inleid. tot de Holl. Rechtsgeleerdheid, 105—111.

4) *Melis Stoke*, I, vs. 41—48.

Oude boeken horic gewagen
Dat al tland beneden Nimaghen
Wilen Nedersassen hiet,
Also alst de stroom versciet
Van de Masen en van den Rine;
Die Scelt was dat westende sine
Also als si valt in de zee.

Wumkes.nl

De Sueven waren dus onder dien algemeenen naam begrepen. 1)

Hiermede hebben wij de tochten en nederzettingen der verschillende Saksische volksstammen, in den loop der 4e eeuw, hier te lande zooveel mogelijk gevolgd. Zij hadden zich nedergezet in dezelfde oorden, maar voornamelijk meer zuidelijk en oostelijk, als waar de Friezen zich reeds vóór het einde der 3e eeuw hadden gevestigd, en er, door de Romeinen gelaten, den landbouw uitoefenden en hun vee verkochten op de Romeinsche markten. 2) Intusschen waren de Batavieren allengs zóózeer in de Romeinsche legioenen opgegaan, dat hun naam als afzonderlijk volk in dezen tijd geheel uit de geschiedenis verdwijnt. De overgebleven bewoners van dit volk moeten dus allengs onder de Friezen en Saksen zijn vermengd. Deze beide volken maakten alzoo aan het einde der 4e eeuw in de streken van Zuid-Holland gezamenlijk de hoofdbewoners uit.

Maar nog altijd hadden de Romeinen hier het oppergezag in handen; langs den Rijn hadden ze nog verscheidene sterkten en bezettingen. Hunne krijgsmacht werd echter, wegens het steeds zuidelijker trekken der Franken en de gedurige aanvallen van andere Germaansche volken op het rijke Gallië, immer in zoo sterke mate in andere streken gevorderd, dat hun gezag op Nederlandschen bodem hoe langer zoo meer was gedaald. Vandaar ook, dat zij het binnendringen der Saksische drommen niet hadden kunnen beletten.

Van nu af aan hadden dus de Friezen en de Saksen hetzelfde belang om het gezag der Romeinen te weerstaan. Beider vrijheidszin eischte onafhankelijkheid, en in de

1) Ook eene haven aan de linker Schelde, nabij Hengstdijk, niet verre van het oude Axel, werd tot in de middeleeuwen *Saksharen* genoemd. *Nagtglas.* Onze voorouders in Zeeland, 31.

2) Zie bl. 555 en 556.

Wumkes.nl

Saksen vonden de Friezen daartoe krachtige bondgenooten. Evenals deze ervaren zeelieden, zullen ze aan hunne strooptochten op de Gallische kusten hebben deelgenomen, om buit te behalen en den Romeinen afbreuk te doen. 1) Andere gebeurtenissen kwamen hun te stade, om zich van de heerschappij der Romeinen geheel te ontslaan.

De geweldige aanvallen der Allemannen, Oost- en West Gothen, Alanen en andere volken op Gallië, Spanje en zelfs op Italie brachten de Romeinsche heerschappij hoe langer zoo meer in gevaar. In 395 scheurde het groote Romeinsche rijk in tweeën. De jeugdige Honorius werd op den troon van het Westersch Keizerrijk geplaatst, met den talentvollen *Stilico,* Vandaal van afkomst, maar geboren Romein, tot eersten Staatsdienaar en Veldheer. Wel sloot deze, kort na zijn optreden, bij zijn merkwaardigen tocht langs den Rijn, een eervol verdrag van vrede, zoowel met de Franken als met de Saksische stammen aan den Beneden Rijn, 2) maar door het geweldig opdringen der Germaansche volken, vooral van de West-Gothen onder Alarik, die reeds een deel van Italie hadden bezet en dreigden weldra tot vóór de poorten van Rome te verschijnen, zag hij zich omstreeks het jaar 400 genoodzaakt, om ter versterking zijner krijgsmacht in het zuiden, de landen aan den Beneden Rijn *voor altijd* van Romeinsche krijgslieden te ontblooten. Van toen af aan werden deze landen aan de daar gevestigde volken overgelaten. 3)

Sedert het jaar 400 waren dus de Nederlandsche gewesten bevrijd van de Romeinsche heerschappij.

In breede trekken kan men aannemen dat sedert dien

1) *Van Doorninck.* Frisiae termini, 38.
Dirks. Koophandel 94 en de daar in noot 1 aangehaalde schrijvers.
2) Zie bl. 558 en aldaar de aanhaling van *Claudianus.*
Arend. Alg. Gesch. d. Vaderl. I, 275.
3) *Arend.* t. a. p. I, 275 en 276.

Wumkes.nl

tijd de Friezen en Saksen met een deel der Franken, als hoofdvolken het gezag op den Nederlandschen bodem deelden. 1)

In het noorden des lands hadden de Friezen hun oud gebied gehandhaafd en dit zelfs oostwaarts langs de Noordzee tot aan de Wezer uitgebreid.

Zuidwestwaarts waren de Noordzeekusten tot over de Schelde in bezit bij hen en de Saksische volken. De overgebleven Batavieren waren in hen opgegaan; hun naam komt niet meer voor.

In het oosten oefenden de Saksische volken hun overwicht uit.

En de Franken, toen grootendeels in België gevestigd, hadden in Nederland nog hoofdzakelijk gezag in Brabant en in de zuidelijke gedeelten van Gelderland en Zuid-Holland tusschen den Rijn, de Waal en de Maas.

Eerlang zouden de Saksische volken langs de zeekusten plaats maken voor de Friezen, om er hun gebied uit te breiden tot over de Schelde.

§ 4.

De uittochten naar Brittannie. Nadere aanleiding tot de uitbreiding van Friesland.

In het jaar 410 hadden zich de Romeinen, ter bescherming van hun eigen land, genoodzaakt gezien, om evenals tien jaren vroeger op het vaste land aan den Beneden Rijn, hunne troepen uit Brittannie terug te trekken. Sedert dien tijd was dit land ten prooi van binnenlandsche oorlogen en buitenlandsche invallen. Verschillende volksstammen bestreden er elkander. Reeds waren de Picten en Schotten uit het noorden tot aan de Theems doorge-

1) Vergel. *Arend.* t. a. p. I, 286—288.

Wumkes.nl

drongen, toen van de overzijde der Noordzee drie groote schepen (*ciulen* of *kielen* genaamd), onder het bevel van de gebroeders *Hengist* en *Horsa* die rivier binnen vielen. Strijdvaardig als altijd sloot onmiddelijk de bemanning zich bij de Britten aan, met het gunstig gevolg, dat de vijandelijke benden werden geslagen en teruggejaagd. En de Britsche Koning *Vortigern* schonk aan *Hengist* en *Horsa* met hunne tochtgenooten, ter vergelding der bewezen diensten, het vruchtbare eiland *Thanet* aan den mond van de Theems, dat later bij den oever is getrokken. Hierdoor waren ze meester van den belangrijksten toegang tot het land. 1)

Dit feit wordt veelal, op gezag van den Angelsakschen geschiedschrijver *Beda*, die tusschen 673 en 731 leefde, in het jaar 449 gesteld. Volgens nauwgezette nasporingen schijnt daarvoor echter het jaar 428 te moeten worden aangenomen. 2)

De groote gevolgen, die uit dit feit zijn voortgevloeid, hebben aanleiding gegeven, dat verschillende volken, waaronder de Friezen en de Noord-Friezen, zich de eer dezer eerste onderneming hebben toegerekend. Het mag echter als zeker worden aangenomen, dat die eerste tocht niet van de Nederlandsche Friezen is uitgegaan en naar het schijnt ook niet van de Noord-Friezen. Deze laatsten bewoonden destijds de stranden van het zuidelijk gedeelte van het Deensche Schiereiland en waren daar naburen van de Jutten, die er toen, zuidelijker dan thans, in het tegenwoordig Sleeswijk zouden gevestigd geweest zijn. Van hieruit zouden, volgens nasporingen van de Jutsche legenden, de gebroeders *Hengist* en *Horsa* met hunne groote en welbemande

1) *Dirks.* Vrije Fries II, 256—274 en de verschillende daar aangehaalde schrijvers.

2) *Dirks*, t. a. p. 258 met aanhaling van *D. C. Haigh.* The conquest of Britain by the Saxons.
Monumenta Britanica, I, 129—146.

Wunker.nl

schepen het *Listertief*, eene zeeëngte tusschen het Friesche eiland *Sylt* en het Jutsche eiland *Röm* of *Romoe*, zijn uitgevaren. Een tweetal zandplaten aldaar, de *Hengist en Horsbuller staart* schijnen nog aan dien vermaarden tocht te herinneren. Naar deze voorstelling zouden *Hengist* en *Horsa* geene Noord-Friezen, maar *Jutten* zijn geweest. Volkomen zekerheid zal wel niet meer kunnen verkregen worden. Maar opmerkelijk is het, dat de Jutten ook het eerst na herhaalde overtochten en langdurigen strijd, een eigen grondgebied vermeesterden, zuidwaarts van het eiland Thanet, welk grondgebied later als het Jutsche Koningrijkje *Kent* bekend was. 1)

Intusschen hadden de rijkdom van den Britschen bodem en de burgeroorlogen der bewoners ook andere volken langs de Noordzeekusten tot tochten naar Brittannie uitgelokt. Hun aantal vervulde de Britten allengs met angst. En toen hunne eischen voor de verdediging tegen de Picten niet meer konden worden ingewilligd, veranderde het bondgenootschap in vijandschap. Alle volken, van het Deensche Schiereiland af tot aan de Saksische kust in Gallië, namen gedurende meer dan anderhalve eeuw deel aan de tochten naar Brittannie. Van den beginne af aan behoorden daartoe ook de Saksen en de Friezen. Een Angelsaksische kroniek zegt van een strijd tegen koning *Vortigern:* „De Saksen hadden de zege en daar waren Friezen bij." 2) Koning *Vortigern* viel reeds spoedig onder

1) *Dirks*, t. a. p. 258—261, met aanhaling van:
C. P. Hansen. Das Schleswichsche Wattenmeer und die Friesischen Inseln, Glogau, 1863.
D. U. Haigh, t. a. p.
J. M. Lappenberg. A History of Engeland under the Saxons, (translated by B. Thorpe).
Beda. „De Jutarum origine sunt *Cantuarii*", aangehaald in de *Monumenta* Brit. I, 121.

2) *Gibson*. Angelsaksische Kroniek 88: „Tha Seaxon haefden sige and „thaer waeron Frison mid", aangehaafd bij *Ypey*. Beknopte Gesch. der Ned. taal, II, 160.

Wumkes.nl

de zwaarden der vreemdelingen. Verovering van grondgebied bleek nu meer en meer het doel. De invallen der Noord-Germanen namen op krachtige wijze toe Bovenal waren het de *Anglen* en *Saksen* met de verwante stammen, die van de Nederlandsche stranden uit derwaarts trokken. 1) Reeds aan het einde der vijfde eeuw was de algemeene volksnaam van *Nedersassen* op onze kustlanden verdwenen, om er plaats te maken voor dien der Friezen. Die Anglen en Saksen hadden de namen hunner woonplaatsen hier te lande, in verrassend groot aantal, gelijk wij reeds vroeger zagen, 2) op Britschen bodem overgebracht Ook de namen der Nederlandsche kustplaatsen, die wij op Engelschen grond terug vinden, als: *Scelling, Tixall, Petham, Egmond* en *Agmond, Lysse, Chevening, Brill, Goosy, Hemsted, Ellswald, Rednesse, Wolfhardisworth, Yersey* en *Aserdeke*, herinneren aan hunne tochten van de Nederlandsche kusten uitgegaan. 3) Door den verbazenden toevloed van vreemde zwermen delfden de Britten allengs het onderspit. Ten jare 586 waren acht van elkander onafhankelijke koningrijkjes gesticht, waarvan er zeven op den voorgrond traden, die gesamenlijk onder den naam van de *Heptarchie* bekend zijn. De Jutten, het geringst in aantal, hadden alleen *Kent*. De Saksen *Essex*, *Wessex* en *Sussex* of Oost-, West- en Zuid-Saksen, en de Anglen *East-Anglia, Mercia* en *Northumberland*. 4) Het gansche eiland bekwam den naam van *Anglia*, en de taal der bewoners dien van *Angel-Saksisch*.

De Friezen hadden, — ofschoon in geringer mate — aan de tochten deel genomen. Reeds bemerkten we hen bij

1) *Beda*. Hist. Eccles, II, c. 15. Advenerunt de tribus Germaniae populis fortioribus, id est Saxonibus, Anglis et Jutis.

2) Zie bladz. 562 en 565.

3) *Molhuysen*. De Anglen aan den Neder-Rijn, in Nijhoffs Bijdragen, III, 228.

Nagtglas. Onze Voorouders uit de gesch. van Zeeland, 32.

4) *Dirks*, t. a. p. 262.

Wumkes.nl

den strijd tegen koning *Vortigern*. Ook de Angelsaksische geschiedschrijver *Beda*, die de *Anglen*, *Saksen* en *Jutten* als de voornaamste nieuwe bewoners meldt, zegt later, dat deze hun oorsprong namen uit verschillende andere Germaansche volken, waaronder hij in de eerste plaats de Friezen opnoemt. 2) En in het algemeen wijzen niet slechts verschillende plaatsnamen als *Friesthorp*, *Fresingfeld*, *Frisby*, *Friswich*, *Friston*, *Fristone* en *Frisdon* op Friesche nederzettingen, maar ook bijzondere plaatsnamen, als *Harleing*, *Skarle*, *Twisell*, *Harkstead*, *Arrom* (Arum), *Rijsum* (Reitsum) en *Ulrom*, werden op Britschen grond overgeplant. 3) Opmerkelijk is het zelfs, dat de laatste drie plaatsnamen den Frieschen uitgang *um* of *om* hebben behouden, terwijl overigens in Engeland de uitgang *ham* de gebruikelijke is.

Overdreven schijnt echter de bewering van enkele schrijvers, dat de Friezen een zoo overwegend aandeel in de verovering en bevolking van Brittannie zouden gehad hebben, dat zij zelfs een hoofdbestanddeel van de nieuwe bewoners zouden hebben uitgemaakt. 3)

Eene uiting van een Grieksch schrijver uit de 6e eeuw en de overeenkomst van de Friesche en de Engelsche talen hebben tot die bewering aanleiding gegeven.

De Grieksche schrijver zegt: „Drie volken zijn in het „bezit van het eiland Brittannie. Deze zijn de *Anglen*, de „*Friezen* en de *Britten* die naar het eiland den naam

---

1) *Beda*, t. a. p. V, 9. „(Ecbertus) in Germania noverat esse nationes, „a quibus Angli vel Saxones, qui nunc Britanniam incolunt, genus et ori„ginem duxisse noscuntur, sunt autem Fresones, Rugini, Dani, Huni, anti„qui Saxones, Boructuarii.

Dr. J. H. Halbertsma, Maerlant, 508, en Programma voor een Friesch Kabinet van Oudheden, 11 en 12.

2) *Dirks*, t. a. p. 249 en 270.

Molhuysen, t. a. p. 228 en volgg.

3) *U. Emmius*. Rerum Frisicarum III, 39—41.

Eekhoff. Gesch. van Friesland, 23—25, en aanteek. 5, bl. 353 en 354.

Wumkes.nl

„dragen." 1) Maar deze woorden, waarin zelfs de *Saksen* niet genoemd worden, kunnen niet letterlijk worden opgevat. De namen der *Saksen* en *Friezen* werden later somtijds door elkander gebruikt, zooals ook een later schrijver meldt: „De *Nedersaksen*, die doorgaans *Friezen* genoemd worden, „hebben met een talrijke vloot het Britsche eiland inge„nomen." 2) En voor den Griekschen schrijver bestond te eerder aanleiding tot deze naamsverwarring, omdat reeds in zijne eeuw de Hollandsche kusten, vanwaar zoovele Saksen naar Engeland waren overgestoken, in het bezit der Friezen waren.

Ook de overeenkomst der talen kan niet als afdoend bewijs gelden. Volgens een bevoegd beoordeelaar waren zoowel het Angelsaksisch als het Oud-Friesch takken van denzelfden stam. Beide talen, de Oud-Friesche en die der Saksen, Anglen en Jutten waren Neder-Germaansch, vermengd met eenige bestanddeelen van die der Noordsche volken, en moesten, ook onder een matigen invloed van de taal der Friezen, tot de bestaande overeenkomst leiden. 3)

De Friezen waren te allen tijde steevast en hebben zich nimmer in massa verplaatst. 4) Ook aan de groote voorafgegane volksverhuizingen hadden ze slechts een zeer bescheiden aandeel genomen. Immer bewaarden ze hun voorvaderlijk erf, steeds bedacht op uitbreiding van hun gebied. Daartoe bood het vertrek der Saksische volken hun thans de gelegenheid.

§ 5.

Zuidelijke uitbreiding van Friesland.

Na de voorafgaande beschouwingen vinden we voor de

1) *Procopius.* De bello Gothico, aangehaald bij *Ypey.* Beknopte Gesch. der Ned. taal, t. a. p. 154.
2) *de Beka*, aangehaald bij *Molhuysen*, t. a. p. 71.
3) *Ypey.* Gesch. der Ned. taal II, 136—153 en 166—210.
4) *Dirks*, t. a. p. 269.

Wumkes.nl

zuidelijke uitbreiding van Friesland den weg geopend. Het land der Batavieren, waar zich reeds omstreeks het jaar 290 Friesche volkplantingen hadden gevestigd, waar zich allengs verschillende Saksische stammen nevens hen hadden genesteld, en vanwaar achtereenvolgens de Romeinen zich omstreeks het jaar 400 hadden teruggetrokken en de Saksische volken in den loop der vijfde eeuw meerendeels naar Brittannie waren overgestoken; dit land was thans in bezit gebleven van de Friezen en de nazaten der vroegere en latere bewoners. Van nu af aan stond de kans schoon voor de Friezen, om er hunne macht en hun gezag te vestigen.

Toch neemt Van Doorninck in zijne bekroonde verhandeling over de grenzen van Friesland aan, dat dit reeds vóór de uittochten naar Engeland zou geschied zijn. 1) Doch te onrechte. De geschiedbronnen gewagen juist in dien tijd, zooals we reeds zagen, enkel van de onvervaarde en zoozeer geduchte Saksen, gelijk ook de Oud-Hollandsche Kronieken op grond van oude geschriften melden, dat destijds het land beneden den Rijn en de Maas tot waar de Schelde in zee valt, als Neder-Sassen bekend was.

De meening van Van Doorninck berust dan ook slechts op den eenigen grond, dat Friesland na de verhuizing naar Brittannie zoozeer ontvolkt zou zijn geweest, dat het toen niet meer in staat was, ook Holland en Zeeland te koloniseeren. Maar wij hebben reeds opgemerkt, dat de Friezen slechts een matig deel aan de uittochten naar Brittannie hebben genomen. Daarenboven is het onaannemelijk, dat zij Holland en Zeeland grootendeels gekoloniseerd zouden hebben. Het blijkt toch niet, dat de Friesche taal hier ooit algemeen gesproken is, al kan zij op de vorming der Hollandsche taal invloed hebben uitgeoefend. Ook

1) *Van Doorninck.* De Frisiae terminis, 40—42.

Wumkes.nl

de plaatsnamen met de uitgangen *werd*, *um*, *ga*, als *Britswerd*, *Goutum*, *Goinga*, in het Friesche stamland zoo algemeen, komen er slechts in gering aantal voor. Friesche personennamen zijn er zeldzaam. 1) En bepaaldelijk de kloeke Zeeuwen behielden te allen tijde hun eigen stamnaam. Ook was het recht in het land tusschen Flie en Sincfal, toen dit tot Friesland behoorde, in menig opzicht verschillend van dat tusschen Flie en Lauwers. De wettelijke verhouding tusschen de verschillende standen was er eene andere en het stelsel van weergeld of zoengeld en boeten eveneens. 2) Holland en Zeeland zijn door de Friezen minder gekoloniseerd, dan wel overheerd. 3) En dit kon slechts plaats hebben gedurende en na het vertrek der Saksische volken.

Zonder ernstig verzet der overige bevolking schijnt dit echter niet te zijn geschied. Daar naar den geest der tijden het zwaard besliste over het bezit van den bodem, konden hevige botsingen niet achterwege blijven. Belangrijke oorlogen zelfs schijnen er om de uitbreiding van Friesland te zijn gevoerd. De Friesche kronieken, ofschoon in de tijdrekening onderling verschillend, geven daarvan een bericht, dat zoo geheel in overeenstemming is met de bekende feiten en tijdsomstandigheden, dat wij er in hoofdzaak eenige waarde aan mogen hechten. Toen onder den Frieschen koning Richold, zoo lezen we er, het gezag in West-Friesland werd waargenomen door Dibbald, geraakte deze met de overige bewoners van Batavie in een oorlog, die een zoo dreigend karakter verkreeg, dat Koning Richold hem met een talrijk leger moest te hulp komen. En deze heroverde toen niet alleen hetgeen reeds verloren was, „maar won ook ver-

1) Vergel. het uitvoerig betoog van *Ypey*. Beknopte Gesch. der Ned. taal II, Bijvoegs. en Aanm. 113—132.

2) Lex Frisionum I en passim.

3) *Ypey*, t. a. p. 113 en 114.

Wumkes.nl

„scheidene sterkten en vastigheden, waardoor hij zijn land „aanmerkelijk uitbreidde." 1) Dit bericht wordt, voor zooverre de uitbreiding van Friesland betreft, door de latere geschiedkundige feiten bevestigd. Maar welke de uitbreiding met sterkten en vastigheden was, die toen gewonnen werd, lezen we daarin niet. Wij moeten dus onderzoeken, wat daarvan als geschiedkundig kan worden aangenomen.

De vroegere Friesche volkplantingen waren op het westelijk deel van het eiland der Batavieren gevestigd. 2) Hoogst waarschijnlijk hebben deze zich toen uitgestrekt tot aan de Hollandsche IJssel, destijds met de Nieuwe Maas één der zuidelijke armen van den Rijn. Tot zóó verre toch hadden de Friesche rechtsbeginselen zoo diepen wortel geschoten, dat ze er tot over de middeleeuwen van kracht bleven, terwijl zij ten zuiden van de IJssel geen stand hebben kunnen houden. Hugo de Groot zegt: „De IJssel, „die, eertijds uit den Rijn zijn oorsprong hebbende geno„men, bij den nieuwen dam boven IJsselsteijn is gestopt, 3) „en van daar loopende dwars door Holland, bij IJssel„monde valt in de Maas, heeft van ouds gediend tot een „merkelijk gescheid van Holland, zulks dat al hetgeen „noordwaarts van de IJssel is gelegen, genoemd is Noord„Holland." En daarna deelt hij uitvoerig mede, dat ten noorden van de IJssel immer het Friesche *Aesdomsrecht* heeft geheerscht. Daar sprak de Asing of Asega de vonnissen uit. Daar gold ook het Friesche rechtsbeginsel omtrent het erfrecht: het naaste bloed erft het goed, terwijl ten zuiden van de IJssel het schependomsrecht van

---

1) *Winsemius.* Chroniek van Friesland, fol. 49.
Occo Scarlensis, kwarto uitg., p. 32.

2) Zie bl. 64.

3) Dit was geschied in het jaar 1283. Zie *Acker Stratingh*, Aloude Staat I, 157 - 163.

Wumkes.nl

kracht was, met het rechtsbeginsel: het goed keert terug naar den kant van waar het gekomen is. 1)

Dit belangrijke verschil van recht en rechtspleging wijst er op, dat het land ten noorden van de IJssel reeds zeer vroegtijdig voor een groot deel bewoond moet zijn geweest door de Friezen, die er hunne eigen rechtsgewoonten volgden. Waren toch die rechten hier eerst met de vestiging van het Friesche rijksgezag ingevoerd, zij zouden, evenals in de andere overheerde streken, bij den lateren overgang tot het Frankische rijk, ook lichter voor het Frankisch recht hebben plaats gemaakt. Benoorden de IJssel waren dus de Friezen waarschijnlijk sedert lang inheemsch en zullen ze ook het eerst de door de Saksen verlaten oorden hebben ingenomen en er het regeeringsgezag hebben trachten te vestigen.

De verdere uitbreiding van hun gebied geschiedde thans in zuidelijke richting.

Ten einde de juiste grenzen en den tijd dier uitbreiding te vinden, moeten we thans een vluchtigen blik werpen op het gelijktijdig ontstaan van het groote Frankische rijk, omdat de noordelijke grens daarvan tevens voor een deel de zuidelijke grens van Friesland uitmaakte.

Tot aan het einde der vijfde eeuw waren nog altijd zoowel de Salische als de Ripuarische Franken als afzonderlijke stammen opgetreden. Sedert het jaar 481 was Clovis Koning der Salische Franken, terwijl Siegbert als Koning aan het hoofd stond der Ripuariers. Gezamenlijk bevochten ze de Allemannen, die met eene geduchte macht

1) *Hugo de Groot.* Inleid. tot de Holl. Rechtsgeleerdheid II, 28, bl. 170—175.

Prof. Fockema Andreæ. Aant. op deze Inleiding, p. 105—111, en de daaraangehaalde *Dr. Julius Ficker,* Untersuchungen zur Erbefolge der Ost-Germ. Rechte, III, p. 1, leeren dat het Hollandsch Aesdomsrecht *niet uitsluitend* Friesch Recht was, hetgeen wegens de vermenging der bevolking licht begrijpelijk is, maar aan het betoog geen afbreuk doet.

Wumkes.nl

tegen de oostelijke grenzen waren opgetrokken. Dit geschiedde in den vermaarden slag bij Tolpiak of Zulpich, niet verre van Keulen, in 494. In het hachelijkst oogenblik van den strijd had Clovis, op aandrang van zijne gemalin Clotilde, de gelofte gedaan, om, indien hij de zege mocht behalen, het geloof te zullen aannemen van de Christenen, wier machtige God de overwinning schonk aan dengene, die in Hem geloofde. 1) De Franken zegevierden. En Clovis deed zijn woord gestand. Hij liet zich doopen door den heiligen Remigius. En 3000 Frankische krijgers volgden zijn voorbeeld. Na deze gewichtige gebeurtenis was zijn leger als door bovennatuurlijken krijgsmoed bezield. 2) Clovis voerde zijne dapperen van de eene overwinning tot de andere. Verschillende vorsten van Gallie verleenden hem eerst hunnen bijstand, om later voor hem plaats te maken. Het land tusschen de Seine en de Garonne werd bij het zijne ingelijfd. Parijs werd de hoofdstad. Maar nog deelde hij het gezag met den koning der Ripuariers. En de Christelijke koning ontzag zich niet, diens zoon over te halen om zijnen vader te vermoorden, en daarna ook den zoon zelven van het leven te doen berooven. En nadat hij nog eenige andere vorsten van Gallie had laten ombrengen, was hij omstreeks het jaar 500 de stichter geworden van de groote Frankische monarchie, de oudste dochter der Christelijke kerk. 3)

Zijn rijk, meer eene samenvoeging van verschillende volken dan van nauwkeurig begrensde landen, omvatte in

---

1) Gregorius Turonensis, II, 30.
Arend. Algem. Gesch. des Vaderl. I, 288 en 289.
2) *De Sismondi.* Hist. des Franç. I, 187.
Wagenaar, I, 305 en 309.
Arend, t. a. p. I, 289.
Waitz, t. a. p. II, 58.
3) *De Sismondi*, t. a. p. 229—232 en 234.
Waitz, t. a. p. II, 58—63.

Wumkes.nl

het noorden, volgens de jongste nasporingen, 1) de landstreken, die door de Franken waren ingenomen. Wij hebben dus nog een enkelen terugblik te werpen op de landen, waar de Franken zich voorheen hadden gevestigd. Van de Salische Franken had de stam der Sicambren, waaruit koning Clovis was gesproten, tusschen den Rijn en de Waal stand gehouden. 2) De overige Saliers hadden zich over den Rijn begeven en aldaar in de streken van de Maas en de Waal neergezet. Deze landen, hoe vaak ook verontrust door de Saksen, hadden ze behouden. Later waren ze de Maas overgetrokken naar Toxandrie, (Brabant), waar ze door Julianus waren gelaten. Vandaar hadden ze zich steeds verder zuidwaarts over België verspreid, eerst tusschen de Maas en de Schelde en allengs ook westwaarts van de Schelde op Belgischen bodem tot aan de zee. 3) Nevens hen waren de Ripuariers van den oostkant den Rijn overgetrokken, waar ze allengs al het land tusschen den Rijn en de Maas hadden veroverd. Na de vereeniging van de Salische en Ripuarische Franken, strekte zich dus het Frankische rijk uit van den Rijn ten oosten tot de zee ten westen, terwijl de noordelijke grens op Nederlandsch grondgebied hoofdzakelijk bepaald werd door den *Nederrijn* en verder door de *Lek*. 4)

Hiermede strookt geheel de zuidelijke grens van Friesland, zooals we dien later uit nauwgezette nasporingen leeren kennen. Ook de *Lek*, tot waar zij zich bij *Dorestad* of

---

1) *Waitz*, t. a. p. II, 63 en volg. 77—79, 186 en volg.
Roth. Benificialwesen, 52—56.

2) *Acker Stratingh*, II, 1e deel, 142—144.
Gregorius Turonensis, II, 31. Bij zijnen doop sprak Remigius hem aldus aan: „Buig uwen hals, Sicamber", enz.
Arend, I, 289.

3) *Waitz*, t. a. p. II, 20—25, 27—39 en verder als boven.
Roth, t. a. p. 52—54.

4) *Waitz*, t. a. p. II, 64, 68—69.

Wumkes.nl

Duurstede aan den Benedenrijn aansluit, blijkt toen de grens van het rijksgebied der Friezen te hebben uitgemaakt. 1) En ongetwijfeld moet zij het dadelijk na de uitbreiding van het Friesche gebied zijn geweest. De Franken, na de stichting van hun machtig rijk, immer de grenzen daarvan uitbreidend, zouden later de uitbreiding van Friesland tot aan de *Lek* niet hebben kunnen gedoogen. Wij mogen dus aannemen, dat die grens reeds vóór het jaar 500 bestond. 2)

Friesland had zich alzoo tegen het einde der 5e eeuw zeer aanmerkelijk uitgebreid. Alle landen ten noorden van de *Lek* behoorden tot zijn gebied. De *Kromme Rijn*, die aan het begin van de *Lek* in noordelijke richting voortloopt, was tot Utrecht de oostelijke grens. En vandaar ging die grens waarschijnlijk verder noordwaarts voort en omvatte er mede het *Gooiland*, (een Friesche *go*), zooals de Friesche plaatsnamen op *um*, als *Hilversum*, *Bussum*, *Blaricum*, de *maatlanden* of maadlanden, de *Scharen* (Friesche meenscharen of gemeene weiden) met den *Scarmaster* (Schaarmeester) als bestuurder, aantoonen. Het land omvatte alzoo, benevens *Noord-Holland* nagenoeg geheel *Zuid-Holland* en een groot gedeelte van *Utrecht*. De belangrijke plaatsen als *Dorestad*, aan de scheiding van de Lek en den Krommen Rijn, eerlang de stapelplaats van Britsche handelswaren, en meer noordelijk de *Wiltenburg*, nabij het *traject* of de overtocht over dien Rijnarm, waar reeds in de volgende eeuw het bloeiende *Utrecht* de twistappel zou worden tus-

1) *V. d. Bergh.* Midd. Ned. Geogr. 69.
2) *Wagenaar*, I, 292.
Arend, t. a. p. I, 284.
Van Loon. Aloude Holl. Hist. I, 236, 237.
Molhuysen, in Nijhoffs Bijdr. III, 69.
F. Sjoerds. Jaarb. van Friesland, I, 280.

Wumkes.nl

schen de Friezen en de Franken, behoorden er toe, en zullen alzoo tot de „sterkten en vastigheden" kunnen worden gerekend, die, volgens de nasporingen ook van andere geschiedschrijvers, door de Friezen waren ingenomen. 1)

§ 6.

Vervolg der zuidelijke uitbreiding.

Nog lagen de Zeeuwsche eilanden daar, onafhankelijk, tusschen de Friezen en de Franken. Zij waren bij de stichting van het Frankisch rijk daarin niet opgenomen, omdat de Franken tijdens hunne verhuizing, eerst nadat zij reeds diep in Belgie waren doorgedrongen, zich westwaarts van de Schelde hadden begeven, maar nimmer de meer noordelijk gelegen landen aan de monden dier rivier hadden ingenomen. 2)

Zij behoorden later tot Friesland. De oude Wet der Friezen, de Lex Frisionum, zegt uitdrukkelijk, dat hun land zich in de 8e eeuw uitstrekte tot aan Sincfal of het Zwin in Vlaanderen 3) En reeds in het begin der 7e eeuw vinden we melding gemaakt van *Scaltheim*, eene plaats aan

1) *Wagenaar*, I. 292 en 337.

V. d. Bergh, t. a. p. 115.

Dirks. Koophandel der Friezen, 113.

Lintelo de Geer. De strijd der Friezen en Franken. Berichten Hist. Gen. III, 12.

Van Lennep, t. a. p. 178.

Van Loon, t. a. p. 237, 238.

2) Minder juist meent *Arend* t. a. p. I, 291 uit *Hedn*. Hist. Ultraj. V, 35, Edit. Ultraj. 1643, waar deze den omvang van het noordelijk deel van het Frankisch rijk eenigszins algemeen beschrijft als: „quidquid inter „Rhenum, Mosam et Oceanum interjacet", te kunnen afleiden, dat daaronder ook de Zeeuwsche eilanden waren begrepen.

Vergel. de vorige § bl. 583.

3) Lex Frisionum I, 10 en vervolgens.

Wumkes.nl

de zeekust bij den mond der Schelde, als in Friesland gelegen. 1)

De tijd wanneer en de wijze waarop deze uitbreiding is geschied, zijn geheel onzeker. Maar al bestond hier niet dezelfde aanleiding, als tusschen de Rijnarmen, waar de sints twee eeuwen gezetelde Friezen hun gezag trachtten te vestigen; waarschijnlijk is het toch, dat dit ook hier spoedig daarna heeft plaats gehad.

Ook de Zeeuwen hadden ijverig deel genomen aan de tochten naar Brittannie. Zeeuwsche plaatsnamen, met geringe wijziging op Britschen bodem overgebracht, als *Aserdike*, *Borsill*, *Buttington*, *Ellewald*, *Goosy*, *Hemsted*, *Wolfhardisworth*, *Schelley*, *Yersey*, bewijzen dit voldingend. 2) De aanmerkelijke verzwakking in de gelederen der Zeeuwen, vooral van weerbare mannen, maakte dus den Friezen, kloeke schippers als ze waren, herhaalde landingen op de eilanden gemakkelijk. Friesche nederzettingen volgden. Plaatsnamen als onder andere *Friezendijk* en de *Friezendijksche moeren*, gelijk ook geslachtsnamen, als *Overbordine*, van *Bordo*, *Bordinus*, (*Boerdiep*) en de *Poppinga's* met *Poppendamme* en *Popkenburg* schijnen er aan te herinneren. 3) Zelfs eigenaardige gebruiken der Friezen komen vervolgens met die der Zeeuwen overeen. Opmerkelijk toch is het, dat, — terwijl overal elders de uitgestrektheid der landerijen steeds werd berekend naar een aangenomen maat van bunders, *(mansi)*, of naar het aantal hoeven, *(hubae)*, — daarentegen zoowel in Zeeland als in Friesland tot in veel lateren tijd, de grootte van weidegronden bepaald werd naar het aantal

---

1) *Wagenaar*, I, met aanhaling van *Eginhart*, de translationibus, 5; en *Marcellini* et *Petri*, libri, IV, 39.

2) *Molhuysen*, t. a. p. III, 228.

F. Nagtglas. Onze Voorouders in Zeeland, 32.

3) *Nagtglas*, t. a. p. 36.

Von Brucken Fock. Friesche Volksalmanak 1892, bl. 135—138.

Wumkes.nl

koeien of schapen, dat op de landen kon grazen. 1) Het is dus aannemelijk dat de nederzettingen der Friezen vrij talrijk zullen geweest zijn, en zoo vroegtijdig, dat hunne gebruiken er duurzaam ingang konden vinden.

Dit kan niet later zijn geschied, dan in de eerste helft der 6e eeuw, toen het nog zonder bemoeilijking der heerschzuchtige Franken kon plaats hebben, omdat de zonen en kleinzonen van Koning Clovis toen belangrijke veroveringen maakten in het zuiden van Gallie en oostwaarts in Germanie. 2)

Geheel anders was het in de 2e helft dier eeuw, toen de Franken ook ten noorden van hun rijk hun gezag trachtten uit te breiden. Van toen af aan vernemen wij de eerste sporen van eene rechtstreeksche verhouding van de Friezen tot de Franken. Tot juist begrip er van moeten we daarom nogmaals een enkelen blik werpen op de gebeurtenissen in het Frankische rijk.

Dit groote rijk bleef niet altijd in zijn geheel. Het was er de gewoonte, om bij het overlijden van den vorst, het rijk te verdeelen onder zijne zonen. In den eersten tijd bestonden de meest gewone deelen, — ofschoon bij de verschillende verervingen niet altijd gelijk, — in *Austrasie* of de oude landen der Salische en Ripuarische Franken en alzoo het noordelijk gedeelte; *Neustrie* of het nieuw veroverde land in Gallie, zuidwestwaarts van België, en *Bourgondie,* dat grootendeels het zuidoostelijk deel omvatte.

Tegen het einde nu van de eerste helft der 6e eeuw trachtten de Koningen van Austrasie de noordelijk van hen gevestigde volken aan zich cijnsbaar te maken. Reeds was een deel

1) *V. d. Bergh.* Midd. Ned. Geogr. 84, 110.
2) *Waitz, t. a. p. II, 71—76.*

Wumkes.nl

der Saksen aan de Wezer aan hen schatplichtig. Maar dit moedig volk verzette er zich tegen. En in de daarop gevolgde oorlogen in de jaren 555 en 556 ontwikkelden de Saksen zoo groote kracht, dat de Frankische Koning zich zelfs genoodzaakt zag, den vrede af te smeeken. 1) Friesche geschiedschrijvers hebben het voorgesteld, alsof de Friezen hierbij, evenals in lateren tijd, de bondgenooten der Saksen zouden zijn geweest. 2) De geschiedbronnen bevestigen dit niet. Integendeel blijkt, dat de Thuringers hierbij de bondgenooten der Saksen waren, en dat de vermaarde slag van 556 verre van de Friesche grenzen aan de Wezer heeft plaats gehad. 3) Maar de heerschzucht der Franken rustte niet. Weinig tijds later waren de Saksen weer schatplichtig. 4)

Ook de Friezen schijnen zich destijds aan een verdrag te hebben moeten onderwerpen, waarbij zij zich, zooal niet tot eene jaarlijksche schatting, dan toch tot hulp en bijstand in den krijg hadden verplicht.

Men heeft vermoed daarvoor grond te vinden in eene vage uitdrukking van een Frankisch dichter uit dien tijd, die een lofzang wijdt aan den dapperen Veldheer Lupus, Hertog van Champagne, onder den Koning Siegbert, welke sedert 561 over Austrasie regeerde. 5) „Uwe dapperheid en „buitengewone voorspoed" — zingt hij onder meer — „is „gebleken bij de snelle overwinning van de Denen en de

---

1) *Greg. Turon.* Hist. Franc. l. IV, c. 10 en 15.
De Sismondi. Hist. des Franç. I, 287 en 288.
2) *Schotanus.* Fries. Hist. 44.
F. Sjoerds. Frics. Jaarb. I, 306.
3) *Greg. Turon,* t. a. p. c. 10, 14, 15.
4) *Waitz,* t. a. p. II, 76, noot 1.
5) *Greg. Turon,* VI, c. 4.
Aimoinus, III, 38.
Notae op *Fortunatus,* p. 179.
Bijv. en Aanm. op *Wagenaar,* I, 38.

Wumkes.nl

„Saksen aan den bochtigen *Bordaü*-stroom." 1) Onder dezen stroom heeft men gemeend, de *Bordo* of het Boerdiep in Friesland te moeten verstaan, zoodat de overwinning dus ook de Friezen zou hebben getroffen. 2) Het is echter bevreemdend dat de Friezen, in wier stamland de slag dan zou moeten zijn voorgevallen, niet bij name genoemd zijn, terwijl ook voor *Bordaü*, naar het zinsverband zoowel als de versmaat, veeleer *Bordine* had moeten zijn geschreven. De geleerde uitgever van het gedicht maakt de opmerking, dat in de volgende versregels gewag wordt gemaakt van de *Langona*, waarmede een stroompje op Oud-Saksisch grondgebied zou zijn bedoeld, thans onder den naam van *Lon* bekend, zoodat de strijd in Saksen moet hebben plaats gehad. De naam *Bordaü* zou dan waarschijnlijk eene onjuiste lezing zijn voor *Bobera*, thans *Bober*, een zijtak van de *Oder*. 3) De aangehaalde versregels verspreiden dus geen licht over de verhouding tusschen de Friezen en de Franken.

---

1) *Fortunatus*, lib. VI. Carmen 7. de Lupo duce.

Quae tibi sit virtus, cum prosperitate superna,
Saxonis et Dani gens, cito victa, probat.
Bordaü, qua fluvius sinuoso gurgite currit,
Hic adversa acies, te duce, caesa ruit.
Dimidium vestris jussis tunc paruit agmen,
Quam merito vincit, qui tua jussa facit,
Ferratae tunicae sudasti pondere victor
Et sub pulverea nube coruscus eras,
Tamque diu pugnas acie fugiente secutus,
Langona dum vitreis terminus esset aquis,
Qui fugiebat iners amnis dedit ille sepulchrum,
Pro duce foelici flumina bella gerunt.

2) *Waitz*, II, 76, noot 3, met een beroep op *Lintelo de Geer*, „De strijd der Franken en Friezen," bl. 11, waar deze dit echter in twijfel laat, terwijl dezelfde hooggeleerde schrijver in zijne „Saksers vóór en onder Karel den Groote" alleen melding maakt van deze overwinning op de Saksers en de Denen.

3) *Fortunatus*, notae op het aangehaalde Carmen.

Wumkes.nl

Andere feiten van omstreeks denzelfden tijd zijn belangrijker. Zij wijzen niet alleen op eene verbintenis der Friezen, om den Koning van Austrasie met hulptroepen bij te staan in den krijg, maar tevens op eene toen reeds bestaande nauwe vereeniging van de Zeeuwen met de Friezen.

Tegelijk met Koning Siegbert van Austrasie regeerde zijn broeder Chilperik over Neustrie. Deze heerschzuchtige vorst was met een leger in de landen van Austrasie gevallen, terwijl Siegbert in Duitschland andere volken beoorloogde. Siegbert riep toen de *Overrijnsche* volken te hulp, met den kans om buit te kunnen behalen. Die Overrijnsche volken waren, naar het algemeen gevoelen der geschiedschrijvers de Saksen en de Friezen. 1) En uit het vervolg van dezen krijg mag worden afgeleid, dat onder de Friezen ook de Zeeuwen waren begrepen. De hulptroepen verschenen; maar toen bij hunne aankomst de vrede reeds was gesloten en hierdoor de hoop op het behalen van buit vervlogen was, waren ze zoozeer verwoed, dat ze aan 't plunderen sloegen in de omstreken van Parijs, het gebied van Chilperik. Slechts met groote inspanning wist Siegbert hunne woede te bedwingen. En nauw waren de hulptroepen vertrokken, of de broederkrijg ontvlamde op nieuw. Wederom riep Koning Siegbert dezelfde Overrijnsche volken te hulp; 2) wederom verschenen ze, en onder Siegberts aanvoering behaalden ze eene zoo volkomen overwinning op Chilperik, dat deze moest vluchten en Siegbert door de Neustriers op het schild werd verheven en tot hun Koning werd uitgeroepen. Maar wat gebeurde? Op het oogenblik, dat

---

1) *Gregorius Turonensis*, IV, cap. 50 en 51. „Gentes illas, quae ultra „Rhenum habentur.

Wagenaar, I, 326.

Arend, I, 301.

2) *Gregor. Turon.* t. a. p. cap. 51 en 52.

Wumkes.nl

Siegbert van het schild nederdaalde, werd hij door vergiftige dolken van twee sluipmoordenaars, door Chilperiks vrouw Fredegunda afgezonden, verraderlijk vermoord. 1)

Dit geschiedde in 575. Er mag uit worden afgeleid, dat Friesland zich destijds tot het leveren van hulptroepen aan den Koning van Austrasie verbonden had. Maar de gevolgen waren in tweeërlei opzicht voor Frieslands geschiedenis gewichtig.

Chilperik beklom wederom den troon van Neustrie. En deze Nero der Franken, zooals hij door zijn eigen landgenooten werd genoemd, 2) vierde thans zijn lusten bot, om de volken, die Siegbert hulp hadden verschaft, op bloedige wijze te straffen. De evengenoemde dichter bezingt hem als: „den schrik der verafwonende Friezen en Zeeuwen, „die immer strijdlustig, zijne tuchtroede hadden verdiend." 3)

Deze woorden wijzen op eene toen reeds bestaande nauwe vereeniging van de Friezen en de Zeeuwen, De tuchtiging, die zij gesamenlijk hadden verdiend, doet vermoeden, dat zij ook te zamen tegen Chilperik hadden gestreden. En dit maakt het aannemelijk, dat de Zeeuwen toen deel hebben uitgemaakt van het Overrijnsche volk der Friezen, dat door Siegbert was te hulp geroepen. Is dit vermoeden juist, dan moet, op grond van de hiervóór vermelde feiten, deze vereeniging reeds in de eerste helft den 6e eeuw hebben plaats gehad.

---

1) Deze tijd van gruwelen schijnt de stof te hebben geleverd voor het Oud-Duitsche *Nibelungenlied*, waarin *Siegbert* voorkomt als *Siegfried*, wiens heldendaden tegen de Saksen en Denen en andere volken worden bezongen.
Wirth. Deutsche Geschichte, I, 453.
Arend, t. a. p. I, 301.

2) *Greg. Turon.*, VI, 46. „Chilpericus, Nero nostri temporis."

3) *Fortunatus.* Carml. VIII, vs. 75. Ad Chilpericum regem:
Terror et extremis Frisonibus atque Suevis,
Qui neque bella parant, sed tua frena rogant.

Wumkes.nl

De wraakneming van den Koning van Neustrie op de Friezen had intusschen geene duurzame gevolgen. Nooit heeft Friesland, voor zoo verre bekend is, in eenige ondergeschikte verhouding tot het verafgelegen Neustrie gestaan. De benaming van „den schrik der Friezen", door den dichter aan Koning Chilperik met ophef toegekend, schijnt dus alleen te doelen op de tuchtiging, die zij toen hadden ondergaan. 1)

De broederkrijg in het Frankische rijk had voor Friesland meer gewenschte gevolgen.

Koning Siegbert was in Austrasie opgevolgd door zijn zoon Childebert, een kind van vijf jaren. Een Hofmeijer werd hem als voogd ter zijde gesteld. Dit leidde zoowel binnen- als buitenslands tot verbrokkeling van de macht des Konings. De rijksgrooten, niet gezind een kind boven zich te erkennen, begonnen, elk in zijn gebied, de hoogste macht uit te oefenen. 2) En de overige Germaansche „volken" — zegt *De Sismondi* in zijne uitvoerige geschiedenis der Franken — „die tot nu, onder hunne eigen vor„sten, des Konings vader waren gevolgd, maar ongenegen „waren, bevelen te ontvangen van een kind en zijn voogden, „maakten zich los van het Frankische rijk, zoodat gedu„rende langen tijd van deze volken geen sprake meer is." 3)

Dientengevolge had ook Friesland zich vóór het einde der 6e eeuw, van eene tijdelijke ondergeschikte verhouding jegens het Frankische rijk ontslagen en zijne onafhankelijkheid gehandhaafd. 4)

---

1) *Waitz*, t. a. p. II, 154 in noot 1, verklaart ook, dat de dichter Fortunatus meermalen in zijne uitdrukkingen overdreven is.

2) *De Sismondi*, t. a. p. I, 334—339.
Waitz, t. a. p. II, 680.
Arend, t. a. p. I, 301 en 302.

3) *De Sismondi*, t. a. p. I, 339.

4) *Arend*, t. a. p. I, 319.

Wumkes.nl

Wanneer wij thans, aan het einde van ons onderzoek naar de uitbreiding van Friesland, alles kort te zamen vatten en zooveel mogelijk onder ronde jarentallen voorstellen, dan leidt dit tot het volgend overzicht.

Reeds vóór het jaar 300 hadden Friesche volksplantingen zich neergezet op land tusschen de Rijnarmen, waarschijnlijk tot aan de Hollandsche IJssel, waar ze onder het gezag der Romeinen gevestigd bleven.

In den loop der volgende eeuw, vóór het jaar 400, hadden ze in het noorden hun gebied uitgebreid over de kustlanden der Noordzee, tot aan de Wezer.

In hetzelfde tijdperk hadden Noord-Germaansche volksstammen, onder den algemeenen naam van Saksen bekend, zich over Neerlands bodem en langs de Hollandsche kusten tusschen de Friezen en de overige bewoners, verspreid.

De naam der Batavieren ging toen uit de geschiedenis verloren.

Omstreeks het jaar 400 eindigde hier te lande het gezag der Romeinen en tien jaren later ook in Brittannie De Saksische volken staken vervolgens in steeds herhaalde tochten, voor het meerendeel naar Brittannie over.

De Friezen behielden toen hier hun terrein en breidden er hun macht en gezag uit over nagenoeg geheel Zuid-Holland en een aanzienlijk deel van Utrecht. De Lek was omstreeks het jaar 500 hun zuidelijke grens.

En vervolgens, waarschijnlijk in de eerste helft der zesde eeuw, had Friesland zijn gebied verder zuidwestwaarts uitgebreid, ook over Zeeland, tot aan Sincfal of het Zwin bij Sluis in Vlaanderen, omstreeks ter plaatse waar nog heden ten dage de grens is tusschen Nederland en België.

Van nu af aan, zegt terecht Asch van Wijck, waren de Friezen hier te lande op den voorgrond getreden. De Franken behoorden op den achtergrond te worden ge-

Wumkes.nl

plaatst, al vinden we ook bij de Christelijke geschiedschrijvers van dien tijd meer gewag gemaakt van dezen, dan van de heidensche Friezen. 1)

Friesland had toen zijne grootste uitbreiding bereikt. Het omvatte het gebied langs de Noordzee van de Wezer tot over de Schelde. Zijne uitgebreidheid boezemde ontzag in. 2)

Van geringe beginselen was het geklommen tot eene macht, die vervolgens gedurende anderhalve eeuw den ongelijken strijd met het groote Frankische rijk kon volhouden, tot verdediging van de Oud-Germaansche vrijheid en zelfstandigheid. De volhardende moed, welke die macht had gewrocht, wekt onzen eerbied voor het stoere voorgeslacht. Daarom acht ik het gepast, aan het einde van dit onderzoek te sluiten met eene aanhaling van den begaafden geschiedkundige, den Hoogleeraar Royaards:

„De Friezen waren bij de geweldige beroeringen der „Europeesche volken niet, als zoovele andere, ten onder„gegaan. Immer behielden ze den reeds voor lang inge„nomen grond, toen bijna alle landen van Europa derzelver „inwoners verwisselden. Hier woonde de stam, welke zich „staande hield, te midden dier groote Europeesche beroe„ring en zijne plaats aan geen anderen afstond. Deze „breidde zich uit van het Flie tot aan de Schelde, en altijd „hier stand houdende, is uit hen het nageslacht gesproten, „dat immer deze landen bewoonde. Meer dan de Batavieren „en Kaninefaten, noemen we daarom de Friezen onze voor„vaderen; dat heldhaftig geslacht, hetwelk voor de terecht „vereerde Batavieren niet onderdeed; over wier naam wel „is waar geen zoo poëtische gloed ligt, als over de Bata„vieren, maar meer historische waarheid; die daar staan „te midden der volksberoeringen, als een krachtige eik

1) *Asch van Wijck.* Handelsverkeer van Utrecht, I, 96.
2) *Dirks.* Koophandel der Friezen, 142.

Wumkes.nl

„in het woud, die de stormen tart en door den stroom der „wateren niet ontworteld wordt." 1)

§ 7.

De maatschappelijke en staatsrechterlijke toestand in het Friesche Stamland.

A. *Maatschappelijke toestand.*

Met de uitbreiding naar buiten had zich ook de inwendige toestand in het stamland sterk ontwikkeld. De vruchtbare kleibodem in het noorden, was als bedekt met nederzettingen der nijvere landbouwers, wier zeer talrijke *hemmen*, zooals wij reeds zagen, de grondslagen vormden van de latere dorpen en gehuchten. 2) De vroeger algemeene velden waren dus reeds voor een groot deel in bijzonder bezit genomen en door cultuur tot meerdere productieve waarde gebracht. Het overige dier velden werd ten behoeve der naastbijgelegen hemmen verdeeld. Als schier overal op den Germaanschen bodem placht men de grenzen van zoodanige deelen aan te wijzen door bijzondere merken of merkteekenen, als een bosch, een water, een boom of merken in een boom gekapt. Hier op den vlakken kleibodem geschiedde het door een natuurlijk water of door een gegraven sloot van bepaalde wijdte. Die sloot werd onvervreemdbaar verklaard. Allengs was de naam *merk* of *mark*, als grensteeken, overgegaan op het begrensde: wat tusschen de merken of marken lag, werd zelf de *merk* of *mark* genoemd. 3) In de Oud-Saksische gedeelten van Nederland, waar tot op den huidigen dag marken zijn blijven bestaan, ontwikkelde zich zelfs een afzonderlijk markerecht. In

1) *Roijaards.* Invoering van het Christendom, 47.

2) Zie bl. 546.

3) *Noordewier.* Rechtsoudheden, 210 en Bijna vergeten Hoofdstuk 11 en 12.

Wumkes.nl

Friesland echter werd het recht omtrent de marken door het algemeene volksrecht geregeld. In dit volksrecht, dat in een volgend tijdvak der geschiedenis in geschrift werd gebracht, maar reeds van ouds als zede en gewoonte, (*sed end pliga*) zal hebben gegolden, vinden we daaromtrent verschillende bepalingen. De marken of merken behoorden hier aan bepaalde hemmen en werden dientengevolge *hemmerken* of *hemmericken* genoemd. 1) Ofschoon in gemeenschappelijk bezit, werd echter het gemeenschappelijk gebruik reeds vroegtijdig in het belang van den landbouw opgeheven. De hemmerken moesten om de vier jaren worden verdeeld, en die verdeeling moest voltooid zijn met evennachts- of lentedag, „omdat de koe te velde moest", eene redegeving, die aantoont, dat de hemmerken hoofdzakelijk uit weidegronden bestonden. 2) De bouwlanden waren, ingevolge den eisch van den akkerbouw, reeds veel vroeger in bijzonder bezit gekomen. De landbouw was dus aanmerkelijk vooruitgegaan. De vruchtbare kleibodem verspreidde welvaart.

Andere bedrijven versterkten dien. Van ouds kloeke schippers, hadden de Friezen met de Saksen bij hunne strooptochten herhaaldelijk de Gallische kusten verontrust. Aan de overtochten naar Brittannie hadden ze, zij het ook in evenredig geringe mate, deelgenomen. Hunne kusten en zeegaten en

1) Verslagen en Mededeelingen der Kon. Academie van Wetenschappen, IX, 1e stuk, 49. Marken in Friesland.

V. Richth. Alt fries Wörterb. op *hemmerik* en *hamreke*.

Wierdsma. Oude Fr. Wetten, 23, 42, 43, 45, 294, 304, 311, 317 enz.

Acker Stratingh, t. a. p. 353 en volg.

V. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr. 117—124.

2) *Wierdsma*, O. F. W. 42—45.

Ook deze vierjaarlijksche verdeeling schijnt omstreeks de 12e eeuw in onbruik te zijn geraakt. Die verdeeling had toen nog plaats, indien ze gevorderd werd. Sedert dien tijd zijn dus ook de weidegronden, voor zooverre ze nog tot de hemmerken behoorden, allengs in het privaat bezit der gebruikers overgegaan.

Wumkes.nl

talrijke binnenwateren lokten uit tot de scheepvaart. Daaraan paarde zich de handel. Voortdurend onderhielden ze handelsbetrekkingen met de nieuwe bewoners in Brittannie. De oudste soort van Angelsaksische munten op Frieschen bodem gevonden en behoorende tot het einde van dit of den aanvang van het volgend tijdperk, leveren daarvan het bewijs. 1)

Bovendien getuigen talrijke overblijfselen, uit de terpen opgedolven, voor den handel met de Franken. Niet alleen vinden we er velerlei koperen, looden en hardsteenen voorwerpen, zoowel voor de bedrijven als voor huiselijk gebruik, maar vooral ook in ruime mate artikelen voor vrouwelijken tooi en opschik. Behalve vele kralen van barnsteen, die van de eigen noorderstranden afkomstig kunnen zijn, treft men ze er in verrassende menigte aan van been en vooral van glas en porcelein, in allerlei kleuren, ook mozaiek en gestreept en met zilver bewerkt, benevens velerlei haarpennen en opsteekkammen met fraai bewerkte bronzen handvatsels. En uit de opgedolven Merovingische gouden munten uit het begin van het volgend tijdperk, met de daarbij gevonden prachtige gouden sieraden, waarmede de edelvrouwen zich schijnen te hebben getooid, mag worden afgeleid, dat ook reeds aan het einde van het nu behandelde tijdperk, de welvaart tot belangrijke weelde had geleid. 2)

Het opkomend Staveren aan den waterweg noordwaarts naar de zee en zuidwaarts over Almere (het vroegere Flevomeer) naar den Rijn, was vooral bijzonder gunstig voor buiten- en binnenlandschen handel gelegen. En als hoofdzetel van de Friesche Hertogen, die er ontwijfelbaar eenigen luister zullen hebben verspreid, moet het reeds in dit tijdperk boven andere plaatsen tot aanzien zijn ge-

1) *Dirks,* Vrije Fries XII. De Angelsaksen en hunne oudste munten, 243 en vooral 274—316.

2) *Dirks,* Vrije Fries XVII. De vondst van gouden voorwerpen en gouden Merovingische munten, 143—162.

Wumkes.nl

komen. Maar ook meer algemeen verspreidde zich de welvaart en daarmede de smaak voor weelde. Had toch de oorspronkelijke godsvereering der oude Germanen zich bepaald tot heilige wouden of hoog verheven plaatsen, omdat zij het niet overeenkomstig achtten met de hemelsche grootheid, om de goden binnen enge wanden te beperken: 1) niet immer hielden zich onze heidensche voorvaderen aan die verheven beschouwing. Zij wijdden tempels aan hunne goden en begiftigden die met kostbare gouden en zilveren voorwerpen, die in het volgend tijdperk, bij het vernietigen dier tempels, met ophef worden vermeld, als groote weggevoerde schatten. 2)

Landbouw, handel en scheepvaart hadden dus reeds welvaart over het land verspreid.

B. *Staatsrechtelijke toestand en Bestuur.*

Niet door zwerftochten van hun oorspronkelijke baan afgedwaald, leefden de Friezen steeds voort onder hunne Oud-Germaansche instellingen. Hadden sommige andere volksstammen, die in de algemeene volksverhuizing hadden gedeeld, als de Salische en de Ripuarische Franken, de West-Gothen, de Bourgondiers en de Allemannen, reeds vroeger hunne eigen rechten doen opteekenen, om ze in den vreemde zoo zuiver mogelijk te handhaven: 3) bij de Friezen geschiedde dat eerst ten tijde van Karel den Groote. Maar hunne wet, als *Lex Frisionum* bekend, bevat een kern, die, nog grootendeels te herkennen, van ouds in het Friesche Stamland van kracht was en eerst later, na uitbreiding van het gebied, ook ten westen van het Flie en

1) *Tacitus.* Germ. IX.

2) *V. d. Bergh.* Ned. Mythol. in voce *tempels.*
Pertz. Monum. Germ. I. Ann. Metens. 325 en 326.
Idem II. 408.

3) *Brünner.* Deutsche Rechtsgesch. I, 282—353.

Wumkes.nl

ten oosten van de Lauwers, met eenige wijzigingen van toepassing is gemaakt. 1)

Als van ouds was persoonlijke vrijheid daarbij een hoofdbeginsel. In hun persoon onaantastbaar, mochten de vrije mannen niet aan lijf of leden gestraft worden. De misdaden werden geboet door de betaling van weergeld of zoengeld aan den beleedigde of zijne verwanten en door vredegeld of boete aan de overheid. 2) En dit beginsel bleef immer bestaan. Eén der hoofdbepalingen in het latere Friesche volksrecht was, dat alle Friezen hunne misdaden met hun geld of goed konden boeten. 3)

Met die persoonlijke vrijheid ging eene zooveel mogelijke gelijkheid van recht gepaard. Nergens in de Germaansche landen was het verschil tusschen de standen zoo gering als in het Friesche stamland. Het weergeld of zoengeld, dat, ingeval een persoon verslagen was, aan zijne verwanten moest worden betaald, geeft in deze den maatstaf aan. Bij de overige volken was het weergeld voor een persoon uit een hoogeren stand altijd het dubbele of meer van hetgeen voor iemand uit den onmiddelijk lageren stand voldaan moest worden. Stelt men het weergeld van den gewonen vrije op één, dan was het voor een edele nooit minder dan twee, somtijds drie, vier of zes, en voor een onderhoorige of lite nooit meer dan een half! 4) In het Friesche stamland daarentegen klom het weergeld niet op

1) *V. Richth*, Lex Fris. Uitg. Fr. Gen. Inleid. p. XXIX.
Lintelo de Geer, ald. Naschrift. 168 en volg.
Pols in Themis XXVII, bl. 578.

2) Lex Fris. passim.

3) *V. Richtsh.* Fr. Rechtsqu. 24 en 25. De XVII keuren. no. 16.
Wierdsma. O. F. W., bl 142.

4) Bij de Salische en Ripuarische wetten was de verhouding van het weergeld tusschen een lite, een vrije en een edele als 1, 2, 6. Bij de Beijersche wet als 1, 2, 4; en later bij de Saksische als 1, 2, 12. *Grimm.* Rechtsalterthümer, 272.

Wumkes.nl

door verdubbeling, maar slechts door vermeerdering met de helft. Dientengevolge stond de edele slechts een derde hooger dan de gewone vrije. Voor een edele werd betaald 89 schellingen (solidis), voor een vrije $53^1/_3$, en voor een lite $26^2/_3$ aan zijn meester en $8^8/_9$ aan zijne verwanten, samen $35^5/_9$. De onderlinge verhouding was dus hier gelijk aan $1^1/_2$, 1 en $^2/_3$. 1)

Hoe geringer het verschil in standen, des te meer waarborg voor de persoonlijke vrijheid. Voor overheersching van den één over den ander is daar minder gevaar.

Bij zulk een vrijheid ademend volk was alleenheerschappij onbestaanbaar. Alleen de volksvergadering kon beslissen over de belangen van allen. Volksvergaderingen en volksgerichten waren één. En de Lex Frisionum wijst ook uitdrukkelijk de volksvergadering, *placitum publicum*, aan, waar de klachten werden ingebracht. 2) Op bepaalde tijden kwamen de vrije mannen in de gouwen en ondergouwen of districten op de daarvoor bestemde vergaderplaats, de de *liuda-warf*, bijeen, om de algemeene belangen te regelen en de rechtspraak uit te oefenen. Zóó was het van ouds; zóó was het gebleven en zoo was het nog, gelijk later zal blijken, toen Friesland reeds een deel uitmaakte van het groote Frankisch-Germaansch rijk.

De uitvoering der volksbesluite was opgedragen aan eigen gekozen hoofden.

Maar niet enkel het binnenlandsch bestuur eischte eene uitvoerende macht.

De woelige tijden der volksverhuizing, de beveiliging

---

1) *Lex Fris.* I. 1, 3, 4.

Gaupp. Germ. Ansiedlungen, 120.

2) *Lex Fris.* XIV, 4. Dat deze rechtsgewoonte van ouds bestond, blijkt uit de bijvoeging: *talis consuetudo est.* De Karolingers hebben ook allerminst bij de veroverde volken eigen volksvergaderingen en volksgerichten *ingesteld*, maar hoogstens slechts *geduld*.

Wumkes.nl

daartegen van het voorvaderlijk erf, de strijd tegen de vijanden en de belangrijke uitbreiding van grond gebied, hadden algemeene legerhoofden noodzakelijk gemaakt. Alle Germaansche volken hadden in dezen tijd van beroering algemeene aanvoerders in den strijd. *Heretoghen* of *Hertogen* noemde me ze. En er is geen grond om te twijfelen, of zij ook bij de Friezen hebben bestaan. De overleveringen noemen ons sommige dier Hertogen, als *Ascon, Adelbold, Titus, Ubbo, Haron, Odilbald* en *Udolf Haron*. 1) Hunne namen luiden Friesch. 2) Wellicht zijn ze door hunne daden bij het volk in herinnering gebleven, al kunnen we overigens de beschrijving daarvan in de kronieken weinig vertrouwen, als waarschijnlijk door de volksverhalen versierd en in de tijdsorde vaak verward.

Met de belangrijke uitbreiding van grondgebied nam ook de macht der Hertogen toe. Elke verovering eischte maatregelen voor de vestiging van het gezag en de handhaving er van. Die vermeerdering van macht leidde allengs tot verhooging van den titel. Evenals bij de meeste volken, die in het laatst van het behandelde tijdperk op den voorgrond traden, als Franken, Angelsaksen, Allemannen, 3) kwam ook bij de Friezen de titel van *Koning* in gebruik. 3) De Friesche kronieken stellen dit omstreeks het midden der vijfde eeuw. 4) Onwaarschijnlijk is dit niet Het gebied der Friezen strekte zich in dezen tijd reeds uit van de Wezer, langs de Noordzee tot over het grootste gedeelte van Zuid-Holland. Als achtereenvolgende Koningen worden in de kronieken genoemd: *Richold-Uffo, Odilbald, Richold II*

1) *Winsemius*. Cronyk van Friesl. fol. 27 – 39.

2) Ook *Bolhuis van Zeeburgh* in zijne Kritiek der Fries. Gesch. schrijving bl. 170, acht deze namen niet verdicht.

3) *Wiarda*. Ost-Fries. Gesch. I, 55.

4) *Winsemius*, t. a. p. fol 42.

Wumkes.nl

en *Beroald,* 1) waarop *Aldgillis* en *Radboud*, die wij in het volgend tijdperk zullen leeren kennen, zouden zijn gevolgd. Geschiedkundig zeker is het, dat de beide laatsten ook door uitheemsche schrijvers van dien tijd als *Koningen* worden vermeld. 2) En het is niet waarschijnlijk, dat zij de eersten zullen geweest zijn, die dien titel voerden. Van den Frieschen bard *Bernlef* wordt door een tijdgenoot vermeld, dat hij zoo schoon de daden der oude Koningen kon bezingen, en hiermede zullen wel niet enkel die van Aldgillis en Radboud zijn bedoeld. Ook volgens het verhaal van den mislukten doop van Radboud, wenschte deze met de roemruchtige Koningen van zijn voorgeslacht een plaats in Walhalla te verkrijgen. 4)

Maar het Friesche Koningschap was niet gelijk aan dat der Franken.

Dáár was na de stichting van het groote Frankische rijk, het absoluut gezag ingevoerd. De oude Gallen toch, sedert eeuwen aan de heerschappij der Romeinen onderworpen, waren geheel ontzenuwd. En de Franken, gedurende meer dan twee en een halve eeuw door hunne zwerftochten en woeste oorlogen ontaard en verwilderd,

---

1) *Winsemius,* t. a. p. fol. 42—50.

2) *Beda.* Hist. Eccles. V. c. 19, zegt: *rege illorum Aldgilso*, gelijk ook *Eddius Stefanus* in vita *S. Wilfridi* c. 26: *Aldgelsum regem Fresiae;* beide aangehaald bij *V. Richth.* Lex Fris. uitgave Fr. Genootschap, p. XXI.

Beda t. a. p. V. c. 10 bij Richth. t. a. p. XXIII zegt *Rathbedo rege.*

Ook bij *Pertz* Mon. Germ. I, 114 in *Ann. Laurensses,* Idem I, 343 in *Ann. Fuldenses*, en I, 558 in *Reginonis Chronicon* wordt telkens *Radbodus rex* genoemd.

Daarentegen komt bij *Pertz* I, 291, in *Chron Moissiacense*, en aldaar I, 320, in *Ann Metens.* en *Pertz* II, 221, in *Ann. Xantenses* Radboud als *dux* voor.

3) *Pertz* II. Vita *Liudgeri.* 412. „(Bernlef) antiquorum actus regumque „certamina bene noverat psallendo promere."

4) *Pertz* II. Ann. Xantenses, 221 in *Appendix* op de Vita Sanctorum van Bolland III, p. 147.

Wumkes.nl

waren tot zelfregeering niet meer in staat. Zoodra die zwervende horden tot stilstand en een gevestigden staat waren gekomen, was eene krachtige regeering volstrekt noodzakelijk. De Koning, oppergebieder van land en volk, nam geheel de teugels van het bewind in handen. Binnenlandsch bestuur, rechtspraak, krijgszaken: alles berustte bij hem alleen. In zijnen naam oefenden de graven in hunne gouwen het gezag uit. Alle invloed van het volk was vernietigd. Alleen in de honderdschappen 1) bleef in den eersten tijd nog eene schaduw van medewerking van het volk bestaan. En al werd onder de eerste opvolgers van Koning Clovis de alleenheerschappij nog in gematigden geest uitgeoefend: allengs ontaardde zij in een gruwzaam dispotisme. De maatschappelijke verhoudingen werden somtijds met geweld veranderd. De rechtspraak, zonder contrôle, leidde meermalen tot het grofste onrecht. Barbaarsche straffen werden uitgevoerd. Rechtsveiligheid ging te loor. In dezen tijd verneemt men het eerst van majesteitsschennis. De Koning handelde als een Oostersch despoot, voor niets zwichtende, dan voor gewapend verzet. 2)

Zulk een Koningschap was in Friesland niet mogelijk. Inwendig bestuur en rechtspraak berustten er in den boezem van het volk. Eigen gekozen hoofden gaven daaraan uitvoering. Openbaarheid was er de contrôle.

De Koning oefende er zijn gezag uit *naar buiten*. Dit blijkt vooral als wij een blik werpen op de koningen van het volgend tijdperk, waarvan de geschiedbronnen nauwkeurige berichten geven. Koning Aldgillis, zooals wij nader zullen zien, ontving aan zijn Hof den Bisschop Wilfried van York, en gaf hem verlof om in zijn land het Christendom te prediken. Gezanten van den Frankischen Koning van Neustrie verschenen voor hem, om den Bisschop op te

1) Zie hierover de Bijlage achter deze paragraaf.

2) *Waitz*. Deutsche Verfass. Gesch. II, 143—151.

Wumkes.nl

eischen. Hij wees hen met verontwaardiging terug. Vooral in oorlogszaken was de macht des Konings uitgebreid; niet slechts in het beleid van den krijg, maar ook binnenslands in de oefening en lichting van manschappen. Het moet bewondering wekken, hoe Koning Radboud altijd op het juiste tijdstip talrijke en geoefende legers in het veld bracht, steeds de machtige Franken het hoofd kon bieden, en, ofschoon tweemaal verslagen, ten slotte de vrijheid en onafhankelijkheid van zijn land en volk kon handhaven. 1)

Het beginsel der Oud-Germaansche vrijheid was bewaard gebleven. Zelfregeering in alle takken van binnenlandsch bestuur, met krachtige verdediging tegen elke buitenlandsche macht.

C. *De rechtspleging.*

Asega, Frana. Rechtsdistricten.

Volksvergaderingen waren volgens de Oud-Germaansche instellingen tegelijk volksgerichten.

Intusschen blijken er bij verschillende Germaansche volken, na de volksverhuizing, meer bijzondere gerechten te hebben bestaan onder den naam van *honderdschappen* of *centenae*. En de meening is geuit, dat dit ook in Friesland het geval zou zijn geweest. 2) Eene enkele uitdrukking in eene schenkingsakte van de 9e eeuw, waarin gehandeld wordt over eene *villa*(dorp of landgoed) *Camminge-hunderi*, in Westergo, heeft daartoe aanleiding gegeven.

Een nauwgezet onderzoek leidt echter niet tot bevestiging van die meening. De grondslagen, waarop elders de instelling van honderdschappen schijnen te hebben be-

1) Vergel. het 3e tijdperk §§ 2 en 3.

2) *Verrijs.* De Abdy van Corvey, 38.

Wumkes.nl

rust, waren althans in het Friesche stamland niet aanwezig. En ook overigens worden geene bewijzen gevonden, die het aannemen van eene rechterlijke indeeling in honderdschappen wettigen. 1)

In Friesland was de oude wijze van rechtspleging, in hoofdzaak, gehandhaafd.

De *Lex Frisionum* geeft daaromtrent een tweetal aanwijzingen, waarvan de eerste door beschrijving van het bestaand gewoonterecht, 2) en de tweede, als behoorende tot de oude kern dier wet in het Friesche stamland, 3) van hooge oudheid getuigen. In de eerst bedoelde plaats dier wet lezen we, dat de beleedigde den verdachte zal aanklagen in de volksvergadering, voor de rechters (*in placito publico, coram judicibus*). De rechters worden hier in het meervoud aangeduid. Deze Oud-Germaansche gewoonte had dus in Friesland stand gehouden. En in de andere plaats dier wet hooren we éénen rechter de beslissing uitspreken. In het daar aangewezen geval staafde hij den eed, dien de beklaagde, ingeval van ontkentenis, te zijner bevrijding moest zweren.

Wie was die Rechter?

Ongetwijfeld de *Asega*.

In het volgende Oud-Friesche volksrecht waren de *Asega* en de *Frana* de hoofdpersonen in het gerecht. De *Frana* had daarbij de leiding, en de *Asega* velde het vonnis, dat door den *Frana* werd ten uitvoer gelegd.

Beide, de *Asega* en de *Frana*, klimmen tot hooge oudheid op.

---

1) Zie de Bijlage omtrent honderdschappen en Cammingo-hunderi, achter deze paragraaf gevoegd.

2) Lex Fris. XIV, 4, coll. 3 in fine: „*talis est consuetudo.*"

3) Lex Fris. IV, 3: „Si negaverit, juxta quod judex dictaverit, juret." en *De Geer*, over de samenstelling der Lex., opgenomen in de uitgave Fr. Genootsch., bl. 177 aan het slot van afdeeling V en afd. VI.

Wumkes.nl

Door sommige schrijvers wordt de naam *Asega* zelfs afgeleid van de *Asen*, de Noorsche goden. De Asega zou dan, naar het oude volksgeloof, van de goden afstammen en hen als priester vertegenwoordigen. Eene herinnering daaraan zou overgebleven zijn in de Oude Friesche wetten uit den Christelijken tijd, waar deze zeggen: „Asega beteekent Priester." Met meer recht, naar het schijnt, nemen anderen aan, dat de naam, ook op grond van de talrijke nevenvormen, waarin hij voorkomt, zijn oorsprong ontleent aan de samenstelling van het woord door *a* (rechter) en *sega* (zeggen), zoodat de Asega, in overeenstemming met zijne betrekking, de *rechtspreker* zou zijn. 1) Hij was de drager van het nog onbeschreven volksrecht, zooals het zich allengs had ontwikkeld. Zijn gezag berustte, overeenkomstig den ouden democratischen grondslag, op 's volkskeuze. Geen *Asega* mocht vonnis wijzen, tenzij hij door het volk gekozen was, zegt het Oude Friesche volksrecht. 2)

Ook in Noord- en Zuid-Holland treffen we den door het volk gekozen Azing of Asega aan, die daar met medewerking der bevolking recht sprak. 3) Hierin ligt mede een bewijs van hooge oudheid. Hij kan er, tenzij hij er reeds van ouds inheemsch mocht geweest zijn, slechts gebracht zijn door de Friezen. Dit moet dan geschied zijn tusschen de 3e en 6e eeuw, toen de Friezen, zooals we hebben gezien, 4) zich allengs over Zuid-Holland verspreid, er hunne rechtsgewoonten medegebracht en eindelijk hun gezag grootendeels gevestigd hadden; terwijl, zooals in het

1) *V. Richth.*, Wörterb. in voce: *Aseya*.
Heck, Altfries.Gerichts Verfass. 48 en volg.
Zie ook *Waitz*, t. a. p. I, 334.
Als nevenvormen komen voor: *aesge, asga, asiga, asing, asighe, asyge, aisinge, aysige, asen, cosaga, eusago, esago, easagare, eusagari, eusugere,* en *esagare*.
2) Oude Fr. wetten, 3e keur.
3) *De Groot*, Inleid. tot de Holl. Rechtsgel. II, 28, bl. 170—175.
V. Richth., t. a. p.
Heck, t. a. p. bl. 113,

Wumkes.nl

volgend tijdperk nader zal blijken, dat gezag onder Koning Radboud, aan het einde der 7e eeuw reeds grootendeels. en na zijn dood in 719 voor goed aan de Franken overging 1), Was alzoo de rechtspraak door den Asega in het thans behandelde tijdperk door de Friezen in Holland overgebracht, dan moet deze toen ook in het Friesche stamland hebben bestaan. En was zij in Holland reeds vroeger inheemsch, dan bestaat er geene reden, zulks niet eveneens voor Friesland aan te nemen. 2)

Geen volksvergadering, hetzij tot beraadslaging over gewichtige onderwerpen, hetzij tot rechtspraak, of er is een leider en uitvoerder der besluiten en beslissingen. Daarmede was echter de Asega niet belast. Deze sprak alleen uit wat recht was, en had als zoodanig overeenkomst met den *Centenarius* of rechter in de honderdschappen in andere Germaansche landen. 3) De leiding der volksvergaderingen en de uitvoering der besluiten behoorden van ouds aan de hoofdelingen, die het bestuur in handen hadden. 4) Allengs echter werden in de volksgerichten bijzondere personen met de uitvoering belast. Reeds bij de Salische Franken waren er koninklijke beambten, die den rechtsdwang uitoefenden. 5) Dergelijke gezaghebbende personen vinden wij vervolgens ook bij de Friesche volksgerechten. Dat waren de *Frana's*. En hoogst waarschijnlijk bestonden deze ook reeds in het nu behandelde tijdperk. Verschillende gronden pleiten hier voor.

---

1) Zie hiervóór bl. 555, 570, 571, 579 en 580.
2) Dr. *Julius Ficker*. Untersuchungen zur Erbenfolge der Ost-Germanischen Rechte, III, bl. 1, verklaart mede dat de Hollandsche Asing ontwijfelbaar samenhing met den Frieschen Asoga. Hij brengt het Friesche Aesdomstrecht tot zoo hoogen ouderdom, dat hij dit, met het Gothische recht, het naast aan het Germaansche oerrecht acht te zijn. Zie *Fockema Andreæ*, in zijne aankondiging van dit werk in het Rechtsgel. Magazijn, 15e Jaarg. bl. 451.
3) *Waitz*, t. a. p. I. p. 243, noot 3 en 334.
4) *Tacitus*. Germ. 7, 11, 19.
5) *Waitz*, t. a. p. II, p. 357.

Wumkes.nl

Het woord *Fran*, *Fron* wordt geacht van overoud-Germaanschen oorsprong te zijn, met de beteekenis van: heerschappelijk, tot den heer behoorende. 1) De *Fron*, ook *Frohn* en later *Frohnheer* genoemd, was reeds in de Oud-Germaansche landen een persoon van gezag. Zijne hoeve was aanzienlijker en uitgebreider dan die van andere vrijen. 2) Vooral na het vertrek der Romeinen nam er zijn gezag en aanzien toe. Zijne woning komt voor als *curtis*, *curtis dominica*, Frohnhof, Heerenhof. Hij had bijzondere macht in de marke, allengs ook den rechtsdwang. Onder het latere leenstelsel verhieven sommige zich zelfs tot leenheeren en ridders. 3)

Ook in Nederlandsche gewesten, als Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant, zijn sporen overgebleven van Fronen of Vroonen met heerlijk gezag bekleed. 4)

In Friesland heette hij *Frana*. Het Oude *Franeker*, vroeger ook *Fronacker* en *Froenecker*, ontleent aan hem zijn naam. Maar vóór den naam *Franeker* vinden we reeds gewag gemaakt van *Franiglande*. In het volgend tijdperk zal ons blijken, dat de groote geloofsprediker Bonifacius, die nabij Dokkum den marteldood onderging, ten jare 744 eene Abdij had gesticht te Fulda, die vooral door de Friezen zeer rijkelijk was begiftigd. 5) De schenkingen aan

1) *Grimm*, Rechts Alterthümer.

Heck, t. a, p. 36.

V. Richthofen, Untersuchungen, Theil II, Band I, 426.

2) *Tacitus*, Germ. 26, — „Agri .... secundum dignationem partiuntur.

3) *Maurer*, Geschichte der Fronhöfe, I, 1—3, 352—505. II, 119—121, III, 1, 61—81.

Waitz, II, 221.

4) *P. Borth*, Alle werken V. Tractaat van de hooge en andere Ambachtsheerlijkheden, 355—360.

Noordewier, Rechtsoudheden, 61, 80, 98, 144, 158, 243, 260, 350 en 422.

Wessels-Boer, Proefschrift, Eigendoms-Overdracht, 133.

5) *Dronke*, Traditiones et Antiquitates Fuldenses, p. 42—51 en p. 67 en 68.

Schannat, Corpus Traditionum Fuldensium, p. 312—316,

Wumkes.nl

deze Abdij worden op deugdelijke gronden geacht te zijn geschied reeds vóór het einde der 8e eeuw, toen Bonifacius hier door de vrome Christenen nog hoog werd vereerd. 1) De registers dier schenkingen melden, vele deels nog bekende plaatsen van Ooster- en Westergo, vanwaar òf aanzienlijke landerijen, òf jaarlijksche bijdragen (*reditus*) waren geschonken. En daaronder wordt ook *Franiglande* vermeld, met eene jaarlijksche bijdrage van tien *siclos*. *Franiglande* beteekent het land der *Frana's* of *Franingen* en is waarschijnlijk hetzelfde, wat later door den naam *Franakker* of *Franeker* werd aangeduid. Bestond nu *Franiglande* reeds in de 8e eeuw, dan moeten de *Frana's*, waaraan dat land toen reeds zijn naam had ontleend, veel ouder zijn en alzoo waarschijnlijk tot het nu behandelde tijdperk opklimmen.

Een anderen grond, die er toe leidt, om de betrekking der *Frana's* voor eene Oud-Friesche instelling te houden, ontleenen we aan het Friesche volksrecht.

Nadat Friesland in het volgend tijdperk deel uitmaakte van het groote Frankisch-Germaansche rijk, waren hier in de verschillende gouwen *Graven* aangesteld, wier ambtenaren in hunnen naam de rechtspraak leidden in de onderafdeelingen of districten, en vervolgens onder den titel van *Skelta's* (*Scultetes*, Schouten) voorkomen. En nu is het opmerkelijk, dat in het Friesche volksrecht aanvankelijk beide namen, *Frana* en *Skelta* gelijktijdig en in volkomen dezelfde beteekenis gebezigd werden. 2) In de oudste dier Friesche volksrechten toch, de XVII Keuren en XXIV Landrechten

1) *V. d. Bergh.* Midd. Ned. Geogr. 1e uitgave, bl. 255 en 326, en het betoog van dezen geleerde, dat de schenkingen, niettegenstaande de registers, zooals die tot ons zijn gekomen, in volgende eeuwen zijn geschreven, reeds vóór het einde der 8e eeuw moeten zijn geschied.

Vergel. ook *Westerhoff*, Oude Geografie der Prov. Groningen, in Bijdragen, Gesch. en Oudh., Gron. VI, Afl. 2 p. 5.

2) *Van Richthofen*, Wörterbuch, voce *Frana*. — *Heck*, t. a. p. 37.

Wumkes.nl

van de elfde eeuw, wordt in den Latijnschen tekst steeds de naam *Scultetus* (Skelta) gebruikt, waar in den Frieschen tekst *Frana* voorkomt. 1) Allengs echter verminderde het gebruik van den naam *Frana*, totdat eindelijk alleen de naam *Skelta* overbleef. In volgende wetten, inzonderheid in het uitgebreide Friesche Landrecht, ook Schoutenrecht genoemd, vinden we reeds bijna uitsluitend den *Skelta* vermeld, 2) en de enkele bepalingen, waarin nog de naam *Frana* voorkomt, bevatten veelal zóó oude rechten, dat zij wellicht uit vroegere wettelijke regelingen zijn overgenomen. 3.) En in het Marktrecht en de latere wetten van Friesland tusschen Flie en Lauwers komt uitsluitend de naam *Skelta* voor. 4)

Dit laat zich alleen verklaren door aan te nemen, dat de *Frana* van ouds de inheemsch gezaghebbende persoon was, en dat de later van wege de Graven aangestelde *Skelta* in zijne ambtelijke betrekking zoozeer overeenkwam met den *Frana*, dat de Friezen nog langen tijd aan de eigen benaming van *Frana* konden vasthouden, totdat die langzamerheid meer en meer en eindelijk geheel in onbruik geraakte.

Het is dus, zoowel op grond hiervan, als vooral van de hooge oudheid en waardigheid der *Fronen* of *Franen* in de Germaansche landen in het algemeen, en het vroegtijdig bestaan van *Franiglande* in het Friesche stamland, in de

---

1) *Van Richthofen*, Rechtsqu. 1—81.

2) *V. Richth*, ald. p. 390—400, in §§ 16, 18, 22, 24, 26, 27, 32, 36, 41, 45, 47, 48, 53, 55, 61, 76.

3) Ald. in §§ 30, 52, 64, 65, 66.

4) Ald. p. 412—420 in §§ 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 18, 21, 25, 27 28, 32, 33, en p. 420—423 in §§ 1, 6, 7, 8, 10, 11.

In de Friesche landen ten oosten van de Lauwers bleef echter het afwisselend gebruik van de namen *Frana* en *Skelta*, naar het schijnt, hier en daar langer bestaan.

Wumkes.nl

hoogste mate waarschijnlijk, dat de *Frana* in het nu behandelde tijdperk bestond en met den *Asega* een der hoofdpersonen in het Friesche volksgericht uitmaakte. Wellicht behoorde hij van ouds tot den priesterstand, die in de volksvergaderingen met verheven gezag bekleed, er orde en tucht handhaafde. 1) In eene bepaling van het latere Friesche volksrecht, die wegens haar inhoud van hooge oudheid getuigt, wordt zelfs nog gewag gemaakt van het *Frana-altaar*, waarop de brandstichter zijn boete moest nederleggen. 2)

De gelijke beteekenis en ambtelijke betrekking van *Frana* en *Skelta* leidt tevens tot de gevolgtrekking, dat ook reeds vóór het Frankisch bestuur de gouwen in staatsrechtelijke onderdeelen of districten gesplitst moeten geweest zijn, en dat het gezag van den *Frana* zich van ouds, even als later dat van den *Skelta*, over zoodanig onderdeel van de gouw heeft uitgestrekt. Tot die splitsing der gouwen had reeds vroegtijdig de noodzakelijkheid geleid. De bevolking was zoozeer vermeerderd en over alle gedeelten der gouwen verspreid, dat het schier onmogelijk geweest ware, om herhaaldelijk alle vrije mannen van de gouw, vaak van grooten afstand, in de gouwgerichten bijeen te vergaderen, om daar alle voorkomende gedingen af te doen. Kleinere rechtsdistricten waren een vereischte geworden. Nagenoeg overal elders in de Germaansche landen bestonden destijds reeds rechtsdistricten van veel geringeren omvang dan de gouwen; inzonderheid de honderdschappen. In zooverre kan dus in dit tijdperk eenige gelijkheid tusschen de rechtsdistricten van den *Frana* in Friesland en de honderdschappen elders worden aangenomen. 3)

1) *Tacitus*, Germ. c 7 en 11.
2) *V. Richth.*, Rechtsqu. 78 § 11, 79 § 17; — Untersuch., II, 1c, s. 426.
3) *Heck*, t. a. p. 24.

Wumkes.nl

Ons rest dus nog na te gaan, welke die rechtsdistricten waren.

In het register van de genoemde schenkingen van landerijen in Friesland uit de 8e eeuw aan de Abdij van Fulda, worden als ondergouwen van Oostergo genoemd: *Dokkum* en *Kilingo* (pagus *Tochingen* of *Tockingen* en pagus *Kilingo*), beide dezelfde dorpen aanwijzende als, onder meer, ook worden vermeld als gelegen in Oostergo.

Onder het district Dokkum worden genoemd de plaatsen: *Waltheim*, dorpen in Dantumadeel met den naamsuitgang *Woude*, nog als Dokkumer-wouden bekend, *Tunenwrt* ook *Tunwerda*, later *Tonnawert*, (thans Ternaard) en *Tippenheim* en ook *Dipbingheim*, waarschijnlijk het tegenwoordig gehucht *Tibma* in Oost-Dongeradeel 1) In dit district oefende, zooals nader zal blijken, zeer kort na den marteldood van Bonifacius, zekere *Abba* het gezag uit. 2)

Onder het district *Kilingo* wordt het dorp *Merheim* (Marrum) genoemd en minder duidelijk ook eene plaats *Huntari* of *Huntagi*. 3) De naam *Kilingo*, thans geheel onbekend, wordt voor verminkt of onjuist gelezen gehouden. 4) In latere oorkonden leeren we in het noorden van Oostergo de districten *Dokkum* en *Wininge* kennen, in welk laatste de vergaderplaats (*coetus*) was te

---

1) *Dronke*, t. a. p. 47, no. 80.

Schannat, t. a. p. pag. 312, 314.

2) Zie 3e Tijdperk § 5.

3) *Dronke*, t. a. p. „Ego Marcuart et *Uppo* tradimis ad Scm. Bon. bona „nostra, quc habemus in pago *Kilingo*, *Huutari*, in villa *Merheim* terram „VII boum. et dimidiam partem terre unius."

Dronke beschouwt *Kilingo* als naam van den *pagus* en *Huntari* als eene daarin gelegen *plaats*. Zie Geogr. Register p. 241.

Schannat, daarentegen, wiens opgave minder nauwkeurig wordt geacht, schrijft *Kilingo-Huntagi*.

4) *A. J. Andreæ*, Burgerlijke en Kerkelijke Indeeling van Friesland. Vrije Fries, XIV, bl. 203.

Wumkes.nl

Wijns in Leeuwarderadeel. Wellicht is *Kilingo* dus de verkeerd gelezen naam *Wininge*. 1)

In het midden van Oostergo vormde, volgens latere oorkonden, het uitgestrekte watergebied van de Boorn, toen nog niet door de Leppedijk gebreideld, het district *Bornde, Bornferd* of *Bordego*. 2)

En in de gemelde schenkingen aan de Abdij van Fulda wordt nog de pagus *Waldahi,* elders ook *Waldern* en *Waldago*, genoemd, die, hetzij als zelfstandige gouw, hetzij als ondergouw of district, het boschrijk zuidoostelijk gedeelte zal hebben omvat. 3)

Omtrent de verdeeling van Westergo zijn geene rechtstreeksche bewijzen uit denzelfden tijd bekend. Maar de groote omvang dezer gouw, die zich zelfs over een deel van den lateren mond der Zuiderzee uitbreidde, en de natuurlijke splitsing er van door den zuidelijken boezem der Middelzee, tusschen de latere steden Sneek en Bolsward, 4) alsmede de zeer verschillende aard van den bodem, die een groot verschil van belangen voor de bevolking medebracht, maken het hoogst waarschijnlijk, dat ook hier reeds even vroegtijdig eene verdeeling in districten zal hebben

---

1) *Andreæ*, t. a. p. bl. 205—218 en de daar aangehaalde bronnen.

Kroniek van Emo en Menco. Uitgave van Hist. Gen. 96*b*, „loci deputati trans lavicum, *Wininge* et *Dockum*."

Anth Matth. de rebus Utraj. 43, coetum *Wineniæ*.

Vrije Vries XIV, 216 en 433—443, met aanhaling van de *Wilkerren des Nye Landes*, gegeven te *Wijns*.

2) *Andreæ*, t. a. p. 219—221.

3) *Dronke*, t. a. p. pag. 50. no. 109.

Schannat, pag. 316.

Van den Bergh, 1e Uitg. p. 256—266.

Verg. ook: *Hooft v. Iddekinge*, Friesl. in de Middeleeuwen, bl. 71, „*Fenkega et Hessiga in pago Waldern*. Regist. Sarachonis, no. 734, aangehaald bij *Ledebur*. Die Fünf Mfinst. Gaue etc, pag, 63.

4) Zie hier vóór bl. 490 en 491.

Wumkes.nl

bestaan. Wij vinden dan ook in latere berichten vermeld, dat Westergo *van ouds* is verdeeld geweest 1) in drie rechtsdistricten, als:

Franeker, de noordelijke vaste kleibodem, waar, zooals wij zagen, 2) *Franigland* reeds in de 8e eeuw zijn naam aan de gezaghebbende *Frana's* had ontleend;

Woldense, of *Wildinge*, een boschachtig oord, dat zich ook over een deel van den mond der Zuiderzee uitstrekte, en waarvan thans Wonseradeel, (Woldenseradeel) is overgebleven,

en *Wijmbrigge*, (ook Wenbirge en Weembrugge) het uitgestrekte watergebied van de *Wijmerts*, zuidwaarts van de Middelzee, waarvan Wijmbritseradeel thans nog een gedeelte uitmaakt.

Daarenboven vinden we reeds in eene oorkonde van 845 melding gemaakt van de gouw *Sutrachi*, 3) ook *Suthergo* genoemd, die hetzij als zelfstandige gouw, hetzij als onderdeel van Westergo, het land der oude Sturiers, met het opkomende *Stauria* (Staveren) zal hebben omvat.

Het is dus alleszins aannemelijk, dat ook in Westergo, evenals in Oostergo, reeds lang vóór de inrichting van het Frankisch bestuur eene staatrechtelijke verdeeling der gouw had plaats gehad.

---

1) *Schotanus*, Fries. Hist. 437, noot. *a*: „Veteres praefecturae aut judiciales conventus in Westringia tres fuerunt, Franekerensis, Wagenbrugensis et Woldensuna.

Vrije Fries, II, 25; — IX, 20 en XIV, 234—237 worden mede als zoodanig vermeld: Froneckere, Wildinge en Wenbirge.

Fr. Chartb. I 149: districtus in Vroenackere, in Wildinge en in Weembrugge, *Colmjon*, Oorkonden, bl, 30, no. 128.

2) Zie hier vóór bl. 608 en 609.

3) *Colmjon*, Oorkonden, bl. 3, no. 13.

Ledebur, Münst. Gaue, p. 66.

Hooft van Iddekinge, t. a. p. bl. 70 en noot 4.

Wumkes.nl

Het onderzoek leidt ons alzoo tot het volgende besluit:

In het Friesche stamland hadden de Oud-Germaansche staatsinstellingen stand gehouden. Volksvergaderingen regelden voortdurend de algemeene belangen en beslisten in gerichte over de rechten en misdrijven der ingezetenen. Maar recht en rechtspleging hadden zich reeds belangrijk ontwikkeld. Stellige beginselen van recht waren allengs aangenomen. Zij vormden de kern van de later in geschrift gebrachte Friesche wet, de *Lex Frisionum*. Ook de volksgerichten waren doelmatiger geregeld.

De gouwen waren verdeeld in rechtsdistricten. Daar kwamen de vrije mannen van het district op bepaalde tijden bijeen. De *Frana* vertegenwoordigde daarbij het gezag; hij had de leiding van het gericht. De *Asega*, door het volk daartoe gekozen, sprak, als drager van het nog onbeschreven recht, het vonnis uit. En de *Frana* bracht het ten uitvoer.

In het volgend tijdperk zullen we deze instellingen zooveel mogelijk gehandhaafd zien. In de oude districten bleef de rechtspleging bestaan, ofschoon gewijzigd naar de eischen van de oppermacht der Franken. 1)

---

2) Min juist schijnt alzoo het vermoeden van *Heck* t. a. p. 83 en 400—409, dat de Oud-Friesche wijze van rechtspleging geheel van Frankischen oorsprong zoude zijn.

Wumkes.nl

BIJLAGE

omtrent de honderdschappen en Cammingehunderi.

In het jaar 839 schonk Keizer Lodewijk de Vrome, bij eene te Kreuznach opgemaakte akte, eenige goederen, gelegen in het Hertogdom (*Ducatu*) Friesland, in de gouw *UUestracha*, in het dorp of landgoed, (*villa*) *Cammingehunderi* en daaromheen gelegen plaatsen, voor altijd in vollen eigendom, aan zijn getrouwen (Graaf) *Gerolf*, wien hij deze goederen reeds vroeger in leen had toegekend, maar wegens achteloosheid bij het ontstaan van zekere troebelen, weer had ontnomen 1)

De naam *Cammingehunderi*, heeft aanleiding gegeven tot de meening, dat hiermede een *honderdschap* of *Centena* zou zijn aangeduid, zooals in verscheiden Germaansche landen hebben bestaan. De vraag doet zich alzoo voor, of het aannemelijk is, dat deze instelling ook in het Friesche stamland bestaan hebbe. Daarom wenschen wij de ontwikkeling en den aard der honderdschappen, voor zooverre die nog is na te gaan, kortelijk mede te deelen. 2)

Naar de schets door Tacitus van de strijdvoerende Germaansche volksstammen gegeven, was het de gewoonte, dat de strijders niet naar het lot of toeval bijeen werden gevoegd, maar dat de leden en aanverwanten der zelfde familiën nevens elkander streden. Dit werd de grootste prikkel tot onderlinge naijver en dapperheid geacht. Vrouwen en kinderen volgden hen zelfs in hunne nabijheid en waren „de heiligste getuigen en de grootste lofredenaars van hunne heldendaden." 3) Een aantal aaneenge-

1) *Erhard*, Regesta I, 11, no. 13, woordelijk aangehaald bij:
Verwijs. De Abdij van Corveij, 62, noot 48. Vergelijk ald, p. 38—40.
2) *Gemeiner*, Verfassung der Centenen.
Waitz, Deutsche Verfass. Gesch. I, 145—165.
3) *Tacitus*, Germania VII.

Wumkes.nl

sloten familiën van denzelfden stam, van ouds waarschijnlijk een honderdtal, maakten eene legerafdeeling uit. 1) De hoofdman koos daaruit weer een honderdtal dappere jongelingen, *Centeni comites*, keurnooten, die zijn gevolg uitmaakten, „in den oorlog tot steun en in vrede tot luister." 2) Deze instelling was echter niet enkel van zuiver militairen aard. Ook in vredestijd bleef de hoofdman door zijn honderdtal keurnooten, *Centeni comites*, omringd. Bij de rechtspraak dienden ze hem tevens „tot raad en gezag." 3) Hun aantal bleef wel is waar niet altijd op honderd bepaald, maar de naam *Centeni* bleef bestaan. „Wat vroeger een getal beteekende," — voegt Tacitus er aan toe — „werd later een eeretitel." 4) De band tusschen den hoofdman en zijn honderdtal keurnooten was destijds nog een *persoonlijke*. Maar de instelling der centenen blijkt te hebben stand gehouden gedurende en na de volksverhuizingen. Na de vestiging der volken vinden wij haar bij verschillende verhuisde stammen terug. Elke legerafdeeling, door den ouden band der familiën aaneengesloten, had zich waarschijnlijk zooveel mogelijk in dezelfde landstreek neergezet, waar zich de familiën in elkanders nabuurschap, over verschillende plaatsen hadden verspreid. Gezamenlijk vormden ze daar weder een honderschap, *eene centena*. Hun aanvoerder was hun hoofd gebleven. Maar wat vroeger een *persoonlijke* band was, werd nu eene *territoriale*. 5) En nu de oorlog was geëindigd, behield de hoofdman alleen het burgerlijk gezag. Hij oefende in zijn honderdschap het bestuur en de rechtspraak uit. 6) Deze inrichting van *Centenae* of honderdschappen duurde

---

1) *Waitz*, t. a. p. I, *c* 5, Centeni en Centenae 145—150
2) *Tacitus*. Germ. VI, XIII en XIV.
Gemeiner, t. a. p. 52—85.
3) *Tacitus*, Germ. XII.
Gemeiner, t. a p. 85—89.
4) *Tacitus*, Germ. VI.
5) *Waitz*, t. a. p. *c* 5, 147—165.
Schröder, Deutsche Rechts-Gesch. 122 en 123.
6) *Gemeiner*, t. a. p. 89.
Schröder, t. a. p.
Eichhorn, Deutsche Staats- und Rechtsgesch. 151, 152.

Wumkes.nl

bij verschillende volksstammen nog langen tijd na de volksverhuizing voort. Doch naarmate allengs het centraal gezag in het groote Frankisch-Germaansche rijk meer werd ontwikkeld, bleef den hoofdman nog slechts eene beperkte rechtspraak over. En bij de reorganisatie der rechtspleging onder Karel den Groote werden de honderdschappen, waar zij bestonden, rechtsdistricten van lageren rang dan de Gravengerichten; zij kregen een rijksambtenaar, veelal Schout, (*Scultetus*) genoemd, aan het hoofd en schepenen (*Scabini*) tot rechters. 1)

Ziedaar in zeer korte trekken, naar men aanneemt, de geleidelijke ontwikkeling en den aard der honderdschappen. In de meeste Germaansche landen, waar de volksverhuizing had plaats gehad, zooals bij de Franken, de Allemannen, de Gothen en de Angel-Saksen, zijn zij als rechtsdistricten aan te wijzen. 2) In de volkstalen komen die districten voor als *hundria* bij de Franken aan de Rijnstreken, *huntari* bij de Allemannen en *hundred* bij de Angelsaksen, terwijl het districtshoofd bij de Franken *hunno* heet en bij de Gothen *hundafath*. In de Latijnsche taal wordt het rechtsdistrict *centena* en de rechter *centenarius* genoemd. 3)

Bij de Thuringers, de Beijeren en de Longobarden, wordt echter geen bewijs gevonden van het bestaan van deze instelling. Alleen komt bij de Beijeren een *centurio* als legerhoofdman voor.

Evenmin is er bij *Friezen* en bij de *Saksen* op het vaste land eenig bewijs voor deze instelling bekend. 4)

Bepaaldelijk bij de Friezen in hun stamland schijnt daarvoor alle aanleiding te hebben ontbroken. Zij waren niet verhuisd, maar hadden zich binnen hun eigen grondgebied, van de terpen en hooge geest- of gaastgronden van lieverlede over de geheele uitgestrektheid hunner gouwen met der woon verspreid. En terwijl elders de *centenen* of honderdschappen, waar ze hebben bestaan, een tamelijk uitgestrekt rechtsgebied, veelal als belang-

1) *Waitz*, t. a. p. IV, 325—334.
Schröder, t. a. p. 127 en volgg.
2) *Waitz*, t. a. p. I, 151—153.
3) *Waitz*, t. a. p.
4) *Waitz*, t. a. p. 153—163.

Wumkes.nl

rijk onderdeel eener gouw hebben uitgemaakt, is het niet aannemelijk, dat eene enkele *villa*, hetzij dan dorp of landgoed, als *Camminghehunderi*, een zoodanig rechtsdistrict kan zijn geweest. De uitgestrektheid der rechtsdistricten in de Friesche gouwen, zooals wij die in den tekst hebben leeren kennen, was veel grooter en werd van nature aangewezen, of door den aard en de gesteldheid van den bodem, of door natuurlijke grenzen als wateren, moerassen en bosschen.

Intusschen bestaat er aanmerkelijk verschil omtrent de beteekenis en de ligging van *Camminghehunderi*. Onder den naam *villa* kan het niet anders worden opgevat dan als *dorp, gehucht* of *landgoed*. En het vermoeden is geopperd, dat het als zoodanig deel zou hebben uitgemaakt van het destijds opkomende Leeuwarden, waar het geslacht Camminga, (*Camga-* of *Canga*), dat reeds vóór dien tijd als in Oostergo gevestigd voorkomt, 1) vervolgens verscheidene burgten heeft gehad, waaronder ook *Camminghehorne*. Een gevelsteen met dien naam, van genoemde burgt afkomstig en in het Friesch museum bewaard, herinnert daaraan. Het woord *horne*, in de Friesche taal een *hoek* en bepaaldelijk eene *uithoek lands* beteekenende, zoude waarschijnlijk de tot de burgt behoorende uitgestrektheid gronds aanduiden, die later, na bebouwd en bewoond te zijn, als dorp met den Hollandschen naam *Hoek* voorkomt, en in 1434 bij de stad Leeuwarden is getrokken. En daar het woord *horne*, dat nagenoeg als *houne* met nauw hoorbare *r* wordt uitgesproken, in Duitschland niet in de beteekenis van *hoek* bekend was, zou het bij het opmaken van de schenkingsakte te Kreuznach als het aldaar meer bekende woord *hunderi* kunnen zijn gespeld. De naam der gouw *UUestracha*, waarin het was gelegen, zou dan staan voor *Oestracha*, (Oostergo). De Friesche eigennamen toch werden in den vreemde meermalen verminkt. Zoo vindt men Oostergo ook vermeld als *Wastrachia*, bij de vermelding van beide gouwen Westergo en Oostergo, die in 734 door Karel Martel werden veroverd en in de geschiedbronnen *Wistriamchi* en *Wastrachia* genoemd worden. 2) Bovendien zouden

1) *Winsemius*, fol. 105.

2) *Pertz I.* Ann. Metens, 326.

Wumkes.nl

ook de woorden der schenkingsakte, waarin de goederen werden omschreven als te zijn gelegen in de villa *Cammingehunderi* en in andere daaromheen gelegen plaatsen *(et in aliis villis circumquaque se positis)*, aanleiding kunnen geven om te denken aan eene plaats als het toen opkomende Leeuwarden, dat op de grens van Westergo en Oostergo was gelegen. 1)

Tegenover deze meening kan worden aangevoerd, dat de naam *Westracha* niet alleen in de schenkingsakte van 839 voorkomt, maar ook herhaald wordt het register van schenkingen aan de Abdij van *Corvey*, waaraan deze goederen later behoorden.

Het lag in den geest dier tijden, dat vrome Christenen, tot verzekering van hun zieleheil, rijke goederen schonken aan geestelijke gestichten. Waarschijnlijk had ook graaf Gerolf of één zijner nakomelingen de Abdij met deze goederen begiftigd. Het feit, dat ook de oorspronkelijke schenkingsakte van 839, als eigendomstitel door den schenker mede overgedragen, in de Abdij bewaard werd, versterkt dit vermoeden. 2)

Het register dier schenkingen, in lateren tijd tusschen de jaren 1053 en 1071 opgemaakt, bevat onder andere het volgende:

„In Camminge in de gouw Westracha, Hertogdom Friesland, „hebben Brio en Diggo 120 juk lands, (jugera) 3) en moeten „jaarlijks betalen 30 maten tarwe, 30 maten haver en 2 stukken „lijnwaad."

„In hunderi in dezelfde gouw Westracha, heeft Vader den

---

1) *Eekhoff*, Gesch. van Leeuwarden, I, 287.

Dirks. Vrije Fries IV, Aant. op bl. 342 en 346.

Fr. Volksalmanak 1889, bl. 187—191, waar de schrijver dezes destijds nog enkele gronden ter versterking van het toen reeds geopperde vermoeden mededeelde.

2) *Verwijs.* De Abdij van Corvey, bl. 29 en de noot 62 op bl. 66.

3) Jugum, pl. jugera, Nederl.: juk, beteekent als landmaat zooveel land als *een span ossen (door een juk gekoppeld) in een dag konden ploegen*. *Du Cange*, Midd. Eeuwsch Lat. Woordenb. in voce *jugum*; — *Heise*, Deutsch. Wörterb. in voce *Joch*.

Dit wijst er op, dat de schenking uit bouwland bestond, gelijk ook volgt uit de jaarlijksche opbrengsten. — De grootte der weilanden daarentegen werd gewoonlijk aangewezen door het aantal runderen, dat er op geweid kon worden.

Wumkes.nl

„bivang en moet jaarlijks twee runderen en 20 maten tarwe „opbrengen;"

terwijl verder vermeld wordt, dat anderen mede tot eene jaarlijksche opbrengst verplicht zijn wegens goederen „in dezelfde streek" (*in eadem regione*), waarmede dezelfde goederen bedoeld schijnen, welke in de oorspronkelijke schenkingsakte waren aangeduid, als gelegen in de daaromheen liggende plaatsen. 1)

De vermelde grootte van Camminge, als honderd twintig juk lands is opmerkenswaardig. De oude Germanen, zegt de geleerde *Waitz*, rekenden met het getal twaalf als grondgetal. Tienmaal twaalf heette honderd. Eerst later toen de rekenkunst meer beoefend werd, zooals ook bij de kloosterlingen in de Germaansche landen het geval was, werd het tientallig stelsel meer nauwkeurig in acht genomen. 2) Wat oorspronkelijk *honderd* genoemd werd, was vervolgens *honderd twintig*. Zoo kunnen ook de honderd twintig juk lands van Camminga hetzelfde zijn wat vroeger *Cammingehunderi* genoemd werd en onder dien naam bekend bleef. Waarschijnlijk was het dan een uitgestrekt landgoed. Zoodanig landgoed omvatte gewoonlijk ook woningen en velden, die bij de onderhoorige bevolking, de *liten*, in gebruik waren en als *bij*behoorend en door het geheel omsloten of *omvangen* goed, veelal met den naam van *bivang* of *byfang* bestempeld werd 3) Cammingehunderi maakte dan met den byfang één geheel uit. En hiermede strijdt ook niet de afzonderlijke vermelding van *Camminge* en *hunderi* in het register, omdat daarbij niet gezegd wordt dat *hunderi* bij zekeren Vader in gebruik was, maar dat hij den *byfang in hunderi* had. Daar nu bij de oorspronkelijke schenkingsakte van 839 ook alleen van ééne villa *Cammingehunderi* sprake is, is het hoogst waarschijnlijk dat dit geheel hetzelfde is als de honderd twintig juk lands van Camminge met den daarbij behoorenden en daarmede één geheel uitmakenden *byfang*.

---

1) *Verwijs*, t. a. p. en noot 46 op bl. 61.
V. d. Bergh. Midd. Nedl. Geogr. 264.

2) *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. I, 147 en de Bijlage over het *twaalftal* in Germaansche verhoudingen, 474—485.

3) Zie *Du Cange* Woordenboek van Middeneeuwsch Latijn op: *Bivane* en *Bifang*, en *Kiliaen*, Etymologicum, op *Bijrangh*.

Wumkes.nl

Overigens blijkt ook uit deze tweede vermelding van hetzelfde goed, dat het was gelegen in *Westergo*. Weliswaar kan uit het noemen van het *Hertogdom* Friesland, dat toen sedert lang niet meer als zoodanig bestond, worden afgeleid, dat te dezen opzichte de oorspronkelijke schenkingsakte van 839 zal zijn gevolgd, maar de overige omschrijving met nauwkeurige opgave der grootte en van de verplichte opbrengst der gebruikers, laat niet toe om aan te nemen, dat met de aanwijzing der ligging eene vergissing zou zijn begaan. Waarschijnlijk ook had dezelfde graaf Gerolf nog meer bezittingen in Westergo, die hij aan dezelfde Abdij schonk. Men vindt in het register ook goederen in *Stehla*, die door eenen Gerolf, waarschijnlijk tusschen de jaren 877 en 890 zijn geschonken. 1) Mag men nu aannemen, dat deze aanzienlijke grondbezitter dezelfde was als graaf Gerolf, dan valt zelfs de laatste twijfel weg, want *Stehla* of *Stele* lag in Westergo, zooals bij eene andere schenking van zekere Imma aan de Abdij van Fulda uitdrukkelijk wordt vermeld. 2)

Hiertegen kan niet met grond worden aangevoerd, dat volgens de Friesche kronieken, destijds het geslacht der Camminga's, van wie, blijkens den naam, het goed afkomstig moet zijn geweest, alleen in Oostergo bekend was. Integendeel vinden we daar ook vermeld, dat *Hayo Camga*, in de eerste helft der 9e eeuw, den eersten zilveren kelk schonk aan de kerk te Almenum, dat in Westergo was gelegen en later met Harlingen is vereenigd. Wellicht lagen de goederen van diens geslacht in de nabijheid daarvan. Zijn oom *Bojald Camga* was verdreven, lezen we er tevens. 3) Het zouden dus wellicht diens bezittingen kunnen geweest zijn, die, door den Keizer als domein aan zich getrokken, aan graaf Gerolf eerst in leen en daarna in eigendom waren geschonken en vervolgens door dezen aan de Abdij van Corvey overgedragen.

De afzonderlijke vermelding van de namen Cammingo en hunderi in het register dier Abdij, heeft intusschen nog het vermoeden

---

1) *Verwijs*, t. a. p. bl. 32 en noot 72 op bl. 71.

2) *Verwijs*, t. a. p. bl. 32 en noot 73 op bl. 71. Verg. verder ald. bl. 33—37. *V. d. Bergh*, t. a. p. 261, no. 39.

3) *Occo Scarl.* Kwarto uitg. 75 en 76.

Wumkes.nl

gewekt, dat hier niet aan ééne villa, maar aan twee verschillende dorpen zou moeten worden gedacht. Daaronder zouden wellicht *Kimswerd* en *Hennaard*, beide in Westergo, kunnen worden verstaan, daar in eene latere eeuw in de nabijheid van *Kimswerd* onder *Arum*, eene adelijke State *Cammingha* bestond. 1) Het is evenwel gebleken, dat deze State vroeger den naam droeg van *Hooghuistra*, en eerst na 1652 den naam van *Cammengha* verkreeg, toen *Taco van Cammengha* er sedert genoemd jaar tot 1664 Grietman was. 2) Ook de naam *Hennaard* heeft met *Hunderi* niets gemeen, daar hij eene samentrekking is van den ouden naam *Hernaverd*.

De juiste ligging van *Cammingehunderi* zal echter wel onzeker blijven. Was het afkomstig van het geslacht der Camminga's, waarvan we volgens de kronieken, *Hayo* te Almenum ontmoetten en *Bojald* als verdreven vonden, dan is het alleszins waarschijnlijk, dat het niet verre van *Almenum* zal hebben gelegen, ter plaatse waar in de volgende eeuwen door geweldige watervloeden allengs de breede mond der Zuiderzee is ontstaan, en, gelijk reeds door Dr. *Verwijs* is vermoed, met *Stela* en zoo vele andere plaatsen, waarvan wij de namen slechts kennen uit de schenkingen aan de Abdij van Fulda, voor altijd door de golven is verslonden. 3)

---

1) *V. d. Bergh*, t. a. p. 143 en naar aanleiding daarvan; *Verwijs*, t. a. p. 40 en noot 88 op bl. 74.
2) *Dirks*, Vrije Fries, IV, 342 aant.
3) *Verwijs*, t. a. p. 32 en 46.

Wumkes.nl

Derde Tijdperk.

De strijd tusschen de Friezen en de Franken, van omstreeks 600—785.

§ 1.

Het begin van den strijd. De eerste zaden van het Christendom.

Had Friesland zich gedurende de stormen der volksverhuizing allengs uitgebreid tot een aanzienlijk gebied, dat zich uitstrekte van den mond der Wezer langs de Noordzee tot aan Vlaanderen; had het zich daarbij in de tweede helft der 6e eeuw geheel losgemaakt van elken band met de machtige Franken: nauw een halve eeuw later opende zich het tooneel van langdurigen strijd voor de onafhankelijkheid tegen de Frankische vorsten, die immer begeerig waren hunne macht verder uit te breiden.

Nadat het land der Franken gedurende een reeks van jaren, onder twee vrouwen, Brunehilde en Fredegunde, weduwen der koningen Siegbert en Chilperik, van Austrasie en van Neustrie, 1) met hare zonen en kleinzonen, aan verschrikkelijke burger-oorlogen, met de afgrijselijkste wreedheden, had bloot gestaan, was eindelijk, in het jaar 613, Lotharius II alleenheerscher geworden van het geheele Frankische rijk. Maar omdat de Austrasiers noode de oppermacht van een vorst van Neustrie verdroegen, had Lotharius tien jaren later, het afzonderlijk bewind over Austrasie opgedragen aan zijn jeugdigen zoon Dagobert, met twee Hofmeiers als raadslieden, waaronder Pepijn van Landen.

Van nu af aan trachtte de jonge koning Dagobert zijne macht noordwaarts uit te breiden over de landen, die als de

1) Zie over deze Vorsten, bl. 590—593.

Wumkes.nl

bakermat werden beschouwd van de Franken, of eertijds door hen bezet waren geweest. Dat waren de landen, die de Friezen en de Saksen allengs hadden ingenomen. De Saksen waren toen de onmiddellijke naburen van de Friezen. Zij bewoonden een deel der oostelijke gewesten van Nederland en verder de landen ter weerszijden van de Wezer tot aan de Elbe. Beide deze volken gevoelden hunne kracht. En beide, evenzeer gehecht aan de Oud-Germaansche vrijheid en der vaderen godsdienst en zeden, sloten zich meermalen bij elkander aan, om tegen de overmachtige Franken hunne onafhankelijkheid te handhaven.

Dit zou wedra blijken.

De Franken hadden getracht de vroegere cijnsbaarheid der Saksen wederom te doen gelden. Maar dezen zeiden door een plechtig gezantschap elke verplichting op. Dit gaf aanleiding tot een oorlog.

In 628 trok Koning Dagobert met een leger naar de Wezer, om hen voor die oproerige daad te straffen. 1) De Saksen riepen toen hunne bondgenooten te hulp. 2) Dit waren de Friezen. 3) De geschiedschrijvers zijn daaromtrent eenstemmig. 4) En ook de gevolgen bevestigen, dat de Friezen in dezen strijd betrokken waren.

Dagobert delfde aanvankelijk het onderspit. Hem werd

---

1) *Aimonius*, de gestis Francorum, lib. IV, cap 18, meldt uitdrukkelijk, dat deze strijd plaats had in Saksen aan de Wezer.

2) *Anonymus* in: Gesta reg. Franc. c. 41. „Saxones rebellantes nimis „commoverunt exercitium gentium plurimarum contra Dagobertum."

Van Loon. Aloude Staat, I, 264 noemt „de met hen in verbond „getreden Friezen."

Idem *de Geer van Jutfaas*. De Saksen voor en onder Karel den Groote, p. 6.

3) *Wagenaar*, I, 332.

Arend, I, 304.

F. Sjoerds, Jaarb. I, 324.

4) *Winsemius*. Chroniek van Friesland, bl. 52.

F. Sjoerds. Jaarboeken I, 326 en 327.

Wumkes.nl

zelfs in een persoonlijk gevecht de helm gekloofd en een haarlok, het sieraad der Frankische Koningen, afgeslagen. Maar op het bericht en het gezicht hiervan snelde zijn vader hem in der ijl met een leger te hulp. Op de luidruchtige vreugde over diens aankomst in het leger van Dagobert, verscheen de Saksische vorst Berthold aan de overzijde der rivier, om de oorzaak daarvan te vernemen, en verrast door het zien van den ouden Koning Lotharius, schold hij dezen, met toespeling op zijn welllustig leven en zijne vele vrouwen, op ruwe wijze uit, 1) Op dezen hoon sprong Lotharius terstond te paard in de rivier, om zich aan de overzijde op den beleediger te wreken. Zijn leger en dat van Dagobert volgden hem. De Hertog Berthold ijlde naar zijne legerbenden, maar alvorens deze te bereiken, was hij door Lotharius te paard achterhaald en nedergesabeld. Groot was toen de verwarring onder de Saksen en Friezen. Van hun aanvoerder beroofd, ontbrak alle leiding. De Franken richtten een verschikkelijk bloedbad onder hen aan. Daarop werden de omstreken verwoest. In de oorden, die het zegevierende leger doortrok, werden alle weerbare mannen, langer dan het slagzwaard van Lotharius, zooals de Frankische berichten zeggen, meedogenloos om het leven gebracht, 2) en de weerloozen, waaronder vrouwen en kinderen, meest uit Saksen bestaande, 3) als krijgsgevangenen medegevoerd, om op de Frankische markten openlijk als slaven te worden verkocht. 4)

De vrome en rijke *Eligius*, goudsmid en muntmeester

---

1) *Aimonius*, t. a. p. „Tu ne hic muta aderas bestia?"

2) *Gesta regum Franc.* c 41.

3) „Praecipue ex gente Saxonum," volgens Vita Eligii L c. 10 aangehaald bij *Van Loon*, t. a. p. noot 10.

4) *Aimonius*, t. a. p.

Wumkes.nl

des Konings, later Bisschop van Noyon, kocht daarvan gansche scharen, soms van 30 en 40 en eens van 100 tegelijk, om ze, voor zooverre daarvoor vatbaar, te laten onderwijzen in het Christelijk geloof en ze daarna naar hun land terug te zenden, ten einde er de eerste indrukken van het Christendom over te brengen. 1)

Behalve het verlies der hulpbenden had deze nederlaag voor de Friezen nog een ander nadeelig gevolg. De belangrijke plaats Utrecht, de sleutel van Friesland, viel in handen der Franken. Koning Dagobert bevestigde omstreeks het jaar 630 den ouden Wiltenburg, en liet er zelfs eene Christenkerk bouwen, gewijd aan den heiligen Thomas. Deze kerk zou het middelpunt worden, vanwaar uit het bekeeringswerk onder de Friezen moest worden ondernomen. 2) Dit werd opgedragen aan *Cunibert*, den Bisschop van Keulen. 3)

Maar Bisschop Cunibert voldeed niet aan zijne opdracht, zooals Bonifacius later aan den Paus in het licht stelde. Toen Willebrord, in 690, te Utrecht was aangekomen, had deze slechts de puinhoopen van de kerk terug gevonden. 4)

Toch schijnt de stichting van de Christenkerk te Utrecht niet geheel zonder invloed te zijn gebleven op de Friezen der naaste omgeving. 5)

Koning *Dagobert* en zijn zoon *Siegbert* met hun Hofmeier

---

1) *Wagenaar*, I. 331, met aanhaling van de Vita Eligii.
Van Loon, t. a. p. 264.
Roijaards. Gesch. Invoer. Christ. 110 en 111.

2) *Lintelo de Geer*. De strijd der Friezen en Franken, 15.

3) *Epist. Bonifacii*, no. 755, medegedeeld bij *v. Richth.* Untersuch. II, 350, 353.

4) *Epist. Bonifacii*, t. a. p. Fundamenta destructae a paganis ecclesiae, quam Willebrordus (ao. 690) dirutam usque ad solum in Castello Trajecto receperit.
Roijaards. Invoering, 105, 106 en 152, noot.

5) *Diest Lorgion*. Invoering, 48.

Wumkes.nl

Pepijn van Landen, waren allen ijverige voorstanders van de uitbreiding des Christendoms. Hunne staatkunde bracht dit mede. De zachtere zeden, door de Christenzendelingen gepredikt, moesten allengs de harten der ruwe Friezen milder stemmen voor de Franken, die hun de zegeningen des Christendoms kwamen brengen. Dit moest de voorbereiding zijn voor hunne opperheerschappij. 1) En weldra zien wij de eerste gevolgen van hun streven. Frieslands volgende Koning Aldgillis liet de prediking van de nieuwe godsdienst toe. En van zijn opvolger Koning Radboud zullen wij den wrevel vernemen, toen hij ontwaarde, dat ook van Utrechts stichting uit, het tweeledig doel was bevorderd, om niet slechts in zijn land de Christelijke godsdienst te verkondigen, maar tevens om het gemoed van sommige zijner onderdanen voor het gezag der Franken te winnen. 2)

§ 2.

Aldgillis. 3)

In de tweede helft der zevende eeuw was *Aldgillis* koning van Friesland.

---

1) *Winkler Prins.* Vrije Fries, V, 99.

2) *Diest Lorgion.* Invoer. van het Christ., 48.
Ubbo Emmius. Rerum Fris., 50.
Schotanus. Gesch. van Friesl., 55.

3) *Beda,* Hist. Ecc. V. c. 19, § 418, en *Eddius* in Vita Wilfridi, c. 26 geven den naam op als *Aldgislus* en *Aldgelsus.* De latere uitspraak van het voorvoegsel *Ald*, als *Ad*, heeft wellicht aanleiding gegeven tot het schrijven van *Adgillus* in de Friesche Kronieken. Door nu den Latijnschen uitgang *us* te laten wegvallen, met behoud der voorafgaande *s*, die tot den naam blijkt te behooren, zal deze waarschijnlijk *Aldgils* of *Aldgillis* zijn geweest.

Zie omtrent den titel van *koning* hier vóór bl. 602 en noot 2 ald.

Wumkes.nl

De tijd zijner troonsbeklimming is onzeker. Volgens de Friesche overleveringen zou hij zijn opgevolgd aan Koning Beroald, die in den voormelden oorlog van 628 tegen de Franken zou zijn gesneuveld. 1) Maar die overleveringen, die zelfs dien oorlog voorstellen als in het Friesche stamland te hebben plaats gehad, schijnen den eenigszins twijfelachtigen Koning Beroald te hebben verward met den bijna gelijknamigen Saksischen vorst Berthold, die in dien strijd den dood had gevonden.

In kennelijk verband met deze verwarde voorstelling achten dezelfde overleveringen Aldgillis schatplichtig aan de Franken. Ook dit wordt niet van elders bevestigd. Wel waren de Saksen, na hunne nederlaag, evenals voorheen tot eene jaarlijksche opbrengst van rundvee verplicht, maar reeds zeer spoedig werden ze daarvan weer ontslagen, op voorwaarde, dat zij de grenzen tegen de Wenden of Winiden, een Slavischen volksstam, zouden beschermen. 2) Ten aanzien der Friezen blijkt daaromtrent niets. Integendeel noemen tijdgenooten, *Aldgillis*, zonder eenige beperking, als koning der Friezen. 3) Ook waren de Franken, eenigen tijd na hunne overwinning op de Saksen, wederom zoo zeer door inwendige twisten verdeeld, dat zij zich met andere volken niet konden inlaten. En Koning Aldgillis oefende zijn gezag met zoo volkomen zelfstandigheid tegenover den Frankischen vorst van Neustrie uit, dat aan eenige afhankelijkheid bezwaarlijk kan worden gedacht. Von Richthofen acht het dan ook volkomen zeker, dat de Friezen onder Koning Aldgillis geheel vrij en onafhankelijk van de Franken geweest zijn. 4)

1) *Winsemius.* Chronyk van Friesland, fol. 52 en 53.
2) *Arend.* Algem. Gesch. des Vaderl., I, 305, met aanhaling van *Fredegarius*, c. 74, p. 441.
F. Sjoerds. Jaarboeken I, 337.
3) *Beda.* Hist. Eccles, V, c. 19, § 418 „*rege Aldgislo.*"
Eddius. Vita Wilfridi c. 26. „*Aldgelsum regem Freis.*"
4) *V. Richthofen,* Lex Fris. Uitgave Friesch Genootschap, XXII. „Verba

Wumkes.nl

Aldgillis wordt geroemd als een verstandig en vreedzaam koning. 1) Geen enkel oorlogsfeit der Friezen onder zijne regeering is dan ook bekend. Na den langdurigen strijd voor de uitbreiding en de onafhankelijkheid van het gebied, had het land behoefte aan rust en ontwikkeling. Bij voorkeur oefende daarom de vorst zijn invloed uit op het bevorderen van het algemeen welzijn. Inzonderheid in het Friesche stamland moedigde hij het opwerpen en verhoogen der terpen aan, ter beveiliging tegen herhaalde overstroomingen. 2) En nog na hem zien we de bevolking daaraan werkzaam bij Dokkum. 3)

In dit tijdperk van vrede en rust vernemen wij de eerste pogingen, om binnen de landpalen van zijn rijk den Christelijken godsdienst te verkondigen.

De vrome *Eligius* of *Sint Eloy*, in 641 tot Bisschop van Noyon, in het noorden van Frankrijk, gekozen, verscheen, na eerst zijn werkkring over Vlaanderen en Antwerpen te hebben uitgebreid, ook in het zuidelijk deel van Friesland en verkondigde er Jezus liefdeleer aan de Zeeuwen en Friezen langs de kusten der Noordzee. Hoogstwaarschijnlijk bepaalde zich zijn bekeeringswerk tot Zeeland en den Zuidwesthoek van Holland. Maar vruchtbaar was hier de prediking vooralsnog niet. Met tegenzin werd zij aanvan-

---

„scriptoris aequalis probant, anno 677, Aldgislum regem fuisse Frisiae „liberae, neque tunc Frisiam sub ditione Dagoberti II et Theodorici fuisse."

1) *Schotanus.* Friesche Hist., bl. 48.

F. Sjoerds. Jaarb. I, 335.

Winsemius, t. a. p. fol. 54.

2) *Winsemius*, t. a. p. 54.

3) *Willibald.* Vita Bonifacii. *Pertz* II, 353. „In loco ubi quondam „pretiosus Sancti martyris effusus esset sanguis, cum consilio plebis, atque „ingentis partis populi Fresonum, structura cujusdam tumuli propter im„mensas ledonis et malinae inruptiones . . . . . ab imo in excelsum usque „construeretur."

Wumkes.nl

kelijk aangehoord, lezen we; slechts allengs vond zij eenigen ingang in de harten van sommigen. 1)

Hoe ware het ook te verwachten, dat het Friesche volk, gehecht aan het geloof zijner vaderen, de blijde boodschap zou aannemen uit den mond zijner vijanden, de Franken?

Gunstiger invloed zouden de Angelsaksische zendelingen, in aard en taal meer met de Friezen overeenkomende, hier weldra uitoefenen.

De omstandigheden, waaronder dit geschiedde, en die den Frieschen koning kenschetsen, maken een vluchtigen blik op een deel van de geschiedenis der Franken nogmaals noodzakelijk.

Onder koning *Siegbert* van Austrasie was de Hofmeier *Pepyn van Landen*, als bekleedde hij eene erfelijke waardigheid, opgevolgd door zijn zoon *Grimoald*. Deze heerschzuchtige staatsdienaar trachtte het koninklijk gezag in zijn eigen geslacht over te brengen. Na den dood van *Siegbert*, liet hij diens jeugdigen zoon *Dagobert*, waarover hij de voogdij uitoefende, heimelijk wegvoeren naar Ierland, terwijl hij zijn eigen zoon *Childebert* op den troon plaatste, voorwendende, dat de jeugdige *Dagobert* was gestorven en dat *Childebert* door koning *Siegbert* als zoon was aangenomen. Omstreeks achttien jaren verbleef *Dagobert* in Ierland. Maar reeds spoedig was het bedrog ontdekt door de koningin *Innichilde*, de weduwe van *Siegbert*. De jeugdige *Childe-*

---

1) *Audoeni*. Vita St. *Eligii*, II, 3. „Praeterea Eligius Pastoris cura „sollicitus, lustrabat urbes vel municipia circumquaque sibi commissa; „sed Flandrenses atque Andoverpenses, Frisones et Suevi et barbari, quique „circa maris litora degentes, quos velut in extremis remotos nullus adhuc „praedicationis vomes impresserat, primo eum hostili animo et aversa „mente susceperunt, postmodum vero cum paulatim per gratiam Christi his „verbum Dei insinuare coepisset, pars maxima trucis et barbari populi, „relictis idolis, conversa est ad verum Deum, Christoque subjectum."

Vgl. *Roijaards*, Invoering, I, 275.

Moll. Kerkgeschiedenis, I, 79—82.

Wumkes.nl

bert werd weer afgezet en zijn vader *Grimoald* onder de vreeselijkste martelingen omgebracht. Sedert dien tijd heerschten voortdurend binnenlandsche twisten en moordtooneelen in het Frankische rijk, totdat eindelijk omstreeks 674, het koningschap zoowel van Austrasie als van Neustrie, ten deel was gevallen aan *Theoderik*, met den sluwen *Ebroin* als Hofmeier. Maar langen tijd zou de rust niet duren. Reeds in 675 gelukte het den naar Ierland verbannen *Dagobert*, die intusschen tot mannelijken leeftijd was gekomen, om door bemiddeling van den Ierschen Bisschop *Wilfried* van York in Northumberland, naar zijn vaderland terug te keeren. Onmiddellijk plaatsten hem de Austrasiers op den vaderlijken troon. En niet alleen werd *Theoderik* daarvan vervallen verklaard, maar ook de Hofmeier *Ebroin* zag zich genoodzaakt Austrasie te ontvluchten en zijn hooge Staatsbetrekking tot Neustrie te beperken. Dit veroorzaakte wrok bij den heerschzuchtigen *Ebroin*.

En ziet, nauwelijks twee jaren later werd dezelfde Bisschop *Wilfried*, die Dagoberts overtocht had bevorderd, op eene reis naar Rome, door een storm op de Friesche kust geworpen. Hier wendde hij zich dadelijk tot koning *Aldgillis;* hij werd eervol aan diens hof ontvangen en verkreeg de vrijheid om in Friesland het evangelie te verkondigen. 1) Maar het gerucht van *Wilfrieds* prediking in Friesland drong door tot in het rijk der Franken. En niet zoodra had *Ebroin* vernomen, dat *Wilfried*, die middellijk oorzaak was geweest, dat hij uit Austrasie had moeten vluchten, zich in Friesland ophield, of hij zond

1) *Beda.* Hist. Eccles, V, c. 19, § 418. „Vilfridus, regnante Eegfrido „ . . . . . Romam iturus, ... flante favonio pulsus est Fresiam et „honorifice susceptus a barbaris ac rege illorum Aldgilso, praedicabat eis „Christum et multa eorum millia verbo veritatis instituens a peccatorum „suorum sordibus fonte Salvatoris abluit . . . . . Ibi ergo hiemen cum „nova dei plebe feliciter exigens, sic Romam veniendi iter repetiit."

Wumkes.nl

zijne gezanten naar het Hof van koning Aldgillis, om zich op den gehaten Bisschop te wreken. 1) De koning ontvangt hen gastvrij. Hij verzamelt zijn Hof rondom zich. In tegenwoordigheid zoowel van Wilfried en diens gezellen als van Ebroins gezanten, laat hij diens geschrift voorlezen. Allen hooren het: Ebroin groet den koning met vredelievende woorden en biedt hem eene mate gouden munten aan, indien hij den Bisschop levend of dood aan hem overlevert. Thans zijn aller oogen op den koning gevestigd. Met stille hoop of bange verwachting wordt diens antwoord verbeid. En Aldgillis, gloeiende van verontwaardiging over het voorstel van den Frankischen heerscher, verscheurt den brief van Ebroin en offert dien op aan de vlammen.

Dat was het welsprekend antwoord, dat de Friesche koning gaf aan de Frankische gezanten. Verpletterd stonden ze daar, en door minachting en afschuw vervolgd, trokken ze weg naar hunnen snooden meester.

Aldgillis was geen Christen, maar reine menschenadel doortintelde zijne ziel. Hij gruwde van de wandaad, waartoe de Christenstaatsman hem zocht om te koopen. Onbekommerd om den wrok van den machtigen Frankischen heerscher, was gerechtigheid alleen het richtsnoer zijner handeling. Met onkreukbare trouw, bezegelde hij de gastvrijheid, door hem aan den Angelsaksischen Bisschop verleend.

---

1) *Eddius*, leerling van Wilfried, in Vita Vilfridi, c. 26. „Eodum tempore Efruimus (Ebroin), dux Theodorici regis Francorum, misit nuntios suos cum literis ad Aldgelsum regem Freis, salutans eum verbis pacificis promittensque ei modium solidorum aureorum dare, si Vilfridum episcopum aut vivum deductum aut caput ejus occisi sibi misisset. Statimque rex praesentibus nobis et nuntiis coram populo suo in palatio epulantibus omnibusque audientibus legi literas jussit; post lectam vero cartam in ignem projecit."

Ibidem c. 28. „Postquam pontifex noster in Freis hiemavit, populum multum domino lucratus, verno tempore adveniente, iter carpebat." cett.

Wumkes.nl

En Wilfried bleef nog gedurende den winter van 677 en 678 in Friesland, om daarna zijne reis naar Rome te vervolgen. Aan vele duizenden had hij hier het Christendom gepredikt en den heiligen doop toegediend, lezen we. 1) En al moge dit bericht wellicht overdreven zijn, 2) toch vinden we er eenige bevestiging van in het feit, dat na Aldgillis dood in 679, zijn opvolger Radboud ook onder de aanzienlijksten des lands menigeen vond, die openlijk den nieuwen godsdienst had aangenomen of althans den Christenen gunstig was. 3)

Aldgillis had het eerst de grenzen van zijn land voor de Christenprediking ontsloten. En het was gebleken, dat onder zijne onderdanen veler gemoed voor de nieuwe leer toegankelijk was.

§ 3.

Radboud I.

Radboud, waarschijnlijk een zoon van Aldgillis, maar het tegenbeeld van dezen, volgde hem op. Door langdurig verblijf aan het Deensche Hof, was hij geheel doordrongen van de Noorsche godenleer. 4) Vrijheidszin en heldenmoed werden door die leer als de grootste deugden gehuldigd. Boven een verblijf voor alle goede stervelingen in Himelheim, was aan de helden, die in den strijd sneuvelden, eene eereplaats verzekerd in Walhalla, om er eeuwig

---

1) Zie beide voorafgaande aanteekeningen.
2) *Moll.* Kerkgesch., I, 81.
3) *Pertz II*, 405. *Altfridus* en Vita Luidgeri, zie volgende §.
4) *Winsemius.* Chroniek, 54 en 55.
Winkler Prins. Vrije Fries V, 102 103.
Lintelo de Geer. De strijd tusschen de Friezen en Franken. 18.
Royaards. Invoering van het Christendom. 153.

Wumkes.nl

te strijden, en, gesneuveld, weer op te staan en luisterrijke feesten te vieren aan den troon van Wodan. 1)

Hoe verschillend was daarentegen de leer der Christenen. Hun hoogste gebod: „Hebt uwe vijanden lief!" ware de verloochening van de heldendeugd. De vijanden van zijn volk, dat waren de Franken, die immer hunne heerschappij trachtten uit te breiden over de Friesche gewesten. Hunne godsdienstleer aan te nemen, de heldendeugd te vernietigen, ootmoedig te berusten in toegebrachte vernedering, dat ware de eerste schrede tot onderwerping.

En toch, nauw had de vrijheidlievende vorst de regeering aanvaard, of hij moest ervaren, dat reeds vele zijner landslieden den Frankischen godsdienst hadden aangenomen, ja, dat zelfs machtige edelen, waaronder *Ado Wursing*, — wiens kleinzoon *Liudger* hier later als Christelijke geloofsheld optrad, 2) — den Christenen waren toegedaan. Reeds zag Radboud de belangrijke stad Utrecht, die den Franken de grens van Friesland ontsloot, in hunne handen. Daar hadden ze zelfs een Christenkapel, van waar uit het nieuwe geloof ook in de Friesche omstreken werd verspreid.

Met helderen blik voorzag hij, dat dit alles het verlies van de vrijheid en onafhankelijkheid van zijn volk ten gevolge moest hebben, als het niet in zijne beginselen werd gestuit. En de moedige vorst besloot, om van den aanvang van zijne regeering af aan, alle Frankische invloeden te weren.

Daarin stond hij niet alleen. Hij was als zoodanig de verpersoonlijking van zijn volk.

Friesland verkeerde, in vergelijking met andere landen, in bijzonderen toestand. 3) Waar elders in Europa de

1) *Buddingh*, Edda-leer, 115—128.
Hofdijk. Ons Voorgeslacht I, 116 en 117.
V. d. Bergh, Ned. Mythologie, op het woord *hemel*.
2) *Pertz*, II, 405, en *Altfridus*, Vita Liudgeri.
3) *Roijaards*. Invoering 140——144.
Waitz, Deutsche Verfass. gesch. II, 17.

Wumkes.nl

verschillende volksstammen van het oosten naar het westen, van het noorden naar het zuiden waren getrokken, hadden ze de plaatsen, waar hunne voorvaderlijke goden bij voorkeur werden vereerd, de heilige wouden en gewijde bronnen, reeds voor eeuwen vaarwel gezegd. Bij die volken was hunne oorspronkelijke godsdienst sinds lang ontzenuwd. Een God, boven alles machtig om het immer strijdende volk tot de zege te leiden, was daar behoefte geworden. Had niet daarom koning Clovis, op zijne gelofte om den Christelijken godsdienst aan te nemen, indien hij bij Zulpich de overwinning mocht behalen, zich na de zege laten doopen? En was hij daarin niet onmiddelijk door 3000 Frankische krijgslieden gevolgd? 1)

Hoe geheel anders was het in Friesland. Hier, vooral in het stamland, hadden de bewoners, gedurende al de eeuwen der volkenbeweging, hunnen voorvaderlijken grond als heilig erf bewaard. Zonder vreemde inmenging te hebben geduld, waren ze gehecht gebleven aan hun oorspronkelijken godsdienst, hun zeden en gewoonten. Hier vereerden ze ongestoord hunne goden op de van ouds gewijde plaatsen. Hier hadden ze hun zelfs tempels opgericht, rijk begiftigd met schatten, en bediend door geordende priesters, die met alle kracht den eerbied voor hunne goden handhaafden en ontzag hadden bij de bevolking. 2)

Van dit vrijheidlievende volk, der vaderen godsdienst getrouw, was Radboud de moedige vertegenwoordiger. De vrijheid en den godsdienst zou hij handhaven.

---

1) Zie hier vóór bl. 581.

2) *Pertz*, I, 326. Ann. Metenses. Carolus . . . , fana eorum destruxit et cum innumerabilibus spoliis, Christo auspice, ad propria est reversus. *Pertz*, II, 408. Vita Liudgeri. Toen Liudger en zijne gezellen de heidensche tempels en afgodsbeelden in Friesland hadden verwoest, „attule„runt magnum thesaurum, quem in delubris invenerant."

Verg. ook: Fredegarii Chron. 676.

Winkler Prins. Vrije Fries V, 112.

V. d. Bergh, Woorb. der Ned. Mythologie, op de woorden: *tempels* en *tempeldienst*, *Priesters*, etc.

Wumkes.nl

Aan het hoofd van zijne getrouwen vervolgde hij de aanhangers van het Christendom. Velen werden verjaagd of gedood en ontzet uit hunne bezittingen, die ten behoeve van de onafhankelijkheid des lands werden verbeurd verklaard. Als voorbeeld onder velen, kennen we den reeds genoemden edeling *Ado Wursing*. Ofschoon niet zelf tot de nieuwe leer overgegaan, maar toch den Christenen gunstig, achtte hij zijn leven niet meer veilig, en met achterlating van zijne uitgebreide bezittingen, trok hij met zijne vrouw Adalgard en zijn zoon Nothgrim en eenige bedienden naar de Franken, waar hij welwillend werd opgenomen. 1) Zoo werden de de hardste en vaak wreede maatregelen genomen, om zooveel mogelijk alle sporen van het Christendom en van Frankische invloeden in zijn land te vernietigen. Ook Utrecht werd herwonnen en de st. Thomaskapel tot op de fundamenten vernield. 2)

De Franken konden dit in dezen tijd niet verhinderen, verdeeld als zij waren in hun eigen land. De wraakzuchtige Ebroin, die zijn haat noch aan den bisschop Wilfried, noch aan koning Aldgillis had kunnen koelen, stortte dien uit op koning Dagobert, die door Wilfrieds hulp den troon van Austrasie had beklommen. Op zijn aandrijven, naar men wil, werden Dagobert en zijn zoon Siegbert op de jacht vermoord. 3) Weer had er een bloedige burgeroorlog plaats. Pepijn van Herstal trad op als Hofmeier van

---

1. Vita Liudgeri, t. a. p. 405.
2) *Alcuinus*, Vita Willebrordi, c. 6.
Bonifacii, Epistolae apud Miraeum, I, 14.
Roijaards, t. a. p. 152.
Lintelo de Geer, t. a. p. 18.
U. Emmius, Rer. Fris. 50,
Schotanus, 55.
3) *Arend*. Algem. Gesch. des Vaderl. I, 318.
Roijaards, t. a. p. 150.

Wumkes.nl

Austrasie. En eerst na Ebroins dood, besliste in 687 de slag bij Testri, niet verre van Saint Quentin, te zijnen voordeele. Van dien tijd af aan was Pepijn met den titel van Groot-hofmeier, de machtige heerscher in het groote rijk der Franken.

Tijdens zijn bestuur en wellicht op zijne aansporing vatte de Iersche bisschop *Egbert*, het voornemen op, om in Friesland de evangelie-prediking van Wilfried te vervolgen. Op zee echter door storm overvallen keerde hij terug, en zond in zijne plaats een zijner metgezellen, den Ierschen monnik *Wigbert*. Maar de Friezen verstonden de taal niet van dezen vreemdeling. Hoogstwaarschijnlijk vond hij ook tegenwerking van Radboud. Zijn werk bleek vruchteloos. En na een tweejarig verblijf, trok hij tegen het jaar 690 naar zijn vaderland terug. 1)

Maar nu had bisschop *Egbert*, door de ervaring geleerd, doeltreffender plannen bereid. *Willebrord*, later de apostel der Friezen genoemd, met elf gezellen, allen van Angelsaksisch geslacht, en als zoodanig met de taal der Friezen en Saksen bekend, zouden zich onder deze volken verspreiden, om gezamenlijk het werk der prediking te volbrengen. 2)

Omstreeks 690, of volgens anderen in 691 of het begin van 692, 3) komt Willebrord den Rijn binnen. Hij zet zijn reis voort tot Utrecht, maar vindt de stad in handen van Radboud, de sint Thomas kapel verwoest, en den Frieschen koning ongenegen om hem in zijne landen toe te laten. Hij zoekt daarop eerst zijn toevlucht bij Pepijn, en trekt, na overleg met dezen,

---

1) *Beda*, Hist. Eccles V, c. 9.
Roijaards, t. a. p. 158 en 159.
Arend, t. a. p. 319.
2) *Beda*, t. a. p. c. 10.
Roijaards, t. a. p. 165.
3) *Moll*, Kerkgesch. I 102.

Wumkes.nl

met spoed naar Rome, om 's Pausen medewerking in te roepen en reliquien van heiligen te verkrijgen, die hij in de plaats kon stellen van de afgodsbeelden. 1) Daarna zou het zwaard van Pepijn hem verder den weg banen.

Pepijn was er alles aan gelegen, meester te worden van de monden van den Rijn, die in handen waren van de Friezen. Daar langs toch moest vooral de toevoer plaats hebben van handelswaren uit Engeland naar zijne landschappen en naar de oude stad Keulen, de hoofdstad van Austrasie. De handelspolitiek verbond zich met de kerkelijke. 2)

Van nu af aan trad de machtige Groot-hofmeier openlijk tegen den Frieschen koning op. Twee belangrijke veldslagen volgden in de eerste jaren. De oudste berichtgevers verschillen echter omtrent den juisten tijd, waarin ze voorvielen.

Het meest waarschijnlijk is, dat de eerste belangrijke veldslag plaats had in 692. Met een talrijk en geoefend leger trok Pepijn tegen den Frieschen koning op. Radboud leed de nederlaag. Nadat een groot deel van zijne krijgsbenden verslagen was, zond hij boden naar Pepijn om den vrede te verzoeken. Een vernederend verdrag volgde. Radboud moest zich met de zijnen overgeven, eene jaarlijksche schatting betalen en gijzelaars stellen. 3)

Weldra zelfs zien we, wellicht tot nadere bezegeling

---

1) *Beda*, V, c. 11.

2) *Asch van Wijck*, Handelsverkeer van Utrecht, I, 124.

3) *Pertz*, I 320. Annales Metenses Ao. 692. „(Ratbodus) victus atque „fugatus magnam partem exercitus sui perdidit. Scraque tandem poeni„tentia ductus, legatos ad Pepinum dirigens, pacem postulat, seque cum „his quos regnabat suae ditioni subdidit, obsidibusque datis, Pepini tributarius efficitur."

Fredegarii Scolastici Chronicon, c. 102, p. 671.

Wumkes.nl

van dit verdrag, zijne dochter *Theodesinde* uitgehuwelijkt aan Pepijns zoon *Grimoald.* 1)

Van eenigen afstand van land, is bij dit verdrag in de oude berichten nog geen sprake. Het bepaalt zich tot schatplichtigheid. Als zeker mag men echter aannemen, dat ook de vrijheid van handelsverkeer langs den Rijn en van evangelieprediking in het Friesche land zal zijn bedongen.

Willebrord, intusschen met 's Pausen zegen en reliquien van heiligen uit Rome teruggekeerd, begon nu terstond en ongehinderd, de prediking van het Christelijk geloof in Radbouds landen.

Waarschijnlijk ving hij zijn werk aan in Zeeland, waar hij op Walcheren een Wodansbeeld vernietigde. 2) Vandaar trok hij allengs op tot Utrecht, waar hij niet alleen predikte, maar ook de beelden der heidensche goden vernielde, en op de grondslagen der sint Thomaskapel eene nieuwe kerk stichtte, gewijd aan het heilige kruis van Christus. 3)

Dit viel den Frieschen vorst zwaar te verduwen Wellicht heeft hij toen gemeene zaak gemaakt met de Saksen, die in dezen tijd herhaaldelijk door Pepijn werden bevochten en allengs zelfs de Veluwe tot aan de IJssel moesten afstaan. 4)

Ook vermoedt men, dat hij zich had verbonden met den

---

1) *Fredegarii* Chronicon, t. a. p. c. 104.

Winkler Prins. Vrije Fries V, 105.

2) *Roijaards*, Invoering, 170.

Lintelo de Geer, t. a. p. 21.

Arend. t. a. p. I, 320.

3) *Lintelo de Geer*, 21, met aanhaling van *Joh. a Leidis*, II, c. 11. Prope ruinam primordialis Ecclesiae Sancti Thomae apostoli superaedicavit in honore sanctae crucis oratorium.

Melis Stoke, I, vs. 95—118.

4) *Pertz*, I, Ann. Metenses, 316—321.

De Geer van Jutfaas, De Saksers voor en onder Karel den Groote, p. 7.

Wumkes.nl

machtigen edeling Everard, heer van Elst in de Betuwe en alzoo op Frankisch grondgebied, om gesamenlijk voor de vrijheid en onafhankelijkheid te strijden. Everard werd althans omstreeks dezen tijd met verbeurd-verklaring van zijne uitgebreide bezittingen gestraft, omdat hij zich weerspannig had betoond jegens den Frankischen heerscher en zich had verbonden met trouwelooze vijanden, waaronder men de Saksen en de Friezen meent te mogen verstaan. 1)

Hoe dit zij: van Frankische zijde werd Radboud beticht, dat hij met schennis van het gesloten verdrag, door gedurige invallen de grenzen der Franken had verontrust. 2) En zeker is het, dat hij zich met zijne legerbenden ten oosten van Utrecht bevond.

Pepijn rustte toen andermaal, waarschijnlijk in 694, een geducht leger tegen Radboud uit. Op de legerplaats bij *Dorestad*, (Duurstede) verzamelde hij zijne troepen. Daar kwam het tot een beslissenden slag. Radboud voerde zijn Friesche krijgsbenden met vermetelen moed op de spits van het leger aan. Maar voor de overmacht moest hij zwichten. Wederom bleef Pepijn overwinnaar. Na eene verschrikkelijke slachting onder de Friesche krijgsbenden sloeg Radboud op de vlucht. En een aanzienlijke buit viel in handen der Franken.

De gevolgen van dezen strijd waren groot. De kampvechter voor Frieslands vrijheid was bedwongen! Het naastbijgelegen deel van Friesland, (*Frisia citerior*) en

---

1) *Wagenaar*, I, 363.

Arend, I, 321.

Everards uitgebreide bezittingen werden aan den Groot-hofmeier Pepijn geschonken, van wien ze overgingen op Karel Martel, die ze later schonk aan het bisdom Utrecht — Zie Giftbrief bij *v. Richth.* Undersuch II, 360.

2) *Pertz*, I, Ann. Metens, 321, (Ratbodus) qui verba principis Pepini saepe contempserat et fines principatus ejus crebris irruptionibus vexabat.

Wumkes.nl

daaronder de belangrijke stad Utrecht, kwam in de macht van den Frankischen heerscher. 1)

En toen Willebrord, die intusschen op raad van Pepijn nogmaals naar Rome was gereisd en in November 695 door Paus Sergius tot bisschop der Friezen was gewijd, daarna hier te lande terugkeerde, werd hem door Pepijn de stad Utrecht als bisschopszetel, in het pas veroverde land ter bekeering aangewezen. 2)

Het is onzeker, hoever het toen door Pepijn veroverde gedeelte van Friesland, (*Frisia citerior)* zich heeft uitgestrekt. V. Richthofen neemt, op grond van de latere verdeeling van het Friesche land „de Fliestroom" als grens aan. 3) Het is echter meer waarschijnlijk, dat het zich niet verder noordwaarts heeft uitgestrekt dan over Kinhem of Kennemerland, en niet over het eigenlijk West-Friesland, omdat Radboud later nog in de oude koningstad Me-

---

1) *Pertz*, I, (Pippinus) ad unato igitur exercitu, juxta castrum, quod dicitur Dorestadum, castra metatus est .... ubi Frisiones, superba manu Radbodi in aciem properantes, magna clade percussi sunt, fugatoque duce eorum Radbodo, Pepinus victor exstitit.

Pertz, II, 220. Ann. Xantenses, Ao. 694. Pepinus dux Radbodem ducem Fresonum bellando vicit, Fresiamque sibi subjugavit.

Fredegarii Chronicon, Pars II, c. 102, p. 671. Pepinus contra Radbodem ducem gentilem Frisionum gentis adversus alterutrum bellum intulerunt, castro Dorestate illic belligerantes invicem. Pepinus victor exstitit, fugatoque Radbodi duce cum Frisionibus qui evaserant, idem Pepinus cum multis spoliis et praeda reversus est.

Beda, V, c. 10. (Pepinus) „quin nuper *citeriorem Fresiam*, expulso inde Rathbode rege, ceperat, illo eos (Willebrordus c. s.) ad praedicandam misit.

Joh. a Leidis, II, c. 9. Castellum Trajectense Pepinus sub sua potestate acquisivit et Radbodem regem ad interiora Frisiae profugavit.

2) *Beda*, V. c. 12, „donavit Willebrordo Pippinus locum cathedrae episcopalis in Castello suo illustri, quod antiquo gentium illorum vocabulo Wiltaburg, id est oppidum Wiltorum, lingua autem Gallica Trajectum vocatur."

3) *Von Richth*, Untersuch., II, 351, en Inleiding tot de Lex. Fris. Uitg. Fr. Gen. p. XXIII.

Wumkes.nl

demblik zijn zetel schijnt gehad te hebben, 1) en ook de Christenzendelingen destijds niet verder noordwaarts trokken dan tot Kennemerland, waar Adalbert tot aan zijn dood zich voornamelijk te Egmond ophield. 2)

Willebrord zag dus thans aan zich en zijne medehelpers een groot deel van Friesland ter bekeering toevertrouwd. Hij predikte er wijd en zijd, vooral in de omgeving van Utrecht en in Noord- en Zuid-Holland en Zeeland, en stichtte er verscheidene kerken en eenige kloosters. In zijn bisschopsstad liet hij reeds dadelijk een grootscher kerkgebouw stichten, 3) gewijd aan den heiligen Martinus, den beschermer der Frankische wapenen. Later, in 726, werd deze st. Maartenskerk als kathedraal gewijd. Hier onderwees hij vele jongelingen in den Christelijken godsdienst. 4) En van tijd tot tijd reisde hij zijn kerkelijk gebied rond, om kerken te wijden, waar door zijne medewerkers gemeenten waren tot stand gebracht. De kerken te Vlaardingen, Kerkwerve, Velzen, Heilo en Petten worden onder andere aan hem toegeschreven. 5)

In dezen tijd van zijn vernedering bezocht de Friesche koning, toen tot het noorden van zijn land beperkt, het heilige eiland Fosite-land, thans Helgoland, op de grens van Friesland en Denemarken gelegen. Daar werd, naar men

---

1) *Schotanus*, Fr. Hist. 55 en 57.
Winkler Prins, Vrije Fries, V, 106 en 115.
Wagenaar, I, 358, en Bijv. en Aanm. 90.
2) *Pertz*, II, Ann. Xantenses, 220.
Roijaards, Invoering, 196 en 197.
Diest Lorgion, Invoering, 71.
3) *Beda*, V. c. 12. Trajectum, in quo aedificata ecclesia, pontifex verbum fidei praedicabat, pluresque per illas regiones ecclesias sed et monasteria nonnulla construxit.
Moll, Kerkgesch., I, 105—109.
Roijaards, Invoering, 185.
Lintelo de Geer, Strijd tusschen Friezen en Franken, 22.
4) *Diest Lorgion*, t. a. p. 74.
5) *Roijaards*, t. a. p. 188.
Diest Lorgion, 75.
Arend, t. a. p. 320.

Wumkes.nl

wil, ten tijde der dag- en nachtevening, den god Fosite ter eere, een thing of gericht gehouden. 1) Was de koning toen derwaarts gereisd om bij het thing voor te zitten? Of was het wellicht om in zijn onspoed de heilige godspraak van Fosite te vernemen? Bij dezen god toch, heette het, was de beste rechterstoel van goden en menschen. 2) Hem was op het eiland een tempel gewijd en eene bron, aan welker oevers heilige runderen graasden. Niemand zou deze dieren aanraken of anders dan in eerbiedige stilte water uit de bron scheppen, op straffe van onmiddellijk met razernij geslagen te worden of een plotselingen dood te sterven. 3)

En ziet, terwijl Radboud op dit eiland vertoefde, landde ook Willebrord, na eene vruchtelooze reis naar Denemarken, daar aan. Hij verbleef er eenigen tijd om het Christendom te prediken, en had den moed, om de heilige bron te schenden, door er drie personen in te doopen, en tevens om enkele koeien van den oever voor zijn volk te slachten. De inwoners waren verwoed; zij brachten hem voor den koning. Radboud wachtte eenigen tijd op het lot, dat de rechtvaardige Fosite over den vermetelen heiligschender zou bescheren. Maar noch razernij noch plotselinge dood volgde. Fosite liet zich ongewroken. En de godsman verantwoordde zich voor den Koning met zooveel moed en ernst, dat Radboud zeide: „Ik zie dat uwe daden overeenstemmen met uwe woorden", en hem liet vertrekken. 4)

1) *Buddingh*, Eddaleer, 38.
2) *Moll*, t. a. p. 33.
Buddingh, Eddaleer, 38.
Hofdijk, Voorgeslacht I, 111.
V. d. Bergh, Ned. Mythol. op het woord *Fosite*.
3) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 410.
V. d. Bergh, Ned. Mythol. op het woord *Fosite*, bl. 60, met aanhaling van *Alcuini* Vita Willebrordi bij Pertz II, 440, en op het woord *tempels* bl. 221.
4) *Alcuini*, Vita Willebrordi, t. a. p. c. 10 en 11.
Royaards, t. a. p. 190 en 191.
Winkler Prins, t. a. p. 106.

Wumkes.nl

Was Radbouds vertrouwen op zijne goden, die hem reeds tweemalen hunnen bijstand in den strijd hadden onthouden, hierdoor wellicht geschokt?

Zeker is het, dat er zich allengs eene kentering in zijn gemoedsleven openbaarde.

De edeling Ado Wursing, vroeger zoo gehaat wegens zijne bescherming der Christenen, weshalve hij den gestrengen arm van Radboud was ontvlucht, en onder de Franken tot het Christendom was overgegaan, werd in het tijdperk van Radbouds vernedering door dezen uitgenoodigd, om in zijn vaderland terug te keeren. Met eerbewijzen zou hij worden ontvangen en al zijne verbeurdverklaarde goederen terug verkrijgen. En toen Wursing, op het herhaald verzoek, zijn jongsten zoon Tyadgrim zond, deed de koning het aan den vader gegeven woord gestand. Tyadgrim kreeg de vaderlijke bezittingen weder, huwde er met Liafburch, dochter van Nithead en Adalbert, en werd de vader van den Frieschen geloofsheld *Liudger*. 1)

Het was ook tijdens Radbouds vernedering dat de Fran-

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 405 en 406. Bij de geboorte van deze Liafburg had eene bijzonderheid plaats, die de rechtsgewoonten der Oude Friezen, evenals die der Noorsche en Noord-Germaansche volken, kenschetste. De grootmoeder van Liafburg, aan het oud geloof gehecht en vertoornd dat hare dochter Adalbert slechts meisjes ter wereld bracht, liet het pas geboren wicht, vóór het nog de moedermelk had genoten, door hare bedienden grijpen om het te dooden. Een slaaf zou het in een waterton verdrinken. Maar eene buurvrouw, door medelijden bewogen, ontrukte het kind aan de handen van den slaaf, vlood er mede in hare woning en duwde het onmiddellijk wat honig in den mond. Toen de bedienden kwamen om het kind terug te halen, bleek hun, dat het nog met de lipjes aan den honig lekte. Het kind was gered, want het was niet geoorloofd een kind te dooden, dat reeds eenig voedsel gebruikt had. De buurvrouw voedde het vervolgens, met medeweten der moeder in stilte op, door het door een horen melk in het mondje te gieten. En na het overlijden der grootmoeder nam Adalbert hare Liafburg weer tot zich. Dit kind werd later de moeder van den grooten Frieschen apostel Liudger.

Wumkes.nl

kische bisschop Wulfram den tijd geschikt achtte, om aan volk en vorst van Friesland het evangelie te verkondigen. 1) In het klooster te Fontanelle, waartoe hij behoorde, had hij eenige kloosterbroeders overgehaald, om met hem den tocht derwaarts te ondernemen. Hij bleef, met verschillende tusschenpoozen, waarin hij zijn klooster nu en dan weder bezocht, verscheidene jaren in Friesland, en door zijne welsprekende taal en sommige daden, die voor wonderen werden gehouden, trok hij steeds eene grootere menigte volks tot zich. Herhaalde ontmoetingen moet hij ook met koning Radboud gehad hebben, en men wil zelfs, dat hij dezen bijna overreed had het Christendom te omhelzen. 2)

Heeft Radboud toen werkelijk reeds met den éénen voet in het gewijde water gestaan, om gedoopt te worden ? 3)

Wie zal dit thans, na zoovele eeuwen, nog met zekerheid beslissen.

Om er eenigermate over te kunnen oordeelen, moeten we de oudste berichten raadplegen.

Er bestaat eene levensbeschrijving van Wulfram, door een tijdgenoot Jonas, die tegelijk met hem in het klooster te Fontanelle moet geweest zijn. 4) Op deze levensbeschrijving volgt onmiddellijk eene zeer uitvoerige *appendix* (of aanhangsel), die volgens het opschrift uit verschillende handschriften is bijeenverzameld De eigenlijke levensbeschrijving bevat omtrent den voorgenomen doop niets,

---

1) *Moll*, Kerkgesch., I, Wulfram was waarschijnlijk omstreeks 650 geboren, in 690 tot bisschop van Sens verheven en omstreeks 695 in Friesland gekomen.

2) *Moll*, t. a. p. I, 128—232.

3) *Kluit*, Hist. Critica I, pars, II, pag. 7 en volg. heeft het bestreden, voornamelijk op tijdrekenkundige gronden, die later weerlegd zijn door *Westendorp*. Verhand. 2e klasse, Kon. Ned. Instit. VI. p. 139 en volg. en door *Delprat* in *Nijhoffs* Bijdragen II, 239.

4) *Vita Wulframi*, auctore *Jona*, in de *Acta Sanctorum Mart.* van Bolland, III, 143 en volgg. met een Commentarius praevius.

Wumkes.nl

maar vermeldt, behalve Wulframs vruchtbare evangelieprediking, tevens verschillende wonderverhalen. Eén daarvan vinde hier, met het oog op hetgeen volgt, eene plaats. Eens was de bisschop getuige van eene afschuwelijke heidensche plechtigheid. Een jongeling Onno (of Ovo) genaamd, 1) was door het lot aangewezen, om door ophanging aan de goden geofferd te worden. Wulfram kon het niet verhinderen. Maar op zijne bede werd hem beloofd, dat de jongeling aan hem zou toebehooren, indien hij hem door een wonder kon redden. En ziet, na het vurig gebed van den Bisschop brak de koord, en de jongeling, na reeds omstreeks twee uren te hebben gehangen, zooals we er lezen, viel levend ter aarde. Wulfram nam thans den jongeling tot zich en leidde hem op in den geestelijken stand.

Deze Onno werd vervolgens een ijverig aanhanger van den Christelijken godsdienst. Van hem volgt in de appendix van Wulframs levensbeschrijving een wonderlijk verhaal omtrent Radbouds tweestrijd tusschen zijn voorvaderlijk geloof en het Christendom; een verhaal, dat tegelijk een merkwaardig beeld schetst van den geest van het Christelijk geloof in die dagen. 2)

Den vorst was een geest verschenen, die hem aldus had aangesproken: „O Radboud, allerdapperste der vorsten! „Wie is hij, die u aanspoort den dienst der goden te „verlaten. Handhaaf het geloof en den godsdienst uwer „vaderen en gij zult voor eeuwig ingaan in de gouden „woning. Vraag den bisschop der Christenen, dat hij u „de woning van eeuwigen luister toone, die hij u belooft, „indien gij de Christelijke leer omhelst. Dat vermag hij

1) De *Vita Wulframi*, auctore *Jona*, p. 116, noemt hem *Ovo*, maar alle Friesche Chronieken *Onno*, een reeds toen bekende eigennaam. Vergel. *Pertz*, II, Vita Liudgeri, p. 411, waar zekere *Unno* genoemd wordt.

2) Appendix van de Vita Wulframi, t. a. p. p. 147.

Wumkes.nl

„niet. Maar ik zal u en hem het verblijf der heerlijkheid „aanwijzen, dat u door uwen god bereid is en weldra „voor u zal openstaan." Toen nu Wulfram weer bij den vorst aandrong, om zich te laten doopen, antwoordde deze: „Ik zal den doop ontvangen, indien mijn god mij misleidt, „en niet die luisterrijke woning aanwijst, welke mij be„loofd is. Zend uwen bode met den mijne, om dat te „onderzoeken!" Een diaken van den bisschop en een Fries trokken daarop uit. Nabij de stad ontmoette hen een vreemdeling, die hun aanbood den weg te wijzen naar het gouden paleis, dat voor Radboud bestemd was. Na verschillende streken te zijn doorgegaan, kwamen ze op een weg, bestraat met gepolijst marmer en zagen ze in het verschiet een gouden paleis, met edelgesteenten versierd en een prachtigen troon daarin. „Dit' — zeide de leidsman, — „is de gouden woning van Radboud, indien hij „zijnen goden getrouw blijft." De diaken stond van verbazing getroffen. Maar, tot bezinning gekomen, sloeg hij het teeken des kruises, en plotseling veranderde de leidsman in den duivel en het gouden paleis in slijk. De diaken en de Fries bleven staan te midden van een moeras en wildernis, en na een allermoeilijkste tocht van drie dagen kwamen ze in de stad terug. Maar toen ze verslag van hunne zending zouden geven, was Radboud reeds overleden.

Volgens dit van grof bijgeloof getuigend verhaal van Onno, den tijdgenoot van Radboud, was het dus niet tot den voorgenomen en mislukten doop gekomen. Er blijkt evenwel uit, dat reeds spoedig na Radbouds dood eene legende als de geschetste gereeden ingang vond.

In tegenspraak evenwel met deze legende, wordt in hetzelfde uit verschillende handschriften bijeengebrachte aanhangsel eene beschrijving van den mislukten doop ver-

Wumkes.nl

meld. 1). Maar opmerkelijk is het, dat daarin, zooals het is afgedrukt, tusschen haakjes wordt gezegd, (dat Radboud „reeds tot het doopvont was gekomen, *naar men verhaalt*") waarop dan volgt, dat hij den voet uit het gewijde water terugtrok, zeggende: „het samenzijn met de vorsten zijner „Friesche voorvaderen niet te willen ontberen, om met „een kleinen hoop arme Christenen in het hemelsch ver„blijf te worden opgenomen."

De woorden, „naar men verhaalt, (*ut ferunt*) schijnen niet slechts een reeds oudtijds bestaanden twijfel te verraden, omtrent de juistheid van het verhaal, maar tevens aan te duiden, dat het verhaal van elders is overgenomen.

Het is echter niet bekend, van welken tijd dit gedeelte van het aanhangsel is, noch waaruit het geput is.

De oudste bekende jaarboeken of annalen, waarin het verhaal zonder eenige twijfeling wordt vermeld, zijn die van Xanten, nabij Kleef aan den Rijn, die deels na 852, deels na 874, en dus omstreeks anderhalve eeuw na Radbouds dood, zijn geschreven. 2) En het is niet onwaarschijnlijk, dat hieruit het gansche verhaal in het aanhangsel van Wulframs levensbeschrijving is overgenomen. Het is althans bekend, dat de berichten van de jaarboeken van Xanten hebben gestrekt tot aanvulling van andere oude kronieken, met name van die van het klooster van Egmond. En merkwaardig is het, dat een handschrift van deze kroniek, dat in 1827 in Engeland onder de

1) Appendix van de Vita Wulframi, p. 147. „Dux incredulus (jam ad fontem perrexerat, ut ferunt), podem a sacro fonte retraxit, dicens, non se carere posse consortio praedecessorum suorum principum Frisiorum et cum pauperum parvo numero residere in illo coelesti regno."

2) *Pertz*, II, Annales Xantenses, 218 en 221.

Moll, t. a. p. bl. 129, acht het bericht in de Ann. Xantens. overgenomen uit de Vita Wulframi.

V. *Richth.*, Untersuch. II, Band I, 356, acht het veeleer waarschijnlijk, dat het in de Appendix der Vita Wilframi is overgenomen uit de Annales Xantenses.

Wumkes.nl

Cottiniaansche verzameling is teruggevonden en voor het oudste wordt gehouden, eerst aanvangt met het jaar 863 en dus niets omtrent den doop van Radboud vermeldt, 1) terwijl in de later voltooide en met vroegere feiten uit de annales van Xanten aangevulde kroniek, 2) het verhaal omtrent den doop is opgenomen.

Aan de verschillende verhalen schijnt intusschen deze waarheid ten grondslag te liggen, dat Radboud in ernstigen tweestrijd heeft verkeerd tusschen het geloof aan zijne voorvaderlijke goden en het aannemen van den Christelijken godsdienst. Dit kan aanleiding hebben gegeven tot de beeldspraak, dat hij als het ware reeds met den éénen voet in het water heeft gestaan om gedoopt te worden, toen hij op het beslissende oogenblik zich terugtrok. En deze voorstelling, tot eene legende aangegroeid en eerst in eene enkele kroniek vermeld, is wellicht, als een belangwekkend feit, in andere kronieken overgenomen. 3)

Hoe dit zij, als zeker mag worden aangenomen, dat aan Radboud niet, zooals latere kronieken vermelden, door Karel Martel de belofte is afgedwongen, om het Christelijk geloof te aanvaarden.

Al was zijne gestrengheid jegens de Christenen allengs geweken, zijne zucht naar de vrijheid en onafhankelijkheid van zijn volk was onverzwakt gebleven. In den tijd zijner vernedering had hij zich voor een nieuwen strijd gereed gehouden. Zijne krijgslieden waren geoefend. En als de dag der vergelding voor den roof op zijne landen gepleegd,

---

1) *Von Richthofen*, Unters. II, t. a. p. met aanhaling van *Pertz*, XVI, 442.
2) Vergel. *Pertz*, II, 217—219.
3) Zoo ook: *Kluit*, t. a. p. *Von Richth.*, t. a. p.
Anders *Westendorp*, t. a. p. *Delprat*, t. a. p.
Winkler Prins, in Vrije Fries, V, bl. 115.
Moll, t. a. p. *Roijaards*, Invoer. 207 en volgg,
Arend, I, bl. 326, noot 1.

Wumkes.nl

zou zijn aangebroken, zou hij niet te vergeefs zijn kracht en heldenmoed den vijand doen gevoelen.

In 714 was Pepijn, de Groot-hofmeier der Franken overleden. Bij zijne vrouw Plectrude liet hij geen zonen na. Grimoald, de schoonzoon van Radboud, was kort vóór den dood zijns vaders door het staal van den sluipmoordenaar Rangarius, waarschijnlijk een Fries, gevallen. 1) Er ligt een geheimzinnige sluier over de beweegreden tot dezen moord. Latere kloosterkronieken, die Radboud, den vervolger der Christenen, zoo gaarne als monster voorstellen, hebben hem beschuldigd daartoe te hebben aangespoord. Ondenkbaar ware dit niet, omdat het Radboud niet onbekend kon zijn, dat zijne dochter Theodesinde ergerlijk werd behandeld door Grimoald, die buiten echt met eene andere vrouw leefde. Maar er is daarvoor geen bewijs aanwezig. 2) Anderen achten dien moord veeleer het gevolg van eene samenzwering der grooten van Neustrie en Bourgondie, die vreesden, dat het rijk als een erfgoed aan het geslacht van Pepijn, den Austrasiër, zou vervallen. En nog een derde niet minder waarschijnlijke oorzaak wordt aangevoerd. Pepijn had, behalve zijn zoon Grimoald, bij zijne vrouw Plectrude, tevens een zoon Karel, later Martel bijgenaamd, bij de schoone edelvrouw Alpaïde. 3) Tusschen deze beide vrouwen bestond een onuitwisbare haat. 4) En Karel was er alles aan gelegen, om als eenige zoon en erfgenaam zijnen vader te kunnen opvolgen. 5)

Pepijn benoemde echter nog kort vóór zijn overlijden,

---

1) *Fredegarii, Scolastici Chronicon*, c. 104.

2) *Lintelo de Geer*, De strijd tusschen Friezen en Franken. Hist Gen. III, 1e stuk 1850, bl. 23 en 24.

3) *Fredeg.*, t. a. p. c. 103.

4) *Pertz*, I, Ann. Fuldens, p. 343.

5) Vergel. *Arend*, I, 322 en 323.

Wumkes.nl

Grimoalds natuurlijken zoon Theodold, pas zeven jaar oud, tot zijn opvolger, onder voogdij van Plectrude.

Dit gaf aanleiding, dat Radboud weldra weder met kracht optrad.

Plectrude had onmiddelijk de teugels van het bewind in handen genomen en Karel Martel te Keulen in de gevangenis doen werpen, terwijl Alpaïde zich in een klooster opsloot.

Maar de Neustriërs achtten het eene vernedering te gehoorzamen aan een kind en eene vrouw, en verkozen een hunner landgenooten, Ranganfried, tot hunnen Groot-hofmeier. 1) Wederom brak een burgeroorlog uit. En Ranganfried sloeg den Frieschen vorst een verbond voor, om gesamenlijk de Austrasiërs te bestrijden. 2)

Radboud was bereid. Hij verzamelde zijn krijgsbenden, trok zuidwaarts op, vernietigde overal de Christen-stichtingen der Franken en heroverde zijn vroegere landen. Ook Utrecht viel weer in zijne handen. Willebrord vluchtte, waarschijnlijk naar Epternach in Luxemburg, waar hij een klooster bezat. 3) Daarop viel Radboud zelfs de noordelijke grenzen van Austrasie aan, terwijl Ranganfried de zuidelijke grenzen daarvan aantastte. Gezamenlijk veroverden ze de landen tot aan de Maas. 4) En toen daarop Ranganfrieds tegenwoordigheid tijdelijk in Neustrie werd vereischt, om er een nieuwen koning op den troon te vestigen, zette Radboud alleen zijne zegevierende tochten voort. Hij veroverde de landen ter wederzijden van den Rijn, en, geen ernstigen weerstand meer ontmoetende, scheepte hij zelfs zijne krijgsbenden in, voer daarmede den

---

1) *Lintelo de Geer*. t. a. p. bl. 24.
2) *Fredegarius*, t. a. p. c. 104—106. p. 672.
Pertz, I, Ann. Metens, p. 322 en 323.
3) *Moll*, t. a. p. 114.
4) *Pertz*, 1, Ann. Metenses, p. 323.

Wumkes.nl

Rijn op, en zette ze nabij Keulen aan land, om de Austrasiërs in hunne hoofdstad te bevechten. 1)

Intusschen was Karel Martel uit zijne gevangenis ontsnapt. En de Austrasiërs, hun land reeds voor een belangrijk deel in de macht ziende van den vermetelen Fries en zelfs hun hoofdstad bedreigd, benoemden hem onmiddelijk tot hun hofmeier. Met spoed verzamelde deze zijne krijgskrachten. Door de dapperste Austrasische edellieden met hunne krijgsbenden zag zij zich omringd. En met stormend geweld viel hij op de Friezen aan. Maar na een hevig en bloedig gevecht, behaalde Radboud de overwinning. Karel Martel werd op de vlucht gejaagd, met verlies van een groot aantal zijner dapperste edellieden en krijgers. 2)

Thans was ook Ranganfried met zijn leger uit Neustrie door het Ardennerwoud teruggekeerd. Hij vereenigde zich met de zegepralende Friezen. Gezamenlijk sloegen ze het beleg om Keulen, dat zich nog in handen van Plectrude bevond. En Plectrude, beducht voor de gevaren, die haar dreigden, sloot een vernederend verdrag. Met groote schatten en rijke geschenken, kocht zij zich zelve en de stad vrij. 3) En daar thans de winter naderde, scheidden de bondgenooten. Wel werd Ranganfried op zijn terugtocht door het Ardennerwoud, nabij Amblef, door Karels

---

1) *Pertz*, I, Ann. Amandi, Tiliani, Petaviani, p. 6 en 7. Radbodus venit in Coloniam.

2 *Pertz*, I, Ann. Fuld., p. 343. Ille (Carolus) divinis auxiliis liberatus, primo certamine contra Radbodem regem Frisiorum, qui Coloniam usque venerat, mense Martis pugnans, dum fortiter dimicat, magnum exercitus sui damnum consequitur.

Fredegarius, t. a. p. c. 106 p. 673. Carlus .... non modicum ibidem perpessus est damnum de viris strenuis atque nobilibus, cernensque laesum exercitum terga vertit.

Arend, t. a. p. 324 en de aldaar aangehaalde schrijvers.

3) *Fredegarius*, t. a. p. c. 106, p. 673. Munera multa et thesauros a praefata Plechtrude accipientes reversi sunt.

Wumkes.nl

krijgsbenden geslagen: maar Radboud trok, met rijken buit en schatten beladen, naar Friesland terug. 1)

Radboud had zich gewroken!

Te Utrecht ontmoette hij nog Bonifacius, die pas uit Engeland was gekomen, om in Friesland het evangelie te prediken. Ongelukkiger tijdstip had deze niet kunnen treffen. Hij had overal de Christenkerken, die onder de heerschappij der Franken waren gesticht, verwoest gevonden, terwijl de predikers verjaagd waren en de heidensche tempels vernieuwd. En wegens den onwil van den zegepralenden koning, om hem de vrije prediking in zijne landen toe te staan, keerde hij voorloopig naar zijn land terug. 2)

Dit alles had plaats in de jaren 715 en 716.

En in de eerstvolgende jaren had Karel Martel in zijn eigen land, met den langdurigen strijd tegen Neustrie, de handen te vol, om in Friesland de verloren gewesten te kunnen heroveren. 3) Eerst na den dood van Radboud heeft hij er het vroeger gezag der Franken hersteld. 4) De zegevierende Friesche koning kan dus niet kort vóór zijn dood aan Karel Martel de belofte hebben ge-

1) *Fredegarius*, t. a. p. c. 106, p. 673.

Pertz, I, Ann. Metens. p. 323 en 324.

Arend, t. a. p. 324.

2) *Pertz*, II, Vita Bonifacii, 338—339.

Royaards, Invoering 219.

3) De slag aan de Bordine tegen Poppo, door enkele latere kroniekschrijvers nog tijdens het leven van Radboud gesteld, had eerst plaats in 734. Zie bl. 661 en 662.

Pertz I. Ann. Amandi, Tiliani en Petaviani p. 8 en 9. Ann. Laurestramenses. Alamanici en Nazuriani, p. 24 en 25. — Chronicon Moissiacense, p. 291. — Annales Metenses p. 325 en 326.

Fredegarius, t. a. p. 676.

4) *Pertz*, II, Vita Bonifacii, p. 341. Raedbodis Fresonum regis morte, etc. Carlique ducis gloriosi super Fresones *roboratum esset imperium*.

Idem II, Vita Liudgeri, p. 405. „*Extincto Radbode*" had Karel zijne heerschappij in Friesland heroverd.

Wumkes.nl

daan, zich te zullen laten doopen, en evenmin die belofte hebben geschonden.

Radboud stierf in 719. Veertig jaren had hij in Friesland geregeerd. In de laatste jaren had hij zijn heldenmoed luisterrijk gehandhaafd. Na menigen hachelijken strijd, — wij zeggen het Von Richthofen na, — liet hij zijn land vrij en onverkort aan zijne landzaten achter. 1)

Indien Radboud bij zijne heidensche tijdgenooten een geschiedschrijver had gevonden, zooals de Christenvorsten bij de kloosterlingen, ongetwijfeld was hij geroemd geworden als een onverschrokken held en een der merkwaardigste en grootste vorsten van zijn tijd. 2) Met scherpen blik voorzag hij, dat de invoering van den godsdienst der Franken, de voorbode zou zijn van hunne opperheerschappij. Met al zijne kracht verdedigde hij daarom de onafhankelijkheid en den godsdienst van zijn volk. Partijdige kloosterschrijvers der middeleeuwen hebben hem daarom vaak met vloek overladen en hem voorgesteld als een wreedaard, een monster, een vijand Gods, maar de onbevangen beoordeelaar in latere eeuwen, brengt hem rechtmatige hulde. Radboud was de verpersoonlijking van den geest zijns volks, die zich openbaarde in de zucht naar vrijheid en onafhankelijkheid en in de gehechtheid aan de voorvaderlijke goden. Die te verdedigen was zijn hoogste streven. En met moed en standvastigheid volbracht hij zijn levenstaak. De nederlagen, hem door Pepijn toegebracht, konden hem niet ontmoedigen. Tegelijk held en regent, wist hij de geestdrift bij zijn volk wakker te

---

1) *Van Richth.* Untersuch II, p. 354 en 357.
Dezelfde. Inleiding, Lex. Fris. Uitgave Fr. Genootschap, p. XXIII.

2) *Winkler Prins.* Vrije Fries, V, 102.
Volgens het 39ste Jaarverslag van het Friesch Genootschap 1866/67, bl. 160, moet te Brussel een handschrift zijn, bevattende een Oud-Franschen Roman over Koning Radboud.

Wumkes.nl

houden en steeds weder welgeoefende legers op de been te brengen. Bij de meest gunstige gelegenheid, terwijl binnenlandsche oorlogen de Franken in verwarring brachten, was hij gereed. 1) Hij herwon de gewesten, die hem reeds waren ontroofd. Met zijn zegevierende Friezen drong hij zelfs door tot aan Keulen, versloeg den vermaardsten veldheer zijner eeuw, den held, die slechts eenmaal overwonnen zou worden, en keerde met groote schatten en rijken buit beladen, naar Friesland terug. Den godsdienst en de onafhankelijkheid van zijn volk en land had hij gehandhaafd. 2)

§ 4.

Aldgillis II. Uitbreiding van het Christendom onder leiding van Willebrord en Bonifacius. Verovering van het Friesche stamland tot aan de Lauwers, door Karel Martel.

Met den dood van Radboud was de grootste kracht der Friezen gebroken. Tegenover de machtige Franken was het zuidwestelijk deel van Friesland, dat tijdens Radbouds vernedering reeds gedurende een twintigtal jaren aan het Frankisch gezag onderworpen was geweest en voor den Christelijken godsdienst toegankelijk gemaakt, niet meer te handhaven.

Het kostte aan Karel Martel, naar het schijnt, geringe moeite, om er thans zijn vroeger gezag te herwinnen. Twee belangrijke historische berichten toonen aan, dat dit dadelijk na Radbouds dood is geschied. In de levensbeschrijving van Bonifacius lezen we, dat deze, toen na

1) *Lintelo de Geer.* De strijd der Friezen en Franken. Hist. Gen. III, 1e stuk, 1850, bl. 25.

2) *Arend*, I, bl. 327—329.

Van Asch van Wijk, Handelsverkeer van Utrecht, bl. 124—125.

Wumkes.nl

den dood van Radboud Karels macht in Friesland hersteld was, zich te scheep derwaarts begaf, om er het evangelie te verkondigen 1). En eveneens meldt de levensbeschrijver van Liudger, dat Karel Martel, *na den dood van Radboud (extincto Radbode)*, zijne heerschappij in Friesland, waar de heilige Willebrordus in de bisschopsstad Utrecht zetelde, had heroverd 2).

Frieslands gebied was dus toen aanmerkelijk ingekort. Holland en Zeeland met het belangrijke Utrecht waren sedert het jaar 720 aan de opperheerschappij der Franken onderworpen. Maar nog steeds was het onder de Frankische koningen van het Merovingische stamhuis de gewoonte, om bij de gedeeltelijk onderworpen volken, de regeering van hun eigen stamvorsten, onder de bedongen schatplichtigheid te laten bestaan; eerst onder de koningen van het krachtig stamhuis der Karolingers, werd daarmede gebroken. 3) Ook strekte het onafhankelijk Friesche land zich nog uit over een vrij aanzienlijk gebied. Het omvatte de geheele noordelijke kuststreek — waaronder het stamland —, van het Flie tot aan de Wezer. Daar behield dus Radbouds opvolger een zelfstandig bestuur, ofschoon de geschiedkundige feiten het waarschijnlijk maken, dat hij zich verbonden zal hebben, ook hier de prediking van het Christendom te zullen toelaten.

De vraag, wie Radboud in de regeering is opgevolgd, heeft verschil van gevoelen opgeleverd. Uitheemsche berichten melden dien opvolger niet. Alleen noemen zij, bij de beschrijving van den na te melden slag aan de Middelzee, den Frieschen aanvoerder *Poppo* als *dux*, hertog, waaruit enkele latere geschiedschrijvers schijnen te hebben afgeleid, dat deze, onder dien titel, aan het hoofd der

1) *Pertz*, Mon. Germ. II, Willebald in vita Bonifacii, p. 341.
2) *Pertz*, II, Vita Lindgeri door Altfridus, p. 405.
Verg. bl. 654, noot 4.
3) *Waitz*, t. a. p. III, 309, verg. ald. 95—108.

Wumkes.nl

regeering zou hebben gestaan 1) De Friesche kroniekschrijvers noemen echter eenparig als Radbouds opvolger zijn zoon *Aldgillis II*, die onder de raadslieden aan zijn hof onder anderen ook zijn bloedverwant, den dapperen veldheer of hertog *Poppo* telde. En de onjuistheid van de opvatting, als zou *Poppo* het hoofd der regeering zijn geweest, blijkt uit de meest vertrouwbare Frankische kroniek van den nauwkeurigen Fredegarius, die dezen Poppo niet alleen een heidensch hertog of legeraanvoerder, *gentilem ducem*, noemt, maar tegelijk een *Raadsman, consiliarium* en wel uit het Frankisch oogpunt een *trouweloos raadsman, fraudulentum consiliarium*, omdat hij de Friesche krijgslieden tegen de Franken aanvoerde 2). Er is dan ook geen reden om in deze van de Friesche kronieken af te wijken. Al mogen ze omtrent vroegere tijden veelal op vage overleveringen zijn gegrond, met Aldgillis I verkrijgt de oude geschiedenis der Friezen meer zekerheid, zegt *Arend* terecht 3). De overgang tot het Christendom had mede ten gevolge, dat de schrijfkunst meer werd beoefend. De kroniekschrijvers vonden vaak belangrijke aanteekeningen, waaruit ze hunne mededeelingen konden putten 4). Hunne vermelding van de koningen Aldgillis I en Radboud I, komt, hoe beknopt ook, in hoofdzaak met de uitheemsche oorkonden overeen. En ook de volgende geschiedenis staaft de juistheid van hun bericht, dat niet de heidensche veldheer Poppo, maar de Christengezinde

1) *Wagenaar*, I, bl. 370 en 371. — Verg. *Arend*, Alg. Ges. d. Vad. I, 330.

2) *Fredegarii Scolastici Chronicon*, p. 676. „Praefatus princeps (Carolus) „Popponem gentilem ducem illorum fraudulentem consiliarium interfecit, „exercitum Frisicum prostravit."

3) *Arend*, t. a. p. I, 308.

4) *Occo van Scarl* zou volgens het voorbericht van de naar hem genoemde, doch door anderen vervolgde kroniek, zijne berichten over dezen tijd hebben ontleend aan een geschrift van zijn oom Solco Forteman, die door Radboud II was vervolgd.

Wumkes.nl

Aldgillis II, als koning is opgevolgd. Alle latere Friesche geschiedschrijvers zijn hierin eenstemmig 1).

Aldgillis II wordt beschreven als een zachtaardig en verdraagzaam vorst, den Christelijken godsdienst genegen. Door zijne vreedzame staatkunde zag hij in de eerste jaren zijner regeering zijn volk weer tot rust en welvaart komen.

Onder zijn bestuur werd de bekeering der Friezen met grooten ijver hervat, vooral in het onderworpen deel van het land. Willebrord was na den dood van Radboud in Utrecht teruggekeerd. Daar ontmoette hij Bonifacius, die den winter van 718 op 719 te Rome had doorgebracht, en op zijn terugtocht den dood van Radboud vernemende, zich naar Friesland had gespoed 2). Thans werd tusschen beide apostelen eene onderlinge samenwerking geregeld. Karel Martel verleende hun met staatkundig doel zijnen steun. En aan Ado Wursing, den grootvader van den lateren Frieschen geloofsheld Liudger, schonk hij een landgoed in de nabijheid van Utrecht, waarschijnlijk te Zuilen aan de Vecht, om vandaar uit met zijn zoon Nothgrim het Christelijk geloof in zijn vaderland te versterken 3).

Willebrord bracht thans het Christelijk onderwijs te Utrecht tot bloei. Uit alle oorden trok hij de zonen der aanzienlijken tot zich; ook uit het Friesche stamland. Twee broeders van Liudgers moeder, met name *Wullibrat* en *Thyatbrat*, waren de eerste Friesche jongelingen, die door Willebrord in den geestelijken stand werden opgenomen 4).

1) *Winsemius*, 64 en 65. — *Schotanus*, 58. — *F. Sjoerds*, Jaarb. I, 369 en 371. — Vg. *Arend*, t. a. p. 330.

Van Loon, Aloude Holl. Hist. I, 338, vermeldt een Chron. MS. Domin. de Egmond, c. 4, volgens hetwelk Aldgillis II, vader van Gondebald en Radboud II, na den dood van Poppo, koning van geheel Friesland zou zijn geworden. Gondebald wordt daar tevens verward met zijn lateren naamgenoot, die in 778 bij Roncevalles zou zijn gesneuveld.

2) *Moll*, Kerkgesch. I, 137—138.

3) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, p. 405. — Verg. hier vóór bl. 637 en 645. *Moll*. t. a. p. 171 en 174.

4) *Pertz*, II, t. a. p. 406.
Moll, t. a. p. 175.

Wumkes.nl

De elf metgezellen, die met hem uit Engeland waren aangekomen, waren over verschillende oorden van Friesland en Saksen verspreid. Adalbert arbeidde voortdurend in Kennemerland, waar hij zijn hoofdzetel te Egmond had. En op het bericht van den voorspoed der zendelingen, kwamen herhaaldelijk nieuwe medewerkers uit Engeland over, die door Willebrord werden bekleed met de macht, om gemeenten te stichten en kerken te wijden 1).

Bonifacius trok predikende door het land. Hij bleef hier drie jaren en was zeer voorspoedig in het bekeeringswerk. Volgens de berichten bracht hij in dien tijd eene verbazende menigte, *ingentem populum*, tot het Christendom. Met vernietiging der heidensche tempels, stelde hij er Christenkerken voor in de plaats 2). Willebrord wenschte hem zelfs tot zijn opvolger benoemd te zien. Die wensch werd echter niet vervuld, daar Bonifacius, als *Apostel der Duitschers*, zijn zendingswerk over de meer oostelijke landen ging uitbreiden. Maar nadat Willebrord in 739, op 81-jarigen leeftijd was overleden, bezorgde hij toch diens jeugdige en bloeiende stichting te Utrecht een nieuwen voorstander in zijn leerling *Gregorius*, die aan het hoofd der priesterschool gesteld en later Herder van de Friesche kerk genoemd werd 3).

Voor zooverre de bekende berichten luiden, bepaalde zich het arbeidsveld van Willebrord en Bonifacius met hunne medehelpers in de Friesche landen hoofdzakelijk tot de provinciën Utrecht, Holland en Zeeland 4). Niet onwaarschijnlijk evenwel is het, dat ook het Friesche stamland zal zijn bezocht, waartoe van den koning vorlof en bescherming kon worden verkregen. Bonifacius toch gaf in den avond van zijn leven den wensch te kennen, nog eenmaal

1) *Moll*, t. a. p. 119.
2) *Pertz*, II, Vita Bonifacii, 341 en 342.
3) *Moll*, t. a. p., 134 en 159.
4) *Moll*, t. a. p. 109.

Wumkes.nl

hel land te bezoeken, „dat hij wel met zijn lichaam, maar „niet met zijn geest had verlaten" 1), en waar hij toen den marteldood vond. En dat ook hier het Christendom reeds aanzienlijke volgelingen telde, blijkt uit de opleiding van Wullibrat en Thyadbrat tot den geestenlijken stand.

Toch was over het algemeen hier de bevolking nog zoo zeer gehecht aan hare goden en heilige plaatsen, en aan hare godsdienstige gebruiken, die in het maatschappelijk en huiselijk leven waren ingeworteld, dat zij, wellicht opgehitst door de priesters, zich tegen de Christenpredikers schijnt te hebben verzet. De Frankische berichten althans getuigen, ofschoon zonder vermelding van feiten, van wreedheid der Friezen en van ontrouw en opstand 2)

Dit gaf den Frankischen heerscher Karel Martel, die niet vergeten was, dat hij eenmaal door den Frieschen koning Radboud verslagen was, eene welkome aanleiding, om tegen het Friesche stamland op te treden, met het dubbele doel om zijn vroegere nederlaag te wreken en op nieuw in het noorden de grenzen zijner macht uit te breiden. Niet zoodra had hij in zijn eigen land, na de verdelging der Saracenen in het zuiden van Gallie, de handen vrij gekregen, of hij rustte in 734 eene aanzienlijke vloot uit, 3) waarmede hij over de ruime zee, naar Friesland koers zette. Na eenige schermutseling, met Friesche

1) *Pertz*, II, Vita Bonif. 349.

2) *Fredegarius*, ad annum 733, p. 676, gentem dirissimam Fresonum, nimis crudeliter rebellantem.

Pertz, I, Ann. Metens. bl. 325, waar gezegd wordt „rebelles gentes", en „perfida gens Frisionum fidem quamdudum Carolo promiserat, fraudare conatur.

3) *Fredegarius*, t. a. p. „praefatus princeps audacter navali evectione „properat, certatim ad mare ingressus, navium copia adunata, Wistrachiam „et Austrachiam, insulas Frisionum penetravit, super Burdine fluvium „castra ponens: Popponem gentilem ducem illorum fraudulentum consilia„rium interfecit, exercitum Frisionum prostravit; fana eorum idolatriae „contrivit atque combussit igni. Cum magnis spoliis et praedis victor „reversus est in regnum Francorum."

Vg. *Pertz*, I, Ann. Metens., 325 en 326, waaruit tevens blijkt, dat Karel over de ruime zee, *altum mare*, was gekomen.

Wumkes.nl

schepen aan den mond der Middelzee, viel hij met zijn vloot dezen zeeboezem tusschen Ooster- en Westergo binnen. En na de talrijke schepen vereenigd te hebben, stelde hij zijn leger niet verre van den oever op.

De Friezen, op dezen onverhoedschen aanval weinig voorbereid, vlogen in allerijl te wapen. Poppo, 's konings veldheer en raadsman, stelde zich aan hun hoofd. Met groote hardnekkigheid streden de Friezen voor hunne vrijheid en onafhankelijkheid. Maar in het heetst van den strijd, sneuvelde de Friesche bevelhebber. Zijne krijgsbenden, thans van hun aanvoerder beroofd, geraakten in verwarring. Eene vreeselijke slachting onder hen volgde. Het Friesche leger werd vernietigd. De Frankische benden stroopten daarop het land af, plunderden en verbrandden de heidensche tempels, en Karel Martel keerde met onmetelijke schatten, — onder leiding van Christus, voegt een vrome Frankische geschiedschrijver er bij, — naar zijn rijk terug. 1)

Deze slag aan de Middelzee was in zijne gevolgen van groot gewicht. Hij besliste voor immer over het lot van het Friesche stamland. Sedert 734 was tot aan de Lauwers de onafhankelijkheid vernietigd. 2) De kern van het Friesche land was aan de oppermacht der Franken overgegaan. Koning Aldgillis overleefde dit verlies niet lang. Zijn dood wordt gesteld in het jaar 737.

---

1) *Pertz*, I, Ann. Metens. 326, „et cum innumerabilibus spoliis, *Christo „auspice*, ad propria est reversus.

Vergel. *Winsemius*, fol. 65 en 66.

Schotanus, Gesch. 58.

F. *Sjoerds*, Jaarb. I, 375 en 376.

2) Dat de Lauwers toen de grens was van het onderworpen land, blijkt uit het vervolg der geschiedenis. Vergel. ook *Waitz*, t. a. p. III, 25 en 109, en *V. Richth.*, Lex Fris. Uitg. Fr. Genootschap, Voorrede XXIV en XXV, met de daar vermelde geschiedbronnen.

Wumkes.nl

§ 5.

Gondebald en Radboud II. Marteldood van Bonifacius. Dokkum hoofdplaats der Christenheid in Oostergo. Willehad en Liudger, geloofspredikers.

Het grootste deel van het vroeger uitgestrekte Friesche gebied was thans aan het Frankische oppergezag onderworpen. Van een rechtstreeksch bestuur der Franken over het Friesche stamland blijkt echter tijdens het Merovingisch koningshuis nog niet. 1) Ongetwijfeld zullen hier de Friezen verplicht zijn geweest tot betaling van jaarlijksche schatting en tot vrije toelating der evangelie-prediking. Overigens was ook het land tusschen de Lauwers en de Wezer nog vrij en onafhankelijk. En nog eene halve eeuw zou het duren, vóór dat ook dit oostelijk gedeelte voor de macht der Franken moest bukken. Daarom mogen we met de Friesche en Hollandsche kronieken aannemen, dat het koningschap alhier, — zij het ook met een schaduw van macht in de onderworpen deelen des lands, — vooralsnog in stand is gebleven.

Volgens die kronieken liet Aldgillis twee zonen na, waarvan de oudste, *Gondebald*, zijn vader in geaardheid geleek, terwijl de jongste *Radboud*, van ruwer inborst, sedert zijne jeugd, aan het vermaagdschapt hof van Denemarken vertoefde. Gondebald, evenals zijn vader den Christelijken godsdienst genegen, werd toen, waarschijnlijk niet zonder invloed der Franken, tot koning verkozen. 2.) Van

---

1) Verg. hier vóór bl. 657 en noot 3.

2) *Occo Scarl*, kwarto. uitg. 51.
Winsemius, fol. 67.
Schotanus, Geschied. 59
F. Sjoerds, Jaarb. I, 377.
Arend, t. a. p. 333.
Verg. ook hier vóór bl. 659 de aanhaling bij *V. Loon* t. a. p. I, 338, waarbij Gondebald echter wordt verward met zijn naamgenoot, die later onder Karel den Groote wordt vermeld als bevelhebber van een deel van diens leger, dat in de Pyreneën bij Roncevalles werd verslagen.

Wumkes.nl

hem lezen we, dat hij bekwame en Christengezinde edelen aan zijn hof trok of in invloedrijke betrekkingen aanstelde. 1) Bij dien steun der regeering zal de ijverige en bloeiende priesterschool te Utrecht niet hebben nagelaten voortdurend hare leeraren herwaarts te zenden.

Gedurende het twaalfjarig bewind van Gondebald had de evangelisatie, vooral in Westergo, — terwijl Oostergo eerst later vooral het arbeidsveld der apostelen blijkt te zijn geweest, — zelfs zoo grooten voortgang, dat haar eerlang een vreeselijke tegenstand wachtte. De heidensche priesters, veelal woordvoerders in de volksbijeenkomsten, konden er op wijzen, hoe met het Christendom de vrijheid en onafhankelijkheid van het land verloren ging en dat daarom de Christenen moesten worden beschouwd als vijanden van hun land, die het opofferden aan de Franken 2). En toen Gondebald in 749 was overleden, barstte de reactie uit.

Daar Gondebald slechts onmondige kinderen naliet, onbekwaam om de teugels van het bewind in handen te nemen, werd zijn jongere broeder Radboud tot koning uitgeroepen 3). Radboud II verscheen. Aan het Deensche hof van de oude godenleer doordrongen, wilde hij deze ook hier herstellen. Onmiddellijk trachtte hij in het Friesche stamland het bestuur van de gewaande vijanden te zuiveren. Invloedrijke mannen, het Christendom toegedaan, en onder Gondebald met gezag bekleed, werden uit hunne betrekkingen verwijderd 4). De kracht van het inwendig bestuur, dat orde en rust moest handhaven, werd hierdoor grootendeels verbroken. De godsdienstlhaat werd gevoed. De dweep-

1) *Occo Scarl.*, 52
Winsemius, 68 en 69, waar met name de geslachten *Rodman* en *Hermana* als zoodanig worden genoemd.
2) *Moll*, Kerkgesch. I, 150.
3) *Occo Scarl*, 52.
Winsemius, fol. 67.
Schotanus, 59.
F. Sjoerds, Jaarb. I, 390.
4) *Winsemius*, 69.

Wumkes.nl

zieke menigte sloeg hier en daar aan het muiten. Christenen werden vervolgd, kerken verwoest. De edelste familiën, de Rodmans, de Botnia's, de Fortemans, achtten zich genoodzaakt het land te verlaten. Anderen werden gedwongen de oude godsdienstige plechtigheden weer bij te wonen. Afgodsbeelden en tempels werden hier en daar weer opgericht. En Radboud zelf stichtte, naar men wil, op Ameland een heiligdom, aan den in het noorden hoogvereerden Fosite gewijd, den god der gerechtigheid 1).

Maar nu had de reactie haar hoogste toppunt bereikt. Radbouds macht in het Friesche stamland was van korten duur.

De Frankische Groot-hofmeier *Pepijn*, die in 741 aan *Karel Martel* was opgevolgd, had zich in 751, met goedkeuring der rijksgrooten en toestemming van den Paus, door Bonifacius tot koning laten zalven. Hiermede veranderde de buitenlandsche staatkunde der Frankische vorsten. Met de gewoonte der Merovingiërs, om aan de overwonnen volken hun eigen bestuur te laten behouden, werd gebroken. Het beginsel der Karolingische koningen, waarvan Pepijn de eerste was, bracht mede, om er het bestuur rechtstreeks aan zich te trekken. 2) Dit geschiedde thans ook in Friesland. Koning Pepijn stelde er zijn eigen gouw- en districts hoofden aan. Een voorbeeld er van leeren we in het district Dokkum kennen. Daar was omstreeks dezen tijd zekere *Abba*, van wege koning Pepijn, met het bestuur, de *praefectuur* bekleed. 3)

1) *Occo Scarl*, 52—54. *Winsemius*, 69. *F. Sjoerds*, Jaarb. I, 390 en 391. *Emmius*, Rerum Fris. IV, 63. *Arend*, Gesch. des Vaderl., I 340.

2) *Waitz*, t. a. p. III, p. 309. — Ook elders handelde Pepijn aldus, zie ald. p. 85—87. Karel de Groote bracht dit stelsel tot volledige toepassing, p. 95—108.

3) *Pertz*, II. Vita Bonifacii, 353. Unus qui officium praefecturae secundum gloriosi Pippini regis super pagum locumque illum gerebat, nomine *Abba*. *Waitz*, III, 109, zegt, dat de *Comes*, (graaf) vroeger ook *Praefectus* werd genoemd.

Abba is een zuiver Friesche naam. Het is daarom waarschijnlijk, dat Pepijn aanzienlijke en vertrouwbare Friezen met het bestuur van gouwen en districten zal hebben belast.

Wumkes.nl

Het wettig gezag van Radboud was hiermede in het Friesche stamland vernietigd. Of hij zich toen in de oostelijke gouwen zal hebben opgehouden, is onzeker. Alleen mag met grond worden aangenomen, dat hij later, in verbond met de Saksen, getracht heeft zijn gezag te herstellen.

Thans kon de grijze Bonifacius, met goedkeuring van koning Pepijn 1), zijn wensch ten uitvoer brengen, nog eens de Friesche landen te bezoeken, om er het Christendom, door den tweeden Radboud zoo vreeselijk onderdrukt, op nieuw te versterken. In 753 trok hij herwaarts. In dertig jaren was hij er niet geweest. Het land, waar hij in de kracht van zijn leven voor de verbreiding van het evangelie had gewerkt, zag hij als grijsaard terug. Na eerst de oorden ten westen van het Flie voor een groot gedeelte predikende te zijn doorgetrokken, kwam hij met zijn vriend Eoban en verscheidene andere geestelijken, begeleid door een stoet van gewapende bedienden, over het groote meer Almere, de latere Zuiderzee, in het Friesche stamland aan. In beide gouwen Westergo en Oostergo, predikte hij met grooten voorspoed. Reeds had hij er duizenden bekeerd of in het geloof versterkt, toen hij oostwaarts van het Boerdiep of de Middelzee zijne tenten opsloeg in de nabijheid van Dokkum. En nadat hij ook hier, wijd en zijd in den omtrek, vele bekeerlingen gemaakt had, bepaalde hij den feestdag, waarop de plechtige wijding zou plaats hebben. Maar toen dit ruchtbaar was geworden, kwam er in den vroegen morgen van dien dag een woeste menigte volks opdagen, met lansen, dolken en schilden gewapend. De bedienden van Bonifacius vlogen te wapen, doch de Godsman verbood den strijd en trad met de heilige reliekenkast uit de tent. Maar dit vertoon maakte op de woestelingen geen indruk. Zij overvielen de weerlooze geestelijken en bedienden, en Bonifacius stierf

1) *Moll*, I, 143, met aanhaling van *Pertz* II, Vita Sturmi, 372.

Wumkes.nl

met 53 zijner metgezellen den marteldood. Daarop stormden de moordenaars los op de tenten, verbrandden en vernietigden de boeken en heiligdommen, plunderden de schepen, roofden de kostbaarheden en wijnkruiken en gaven zich over aan eene zoo dierlijke zwelgpartij, dat zij bij de verdeeling van het geroofde goud en zilver oversloegen tot een woesten onderlingen strijd, waarbij velen den dood vonden.

Het gerucht van dezen gruwelmoord verspreidde zich spoedig. In allerijl schoten de aanhangers van Bonifacius uit den omtrek toe, die het meerendeel der overgebleven moordenaars afmaakten. 1)

Dit bloedig tooneel had plaats in 755.

Het lijk van Bonifacius werd eerst naar Utrecht vervoerd, aldaar bijgezet, vervolgens naar Mentz overgebracht en eindelijk, overeenkomstig 'smans begeerte, begraven in zijne Abdij te Fulda, die hij in 744 had gesticht. 2)

En de Friezen toonden zoozeer hunne vereering voor den grooten Apostel, aan wien zij bovenal den Christelijken godsdienst dankten, dat zij uit alle oorden van het land eene groote menigte aanzienlijke giften aan landerijen en jaarlijksche uitkeeringen schonken aan zijne abdij, die er vervolgens de inkomsten van trok. 3)

Van nu af aan zou Dokkum het middelpunt worden, van waar uit de evangelisatie over Oostergo en de gouwen ten oosten van de Lauwers zoude plaats hebben. Een Christenkerk en woningen voor de leeraren zouden er worden gesticht. Daar echter het oord bij wijlen onder-

1) *Pertz*, II. Vita Bonifacii, 349—351 en vita Sturmi, 372.
Moll I, 145.
2) *Pertz*, II, t. a. p.
Moll, I, 143 en 145—147.
3) *Dronke*. Traditiones et Antiquitates Fuldenses, 42—52 en 67—68.
Schannat. Corpus Trad. Fuld. 312—316.
V. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr., 1e editie, p. 255, toont aan dat deze schenkingen in het laatst der 8e eeuw hebben plaats gehad.
Vergel. Tijdperk IV, § 8.

Wumkes.nl

hevig was aan overstrooming door hooge zeevloeden, werd vooraf, ingevolge een *volksbesluit*, *consilio plebis*, door eene verbazende menigte menschen wijd en zijd uit den omtrek, een terp opgeworpen, waarop de Christenen te allen tijde veilig konden bijeenkomen. Maar nog ontbrak er voldoend drinkwater, omdat de overstroomingen alle water zilt hadden gemaakt. En ziet, toen de Gouwgraaf *Abba*, zoo verhaalt de geschiedschrijver van het leven van Bonifacius, het werk bezichtigde en met zijne volgelingen rondom de terp over de velden reed, zakte het paard van een hunner tot aan de schenkels in den grond, en nadat het er uit was getrokken, zagen de omstanders met verbazing voortdurend zoet water uit den grond opborrelen. Natuurlijk werd dit aan een wonder toegeschreven. Een heilige bron was ontdekt. 1) De plaats had hare Goddelijke wijding ontvangen. En de bron, even buiten de stad gelegen, droeg vervolgens tot op den huidigen dag den naam van *Bonifaciusput*. 2)

Thans werd de kerk gebouwd, en de plaats verkreeg den naam van *Dokkingkerk*, *Doccingchirike*. Omstreeks het jaar 770 kwam aldaar de Angel-Saksische priester *Willehad*, die er niet alleen met belangstelling, maar zelfs met eerbetuigingen werd ontvangen. Deze werkte er eenige jaren, *multo tempore*, met vrucht aan de opbouwing van Christelijke gemeenten in den omtrek. Hij bekeerde er vele heidenen, lezen we. En aanzienlijke ouders zonden hem hunne kinderen, om ze te onderwijzen en op te voeden. Zoo voldeed

1) *Pertz*, II. Vita Bonifacii, 353.

2) Minder juist is beweerd, dat deze bron in de volkstaal *Fetseput* zou zijn genoemd naar den naam van *Bonifacius*, die in het Friesch *Goede Fetse* zou zijn. De eigenlijke *Fetseput* of *pomp* bevindt zich *binnen* de stad, op de terp, nevens de kerk. De benaming *Fetse* is in Friesland meer algemeen, als *Fetsehol*, een poel in Doniawerstal; de *Fetse* eene sate in West-Dongeradeel nabij Ternaard, met *Fetsebûrren*; de state *Fetse* te Dronrijp, en de *fetse* te Pietersbierum. *Joh. Winkler*, Fr. Volksalmanak 1894, p. 12—17 en Friesch Woordenboek, Naamlijst op het woord *Fetse*. De naam *Fetse* schijnt ook in verband te worden gebracht met den god Fosite of Foste, die op Helgoland een gewijde bron had. *Winkler* aldaar p. 16 en *Dirks*, Kooph. der Friezen, 155 en 156. Verg. hier vóór bl. 643 en 644.

Wumkes.nl

hij tegelijk aan de wijze les van Bonifacius: „*Weest de leermeesters der jeugd.*" 1)

Nadat Willehad omstreeks 775 de Lauwers was overgetrokken, om ook aan de Oostelijke Friezen het evangelie te verkondigen, werd hij weldra opgevolgd door den beroemden Frieschen edelman en geloofsheld *Liudger*, kleinzoon van Ado Wursing, zoon van Tyadgrim en Liafburg 2) en waarschijnlijk omstreeks 744 geboren op zijn vaderlijk erfgoed te Werden of Warden *(Werdina)*, later Esonstad genoemd, één dier kustplaatsen, door hem zelven als schoone en volkrijke dorpen geroemd. 3) Na aanvankelijk te Utrecht door Gregorius te zijn onderwezen, was hij tweemaal in Engeland geweest, waar hij te York de lessen van den geleerden Alcuinus bijwoonde. Maar toen een Friesch koopman daar

---

1) *Pertz*, II. Vita Willehadi, 380—383. — Willehad had van koning Alachred of Alred, die van 765—775 regeerde, verlof verkregen om herwaarts te gaan, Zijn komst alhier wordt door *Moll*, I, 169 gesteld op omstreeks 770.

Veenstra, Vrije Fries XIV, Willehad, 155—189, stelt die komst op 772, omdat Radboud toen afwezig was; maar deze was reeds eerder verdwenen. Verg. hier vóór bl. 665 en 666.

2) Zie hier vóór bl. 635 en 645.

3) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 405—414. Volgens p. 412 aldaar, lag zijn vaderlijk erfgoed *Werdina*, nabij de zee, wel te onderscheiden van *Werthina*, *Werden* aan de Roer, waar hij later een klooster stichtte.

Mr. A. J. Andreæ. Vrije Fries XIV, 224—229, heeft er reeds op gewezen, dat, volgens de oude chronieken, *Ezum* of *Ezonstad* aan de Lauwerszee, oudtijds *Warden* genoemd werd en na herhaalde verwoestingen als *Ezum* of *Ezonstad* is herbouwd.

Johan Winkler, Friesche Almanak 1897, 168—173, betoogt hetzelfde op nog andere gronden. *Ward* of *Warth* was oudtijds een gebruikelijke naam voor een hoog tegen de zee beveiligd oord, als Leeuwarden, Bolsward, Holwerd, enz. (Verg. hierover ook de voorgaande bl. 502, 505 en 506.)

Nog in de vorige eeuw bestond bij Ezum een tengevolge van een doorbraak gevormde poel, onder den naam *Wartena-wiel*, welke naam nog voorkomt op den grooten gemeente-atlas van 1855.

De volksoverlevering van het *verdronken Wartena* is echter door de legende ten onrechte overgebracht op het dorp Wartena, ten zuidoosten van Leeuwarden gelegen.

Beider betoogen vinden eene nadere bevestiging door de vermelding in de levensbeschrijving van Liudger, dat diens vaderlijk erfgoed lag te Werdina, een bloeiend dorp aan de zeekust.

De geboorteplaats van Liudger, is dus door anderen, minder juist, te *Wierum* gezocht.

Zie overigens *Moll*, I, 171—185.

Wumkes.nl

den zoon van een edelman had verslagen, waardoor er de wraakzucht tegen de Friezen zoo sterk was opgewekt, dat het voor Liudgers veiligheid noodzakelijk werd geacht Engeland te verlaten, keerde hij met een Friesch handelsschap terug. Degelijk onderwezen kwam hij met eene menigte boeken weer in zijn vaderland, vanwaar hij al spoedig een tocht ondernam naar Rome. Bisschop Albric, die te Utrecht aan Gregorius was opgevolgd, wijdde hem vervolgens als priester en belastte hem met de zorg van het Christendom in Oostergo, nadat hij vooraf te Deventer de kerk van Lebuinus (*Liafwin*), welke in 778 ten tweeden male door de Saksen was verbrand, had doen herbouwen. Hij vestigde zich te Dokkum, 1) doorreisde met eenige metgezellen het land, bracht nog vele heidenen tot het Christendom, vernietigde er hunne tempels en zond de groote schatten daarin gevonden, voor twee derde gedeelten aan Karel den Groote, die toen reeds als Frankisch Koning was opgetreden, en voor één derde aan Utrechts Bisschop. Op verschillende plaatsen riep hij Christelijke vereenigingen in het leven. Elders stichtte hij kerken, onder andere op zijn vaderlijk erfgoed te *Werdina* of *Warden*, waar hij zelfs gewenscht had een klooster te stichten, indien niet de toen reeds zeer gerechtvaardigde vrees voor de invallen en verwoestingen der Noormannen hem daarvan had teruggehouden. 2) Hij bleef er tot omstreeks 782, toen hij voor een tijdelijken maar geweldigen inval van Oostelijke Friezen en Saksen moest vluchten.

---

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 488, in pago cui nomen est Ostrache, in loco ubi sanctus Bonifacius martirio est coronatus.

2) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 410 en 412. „Secus mare, in loco qui vocatur *Werdina*, ubi ipse sibi in haereditate paterna construxit ecclesiam", en voorts: „Venturae sunt a Nortmannis persecutiones magnae, et instantia bella, vastationesque immensae, ita ut haec delectabilia loca maritima, peccatis exigentibus, pene inhabitabilia remanеant."

Wumkes.nl

Dokkum was alzoo in het noorden de hoofdplaats geworden van den Christelijken godsdienst, de kweekschool voor de belijders en bedienaren van het evangelie, die zich van daar uit over het land verspreidden. De kerk bezat er vele reliquien, die aan Bonifacius werden toegeschreven, en in latere eeuwen, zelfs tot aan de Kerkhervorming, jaarlijks vele duizende bedevaartsgangers derwaarts lokten. 1)

Het Friesche stamland, in 734 door Karel Martel onderworpen, en na 752 door Koning Pepijn onder rechtstreeksch Frankisch Bestuur gebracht, werd voortaan als een Christelijk land beschouwd. Liudger schreef in zijne levensschets van Gregorius, dat tijdens het leven van Koning Pepijn, de Lauwers de grens was tusschen het Christelijk en het heidensch Friesland. 2)

§ 6.

De laatste vrijheids-oorlogen der Friezen in verbond met de Saksen tegen Karel den Groote.

Alleen de Friezen tusschen de Lauwers en de Wezer waren sedert 734 nog vrij en onafhankelijk. Tot hen was tot nog toe geen Frankisch leger doorgedrongen; de Christelijke godsdienst was er tot omstreeks 775 nog in het geheel niet verkondigd. 3) De bevolking als van ouds gehecht aan hare vrijheid en zelfregeering, aan hare godsdienst en zeden, evenaardde daarin de naburige Saksen, die thans in macht verre boven haar stond.

De Saksen hadden zich allengs uitgebreid van de Elbe en de Noordzee tot de IJssel en den Rijn. In groote afdeelingen, als *Westfalen*, waartoe ook de oostelijke streken

---

1) *Arend*, I, 342, met aanhaling van *Wagenaar*, I, 147. *Westendorp*, Jaarb. v. Groningen, I, 50.

2) *Liudger*, Vita Gregorii bij Mabillon, 298, aangehaald bij *Moll*, I, 159.

3) *Waitz*, III, p. 109.

Wumkes.nl

van ons land behoorden, *Engeren*, of het land der oude Angrivariers ter wederzijden van de Wezer, *Oostfalen*, van daar tot aan de Elbe, en de *Noord-Elbingers* of *Northliude*, ten noordoosten van de Elbe, omvatten ze nagenoeg geheel het toenmalig noordwestelijk Duitschland. Herhaalde malen waren door de Frankische vorsten reeds krachtige pogingen aangewend, om hun land te onderwerpen; meermalen waren hun schattingen opgelegd, ook door Karel Martel en koning Pepijn, maar altijd had dit heldhaftig volk het Frankische juk weer afgeschud.

Daar treedt *Karel de Groote* op het wereldtooneel: een verheven figuur, verre boven zijne tijdgenooten en de vorsten van volgende eeuwen uitblinkende. Met scherpen blik doorziet hij den onbeschaafden toestand der volkeren en met buitengewone bekwaamheid en wilskracht tracht hij dien te bedwingen en overal orde en recht te stichten.

Na den dood zijns broeders Karloman, was hij in 771 Alleenheerscher van het groote Frankische rijk geworden. Geheel Gallie lag aan zijn voeten; zuidelijk Duitschland en het grootste deel van ons land waren aan hem onderworpen. Maar Saksen en het oostelijk deel van Friesland waren nog onbedwongen. Karel zou ze aan zijn rijk hechten en er de zegeningen brengen van orde en recht en van den Christelijken godsdienst.

Wel was er reeds een begin gemaakt met de evangelisatie onder de Saksen, ook hier te lande, maar het aanvankelijk gering succes was weer geheel vernietigd. De Angelsaksische zendeling Lebuinus *(Liafwin)* was met Marcellinus *(Marchelm)* door Utrechts kerkvoogd Gregorius naar de Veluwe gezonden. Allengs hadden ze er twee kerkjes gesticht, te Wilpe en op Saksisch gebied te Deventer 1). Maar toen Lebuinus, waarschijnlijk in 772, al te stoutmoedig zich had begeven naar *Marclo* aan de

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri. 408.

Wumkes.nl

Wezer, waar toen de Saksen hunne volksvergadering hielden en daar gedreigd had met de komst van den machtigsten koning van het westen, die hun land te vuur en te zwaard zou verwoesten, indien zij zich niet bekeerden, toen had hij zoozeer de woede der Saksen opgewekt, dat hij zijn leven niet veilig was. Met moeite ontkwam hij door tusschenkomst van een aanzienlijk grijsaard het gevaar, maar in Deventer teruggekeerd, vond hij ook daar de Saksen zoo woedend, dat zij zijn kerkje in brand staken en de Christenen vermoordden, zoodat hij zich genoodzaakt zag naar Utrecht te ontvluchten 1).

Wellicht verhaastten deze feiten Karels veroveringsplannen. Nog in 772 beriep hij eene rijksvergadering te Worms, waar het besluit tot den oorlog tegen de Saksen werd genomen. Maar de uitvoering bleek niet gemakkelijk te zijn. Dertig jaren lang moest Karel kampen tegen den vrijheidszin der Saksen. Zijne maatregelen werden hoe langer zoo gestrenger. Voor geene middelen deinsde hij ten slotte terug, zelfs niet voor onmenschelijke wreedheid.

Ofschoon de uitheemsche berichten gewoonlijk spreken van den oorlog met de Saksen, blijken ook de oostelijke Friezen daarin te zijn betrokken geweest. Niet slechts toch verklaarden de Saksen zelve aan Lebuinus, dat zij herhaaldelijk gezantschappen ontvingen van de Friezen en de Denen 2), maar de evenbedoelde uitheemsche berichten maken ook meermalen melding van de bondgenooten der Saksen, en daaronder met name van de Friezen 3). Ook Radboud II, vermoedelijk vermaagschapt aan de Westfaalsche hoofden

1) *De Geer*, de Saksen, p. 11—13 en
Arend, I, p. 346 en 347; beide met aanhaling van *Hucbaldus*. Vita Lebuini, I, 475.

2) *Pertz*, II, Hucbaldus, Vita Lebuini, 380: „Nortmannorum, Slavorum „et Frisionum ad nos frequenter venerunt legati."
De Geer, de Saksen, p. 30 en 31.

3) Zie verschillende geschiedbronnen bij *Pertz*, I, 166, 221, 296, 560 en II, 195 en 410.

Wumkes.nl

Witukind en Albio 1), was er alles aan gelegen, door hunne hulp zijn verloren gezag te herwinnen 2).

Wij moeten dus enkele feiten van den beroemden oorlog der Saksen, voor zooverre ze voor de Friesche geschiedenis van gewicht zijn, in korte trekken in het licht stellen 3).

Nadat koning Karel reeds in 772 een veldtocht door het land had gedaan en er onder anderen de beroemde *Irmenzuil*, het heiligdom der Saksen, had vernield, vergolden deze in het volgend jaar die daad van heiligschennis door de verwoesting van de door Bonifacius gestichte kerken te Fritzlar, (thans in Keur-Hessen). Was hierdoor het karakter van den krijg gekenmerkt als godsdienstoorlog, tegelijk gold het de oud-Germaansche vrijheid tegenover de macht van den Alleenheerscher 4).

Van nu af aan kwam het tot een hardnekkigen oorlog. Koning Karel trok in 775 alle strijdkrachten van zijn uitgebreid rijk bijeen 5), om in éénen veldtocht geheel Saksen met het noordoostelijk Friesland te onderwerpen.

Witukind, hertog in Westfalen, waardig nazaat van den grooten Cheruskischen held Arminius, die in vroegere eeuwen

---

1) *Schotanus*, Gesch. Friesland, 55 en 61.

Winsemius, 64.

U. Emmius, Rerum Fris., IV, 63.

2) Misschien zelfs hebben de oude wegen in Oost-Friesland, waarvan de overblijfselen nog in deze eeuw als *Robberds* en *Kon-Rebberswegen*, kennelijk eene verbastering van *Koning-Radboudswegen*, bekend waren, destijds als heirbanen voor zijne krijgslieden moeten dienen.

Dirks, Kooph., 182 en 183.

v. d. Bergh, Midd. Ned, Geogr. 102.

3) Verg. hierover: *Giesebrecht*, Deutsche Kaiserzeit. I, 110—112 en 115—117.

Wirth, Gesch. der Deutschen I, Die Sachsen Kriege, 486—518.

Waitz, III, 117, met verwijzing naar *Wirth*.

4) *Waitz*, III, 118,

Giesebrecht, I, 111.

5) *Pertz*, I, Ann. Einhardi, ad annum 775: „cum totis regni viribus „Saxoniam petit."

Wumkes.nl

de wereldbedwingende Romeinen had verslagen, was de ziel van den tegenstand. Aanvankelijk echter bepaalde hij zich tot zijn eigen hertogdom, waar zich de Friezen onder Radboud II met hem zullen hebben vereenigd 1).

Karel was met zijn machtig leger den Rijn overgetrokken, had allereerst de Saksische vestingen *Eresburg* en *Sigesburg* genomen en versterkt en ontmoette Witukind nabij de Wezer. Daar kwam het tot een eersten bloedigen veldslag, en na heeten strijd werd Witukinds leger verslagen. Dadelijk maakte nu de koning van zijne overwinning gebruik om verder te trekken. Met achterlating van een deel van zijn leger, trok hij zelf met de grootste afdeeling oostwaarts en noordwaarts door Engeren en Oosfalen tot aan de Oker, waar zijne zegevierende benden overal moord en verwoesting, en de bevolking tot onderwerping brachten. Maar intusschen had ook Witukind de hem overgebleven krijgsbenden weer verzameld. Door een krijgslist overviel hij de in Westfalen achtergelaten afdeeling en richtte daarin eene zoo groote slachting aan 2), dat Karel met geforceerde marschen terugkeerde 3) en andermaal met Witukind slaags geraakte. Na verwoeden strijd moest de Saksische held ten tweeden male voor de overmacht zwichten. Zijn leger werd vernietigd, maar hij zelf ontkwam. En Radboud vluchtte volgens de eenparige berichten der Friesche kronieken, na in 775 twee geweldigen nederlagen te hebben geleden, naar Denemarken. Het Friesche koningshuis nam volgens die kronieken hiermede een einde. 4)

1) *Winsemius*, 71.
U Emmius, Rer. Fris. 63.
F. Sjoerds, Jaarb. I, 404 en 405.

2) *Pertz*, I, Ann. Einhardi, 155. „Interea pars exercitus, quam ad Wi„suram (Karolus) dimisit, in eo loco, qui Hildbeki vocatur, castris positis, „incaute se agendo, Saxonum fraude circumventa ac decepta est.

3) Ann. *Einhardi*, t. a. p.

4) *Winsemius*, 71; — *F. Sjoerds*, 406; — zie echter aant. 2, op bl. 681.

Wumkes.nl

De Saksen en Friezen schenen bedwongen. Bij massa's lieten ze zich doopen. En Christenleeraars werden her en der in Saksen verspreid, om er na den bloedigen strijd de zegeningen te brengen van Jezus liefdeleer.

Ook onder de oostelijke Friezen.

Het was waarschijnlijk omstreeks dezen tijd, dat Willehad van Dokkum over de Lauwers trok naar de gouw Hugmerke, het latere Humsterland, waar te Oldehove nog een heidensche priesterschool was 1). Maar hier allerminst bleken de gemoederen voor het Christendom ontvankelijk. De bewoners achtten het heiligschennis, als Willehad de vereering van steenen beelden bespotte. Zij zouden hem van het leven hebben beroofd, als niet bezadigder mannen de menigte hadden overreed, om eerst de goden te raadplegen. Het lot werd over hem geworpen en was hem in zooverre gunstig, dat hij met lijfsbehoud moest vertrekken 2). Hij trok toen naar de Saksen in Drente, waar hij aanvankelijk eenige bekeerlingen maakte, die zich lieten doopen. Maar toen zijne discipelen in al te grooten ijver de heiligdommen in den omtrek verwoestten, toen brak ook daar de woede der menigte los. Met knuppels viel ze op hem aan, en een zwaardslag zou een einde aan het leven van Willehad hebben gemaakt, indien niet de slag was afgestuit op den reliekentrommel, dien hij om den hals droeg 3).

---

1) *Pertz*, II, Vita Willehadi, 381 en 381. Omstreeks 770 te Dokkum aangekomen, bleef Willehad er *multo tempore*. — Vandaar trok hij naar Groningen en Drente, en in 780 werd hij naar Wigmodi gezonden. Het is dus waarschijnlijk dat hij kort na de gebeurtenissen van 775 de Lauwers is overgetrokken.
Veenstra, Vrije Fries, XIV, Willehad, 175.
Moll, I, 169.
V. d. Bergh, Midd. Ned. Geogr. 133.

2) *Pertz*, II, Vita Willehadi, 381.
Veenstra, t. a. p. 176.

3) *Pertz*, II, t. a. p. 381.
Veenstra, t. a. p. 177.

Wumkes.nl

Niet voordeeliger ging het elders in Saksen. Te nauwernood was Karel met zijn legermacht vertrokken, of de bevolking stond weer op en vervolgde er de zendelingen, heroverde de *Eresburg* en vernietigde de Frankische bezetting. Reeds in 776 moest Karel wederom met een aanzienlijk leger naar Saksen trekken, om de hardnekkige bevolking te bedwingen. En in 777 zag hij zich zelfs ten derden male daartoe genoodzaakt. Maar na dezen laatsten veldtocht achtte hij ook zijn doel bereikt. Alle Saksische edelingen onderwierpen zich te Paderborn aan de wet van Karel den Groote. Alleen Witukind verscheen niet 1).

En wederom was de onderwerping van korten duur.

Toen Karel in 778 na zijn vermaarden tocht naar Spanje, waar hij de Saracenen overwon, maar op den terugtocht over de Pyreneën, door de strijd- en roofzuchtige Basken bij Roncevalles een verschrikkelijk verlies leed 2), waarbij waarschijnlijk de legerhoofden Roland, Karels bloedverwant, en Gondebald, telg van het Friesche Koningshuis, met aanzienlijke legerafdeelingen verslagen werden, toen verscheen Witukind weer onder zijne stamgenooten. Op zijn raad en dien van zijne bondgenooten, de Friezen, werd over

---

1) *Pertz*, I, Ann. Einhardi, ad ann. 777, bl. 159.
Wirth, I, t. a. p. 494.
Arend, I, t. a. p. 351.

2) *Pertz*, II, Einhardi vita Caroli 448.
Volgens een legendarisch verhaal van dezen tocht, dat voorkomt op naam van *Turpinus*, die in dezen tijd Bisschop van Reims was, maar dat geacht wordt eerst in de 11e eeuw vervaardigd en niet geheel betrouwbaar te zijn, zou ook *Gondebald*, uit het Friesche koningsgeslacht, en toen in West-Friesland, omstreeks Alkmaar en Egmond, namens de Frankische regeering met gezag bekleed, aan dezen tocht met 7000 man hebben deelgenomen en verslagen zijn. Hij werd daarna door de kerk heilig verklaard, hetgeen althans te zijnen opzichte aan het verhaal eenige geloofwaardigheid bijzet.
Verg.: *Van Loon*, Aloude Historie, II, 8.
Wagenaar, I, 423.

Wumkes.nl

het geheele land een opstand verwekt 1). Al het volk greep naar de wapenen. Franken en Christenen werden nedergesabeld, hunne bezittingen verwoest, de kerken verbrand. Ook in ons land. Het kerkje van Lebuinus te Deventer ging ten tweedenmale op in de vlammen. Lebuinus zelf ontkwam met de vlucht naar Utrecht 2). En de zegevierende Saksen trokken steeds verder zuidwaarts voort. van Duits bij Keulen tot Coblents aan de Moezel, alles op Frankischen bodem verwoestende 3).

De vrucht van Karels geweldige inspanningen was weer geheel vernietigd !

Weer volgden nog in hetzelfde jaar ontzaggelijke legertochten naar Saksen, die ook in de volgende jaren 779 en 780 noodzakelijk bleken.

Met den laatsten tocht van 780 scheen eindelijk het land voor goed overwonnen. Karel richtte er de staatsinstellingen geheel naar Frankische wijze in. Het land werd verdeeld in Bisdommen en Graafschappen. Christenleeraars werden weer over het gansche land verspreid. Saksen en Friezen werden in menigte gedoopt 4). *Willehad* werd naar Wigmodi gezonden, eene Saksische gouw aan

1) *Pertz*, I, Ann. Laurens, 158. „Cum audissent Saxones, quod dom„nus Carolus rex et Franci tam longe fuissent partibus Hispaniae, per „suasionem supradicti Witukindi vel *sociorum ejus* secundum consuetu„dinem malam iterum rebellati sunt."

Schotanus, Gesch. 61.

2) *De Geer*, De Saksen, 16.

3) *Pertz*. I, Ann. Einhardi, 159, ad ann. 778 „Quicquid a Dutia civitati „usque ad fluentem Mosellae vicorum villarumque fuit, ferro et igni depopulati sunt.

Giesebrecht, I, t. a. p. 115.

Wirth, t. a. p. 496.

Arend, t. a. p. 352.

4) *Pertz*, I, Ann. Laurens,; — 31, Chron. Moiscias, 296, waar onder de gedoopten ook de Friezen genoemd worden.

Pertz, II, Ann. Lobrenses, 195, „Karolus iterum ingreditur Saxoniam, et „Winidorum seu et *Frisionum* et Nordleudorum, multitudo credidit."

Wunker.nl

de oostelijke grens van Friesland. Saksische edelen, die zich bij Karel hadden aangesloten, werden tot Graven aangesteld. En de ingezetenen werden zelfs verplicht om deel te nemen in de Frankische legers. De oud-Germaansche vrijheid was vernietigd 1).

Maar deze instellingen grepen te diep in het vrije volksleven in. Toen Karel in 782 had besloten, om, ter beveiliging van de oostelijke grenzen, de Slavische volkstammen, de *Sorben* of *Soraben*, tusschen de Elbe en de Saale te onderwerpen en reeds drie veldheeren met hunne legers derwaarts had gezonden en eischte, dat ook de Saksen aan dien krijg zouden deelnemen, toen wekte dit van alle kanten een geweldigen tegenstand der bevolking. Witukind verscheen weer onder haar. Een algemeene opstand volgde. De Friezen sloten zich weer bij de Saksen aan 2). Een strijd op leven en dood volgde. *Willehad* zag zich genoodzaakt Wigmodi te ontvluchten ; over de oostelijkste Friesche gouw Ut-Riustringen bereikte hij de zee en voer te scheep langs Friesland, vanwaar hij een tocht ondernam naar Rome 3). En de oostelijke Friezen trokken westwaarts over de Lauwers en drongen zelfs door tot aan het Flie, overal kerken verbrandende, leeraars verjagende of vermoordende en de bevolking dwingende om aan de heidensche goden te offeren 4). Ook Liudger moest vluchten. Met

1) *Giesebrecht*, t. a. p. 115.

2) *Giesebrecht*, I, 115 en 116. De gevolgen van dezen strijd bevestigen de juistheid zijner mededeeling.

Schotanus, 61.

3) *Pertz*, II. Vita Willehadi, 381 en 382.

Veenstra. Vrije Frics XIV, 178 en 179.

4) *Pertz*, II. Vita Liudgeri, 410. „Cumque (ao. 782), vir Dei Liudgerus „in eadem regione annis fere septem in doctrinae studio persisteret, con„surgit radix sceleris Widukint, dux Saxonum catenus gentilium, qui evertit „Frisiones a via Dei, combussitque ecclesias et expulit Dei famulos, et „usque ad Fleo fluvium fecit Frisones Christi fidem relinquere, et immo„lare idolis juxta morem erroris pristini.

Wumkes.nl

zijne broeders *Hildegrim* en *Gerbert* begaf hij zich naar Rome, waar hij Willehad ontmoette en er twee en een halfjaar verbleef 1).

Op het vernemen van dezen geweldigen opstand trokken de drie veldheeren met hunne legers in der haast van de Soraben naar Saksen terug. Witukind ontmoette hen bij het Sintelgebergte niet verre van de Wezer en vernietigde hunne legers. Een vierde leger, onder Diederik of Theoderik te hulp gezonden, kon te nauwernood de geringe overblijfselen redden 2).

Koning Karel was verwoed. Onmiddellijk trok hij zelf met een machtig leger naar Saksen. Daar riep hij de edelen des lands vóór zich. Zij verschenen, behalve Witukind, die de wijk naar Denemarken had genomen. Karel eischte, dat alle krijgslieden, die aan den opstand hadden deelgenomen, aan hem zouden worden uitgeleverd. Vier duizend vijfhonderd man werden ongewapend voor hem gebracht. En de groote Karel ontzag zich niet, om al de 4500 weerloozen op éénen dag te laten onthoofden. 3)

Die onmenschelijke wreedheid schreeuwde om wraak. Eene algemeene ontzetting voer door het land. Geheel de bevolking kwam in opstand. Witukind kwam uit Denemarken terug en stelde zich weêr aan het hoofd van het Saksisch leger. De oostelijke Friezen sloten zich weêr bij

1) *Pertz*, II, t. a. p.

Veenstra, t. a. p. 179, met aanhaling van *Adam van Bremen*, I, 12.

Winsemius, 78.

2) *Giesebrecht*, t. a. p., 116.

Wirth, t. a. p., 497—499.

De Geer, de Saksen, 17 en 18.

3) *Pertz*, I, *Einhardi Annales*, ad annum 782, „usque ad quatuor millia quingenti traditi et super Alaram fluvium, in loco, qui Ferdi vocatus, jussu regis, uno die decollati sunt."

Giesebrecht, t. a. p., 116.

Wirth, t. a. p., 499.

De Geer, 18.

Wumkes.nl

hem aan. 1) Maar Karel, door spionnen van den toestand onderricht, daagde nog in 783 met een machtig leger op, om den nieuwen opstand in zijne geboorte te bedwingen.

Twee vreeselijk bloedige veldslagen volgden: eerst bij Detmold, daarna aan de Hase, nabij Osnabruk. De Saksische en Friesche jongelingschap viel onder de geweldige slagen der Franken 2). Witukind echter hield aanvankelijk nog stand. Maar Karel zette ook nog gedurende 784 en 785 zijn verdelgenden oorlog voort. Alles werd verwoest, zelfs de oogst op het veld. Zoo hoog steeg zelfs het gebrek, dat Karel genoodzaakt was om in den winter levensmiddelen voor zijne legers uit Gallië te laten komen 3). Het gansche land werd uitgeput; alle weerstandsvermogen vernietigd. En Witukind, ten slotte geen kans meer ziende om de vrijheid van zijn volk te redden, liet zich op uitnoodiging van Karel overhalen tot een verdrag. Nadat hem gijzelaars waren gesteld, verscheen hij voor den koning. Met alle eerbewijzen aan zijn vaderlandsliefde en heldenmoed verschuldigd, werd hij ontvangen en met groote plechtigheid gedoopt 4).

Tien volle jaren had hij met heldenmoed, in verbond met de oostelijke Friezen, voor de oud-Germaansche vrijheid gestreden. Maar eindelijk had hij voor eene alles verdelgende overmacht moeten zwichten.

Saksen was voor eene reeks van eenige jaren bedwongen.

---

1) *Pertz*, I. Ann. Laureshamenses. 166, et cum eis pars aliqua Friseonum. Idem. Ann. Titiani, 221.

2) Indien niet de Friesche kroniek- en historieschrijvers eenparig de vlucht van Radboud II, na twee geweldige nederlagen, op het jaar 775 hadden vermeld, zou ik veeleer geneigd zijn, die te stellen op 783. De Friesche kronieken zijn meermalen verward in de tijdrekening.

3) *Pertz*, I. Einhardi, Ann. ad annos 784 en 785.

4) *Giesebrecht*, t. a. p. 116 en 117. — *Wirth*, t. a. p. 504. *Wirth*, t. a. p., 502—505. *Arend*, I, 355 en 356.

Wumkes.nl

Het laatste onafhankelijke gedeelte van Friesland, van de Lauwers tot de Wezer, was voor altijd onderworpen.

Toch vinden we, in verband met de later weer opgestane Saksen, nog tweemalen ook van Friezen melding gemaakt, waarop we ten slotte nog met een enkel woord de aandacht moeten vestigen.

Nadat de Saksen allengs eenigermate van de uitputting waren hersteld, herhaalden zij na 793 gedurig hunne opstanden, voornamelijk in het noorden des lands aan de zeekusten tusschen de Wezer en de Elbe. De Saksische gouw Wigmodi, onmiddellijk ten oosten van de Wezer, was veelal het brandpunt der onlusten, die zich vandàar verder oostwaarts tot over den mond der Elbe uitbreidden 1). Dàar, ter wederzijden der Elbe, hadden zich in vroegere eeuwen ook Friesche volkplantingen neergezet, die toen en veel later nog altijd als Friezen bekend stonden, maar staatsrechtelijk tot het land der Saksen behoorden 2). En toen nu in 797 Karel de Groote wederom met een leger in Saksen was verschenen, en na verwoesting van Wigmodi, verder was doorgedrongen tot de uiterste grenzen aan de zee en uit alle hoeken tusschen de Wezer en de Elbe de bewoners tot zich had laten komen, toen nam hij, zoo lezen we verder, „zooveel gijzelaars als hij verkoos en van de Friezen eveneens 3)." Uit deze nauwkeurige aanwijzing

1) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 183, 185, 191.
Idem, Chron. Moiss. 203.
Pertz, II. Einhardi vita Caroli, 447.

2) Vergel. § 2 van het tweede tijdperk aan het slot bl. 561.
Wiardi, Ost Fries. Gesch., 48 en 49. — Bijv. en Aanm. op Wagenaar, 1e stuk, 101.

3) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 183. Ao. 797, (Carolus) „nec prius destitit, „quam omnes terminos peregrasset. Nam usque ad ultimos fines ejus, quae „inter Albim et Wisuram oceano alluitur accessit."
Idem, Chron. Moiss. 203. Ao. 797, „introivit Karolus cum exercitu suo „in Saxonia et pervenit in pagum qui dicitur Wihmodi ..... vastavit et „incendit pagum illum, et tunc denuo venerunt ad eum omnes Saxoni de „universis finibus et angulis ubi habitabant, et tulit inde obsides, quantum „ipse voluit, et de *Frisionibus* similiter."

Wumkes.nl

van de landstreken, waar toen de tuchtiging en onderwerping plaats hadden, blijkt dat hier onder de Friezen geene andere kunnen worden verstaan dan die, welke tusschen de Wezer en de Elbe woonden, en alzoo, daar de Wezer de oostelijke grens van Friesland was, tot de Saksen behoorden.

Dit leidt ons mede tot een juist begrip van een tweede merkwaardig bericht van eenigszins lateren tijd.

De levensbeschrijver van Karels opvolger Lodewijk den Vrome meldt, dat deze, aan Saksen en Friezen het recht op het vaderlijk erfdeel, dat „zij onder zijn vader wegens „ontrouw wettelijk verloren hadden, door zijne keizerlijke „welwillendheid terug gaf" 1). Welke Saksen en Friezen hier bedoeld zijn, blijkt uit dit korte bericht niet. Ten onrechte is het evenwel voorgesteld alsof de Friezen in het algemeen, of althans de noordelijke, met het verlies, van hun recht op het vaderlijk erfrecht zouden zijn gestraft 2). Bepaaldelijk de Friezen tusschen Sincfal en het Flie, lang vóór Karel den Groote aan de Franken onderworpen, waren hem steeds trouw gebleven. Ook tusschen Flie en Lauwers blijkt onder koning Karel van geen verzet, maar integendeel van vervolging door de oostelijke naburen. En van de oostelijke Friezen tot aan de Wezer is, na hunne onderwerping in 785, zooals zoo even is gebleken, almede geen bericht van ernstigen opstand bekend. Daarenboven beschikten alle Friezen, ook de oostelijke, tijdens het einde van Karels regering vrij over hun vaderlijk erfgoed, zooals reeds is gebleken uit de talrijke schenkingen van landerijen, kleine

1) *Pertz*, II. Thegani Vita Hludowici Imp. (vervolgd door een anonymus) p. 619. „Quo etiam tempore Saxonibus atque Frisionibus jus paternae hereditatis, quod sub patre ob perfidiam legaliter perdiderunt, imperatoria „restituit clementia."

2) *Bilderdijk*. Vaderl. Gesch. I, 85. Verg. *Arend*, t. a. p. I, 356.

Wumkes.nl

en groote, uit alle oorden en vooral uit de noordelijke gouwen van het Friesche land, aan de Abdij van Bonifacius te Fulda 1).

De evengemelde berichten omtrent de laatste oorlogen der Saksen geven hier licht. Dáár, in het noorden tusschen de monden van de Wezer en de Elbe woedden de opstanden nog steeds voort. Bijna jaarlijks moest Karel met zijne legers derwaarts trekken, om ze te dempen 2). Eerst in 804 gelukte het hem door een geweldigen maatregel, daaraan voor altijd een einde te maken. Uit Wigmodi en de oostelijker streken aan beide zijden van de Elbe verbandde hij niet minder dan 10.000 mannen met hunne vrouwen en kinderen, die hij elders over Gallie en Germanie verspreidde 3).

Maar vóór hij tot dezen uitersten maatregel was overgegaan, zegt zijn geschiedschrijver, had hij herhaaldelijk „de ontrouw gewroken en den trouweloozen een gerechte straf opgelegd" 4).

Welke de straf was, die Karel de Groote steeds op trouwbreuk toepaste, is bekend. Zij bestond in verbeurdverklaring van het vaderlijk erfgoed, of zooals hier schijnt

1) Zie bl. 667 en de aanhalingen ald. van: *Dronke.* Traditiones et Antiquitates Fuldenses, 42—51 en 67; — en:

Schannat. Corpus Tradit. Fuld. 312—316.

V. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr., 1e edit. 255. Verg. Tijdp. IV, § 8.

2) *Pertz.* I. Ann. Einhardi, 183—191.

3) *Pertz,* I. Ann. Einhardi 191. Ao. 804, „Imperator .... in Saxoniam „ducto exercitu, omnes qui trans Albiam et in Wihmodi habitabant Saxones „cum mulieribus et infantibus transtulit in Franciam, et pagos transalbianos „Obodritis dedit."

Pertz, II. „Einhardi vita Caroli 447, (Carolus) usque dum, omnibus „qui resistere solebant, profligatis et in suam potestatem redactis, decem „milia hominum ex his qui utrasque ripas Albis fluminis incolebant, cum „uxoribus et parvulis sublatos transtulit, et huc atque illuc per Galliam „et Germaniam multimoda divisione distribuit."

4) De aanhef der laatst voorgaande aanhaling luidt: „Magnanimitas „regis ..... perfidiam ulciscerctur et dignam ab iis exiguit poenam."

Wumkes.nl

te hebben plaats gehad in het verlies van het erfelijk recht op dat goed 1). Die straf zal Karel dus ook hebben toegepast op de herhaaldelijk opgestane Saksen en de onder hen wonende Friezen aan de Noordzee tusschen de Wezer en de Elbe. En voor zooverre deze niet onder de latere verbanning waren begrepen, was die straf op hen blijven kleven. Die straf hief Lodewijk de Vrome eenige jaren later op, en hij smaakte de voldoening, dat hij daardoor die volken meer aan zich verbond, want, zoo vervolgt de berichtgever, „later achtte hij hen altijd het meest aan hem gehecht" 2).

Wij mogen dus met voldoende zekerheid aannemen, dat de straf van het verlies van het erfrecht op het vaderlijk goed alleen die Saksen en Friezen heeft getroffen, die tusschen de monden van de Wezer en de Elbe gevestigd waren en zich aan herhaalden opstand hadden schuldig gemaakt 3).

§ 7.

Vestiging der Christelijke Kerk in Friesland tusschen de Lauwers en de Wezer onder Liudger en Willehad.

De onderwerping der oostelijke Friezen omvatte hunne verplichting om den Christelijken godsdienst aan te nemen. Zij verklaarden zich daartoe genegen, indien hun leeraren werden gezonden, wier taal ze konden verstaan 4). Karel

1) *Waitz*, III, 141, 142 en 265.

2) *Pertz*, II. Vita Hlodowici l.l. 619, „post haec easdem gentes semper „sibi devotissimas habuit."

3) Zoo ook de Bijv. en Aanm. op het 2e deel van Wagenaar, bl. 14—21, aangehaald bij *Arend* I, noot 5, bl. 356 en 357.

4) *Moll*, I, 224, met aanhaling van Anon. in Vita S. Liudgeri, bij Mabillon, Saec. IV, 1e. p. 38: „Si erudiendis eis aliquis daretur, cujus „loquelam intelligere possent."

Ledebur. Munst. Gaue, p. 2, noot 3.

Wumkes.nl

zond hun toen den Fries *Liudger* en den Angelsaks *Willehad*, die beide reeds lang onder de Friezen hadden gepredikt. *Liudger* werd belast met de zorg over de vijf Friesche gouwen Huchmerchi, Hunusgo, Fivelgo, Emisgo, en Federitgo, waarvan de twee laatste het westelijk gedeelte van Oost-Friesland uitmaakten 1). *Willehad* kreeg de zorg over de meer oostelijk gelegen Friesche gouwen, Astergo, Wangerland en Riustringen, waaraan de Saksische gouwen Wigmodi, Laras en Nordende werden toegevoegd 2). Beiden arbeidden er met gunstig gevolg.

Liudger bleef tot omstreeks 793 in oostelijk Friesland. Te Helwerd (*Helewirt*), thans een gehucht in de provincie Groningen, 3) ontmoette hij een Frieschen bard, *Bernlef* genaamd, die de feiten en heldendaden der oude Friesche koningen zoo schoon kon bezingen, maar sedert drie jaren met blindheid was geslagen 4). Misschien bezat Liudger, zooals meermalen de Christenzendelingen, eenige medische kennis, die ze vaak met goed gevolg onder de heidenen aanwendden 5). Het gelukte hem den blinden zanger in in zooverre te genezen, dat deze in het naburig dorp Warfum, (*Werfhem*) zelfs de boomen en huizen met name kon aanwijzen, en te Uskwerd (*Wiscwerd*) waar een bedehuis gesticht was, God dankte voor zijn herstel 6). Bernlef

1) *Pertz*, II. Vita Liudgeri. 410.
Moll, I, 181.
Ledebur, t. a. p. 4 en noot 4.

2) *Pertz*, II. Vita Willehadi, 383.
Veenstra. Vrije Fries XIV, Willehad 181.

3) *Helewirt* wordt te onrechte door Moll I, p. 181 voor Holwerd in Oostergo gehouden, zooals uit de omliggende dorpen blijkt.
Verg. *Westerhoff* in Gesch. en Oudh. van Groningen, deel VI, Oude Geografie, no. 37.

4) *Pertz*, II. Vita Liudgeri, 412, „qui antiquorum actus regumque cer„tamina bene noverat psallendo promere."

5) *Veenstra* t. a. p. 169.

6) *Pertz*, II, t. a. p. 412.

Wumkes.nl

werd vervolgens medewerker van Liudger, leerde van dezen de psalmen zingen en kreeg de bevoegdheid, om kinderen die op het sterfbed lagen, na overtuiging der moeders, door den doop onder de Christenen op te nemen.

Niet altijd echter was Liudgers werkkring ongestoord. Eenmaal althans had hij met ernstig verzet te kampen, waarbij twee hoofden *Unno* en *Eilrad*, als aanvoerders genoemd worden. Kerken werden verbrand en leeraren verjaagd; maar na verloop van een jaar had Liudger er den vrede en de Christelijke kerk hersteld 1).

Na een ruim achtjarig verblijf in deze gouwen had hij er de kerkelijke inrichting geregeld. Hij trok toen naar zuidelijker Saksische oorden, stichtte eene kerk te Zutphen en omstreeks 796 een klooster te *Werden* aan de Roer. En zoozeer stelde de keizer zijn ijver op prijs, dat deze hem omstreeks het jaar 802 verhief tot bisschop van Munster, onder welk bisdom ook de door hem tot het Christendom gebrachte vijf Friesche gouwen werden begrepen. In deze waardigheid stierf hij in 809. Hij werd in zijn klooster *Werden* begraven, van waar zijn lijk later naar *Munster* werd overgebracht 2).

De oostelijker gelegen Friesche en Saksische gouwen, die aan Willehad waren toevertrouwd, waren reeds in 787 met andere tot het bisdom *Bremen* verheven, waarover Willehad tot bisschop was aangesteld. En nadat deze te *Bremen* een schoone kerk had gesticht en ingewijd, stierf hij weinige dagen daarna in het jaar 789 3).

Willehad en Liudger waren de laatste apostelen onder de Friezen 4). Zij hadden de verovering van Karel den

1) *Pertz*, II, t. a. p. 411.
2) *Pertz*, II, t. a. p. 414.
Moll, I, 183—185.
Richth. Untersuchungen, I, 380.
3) *Veenstra.* Vrije Fries XIV, 181—187.
4) *Moll*, I, 185.

Wumkes.nl

Groote bekroond door er de Christelijke kerk te vestigen. En *Alcuinus*, vroeger bisschop van York, maar sedert 781 door koning Karel aan zijn hof getrokken en somtijds zijn metgezel op de tochten naar Saksen, schreef vervolgens in een zijner brieven, niet zonder toevoeging van hoofsche vleitaal: „De oude Saksen en alle Friesche volken zijn „nu, gedrongen door koning Karel, sommigen door ge„schenken, anderen door bedreigingen, tot het geloof van „Christus bekeerd" 1).

1) *Wagenaar*, I, 432, met aanhaling van fragm. Epist. Alcuini apud Du Chesne II, 222.

Moll, I, 155 en 156, met aanhaling van Epist. 3, ed. Migne I, 142.

Wumkes.nl

Vierde Tijdperk.

FRIESLAND DEEL VAN HET FRANKISCH-GERMAANSCH KEIZERRIJK ONDER KAREL DEN GROOTE EN DE LATERE KAROLINGERS TOT AAN HET EINDE VAN DE INVALLEN DER NOORMANNEN, VAN HET JAAR 785 TOT OMSTREEKS 1000.

§ 1.

De Friezen in Karels legers.

Karel de Groote was een buitengewoon groot veldheer. Bijna jaarlijks bracht hij zijne legers in het veld. Altijd noodzaakte hij de bestreden volksstammen tot volledige onderwerping. Achtereenvolgens had hij de oostelijke Friezen en de Saksen in het noorden, de Beijeren in het zuiden van Germanië, de Longobarden en de steden in het noorden van Italië en de Spaansche mark aan zijne landen gehecht. Hij zwaaide toen zijn scepter over Gallië, Spanje tot aan de Ebro, het noorden van Italië en alle volken van Germaanschen oorsprong tusschen de Noordzee, de Eider en de Elbe. En toen hij in het jaar 800 op het Kerstfeest, te Rome in de Sint Pieterskerk, plechtig door Paus Leo tot keizer was gekroond, toen was er een Germaansch-Romaansch keizerrijk tot stand gekomen, dat herinnerde aan den glans en de macht van het vroegere Romeinsche wereldrijk. Het keizerschap was voortaan het middelpunt van de geheele regeering. Eene tot nog toe ongekende centralisatie van bestuur legde aan de onderdanen in alle landen van het groote rijk gelijke staatsplichten op. Ook tot den krijgsdienst. Voortdurend toch waren nieuwe oorlogen noodzakelijk. Herhaaldelijk werden de grenzen door naburige volksstammen ernstig verontrust,

Wumkes.nl

aanvankelijk aan de landzijde, eerst in het noordoosten, daarna in het zuidoosten, en vervolgens ook langs de zeekusten, in het noorden en westen door de Noormannen, in het zuiden door de Saracenen. Herhaalde legertochten werden daartegen vereischt. Ook de Friezen moesten sedert hunne onderwerping daaraan deelnemen. Enkele voorbeelden vinden we daarvan in bijzonderheden opgeteekend, die den Frieschen volksstam tegelijk kenschetsen in zijn bijzondere bedrevenheid op het water, ook in den krijg.

Met wijze staatkunde had Karel ter beveiliging van de grenzen van zijn uitgestrekt gebied reeds bondgenootschappen gesloten met de oostelijke naburen van het veroverde Saksen, zooals met de Obodriten, die in het noorden en met de Sorben of Soraben, die meer zuidelijk tusschen de Elbe en de Oder gevestigd waren. Maar de Obodriten werden voortdurend verontrust door de Wilten of Welataben, een uitgebreiden volksstam, die vroeger reeds tot aan de kusten der Oostzee en thans zelfs tusschen de Elbe en de Eider was doorgedrongen 1). Koning Karel zag zich daarom verplicht om zijne bondgenooten te hulp te komen en de Wilten te tuchtigen. In het jaar 789 trok hij daarom met een leger van Franken en Saksen naar de Elbe, waar zich ook de Obodriten en Soraben bij hem aansloten, terwijl de Friezen bij dezen tocht in de waterrijke oorden hunne diensten te scheep hadden te bewijzen. Waarschijnlijk zijn hier die Friesche volkstammen bedoeld, die, zooals wij reeds meermalen hebben opgemerkt, in het land der Saksen, ter wederzijden van den mond der Elbe waren gevestigd 2), en dáár, evenals de Obodriten, veel nadeel van de invallen der Wilten zullen hebben moeten verduren. Het is toch weinig aannemelijk, dat in dezen strijd tot beveiliging van de grenzen van Saksen, ook de be-

1) Vergl. hier vóór bl. 567.

2) Zie hier vóór bl. 561 en 682—685.

Wumkes.nl

woners van het Friesche land, westwaarts van de Wezer, zullen zijn opgeroepen 1). Ook vervalt bij deze beschouwing de twistvraag, hoe het mogelijk zou zijn geweest, dat de Friezen met eene vloot, waarmede ze de golven der Noordzee zouden hebben getrotseerd en de Elbe zijn binnengeloopen, ook de bochtige Havel, een zijtak der Elbe, zouden hebben kunnen bevaren, om het land der Wilten binnen te dringen 2). Alles schijnt er voor te pleiten, dat hier alleen de Saksische Friezen met hunne talrijke schepen kunnen bedoeld zijn.

Nadat Karel nu aan de Elbe zijn krijgsmacht had vereenigd, liet hij twee bruggen over de rivier slaan, die hij, als ervaren veldheer, ter wederzijden met houten sterkten en aarden wallen liet bevestigen, teneinde na den overtocht in den rug gedekt te zijn. Hier voegden zich nu de Friezen met hunne schepen bij hem, waarmede zij, vermeerderd met eenige Franken, waarschijnlijk als krijgsbevelhebbers, langs de Havel het binnenland indrongen, terwijl Karel zelf met zijn leger landwaarts voortrukte. Deze dubbele krijgstocht toonde Karels schrander beleid. De oorlog was voorspoedig. Karel drong zelfs door tot aan de rivier de Peene in de tegenwoordige provincie Pommeren. De Wilten van twee kanten in het nauw gebracht, konden niet verhinderen, dat hun land te vuur en te zwaard werd verwoest en zagen zich weldra genoodzaakt vrede te

---

1) *Dirks*, Vrije Fries, V. 36, zegt, met aanhaling van de Ann. Einhardi, *Pertz*, I, 175, dat tot den tocht besloten werd mede *op aanraden van de Friezen*. Ware dit juist, het zou een grond te meer zijn voor de hier uitgesproken meening, omdat alleen de bedoelde oostelijke Friezen daarbij belang hadden. Ter aangehaalde plaatse vind ik echter niet de *Friezen* maar de *Saksen* genoemd.

2) Zie over deze strijdvraag *Dirks* t. a. p. 38—42 en het daar vermelde betoog van *L. von Ledebur*, Kritische Beleuchtung einiger Punkte in den Feldzüge Karels d. Gr. gegen die Sachsen und Slaven. 111—117.

Wumkes.nl

sluiten en gijzelaars te stellen 1). In éénen veldtocht waren ze tot onderwerping gebracht. Met behulp ook van de Friezen, waarschijnlijk de noordoostelijke, was de grens beveiligd.

Van grooter gewicht voor de Friezen in het algemeen was, twee jaren later, hunne deelneming aan Karels krijgstochten tegen de vèrafwonende Avaren, in het tegenwoordig Hongarije.

Herhaaldelijk waren vroeger reeds ernstige moeilijkheden gerezen met den hertog van Beijeren, Tassilo, Karels bloedverwant. Wederom was deze tegen hem opgestaan, zelfs met behulp van de Avaren, een woesten volksstam, die Beijeren aan de oostzijde begrensde En nadat Karel den hertog in een klooster had opgesloten en het land, zooals wij reeds zagen, aan zijn rijk had gehecht, keerden thans de Avaren hunne wapenen tegen de Franken en vielen er de grenzen aan. Karel greep opnieuw naar het zwaard. Met indrukwekkende macht zou hij de woeste Avaren tuchtigen. Uit alle deelen van zijn rijk verzamelde hij de beste troepen met veel leeftocht. Ook uit geheel Friesland. Dáár bracht een graaf *Theoderik* of Dirk een legerafdeeling op de been, die in vereeniging met de Ripuarische Franken, zich voegde bij die der Saksen en Thuringen onder den Camerarius *Meginfried*. Beide bevelhebbers voerden in 791 hunne legers, dwars door Boheme, tot aan den Donau. Dáár was ook Karel zelf met zijne Franken en Allemannen verschenen. Hij verdeelde er zijn geheele leger in drie afdeelingen. Een deel der Friezen, als ervaren schippers, werd vereenigd met de Beijeren, om op de schepen, die tevens met levensvoorraad waren

1) *Dirks.* Vrije Fries V, 34 en volg.

Pertz, I. Einhardi Ann. Lauriss. 174 en 175, waar bij de beschrijving van den tocht wordt vermeld: „Frisiones per Habola fluvium, cum quibus Francis, ad eum conjunxerunt.

Verg. *Pertz*, I, Ann. Fuld. 350, en Reginonis Chron. 561.

Wumkes.nl

geladen, de rivier af te zakken. Het overig deel van het Friesch-Saksische leger trok langs den noordelijken oever voorwaarts, terwijl Karel zelf met zijne Franken en Allemannen den zuidelijken oever volgde 1). In deze orde viel de vereenigde krijgsmacht, aan de Inn, — de grens tusschen Beijeren en de Avaren, — het land der laatsten binnen. Dit dubbele leger, met een vloot in het midden, maakte op dezen een overweldigenden indruk. De schrik sloeg hun zoo erg om het hart, dat ze, zelfs zonder hunne sterkten en verschansingen te verdedigen, de vlucht namen. En Karel trok, met zijn zegevierende legers overal het land verwoestende, tot aan de Raab toe door, van waar hij met onmetelijken buit en tallooze gevangenen terugkeerde, waarop ook de Friezen en Saksen, wederom door Boheme, huiswaarts togen 2).

De Avaren waren getuchtigd, maar niet overwonnen. Reeds in 793 zou Karel andermaal een tocht tegen hen ondernemen, om ook in Pannonië door te dringen. Wederom had Graaf Dirk (Theodorik) in Friesland eene legerafdeeling bijeengebracht en tot de oostelijkste gouw Riustringen geleid, om zich vandaar met de Saksen in verbinding te stellen, toen hij daar, bij een nieuwen opstand van de bevolking in de noordelijke Saksische gouwen, onverhoeds door deze werd aangevallen en geheel verslagen. Het bericht van dit feit, in dubbele mate noodlottig, trof den koning zoo

1) *Pertz*, I. Ann. Fuld. 350. „Frisionibus vero et qui cum ipsis de pu „tati sunt, navali evectione per alveum cuntibus, Pannoniam ingressus," cett.

Pertz, I. Ann. Einhardi, 177. „Bajoariis cum commeatibus exercitus, „qui navibus devehebantur, per Danubium secunda aqua descendere jussis."

Pertz, I. Ann. Laurens 176. „Princeps de australi parte Danubio iter pera„gens, Saxones autem cum quibusdam Francis et maxime plurimi Frisio„num de aquilinali parte similiter iter peragentes."

Pertz, I. Reginonis Chron., 561, item.

2) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 177. „Saxones et Frisones cum Theodorico „et Meginfrido per Behaimos, ut jussum erat, regressi sunt. — Ann. Laurens. 176, item.

Wumkes.nl

sterk, dat hij, hoewel het gewicht er van in stilte verkroppende, zegt de geschiedschrijver, zich genoodzaakt zag, om den tocht tegen de Avaren uit te stellen 1). Eerst later werden ze in zes herhaalde tochten grootendeels verdelgd en overigens tot onderwerping gebracht.

Nog eenmaal vinden we vervolgens uitdrukkelijk melding gemaakt van de oproeping der Friezen in Karels legers. Thans was het in het belang van Friesland zelf, tegenover nieuwe vijanden, die van over de zee kwamen opdagen, de Noormannen. En ook daarbij zou van hunne bekwaamheid in de scheepvaart partij worden getrokken. De volgende paragraaf zal van beide doen blijken.

§ 2.

De strijd der Noormannen.

Een nieuwe gevaarlijke vijand doemde telkens uit het noorden op, om met steeds woester kracht de kustlanden te overvallen. Reeds in de voorgaande eeuwen hadden de Noormannen herhaaldelijk de Friesche en Frankische kusten verontrust en geplunderd. Als plotseling opgekomen onweerswolken, vielen ze met hunne lichte doch welbemande schepen de zeegaten binnen, plunderden er de dorpen, vermoordden of roofden mannen, vrouwen en kinderen en keerden niet zelden met grooten buit terug. Zeekoningen heetten hunne aanvoerders, die vaak geen enkele landstreek als hun grondgebied kenden, maar immer met hunne roofbenden op zee zwierven. „Slechts hij" zingen hunne skalden, „is dien eerenaam waardig, die

1) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 179. „Allatum est, copias quas Theodoricus „comes per Frisios ducebat, in pago Hriustri juxta Wisuram fluvium a „Saxonibus esse interceptas atque deletas. Cujus rei nuntio accepto, magni„tudinem damni dissimulans, iter in Pannoniam intermisit."

Verg. ook over deze tochten: *Dirks*. Vrije Fries V, 43 en volg.

Wumkes.nl

„nimmer aan den haard den drinkbeker ledigt, noch onder „een berookt dak zijn hoofd ter ruste legt." Geen grooter roem kenden deze zeeschuimers, dan „hunne schilden te „verwen met het bloed der vijanden en een gastmaal te „bereiden voor de roofdieren 1)."

Vooral in de laatste jaren der achtste eeuw waren de invallen der Noormannen menigvuldig en staatsgevaarlijk geworden. De onverzadelijke begeerte naar buit, die hen als hun rechtmatig eigendom deed beschouwen, wat ze met hun zwaard konden bereiken ; de roemzuchtige trek naar heldendaden, die door hun godsdienst verheerlijkt werden, en de onverzoenlijke wrok tegen de Franken, die dezen godsdienst vernietigden, waren krachtige prikkels voor hun woest bedrijf 2).

De Friesche kusten met de talrijke zeegaten, als de Eems en de Lauwers, de Middelzee en het Flie, en de monden van den Rijn, de Maas en de Schelde, boden daarvoor ruime gelegenheid.

Vooral de noordelijke kusten lagen het eerst voor hunne aanvallen bloot, De Friesche kronieken geven daarvan in dezen tijd menigvuldige berichten. De bloeiende en volkrijke kustdorpen, vroeger door Liudger als zoodanig geroemd, waren herhaaldelijk der plundering ten prooi. De vrees, reeds toen door Liudger geuit, dat ook zijne geboorteplaats *Warden* een gelijk lot zou ondergaan, werd maar al te zeer bewaarheid 3). Deze plaats, aan den samenloop van Ee en Lauwers gunstig voor scheepvaart en handel gelegen, en na herhaalde verwoesting en herbouwing, meer als *Ezum* en *Esonstad* bekend, lag voor de invallen der

1) *Van Bolhuis.* De Noormannen, 12, 13, 15.

2) *Van Bolhuis*, 46—48.

3) Zie omtrent den vroegeren en lateren naam dezer plaats hier vóór bl. 669 en 670, en *Pertz* II. Vita Liudgeri, 410 en 412, waar zij *Werdina* genoemd wordt, alsmede:

A. J. Andreæ. Vrije Fries XIV, 224—233,

Johan Winkler. Fr. Volksalm. 1897, p. 168—173.

Wumkes.nl

Noren open. Reeds waren er handelsschepen van deze plaats, met graan en hout geladen, door de Noormannen buit gemaakt. De kooplieden van *Ezum* en *Staveren*, dus in hunnen handel bedreigd, rustten schepen uit, om den vijand het binnenvallen in de zeegaten te beletten of hem daaruit te verjagen. Herhaaldelijk slaagden ze daarin, maar de onverwachte invallen waren niet te voorzien. *Ezum* werd plotseling besprongen, geplunderd en grootendeels aan de vlammen opgeofferd. Westerwierum en Dijkshorne ondergingen een gelijk lot. En als de omwonende bevolking, opgeschrikt door den rossen gloed der in vlammen opgaande dorpen, ter hulpe snelden, was veelal de vijand reeds met zijn buit op de wijde wateren 1).

De geloofwaardigheid van deze feiten blijkt eensdeels uit de Frankische oorkonden en anderdeels uit de krachtige maatregelen, die keizer Karel tegen de telkens herhaalde invallen noodig achtte. Hij zag den toestand onheilspellend in. Overal langs de kusten beval hij vaste wachten aan te stellen 2). Geregelde kustseinen werden opgericht, om onmiddelijk het naderen van den vijand heinde en verre bekend te maken 3). Op het eerste bericht moesten alle vrije mannen en zelfs de onderhoorige liten welgewapend ten strijde optrekken. Gestrenge straffen werden tegen nalatigheid bedreigd 4). Zelfs werden bijzondere Frankische

1) *Occo Scarlensis*, kwarto uitg., 57 –71,
Winsemius, fol. 80—83.
Schotanus. Historie, 64.
F. Sjoerds, Jaarb. I, 456—461.
2) *Pertz*, I, 311, „praesidia posuit in litore maris, ubi necesse fuit.
3) *Idem*, II, 664, et ut perfacile dignosceretur, quo in loco adjutorium praeberi debuit, more maritima signa in locis congruis atque custodiam deputavit.
4) *Pertz. Legum*, I, 98 en II 16. Capit. miss. 802. „De liberis hominibus, qui circa maribus habitant, si nuntius venerit, ut ad succurrendum „debeant venire, et hoc neglexerunt, unusquisque sol 20 componat, medietatem in dominico, medietatem ad populum; si litus fuerit, sol. 15 componat ad populum et fredo dominico in dorso accipiat." Waarbij in deel II, 16, nog gevoegd wordt: „si servus fuerit, sol. 10, ad populum et fredo „dorsum."

Wumkes.nl

Hertogen aangesteld, die in tijden van gevaar boven de Graven met de macht waren bekleed, om de leiding van den strijd in handen te nemen 1). Zoo gevaarlijk zelfs achtte keizer Karel de invallen, dat hij zijne voorschriften nog verscherpte en vermeerderde. Zelfs de slaven werden gelast mede op te komen in den strijd 2). En om het landen der Noormannen te beletten, gelastte hij het bouwen van zeeschepen, om met behulp van de zeevaartkundige Friezen, voegt *Giesebrecht* er in zijn gezaghebbend werk bij, de Noorsche zeekoningen te bestrijden op hun eigen element, waarop de Franken zich minder thuis gevoelden 3). Geheel in overeenstemming hiermede gewagen ook de Friesche kronieken van opvolgende Frankische krijgsoversten, terwijl ze almede berichten, dat Staveren, Bolsward en Dokkum, „met consent van den lande," een aantal schepen uitrustten, waarmede ze op zee de Noren vervolgden, hunne kusten plunderden en, na het doorstaan van een hevigen storm, voor het meerendeel met belang-

1) *Pertz*, I, 565, „duci, qui Frisiam providebat."

De Lex Frisionum, XVII, 2 en 3, stelde deze hertogen onder bijzondere bescherming der wet.

Giesebrecht. Kaiserzeit I, 142.

Occo Scharl, 64 en *Winsemius*, 84 en 87, maken ook uitvoerig melding van opeenvolgende Frankische krijgsoversten.

2) Vergl. *Pertz*, *Legum* I, 98 en II, 16, aan het slot in de op bl. 696, 4 gemelde aanhaling opgenomen.

Pertz, *Legum*, I, 152. Capit. Noviomag. duplex, 808. 8) „De marcha „nostra custodienda terra mariquc; 9) De navibus quae facere jussimus; „10) Ut ea quae constituta sunt, a fidelibus nostris observentur et jussio„nes nostrae impleantur."

3) *Pertz*, II. Script. 452. Einhardi vita Karoli, c. 17. „Molitus est et „classem contra bellum Nordmannorum, aedificatis ad hoc navibus juxta „fluminibus quae et de Gallia et de Germania Septentrionali influunt ocea„num, et ..... per omnes portus et hostia fluminum, quae naves recipi „posse videbantur, stationibus et excubiis depositis, ne hostis exire potuis„set, tale munitione prohibuit."

Vg. *Giesebrecht* t. a. p.

Wumkes.nl

rijken buit terug kwamen 1). Maar weerwraak bleef niet uit. Weldra daagden de Noren met veel geduchter vloot weder op, en plunderden Ezum en Dokkum op verschrikkelijke wijze. Zelfs leidden hunne plundertochten tot veroveringszucht der Noorsche vorsten. De Deensche koning *Godfried* liet in snorkende taal zich uit, dat geheel Friesland en Saksen hem zou behooren en dat hij den grijzen Karel in de keizerstad Aken zou bestrijden 2). Groote maatregelen werden daartoe voorbereid. Van twee kanten zou hij het noorden van Karels land binnen vallen 3). Reeds in 807 trok hij met een aanzienlijk leger in het land der Obodriten, bondgenooten der Franken aan de oostelijke grens van Saksen, om van dien kant die provincie binnen te dringen. Tegelijkertijd beval hij de uitrusting van een geduchte vloot, waarmede zijn zoon *Olaus* de Friesche kusten zou overvallen. Nauwelijks had de keizer, die in den avond van zijn leven de krijgstochten veelal aan zijne zonen overliet, bericht ontvangen van den inval onder de Obodriten, of hij zond zijn zoon Karel met een leger van Franken en Saksen derwaarts, om de grenzen te beschermen 4). Ook de Friezen werden daartoe opgeroepen. Bij capitulare van 807 beval hij: 5) „Van de Friezen willen „wij, dat onze graven en vassallen, die leenen bezitten en

1) *Occo Scharl*, 70.
Winsemius, 80 en 81.

2) *Pertz*, II. Script. Einhardi vita Karoli, 450.
Bolhuis, Noorm. 28.

3) *Giesebrecht*, I, 143.

4) *Pertz*, I. Ann. Einhardi 195.
„ Ann. Fuldens 354.
„ Reginonis Chron. 564.

5) *Pertz, Legum*, I, 149. Capit. Aquense 807. „De Frisionibus volumus, „ut comites et vassali nostri, qui beneficia habere videntur et caballarii „omnes generaliter ad placitum nostrum veniant bene praeparati. Reliqui „vero pauperiores sex septimum praeparare faciant ac condictum placitum „bene praeparati hostiliter veniant.

Wumkes.nl

„alle ruiters wel gewapend ter legerplaats opkomen en dat „van de lageren elke zes man den zevende zullen uitrusten." En in overeenstemming hiermede melden ook de Friesche jaarboeken, dat zich toen de Friezen mede in Karels leger bevonden 1). Reeds had Godfried de Abodriten grootendeels onderworpen, en ook de Wilten aan zijne zijde gebracht, toen hij in 808 bij het voortrukken tot aan de Elbe op Karels machtig leger stuitte. Intusschen was zijn zoon Olaus met zijne vloot op de Friesche kust geland, waarschijnlijk tusschen de Lauwers en de Eems 2). De Friezen, ofschoon toen van vele weerbare mannen ontbloot, trokken onder hunnen Frankischen Hertog, in de Friesche kronieken *'s konings „overste, regeerder* of *stadhouder*" genoemd, tegen hem ten strijde op. In het eerste verwoed gevecht vielen omstreeks 700 mannen, aan wederzijden nagenoeg de helft, waaronder dappere Friesche edelingen. Een tweede veldslag dunde wederom beider gelederen, maar bleef evenceus onbeslist. Toen eischten de Noren vrijen doortocht, onder belofte van niet te zullen plunderen, indien ze voldoende geapproviandeerd werden. Dit werd geweigerd. En nadat de Friezen met versche hulptroepen uit de gouwen tusschen Flie en Lauwers waren versterkt, sloegen ze de Noren op de vlucht, waarbij Olaus werd verwond en gevangen genomen, en omstreeks 170 mannen werden omgebracht. En Godfried, thans van deze zijde van alle hulp verstoken en met zijn eigen benden niet tegen Karels leger bestand, zag zich genoodzaakt terug te trekken, en bevestigde de

1) *F. Sjoerds.* Jaarb. I, 458.
Bolhuis. Noormannen, 30 en 31.
2) *Winsemius*, 84 en 85.
Occo Scharl, 64—67.
F. Sjoerds. Jaarb. I, 459.
Arend, I, 370 en 371.

Wumkes.nl

zuidelijke grens van zijn land door het later beroemde *Danewerk* 1).

Het dreigend gevaar was dus voor het oogenblik geweken, maar de macht der Denen niet gebroken. Reeds het volgend jaar liet Godfried, door tusschenkomst van den *Hertog*, die toen in Friesland het krijgsbestuur in handen had, 2) den keizer tot eene bijeenkomst van afgezanten verzoeken, die evenwel tot niets leidde. Daarop landde hij in 810 weer met een geduchte vloot van 200 schepen op de Friesche kust. Alles werd te vuur en te zwaard verwoest en geplunderd. De Friezen moesten zich zelfs eene schatting van 100 pond zilver getroosten. Karel doorzag al het gevaar, dat op nieuw zijne landen dreigde. Zelf stelde zich de grijze keizer nog eenmaal aan het hoofd van een machtig leger, om tegen Godfrieds benden op te trekken. En reeds was hij den Rijn overgestoken, toen hij bericht ontving, dat de Noren met hunnen buit waren teruggekeerd en dat Godfried door zijn eigen lieden was vermoord 3).

Was alzoo ook thans weder het grondgebied des keizers behouden gebleven, het gevaar van het Noorsch geweld was van jaar tot jaar geklommen. Meer dan ooit was de noodzakelijkheid gebleken van de strenge militaire maatregelen omtrent de kustwachten en seinvuren en de verplichting van alle weerbare mannen zonder onderscheid, om op het eerste bericht onder hunnen krijgsoverste ten strijde op te trekken. Te allen tijde moesten ze daartoe

---

1) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 185.
Giesebrecht, Kaiserzeit. 143.
Bolhuis, t. a.p., 31.
2) *Pertz*, I. Reginonis Chron. 565. „Duci qui Fresiam providebat."
3) *Pertz*, I. Ann. Einhardi 197.
Idem. Ann. Fuld. 354.
Bolhuis, t. a. p. 33—36.

Wumkes.nl

gereed zijn 1). En het onmiddelijk gevolg daarvan was, dat de Friezen destijds ontslagen waren van de verplichting, om buiten hunne landpalen in Karels legers te dienen. De geleerde Duitsche geschiedschrijver Giesebrecht, vermeldt dit in zijn gezaghebbend werk over den keizertijd beslist als een geschiedkundig feit 2).

Dit leidt tot eene opmerking omtrent eene belangrijke staatsrechtelijke bepaling in het volgende Friesche volksrecht.

De oude Friesche wetten verklaren als een recht van keizer Karel verkregen: „Dat de Friezen niet verder „ter heirvaart behoefden te trekken dan oostwaarts tot „de Wezer en westwaarts tot het Flie en zuidwaarts „niet verder dan uit met de ebbe en terug met den vloed, „opdat zij de kust zouden verdedigen, des daags en des „nachts, tegen den Noorschen koning en tegen den wilden „zeeroover, met zwaard en met schild, met spade en vork „en met de spits van de speer" 3).

De juistheid van deze dichterlijk getinte bepaling is meermalen bestreden, op grond zoowel van de herhaalde krijgstochten der Friezen in Karels legers, zelfs verre buiten de grenzen, als van het reeds vermelde capitulare van 807 4).

---

1) *Pertz*, Legum, I, 151. Cap. Noviomag, duplex, 808. „De marcha ad „providendum, unus quisque paratus sit, illuc festinanter veniro, quando- „cumque necessitas fuit."

Waitz IV, 484 en 485, met aanhaling van: Edict. Pist. 864, c. 27 p. 494, „ad defensionem patriae, omnes sine excusatione veniant." Ingelh. „807, c. 4, p. 151. „De placito condicto ad marcum necesse est, ut omni- „modis ex omni parte, sicut ordinatum fuerit, unusquisque conveniat."

Pertz, *Legum*, I, 98, II, 16. Capit. miss. 802; Zie hier vóór bl. 696, noot 4, met de zware straffen op nalatigheid.

2) *Giesebrecht*, t. a. p. 142.

3) *V. Richth.*, Rechtsqu., 17—19 en 441.

4) *Dr. Prinz*, Jahrb. für Bild. Kunst und Vaterl. Altherth. zu Emden. Band V, 2e Heft, 14.

Verg. ook *Wierdsma*, O. F. W. 116, 117 in § 5 en p. 136, § 10.

Wumkes.nl

De vermelde deelnemingen der Friezen in Karels legers waren echter, zooals is gebleken, aan de gevaarlijke invallen der Noormannen voorafgegaan 1) en het capitulare van 807 strekte juist tot oproeping der Friezen tegen de Noormannen. Deze gronden kunnen dus aan de juistheid der aangehaalde bepaling geen afbreuk doen. En Giesebrechts stellige verklaring is zoozeer het noodwendig gevolg van de bijzondere en strenge militaire maatregelen, dat de juistheid er van moet worden erkend. De bepaling van het Friesche volksrecht schijnt dus werkelijk in zooverre op historischen grondslag te rusten, dat zij, al is zij niet toegekend als een bijzonder voorrecht, waarmede de legende haar heeft omkleed, door en tijdens de gedurige en gevaarvolle invallen der Noormannen noodzakelijk was geworden 2).

En keizer Karel had zijne ernstige maatregelen niet te vergeefs voorgeschreven. Spoediger dan men had kunnen verwachten, zou het blijken, dat de verdediging tegen de Noormannen aan de Friezen zelven werd overgelaten.

§ 3.

Vervolg van den strijd tegen de Noormannen. Friesland onder de Lotharingsche- en Duitsche Vorstenhuizen.

Karel de Groote was in 814 gestorven.

Zijne verschijning op het wereldtooneel in de middeleeuwen was gelijk geweest aan het schijnsel van een hel schitterende planeet aan den donkeren hemel. Zoolang hij regeerde, was alles door zijn licht bestraald. Door zijne albeheerschende wilskracht werden orde en veiligheid meer dan ooit gehandhaafd; maar met zijn verdwijnen keerden allengs wanbestuur en barbaarschheid terug.

1) Zie bl. 690—694.

2) Ook *Schotanus*, Hist. 79, zegt, dat ten gevolge van de invallen der Noormannen, de Friezen niet buitenlands ten oorlog mochten worden gevoerd.

Wumkes.nl

Zijn zoon en opvolger *Lodewijk de Vrome*, ontwikkelde niet meer de energie zijns vaders. Nauwelijks drie jaren aan het bewind, was er reeds oneenigheid ontstaan tusschen hem en zijne zonen. Hij gaf toen aan *Lotharius*, als den oudste, aandeel in de rijksregeering en aan *Pepijn* en *Lodewijk* elk een bijzonder gebied. En toen hem in zijn tweede huwelijk met de schoone en listige *Judith* nog een zoon was geboren, met den naam van *Karel*, wien ook een deel van het rijksgebied werd toegekend, toen woedden weldra heftige broeder- en burgeroorlogen, waarin elk der partijen een aanhang vond onder de bisschoppen en grooten des rijks. De keizer zelf werd eerst eene wijle in een klooster opgesloten; later zelfs door de bisschoppen afgezet en door Lotharius gevangen gehouden. En al werd hij daarna ook weer in zijne waardigheid hersteld, toch was de glans van het keizerrijk reeds geheel getaand en alle kracht der regeering gebroken 1).

Friesland ondervond daarvan alle nadeelen.

De Noormannen lieten niet na van dien toestand partij te trekken. Hunne rooftochten in geheel het Friesche land namen voortdurend in stoutheid toe. Lodewijk hield in den aanvang nog wel zijn zwakke hand aan de instelling der kustwachten, maar na daartoe bevel te hebben gegeven, zoo lezen we, ging hij jagen in het Ardennerwoud of maakte hij een tocht naar Rome 2). Een andermaal bestrafte hij nog de kustwacht in Zeeland, wegens plichtverzuim 3). Maar overigens is zelfs van de krachtige maatregelen zijns vaders, door de aanstelling van *Hertogen* in Friesland, om de plunderende Noren te bestrijden, noch in inheemsche, noch in uitheemsche oorkonden, eenig spoor

1) *Wirth*, Gesch. der Deutschen, I, 547—566. *Giesebrecht*, t. a. p. 147.
2) *Pertz*, I, Ann. Bertin, 429 en 430.
3) *Pertz*, I, t. a. p. 430 en 431.

Wumkes.nl

te vinden. Integendeel sloot hij reeds nadeelige verdragen met de Doensche vorsten. Op hunne enkele belofte om Christen te worden, gaf hij hun zelfs aanzienlijke gedeelten van zijn rijk in leen. Zoo ontving *Heriold* reeds in 826 de oostelijkste Friesche gouw Riustringen 1). Diens bloedverwant *Roruk* kreeg leenen in Kennemerland en beide gezamenlijk zelfs de rijke koopstad Dorestad 2). De krachtig regeerende hand van het vroeger machtige rijk was geheel verslapt.

Niet beter ging het na Lodewijks dood in 840. Onmiddellijk ontvlamde weer de binnenlandsche oorlog, die drie jaren duurde. In 843 kwam het echter te *Verdun* tot een verdrag tusschen Lodewijks zonen. Het groote rijk werd tusschen hen verdeeld. Karel verkreeg het westelijk deel of *Frankrijk*, Lodewijk, de Duitscher bijgenaamd, het oostelijk deel of *Duitschland*, en Lotharius de breede strook van landen, van de Noordzee tot de Middellandsche zee, tusschen de westelijke en oostelijke deelen gelegen. De juiste grenzen van ieders rijk zijn onzeker. Maar uit het feit, dat bij de volgende verdeeling van het gebied van Lotharius, na diens dood, geheel Friesland (*tota Frisia*) aan zijn zoon Lotharius II overging, volgt, dat ook reeds bij de verdeeling te *Verdun*, geheel Friesland onder het gebied van Lotharius I was gekomen 3). Dit rijk werd

1) *Pertz*, I, Ann. Einhardi, 214.
Bolhuis, t. a. p. 95.
2) *Pertz*, I, Ann. Fuld., 366, junctis 396 en 397.
Pertz, II, Vita Hludowici, 597.
Idem, Vita Anskarii. 694—699.
Bolhuis, t. a. p. 70.
3) *Pertz*, I, Ann. Bertin, 449.
Idem, Ann. Fuld, 363.
Waitz, Deutsche Verfass. Gesch., IV, 591 en V, 11.
Giesebrecht, t. a. p. I. 135.
Wynne, Handb. der Algem. Gesch. II. 34.
Lintelo de Geer, N. Bijdr. v. Rechtsgel. en Wetg., Nieuwe Reeks, IV, 1878, p. 612 en noot 5 op p. 613 en 614, neemt echter met de oudere Ned. Gesch. schrijvers aan, dat geheel het noordelijk Friesland toen, tot aan den Rijn bij Katwijk, bij Duitschland is gevoegd, doch acht dit onzeker.

Wumkes.nl

naar de namen dier vorsten *Lotharingen* genaamd. En tot dit rijk bleef Friesland behooren, totdat Lotharius II in 869 zonder wettige mannelijke erfgenamen was overleden. Bij de verdeeling van Lotharingen in 870 te *Meersen*, werd het Friesche land gesplitst. Twee deelen er van, de noordelijke, waaronder het Friesche stamland, kwamen toen aan Duitschland, waartoe ze vervolgens bleven behooren, en het zuidelijk gedeelte, (*ultima pars*) kwam een tijdlang bij Frankrijk 1).

Friesland maakte dus van 843 tot 870 deel uit van Lotharingen. En de Lotharingsche vorsten bekommerden zich niet om de kustverdediging der uiterste noordelijke landen 2). De Noorsche roofbenden deden toen herhaaldelijk hunne plundering gelden. Zoowel de Friesche als vooral ook de uitheemsche jaarboeken zijn in dezen tijd weer vol van de berichten hunner invallen. In 846, zoo lezen we dáár onder vele andere, hadden ze weer *„volgens hunne „gewoonte in Oostergo en Westergo"* op vreeselijke wijze gewoed. Bijna geheel Friesland hadden ze toen geplunderd 3). In 850 was *Roruk*, neef van den Noorschen koning *Orik*, met een leger in deze landen gevallen, en koning Lotharius, hem niet kunnende verdrijven, had hem zelfs begiftigd met Duurstede en andere graafschappen. In 851 en 852 volgden nieuwe invallen; in het laatstgenoemde jaar zelfs met 252 schepen. De Noren hieven toen een brandschatting zoo hoog als ze maar wilden 4). De Lotharingsche vorsten lieten de Friezen aan hun lot over.

1) *Pertz*, I, Ann. Bertin, 488—490.
Waitz, t. a. p. V, 16 en 17.

2) *Arend*, Alg. Gesch. des Vaderl. I, 401 en volg.

3) *Pertz*, II, Ann. Xantenses, 228. „*Consueto* Normanni Ostraciam et „Westraciam vastaverunt."
Pertz, 1, Ann. Fuld, 364,
Arend, t. a p. I, 403.

4) *Pertz*, I, Ann. Bertin, 436, 445, 446 en 448.

Wumkes.nl

Zelfs zoo zwak toonden ze zich tegenover de Noorsche geweldenaars, dat *Roruk*, die wegens verraad tegen Lotharius gevangen was genomen doch ontsnapt, en vervolgens gedurende vele jaren het zeerooversbedrijf had nitgeoefend, en als zoodanig den Rijn was opgevaren en Duurstede weer had veroverd, toch door Lotharius weer in trouw werd aangenomen, omdat hij geen kans zag hem te weerstaan. Roruk behield niet alleen Duurstede, maar verkreeg toen zelfs het grootste gedeelte van het Friesche land, waaronder wij Kennemerland (*Kinhem*) met name genoemd vinden 1).

De zwakke Lotharingsche vorsten trachtten, meer nog dan Lodewijk de Vrome, herhaaldelijk de plunderende Noren te bevredigen, door hun aanzienlijke landstreken in leen af te staan. Van de aanstelling van *Hertogen* in Friesland, om tegen den vijand, evenals onder den grooten Karel, geheel het krijgsbestuur in handen te nemen, was al evenmin sprake meer. De Friezen waren verplicht, om op eigen gezag en met eigen kracht zich tegen de gedurige invallen te verdedigen. Volgens hunne kronieken benoemden ze daartoe zelve hunne aanvoerders 2). En eene uitvoerige beschrijving van een belangrijk wapenfeit, in verschillende uitheemsche oorkonden voorkomende, bevestigt dit 3).

In 875 was de Noorman Rudolf, van koninklijken bloede,

---

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld. 366 en 396.
Idem, Ann. Bertin, 445—449.
Arend, t. a. p. 1, 404.

2) *Occo Scharl*, 64. 65, 72, 75, 77 en 78.

3) *Pertz*. I, Ann. Fuld, 386 en 387, waar dit feit uitvoerig wordt beschreven als voorgevallen in het graafschap van *Albdag*.
Pertz, II, Ann. Xantenses, 235, volgens welke dit graafschap *Ostrachia* was.
Vergel. ook:
Pertz, I. Ann. Bertin, 496.
Occo Scharl, 78.
Schotanus, Hist. 69.
Bolhuis, 122 en 123.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 69, die echter zonder grond aanneemt, dat graaf *Albdag* de Friezen in den krijg zou hebben aangevoerd.

Wumkes.nl

met een geduchte vloot in Oostergo gevallen, waar graaf *Albdag* toen van wege den Duitschen koning Lodewijk het bestuur uitoefende. De Noorman eischte een zware schatting, maar de Friezen antwoordden, dat ze aan niemand schatting schuldig waren, dan aan hunnen koning Lodewijk. Die fiere taal ontstak den Noorman zoozeer in woede, dat hij zwoer, alle mannen te zullen ombrengen, en de vrouwen en kinderen, met have en goed, gevangen met zich voeren. Maar de Friezen — zegt het bericht van Fulda, — riepen den Heer aan, die hen reeds zoo dikwijls (*saepius*) van den vijand bevrijd had. Krachtig gewapend boden ze een dapperen tegenstand. Rudolf sneuvelde met 500 (volgens andere berichten met 800) der zijnen. De overigen, van den terugtocht naar hunne schepen afgesneden, wierpen zich in een gebouw, waarin ze zich verdedigden. Toen kwam het tot een verdrag. Op aanraden van den *bevelhebber, die de Friezen in den strijd aanvoerde*, en, volgens het Fuldasche bericht, zelf een Noorman van afkomst zou zijn geweest, maar reeds lang onder de Friezen had gewoond en den Christelijken godsdienst had aangenomen, werd aan den vijand, tegen afstand van den rijken buit, dien hij reeds in zijne schepen verzameld had, en op den eed, dat hij nimmer weer in Lodewijks landen zou vallen, vrije aftocht toegestaan.

Dit bericht is merkwaardig. Het zegt niet alleen, dat de Friezen reeds meermalen de Noormannen hadden verslagen of terug gejaagd: het leert tevens, dat toen noch een Hertog, noch de Graaf aan het hoofd der Friesche krijgers stond, maar dat zij toen door een eigen krijgsoverste werden aangevoerd.

De Friesche kronieken noemen in dezen tijd den edeling *Hessel Hermana* van Minnertsga, als met het algemeen krijgsbestuur belast, en melden vóór en na hem verschillende edelingen, die achtereenvolgens met gelijke macht

Wumkes.nl

bekleed waren. Zij betitelen deze buitengewone machthebbenden met den Latijnschen naam van *Potestates*. In de paragraaf over het krijgsbestuur in Friesland, zullen wij de juistheid daarvan trachten te onderzoeken 1).

Van nu af aan schijnt het reeds zoo vaak uitgeplunderde noordelijk Friesland, gedurende langen tijd van de verwoestende invallen verschoond te zijn gebleven. Maar het zuiden des lands zuchtte nog immer onder het Noorsch geweld. Utrecht werd voortdurend bezet gehouden. Daar heerschte het Noorsche heidendom in de grijze Bisschopstad. De Christenkerkvoogden waren genoodzaakt hunnen zetel te verplaatsen naar Deventer 2). En de vroeger zoo bloeiende koopstad Duurstede ging, na de herhaalde verwoestingen, omstreeks dezen tijd nagenoeg geheel te niet 3).

De rijke kooplieden, vooral naar het schijnt uit dit gedeelte van het toenmalig Friesland, hadden zich hooger op langs den Rijn in de voornaamste Duitsche handelsplaatsen gevestigd. Maar ook de Noormannen trokken steeds dieper de Fransche en Duitsche landen in, om er òf belangijke streken voor altijd in bezit te nemen, òf na plundering en brandschatting, met grooten buit terug te keeren. Vooral op de Friesche handelskoloniën was hunne onbegrensde roofzucht gericht. In 880 waren ze den Rijn opgevaren, dorpen en kloosters langs de boorden plunderende en verwoestende, totdat ze de kroon op hun vernielingswerk zetten, door de bloeiende handelsplaats *Birthen*, niet verre van Bingen, tusschen Xanten en Rheinberg, dat grootendeels door Friesche kooplieden bewoond werd, na geheele plundering aan de vlammen op te offeren. Met

1) Zie § 5 hierna volgende.

2) *Asch van Wijck*, Handelsverkeer van Utrecht, II, 181. *Arend*, Alg. Gesch. d. Vaderl. II, 6, 31 en 32.

3) *Arend*, I, 433.

Wumkes.nl

grooten buit teruggekeerd overwinterden ze te Nijmegen, waar ze zich in den keizerlijken burg van Karel den Groote achter grachten en wallen versterkten. Koning Lodewijk zag geen kans hen met geweld te verdrijven; hij beloofde hun vrijen aftocht, en de Noren verbrandden het kasteel 1). Weinige jaren later kwamen ze zelfs tot Maintz, waar almede de voornaamste wijken, die door Friesche kooplieden waren ingenomen, na verschrikkelijke plundering aan de vlammen ten prooi werden gegeven 2).

Intusschen had een gewichtig feit plaats gehad, dat voor een groot deel van Friesland rampzalige gevolgen na zich sleepte. In 881 waren de Noormannen met groote macht, onder hunne aanvoerders *Godfried* en *Siegfried*, deze landen binnen gevallen. Na de Zeeuwsche eilanden te hebben geplunderd, zetten ze hunne verwoestende rooftochten voort tot Maastricht, Luik, Aken, Keulen en Trier. Karel de Dikke was toen keizer van Duitschland. Na overleg met de rijksgrooten, te Worms, trok hij met een aanzienlijk leger, uit alle deelen van het land samengesteld, tegen den vijand op. Friezen en Saksen namen mede aan dezen tocht tegen de Noormannen deel 3). De krijgsoversten brandden van verlangen naar een beslissenden slag. Maar vóór het daartoe kwam, ontzonk den loggen Karel de moed. Godfried beloofde Christen te worden. Dit was den keizer voldoende. Hij sloot in 882 een smaadvollen vrede met hem. Siegfried kreeg vrijen aftocht met een onmetelijken schat van goud en zilver. En Godfried werd begiftigd met de landen, die de Noorman Roruk vroeger hier te lande had bezeten. Tevens werd hem de prinses Gisela, dochter

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld, 394.
Idem, Regin. Chron. 592.
2) *Pertz* I, Ann. Fuld, 403.
3) *Pertz*, I, Regin. Chron. 592.

Wumkes.nl

van den overleden koning Lotharius tot vrouw gegeven, met eene gift van 2400 pond goud en zilver, die de keizer uit de rijke kassen der geestelijken lichtte 1).

De uitgestrektheid van grondgebied, die Godfried toen hier te lande onder zijne heerschappij verkreeg, is niet geheel zeker. Roruk had, gelijk wij vroeger zagen, behalve Duurstede, ook andere graafschappen in zijn bezit gehad en later nog een groot gedeelte van het Friesche land verkregen, waaronder Kennemerland (*Kinhem*) met name wordt genoemd 2). Het gebied van Godfried moet dus eene aanzienlijke uitgestrektheid hebben gehad. Zeker omvatte het grootendeels geheel het noordwestelijk Friesland. En naar de algemeene bewoordingen, waarmede we zijn land en zijn gezag uitgedrukt vinden, als de Friesche heerschappij (*regnum Frisionum*), Friesland (*Frisiam*), en het koninklijk gezag over de provincie Friesland (*munere regis Frisia provincia*) 3), schijnt zijn gebied zich over nagenoeg geheel Friesland, ook oostwaarts van het Flie, te hebben uitgestrekt, en althans het Friesche stamland mede te hebben omvat. Dit is te meer aannemelijk, omdat de verschrikkelijke verdrukking van Godfried, zoowel ten oosten als ten westen van het Flie, nog lang daarna in huiveringwekkende herinnering is gebleven. Godfried, niet te vreden met zijne koninklijke inkomsten, plunderde de rijke schatten der kerk, die de geestelijkheid uit voorzorg verborgen had gehouden, en beval om ieder, die zich hiertegen met geweld

---

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld, 395—397.
Idem, Ann. Bertin, 514.
Idem, Ann. Vedastini, 520.
Idem, Regin. Chron, 593.

2) Zie bl. 704 en 706.

3) *Pertz*, I, Ann. Bert., 514.
Idem, Ann. Vedast., 520.
Idem, Regin. Chron. 593.

Wumkes.nl

verzette, in een houten halsjuk te slaan (*jugulare*) of de oogen uit te steken 1). De legende heeft aan deze straf-oefeningen, die waarschijnlijk alleen de trouwe wachters van de geestelijke gestichten zullen hebben getroffen, eene uitbreiding gegeven, als ware ze op het geheele volk toegepast. De Hollandsche kroniekdichter vermeldt, dat de Friezen zoozeer hunne vrijheid hadden verloren, „dat si „strop droegen om den hals" 2). En ook oostwaarts van het Flie vinden we in de legenden en de toevoegselen aan de oude Friesche wetten der eerstvolgende eeuwen vermeld, dat de Friezen, na weer aan de „grimma herna" te zijn ontkomen, ontslagen werden van de *eiken banden* en hunnen *vrijen hals* terug kregen 3).

De verdrukking was echter niet van langen duur. Godfried werd den keizer ontrouw.

Hugo, natuurlijke zoon van koning Lotharius en als zoodanig schoonbroeder van Godfried, die met zijne zuster Gisela getrouwd was, hield steeds een begeerig oog gevestigd op Lotharingen, het rijk zijns vaders. En nu Karel de Dikke, log van lichaam en traag van geest, intusschen keizer was geworden van het geheele Frankisch-Germaansche rijk, trachtte Hugo zijn schoonbroeder over te halen om den zwakken keizer te beoorlogen en het groote rijk onder hen beiden te verdeelen. Godfried zocht daarop naar een voorwendsel. Hij zond twee zijner Friesche graven *Gerolf* en *Gardorf* naar den keizer, om van dezen voor hem een gebied aan den Rijn in de omstreken van Andernach te vragen, waar overvloed van wijn was, terwijl zijn eigen land daarvan was verstoken. Ware hem dit verzoek toegestaan, dan had

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld, 896 en 897.

2) *Melis Stoke*, I, vs. 246.

3) *V. Richth.*, Rechtsquellen, p. XXIV, 10, 11, 440 en 539.
In die legenden wordt echter deze bevrijding, als gewoonlijk aan keizer Karel den Groote toegeschreven.

Wumkes.nl

hij vasten voet in het midden van het rijk gehad, en ware het hem geweigerd, dan zou hij zich gerechtigd geacht hebben, openlijk tegen den keizer op te staan. Maar de keizer, door zijne raadgevers omtrent dit sluwe plan ingelicht, ontweek een beslissend antwoord, en wist door eene list van Gerolf *(astu Gerolfi)* zich van hem te ontslaan. Godfried werd in eene samenkomst met een graaf Eberhard, dien hij gewelddadig uit zijne bezittingen had verdreven, na wederzijdsche heftige verwijtingen, door dezen om het leven gebracht 1). Dit geschiedde in 885. Na eene vreeselijke onderdrukking van omstreeks drie jaren, ademde Friesland voor het grootste deel weer vrij.

Alleen Utrecht bleef nog langen tijd door de Noormannen bezet. Eerst omstreeks 937 gelukte het den bisschop Balderik de stad aan hunne macht te ontwringen 2).

Nog eenmaal, tegen het einde der 10e eeuw, had het noordelijk gedeelte van Friesland weer vreeselijk van de Noormanen te lijden.

Keizer Otto I had den Deenschen koning genoodzaakt, den Christelijken godsdienst in zijn land in te voeren. Deze, zelf reeds Christen geworden, deed zijne belofte zooveel mogelijk gestand. Maar den Denen viel dit ondragelijk. Velen verlieten weer het land en hernamen hun oud bedrijf. Geheele zwermen landden weer van tijd tot tijd op de Friesche kust 3). Verschillende kustplaatsen werden toen verwoest. Ook de rijke koopstad Staveren aan het Flie, 4) werd in 991 op vreeselijke wijze geplunderd.

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld, 402.
Idem, Regin. Chron. 595.
Idem, Ann. Vedastini, 522.
Verg. *Verwijs*, Abdij van Corvey, 33 en noot 74.
Lintelo de Geer, t. a. p., 617.

2) *Arend*, t. a. p., II' 6, 31 en 32, met de daar aangehaalde geschiedbronnen.

3) *Arend*, II, 48.

4) *Pertz*, V, Ann. Hildesh. „Piratae enim Staverun depredando vasta„verunt aliaque in litore loca perdiderunt."

Wumkes.nl

In die jaren van nieuwen strijd schijnen sommige edelingen van de noordelijke kusten, door hunne dapperheid te hebben uitgemunt. Op grond van bijzondere aanteekeningen melden latere kronieken, dat in het jaar 1391, te Britsum, nabij de grondslagen van een ouden burg aan den mond der Middelzee, een viertal grafsteenen zijn opgedolven, waarvan de Latijnsche inschriften getuigden, dat de gebroeders *Britso*, *Ilsta*, *Jiltso* en *Hotsa* van het heldhaftig geslacht *Joulsma*, tegen het einde der 10e eeuw de Noormannen met groote kracht hadden bestreden. De laatste had de havenplaats Utgong, die reeds herhaaldelijk aan plundering had blootgestaan, in 992 onder zijne bijzondere bescherming genomen 1).

Sedert dien tijd vinden we geene berichten meer van ernstige invallen der Noormannen in Friesland. Maar het eerbiedwaardig oude Friesche volksrecht der volgende eeuw, waarvan sommige bepalingen tot hoogere oudheid opklimmen, herinnert nog aan den afschuwelijken menschenroof, die dikwijls met de plundering gepaard ging. Het recht moest met de daardoor ontstane toestanden rekening houden.

Verschillende bepalingen zijn daaraan ontleend.

Mocht b. v. eene moeder het erf van haar minderjarig kind niet verkoopen, als uitzondering daarop vinden we vermeld: „Indien een kind in zijne jeugd gevangen is „genomen en noordwaarts weggevoerd over de zee of zuid„waarts over de bergen, dan mag de moeder het erf haars „kinds verpanden of verkoopen, om het kind te lossen en „zijn leven te bewaren."

„Wanneer een Noorman iemand neemt en tegen wil en „dank bindt en uit het land voert, en deze terugkomt in „zijn land, en zijn eigendom en erf en zijns ouders hof en

1) *Winsemius*, fol. 178.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 154 en 155.

Wumkes.nl

„heem herkent, dan mag hij vrij weer op dat goed trekken, „zonder boete aan het volk en zonder bevel van den rechter."

„En wanneer de Noorman een gevangen man weer mee- „neemt in dit land en deze daar een dorp aanvalt, een „huis verbrandt, een man doodt, eene vrouw verkracht, of „eenige andere euveldaad verricht, en daarna vlucht of „verlost wordt en weder tot de zijnen komt, en wegens „zijne daden wordt aangeklaagd, dan bekenne hij vrijelijk dat „het alzoo is, want daarmede heeft hij noch des schouten „ban, noch des rechters bevel, noch des konings vrede, „noch de volkswetten overtreden, omdat hij handelde zoo- „als zijn heer hem gebood, terwijl hij diens slaaf was" 1).

Waar dergelijke bepalingen noodig werden geacht, getuigen ze krachtiger dan vele verhalen, hoe menigvuldig zelfs de afschuwelijke menschenroof met de plundering en verwoesting der Noormannen gepaard ging.

§ 4.

Inwendig Bestuur.

Karel de Groote was niet alleen een buitengewoon groot veldheer geweest, ook als staatsman was hij verre verheven boven alle vorsten van zijn tijd en van eeuwen daarna. Met scherpen blik had hij de nog heerschende barbaarschheid der volken van zijn machtig rijk doorzien, en hij gevoelde zich geroepen die te bestrijden en overal orde en recht te vestigen. Met schranderen geest beraamde hij daartoe de middelen, en met krachtige hand voerde hij ze in. Éénheid van bestuur in al zijne landen, ongekende centralisatie van macht, onderworpen aan zijn albeheerschenden wil, en de beschavingwekkende geest van het

1) *V. Rkchth.*, Rechtsqu. 44—47, 48 en 49, 70 en 71. *Wierdsma.* O. F. W., 151, 153 en 175.

Wumkes.nl

Christendom: ziedaar in het kort de ideale schepping van zijn grooten geest.

De eenheid van bestuur en centralisatie van macht, duldde geene zelfstandige regeering van eigen vorsten over eenig deel van het groote rijk. Vroegere koningen en hertogen verloren hunne macht 1).

Karel verdeelde zijn rijk zooveel mogelijk naar de natuurlijke of historische grenzen, in gouwen (*pagi*), en stelde over ieder daarvan een graaf aan, om er als zijn ambtenaar, naar zijne inzichten en bevelen, het bestuur uit te oefenen 2). De zorg voor den geregelden krijgsdienst, voor recht en rechtspraak, voor 's keizers goederen en inkomsten, voor de belangen der kerk en van weduwen en weezen, was in hoofdzaak den graven opgedragen. Ten aanzien van den krijgsdienst werd echter in de grensgouwen van zijn onmetelijk rijk veelal eene bijzondere regeling gemaakt, waarop wij zullen terugkomen. Om de graven te meer aan zich te verbinden, beleende hij hen veelal met aanzienlijke onroerende goederen, die hij overal in zijn rijk, deels vooral door toeeigening van onbeheerde gronden, deels door verbeurdverklaring van de bezittingen van trouweloozen, als domein bezat. Die ter leen verstrekte goederen waren beneficiën, waarvoor de ambtenaren, vooral in den krijg, als zijne dienstmannen, *vassallen*, verplicht waren op te komen. En teneinde er voor te waken, dat het binnenlandsch bestuur steeds naar zijne inzichten werd uitgeoefend, zond hij herhaaldelijk bekwame mannen, als zijne zendboden, of koningsboden, (*missi dominici*), om op

1) *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. III, 309, 319.

2) *Waitz*, t. a. p. III, 313, met aanhaling van Monach. Singall I c. 13, p. 736: „Providentissimus Karolus nulli comitum, nisi his, qui in con„finio vel termino constituti erant, plus quam unum comitatum aliquando „concessit."

Wumkes.nl

het bestuur en de rechtspleging toe te zien, of daarvan zelven tijdelijk de regeling op zich te nemen 1).

Volgens deze grondbeginselen werd ook het bestuur hier te lande ingericht.

Herhaaldelijk vinden we van Friesche graven melding gemaakt. Reeds in 791 werden de Friezen bij den krijgstocht in Karels leger tegen de Avaren, aangevoerd door hunnen graaf *Dirk (Theoderik)*, waarschijnlijk van westelijk Friesland. Bij den krijg tegen de Noormannen beval Karel bij het gemelde capitulare van 807 onder meer: „Van de Friezen willen wij dat de graven welgewapend „ter strijdplaats opkomen" 2). En bepaaldelijk in het Friesche stamland leeren we de oude gouwen Oostergo en Westergo als graafschappen met daarin voorkomende graven kennen. De lijst der schenkingen van de Friezen aan de abdij van Bonifacius te Fulda, welke op goede gronden geacht worden in het laatst der achtste eeuw, en alzoo tijdens Karels regeering te zijn geschied, meldt niet alleen de dorpen en de gouwen (*pagi*), waarin de geschonken landerijen lagen, maar ook enkele graven, als de schenkers. Volgens die lijst schonk graaf *Gerhard* landerijen te Hieslum in Westergo, (*in pago Westeriche in loco Hasalon of Heselun);* graaf *Reginbert* onder andere een deel van zijne erfenis, waartoe verschillende gronden in Westergo behoorden, en graaf *Diterik* of *Deodred*, (als *Ditericus* en *Deodredus* vermeld), aanzienlijke goederen onder Ferwerd of Feerwerd en andere plaatsen, waarschijnlijk in de Groninger of Oost-Friesche gouwen gelegen 3). Daar

1) *Waitz*, t. a. p. 309—403; VII, 1—5.

2) *Pertz*, Legum I, 149. Capitulare Aquense, ao. 807: De Frisionibus volumus, ut *comites* et vassalli nostri, qui beneficia habere videntur, „et caballarii omnes generaliter ad placitum nostrum veniant bene prae„parati. Reliqui vero pauperiores sex septimum praeparare faciunt et sic „ad condictum placitum bene praeparati hostiliter veniant."

3) *Dronke*, Trad. et Antiqu. Fuldenses, 42—51; nos. 62, 100, 101, 103, 123. *Schannat*, Trad. Fuld. 312—316.
V. d. Bergh, Midd. Ned. Aardrijksk., 1e uitgave, 255.

Wumkes.nl

graaf *Gerhard* enkel goederen in Westergo schonk, is het zeer waarschijnlijk, dat hij dáár als graaf gevestigd geweest is. Omtrent de graven *Reginbert* en *Diterik*, wier geschonken goederen vermoedelijk ook voor een deel in andere gouwen lagen, is hun graafschap meer onzeker. Deze genoemde graven blijken hier dus aanzienlijke grondbezitters te zijn geweest, en daar ook hunne namen en de later voorkomende gravennamen *Gerolf* en *Albdag*, zoowel Oud-Frieseh als Oud-Germaansch zijn 1), schijnt hieruit te mogen worden afgeleid, dat keizer Karel, evenals zulks ten aanzien van Saksen bekend is, ook hier in Friesland bij voorkeur machtige edelingen uit het land zelf tot graven zal hebben aangesteld, die door hun aanzien gezag hadden onder de bevolking. Karel wist daardoor tegelijk de machtigsten des lands aan zich te verbinden 2).

De opeenvolgende graven zijn, als 's keizers rechtstreeksche ambtenaren, in dit tijdperk, hier evenmin als elders bekend. Eerst later, toen ze als eigenmachtige vorsten optraden, kwamen ze in de geschiedenis meer op den voorgrond. Toch leeren we in Westergo, behalve graaf *Gerhard*, later onder keizer Lodewijk, ook graaf *Gerolf* kennen, wien in 839 door den keizer het landgoed of dorp *(villa) Cammenga-hunderi*, dat hij vroeger in leen had gehad, maar hem wegens zekere troebelen was ontnomen, in eigendom werd teruggegeven 3). En in Oostergo had, gelijk wij mede reeds zagen, graaf *Albdag*, namens keizer Lode-

1) De naam *Albdag* komt als *Albtag* ook voor in de lijst van schenkingen der Friezen aan de Abdij van Fulda.

Vg. overigens omtrent deze namen de *Lijst der Friesche eigennamen* van *Johan Winkler* in het Friesch Woordenboek.

2) *Waitz*, III, 328.

3) *Verwijs*, Abdij van Corvey, 24—26 en 62, waar in noot 48, met aanhaling van Erhard, Regesta I, 11. no. 13, de giftgraaf in zijn geheel is medegedeeld.

Vergelijk hierover de *Bijlage*, over honderdschappen en Camminga-hunderi aan het einde van het 2e tijdperk, bl. 616—623.

Wumkes.nl

wijk van Duitschland, het bestuur in handen, toen in 873 de Friezen onder een eigen gekozen aanvoerder, een geduchten aanval der Noormannen afsloegen 1).

Behalve Oostergo en Westergo was hoogstwaarschijnlijk ook de zuidwestelijke gouw van het Friesche stamland, waarin Staveren lag en toen nog eene aanzienlijke uitgestrektheid bezat, door Karel tot een afzonderlijk graafschap verheven. Reeds in 845 komt zij, nevens *Westrachi*, als afzonderlijke gouw voor, onder den naam *Sutrachi*, in eene oorkonde, waarbij eenige in die gouw gelegen goederen werden geschonken aan de door Liudger gestichte abdij te Verden 2). En aan het einde der 10e en in de 11e eeuw blijkt Staveren de hoofdplaats te zijn geweest van een afzonderlijk graafschap van dien naam 3). Daar toen echter wel graafschappen met elkander werden vereenigd, maar niet meer voor het eerst pleegden te ontstaan, moet de oorsprong er van waarschijnlijk aan Karel den Groote worden toegeschreven.

Minder zeker is het, of er ook in het boschrijk zuidoosten van dit gewest een afzonderlijk graafschap zal zijn ontstaan. Wel komt de gouw onder den naam *Waldahi* voor, in het meergenoemde register van schenkingen aan de abdij van Fulda, en onder den naam van *Waldern*, met de plaatsnamen *Fenkega* en *Hessiga*, (Finkega en Haske), onder de schenkingen aan de abdij van Corveij, maar het bestaan als afzonderlijk graafschap blijkt niet 4).

1) Zie hiervóór bl. 706 en 707.

2) *Colmjon*, Oorkonden, 3, no. 13. *Hooft van Iddekinge.* Friesland in de Middeleeuwen, 70 en 71.

3) *Dirks*, Vrije Frics, VIII, 296. Graaf Arnoud van Holland noemde zich o. a. graaf van Ooster- en Westergo, Staveren en Islego. Die graafschappen kwamen toen aan het Saksisch-Brunswijksche Huis der Bruno's. — Vg. ook *Dirks* Kooph. 154, en Fr. Charterb. I, 67.

4) *Dronke*, t. a. p. en Schannat, t. a. p *Ledebur*: Fünf Münst. Gaue und Sieben Selande Frieslands, 62 en 63, acht *Waldahi* gelijk met den *pagus forestinus*.

V. d. Bergh, t. a. p., bestrijdt dit, omdat die pagus het noordwestelijk gedeelte van Overijssel uitmaakte.

Hooft van Iddekinge. Friesl. in de Middeleeuwen 71, houdt het voor een afzonderlijk graafschap. Het is dan bevreemdend, dat het niet onder de graafschappen van graaf Arnoud wordt opgenoemd; Verg. noot 3.

Wumkes.nl

De graven in Friesland genoten, even als elders, ook het beneficie van leengoederen. Niet alleen lezen we in het gemelde capitulare van 807, dat de graven en allen die beneficien bezaten, ten strijde moesten opkomen 1), maar ook zagen we reeds, dat graaf Gerolf in Westergo het landgoed *Cammenga-hunderi* aanvankelijk in leen had bebezeten. En nog in het latere volksrecht blijkt de koning domeinen in Friesland te hebben gehad. De Fries toch, lezen we aldaar, was verplicht, in de hemmerk, waarin hij geërfd was, des konings goed en der heiligen goed aan te wijzen en te eerbiedigen 2). Maar al was dus ook hier een eerste beginsel van het leenrecht aanwezig, nooit heeft dit er zich kunnen ontwikkelen tot het eigenlijk leenstelsel, waarin later in de meeste Germaansche landen, de kracht der oppermachtige graven en hertogen en andere leenheeren was gelegen. De invloed van het volkselement is hier nimmer geheel vernietigd geworden.

Eindelijk kwamen ook hier des konings zendboden voor. Volgens de Friesche wet, *(Lex Frisionum)* genoten ze bijzondere bescherming, door bedreiging van zware straffen tegen aanranding 3), en zelfs het latere volksrecht kent nog de machtige boden als „*waldige bota*" 4).

Het inwendig bestuur van Friesland was dus geheel overeenkomstig de algemeene beginselen van Karels staatsinrichting geregeld.

Deze staatsinrichting, geheel gegrond op den krachtigen wil van den grooten Karel, kon echter in het uitgestrekte rijk niet duurzaam gehandhaafd worden. Onder de slappe

---

1) *Pertz*, Legum I, 149. Capit. Aquense 807, Zie hier vóór, bl. 716, noot 1.

2) *Wierdsma*, Oude Fr. Wetten, 23 no. 5.

3) *Lex Fris*, XVII, 3. Zijn weergeld was negenvoudig. Volgens *Waitz* III, 379 was dit driemaal het reeds tot het drievoud verhoogde weergeld.

4) *Richth*,, Rechtsqu. 15 en 27.

Wumkes.nl

regeering zijner opvolgers, matigden zich vele graven allengs een zelfstandig bestuur aan, dat zij als erfelijk gezag aan hunne zonen nalieten. Zij trachtten zelfs voortdurend hun gebied en hun gezag uit te breiden. De zwakke keizers waren niet in staat hen daarin tegen te gaan. De erfelijkheid, aanvankelijk stilzwijgend toegelaten, werd allengs wettelijk door hen erkend, om daardoor de steeds machtiger wordende graven weer aan zich te verbinden en zich van hunnen steun in de voortdurende binnenlandsche oorlogen te verzekeren. De vorsten van het Lotharingsche rijk, waartoe voor een groot deel het latere Holland behoorde, gaven het eerst aan dien algemeenen aandrang toe 1).

Deze erfelijkheid schijnt, volgens sommige geschiedschrijvers, aan Hollands graven aanleiding te hebben gegeven, om hunne aanspraken ook op Friesland ten oosten van het Flie te doen gelden. Graaf *Gerolf* door wiens list het tusschenbestuur van den Noorman Godfried in 885 was vernietigd 2), wordt gehouden voor een kleinzoon van den graaf *Gerolf*, die in 839 het bestuur van Westergo in handen had. Deze tweede *Gerolf* moet dan zijn gebied reeds verre buiten Westergo, ook westwaarts van het Flie, hebben uitgebreid, want toen hem, in 889, wellicht ter belooning van zijne diensten, door Keizer Arnulf verschillende goederen in Holland werden geschonken, behoorden daartoe eenige gedeelten, die in den giftbrief werden aangeduid als gelegen *„in zijn graafschap"* (*in ipsius comitatu*) 3). En daar hij de vader wordt geacht te zijn van *Dirk I* 4), die gewoonlijk sedert 922 de eerste Hollandsche graaf wordt genoemd, zouden deze graaf en zijne opvolgers wel-

1) *Waitz*, VII, 5 en 6.
2) Zie hier vóór bl. 711 en 712, en *Arend*, II, 15, 16.
3) *Arend*, II, 19, met aanhaling der geschiedbronnen waarin deze giftbrief is opgenomen.
4) Prof. *Blok*, Gesch. van het Ned. Volk, I 126 en 127.

Wumkes.nl

licht hun beweerd erfelijk recht op Friesland ten oosten van het Flie, aan hunne voorvaderen Gerolf I en II kunnen hebben ontleend 1).

De juistheid van dezen rechtsgrond is bij gebreke van voldoende en betrouwbare bescheiden niet met zekerheid uit te maken. Het is echter niet waarschijnlijk, dat de Friezen ten oosten van het Flie zich dat twijfelachtig recht zullen hebben laten welgevallen. Zij behoorden rechtens tot het rijksgebied der Duitsche Keizers, wier oppermacht zij toen en later steeds hebben erkend. Zelfs vindt men vermeld, dat deze Friesche graafschappen onder Koning Otto III, door zijne moeder-voogdes Theophanu, in 985, aan den Markgraaf Echard van Meissen zijn geschonken, die waarschijnlijk het bestuur aan ondergeschikten zou hebben overgelaten 2). Ook is het niet aannemelijk, dat Hollands graven, die reeds met zooveel moeite hun gezag in West-Friesland trachtten te handhaven, ook ten oosten van het Flie, dat toen reeds een wijde zeeboezem moet geweest zijn 3), belangrijke inspanningen zullen hebben gewaagd, om er hunne aanspraken te verdedigen. Er blijkt althans uit niets, dat zij in de 10e eeuw hier eenig gezag hebben uitgeoefend. Alleen hunne beweerde rechten blijken ze bewaard te hebben als hun rechtmatigen titel. Graaf Arnoud, de derde graaf in Holland, in 998 in den slag bij Winkel tegen de West-Friezen gesneuveld, betitelde zich onder andere als graaf van Oostergo en Westergo, Staveren en Islego 4). Maar Friesche en Hollandsche kro-

---

1) *Arend*, II, 18, 19 en 28.
Verwijs, Abdij van Corvey, 33-37.
2) *Lintelo de Geer*, Nieuwe Bijdr. v. Rechtsgel. en Wetg. N. Reeks, IV, 626, met aanhaling van *Giesebrecht*, Kaiserzeit. I, 603, en *Bondam*, 77.
3) *V. d. Bergh*, Midd. Nederl. Geografie, 58.
4) *Dirks*, Vrije Fries III, 26-66: VIII, 269 en volgg. met aanhaling der geschiedbronnen. Graaf Dirk III volgde echter zijn vader Arnoud niet op in die graafschappen. Deze kwamen vervolgens aan de Brunswijksche graven uit het beroemd geslacht der Bruno's.

Wumkes.nl

nieken melden in bijzonderheden, dat hier toen te Staveren Gosse Ludigman als Potestaat gevestigd was 1).

Met het begin der 10e eeuw was dus de staatsrechtelijke toestand hier zoowel als elders reeds geheel veranderd. De graven streefden steeds naar uitbreiding van hun gebied. Velen hunner bezaten reeds meerdere graafschappen, waarvan ze somtijds enkel de inkomsten genoten, terwijl ze het bestuur er van geheel overlieten aan lagere ambtenaren 2). En daar niet blijkt, dat er in de 10e eeuw, duurzaam of tijdelijk, eenig graaf in Friesland ten oosten van het Flie gevestigd is geweest, is het hoogst waarschijnlijk, dat ook hier toen het inwendig bestuur door lagere ambtenaren, zooals de districtshoofden, werd waargenomen en dat overigens dit gewest destijds eene groote mate van zelfregeering zal hebben genoten.

De vrijheidlievende Friezen waren van ouds gewoon hunne algemeene belangen in volksvergaderingen te regelen en Karel de Groote had die volksvergaderingen in stand gelaten. Slechts had hij ze beperkt tot drie in het jaar (*tria placita generalia*) 3). En ook later blijken de Friezen zich aan 's keizers ordening te hebben gehouden. Nog onder hun volksrecht waren ze verplicht de drie volksvergaderingen *(thria liûd thinga)* bij te wonen, „die hun van 's koningswege waren geboden te houden." Alle vrije mannen van de gouw of van de districten kwamen dan te zamen op de *liûda warf*, de volksvergaderplaats. Dáár namen ze hunne besluiten, dáár vaardigden ze hunne keuren uit. Herhaaldelijk lezen we in hun volksrecht van *liûda*

---

1) Zie bl. 732 en 733.

2) *Waitz*, VII, 18 en 27.

3) *Waitz*, IV, 308. Een capitulare Aquisgran, van Keizer Lodewijk van 817 bepaalt, dat deze instelling zijns vaders zou blijven gehandhaafd.

Wumkes.nl

kest, liûda wilker en *liûda orlof* 1). Dáár ook kozen ze de Asega's, het volksorgaan bij de rechtspraak: „geen Asega „mocht een vonnis wijzen, tenzij het volk hem gekozen „had" 2). En ongetwijfeld zullen ook dáár de heldhaftige edelingen gekozen zijn, om in dien tijd van beroering, het volk tegen elken vijandelijken aanval ten strijde te voeren.

Voor de handhaving van orde en recht zorgden overigens hoofdzakelijk de districtshoofden. Zooals we reeds vroeger hebben gezien, waren hoogst waarschijnlijk reeds vóór het Frankisch tijdperk de Friesche gouwen verdeeld in districten, die eenige overeenkomst hadden met de honderdschappen in de meeste andere Germaansche landen. Westergo omvatte de districten *Franeker*, *Woldense of Wildinge* en *Wymbregge*. Oostergo bestond waarschijnlijk uit de districten *Doccinga* in het noordoosten, *Wininge* in het noordwesten, *Borndego* of *Bornferd* in het midden en *Waldahi*, ook *Waldern* of *Waldago*, in het zuiden 3). De frana's of franen oefenden van ouds in de districten een hoog gezag uit 4).

Met het Frankisch oppergezag zullen de districten, overeenkomstig Karels gewoonte, om de oude landsverdeeling zooveel mogelijk te volgen, nagenoeg gelijk zijn gebleven 5). Slechts werden de eigen gekozen Frana's vervangen door grafelijke ambtenaren, die toen of later *skelta's* of schouten werden genoemd. Overigens schijnt zoowel in de uitgestrektheid van het district als in de ambtsbetrekking van den skelta zoo groote overeenkomst te hebben bestaan

1) *V. Richth.* Wörterb. op de woorden: liuda thing, liuda warf, liuda kest, liuda wilker.

Wierdsma, Oud Fr. Wetten, 69, 149, 157, 176, 197.

Heck, Alt fries. Gerichts verfass. 30.

2) *Wierdsma*, O. F. W., 124—125.

Heck, t. a. p., 65.

3) Zie hier vóór, bl. 611—615.

4) Zie hier vóór, bl. 607—611.

5) *Waitz*, III, 323.

Wumkes.nl

met die van den frana, dat beide namen frana en skelta nog langen tijd door de Friezen zelve in hun volksrecht, als van gelijke beteekenis, door elkander werden gebruikt, en eerst langzamerhand de oude naam Frana in onbruik geraakte 1).

Uit dit volksrecht, dat in de elfde eeuw in geschrift is gebracht, maar gedeeltelijk van hoogeren ouderdom getuigt, leeren we den skelta nader kennen. Als vertegenwoordiger van den graaf in zijn district, wordt hij des graven voogd genoemd. Aan dezen ontleende hij het recht van ambtelijk bevel met de macht om daaraan uitvoering te geven, *den ban*. Wanneer, zoo lezen we, de graaf zelf een geding wilde houden, dan moesten de Skelta's hem den ban overgeven, van wien ze dien ontvangen hadden 2). De ban van den skelta was van kracht over het district, waarvan hij aan het hoofd stond en daarnaar werd ook dit district zelf *zijn ban*, *des skelta ban*, genoemd. Zoo lezen we: de skelta's moeten, *elk in zijn ban*, des Graven komst aankondigen; alle skelta's moeten, *elk in zijn ban*, de veroordeeling bekend maken van een weerspannige, en de huisschatting moet de skelta ontvangen *in zijnen ban* 3). Ook onder eene andere benaming dan *ban* komt, althans later, zijn district voor. De skelta bande „*frede*" in zijn district, die bij Asega vonnis moest worden gehandhaafd. Bij letterverwisseling werd *frede* in de Friesche taal *ferd* genoemd, en dit woord werd tevens gebezigd voor het district waarover de gebannen vrede zich uitstrekte. Zoo leeren we in Westergo kennen *Hemmelra olde ferd*, *Wymbritsera*

1) Zie hier vóór, bl. 609—611.
2) *V. Richth.*, Rechtsqu., 291, 414.
Wierdsma, O. F. W., 37, 287.
3) *V. Richth.* Wörterb. in voce *bon*.
Wierdsma, O. F. W., 36, 281—287.
Heck, t. a. p. 23.

Wumkes.nl

ferd of dele, en de Prelaten *des ferdes ende delis*, en in Oostergo *Bornferd*, dat weer gesplitst schijnt te zijn in de *ferd* van Utingeradeel en de vier *oude ferden*, waaronder waarschijnlijk met Utingeradeel ook Ængwirden, Haskerland en Doniawerstal werden verstaan 1).

De betrekking der skelta's in hunne districten was van veelzijdigen aard. Orde en veiligheid was hun eerste zorg. Misdrijven onderzochten ze. Heerwegen, dorp- en kerkewegen stonden onder hunne hoede. Het onderhoud van stroomen en waterkeeringen, in dit waterrijke gewest van zoo groot belang, was aan hun toezicht onderworpen. Vooral bij de rechtspleging, zooals nader zal blijken, oefenden ze groot gezag uit. Zij leidden de gewone gedingen, brachten de uitspraken ten uitvoer, inden de boeten. Daarenboven waren ze belast met de invordering der belastingen. Zij ontvingen de *vredepenningen* en de huisschattingen, *huslaga* genoemd, die ook voorkomen als *hushlota* en *hovescot*, woorden waarin wij nog ons *schot* en *lot* herkennen. In één woord, zij stonden in hun district aan het hoofd der policie, der justicie en van het beheer der financiën 2).

§ 5.

Krijgsbestuur.

Had keizer Karel overal in zijn uitgebreid rijk zooveel mogelijk naar eenvormigheid in het bestuur gestreefd, zijn

1) *V. Richth.* Rechtsqu. 492, 502, 535, 568.
Hettema, O. F. W. II, 2e stuk, 185, 295, 319.
Wierdsma, O. F. W., 8 in nota.
Acker Stratingh II, 2e stuk, 93.
Petrus van Thabor, in het archief van Visser en Amersfoordt, III, 283.
2) *V. Richth.* Rechtsqu. 15, 389, 390, 406, 415, 416, 417, 419.
Idem, Wörterb. in voc. *Frana* en *Skelta*.
Wierdsma, O. F. W, 29, 32, 235, 236, 286—290, 291—294, 302 en 303.

Wumkes.nl

scherpe blik had, ter bescherming van de grenzen van het rijk tegen de invallen van omwonende volken, eene afwijking van den regel noodig geacht. Dáár werden veelal verschillende gouwen tot ééne provincie te zamen gevoegd met een grensgraaf of markgraaf (*Marchio*) aan het hoofd, die met groote militaire macht bekleed was 1).

Waar de zee de grenzen dekte, waren echter aanvankelijk geene bijzondere voorzorgen genomen. Maar ook daartoe bleek weldra de noodzakelijkheid, toen in het noorden de Noormannen en in het zuiden de Saracenen herhaaldelijk de kustplaatsen plunderden, hoe langer zoo stoutmoediger hunne invallen herhaalden, dieper landwaarts indrongen en spoedig staatsgevaarlijk werden.

Toen werden ook hiertegen bijzondere en belangrijke maatregelen genomen, zooals wij reeds bij de oorlogen tegen de Noormannen hebben opgemerkt. Eene korte herinnering zij hier dus voldoende.

Keizer Karel stelde hier in het noorden over enkele gouwen te zamen bijzondere Frankische krijgshoofden aan, onder den titel van *hertogen*, die in tijden van gevaar, boven de graven, de hoogste macht in handen hadden. Vaste en duurzame kustwachten werden op de meest geschikte plaatsen opgesteld en doelmatige kustseinen aangewend, om bij het onverhoedsch landen der Noorsche roovers onmiddelijk de inwoners van heinde en verre ten strijde op te roepen. Alle weerbare mannen, niet alleen vrijen en edelen, maar ook de onderhoorigen, als liten en eindelijk zelfs slaven, moesten onverwijld opkomen. Gestrenge straffen tegen nalatigen werden vastgesteld. Om immer ten strijde gereed te zijn, werden de weerbare mannen toen niet

1) *Waitz*, t. a. p., III, 313 en 314.
Idem, VII, 63—79.

Wumkes.nl

meer buiten hun eigen landpalen in 's keizers legers opgeroepen. Ook werd den Friezen bevolen schepen uit te rusten, om den vijand op zijn eigen element te bestrijden 1).

Karel had zijne maatregelen goed genomen en ze met krachtige hand ten uitvoer gebracht. Zoo lang hij regeerde, wist hij de Noormannen in bedwang te houden. Maar zijne energieke maatregelen, onder leiding van Frankische *Hertogen*, waren van betrekkelijk korten duur.

Zooals mede reeds uitvoerig is gebleken, had Friesland onder de zwakke opvolgers van den Grooten Karel voortdurend op vreeselijke wijze van de Noormannen te lijden. Bijna de geheele 9e eeuw herhaalden deze hunne verwoestende plundertochten; somtijds zelfs jaren achtereen. De Duitsche en Lotharingsche vorsten bekommerden zich om de verdediging van het vèrafgelegen Friesland niet. Van bijstand was geen sprake. En ook van de aanstelling van een bijzonder *Hertog*, om de krijgszaken onder de Friezen te leiden, is zelfs geen spoor meer te vinden 2).

De Friezen alzoo voortdurend aan zich zelven overgelaten, moesten zich op eigen gezag en met eigen kracht verdedigen. En zij deden het. Onder de levendige herinnering aan de doeltreffende maatregelen van keizer Karel, trachtten ze zelve die zooveel mogelijk op te volgen. Eén man met het hoogste krijgsgezag belast, eigen aanvoerders en vaste kustwachten: dat voorbeeld volgden ze na. Het uitvoerig bericht in de jaarboeken van Fulda, omtrent den geweldigen inval in 873 in Oostergo, van den Noorman Rudolf, waartegen noch een Frankisch hertog, noch graaf Albdag, maar een eigen gekozen hoofdman de Friezen aanvoerde, is daarvan een bewijs. En meermalen (*saepius*),

1) Zie hier vóór bl. 696 en 697.
2) Zie § 3, bl. 702—708.

Wumkes.nl

zegt hetzelfde bericht, sloegen ze de Noormannen met groote verliezen op de vlucht 1).

De Friesche kronieken noemen in dezen tijd een reeks van edelingen, die tijdens de invallen der Noormannen, boven de graven, met de hoogste macht in krijgszaken waren bekleed: bijzondere *machthebbenden* dus, die ze betitelen met den Latijnschen naam van *Potestates*.

De aanstelling van eigen krijgshoofden wordt niet betwijfeld. Maar de titel van *Potestates* heeft in de laatste tijden ernstige bestrijding gevonden.

Een zoogenaamde privilegebrief van Karel den Groote, waarin de oorsprong der Potestaten zou zijn gelegen, is bij nauwgezet onderzoek gebleken een verdichtsel te zijn van veel lateren tijd 2). En dit heeft aanleiding gegeven, om ook het bestaan van Potestaten in Friesland te eenenmale te ontkennen 3).

In de hierachter gevoegde bijlage trachten wij aan te toonen, dat de privilegebrief omstreeks het jaar 1247 is gemaakt, om de eerzucht der Friezen te prikkelen bij de opwekking tot deelneming aan een kruistocht naar het Heilige Land. In opgeschroefde taal wordt daarin hoog opgegeven van de legendarische heldendaden en groote verdiensten door de Friezen aan Karel den Groote bewezen, waarvoor deze hun, ter duurzame belooning verschillende staatsrechtelijke vrijheden en voorrechten toekende.

Het is echter opmerkelijk, zooals wij in de bijlage aantoonen, dat juist die voorrechten en vrijheden, — wanneer wij die der Potestaten vooreerst buiten beschouwing laten, — in het midden der 13e eeuw, toen de privilegebrief ver-

---

1) Zie bl. 706 en 707.

2) *Kluit*, Hist. der Holl. Staatsregeling, V, 42—59.

3) *V. Richth.*, Unters. II, Band I, 145—315.
Bolhuis van Zeeburgh. Kritiek der Friesche Geschiedschrijving, 9.

Wumkes.nl

scheen, alle werkelijk bestonden: niet als een toegekend privilege, maar in Friesland, waar het leenstelsel zich niet had ontwikkeld, langs historischen weg ontstaan.

Wij hebben dus te onderzoeken, of het aannemelijk is, dat de stellers van den brief daarnevens eene hier tot nog toe ongekende waardigheid van Potestaten zouden hebben verzonnen.

Behalve op de reeds gebleken noodzakelijkheid voor de Friezen, om in de 9e en de 10e eeuw geheel het krijgsbestuur in handen te nemen en zelve hunne hoofdmannen aan te stellen, hebben we daarbij nog een enkelen blik te werpen op de toenmaals geheel ontredderde en verwarde inrichting van het groote rijk.

Het voorheen zoo krachtige Karolingische stamhuis was geheel verslapt en neigde snel tot den ondergang. Binnenlandsche oorlogen verbrokkelden de eenheid des lands. Vele graven handelden als erfelijke en onafhankelijke vorsten en bestookten elkander. Groote leenheeren kwamen op. Den koningen en keizers bleef slechts een schaduw van macht. Reeds in 919 nam in Duitschland het Karolingische stamhuis een einde.

In dezen tijd van algemeene verwarring bestond niet meer eene gelijkmatige inrichting van het bestuur, veelmin eene ordelijke beschrijving er van. De toenmalige staatkundige inrichtingen kunnen slechts uit de her en der verspreide geschiedkundige berichten worden vernomen. En opmerkelijk is het, dat juist in den tijd van het verval der Karolingers, nevens groote opkomende staatsmachten, zoovele destijds reeds bestaande plaatselijke machten voorkomen, die met den Latijnschen naam van *Potestates* worden aangeduid.

De Duitsche geleerde *Waitz* brengt in zijn standaardwerk over de Oud-Duitsche regeeringsgeschiedenis, in dit tijdperk uit verschillende geschiedbronnen van allerlei oor-

Wumkes.nl

den des rijks, eene menigte van korte aanhalingen bijeen, waarin van *Potestates*, deels als machthebbenden, deels als aanduiding van hunne macht, melding wordt gemaakt, en wel hoofdzakelijk in Lotharingen, waartoe Friesland in dien tijd bijna 30 jaren had behoord. Die voorbeelden laten we hier onder in eene noot volgen 1). En ook reeds vroeger was door *Mr. Beucker Andreæ*, in zijne geleerde Dissertatie, de aandacht gevestigd op enkele oude oorkonden, waarin eveneens van Potestates gewag wordt gemaakt. Zoo was er in Keulen, nevens een graaf der stad, *(comes urbis)* tevens een *Potestas civitatis*. Een document houdt in, dat het was opgemaakt voor den Potestaat *(coram Potestate civitatis)*, waarbij een der rechters als getuige was opgetreden. Zelfs vond hij vermeld, dat ook de omstreken, evenals de stad, destijds hunne eigen *Potestates* of *Gewälte*

---

1) *Waitz*, t. a. b., VII, 305, vermeldt:

1e. Otto II, Mon. B. XXVIII. I, s. 207: Colonos quacumque ejusdem potestatis terra positos; — Otto III, W. U. B. 199, I, s. 233; lectis praeceptis in praesentia potestatis; — Heinrich IV, Stumpf. Acta 314, s. 425: in potestate U Marchionis sitos; — Thietmar VII, 39, s. 858: In B. Marchionis potestate; — v. Altm. c. 25, s. 268: de sua potestate expellit; — Bern, 1090, s. 458: principes ejus quisque in sua potestate justitiam facere non cessaverit; — G. Lietb. Camer, c. 12, s. 494: extra potestatem; — Calmet V, s. 189: in potestatem redíre oportebat; — Ann. Pegav, s. 240: ex ecclesiarum et potestatum reditibus; — Vgl. Urk. Arnolds von Köln. Sloet, s. 271: qui X et suprad, B nostrae potestatis, nostri prorsus juris erant.

2e. Calmet II, s. 183, v. J. 936: homines de potestate quae dicitur L; — Hist. de Metz, IV, s. 100: super potestatem Amellae; — Chron. S. Hub. c. 16 s. 576: totius Gabeliensis potestatis; — Laur. C. Vird. c. 12, s. 498: Briacensem potestatem; — Trad. S. Modoaldi, c. 10, s. 298: diversarum potestatum administratorii; — Auch Calmet V, s. 127; — Gall. chr. XIII, s. 560; — Seherus, II, s. 342; — Es heisst auch Calmet II, a. 325: 25 mansos, 12 infra potestatem et 13 extra; Baur V, s. 1: Sunt tibi iufrapotestatem 10 mansi; — Vergl. G. Lietb. Camer, c. 12 in no. 2. In ganz anderem Sinn steht Duvier, s. 504, v. J. 1112: quatuor villarum potestates adunari fecit, d. h. nur die Angesehenster der Dörfer.

Wumkes.nl

hadden 1). En ook in de noordelijke stad Bremen, in de onmiddellijke nabijheid der oude Friesche kustlanden, kwamen in dien tijd Potestaten voor. De bisschop Adaldagus aldaar, geprezen om zijne verdiensten voor het algemeen welzijn, vond bij zijn optreden in 936, zoo lezen we, die stad *sedert langen tijd* onderdrukt door de *Potestaten* en den gerechterlijken arm, en schafte ze in genoemd jaar, overeenkomstig 's keizers bevelen af 2).

Uit dit tal van voorbeelden blijkt, dat bij het tenietgaan van de grootsche constitutie van Karel den Groote, zelfs vele plaatselijke machten, onder den naam van Potestates opkwamen, weliswaar voornamelijk in de steden, waar de vrije poorters het minst aan de heerschappij der leenheeren waren onderworpen: maar het is bekend, dat de Friesche gouwen, met hun democratischen geest, in zooverre met de steden overeenkwamen, dat ook hier de heerschappij van het leenstelsel zich nimmer heeft kunnen ontwikkelen.

In dit licht der geschiedenis van dien tijd is het niet meer bevreemdend, dat de Friesche kronieken in hun gewonen kroniekstijl, — wanneer wij ze ontdoen van de blijkbaar later tusschengevoegde legende van den privilegebrief en de sage van Magnus Forteman. — ons vermelden, dat *Focko Ludigman*, uit hoog edel Friesch geslacht, Po-

---

1) *Mr. Beucker Andreæ.* De origine juris municipalis Frisiae, p. 378 en in noot 1 aldaar, waar hij bij de opsomming van nieuwe opkomende machten en ambtenaren, verwijst naar *Warnkönig*, Flandri Ges. en naar *Clasen*, Schreinpraxis, p. 28, 48. „Ibi legitur documentum perantiquum: „Actum coram *Potestate civitatis*, hujusque rei testis fuit Henricus advo„catus, qui eo tempore judex erat." — „Ex eodem scrinio p. 71, adfertur „hoc: Habebant igitur viciniae singulae sicut civitas suum potestatem „sive *gewelte*."

2) *Idem* p. 380, Zie *Pertz*, t. a. p., VII, Adam von Bremen II, c. 2: Adaldagus primo ut ingressus est episcopatum, (ao 936) Bremam, longe prius tempore potestatibus ac judiciaria manu compressam, praeceptis regibus absolvi, et instar reliquarum urbium immunitate simulque libertate fecit donari.

Wumkes.nl

testaat was in Friesland, toen in het laatst van de regeering van Lodewijk den Vrome, diens regeeringskracht reeds geheel was gebroken; dat hij tijdens het Lotharingsch opperbestuur was opgevolgd door *Adelbrik Adelen*, van Sexbierum, die de Noormannen nabij Kollum versloeg, en een broeder of neef moet geweest zijn van Utrechts beroemden bisschop Frederik, uit hetzelfde Friesche dorp afkomstig; dat na hem als Potestaat is benoemd *Hessel Hermana*, tijdens wiens bestuur, ook volgens uitvoerige uitheemsche berichten, de Denen onder hun aanvoerder Rudolf in 873 met een geduchte macht in Oostergo vielen, waar toen niet de graaf *Albdag*, maar een afzonderlijk veldheer hen dermate versloeg, dat ruim 500 Denen op het slagveld sneuvelden 1); dat deze *Hessel Hermana* in 876 aan de in een gevecht bekomen wonden is overleden en toen is opgevolgd door *Igo Galema*, wien het bevel aan de kustwacht te Esonstad wordt in den mond gelegd:

„Houdt goede wacht tegen het noorder oord,
„Want uit de grimma herne komt alle kwaad voort";

woorden, die, ofschoon door de overlevering berijmd, kennelijk doelen op de kustwachten, door Karel den Groote ingesteld en door de Friezen onder hunne Potestaten in stand gehouden 2).

Waar achtereenvolgens zoodanige machthebbenden, met de titels waaronder zij optraden, en de krijgsbedrijven, die onder hun bestuur voorvielen, alles geheel in aansluiting aan de van elders bekende geschiedenis, vermeld worden, daar is de geschiedschrijver niet gerechtigd, ze als louter verdichtselen te verwerpen.

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld. 386 en 387. — *Pertz*, I, Ann. Bertin. 496. — *Pertz*, II, Ann. Xantens, 235. — Fr. V. Alm. 1889, bl. 183.
2) *Occo Scarl.*, 75, 77 en 78.
Winsemius, 105, 109, 111, 115.
Schotanus, 77.

Wumkes.nl

Behalve in de Friesche kronieken vinden we ook in de Hollandsche van Friesche Potestaten melding gemaakt.

Toen de Noormannen het uitgeplunderd Friesland in de 10e eeuw gedurende langen tijd met rust hadden gelaten, maar tegen het einde dier eeuw, vooral omstreeks de jaren 989—991 hier hun woest bedrijf met nieuwe woede kwamen hervatten en onder vele weer opluikende kustplaatsen, vooral *Utgong* en *Staveren* op vreeselijke wijze plunderden, 1) toen was hier, volgens de Friesche kronieken *Gosse Ludigman* als Potestaat te Staveren gevestigd. En uit de Hollandsche kroniek van Egmond, door Johannes van Leiden uitgegeven, leeren we hetzelfde 2). Bij de opgave der zonen van den Hollandschen graaf *Arnoud*, vermeldt deze kroniek, behalve diens oudsten zoon en opvolger *Dirk III*, als tweeden zoon *Syfridus*, die gehuwd was met *Thetburga*, dochter van *Goswinus*, Potestaat te Staveren, *(filia Goswini, Potestatis Stauriensis)*. Genoemde *Syfridus*, volgens die kroniek Heer van Brederode in Kennemerland en bij de Friezen *Sicco* genoemd, had belangrijke landgoederen aan het klooster te Egmond geschonken, welk voorbeeld, na zijn overlijden in 1030, door zijne weduwe *Thetburga*, tot zijn zieleheil, was nagevolgd door de schenking van een gouden kastje met reliquiën. Deze mededeeling in verband met de bezittingen van het klooster te Egmond zal bezwaarlijk kunnen worden geloochend. En geheel in aansluiting hieraan lezen we in de Friesche kronieken, dat genoemde *Syfried* of *Sicco*, na manslag van een hoveling,

---

1) *Pertz*, V, Ann. Hildesh. 68.
Arend, Alg. Gesch. des Vaderl. II, 48—50.
Ubbo Emmius, Rer. Fris. Hist. VI, 86.
V. Bolhuis, Noormannen, 190.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 154.
Schotanus. 78 en 79.

2) Chroniek van Egmond, auct. Joannis a Leidis, cap. XIV, p. 13.

Wumkes.nl

uit vrees voor den toorn zijns vaders, gevlucht was naar *Gosse Ludigman*, Potestaat te Staveren, daar gehuwd was met diens dochter *Tetta*, en, na verzoening met zijn vader, zich in Kennemerland had gevestigd, waar hij de stamvader werd van het geslacht der *Brederodes* 1).

Van zoo algemeene bekendheid blijken zelfs de Potestaten ook nog later te zijn geweest, dat in eene belangrijke oorkonde van twee Oost-Friesche gouwen, *Astringen* en *Wangie*, van omstreeks 1270 tot 1280, in de Fransche Archives Nationales gevonden, herhaaldelijk van Potestaten melding wordt gemaakt. De overheden dier gouwen betuigen daarin bij een aanzoek om handelsbetrekkingen met Frankrijk, wegens vijandelijkheden der Vlamingen, den Franschen koning met zijne hertogen, graven, baronnen, baljuwen en *Potestaten* hunne hulde, terwijl zij verklaren, zelve toen aan geene wereldlijke heerschappij, noch van den Duitschen koning, noch van de *Potestaten* van eenige natie onderworpen te zijn, maar zelve jaarlijks hunne overheden te kiezen en alleen in het geestelijke den bisschop van Bremen te gehoorzamen 2).

Deze onwraakbare getuigenissen versterken en bevestigen zoozeer de Oud-Friesche berichten, dat aan hunne betrouwbaarheid omtrent de instelling van Potestaten bezwaarlijk getwijfeld kan worden. Niet aan een voorrecht van Karel den Groote, zooals eene latere legende het in den verdichten privilegebrief doet voorkomen, maar aan de historische toestanden en den drang tot zelfverdediging, in over-

1 *Occo Searl*, 30.
Winsemius, 118.
Schotanus, 78.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 149, 150.
Arend, t. a. p., 1e stuk, 52.

2) *Dr. P. J. Blok.* Oorkonden (mij welwillend in afdruk toegezonden) betrekkelijk Friesland en zijne verhouding tot Frankrijk, thans opgenomen in Vrije Fries XIX, 322 en 323.

Wumkes.nl

eenstemming met hetgeen elders geschiedde, dankt zij haar ontstaan.

„De Friesche geschiedenis is tot haar groot ongeluk „meestal gevallen in handen der ultra's", zegt Dr. Halbertsma 1). En terecht: de oude overleveringen worden somtijds òf lichtvaardig als volle waarheid aangenomen, òf roekeloos in haar geheel als louter verzinselen verworpen. „Moge nu deze behandeling der geschiedenis" — voegt hij er bij, — „al niet de grondigste zijn, zeker is zij de „gemakkelijkste: want beide de wijzen sluiten de moeite „van alle onderzoek buiten." — Inderdaad, bij nauwgezet onderzoek blijkt in die overleveringen meermalen een kern van waarheid, in een minder betrouwbaar kleed gehuld 2).

---

1) *Dr. Halbertsma.* Vrije Fries, XI. De Friesche kerk te Rome, 156 en 157.

2) Behalve de oudere Friesche en Oost-Friesche geschiedschrijvers, neemt onder de jongere geschiedschrijvers, ook *Wenzelburger*, in zijn belangrijk werk: Geschichte der Niederlande, 1879, deel I, p. 535. het bestaan van Potestaten, ofschoon den oorsprong er van duister achtende, als zeker aan. „Zij werden — zegt hij — voor een bepaalden tijd, namelijk bij „krijgsgevaar, en ook in dit geval niet voor het geheele land, maar voor „enkele gouwen aangesteld, zoodat in denzelfden tijd in verschillende land-„schappen meerdere Potestaten konden voorkomen."

Mijn betoog, in hoofdzaak met de vorenstaande paragraaf en de volgende Bijlage overeenkomende, geplaatst in den Frieschen Volksalmanak van 1899, heeft bestrijding gevonden bij *Mr. J. A. Feith*, Groningen, Januari 1899, opgenomen in den Nederlandschen Spectator, 1899, no. 6. De toon dier critiek en de insinuatie, als zou ik zijn uitgegaan van een vooraf vasttaand geloof in het bestaan der Potestaten, weerhoudt mij van anticritiek.

Wumkes.nl

BIJLAGE II.

De Privilegebrief en de Potestaten.

De Privilegebrief, waarbij door keizer Karel den Groote, omstreeks het jaar 800, aan de Friezen verscheidene vrijheden en daaronder de bevoegdheid om eigen Potestaten aan te stellen, zouden zijn geschonken, is onbetwistbaaar valsch.

In de uitvoerige inleiding daarvan wordt hoog opgegeven van de groote diensten, die de Friezen door hunne buitengewone dapperheid den keizer zouden hebben betoond. Toen de keizer, lezen we er onder meer, met een leger was opgetrokken tegen Rome, dat hem trotseerde, hadden de Friezen, ongeroepen, zich met groote macht mede derwaarts begeven en geheel alleen de Romeinen, die 's keizers leger weerstonden, verslagen, de Romeinsche edelen gevangen genomen en de stad in 's keizers handen overgeleverd.

Dit geheele verhaal, geschiedkundig onwaar, is eene legende, waarop wij terug komen.

En aan het slot van den brief worden, ter bevestiging van de plechtige schenking der vrijheden, vele getuigen vermeld, koningen en hertogen, die in keizer Karels tijd niet bestonden en, voor een deel althans, eerst in de eerste helft der *13e eeuw* regeerden 1).

Bovendien is ons reeds uit de voorafgaande paragraaf gebleken, dat door Karel den Groote het bestuur in Friesland geheel

---

1) *Kluit*, Holl. Staatsregeling V, p. 42.
V. Richth. Untersuch. dl. II, Band I, p. 251.
E. Sjoerds, Jaarb. I, p. 467 en volg.
Van Wijn, Bijv. en Aanm. op Wagenaar I, 107.

Wumkes.nl

was ingericht als in de overige deelen van zijn uitgebreid rijk. De voorrechten en vrijheden in den Privilegebrief vermeld, zijn daarmede in volstrekte tegenspraak.

Van Karel den Groote kan de Privilegebrief dus niet afkomstig zijn.

Opmerkelijk is het voorts, dat die Privilegebrief eerst sedert het midden van de *13e eeuw* in de geschiedenis bekend is. Het oorspronkelijk stuk bestaat niet meer. Maar verschillende afschriften er van zijn bewaard gebleven. Het oudst bekende afschrift in de Latijnsche taal is opgenomen in de oude Friesche volksrechten, achter het Landrecht van Hunsego, dat, volgens het slot er van, in 1252 is overgeschreven, waarna nog eene zeer vrij berijmde vertaling in de Oud-Friesche taal volgt 1). Van andere afschriften, met mindere of meerdere afwijkingen, was er één te Arnhem, dat uit Sneek zou zijn overgebracht en voorts te Brussel en elders, te zamen omstrecks een twaalftal 2).

Waaraan heeft die Privilegebrief zijn oorsprong te danken?

Von Richthofen vermoedt, dat het stuk moet worden toegeschreven aan een valschaard, die zich in 1287 te Neuss uitgaf voor keizer Frederik en bij den bisschop van Utrecht tegen graaf Floris V, in het belang der Friezen zou zijn opgetreden, maar, nadat zijn bedrog was gebleken, door den bisschop van Keulen tot den brandstapel zou zijn gedoemd 3).

Met veel meer waarschijnlijkheid houdt Professor *Heck*, op het voetspoor van den Groninger geleerde *Van Halsema*, den brief voor een vroom bedrog van Frankische kruispredikers, die hier in 1247 de Friesche edelen tot een nieuwen kruistocht kwamen opwekken 4).

Geschiedkundige nasporingen wijzen in bijzonderheden de gegrondheid hier van aan.

---

1) Oude Fr. Wetten, Uitg. *Hettema* I, 25—29 en 78—83.

2) *Von Richth.*, t. a. p., 147—164.

3) *Von Richth.*, t. a. p., 246.

4) Prof. *Heck*, Alt-Fries. Gerichts-Verfassung, Beilage VII, p. 431—449. *Van Halsema*, Verhandelingen Pro Excolendo, II, 416.

Wumkes.nl

De tijd, waarin de Privilegebrief in de geschiedenis bekend is geworden, valt in dien der kruistochten. Bijna twee eeuwen aaneen, van 1095 tot 1270, bracht de geestdrift om het Heilige Land aan de Saracenen te ontwringen, geheel Europa in beroering. Op de roepstem des keizers van Duitschland, waaraan Friesland toen nog met lossen band was verbonden, en aangewakkerd door vurige kruispredikers hadden ook de Friezen reeds meermalen aan die tochten deelgenomen. Hunne tochten en krijgsbedrijven in de jaren 1096, 1099, 1109, 1147, 1197 en 1217 zijn nauwkeurig beschreven door den Frieschen geleerde *Mr. Dirks* 1).

Tegen 1248 was wederom een kruistocht uitgeschreven. Maar thans was het niet de Duitsche Keizer, die er de Friezen toe aanspoorde: Frederik II was door den Paus in den ban gedaan. De oproeping ging uit van den Franschen Koning. Maar hoe zouden toen de Franschen, waarmee de Friezen door geen enkelen staatkundigen band waren verbonden, hier met eenig gezag kunnen optreden?

Een geloofwaardig tijdgenoot geeft het antwoord en hoogstwaarschijnlijk tegelijk den sleutel voor de oplossing van het raadsel omtrent het ontstaan van den Privilegebrief.

De abt *Menco*, die in dezen tijd aan het hoofd stond van het beroemde klooster te Wittewierum, in de tegenwoordige provincie Groningen, toen nog Friesland, teekent op het jaar 1247 aan, dat de kloosterbroeder Wilbrand naar Rome was gereisd, om er eene aanzienlijke som gelds als bijdrage van de Christelijke kerk aan den Paus over te brengen, en, omdat hij bovendien nog belangrijke bijdragen uit Friesland beloofde, aldaar met veel gratie was ontvangen. Terwijl hij daar aan het Hof vertoefde, was er ook de koning van Frankrijk, die zich verbonden had tot een tocht naar het Heilige Land. Deze smeekte toen den Paus, om kruispredikers naar Friesland te zenden, teneinde ook de Friezen op te wekken, om met hem den kruistocht mede te maken. De Paus gaf daaraan gaarne gehoor. Al dadelijk werd de zaak aan Broeder Wilbrand opge-

1) *Mr. J. Dirks*, Vrije Fries, II, 135 en volg. en XVI, 51—58.

Wumkes.nl

dragen. Maar hoofdzakelijk werd Albertus, aartsbisschop van Lijfland en Estland, die zich toen mede te Rome bevond, aanbevolen om, op zijne terugreis met zijn gevolg door Friesland, de prediking van Wilbrand krachtig te steunen. En daarop vervolgt de abt Menco zijn verhaal met deze merkwaardige woorden: *„zij kwamen te Groningen, gesterkt met vele brieven „en machtigingen tot ontheffing of vrijstelling* (voor de kruis-„vaarders) **alsmede met Privilegiën omtrent de vrijheden „der Friezen"** 1).

En met de bijeengeroepen Friesche abten en prelaten, gezworenen, edelen en kruisdragers werd, op vertoon dier brieven, voorloopig de tijd voor de uitrusting eener vloot bepaald 2).

Die brieven waren dus in Rome vervaardigd.

En de uitdrukkelijke en afzonderlijke vermelding, dat zij *Privilegiën omtrent de vrijheden der Friezen* bevatten, wijst zoo duidelijk op den Privilegebrief der Friezen, die vijf jaren later, bij het vervaardigen van een afschrift van het Hunsegoër Landrecht, daaraan werd toegevoegd, dat nauwelijks betwijfeld kan worden, dat hier de oorsprong van den verdichten Privilegebrief wordt gevonden. De inhoud bevestigt deze meening.

Er werd daarbij op de eerzucht der Friezen gewerkt. De lof van vroegere wapenfeiten, de vrijheden die ze genoten, moesten tot nieuwen heldenroem prikkelen. En al was de verovering van Rome door de Friezen en de overdracht er van aan Karel den Groote historisch onjuist, er was te dezen opzichte onder de Friesche pelgrims, te Rome en in het vaderland, allengs eene legende ontstaan, waarvan gretig gebruik was gemaakt.

Sedert de bekeering der Friezen tot het Christendom hadden

---

1) Venerunt autem post Exaltationem Sancte Crucis Groninge, muniti multis litteris et auctoritatibus dispensationum, *nec non et privilegiis super libertatibus Frisonum*. Zie de *Kronieken van Emo en Menco*. Uitgave van Feith en Acker Stratingh, p. 191 en 192.

2) De toen voorgenomen tocht naar Palestina is echter, overeenkomstig den wensch van den Paus, veranderd in dien naar Aken, waar de Friezen met gunstig gevolg den pas gekozen Roomsch-koning *Willem* van Holland, behulpzaam waren bij de belegering van genoemde stad.

Wumkes.nl

zich steeds talrijke scharen van pelgrims naar de heilige stad begeven, waar de Stedehouder van Christus zetelde. Reeds in 799 vormden ze er, evenals die van andere gekerstende landen, eene afzonderlijke vereeniging, eene *scola*. Waarschijnlijk hadden ze er toen ook reeds een eigen gebouw van samenkomst, een burcht. Weinige jaren later althans blijkt die te hebben bestaan. In genoemd jaar, toen Paus Leo III, na zijne bijeenkomst met koning Karel wegens beleedi'ging hem door de Romeinen aangedaan, in de stad terugkeerde, werd hij plechtig ingehaald door de geestelijken, den Senaat, de aanzienlijken en door de *Scholen* van vreemdelingen, als Franken, *Friezen*, Saksen en Longobarden, allen met hunne vanen en onderscheidingsteekenen. Onder het zingen van geestelijke liederen voerden ze den Heiligen Vader naar de sint Pieterskerk.

De burchten der vreemdelingen stonden in de onmiddellijke nabijheid van de luisterrijke st. Pieterskerk en met deze toen nog buiten de eigenlijke muren der oude stad. Gezamenlijk werden ze ook de *burcht van st. Pieter* genoemd. Eerst in de jaren 849 tot 853 werden ze door den lateren Paus Leo IV door muren omringd. De geheele wijk kreeg toen, naar 's Pausen naam, dien van *Civitas Leonina*. Omstreeks 850 hadden de Friezen er ook zelfs eene kerk, die op een heuvel gebouwd en aan den heiligen Michaël gewijd was, alsmede een gasthuis, een en ander door rijke fondsen begiftigd, om er ook arme pelgrims kostelooos te kunnen huisvesten en verplegen. En de pelgrimstochten bleven steeds voortduren, ook in de volgende eeuwen. De oude Friesche wetten bevatten zelfs verschillende bepalingen ten behoeve der Rome-vaarders (*Rum fara*). Tijdens den abt Menco hadden jaarlijks nog vaste tochten plaats 1). Zelfs de Friesche kerk, in 1750 herbouwd, bestaat nog heden ten dage.

Zoolang de wijken der vreemdelingen met de st. Pieterskerk niet ommuurd waren, stonden ze herhaaldelijk aan de invallen der woeste Saracenen bloot, en de bewoners dier wijken uit de dappere vreemde natiën verdedigden de *„burcht van st. Pieter"* met waren heldenmoed. Met ophef zullen ze vervolgens aan

1) Kronick van Emo en Menco, p. 190.

Wumkes.nl

de nieuw aangekomenen hunne heldendaden hebben vermeld. Zeker is het althans, dat er allengs onder die vreemdelingen verschillende legenden ontstonden, die steeds in verband werden gebracht met den hoogvereerden keizer Karel, die hun de zegeningen van het Christendom had gebracht.

Eéne dier legenden vinden we vereeuwigd in den marmersteen, die nog in de Friesche kerk aanwezig is. „In den tijd", zoo lezen we er in het kort, „toen Leo IV Paus was en Karel de Groote regeerde, 1) werd de kerk van st. Pieter door de Saracenen ingenomen. De geheele wereld was ontroerd wegens den benarden toestand van het hoofd der wereld. Geheel Gallië stond op met den grooten Karel aan het hoofd, om de kerk des Heeren tegen de vijanden te beschermen. Daarbij sneuvelden verscheidene Friezen, die in de onderaardsche kapel *(crypt)* werden begraven. Paus Leo en koning Karel bouwden er toen eene kerk overheen, ter eere van den aartsengel Michael. Toen koning Karel daarop zijn krijgstocht tot aan Apulia (nabij de Adriatische zee) had voortgezet en deze provincie aan den Paus en Rome had onderworpen, vonden een drietal met name genoemde Friezen uit zijn leger, op den terugtocht, het lijk van den Frieschen held, den heiligen Magnus Forteman. Zij wilden dit lijk medevoeren naar hun vaderland. Maar drie nachten aaneen verscheen Magnus voor hen en gelastte hun, hem in de crypt te begraven. Slechts zijn arm mochten ze medevoeren. En zoo geschiedde het!" Volgens eene andere Friesche sage, werd die arm met Magnus' heilig vaandel in de kerk te Almenum, dat later bij Harlingen is getrokken, ingemetseld 2).

Waar zelfs zulk een legende, in strijd met geschiedenis en tijdrekening en opgesmukt door mirakelen, in een marmersteen der kerk werd gegrift, kan eene legende, als waarvan de Privilegebrief gewaagt, nauwelijks verwondering wekken.

---

1) Reeds dit is onjuist. Karel de Groote was in 814 overleden en Leo IV was eerst Paus sedert 847, toen ook de plundering van de st. Pieterskerk met groote verwoestingen door de Saracenen plaats had.

2) Vergel. omtrent de Friezen en de Friesche kerk te Rome. *Mr. W. B. S. Boeles*, Vrije Fries, deel XIII, 1—16 en *Dr. J. H. Halbertsma*, deel XI, 145 en volg.

Wumkes.nl

En inderdaad blijkt in de *13e eeuw* de legende van de verovering van Rome door de Friezen onder Karel den Groote, te hebben bestaan. Volgens mededeeling van *Bolhuis van Zeeburgh* werd in 1225 in Neder-Saksen eene kroniek geschreven, bekend onder den naam van *Repgausche kroniek*, waarin omtrent de verovering dier stad voorkomt: „Men zegt dat de Friezen „er het eerst in geweest zijn. Daarom gaf koning Karel, dat „zij immer vrij zouden wezen" 1).

Van die legende had de Privilegebrief gebruik gemaakt, om de Friezen tot den kruistocht op te wekken.

Hij kan dus, vooral in verband met den overigen inhoud, niet wel anders beschouwd worden, dan als het product van een *vroom bedrog*.

Hoogst opmerkelijk is het, dat nevens de opgeschroefde loftuitingen over de heldendaden der Friezen in de *inleiding*, de eigenlijke privilegiën, of voorrechten met zooveel omzichtigheid waren gesteld, dat daarin de staatsrechtelijke toestand van Friesland, zooals die omstreeks het midden der 13e eeuw bestond, niet kan worden miskend. Van daar dat de Privilegebrief vertrouwen wekte, niet alleen bij de Friezen. maar, althans later, ook door de Duitsche keizers als echt en geloofwaardig erkend werd.

De Friezen zouden, zoo lezen we er in 't kort: 1) ontheven zijn van eene jaarlijksche schatting aan het Rijk; 2) voor altijd vrije mannen zijn, zonder persoonlijke dienstbaarheid *(servitute proprietaria absoluti)*; 3) geene bestuurders behoeven te dulden, dan met eigen wil en goedvinden aangesteld; 4) zelve hunne rechters *(consules)* benoemen, en 5) door hunne bestuurders en rechters een algemeen bestuurshoofd kiezen, met den titel van *Potestaat*, die ook de macht zou hebben om uitstekende en aanzienlijke krijgslieden tot ridder te slaan.

Dit was, indien wij de instelling van Potestaten voorloopig buiten beschouwing laten, in hoofdzaak eene bevestiging van den in het midden der 13e eeuw bestaanden toestand. Van eene

---

1) *Bolhuis van Zeeburgh*, Kritiek der Friesche geschiedschrijving, p. 36.

Wumkes.nl

jaarlijksche schatting aan het Duitsche rijk was sedert lang geen sprake meer. In voorgaande eeuwen hadden de Duitsche keizers nog alleen omtrent de aanstelling van graven, (zooals nader zal blijken) een hoogheidsrecht uitgeoefend. Ook hadden de Friezen onder wie, zooals algemeen erkend wordt, het leenstelsel niet tot ontwikkeling was gekomen, in tegenstelling met andere Germaansche volken, hun volle persoonlijke en staatsrechtelijke vrijheid bewaard. Niet aan eenig leenheer onderworpen, waren ze als zoodanig *vrije mannen* gebleven 1). Voorts waren hier in de eerste tientallen jaren van de 13e eeuw, tengevolge van de afschudding van het *grafelijk gezag*, door de ingezetenen zelve, in de verschillende districten eigen gekozen rechters en bestuurders aangesteld. De Groninger districten hadden sedert omstreeks het begin dier eeuw als zoodanig hunne *redjeva's*, rechters, ook *consules* genaamd. In 1215 vinden we er de *consules terrae* als de gewone rechters genoemd 2). En in Friesland tusschen Flie en Lauwers had slechts weinige jaren later mede eene gewichtige wijziging in den staatsrechtelijken toestand plaats gehad. Omstreeks 1235 was er het bestuur van Hollands graven te niet gedaan. De grafelijke Schouten (*Skelta's*) waren er door eigen gekozen Grietmannen vervangen. Reeds in 1242 vaardigden de Grietmannen van Oostergo eene keur of verordening uit over de nieuwe landen van de dichtgeslibde Middelzee. En de Grietmannen met hunne *Eheeren* (Wetheeren of Wethouders), gezamenlijk *judices* genoemd, oefenden de rechtspraak uit in de rechtsdistricten of *Gretanien* 3).

---

1) *Dr. Blok*, Bedr. Vad. Gesch. en Oudh. Reeks III, deel VI, 39—42.
Fr. Volksalm. 1892, bl. 108—115.
Kroniek, *Emo en Menco*, 96.
Gedenksch. Abdij Mariengaarde. Uitg. Fr. Gen. 169 en 170.
Wirth, Geschied. der Deutschen, I, 157.
Gaupp, Germ. Ansiedl. 120, 428.

2) *Emo en Menco*, Uitg. Feith, bl. 78 en 79.
Verg. *Heck*, Alt-Fries. Gerichts-Verfassung, p. 131 en 149 (noot).

3) Vrije Fries, XIV, p, 385—392 en Bijlage p. 483.
Heck, t. a. p., bl. 142 en 181 (noot).

Wumkes.nl

In zooverre kwamen dus de privilegiën met den toen bestaanden toestand overeen.

Uiterst bevreemdend zou het geweest zijn, indien de stellers van den Privilegebrief daarnevens een geheel onbekende waardigheid van *Potestates* zouden hebben verdicht.

Maar in de voorafgaande paragraaf hebben wij reeds trachten aan te toonen, dat de Friezen in de 9e en 10e eeuw, tijdens de verschrikkelijke en telkens herhaalde invallen der Noormannen, zelve hunner krijgshoofden kozen, die boven de graven met het hoogste krijgsbestuur belast waren, en dat zij deze bijzondere *machthebbers* betitelden met den Latijnschen naam van *Potestates*, geheel in overeenstemming met hetgeen in vele streken van het groote rijk geschiedde, waar, tijdens de verbrokkeling van het staatsgezag, nevens opkomende groote leenheeren, zoovele plaatselijke machten, als *Potestates*, gevonden werden.

En ook in de volgende eeuwen, toen, zooals uit eene authentieke oorkonde is gebleken, in de Oost-Friesche gouwen de herinnering aan de Potestaten nog levendig was 1), is in het Friesche gewest tusschen Flie en Lauwers, de instelling van Potestaten herhaaldelijk gehandhaafd.

Hoogst opmerkelijk is het, dat de Friesche kronieken juist *dan* en *dan alleen* van de aanstelling van Potestaten en van hunne bedrijven melding maken, wanneer, blijkens de van elders bekende geschiedenis, *een wettelijk erkende graaf ontbrak en gevaar van buiten dreigde.*

Niet altijd bestonden hier dus Potestaten. De 11e eeuw kent ze hier niet: het Brunswijksche huis, uit het beroemd geslacht der Bruno's, heerschte hier tot 1089 2). Evenmin komen hier Potestaten voor, toen daarna de Duitsche keizer Hendrik III de graafschappen Oostergo, Westergo en Staveren aan den reeds machtigen bisschop van Utrecht had geschonken 3).

---

1) Zie bl. 734.

2) *Mr. Dirks*, Vrije Fries VIII, 294 en volg.
Dr. Blok, Gesch. van het Ned. volk, I, 133.

3) Fr. Charterb. I, 67—71.

Wumkes.nl

Maar toen weinige jaren later, in 1126, keizer Lotharius dezelfde graafschappen 1) ten behoeve van den Hollandschen graaf *Dirk VI* had weggeschonken, toen ontstond er een langdurige strijd tusschen den bisschop en den graaf, die buiten het Friesche grondgebied werd gestreden, en eerst in 1167 door tusschenkomst van keizer Frederik door een verdrag werd beëindigd 2). Gedurende dien langen strijd was er dus geen graaf in Friesland. En het is juist in dien tijd, dat de Friezen, volgens hunne kronieken, zelven in het algemeen bestuur voorzagen door de aanstelling van den algemeen geachten *Sake Reinalda* tot hunnen Potestaat. De berichten der kronieken zijn dus ook hier weder geheel in aansluiting met de van elders bekende geschiedenis. En zoozeer werd door dien Potestaat tot algemeen genoegen het bestuur van 's lands zaken waargenomen, dat hij ten tweeden male tot dezelfde waardigheid werd gekozen en die bleef waarnemen tot aan het sluiten van evengenoemd verdrag 3).

Volgens dit verdrag zouden de bisschop en de graaf gezamenlijk een waarnemenden graaf of stadhouder in Friesland aanstellen en zelve jaarlijks den landdag houden, om beurtelings de kerkelijke en crimineele zaken af te doen 4). Tengevolge van deze regeling was er wederom voor de aanstelling van een Potestaat geene aanleiding. Wij vinden er dan ook in de kronieken geen melding van. Integendeel blijken de Friezen zelfs zóózeer ingenomen te zijn geweest met het bestuur van den zoon van graaf Floris III, die, als *Willem zonder Land*, tegen het einde der 12e eeuw met roem uit het Heilige Land

---

1) Fr. Charterb. I, 73 en 74.
2) *Arend*, t. a. p., II, 1e stuk, 115, 138, 163, 168, 169.
Fr. Charb. I, 78—80.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 251—269.
3) *Occo Scarl*, 97.
Winsemius, 139.
Schotanus, 97,
F. Sjoerds, II, 400.
4) *Fr. Charterb.* I, 78—80.

Wumkes.nl

was teruggekeerd, dat zij hem in 1195 zelfs als hunnen *Heer* huldigden 1). Maar toen diens zoon en opvolger *Floris IV*, na aanvankelijk welwillend te zijn ontvangen, — zoo lezen we bij een geloofwaardig tijdgenoot, — „den adel trachtte over te „halen tot eene omkeering van 's lands bestuur, strijdig met de „Friesche vrijheid," toen had hij zich weldra zoo zeer gehaat gemaakt, „dat het zwaard, reeds dorstende naar bloed, slechts „door zijn overhaast vertrek in de schede is gebleven en hij het „in zijn levensdagen niet weer gewaagd heeft, den Frieschen „bodem te betreden" 2). Na zijn dood omstreeks 1235 in een steekspel te Clermont, hebben de Friezen niet meer vrijwillig een Hollandschen graaf willen erkennen. Zij voorzagen vervolgens zelve in hun eigen bestuur en verkozen den fieren en edelen *Sicco Sjaardema* tot hunnen *Potestaat* 3). En in denzelfden tijd werden, zooals wij reeds zagen, de grafelijke schouten vervangen door de grietmannen, die met hunne *Eheeren* (Wetheeren of Wethouders) het bestuur en de rechtspraak uitoefenden in hunne Gretanien. De oostelijk gelegen gouwen hadden, gelijk boven mede is gebleken, reeds enkele tientallen van jaren vroeger alle grafelijk bestuur afgeschud.

Zoodanig was de staatsrechtelijke toestand van Friesland in het midden der 13e eeuw, toen de kruispredikers uit Rome hier in 1247 den brief „*met privilegien omtrent de vrijheden der Friezen*" kwamen brengen. Die brief kan moeilijk anders worden beschouwd, dan als de zoogenaamde Privilegebrief, die door een *vroom bedrog* aan den hoogvereerden keizer Karel den Groote

1) *Arend*, II, 1e stuk, 185 en 301.
Winsemius, 146.
Schotanus, 101—105.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 434.
2) Gedenkschriften van Mariengaarde. Uitgave Fr. Gen. 169—170.
U. Emmius, Rer. Fris. Hist. IX, 138.
Vrije Fries, XIV, 385—316.
3) *Winsemius*, 167—169.
Schotanus, 113.
F. Sjoerds, II, 558 en 559.

Wumkes.nl

werd toegeschreven. Nevens de toen bestaande legende omtrent de vroegere heldendaden en verdiensten der Friezen, die hen tot nieuwe lauweren in den kruistocht moesten prikkelen, bevatte die brief eene opsomming van de vrijheden der Friezen, die op merkwaardige wijze met den bestaanden toestand van dien tijd overeenkwamen. Terwijl schier overal elders alle heerschappij op het leenstelsel was gegrond, was dit in de noordelijke Friesche gouwen niet tot ontwikkeling gekomen. Als van ouds was er een democratische inrichting van bestuur gevestigd. Het volk zelf benoemde er zijne bestuurders en rechters in de rechtsdistricten; de Landsdagen beslisten over de algemeene belangen en de uitvoering er van werd opgedragen aan een daar gekozen algemeen hoofd, onder den ouden titel van *Potestaat*.

Volledigheidshalve wenschen we thans nog kortelijk de geschiedenis der Potestaten te volgen. In ernstige tijden vinden wij ze herhaaldelijk bij name vermeld.

Toen de Denen in 1306 wegens geschillen met de Friezen een inval in Oostergo hadden gewaagd, werden ze door den Potestaat *Reinier Camminga* in een hardnekkig gevecht nabij de Lauwers verslagen 1).

Na hem leeren we *Hessel Martena* als Potestaat kennen, tijdens wiens bestuur *Johannes Vlieterp*, de vervolger van de kroniek van *Occo Scarlensis*, 's lands schrijver was 2). Hollands graven hadden destijds bijna drie vierde van eene eeuw laten voorbijgaan, eer ze eene ernstige poging waagden, om Friesland weer onder hunne macht te brengen. Graaf *Willem III* ondernam daartoe een aanslag. In 1309 landde hij met een vloot van omstreeks 1500 koppen in Gaasterland, vanwaar bij plunderende voorttrok in de richting van Staveren. Maar *Martena* sloeg hem met zijne gewapende Friezen op de vlucht, zoodat hij overhaast op zijne schepen terugkeerde 3).

---

1) *Occo Scarl.* 135. — *Winsemius*, 185. — *Schotanus*, 164. *F. Sjoerds*, III, 224.

2) *Occo Scarl*, Voorbericht.

3) *Arend*, II, 2e stuk, 111. — *Occo Scarl*, 136—138. — *Winsemius*, 186. — *Schotanus*. 164, 165.

Wumkes.nl

Martena wordt bijzonder geroemd om zijn schrander beleid, waardoor hij de toen reeds bestaande partijschappen van Schieringers en Vetkoopers van al te groote uitspattingen terughield. Na zijn dood in 1312 namen echter die verdeeldheden hand over hand toe. Over de benoeming van een Potestaat konden de partijen het zelfs niet eens worden 1). Van dien tweespalt maakte nu graaf *Willem IV* sedert 1324 gebruik, om enkele handelsplaatsen, als Staveren, Bolsward en Harlingen, door bijzondere voorrechten van tollen aan zich te verbinden en er zijne Schouten aan te stellen 2). De Schieringers van Westergo staken echter de grafelijke gebouwen te Staveren in brand. Andere onlusten volgden. En toen graaf *Willem IV* daarop in 1345 een onverhoedschen inval in Staveren deed, blijkt zelfs niet, dat er een Potestaat aanwezig was om weerstand te bieden. Aan de ongeregelde aankomst der vijandelijke schepen dankten echter de Friezen de gelegenheid om tijdig te wapen te snellen en in herhaalde verwoede gevechten de Hollandsche edelen en krijgslieden neder te sabelen. De graaf zelf sneuvelde in den strijd en omstreeks 4000 der zijnen met hem 3).

Eerst vijftig jaren later zou de dood des graven gewroken worden. Hertog *Albrecht van Beijeren* zond, na grootsche voorbereidingen, in 1396 een machtig leger, zooals Holland nooit te voren op de been had gebracht, waaronder zelfs Engelschen, Franschen en Duitschers, naar Friesland, om er het weerbarstig volk ten eenenmale onder zijne macht te brengen. In dit hachelijk tijdgewricht vereenigden zich de Friezen nog eenmaal onder den Potestaat *Juw Juwinga*, „den grooten Fries" zooals de Fransche tijdgenoot Froissard hem noemt, wiens schrander beleid en groote krijgsbekwaamheden in de oorlogen in Pruisen, Hongarije, Turkije, op Rhodus en op Cyprus roemrijk waren ge-

1) *Occo Scarl*, 138. — *Winsemius*, 190.
2) *Fr. Charterb.*, I, 167–200, passim.
Colmjon, Oorkonden, nos. 201—280, passim.
3) *Arend*, II, 2e stuk, 156—158.
Occo Scarl, 138, 142, 143.
Schotanus, 166, 188.

Wumkes.nl

bleken. Maar *Juwinga* sneuvelde reeds in den eersten verwoeden veldslag. De vijand veroverde eenige vaste punten in Friesland. Een tweede leger van omstreeks 20000 man onder 's graven zoon *Willem van Oostervant* volgde in 1398, om het land geheel te onderwerpen. Doch de behaalde voordeelen waren slechts tijdelijk. Nadat ook in 1399 en 1400 telkens geduchte versterkingen waren gezonden, zag de graaf zich reeds in 1401 genoodzaakt een vredeverdrag te sluiten, dat vervolgens herhaaldelijk werd vernieuwd, en waarbij hem van zijn grootsche ondernemingen niets restte, dan alleen Staveren, dat later, in 1414, door de Schieringers werd hernomen 1).

Nu het gevaar voorbij was, werd tijdens het vredeverdrag, nog eenmaal ten landsdage een ernstige poging aangewend, om weer een algemeenen Potestaat aan te stellen. Thans echter bleken de partijschappen nog erger te zijn dan ooit te voren. Drie achtereenvolgens benoemde edelen, als *Sicke Dekama*, *Galo Hania* en *Odo Botnia* weigerden in dien stand van zaken de hun opgedragen waardigheid te aanvaarden. En het slot was, dat de Schieringers in Westergo en de Vetkoopers in Oostergo elk een hoofdman kozen in zaken van oorlog, als *Haring Harinxma* te Heeg voor Westergo en *Siurd Wiarda* te Goutum voor Oostergo, doch, volgens de meest nauwkeurige berichten, zonder den titel en de waardigheid van *Potestaat* 2)

Hiermede nam de instelling van Potestaten *feitelijk* een einde. De partijschappen en de burgeroorlogen in dit gewest woedden gedurende de geheele 15e eeuw op verschrikkelijke wijze. De anarchie steeg ten toppunt. De edelingen vernietigden elkander en sleepten de landelijke bevolking als hunne aanhangers mede ten verderve.

---

1) *Verwijs*, De oorlogen van hertog Albrecht van Beijeren met de Friezen. Uitg. Hist. Gen. 1869. Inleiding 1—118.

F. Sjoerds, Jaarb. IV, 93, 105—112 en 322—324.

2) *Occo van Scarl*, 154—156.

Worp van Thabor, II, 2.

Schotanus, 229.

Anders: *Winsemius*, 225 en *F. Sjoerds*, IV, 112, die hen als Potestaten betitelen.

Wumkes.nl

Te vergeefs echter trachtten ook thans weder Hollands machtige graven uit het huis van Bourgondie, als hertog *Filips* en *Karel de Stoute* achtereenvolgens het oppergezag te verkrijgen, door de poging om in hunnen naam een Potestaat te doen aanstellen 1). Te vergeefs ook oefenden de Duitsche keizers *Sigismund* en *Frederik III* herhaaldelijk hunnen invloed uit, om, met erkenning van den Privilegebrief, een krachtig bestuur onder een Potestaat te vestigen 2). Eerst toen keizer *Maximiliaan* in 1493, met bevestiging der oude Privilegien, den gestrengen last uitvaardigde, om onder leiding van zijn gezant, een Potestaat te kiezen, daar dit anders van zijnentwege zou geschieden, eerst toen benoemden de Friesche edelingen, bij groote meerderheid van stemmen, den algemeen geachten *Juw Dekama* tot die waardigheid 3).

Dekama was de laatste Potestaat door de Friezen gekozen. Maar hij miste de kracht, om de partijschappen te beteugelen. De onafhankelijkheid van Friesland neigde ten val. In 1498 schonk de keizer dit gewest aan den hertog *Albrecht van Saksen* als Regent met den titel van *Potestaat, voor zich en zijne erfgenamen en nakomelingen. (Gubernatorem cum nomine Potestatis, omneque hoc jus ad haeredes et posteros ejus.)*

De Friesche vrijheid had zich zelve vernietigd!

1) *Fr. Chartb.* I, 589, 592—596 en 626, 628, 631, 637.
2) *V. Richth.*, Unters. II, Band I, 293, 273.
Fr. Chartb., I, 592—596, 682, 727.
3) *Fr. Chartb.* I, 764.
Vrije Fries VII. *Van Sminia*, 257—273.
4) *Fr. Chart.* I, 784, 786 en 789.

Wumkes.nl

§ 6.

Recht en Rechtspleging.

Naast groote eenvormigheid van bestuur, had het wijze inzicht van keizer Karel aan de verschillende volken van zijn uitgestrekt rijk, vaak zeer onderscheiden in ras en rechtsgewoonten, hun eigen volksrecht gelaten. Reeds lang te voren hadden eenige volken, die voorheen aan de groote volksverhuizingen hadden deelgenomen, zooals de Salische en de Ripuarische Franken, de Allemannen, de Bourgondiërs en de West-Gothen, hun recht doen opteekenen, om het onder de vreemde omgeving zoo zuiver mogelijk te handhaven 1). Waar dit nog niet was geschied, gelastte thans de groote vorst en staatsman het recht te herzien, in schrift te brengen en naar den eisch des tijds aan te vullen 2). Dit geschiedde ook met de wetten der Friezen en der Saksen.

De *Lex Frisionum*, wet der Friezen, was daarvan hier het gevolg. Maar onjuist ware het aan te nemen, dat deze, in den vorm waarin zij bewaard is gebleven, geheel van dien tijd afkomstig zou zijn. Naast een ouden kern van het volksrecht, dat in het Friesche stamland van kracht was en met sommige wijzigingen ook ten westen van het Flie tot aan Sincfal en ten oosten van de Lauwers tot aan de Wezer van toepassing was gemaakt, komen er verscheidene bepalingen in voor als aanvullingen, die eensdeels overeenkomen met die van andere Oud-Germaansche wetten, inzonderheid van die der Allemannen, anderdeels het gevolg

1) *Brünner*, Deutsche Rechtsgesch. I, 282—353.

2) *Pertz*, I, Ann. Laurish. 39. „Imperator fecit omnes leges in regno „suo legere et tradere unicuique homini legem suam et emendare ubicum„que necesse fuit, et emendatam legem scribere."

Pertz, II, Ann. Einhardi, 458. „Omnium nationum, quae sub ejus do„minatu erant, jura, quae scripta non erant, describere ac literis mandari fecit."

Wumkes.nl

zijn van de Frankische opperheerschappij en van de invoering van het Christendom. Later zijn er nieuwe toevoegselen aangehecht van de rechtsgeleerden *Wulemar* en *Saxmund*. En hoogstwaarschijnlijk zijn vervolgens verschillende kantteekeningen, die door de gebruikers bij de toepassing der wet waren gemaakt, door latere afschrijvers in den tekst opgenomen 1), zoodat aan de wet, gelijk wij die thans kennen, niet een officieel karakter kan worden toegekend. Niettemin geeft zij een vrij nauwkeurig overzicht over den rechtstoestand der Friezen in dit tijdperk.

Zeer aanmerkelijk is het verschil tusschen deze wet en die der Saksen. Bij de laatsten, die zoo lang en zoo hardnekkig de macht van den grooten keizer hadden getrotseerd, werden tal van nieuwe bepalingen, met afschrikwekkende straffen, ingevoerd. De doodstraf werd er bedreigd op trouwbreuk jegens den keizer, vijandelijkheden tegen de regeering of tegen de Christenen, manslag van een geestelijke of van den meester, onttrekking aan den doop, huwelijk met een heiden, verbranding van lijken, begrafenis in ongewijde aarde en kerkbrand en kerkroof. Slechts berouwvolle biecht aan den prieter kon meermalen tot verlichting van straf leiden 2)

Bij de Friezen daarentegen bleef de oude onschendbaarheid van den persoon gehandhaafd. Het beginsel van persoonlijke vrijheid duldde er geen straf aan lijf of leden.

---

1) *Lintelo de Geer*, Naschrift op de Lex Fris. Uitg. Fr. Gen. 186—195. *Pols*, Themis XVII, 578 en volg.

I. Telting, Nasprokkelingen, Themis LI, met de vermelding van de gevoelens van andere schrijvers.

V. Richth, Lex Fris. Uitg. Fr. Gen. Voorrede I—XLVIII, met afwijkende meening.

Verg. voorts *Waitz*, t. a. p., III, 144. 145.

En *Brünner*, t. a. p. I, 340—345

2) *Waitz*, t. a. p., III, 123—125. Later, in 792, werden echter op den rijksdag te Aken de strenge bepalingen verzacht. Zie t. a. p., 130.

Wumkes.nl

Alle misdrijven konden worden geboet door een deel van het vermogen, naar mate van de zwaarte van het strafbaar feit en naar verhouding van den stand van den beleediger en den beleedigde. Met uiterste nauwkeurigheid was voor verschillende misdrijven dit boetestelsel berekend; vooral voor verwondingen was het tot de fijnste onderscheidingen uitgewerkt. Het bestond deels in *weergeld*, als zoengeld voor den beleedigde, deels in *vredegeld* aan den vorst (*ad partem regis*), voor de geschonden volksvrede 1).

Opmerkelijk is het, dat deze onschendbaarheid van den persoon niet alleen gold voor de *vrijen* en *edelen*, die, als de rechthebbenden op den bodem, het eigenlijk volk geacht werden uit te maken, maar ook voor de onderhoorige *liten* 2). Reeds vroeger is gebleken, dat nergens in de Germaansche landen het wettelijk verschil tusschen de standen van edelen, vrijen en liten zoo gering was als in Friesland tusschen Flie en Lauwers. Naar de verhouding van hun weergeld stonden ze tot elkander als $1^1/_2$, 1 en $^2/_3$. Ten westen van het Flie en ten oosten van de Lauwers was die verhouding echter als 2, 1 en $^1/_2$, terwijl bij de meeste andere Germaansche volken het verschil vooral tusschen edelen en vrijen veelal nog grooter was 3). Ook overigens

1) *Lex Fris.* passim en vooral in tit. I en XXII.
2) Zie omtrent deze onderscheiding, hier vóór, bl. 508—511.
3) Zie hier vóór bl. 599 en 600.

Dit gering verschil van standen, waardoor de democratische toestand gehandhaafd bleef, heeft volgens sommige geschiedschrijvers belangrijken invloed uitgeoefend op de latere staatkundige instellingen.

Zie *Gaupp*, German. Ansiedlungen, 120 en vooral 428, waar hij zegt: „Waar de aristocratie het geringst wortel heeft geschoten, daar heeft ook „het leenstelsel slechts in geringe mate kunnen gedijen. Daarom heeft „het b. v. in Friesland nooit te huis behoord, terwijl het land toch even „zoo goed als het overige door de feudaal-inrichting omspannen Duitsch-„land, vroeger een deel van het Frankische en later van het Duitsche rijk „geweest is."

Verg. *Wirth*, Gesch. der Deutschen, I 157.

Waarschijnlijk was de vlottende toestand van het grafelijk gezag, toen de graven veelal buiten Friesland gevestigd waren, of somtijds zelfs geheel ontbraken, daarop mede van grooten invloed. Zie Prof. *Blok*, Friesche toestanden in de Middeleeuwen. Vaderl. Gesch. en Oudh. 3e reeks, 6e deel, bl. 37—41.

Wumkes.nl

was in Friesland het verschil tusschen den lite en den vrije geringer dan elders. Hier kon de lite eigendom verwerven: hij was in staat weergeld en vredegeld te betalen en kon zich zelfs vrij koopen; hier had hij ook recht om in volksvergaderingen en gerechten zijne klachten in te brengen en door medezweerders te staven; zelfs was hij gerechtigd, om de wapenen aan te gorden en mede ten strijde te trekken 1). Echter werd op zijne persoonlijke onschendbaarheid eene uitzondering gemaakt, ingeval hij zijn meester had doodgeslagen; daarvoor werd hij, evenals de slaaf, ter dood gegeeseld 2).

Allengs echter verdween het verschil tusschen de gewone vrijen en de liten meer en meer. In het maatschappelijk leven was dat verschil somtijds reeds zoo weinig merkbaar, dat de wet zelfs voorzag in het geval, dat een lite in het huwelijk trad met een vrije vrouw, zonder dat deze met zijn stand bekend was 3). En in het volgende volksrecht is nog slechts een paar malen van liten of *lethar-slachteman* meer sprake. Zij komen daarin meer gewoonlijk voor als *landzaten*, die bij overeenkomst met den landheer diens gronden voor een bepaalden tijd en tegen vastgestelden prijs in huur of pacht hadden 4).

De tijd was echter nog niet aangebroken, om ook den slaaf naar rechte als persoon te erkennen. Hij werd in de wet nog in éénen zin, tegelijk met het paard en het rund, als voorwerp van bezit vermeld 5). Elders werd hij ook, evenals elke andere koopwaar, *mancipium* ge-

---

1) *Lex Fris.* I, 4, 7, 10; — II, 5, 8, 9; — III, 4; — XI, 1 en 2; — XVII, 1.

2) *Lex Fris.*, XX, 3.

3) *Lex Fris.*, VI.

4) *V. Richth.*, Rechtsqu., 395, 420.
Wierdsma, O. F. W., 65, 188.

5) *Lex Fris.* II, 11.

Wumkes.nl

noemd 1). Toch was door den invloed van het Christendom zijn toestand reeds eenigermate verbeterd. Verkoop van slaven aan heidensche volken was op gestrenge straf verboden. Sommigen, wier beroep op bijzonderen prijs werd gesteld, als goudsmeden, citherspelers en weefsters genoten, volgens de latere toevoegselen aan de wet, bijzondere bescherming. En als de jonge slavin als speelmeisje, *(bortmagad)* diende bij de kinderen van edelen of vrijen, werd aanranding van hare eerbaarheid drievoudig gestraft 2).

Overigens is de invloed van de Christelijke kerk ook in verschillende andere opzichten merkbaar. Aan vredeloozen, die nog aan persoonlijke veeten waren overgelaten, strekte de kerk, evenals zijn huis, tot vrijplaats. Manslag in of op de aanhoorigheid der kerk werd negenvoudig geboet. De dag des Heeren moest geheiligd worden. Zondagsarbeid was op zware straf verboden, en opmerkelijk is het, dat die straf ten oosten van de Lauwers, waar de Christelijke godsdienst zoo lang was tegengehouden, driemaal hooger was dan elders. De slaaf werd er voor gegeeseld, tenzij zijn heer de boete betaalde 3).

---

1) *Dronke*, Trad. Fuld. in Fresia, 42—51.

Schannat. idem, 312—316, en *Lex Fris.* XVII, 5.

2) *Lex Fris.*, XIII, XVII, 5: Jud. Wulemari, 10 en 11.

Omtrent de beteekenis van *bortmagad* bestaat verschil van meening. *V. Richth.* acht den vorm *bort* in de Friesche taal onbekend en verandert dien in *bord*, niettegenstaande de *t* in *d* in het Friesch scherp werden onderscheiden. Naar de beteekenis van *bord* als plank, verklaart hij het woord als het meisje, dat de planken op de schragen legt, om de tafel aan te richten, dus als *tafelmeisje.*

De vorm *bort* is echter de stam van *bortia*, later *bortje*, thans *boartsje*, spelen, en wordt in de Oud-Friesche *Jurisprud. Fris.* gevonden in *boertlikheid*, speelschheid. Nog heden ten dage leeft in de Friesche taal het woord *boartfaem* en *boartfamke* voort als *speelmeisje.* Verg. *Halb.* Lex Fris. op *bortje*, *boartje* en *boartfaem*, en het Friesch Woordenboek op dezelfde woorden.

1) *Lex Fris.*, XVII, 2; — XVIII en Addit I.

Wumkes.nl

Ook bij de rechtspleging werd de oud-Friesche eed vervangen door een godsdienstige. Zwoeren oudtijds de vrijen en edelen op hun kleed, terwijl ze met de linkerhand de linkerzijde van den schootrok opnamen en twee vingers van de rechterhand daarop legden 1), van nu af aan zwoeren ze op de heiligdommen der kerk, de reliquien. Dit werd de gewijde eed, *wyth-eed,* genoemd. Die eed was een der gewichtigste bewijsmiddelen. Beide partijen werden daartoe toegelaten. Maar de eed van hen alleen was niet voldoende. Elke partij moest medezweerders van zijn eigen staud medebrengen, die de geloofwaardigheid van zijne verklaring bevestigden. Hun aantal was verschillend naar den stand van den persoon en het gewicht der zaak. De edelingen, het geringst in aantal, hadden een kleiner getal medezweerders; de liten, die het talrijkst waren, hadden de meeste. Betrof het de aanklacht van een der zwaarste misdrijven: doodslag van een edeling, dan moest de edeling elf medezweerders meebrengen, alzoo twaalf te zamen; de gewone vrije kwam met zijn achttienen; de lite met zijn zes en dertigen. Dit heette *twaalve-saam, achttien-saam, zesendertig-saam* zweren. Bij geringere misdrijven was echter het getal medezweerders naar evenredigheid veel geringer 2). De slaaf, die niet gold voor een persoon, mocht geen eed afleggen. Voor hem zwoer zijn meester, indien deze het verkoos.

---

1) *Lex Fris.,* III, 5 en 6 en de Annot. van *V. Richth.* p. 48 noot 44.
V. Richth. Wörterb. in voce *gare,* schootrok.

2) *Lex Fris.* tit. I, en volg.
V. Richth., Rechtsqu. passim.
Idem Wörterb. in vocibus, *twilifusum, sexasum,* etc.
Opmerkelijk is het, dat in de tegenwoordige Friesche taal dergelijke versameltallen van bij elkander behoorende personen zijn blijven bestaan, als *saunre-som, toolve-som,* enz.

Wumkes.nl

Waar echter menschelijk oordeel te kort schoot om het bewijs der waarheid te vinden, werd veelal de beslissing opgedragen aan het Godsoordeel. In de *Lex Frisionum* vinden we daarvan enkele voorbeelden, als de tweekamp en het lot 1). Keizer Karel vorderde dat het Godsoordeel algemeen vertrouwen zou genieten 2). En in het volgende Friesche volksrecht komen daarvan menigvuldige voorbeelden voor. Bij edelen en vrijen, die gerechtigd waren het zwaard te dragen, besliste het tweegevecht, de zwaardkamp; de lagere standen, als liten en slaven, werden toen meestal onderworpen aan de heetijzer- of de heetwaterproef, en zelden zekerlijk zullen ze daaraan ongedeerd zijn ontkomen 3).

Omtrent de rechterlijke inrichting geeft echter de *Lex Frisionium* slechts een tweetal aanwijzingen. Wij kennen haar evenwel meer volledig uit het volksrecht van het eerstvolgend tijdperk. En daaruit in verband met de bedoelde aanwijzingen, mogen wij afleiden, door welke instellingen de rechtspraak ook in het nu behandeld tijdperk werd uitgeoefend.

Misdrijven, lezen we in de *Lex*, konden worden aangebracht in de volksvergadering, *(in placito publico, coram judicibus)* 4). Dit oud Germaansch beginsel was dus gehandhaafd. Keizer Karel had de volksvergaderingen in stand gelaten, maar beperkt tot drie in het jaar, *tria placita generalia* 5). En deze blijken ook later steeds te zijn gehouden. Alle vrije mannen waren verplicht jaarlijks „de

1) *Lex Fris.* V, 1; XI, 3; XIV, 1, 3 en 7.

2) *Waitz*, IV, 35, met aanh. van het Capit. Aquisgr. 809, c. 25, p. 157: „Ut omnis homo judicium Dei credat, absque ulla dubitatione."

3) *V. Richth.*,, Rechtsqu. 329—394.
Wierdsma, O. F. W., 48—64.

4) *Lex Fris.*, XIV, 4.

5) Zie hier vóór 722 en 723.
Waitz, Deutsche Verfass. Gesch.. IV, 303.

Wumkes.nl

„drie volksgerechten, *thria liud thinga,* bij te wonen, die „hun van 's koningswege geboden waren te houden en te „gehoorzamen", zegt het Volksrecht 1).

Een andere plaats van de *Lex* leert ons, dat één rechter de uitspraak deed 2). In het daar beschreven geval formuleerde hij den eed, dien de ontkennende beklaagde moest afleggen. Die rechter was ongetwijfeld de door het volk gekozen *asega.*

Reeds vroeger hebben we uitvoerig trachten aan te toonen, dat van ouds de *frana* en de *asega*, in de districten, waarin de Friesche gouwen toen reeds moeten verdeeld geweest zijn, de hoofdpersonen in het gerecht waren. De frana vertegenwoordigde er het regeeringsgezag. En ook in het volgende Friesche volksrecht was hij met dezelfde waardigheid bekleed 3). Toen was hij er de vertegenwoordiger van den graaf en leidde als zoodanig de terechtzittingen. Alleen was zijn ambtstitel in de officieele taal destijds veranderd in dien van *skelta* (*scultetus*, schuldvorderaar), terwijl echter in de Friesche wetstaal de oude benaming van frana, nog zeer langen tijd, als van eenerlei beteekenis, gebruikelijk bleef 4).

Maar aan den frana of skelta was niet de beslissing opgedragen. Nevens hem zat van ouds mede als hoofdpersoon in den gerichte de *asega*, de rechtspreker, die het oordeel velde en de vonnissen wees 5). Onder de vroegere volksregee-

---

1) *V. Richth.*, Rechtsqu. 41.
Wierdsma, O. F. W., 149.
Heck, Alt-Fries, Gerichts Verfass., 30 en 31.

2) *Lex Fris.*, IV, 2.

3) *Heck*, t. a. p., 36—42.

4) Zie hier vóór bl. 605—614.
V. Richth., Wörterb. in voce *Frana.*
Heck, t. a. p., 37.

5) *Heck*, t. a. p., 49 en 68, § 7 en den daar vermelden strijd, of hij alleen de *wet* toepaste, of ook het *oordeel* velde.

Wumkes.nl

ring door het volk zelf daartoe aangewezen, was hij bij uitnemendheid de vertegenwoordiger van het volk bij de rechtspleging. Dit blijkt hij ook later te zijn gebleven, met de eenige beperking, dat hij den eed aflegde aan het oppergezag. „De asega" lezen we, „mag geen vonnis wijzen, „tenzij het volk hem gekozen heeft en hij den eed heeft „afgelegd aan den keizer" 1).

Beide deze Oud-Friesche beginselen, rechtspraak bij de volksvergaderingen, en 's volkskeuze van den rechter aan wien het oordeel en de beslissing was opgedragen, waren dus met meerdere of mindere wijzigingen in stand gebleven.

Op de volksvergaderplaats, *de liuda warf*, of *worpene warf* of *waer* 2), kwamen nog, evenals voorheen, de vrije mannen bij elkander. De frana of skelta leidde er het gerecht, en de asega, na de volksstem te hebben gehoord, sprak er de beslissing uit, die vervolgens door den skelta werd ten uitvoer gelegd. Maar deze volksgerechten, tot drie in het jaar beperkt en bovendien bestemd tot behandeling van algemeene belangen, waren op den duur niet toereikend voor alle rechtzaken. Alleen zware misdaden, als moord-brand en nachtelijke inbraak, en belangrijke burgerrechtelijke zaken, als handhaving van het bezit van bedevaartgangers naar Rome en van teruggekeerde gevangenen der Noormannen, schijnen in lateren tijd nog voor het volksgerecht te zijn gebracht 3).

Nevens het eigenlijk volksgerecht kwam, waarschijnlijk

---

1) *Wierdsma*. O. F. W., 125.

Verg. *Heck*, t. a. p., 60.

2) *Wierdsma*, O. F. W., 40 en 197 verklaart *worpene warf* als opgeworpen hoogte voor de *waer* of het gerecht.

Zóó ook *V. Richth*,, Wörterb. op de woorden *war*, *warf* en *werpa*.

Heck, t. a. p., 30 en Bijlage IV, 422—427 verklaart de woorden als beroepen volksvergadering.

3) *Heck*, t. a. p., 12 noot 13, alsmede bl. 30.

Wumkes.nl

in een volgend tijdperk, een eenvoudiger gerecht tot stand, dat mede in het openbaar, maar veelvuldiger werd gehouden 1). Ook dáár had de frana of skelta de leiding en was den asega de uitspraak opgedragen. Maar deze hoorde er niet meer als voorheen, vóór zijne uitspraak, de stem van het volk. Hij werd alleen bijgestaan door gezworen leden van het gerecht: wettelijke getuigen, *efte orkenen* of *'s konings orkenen* genaamd, die overeenkomst hadden met de schepenen, *scabini*, der Franken. Twaalf waren ze in getal, waarvan de stem der meerderheid, der zeven, voldoende was. Daarom komen ze ook dikwijls voor als de zeven, der twaalve zeven, *der tôlve saun* 2). Allerlei zaken van burger- en strafrechtelijken aard werden hier berecht. De skelta liet het gerecht aan de gezworenen aankondigen en de partijen dagvaarden, door den „*banner*." En in tegenstelling met het volksgerecht werd dit het gebannen gerecht, *bannene thing*, genaamd. Het was vervolgens het *gewone* gerecht.

Behalve de *gewone* districts-gerechten waren er nog een *hoogste* gerecht en talrijke *lagere* dorpsgerechten.

Het hoogste gerecht, waar de graaf zelf voorzat, behandelde waarschijnlijk de zwaarste misdrijven uit de geheele gouw en kan als zoodanig, behalve als *gravengerecht*, ook als *gouwgerecht* worden aangemerkt 3). Waarschijnlijk werd het aanvankelijk gehouden op de volksvergaderplaats. Wij kennen het echter alleen uit een volgend tijdperk, toen de graaf zelden in Friesland was en om de vier jaren een geboden geding *(bodthing)* kon houden, „indien hij het verkoos." Dat was dan een plechtige terechtzitting ten hove. De priesters moesten het lang te voren in hunne kerken aankondigen.

1) *V. Richth.*, Rechtsqu. 390, 395, 397, 412—418.
Wierdsma, O. F. W., 278, 285, 288, 289, 290 en de aanteek. op 30 en 278.
Heck, t. a. p. 93—103.
2) *Heck*, t. a. p., 21—23.

Wumkes.nl

Alle skelta's waren er bij tegenwoordig, en ook dáár was het wederom de asega, die de vonnissen wees 1).

Lagere rechtspersonen waren er in de hoofddorpen, als dorpsrechters, *gariuchters*. Reeds van ouds was daar veelal een dorpshoofd, die als zoodanig orde en recht handhaafde en uit een der oudsten schijnt te zijn aangewezen. Zóó vinden we ook vervolgens nog enkele malen een *alderman*, somtijds ook een *bure eheer* (wet- of rechtheer van de buurt), en meer algemeen een *atta*. Omtrent de beteekenis van *atta* heerscht verschil van gevoelen. *Von Richthofen* houdt den naam, op grond van vele nevenvormen, als o. a. *athe*, *ätte*, *ette*, *aite*, *haite* en *heita*, rechtstreeks verwant aan het nog gebruikelijk Friesche woord *heit*, *heite* (vader). De atte zou dan de dorpsburgervader zijn geweest 2). Prof. *Heck* toont echter op taalkundige gronden aan, dat *aitha* oudtijds *eed* beteekende en *aththa*, *eththa* een beëedigde, gezworene 3). Als zoodanig komt de *atta* ook voor, als hij den schouw uitoefende over dijken en wegen, of misdrijven onderzocht, die hij voor het gewone skelta-gerecht bracht. Daarenboven was hij evenwel gerechtigd kleine geschillen te vereffenen en geringe overtredingen te straffen. Driemaal 's jaars hield hij daartoe een wettelijk geding 4). En later vinden wij zijne rechtsmacht tot nauwkeurig aangewezen geringe zaken bepaald 5). In volgende eeuwen werd daarop nog teruggewezen, toen den grietmannen werd gelast, „in elk dorp hunner grietenij

1) *V. Richth.*, Rechtsqu. 390, 391, 396, 410.
Wierdsma, O. F. W., 34—39, 71—75. 271—283.
Heck, t. a. p., 21—23.

2) *V. Richth.*, Wörterb. in voce *Atha*.

3) *Heck*, t. a. p., 93 en 94.

4) *Hettema*, O. F. W., Uitg. Fr. Gen. II, 83, waar aan het eerste der 24 Landrechten wordt toegevoegd: „Dit is een dorp, waar kinderdoop, begrafenis en de drie wettelijke gedingen plaats hebben."
Verg. *Heck*, t. a. p., 28 in noot 37.

5) *Wierdsma*, O. F. W., 301, 304, 307, 326, 332, 334, 337.

Wumkes.nl

„uit de verstandigsten een rechter te ordineeren, die alle „macht en bevel zou hebben, zooals voormaals de *atta* „gehad had" 1).

De Friezen dankten alzoo aan koning Karel, dat hun volksrecht was herzien en in geschrift gebracht, en de toepassing er van op hechtere grondslagen was geregeld. Bij belangrijke hervorming in de rechtspleging, later meer in overeenstemming gebracht met de instellingen elders in het Frankische rijk, waren gewichtige Oud-Friesche beginselen bewaard gebleven. Behalve de invloed van het volkselement, was openbaarheid, als de zekerste waarborg tegen willekeur, bij elke rechtspraak gehandhaafd.

§ 7.

De Christelijke Kerk.

Had de groote Karel getracht overal orde en recht te brengen door geheele hervorming van het bestuur en de rechtspraak in zijne landen: naar zijne verhevene inzichten, zou tevens de geest des Christendoms tot beschaving der bevolking leiden.

Reeds onder koning Pepijn werd Friesland ten westen van de Lauwers een Christenland genoemd 2). Karel zelf had het oostelijk deel onderworpen en er door Liudger en Willehad en Christelijke kerk doen vestigen. Ook het hooger kerkelijk bestuur had hij geregeld. Het eerst gekerstend deel des lands, waaronder Friesland tusschen Flie en Lauwers, stond voortaan onder den bissehop van Utrecht; ten oosten van de Lauwers behoorden de gouwen

1) Fr. Charterb., II, 42.
2) Zie hier vóór bl. 671.

Wumkes.nl

van de tegenwoordige provincie Groningen, met nog een tweetal in Oost-Friesland tot het bisdom Munster, en de overige Friesche gouwen tot aan de Wezer en een drietal Saksische onder dat van Bremen 1). Voortdurend werden nieuwe Christen-gemeenten gesticht. Alle ingezetenen waren verplicht, zich te laten doopen.

Keizer Karel had dus zijne organisatie tot stand gebracht. Was daarmede ook de geest des Christendoms tot allen doorgedrongen? Natuurlijk niet. De ingewortelde heidensche begrippen lieten zich niet op eens uitroeien; het Christendom zich niet door het zwaard opdringen. Eene overtuiging dringt niet in het menschelijk gemoed, zoolang de rede haar den toegang niet heeft geopend. Bij velen bestond het Christendom slechts in naam. De oude goden bleven, zelfs tot in nog veel later eeuwen, als goede of kwade geesten, in het brein der groote menigte rondwaren 2).

Toch had de marteldood van Bonifacius reeds groote geestdrift voor het Christendom gewekt. Velen hadden door daden van hunne verontwaardiging doen blijken over den afgrijselijken moord van den Godsman. Weldra was nabij de plaats des onheils eene kerk gesticht op eene hooge terp, die daartoe vooraf, ingevolge een volksbesluit, door een verbazend aantal menschen was opgeworpen Willehad was er gekomen en met eerbewijzen ontvangen. Verscheidene jaren had hij er gearbeid en ook de jeugd onderwezen. Liudger was hem opgevolgd en had in den wijden omtrek verscheidene gemeenten gesticht, kerken opgericht en vereenigingen voor het geestelijk leven tot stand gebracht. Dokkum was de kweekschool geworden

1) Zie hier vóór bl, 685—688,

2) *Roijaards*, Invoering van het Christendom, 351 en 363.
Diest Lorgion, Invoering, 149.

Wumkes.nl

van Christenleeraren voor het geheel het noorden des lands, ook in de oostelijke gouwen tot aan de Wezer 1).

Verrassend vooral blijkt de diepe indruk te zijn geweest, dien Bonifacius bij de Friezen had achtergelaten. Zeer talrijke en hoogst belangrijke schenkingen aan zijne abdij te Fulda, van het meerendeel der noordelijke gouwen, leveren daarvan een treffend bewijs.

Alleen uit Oostergo en Westergo kennen we, voor zoover de namen der plaatsen vanwaar ze kwamen nog herkend worden, minstens een vijftigtal schenkingen van landerijen en een vijfentwintigtal jaarlijksche uitkeeringen aan evengenoemde abdij. Personen van zeer verschillenden maatschappelijken rang hadden daartoe bijgedragen. Groote en kleine uitgestrektheden lands, waarop van één tot meer en zelfs tot twintig en veertig stuks rundvee konden worden geweid, waren er geschonken; ja, zelfs geheele bezittingen van weiden en velden, bosschen en wateren, gebouwen en onderhoorige bevolking, waren onder de schenkingen begrepen 2).

Ook andere abdijen werden rijkelijk begiftigd. Die van Liudger te Werden aan de Rhoer ontving onder andere verschillende landerijen uit de Friesche gouwen, waarvan Westergo en Suthergo met name worden genoemd 3). En in latere tijden vinden we ook de beroemde abdij van Corvey aan de Wezer, in het bezit van verschillende eigendommen in dit gewest, waaronder het patronaatrecht van eene kerk te *Liuwert*, later ook vermeld als *Liuwert*, (Leeuwarden)

---

1) Zie hier vóór bl. 667—671.

2) *Dronke*, Tradit. et Antiqu. Fuld. 42—51 en 67—68.
Schannat, Corpus Trad. Fuld. 312—316.
V. d. Bergh, Midd. Ned. Geogr. 1e uitg. 255, waar hij aantoont, dat deze schenkingen in het laatst der 8e eeuw zijn geschied.

3) *Colmjon*, Oorkonden, bl. 3, nos. 13 en 15, met de daar aangehaalde gsschiedbronnen.

Wumkes.nl

en een landgoed *Merthen* (Martena?) aldaar, benevens de *villa* (dorp of landgoed) *Camminga-hunderi* in Westergo, met ruim 120 juk lands, vroeger door keizer Lodewijk den Vrome aan graaf Gerolf geschonken 1).

„De leer", zegt de hoogleeraar Moll, „dat men door goede „werken het hoogste heil bij God verdienen kon, was door „Willebrord en Bonifacius luide verkondigd en door de „wetten van Karel den Groote ingescherpt" 2). En dat zij bij de Friezen, aan het einde van de achtste eeuw gereeden ingang had gevonden, wordt door de vermelde feiten krachtig bewezen.

Thans echter wachtte de Christenheid hier te lande een zware strijd. De heidensche drommen van het noorden bestormden deze landen gedurende bijna de geheele 9e en een deel der 10e eeuw. Schier jaarlijks herhaalden ze hunne tochten. Plundering en verwoesting, moord en brand volgden hen op hunne schreden 3). Het behalen van buit was ongetwijfeld hun voornaamste doel: maar hun godsdienst prikkelde daarbij hunnen moed. Heldenmoed werd naar hun voorvaderlijk geloof als de grootste deugd vereerd, en de buit op den vijand behaald, was het bewijs, dat zij zich die eer hadden waardig gemaakt. Dat roemwekkend geloof der vaderen hadden Friezen en Saksen verzaakt. Vroeger hunne geloofsgenooten, hadden ze zelfs hunne tempels opgeofferd aan de Franken, die ze van de kostbare heiligdommen hadden geplunderd. Geestdrift voor dien vernietigden godsdienst, bezielde thans de Noren op hunne rooftochten. Verwoed wierpen ze zich het eerst op de kerken der Christenen, waar hun de rijkste draagbare

1) Vergel. hierover de Bijlage, bl. 616—623, en *Verwijs*, Abdij van Corvey, bl. 12, 22, 25 en de aanteek. ald. 8—18, 46 en volg.

2) *Moll*, Kerkgesch. I, 461.

3) Zie hier vóór bl. 693—714.

Wumkes.nl

schatten ten prooi vielen. De schoone en volkrijke kustplaatsen, vroeger door Liudger geroemd, waar hij verscheidene kerken had gesticht, werden nauw eene eeuw later door diens levensbeschrijver woest en verlaten gevonden, de kerken geplunderd en verbrand, de leeraren verjaagd of vermoord, hunne woningen vernietigd 1). De rooftochten der Noren hadden in zooverre tegelijk het karakter van een godsdienstoorlog. Maar dat wekte wederkeerig de geestdrift bij de Friezen. Vertrouwen op den Heer bezielde ook hen bij de verdediging. „De Friezen riepen den „Heer aan, die hen reeds zoo dikwijls van de Noormannen „hadden verlost", zeggen de uitvoerige berichten van de jaarboeken van Fulda, over den geweldigen inval der Noren onder hunnen aanvoerder Heriold, toen deze, in het jaar 873, na een verlies van duizende manschappen, bij een smaadvol verdrag, genoodzaakt was, met afstand van den behaalden buit, terug te trekken 2). Hadden de Friezen vroeger gestreden voor hunne onafhankelijkheid onder het Oud-Germaansche godendom, thans vochten ze voor hunne persoonlijke vrijheid, hun have en goed, onder aanroeping van den God der Christenen. Daardoor vond de nieuwe godsdienst juist in den strijd tegen de heidenen een krachtige versterking 3).

Even als in den strijd, openbaarde zich de vrome zin der Friezen ook in eene meer vreedzame uiting, door bedevaarten naar het heilige Rome, waar de Stedehouder van Christus zetelde. Reeds Liudger was met zijne broeders Hildegrim en Gerbert derwaarts getogen en er twee en een half jaar verbleven 4). Later werd zijn voorbeeld voortdurend door gansche scharen gevolgd. Aan het einde

1) *Pertz* II, Vita Liudgeri van Altfridus, 412 en 413.
2) Zie hier vóór bl. 706 en 707.
3) Verg. hierover *Roijaards*, t. a. p., 370—381 en 391.
4) Zie hier vóór bl. 679 en 680.

Wumkes.nl

der 8e eeuw, hadden de Friezen er reeds eene vereeniging, eene *scola*, met een vereenigingsgebouw, eene burcht. Weldra ook eene kerk, in de onmiddelijke nabijheid van de luisterrijke St. Pieterskerk. Met de vereenigingen van andere natiën verdedigden ze deze tegen de herhaalde aanvallen der Saracenen. En toen Paus Leo IV, in de jaren 849 tot 854, zijn heiligdom tegelijk met de wijken der vreemde natiën, ter beveiliging tegen die zuidelijke heidenen, door een sterken muur aan de eigenlijke stad had getrokken, toen bleek hoe algemeen de pelgrimstochten der Friezen naar Rome waren. Niet alleen aanzienlijken, maar personen van elken rang en stand namen er aan deel. Nevens de kerk werd nog een gebouw opgericht, dat met rijke fondsen werd begiftigd, opdat ook arme pelgrims daar te allen tijde huisvesting en onderhoud konden genieten. Die fondsen waren toevertrouwd aan het klooster van St. Maarten. En het vermoeden is niet ongegrond, dat vele jeugdige Friezen daar onder leiding der kloosterlingen tot den geestelijken stand zullen zijn bevorderd. Ook in volgende eeuwen bleven de bedevaarten naar Rome voortduren. De latere Friesche wetten bevatten verschillende bepalingen ter waarborging van vrede en veiligheid op de tochten en ter handhaving van de bezittingen der Rome-vaarders *(Rom-fara)*. En nog in de 13e eeuw hadden jaarlijksche tochten naar Rome plaats 1).

Aanzienlijk is ook het aantal Friezen, dat zich wijdde aan den geestelijken stand. In de abdij van Liudger te Werden bevonden zich onder de kloosterlingen doorgaans

1) Zie hier vóór *Bijlage*, bl. 739—741.
Mr. W. B. S. Boeles, Vrije Fries, XIII, 1—16.
Dr. J. H. Halbertsma, Vrije Fries, XI, 145 en volg.
Kroniek van Emo en Menco, uitg. Hist. Gen. 190.
Colmjon, Oorkonden, p. 3, no. 14, ao. 854.
V. Richth., Rechtsqu., 18, 19, 20, 50, 51, 53.

Wumkes.nl

ook Friezen, van welke sommigen tot de waardigheid van abt opklommen 1). Verschillende Friezen werden zelfs den bisschopszetel waardig gekeurd. Liudger, als zoodanig te Munster aangesteld, werd er opgevolgd door zijn neef Gerfried. Zijn broeder Hildegrim was bisschop te Chalons sur Marne 2). En te Utrecht, voor geheel het toenmalig Friesche land het middelpunt van godsdienstige beschaving, waar vele zonen der aanzienlijken hunne opleiding ontvingen, werd de Fries Tjaard (*Theodardus*), die als bekwaam prediker wordt geroemd, de tweede opvolger van bisschop *Alberik*. In het jaar 828 had de edeling Frederik van Sexbierum, die te Utrecht was opgeleid, overeenkomstig den wensch der geestelijkheid, uit handen van keizer Lodewijk den Vrome, den herderstaf voor dit bisdom ontvangen. Geroemd als ijverig en onverschrokken in de handhaving van de Christelijke plichten der ingezetenen, en doorkneed in de leerstellingen der kerk, werd hij later heilig verklaard. Hij werd er opgevolgd door zijn broeder Alfrik 3).

Merkwaardig zijn de berichten omtrent feiten, die tijdens het kerkelijk ambt van bisschop Frederik te Staveren en omstreken voorvielen. De Friezen hielden er zich zelfs bezig met de diepzinnigste leerstellingen. Maar het begrip van de heilige Drieëenheid was hun te machtig. Daarover rezen er ernstige godsdienstgeschillen. Terwijl de ééne partij zich Jezus schijnt te hebben voorgesteld als God zelf, zou een andere partij den Zoon enkel hebben willen

---

1) *Moll*, t. a. p., 184.

2) *Moll*, t. a. p., 185.

Boeles, Vrije Fries, XIII, 4.

3) *Moll*, t. a. p., 185, 258—261.

Boeles, t. a. p., 4.

De bisschop Radboud, de beroemde nazaat van moederszijde van Frieslands heidenschen koning van dien naam, was volgens *Moll*, 265—269, echter niet uit Friesland, maar uit Frankrijk geboortig.

Wumkes.nl

beschouwen als van goddelijken oorsprong. Bisschop Frederik zou die verschillende opvattingen hebben vergeleken met de oude ketterijen van de Sabellianen en Arianen in de eerste Christengemeenten der oostersche landen 1).

Het bestaan van deze godsdiensttwisten valt, volgens den hooggeleerde *Moll*, op grond van andere historische bewijzen, bezwaarlijk te loochenen; maar de overeenkomst er van met de oude oostersche ketterijen wordt betwijfeld. Toch weet de geleerde schrijver er aannemelijke gronden voor aan te voeren. Den Friezen, zoo lang gehecht aan het geloof hunner vaderen, zweefden nog altijd de begrippen omtrent hunne heidensche goden voor den geest. Ware het dan zoo onnatuurlijk, dat eenerzijds kon worden beweerd, dat, evenals voorheen Wodan somtijds in menschelijke gestalte onder de stervelingen verscheen, zoo ook *Jezus*, die door Bonifacius doorgaans als God was voorgesteld, dezelfde zou zijn geweest als de *Vader*, en dat anderzijds kon worden aangevoerd, dat men zich *Jezus* wel had te denken als van goddelijken oorsprong, maar, even als voorheen de godenzonen, onderworpen aan den *Alfader?*

Hoe dit zij, de twisten, gelijk alle godsdiensttwisten, werden in dit tijdperk onder de ruwe zonen van het noorden met groote hartstochtelijkheid gevoerd. Bisschop Frederik achtte zich genoodzaakt zelf de geschillen te beslechten en reisde over *Almere*, (de latere Zuiderzee) herwaarts. Maar alleen vermocht hij weinig. Daarom liet hij den ijverigen kanunnik Odulfus uit Utrecht overkomen, om gezamenlijk den vrede en de zuivere leer te herstellen. Hij schreef den geestelijken een gebed voor, waarin de heilige Drieëenheid met ernst werd gehandhaafd: een gebed, dat

---

1) *Pertz* XV, Odberti passio Frederici Episcopi, 350, en Vita Odulfi Presbyteri, aldaar, 356—357.
Heringa, Het Oude Staveren, 1 en 2.

Wumkes.nl

in hoofdzaak ook nog in lateren tijd de geloovige gemeente zou hebben gestrekt, tot afwering van booze geesten. Na zijn vertrek bleef Odulfus nog een geruimen tijd in Staveren, waar hij de kerkelijke inrichting regelde, en de kerk verhief tot een Munsterkerk, met een kapittel van twaalf kanunniken. — En nadat hij, na zijn dood tot heilige was verklaard, bleef zijn naam aan de kerk te Staveren verbonden, als aan den heiligen Odulfus gewijd 1).

De invoering van het Christendom had dus reeds belangrijke gevolgen gehad. Zij had geleid tot velerlei vrome werken en tot een opgewekt kerkelijk leven.

Had zij tegelijk een beschavenden invloed uitgeoefend op het zedelijk en maatschappelijk leven? De langdurige en bloedige strijd tegen de heidensche Noormannen was weinig geschikt geweest om de ruwe zeden te verzachten. Maar toen de Friezen, gedurende het grootste gedeelte der 10e eeuw van hunne verschrikkelijke invallen verschoond, zich meer ongestoord aan de werken des vredes hadden kunnen wijden, toen zal ongetwijfeld de stille invloed der Christelijke kerk op de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling niet achterwege zijn gebleven. Bonifacius' les aan de geestelijken: „Weest leermeesters der jeugd," had ingang gevonden. Willehad had te Dokkum de zonen der aanzienlijken onderwezen. Liudger vooral had zich met ijver op het onderwijs aan zijne leerlingen toegelegd 2). Met de voortdurende stichting van nieuwe gemeenten, werden de Christenleeraren steeds meer over het land verspreid. Lezen, schrijven en zingen werd meer en meer beoefend. Verschillende psalmen waren in de landtaal overgebracht: Bernlef toch zong ze zijne landgenooten voor 3) De leeraren, veelal zede-

1) *Moll*, t. a. p., 318 en 374—378.
2) Zie hier vóór 668—671.
Diest Lorgion, Invoering, 133.
3) *Moll*, t. a. p., 350, 351 en 371.
Verg. ook hier vóór bl. 686 en 687.

Wumkes.nl

lijk en verstandelijk beter ontwikkeld dan het algemeen, leefden in de eerste eeuwen, meer dan later, met en onder het volk. Tot zelfs in het begin der 13e eeuw, waren hier gehuwde priesters 1). Zij deelden dus in het familieleven. Hun invloed in het maatschappelijk verkeer, kon niet nalaten een gunstigen invloed uit te oefenen. En hun huwelijksband bevorderde de zedelijkheid, in schrille tegenstelling met de uitspattingen, die hier en daar elders het gedwongen coelibaat somtijds ten gevolge had 2). Het huwelijk, reeds bij de oude Germanen zoo geacht als de hechtste band van het familieleven, waarop de gansche maatschappij berustte, werd bovendien door de Christelijke kerk veredeld, door de gelijkstelling van man en vrouw 3). Dit blijkt ingang te hebben gevonden bij de bevolking. In het volksrecht der volgende eeuw was het den vader verboden zijne dochter tegen haren wil uit te huwelijken 4). En elke inbreuk op het zedelijk huwelijksleven werd een onderwerp voor kerkelijke rechtspraak. 5).

Het gezag der kerk steeg allengs hooger. In dezen tijd, toen het weldadig bestuur van den grooten Karel onder zijn zwakke en ontaarde opvolgers was verlamd, toen zijne staatsinrichting uit elkander was gespat en het recht van den sterkste weer de overhand had verkregen, toen trad de geestelijkheid met steeds klemmender gezag op. Zij

1) Kronick van Emo en Menco, t. a. p., 67, waar de Schrijver klaagt, dat de priesters gehuwd waren en hunne nalatenschappen overlieten aan hunne kinderen, in plaats van aan de kerk.

2) Reeds Bonifacius klaagde daarover in zijne brieven. Zie:
Diest Lorgion, Invoering, 151.
Roijaards, 355.

3) *Moll*, t. a. p., 427.

4) *V. Richth.*, Rechtsqu., 388, § 7.
Wierdsma, O. F. W., 26. § 7.

5) *Wierdsma*, O. F. W., *Syndrieucht*, bl. 217, 221, 227 en 228, §§ 5, 12, 15 en 16 en bl. 251—254, §§ 18, 19, 21 en 22.

Wumkes.nl

werd allengs een macht in den staat, ook in Friesland. En, trots hare gebreken, in die eeuw van wanbestuur, tot heil der bevolking 1). Als een veelal beter een edeler macht in dien tijd, trachtte ze niet alleen door verstandelijken en zedelijken invloed de hartstochten te temperen en het woest geweld in toom te houden, maar zelfs allengs, door krachtdadig optreden, hare eischen klem bij te zetten en onverschrokken hare uitspraken ten uitvoer te brengen. Deze beginselen, toen reeds aanwezig, ontwikkelden zich weldra tot een vastgesteld geestelijk recht, dat wij in de volgende eeuw geregeld vinden, onder den naam van het Friesche *Syndriucht* 2).

Had de eeuw van strijd tegen de Noorsche heidenen het hier ingevoerde Christendom sterker gevestigd, die van het wanbestuur der verbrokkelde staatsmachten leidde zelfs tot wereldlijke macht van de kerk.

§ 8.

Slotwoord.

Overzicht over den maatschappelijken toestand.

Ruim anderhalve eeuw, — van 628 tot 785, — hadden de Friezen, met tusschenpoozen, tegen de machtige Franken voor hunne vrijheid en onafhankelijkheid gestreden. Waren ze ten langen leste overwonnen, hun land was niet uitgeput. Slechts eenmaal in den langdurigen strijd was de kern van het Friesche land, tusschen Flie en Lauwers, het tooneel van den oorlog geweest, toen Karel Martel dit in 734 veroverde. Reeds lang te voren was in het westelijke

1) *Macaulay*, History of England, I, 6, (Tauchnitz edition)). *Guizot*, Geschied. der beschaving, 153 en volg.

2) *Wierdsma*, O. F. W., 201—260.

Wumkes.nl

land der Friezen, door een meer vreedzamen strijd, door Christen-predikers de weg voor het gezag der Franken bereid. En ten laatste was om het oostelijk deel, van de Lauwers tot de Wezer, de verwoede krijg grootendeels op Saksischen grond uitgestreden. Geen verdelgings-oorlog als in Saksen had hier dus gewoed. De bronnen van bestaan waren hier blijven vloeien.

Over het algemeen heerschte er in de achtste eeuw welvaart in het Friesche land.

Waren in het zuiden des lands sommige plaatsen zelfs tot aanzienlijke handelssteden opgeklommen, zooals voornamelijk Utrecht, Tiel en vooral het rijke Duurstede, (*Dorestad*), de stapelplaats van Engelsche handelswaren, ook het tegenwoordig Friesch gewest, mocht zich in algemeene welvaart verheugen. Handel en scheepvaart, landbouw en verschillende industriën bloeiden. Liudger roemde er de bekoorlijke en volkrijke kustplaatsen 1).

Van nature gunstig aan zee gelegen en door talrijke binnenwateren doorsneden, was het als geëigend voor de scheepvaart. Reeds van ouds hadden de Friezen getoond ervaren schippers te zijn. Aan de Romeinen hadden ze als zoodanig onschatbare diensten bewezen; van hen hadden ze wederkeerig een doelmatiger scheepsbouw geleerd. Later hadden ze deelgenomen aan den overtocht naar Brittannie en vervolgens steeds een levendig verkeer met de Angelsaksen gehouden. De scheepvaart had zich steeds verder ontwikkeld. Koning Radboud I had zelfs met een oorlogsvloot den grootschen tocht langs den Rijn tot Keulen volbracht, en er het beleg om de stad geslagen. En toen later Karel Martel op zijne beurt met een sterk bemande vloot het Friesche stamland kwam veroveren, had hij aan

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 412 en 413.

Wumkes.nl

den mond der Middelzee Friesche schepen gevonden, die hem den toegang betwistten 1).

Bovenal was de handel een voortdurende prikkel tot uitbreiding der scheepvaart. Die handel strekte zich uit tot Engeland, Denemarken, Noord-Duitschland en zuidwaarts tot de steden langs den Rijn.

Met de Angelsaksen was van geheel het Friesche land het verkeer steeds levendig. Daar de handelsschepen toen het eenig middel waren voor personenvervoer over zee, leeren we uit het veelvuldig gebruik, dat daarvan tusschen ons land en Engeland gemaakt werd, dat druk verkeer kennen. Voortdurend kwamen Angelsaksische geloofspredikers herwaarts. Wilfried kwam in 677; Wigbert omstreeks 688; Willebrord met zijne medehelpers in 691; Bonifacius eerst in 716 en daarna in 719, en later achtereenvolgens Alubert, Lebuinus en Alcuinus en vele anderen 2). Waarschijnlijk zullen toen de meeste schepen de Rijnmonden zijn binnengevallen en rechtstreeks naar Utrecht of Dorestad zijn gestevend, maar het lijdt nauwlijks twijfel, dat ook het Friesche stamland zijn aandeel in de vaart op Engeland zal gehad hebben. Liudger was tweemalen derwaarts overgestoken, om er de lessen van den beroemden Alcuinus bij te wonen. Tijdens zijn tweede verblijf aldaar had een Friesche handelaar er zich in een strijd gemengd en een edelman verslagen, waardoor een zoodanige veete tegen de Friezen was opgewekt, dat Liudger op een Friesch handelsschip moest terugkeeren. Omstreekf 770 was Willehad van daar naar Dokkum gekomen 3). En nog in 897 zien wij in Engeland de Friezen deelnemen in een strijd aan de zijde van koning Alfred tegen de Denen, waarbij

1) Zie hier vóór bl. 575 en volg., 652 en 661.
2) *Dirks*, Kooph. 165, noot 1.
3) Zie hier vóór bl. 668, 670.

Wumkes.nl

de Friezen Wolfheard, Aebbe en Aetheler en van alle Friezen en Anglen 62 werden verslagen 1). De namen der genoemde mannen wijzen duidelijk op noordelijk Friesland.

De talrijke Angelsaksische munten hier op verschillende plaatsen gevonden, getuigen almede van den handel met de Angelsaksen. Als zoodanig wijzen we op enkele vondsten, als die onder Terwispel nabij het Ouddiep, een zuidelijken tak van de Boorn, die zich in de Middelzee ontlastte, waar omstreeks 150 dier munten werden opgegraven, welke tot de oudste soort behoorden, bekend onder den naam van *Sceatta's* en waarschijnlijk kort na het jaar 600 waren geslagen; voorts op die in de nabijheid van Bolsward aan de Middelzee, dat zich in die eeuwen reeds tot handelsplaats schijnt te hebben ontwikkeld, en bovendien op de belangrijke hoeveelheden in sommige terpen opgedolven, als te Hallum, waar omstreeks 250 in een aarden potje, en te Pingjum nabij Franeker, waar zelfs 400 stuks in een houten kistje, waarschijnlijk in de onrustige tijden van de 8e of de 9e eeuw aan de aarde waren toevertrouwd 2).

De beide laatstgenoemde vondsten, die tevens Oud-Frankische munten bevatten, wijzen tegelijk op den handel met de Franken, waarvoor Staveren zoo uitnemend geschikt lag. Andere feiten bevestigen dien handel. Te Dronrijp werd bij het afgraven van een terp een aarden potje stuk gestooten, bevattende een schat van 30 Merovingische gouden munten en zelfs kostbare gouden lijfsieraden 3). En tijdens de regeering van Lodewijk den Vrome (van 814 tot 840) vinden we een paar voorbeelden opgeteekend van Friesche koop-

1) *Ypeij*, Gesch. der Ned.taal, 161, met aanhaling van *Gibson*, Angelsaks. kron. 99: „Thear weard ofslegen Fulfheard Frysa and Aebbe Frysa and Aethelere Frysa and ealre manna Frysica and Engliscra LXII.

Verg. *Dirks*, Vrije Fries, XII, 270.

2) *Dirks*, Vrije Fries, XII, 243, vooral 274—316.

3) *Dirks*, Vrije Fries, XVII, 143—162.

Wumkes.nl

lieden, die met hunne handelsschepen den Rijn waren opgevaren en bij het klooster St. Goar, als door een goddelijk wonder uit den snellen maalstroom gered, daarvoor rijke geschenken aan het klooster offerden, als de één een pond zilver, *libra argenti*, de ander een kleed van zeer kostbare stof, *vestem holosericam*, (geheel van zijde) waarschijnlijk uit Oostersche landen. Deze voorbeelden, onder andere, slechts ten gevolge van bijzondere gebeurtenissen vermeld, getuigen van den belangrijken handel der Friezen langs den Rijn. Het ruime Almere, de latere Zuiderzee, was daarheen de waterweg. Daar langs was ook Bonifacius met vijftig gezellen herwaarts gekomen, toen hij nabij Dokkum den marteldood onderging. En later kwamen ook bisschop Frederik en weldra daarna de kanunnik Odulfus langs denzelfden waterweg naar Staveren, om daar en in de omstreken de godsdienstwisten te beslechten 2).

De noordelijke Friezen hadden voorts altijd in nauwe betrekking gestaan tot de Saksen en de Denen. Wederkeerig dreven ze handel met elkander. En zelfs nog in de onrustige tijden van de invallen der Noormannen waren de oude handelsbetrekkingen blijven bestaan. Toen de Deensche koning Godfried in 809, na zijn mislukten inval in Friesland, voorwendde vrede te willen sluiten, liet hij door de kooplieden, die toen dit land doorreisden, aan den Frankischen hertog in Friesland het verzoek doen tot eene bijeenkomst van wederzijdsche gezanten 3). En in 826,

---

1) *J. H. van Bolhuis*, in Nijhoff, Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudh, I, 145—148. met aanhaling van Mabillon, Acta SS. O. S. Benedicti, T, II. p. 281.

Verg. *Dirks*, Kooph., 138.

2) Zie hier vóór bl. 666 en 769.

3) *Pertz*, I, Reginonis Chron. 565.

„ Ann. Metens, ad annum 809.

Wumkes.nl

bij het sluiten van een vrede tusschen keizer Lodewijk den Vrome en een anderen Deenschen koning Godfried, werd uitdrukkelijk bepaald, dat de kooplieden van beide volken wederkeerig vrede en veiligheid zouden genieten voor hunnen handel 1).

Alle handel werd hier gedreven door middel van de scheepvaart, en de ervaring hierin van de Friezen werd door keizer Karel zoozeer op prijs gesteld, dat hij er herhaaldelijk gebruik van maakte, eerst in den oorlog tegen de Wilten, later in dien tegen de Avaren 2). En toen de geweldige invallen der Noormannen staatsgevaarlijk begonnen te worden, gelastte hij den Friezen zelfs schepen uit te rusten, om den vijand op hun eigen element te bestrijden 3). Volgens de Friesche kronieken waren het vooral Staveren, Bolsward, Dokkum en Ezum, die daartoe herhaaldelijk „met consent van den lande", schepen in zee brachten 4). Dit geeft ons aanleiding om op de voornaamste handelsplaatsen van Friesland, tusschen Flie en Lauwers, in dit tijdperk, een enkelen blik te werpen.

Op het gewicht van Staveren, wezen we reeds aan heeinde van het tweede tijdperk. Als zetel van het uit voerend bewind verspreidden er de vorsten met hunne hofhouding van bevelhebbers en raadslieden ongetwijfeld reeds eenigen luister. Hier was het waarschijnlijk, dat Aldgillis I, den bisschop Wilfried van York aan zijn hof ontving, en in tegenwoordigheid der geheele hofhouding de gezanten van den Frankischen koning van Neustrië met

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld. ad ann. 826.
2) Zie hier vóór bl. 690—694.
3) Zie hier vóór bl. 697.
4) *Winsemius*, 86 en 87.
Occo Scarl, kwarto uitg. 58, 60, 61 en 76.
F. Sjoerds, Jaarb. I, 460 en 461.

Wumkes.nl

verachting afwees 1). Aldgillis II telde hier onder zijne hofhouding den dapperen hertog Poppo, als zijn raadsman (*dux et consiliarius*) 2). Karel de Groote had er vervolgens den zetel gevestigd van het graafschap Sudergo, later als graafschap Staveren bekend 3). En omstreeks 830 had Odulfus onder bisschop Frederik er de kerk reeds verheven tot een Munster met twaalf kanunniken 4). Bijzonder gunstig voor den handel gelegen aan het Flie en daardoor langs die rivier en het Marsdiep (*Meresdeop*) in verbinding met de Noordzee en zuidwaarts over Almere met Utrecht, was het allengs de voornaamste handelsplaats geworden, vanwaar de waren verder langs de talrijke binnenwateren over het land werden verspreid. Met zijn welbemande schepen op de rivier, schijnt het langen tijd beveiligd te zijn geweest voor de plundertochten der woeste Noren, zoodat het zijn handel voortdurend kon uitbreiden. Eerst aan het einde der 10e eeuw, toen geweldige watervloeden reeds een deel der landen ten westen van het Flie hadden weggeslagen, vonden de Noormannen een breeden waterweg derwaarts, om het op vreeselijke wijze van zijn rijke handelswaren te plunderen. Dit geschiedde in 991 5).

Geringere zekerheid bestaat er omtrent den bloei ook van Bolsward aan het einde van de 8e eeuw. Maar de gunstige ligging op eene hoogte of *ward* aan den zuidwestelijken oever van de Middelzee, in korte verbinding langs de Marne (Mardunge) met het Flie, en de daar gevonden Angelsaksische munten maken het waarschijnlijk,

---

1) Zie hier vóór bl. 632 – 634.
2) Zie bl. 657 en 658.
3) Zie bl. 718.
4) Zie bl. 768 – 770.
5) *Pertz*, V, Ann. Hildesh. Verg. hier vóór bl. 712.

Wumkes.nl

dat het ook reeds destijds zijne handelsschepen naar Engeland zal hebben uitgezonden. Daarom bestaat er grond, om overeenkomstig de berichten der Friesche kronieken aan te nemen, dat het ook zal hebben deelgenomen aan de uitrusting van schepen tegen de Noormannen. In volgende eeuwen was Bolsward een vrij belangrijke koopstad 1).

Dokkum was in het noordoosten van dit gewest, in eenige schoon geringer mate, wat Staveren was in het zuidwesten. Gelegen aan de Ee, nabij den wijden mond van de Lauwers, vond hier de handel een geschikt en veilig oord, zoolang de Noormannen zich nog bepaalden tot het stroopen op de kustplaatsen. Reeds vroegtijdig moet het tot aanzien zijn gekomen. Hoofdplaats van een ondergouw of rechtsdistrict, waar volksvergaderingen en volksgerechten werden gehouden, was het ook onder de Franken de zetel van het bestuur gebleven 2). Tijdens koning Pepijn had de gouwgraaf *Abba* er namens dezen het bestuur in handen. Onder diens toezicht was er, nabij de plaats waar Bonifacius den marteldood had ondergaan, ingevolge een volksbesluit, een terp opgeworpen. Reeds vóór 770 was daarop eene kerk gesticht, *(Docking chirika)*. De Christenpredikers kozen deze plaats tot middelpunt voor hunnen arbeid in het noorden des lands. Willehad en Liudger verspreidden er in den wijden omtrek de Christelijke leer 3). Allengs werd er een klooster opgericht en werd Dokkum de kweekplaats voor Christenleeraren in de noordelijke gouwen 4). Nevens den handel, brachten deze instellingen Dokkum tot aanzien.

Ezum, ook Esonstad genoemd, meer noordelijk aan de Lauwerszee, waar een arm van de Ee er in uitstroomde, was oudtijds volgens de Friesche kronieken ook *Warden* of

1) *A. Telting*, Oud-Friesch Stadsrecht, 12—14.
2) Zie hier vóór bl. 612, 665 en 668,
3) Zie bl. 968—670.
4) *F. Sjoerds*, Jaarb. I, 446.

Wumkes.nl

Werden geheeten, een gebruikelijke oud-Friesche naam voor een hooggelegen oord nabij het water. In dit oord, in de Latijnsche levensbeschrijving van Liudger als *Werdina* voorkomende, had deze geloofsheld op zijn vaderlijk erfgoed een kerk gesticht. Het behoorde toen volgens zijn eigen getuigenis tot de bekoorlijke Friesche kustdorpen 1). Met de toeneming van den handel meer rechtstreeks aan den mond der Ee overgebracht, werd deze handelsplaats volgens de Friesche kronieken daarna meer onder den naam van Ezum of Esonstad bekend, maar, bij het steeds heviger en menigvuldiger worden van de rooftochten der Noormannen, ook meer onmiddelijk aan hunne aanvallen blootgesteld. Weldra werden de korenschepen van Ezonstad op de Eems buit gemaakt en de plaats zelve herhaaldelijk aangetast. Overeenkomstig de voorschriften van keizer Karel, om op de meest geschikte punten vaste kustwachten te vestigen 2), was dit ook hier geschied, waar Igo Galema nog in 876 het ernstig bevel gaf, voortdurend goede wacht te houden op „*de grimma herna*" in het noorden, vanwaar zooveel onheil voortkwam 3). Herhaaldelijk toch teisterden en plunderden de Noren Ezum en omstreken. De levensbeschrijver van Liudger geeft de treurige schets, dat destijds in de omgeving de kerken waren verbrand, de leeraren verjaagd of vermoord en de velden verwoest en grootendeels verlaten 4). Toch schijnt Ezum toen nog stand te hebben gehouden, en in de eerste helft der 10e eeuw, toen de Noren dit ge-

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 412: „Alio quoque tempore, dum esset „beatus Liudgerus secus mare, in loco, qui vocatur *Werdina*, ubi ipse sibi „in haereditate paterna construxit ecclesiam", etc.

Verg. hier vóór bl. 695.

2) Zie bl. 696.

3) Zie bl. 732.

4) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 413.

Wumkes.nl

west meer met rust lieten, zich op nieuw als handelsplaats te hebben opgebeurd. In het midden dier eeuw werd het nog eene belangrijke handelsplaats genoemd 1). Maar van nu af aan had het met een nog veel gevaarlijker vijand te kampen. Geweldige zeevloeden, waardoor de Lauwerszee zich steeds verbreedde, sloegen gedurig gansche gedeelten weg, tot dat eindelijk deze plaats bijna geheel door de zee werd verslonden. Alleen bestond er in 1422 nog eene burcht, die tijdens de burgertwisten werd nedergeworpen 2). En thans leven de beide namen *Warden* en *Ezum* nog slechts voort in de geringe overblijfselen, als eensdeels in Wartenawiel, eene door de zee veroorzaakte poel aldaar, die in de vorige eeuw is drooggelegd en nog op de officieele kaart van de gemeente Oost-Dongeradeel van 1855 wordt aangewezen, en anderdeels in het thans nederige Ezumburen met de Ezumazijl 3).

Onder de handelsplaatsen aan de kust, die gedurig de invallen van de Noormannen hadden te weerstaan, wordt ook meermalen melding gemaakt van *Utgong*, de uitgang of havenplaats van Berlikum. Volgens de Friesche kronieken stond het zoowel in de 9e, als vooral tegen het einde van de 10e eeuw, herhaaldelijk aan plundering bloot, totdat de edeling Hotsa, uit het heldhaftig geslacht Joulsma van Britsum, het onder zijne bijzondere bescherming had genomen 4). Het gewicht van deze plaats, ook reeds in die eeuwen, krijgt groote waarschijnlijkheid, omdat Berlikum met Utgong (of *Wtgum*) in het volgend tijdvak, blij-

1) *Schotanus*, Fries. Hist. 78.

2) Dit geschiedde tengevolge van een verbond tusschen de Oost-Friesche en Groninger partijen met die van Oostergo en Westergo. Zie *Andreæ*, Vrije Fries, XIV, 229.

3) Verg. *Andreæ*, Vrije Fries, XIV, 224—229 en *Johan Winkler*, Fries. Volksalm. 1897, bl. 168—173.

4) Zie hier vóór bl. 713.

Wumkes.nl

kens belangrijke oorkonden, stedelijke rechten bezat en als zoodanig zelfs in betrekking stond tot de Duitsche Hanzestad Lubeck en met andere steden verdragen sloot 1).

Volgt uit het voorafgaande dat in de 8e eeuw in Friesland tusschen Flie en Lauwers reeds een belangrijke handel bestond, waardoor verschillende kustplaatsen boven andere uitblonken, ook meer binnenlands verspreidden landbouw, veeteelt en andere bedrijven eene algemeene welvaart, die tegelijk een belangrijke bron voor den handel opleverde.

Die welvaart blijkt vooral uit de reeds meer gemelde rijke schenkingen van landerijen aan de kerkelijke gestichten, vooral aan de abdij van Bonifacius te Fulda. Minstens een vijftigtal meer of minder uitgestrekte landelijke bezittingen en omstreeks een vijf en twintigtal jaarlijksche bijdragen, als een soort van grondrenten *(reditus)*, uit dorpen van Ooster- en Westergo, worden in de daarvan nog bestaande registers vermeld. Meestal wordt daarbij de grootte der geschonken weilanden aangeduid door het aantal koeien, dat er op kon grazen, en voor zooverre die zijn opgegeven, omvatten omstreeks een dertigtal dier weidegronden te zamen eene uitgestrektheid voor nagenoeg 350 runderen 2). De geheele veestapel van dit gewest moet dus reeds zeer aanzienlijk zijn geweest. De zuivelbereiding leverde toen overvloed van boter en kaas 3). En de talrijkheid van de kudden schapen kan men afleiden uit de groote hoeveelheid van wol, die vereischt werd, zooals nader zal blijken, voor de toen bloeiende weverijen.

1) *A. Telting*, Oud Friesch Stadsrecht, 86 en 87.
Andreæ, Vrije Fries, XIV, 241, 242 en 299.

2) *Dronke*, Trad. et Antiqu. Fuldens, 42—51.
Schannat, Trad. Fuld. 312—316.
Verg. hier vóór bl. 716 en 764.

3) De zuivelbereiding geschiedde door de slavinnen. Lex. Fris. XIII, „Ancilla, quae mulgere ac molere solet", in de latere volksrechten genoemd: „it wiif to kow and to querne", de vrouw die de koe en de karn behandelt.

Wumkes.nl

Andere schenkingen bestonden somtijds uit geheele of gedeeltelijke bezittingen, meestal aangeduid als: „landen, „velden, weiden, bosschen, wateren, huizen en gebouwen, „met de daarop gevestigde onderhoorige bevolking" 1). Zij omvatten gewoonlijk zoowel wei- als bouwlanden. De grootte der bouwgronden vinden we aangewezen door eene maat, juk *(jugum)* genaamd, die eene zoodanige uitgestrektheid schijnt te hebben aangegeven, als door een met een juk gekoppeld paar ossen in éénen dag kon worden omgeploegd. Het landgoed Camminge-hunderi, dat aan de abdij van Corvey was geschonken, omvatte 120 juk lands 2). Daarop werd, blijkens de jaarlijks als pacht op te brengen producten, voornamelijk tarwe en vlas verbouwd. Overigens leverden de bouwlanden allerlei graansoorten. Haver, garst en peulvruchten behoorden reeds tot de oudste landbouwvoortbrengselen.

Uit deze talrijke schenkingen blijkt, dat er in de 8e eeuw over het algemeen reeds verdeeld grondbezit bestond, niet alleen van bouwgronden, maar ook van weidevelden. Landbouw en veeteelt werden daardoor belangrijk bevorderd.

Toch was nog niet alle grond reeds in verdeeld bezit overgegaan. Onder het latere volksrecht waren er nog algemeene weiden, die aan omliggende dorpen of *hemmen* behoorden en vandaar *hemmerken* of dorpsmarken werden genoemd. Overblijfselen van den oorspronkelijk gemeenschappelijken bodem, moeten ze tengevolge van het vestigen der talrijke hemmen en het immer meer afzonderen van

1) De onderhoorigen, in de wet *liten*, hier veelal *familiën*, elders ook *koloniën* genaamd, waren toen nog als vaste arbeiders aan den grond gebonden en werden bij vervreemding daarvan mede overgedragen. Zij veranderden dan van meester. Overigens was, voor dien tijd, hun lot niet deerniswaardig. Zij hadden het eigen genot van woningen en velden, die mede tot de bezitting behoorden en de *byfang* genoemd werd. Verg. Bijlage, bl. 621.

2) Zie hier vóór bl. 621 in de Bijlage.

Wumkes.nl

gronden in bijzonder bezit, allengs zijn ontstaan. En dat zij reeds in de 8e eeuw bestonden, volgt deels uit de vele private eigendommen, deels uit het feit, dat er gedeelten van aan den koning en aan de kerk waren toegekend, een maatregel hoogst waarschijnlijk afkomstig van keizer Karel, die bij het zich toeëigenen van domeinen, het persoonlijk bezit zooveel mogelijk onaangetast pleegde te laten. Maar ook van deze hemmerken in gemeenschappelijk bezit schijnt reeds vroegtijdig, en nog in het nu behandeld tijdvak, een verdeeld gebruik te zijn ingevoerd. Zij werden volgens evengenoemd volksrecht om de vier jaren verdeeld. En de bijvoeging in de wet, dat dit moest geschieden *„voor „zooverre het gevorderd werd"*, schijnt aan te toonen, dat die om de vier jaren herhaalde verdeeling toen reeds allengs in onbruik geraakte. De marken of hemmerken hebben hier dus veel vroeger opgehouden te bestaan dan elders in de Germaansche landen 1).

Gelijk de landbouw en veeteelt algemeene welvaart verspreidden en den handel bevorderden, waren ze tevens de bron voor andere belangrijke bedrijven.

De weverijen vooral bloeiden. De wol der talrijke kudden schapen en de vlasbouw en vlasbereiding leverden de grondstof voor wollen weefsels en lijnwaad, die beide zeer gezocht waren. De belangrijke wollen weefsels waren onder den naam van fries *(fresum)* bekend 2). Bonifacius beval zelfs in zijn brieven, hem kleederen uit de Friesche provincie te zenden 3). Onder de jaarlijksche bijdragen

1) Verg. hier vóór bl. 595 en 596.

Voorts *Wierdsma*, Oude Friesche Wetten, p. 23, art, 5; 42—45, art. 31—33; 31, noot 17; en 294, art. 12. — De bepaling, dat de hemmerken vóór St. Benedictusdag moosten zijn verdeeld, *„omdat de koe te velde moest"*, wijst aan, dat zij als weidevelden werden gebruikt.

2) Lex Fris. Judicia Wulemari, 11.

3) *Bonifacii* Epist. 42 aangehaald bij *V. Richth.* Lex Fris. Uitgave Fr. Gen. p. 124, ann. 98.

Wumkes.nl

aan de abdij van Fulda behoorde de levering van 600 grijze mantels *(pallia cana)* of de waarde er van in munten 1). En deze abdij en die van Corvey trokken tevens aanzienlijke hoeveelheden lijnwaad. Ook werden de Friesche mantels vooral door de Franken getrokken. Toen dezen aan de korte mantels, boven de vroegere die tot aan de voeten reikten, de voorkeur gaven, maar de Friesche kooplieden denzelfden prijs er voor bedongen, stelde Karel de Groote den koopprijs daarvoor vast 2). Op hooge Christelijke feestdagen, vooral op het Paaschfeest, schonk hij ze van allerlei kleur aan zijn hofbeambten. Men wil dat aan deze levering *(livrée)* de naam *livrei* zijn ontstaan te danken heeft. Onder zijn belangrijke geschenken aan den Perzischen koning kwamen ook Friesche mantels voor, van witte-, grijze-, vermilioen- en saffierkleur, die in de oostersche landen zeldzaam waren en hoog gewaardeerd werden 3). En hoe algemeen hier ook nog in volgende eeuwen het weven van linnen en wollen stoffen was, blijkt uit eene te dien opzichte belangrijke bepaling van het latere Friesche volksrecht 4).

Deze tak van nijverheid zal een belangrijken inloed hebben uitgeoefend ook op de kleederdracht. Konden in den oudsten tijd alleen de voornaamste Germaansche vrouwen zich in lijnwaad kleeden, thans zal dit hier ongetwijfeld algemeen zijn geweest. En hoe de Friesche vrouwen daaraan tevens bevalligheid van tooi wisten te verbinden, daarvan geven ons de terpen enkele aanwijzingen. Een gordel om de lendenen werd onder andere met beenen haak en gesp-

1) *V. Richth.*, op de Lex, t. a. p.
2) *Dirks*, Kooph., 134.
V. Richth. op de Lex, t. a. p.
3) *Dirks*, t. a. p., 135.
V. Richth., t. a. p.
4) *Wierdsma*, O. F. W. 1e deel no. 64, bl. 84—86.

Wumkes.nl

plaat bevestigd. Zelfs werd uit dit tijdperk reeds een fraaie gouden gordelhaak en gesp gevonden, alsmede een gouden beugel en slot, die de ter zijde hangende beugeltasch moet hebben omsloten, zooals ook in latere eeuwen de Friesche burchtvrouwen ze pleegden te dragen 1). Koralen-snoeren versierden hals of borst. De koralen in verrassende menigte van allerlei stof en kleur opgedolven, vertoonen den voortgang van weelde daarin. Men vindt ze onder anderen van glas en porcelein in verschillende kleuren, ook mozaïek en gestreept en met zilver bewerkt en van been en van barnsteen. En bij de evengenoemde gouden kostbaarheden bevonden zich mede kleine gouden hals- en borstsieraden, waarin robijnen of andere steentjes waren gevat. Van bijzondere zorg aan het kapsel getuigen daarenboven niet alleen de groote menigte van haarkammen, maar vooral ook de vele haarnaalden en opsteekkammen, waaronder met fraaie bronzen en andere handvatsels. En van meer eigenaardig Friesch karakter zijn de oorijzers: oorspronkelijk ijzeren halve ringen, die om het achterhoofd sloten en er het opgekamde haar vasthielden. Zij klimmen waarschijnlijk tot den oudsten tijd op. Bij de Denen werden ze reeds in de heidensche graven gevonden, in zoodanigen vorm, dat de uiteinden er van op het voorhoofd over elkander werden vastgehaakt. Maar bij de Friesche vrouwen werden ze meer bevallig om de ooren gebogen, waar ze in een knop eindigden, terwijl ze ter zijden van het hoofd tot eenigszins verbreede blinkende bladen waren uitgeslagen 2). Aan het metaal, waarvan zij

1) *Dirks*, Vrije Fries XVII, 145—164, over de vondst van gouden voorwerpen en gouden Merovingische munten, die waarschijnlijk tijdens de invallen der Noormannen in den grond zijn verborgen.

2) Een exemplaar van dergelijke oorijzers, dat te Stavoren is gevonden, is afgebeeld in de Friesche oudheden van *W. Eekhoff*. Enkele exemplaren zijn ook in het Friesch Museum aanwezig.
Vergel. over dit onderwerp Dr. *J. H. Halbertsma*, Overijss. Alm. voor Oudheid en Letteren, 1849, bl. 242 en 1853, bl. 278,

Wumkes.nl

oorspronkelijk waren vervaardigd, ontleenden ze den naam van oorijzers, die tot den tegenwoordigen tijd is blijven bestaan, niettegenstaande ze later enkel van zilver en van goud werden gedragen. Of dit ook reeds in dit tijdperk bij de aanzienlijke vrouwen geschiedde, blijkt wel is waar niet, maar is met het oog op de reeds genoemde gouden lijfsieraden waarschijnlijk.

Die gouden en andere kleinoodiën zullen zekerlijk door den handel zijn aangebracht.

Maar ook onbewerkte edele metalen werden in Friesland ingevoerd en hier in de smederijen bewerkt. De goud- en zilversmeden werden bijzonder gewaardeerd. De goudsmeden genoten, evenals de weefsters, bijzondere bescherming door de wet 1). En reeds in het heidensche tijdperk getuigden de tempels van groote weelde aan zilveren en gouden voorwerpen. Toen Karel Martel in 734 Friesland tusschen Flie en Lauwers had veroverd en de tempels geplunderd en verwoest, keerde hij met onmetelijke schatten terug 2). En Liudger, die in Oostergo het Christendom vestigde, zuiverde er de tempels van goud en zilver, dat voor twee derde aan koning Karel en voor een derde aan den Bisschop van Utrecht werd toegekend 3). Vervolgens plunderden de Noormannen bij voorkeur de Christenkerken, die ze daarna verbrandden. De Deensche koning Godfried brandschatte in 810 de Friezen met 100 pond (volgens enkelen met 200 pond) zilver. En niettegenstaande de telkens herhaalde plunderingen gedurende het grootste gedeelte der 9e eeuw, lezen we, dat de Noormannen nog in 852 een brandschatting hieven, zoo hoog ze maar wilden 4).

1) *Lex. Fris.* Judicia Wulemari, 10 en 11.
2) Zie hiervóór bl. 662.
3) Zie hiervóór bl. 670.
4) Zie hiervóór bl. 700 en 705.

Wumkes.nl

Zoodanig was hier de welvaart en betrekkelijke weelde, toen de Noormannen gedurende het grootste gedeelte der 9e eeuw zoo herhaaldelijk het land kwamen plunderen en verwoesten. Van toen af aan nam het een geweldigen keer. Hoe dapper zich ook de inwoners verdedigden, hoe vaak zij ook de woestelingen terugsloegen, op den duur konden ze niet verhinderen, dat hun have en goed werd weggeroofd, gebouwen en voorraadschuren aan de vlammen werden opgeofferd 1) en hunne edelste en krachtigste mannen vielen in den strijd. Tegen het naderend einde van de 9e eeuw schijnt het noordelijk Friesland bijna uitgeput te zijn geweest. De Noormannen lieten het toen meestal met rust en trokken steeds dieper het groote Frankische rijk in, om er te plunderen of zelfs geheele landstreken te veroveren. In het zuiden van het Friesche land bleef Utrecht zelfs drie kwart van eene eeuw in het bezit der Noren. De rijke handelplaats Dorestad ging te niet. En Friesche handelskoloniën aan den Rijn, als te Birthen, nabij Bingen, en te Maintz werden verwoest en verbrand 2).

Ook andere onheilen teisterden in deze reeds zoo benarde tijden de noordelijke Friesche landen. Geweldige zeevloeden brachten meermalen vreeselijke verwoestingen aan. Reeds vroeger had het land daaronder herhaaldelijk geleden. De Friesche kronieken melden dit op verscheidene jaren van de 5e tot de 9e en de volgende eeuwen. En al zijn hunne berichten, als op overleveringen gegrond, vaak weinig betrouwbaar en in de tijdrekening meermalen verward, toch mag men aannemen, dat dergelijke groote en nationale rampen te zeer bij het volk in herinnering zullen zijn gebleven, dan dat men aan de latere beschrij-

1) De gebouwen in deze noordelijke gewesten waren toen nog algemeen van hout opgetrokken. Zie *H. O. Feith* in *Nijhoffs* Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudh. I, 209.

2) Verg. hierover bl. 694—714.

Wumkes.nl

ving er van in de kronieken alle waarde mag ontzeggen. Andere feiten komen in hoofdzaak de juistheid er van bevestigen. Onder koning Aldgillis I, lezen we, werden herhaaldelijk terpen tegen de overstroomingen opgeworpen of verhoogd, en sommige terpen zelve leveren, in hunne bestanddeelen, daarvan het bewijs, daar ze in de hoogere lagen veeltijds uit enkel geroerde klei bestaan, zonder de belangrijke inmengselen van mest en andere voorwerpen, waaraan de lagere gedeelten zoo rijk zijn. Ook meer rechtstreeksche en stellige berichten getuigen van herhaalde watervloeden. De omstreken van Dokkum hadden daarvan zoo veel te lijden, dat er kort na den dood van Bonifacius, ingevolge een volksbesluit, door eene verbazende menigte menschen een terp werd opgeworpen, onder toezicht van den gouwgraaf *Abba*. Ook was er door de menigvuldige zeevloeden alle water zilt geworden, zoodat er in het gebrek aan drinkwater eerst kon worden voorzien na de ontdekking van een zoetwaterbron, die vervolgens als Bonifaciusput beroemd werd 1). Vóór het einde der 8e eeuw blijkt ook reeds de Noordzee een doortocht te hebben gemaakt ten zuiden van de duinenrij tusschen de monden van de Middelzee en de Lauwers. Ameland was toen reeds door een geul van de vaste wal gescheiden. Onder de schenkingen toch aan de abdij van Fulda worden bij de vermelding van landen, gelegen in dorpen van Oostergo, tevens gronden vermeld als gelegen op het eiland Ameland, *(in insula Ambla)* 2). In de eeuw der Noormannen vooral richtte de zee hier geweldige verwoestingen aan. Zelfs uitheemsche berichten gewagen er van. In 839 overstroomde een zoo geweldige watervloed een groot

1) Zie hiervóór bl. 667 en 668.

2) *Dronke*, Trad. et Antiqu. Fuldenses, no. 21: „Regismunt (schonk landen) „In pago *Ostrahe* in Sibinwerde, in Fatruwerde, in Bintheim, in „insula Ambla et in villa Tunawerde."

Wumkes.nl

deel van Friesland, dat de duinen daar gedeeltelijk werden weggeslagen en huizen en landerijen weggespoeld, het vee bij massa's verdronk en volgens opgegeven berekening 2437 menschen in de golven omkwamen 1).

Hoogst waarschijnlijk trof deze geweldige inbraak voornamelijk het land ten westen van het Flie. De slappe moergronden, die daar in groote uitgestrektheden aanwezig moeten geweest zijn, gelijk de namen van dorpen, met den uitgang *more* in de gouw van Tessel *(pago Tyella)* aantoonen, als *Ostmore*, *Longenmor*, *Bretenmore* en *Tyeslemore*, alle in de schenkingen aan de abdij van Fulda vermeld 2), zijn allengs een prooi der golven geworden. Zelfs lag Medemblik in de volgende eeuw, vóór 985, vermoedelijk reeds aan zee 3).

Intusschen bracht de 10e eeuw allengs verademing. Gedurende het grootste gedeelte dezer eeuw meestal door de Noormannen met rust gelaten, ontstond er allengs weer nieuw leven in ons gewest. De landbouw op den vruchtbaren kleibodem ontwikkelde zich weder; ook de handel herleefde. De Noormannen vonden daarin zelfs een prikkel, om tegen het einde dier eeuw nog eens herhaaldelijk de kustdorpen en de voornaamste handelsplaatsen, als vooral Utgong en Staveren voor hunne plundertochten uit te kiezen 4).

Maar niettegenstaande de herlevende welvaart bleven

---

1) *Pertz* I, Ann. Bertiniani, 433: „Ao. 839, inundatio contra morem „maritimorum aestuum per totam pene Frisiam occupavit, ut aggeribus „arenarum, illic copiosis, quos *dunos* vocitant, fere coaequaretur, et om„nia quaecumque involverat, tam homines quam animalia cetera et domos „absumpserat; quorum numerus diligentissime comprehensus, duorum „millium quadringentorum triginta septem reperius est."

2) *Schannat*, Tradit. Fuld. 312—316.
Dronke, Trad. et Antiqu. Fuld. 42—51.

3) *v. d. Bergh*, Midd. Ned. Geogr. 58.

4) Zie hiervóór bl. 712 en 713.

Wumkes.nl

voortdurend de steeds voortwoekerende golven der zee een schrikwekkende vijand van het tegenwoordig Friesche gewest, vooral nu het, aan de westzijde aan een open zeeboezem gelegen, bij noordwestelijke stormen voor overstrooming bloot lag. Nog in 989 wordt melding gemaakt van een geweldigen zeevloed, die, naar het schijnt vooral in West-Friesland, wederom aan vele menschen het leven kostte 1). Omstreeks dezen tijd moet het kloek besluit tot uitvoering zijn gebracht, om verschillende terpen nabij de zeekusten door een zwaren binnendijk aan elkander te verbinden. De Slachte- en Middelzeedijken kwamen daardoor tot stand. Het grootste gedeelte van het toenmalig Westergo werd daardoor tegen de zee beveiligd 2). De juiste tijd waarin dit is geschied, is echter onzeker. In de voorgaande eeuw, toen het land door de voortdurende plunderingen tot ellende was gebracht, kan het niet hebben plaats gehad. Meest waarschijnlijk is het, dat het geschied zal zijn tegen het einde der 10e eeuw, toen de welvaart der bevolking allengs weer was toegenomen en de voortdurende veroveringen van de zee het noodzakelijk maakten. In de 11e eeuw althans bestonden hier reeds dijken. De oude Friesche wetten, toen in geschrift gebracht, maken herhaaldelijk melding van het herstellen der dijken, als van een van ouds gewonen en dringenden plicht. Die verplichting om te „dijken", zooals een eigenaardig Friesch woord het uitdrukt, werd zelfs zoo gestreng gehandhaafd, dat ze als eene wettige verschooning werd erkend voor het verzuimen der volksvergaderingen 3).

1) *F. Sjoerds*, Jaarb. II, 152.

2) *Pleijte*, Ned. Oudh., 59.

Minnema Buma, Het dijkrecht in Friesland, 9—11.

Brouwer en *Eekhoff*, de Middelzee, 77.

3) *Wierdsma*, O. F. W. De XXIV Landrechten, art. 1, bl. 151; vergel. ald art. 4, bl. 23.

de Haan Hettema, O. F. W., bl. 38 en 105.

Wumkes.nl

De 10e eeuw had dus vernieuwde geestkracht gewekt en den weg bereid voor een volgende welvaart en bloei.

Daarvan zou de 11e eeuw getuigen, toen de steden Staveren en Bolsward, Dokkum en Leeuwarden verheven werden tot markt- en muntplaatsen, waar de Friesche munten werden geslagen, die door den handel over een groot deel van het noorden van Europa werden verspreid en gevonden zijn in Zweden en Noorwegen, Denemarken en Noord-Duitschland, Polen en zelfs in Rusland en in Rome; toen de bouwkunst belangrijke vorderingen maakte en er hier allengs steenen gebouwen verrezen, zooals kerken en adelijke burchten, waarvoor de tufsteen werd gehaald uit de afgelegen steengroeven van de omstreken van Andernach; toen de Friezen zelven, onafhankelijk van den wil van graven of andere leenheeren, hunne eigen eerbiedwaardige wetten maakten en in schrift stelden en, in weerwil van het rondom hen heerschende leenstelsel, steeds hunne persoonlijke vrijheid handhaafden, en toen zelfs eerlang het merkwaardig verbond tusschen de noordelijke Friesche gouwen tot stand kwam, dat bekend is onder den naam van den Upstalboom 1).

Was, zooals we reeds vroeger zagen 2), met het einde der 10e eeuw het tijdperk van algemeene staatkundige verwarring onder de laatste Karolingers en van de rampspoedige plundertochten der Noormannen afgesloten: de 11e eeuw zou voor Friesland een nieuw tijdvak openen van tot nog toe ongekenden bloei.

1) Verg. *Prof Blok*, Friesche toestanden in de Middeleeuwen, in de Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudh. Derde Reeks, 6e deel.

Idem, Geschied. v. h. Ned. Volk I, 142—184.

Hooft van Iddekinge, Friesland in de Middeleeuwen, bl. 129, 168, 170—175.

Dirks, Vrije Frics VI, 339 en volg.

2) Zie hiervóór bl. 713 en 729.

Wumkes.nl

Verbeteringen in Vr. Fr. XIX.

bl. 60 v. 6 v. boven eeuwen, en niet ecuwen.

bl. 88 bij *Drohndorf* te voegen: „zie hierbij F. W. Schubart, die Glocken in Herzogtum Anhalt. s. 201—205."

bl. 93 bij *Drohndorf* aan te teekenen: „de figuren staan aldus op de klok:

De drukker zag geen kans ze juist weer te geven. Zie echter Schubart a. w. s. 201—205.

bl. 96 bij *Witmarsum* te lezen in plaats van *funf* v *Julii* het volgende: *enne XXXIII.*

bl. 105 bij *Bernburg* in plaats van *Hermanus de einbek* te lezen *Hermann gueet mich.* Zie afbeelding bij Schubart a. w. s. 152.

bl. 129 bij *Broek* zijn de figuren van het laatste woord aldus:

bl. 152 lees *1684* in plaats van 1784 bij Westwoud.

bl. 179 lees *93* in plaats van 99 bij Krommenie.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Alphabetisch Register

op de bijdragen verschenen in de Vrije Fries 3e Reeks (deel XIII—XVIII).

Andreæ, Mr. A. J., Bijdrage tot de Burgerlijke en Kerkelijke indeeling van Friesland tusschen het Flie en de Lauwers van omstreeks de 8ste eeuw tot 1580. Met eene kaart. XIV, 193.

Andreæ, Mr. A. J., het verzet der Friezen tegen de Spaansche dwingelandij, XVI, 389.

Andreæ, Mr. A. J., Bijlagen, aanteekeningen en register op idem, XVII, I.

Basius, Bijdrage tot de levensgeschiedenis van Mr. Johannes, XVIII, 189.

Beers, Beschrijvinge van 't Dorp en de Kerk te, XV, 41.

Blom J.Gz., (Mr. J. G. van), Overzicht over de inrichting en de bevoegdheid der plaatselijke besturen in Friesland, sedert 1795, XVII, 341.

Blom, Mr. Ph. van, de Dorpsgemeenten in Friesland, XIV, 335.

Boeck van den Oorspronck (Dat) XV, 117.

Boeles, Mr. W. B. S., de Friezen te Rome, naar aanleiding der berigten van Anastasius, XIII, 1.

Boeles, Mr. W. B. S., Franciscus Meinardus, hoogleeraar in de rechten te Poitiers, XVII, 425.

Boissevain, Prof. Dr. U. Ph., Romeinsche steen, gevonden te Beetgum, XVII, 325.

Burgerlijke en Kerkelijke indeeling van Friesland tusschen het Flie en de Lauwers, (Bijdrage tot de) XIV, 193.

Camminga, veroordeeling van Dr. Petrus van, XIII, 91.

Cannegieter D., Mercela, XVI, 309.

Casper van Robles, Nog iets tot lof van, XIII, 239.

Dirks, Iets over Mr. Jacob XVIII, 419.

Dirks, Mr. J., Friesche Oudheden I—IV . . . XIII, 61.

Dirks, Mr. J. en Jhr. J. Hooft van Iddekinge, de Muntenvond van Beets in Friesland, XIII, 217.

Dirks, Mr. J., de Hernhuttersche Gemeente te Akkrum in 1797, XV, 265.

Dirks, Mr. J., Naschrift op „Luigi Pigorini, de terpen van

Wumkes.nl

Friesland" en „de eerst bewoonde plaatsen (città) van Friesland", XVI, 39.
Dirks, Mr. J., Herinnering aan den kruistogt der Friezen in het jaar 1217, XVI, 51.
Dirks, Mr. J., De vondst van Onna, met toevoegsel en overzicht, XVI, 313.
Dirks, Mr. J., De vondst te Feins met overzicht, toevoegsel en naschrift, XVI, 367.
Dirks, Mr. J., De vondst van gouden voorwerpen en gouden Merovingische munten, XVII, 143.
Dirks, Mr. J., Vijf oude zegels, XVIII, 281.
Dorpsgemeenten in Friesland, (De) XIV, 335.
Douwma, (Epo van) te Huizum, XIV, 1.
E(ekhoff) W., De Geldersche en de Friesche stad Staveren, Stavoren, Steveren, XIII, 235.
E(ekhoff) W., Nog iets tot lof van Caspar de Robles, XIII, 239.
Eekhoff W., Nieuwe berichten uit oude papieren omtrent Duco Martena, 1530—1605, XIII, 81.
Eekhoff W., Het Proces van Heer Godschalk van Jongema en de Ingezetenen van Westergoo, van 1538, XIII, 345.
Eigennamen, Een en ander over Friesche, XIII, 149, 241, XIV, 111.
Feenstra Jr., P. Willehad, een apostel der Friezen, XIV, 155.
Friesinnen, Eenige bijzonderheden aangaande de kleederdracht der, XV, 1.
Friesland, De eerste bewoonde plaatsen [città] van, XVI, 21.
Friezen, De, in hun aard enz. in den aanvang van de 19de eeuw, XIII, 17.
Friezen, De, te Rome, XIII, 1.
Friezen, in het jaar 1217, Herinnering aan den Kruistogt der, XVI, 51.
Geboden, De Tien, XVII, 237.
Gemeente te Akkrum in 1797, De Hernhuttersche, XV, 265.
Gysbert Japiks, Verspreide gedichten van, XIV, 190.
Haaften, (van) versus Engerna, XV, 81.
Haagsma, S., Eenige bladzijden uit Friesland Zeegeschiedenis en vervolg en slot van idem met nalezingen en verbeteringen en bijlagen, XVIII, 303, 457.
Heeres, Mr J. E., Een Manuscript van een Oud Friesch Kronijkje, berustende op het Rijks-archief te Groningen, XVII, 437.
Hesener, Johannes, en Balthasar Cohlerus, XIII, 97.
Honden der terpen, (De praehistorische) XVII, 113.
Iddekinge, Jhr. J. E. Hooft van, zie: Dirks en Iddekinge.
Jellum, (Beschrijving van 't Dorp) en van deszelfs Kerk en Tooren, XV, 63.
Jongema, Het proces van Heer Godschalk van, XIII, 345.

Wumkes.nl

Juwinga genaamd van Herema, Kwartieren en wapen van Johan Walta van, XVI, 49.
Kerk, Een verstooteling van de, XVI, 61.
Klokke-opschriften, Friesche, met nalezing, lijst der klokkegieters en lijst der plaatsen, XVI, 145, XVIII, 1.
Manuscript, van een Oud Friesch Kronijkje, XVII, 437.
Martena, Nieuwe berigten uit oude papieren omtrent Duco, XIII, 81.
Meinardus, Franciscus, hoogleeraar in de rechten te Poitiers, XVII, 425.
Mercela, XVI, 309.
Muntenvond van Beets in Friesland, (De) XIII, 217.
Oostheim, Het Album van Hessel van, XIII, 205.
Oudheden, Friesche, I—IV, XIII, 61.
Overzicht over de Inrichting en de bevoegdheid der plaatselijke besturen in Friesland, sedert 1795, XVII, 341.
Overzicht van de vondst te Feins, XVI, 378.
Overzicht van de vondst te Onna, XVI, 361.
Pigorini, Luigi, de terpen van Friesland, XVI, 1.
Pigorini, Luigi, de eerst bewoonde plaatsen (Città) van Friesland, XVI, 21.
Reitsma, Dr. J., Johannes Hesener en Balthasar Cohlerus. Een episode uit den tijd der Labadisten in Friesland, XIII, 97.
Reitsma, Dr. J., Een verstooteling van de kerk, met 3 Bijlagen, XVI, 61.
Schoor, Dr. W. K. J., De praehistorische honden der terpen, XVII, 113.
Sjaardemaleen, Iets over het, XVI, 535.
Slothouwer, Dr. F. G., De wording van het college der Gedeputeerde Staten in de provincie Friesland, XVII, 165.
Staveren, De Geldersche en de Friesche stad, XIII, 235.
Staveren, Dr. M. van, Van Haaften versus Engerna, XV, 81.
Staveren, Dr. M. van, Bijdrage tot de levensgeschiedenis van Mr. Johannes Basius, XVIII, 189.
Steen, Romeinsche, gevonden te Beetgum, XVII, 325.
Suringar, Hugo, Iets over Mr. Jacob Dirks, XVIII, 419.
Telting, Mr. I, Iets over het Sjaardemaleen, XVI, 535.
Terpen van Friesland, (De) XVI, 1.
Verstolk, J. G. Baron, De Friezen in hun aard, karakter, opvoeding, kleeding, taal, levenswijze, zeden enz., in den aanvang der 19e eeuw, XIII, 17.
Verstooteling, een, van de Kerk, XVI, 61.
Verzet, Het, der Friezen tegen de Spaansche dwinglandij, XVI, 389, XVII, 1.
Viglius, Ds. E., Beschrijvinge van 't dorp en de kerk te Beers, 1786, XV, 43,

Wumkes.nl

Viglius, Ds. E., Beschrijvinge van 't dorp Jellum en van deszelfs kerk en Tooren, 1787. XV, 63.
Vondst te Feins, (De) XVI, 367.
Vondst van gouden voorwerpen en gouden Merovingische munten, (De) XVII, 143.
Vondst van Onna, XVI, 313.
Waalkes, G. H. van Borssum, Epo van Douwma te Huizum, XIV, 1.
Waalkes, G. H. van Borssum, Dat Boeck van den Oorspronck, XV, 117.
Waalkes, G. H. van Borssum, Friesche klokke-opschriften, met nalezing, lijst der klokkegieters en lijst der plaatsen, XVI, 145 en XVIII, 1.
Waalkes, G. H. van Borssum, De Tien Geboden, XVII, 237.
Wenning IJz., Johs., Kwartieren en wapen van Johan Walta van Juwinga, genaamd van Herema, XVI, 49.
Willehad, een apostel der Friezen, XIV, 155.
Winkler, Johan, Een en ander over Friesche Eigennamen, XIII, 149, 241, XIV, 111.
Winkler, Johan, Eenige bijzonderheden aangaande de kleederdracht der Friesinnen, XV, 1.
Wording, De, van het College der Gedeputeerde Staten in de provincie Friesland, XVII, 165.
Zeegeschiedenis, Eenige bladzijden uit Friesland's, XVIII. 303, 457.
Zegels, Vijf oude, XVIII, 281.

Wumkes.nl